

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 4

Київ 2021

УДК 821.161.2.09 Гру

Г 91

***Дослідження реалізовано в рамках теми Національної академії наук України
«Творення модерної України: від ідеї до інституту держави
(публікація джерел з історії УНР)» на 2020–2021 роки***

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 7 від 26 жовтня 2021 року)*

Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 4 / Ред. кол.: І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), Г. Бурлака, М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова, літ. ред. Л. Білик. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. 509 с.

ISBN 978-966-02-8730-3 (загальний)

ISBN 978-966-02-9727-2 (Кн. 4)

До 4-ї книги включено історіографічні та джерелознавчі студії, присвячені подіям у житті та творчості Михайла Грушевського в Російській, Австро-Угорській імперіях та в еміграції, зокрема вживанню української мови на лекторіях у Львівському університеті на початку XX ст., організації приватної збірки на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р., запрошенню до участі на Всеукраїнський національний конгрес у Відні (1921 р.) та ін. До розділу «Родина Грушевських» увійшли праці, в яких розглядається доля представників роду Грушевських: Сергія Григоровича, Григорія Миколайовича та Лева Григоровича. Опубліковано листи В. М. Перетца та Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського та інші дослідження.

ISBN 978-966-02-8730-3 (загальний)

ISBN 978-966-02-9727-2 (Кн. 4)

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021

© Автори статей, 2021

СТУДІЇ

**Микола Костомаров у публічному дискурсі «покоління 1880-х»
(М. Грушевський, Б. Грінченко) й «покоління 1890-х»
(С. Єфремов, В. Доманицький)**

Серед «людей 1840-х» — покоління кирило-мефодіївців, найбільш популярною, більш того — харизматичною постаттю в середовищі української легально-народницької еліти (окрім Т. Шевченка) довгий час був Микола Іванович Костомаров (4 (16) травня 1817 р., с. Юрасівка, Острогозький повіт, Воронезька губернія — 7 (19) квітня 1885 р., Петербург). Видатний український та російський історик, археограф і архівознавець, етнограф, письменник, публіцист, громадський діяч, член-редактор Петербурзької археографічної комісії (1860–1885), член Історичного товариства імені Нестора Літописця, член Московського археологічного товариства, член-кореспондент Петербурзької АН (1876), в ранній період своєї творчості — один із яскравих представників харківської школи романтиків, що відстоював право на самостійний і вільний розвиток української мови і літератури. Приятелював із В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, разом з ними став одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), його ідеологом і автором програмного документа «Книги буття українського народу». Майбутнє слов'янських народів вбачав у побудові ними союзу (федерації або, швидше, конфедерації) на зразок тодішніх Сполучених Штатів Північної Америки. У березні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований, ув'язнений на рік у Петропавлівській фортеці, потім засланий до Саратова з заборобою займатися науковою діяльністю і друкуватися. У 1855 р. амністований, 1859 р. обраний професором на кафедру російської історії Петербурзького університету, однак уже 1862 р. на знак протесту проти дій царської влади під час студентських заворушень залишив його за власним бажанням. Від 1860 р. — член Археографічної комісії. Співпрацював із журналами «Современник» й «Отечественные записки», був одним з організаторів і активних співробітників часописів «Основа» і «Вестник Европы», друкувався в численних легальних періодичних виданнях (зокрема в «Киевской старине») та в закордонному виданні О. Герцена «Колокол». Впливовий діяч української громади в Петербурзі, фактично, центр її тяжіння. 1867 р. за його активної участі (автор передмови, упорядник і редактор) вийшла у світ коштом Д. Кожанчикова перша посмертна збірка творів Т. Шевченка «Кобзар». Був редактором цінних зібрань документів «Акты Южной и Западной России» (т. 1–9, 11, 13) та «Архив Юго-Западной России». Видав кілька серій істо-

ричних творів, найвідоміші з них: із української історії — «Богдан Хмельницький» (1859), «Руїна» (1879–1880), «Мазепа» (1882), «Мазепинцы» (1884); з російської історії — «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород – Псков – Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» (1863); з польської історії — «Последние годы Речи Посполитой» (1869); із всесвітньої історії — «Патриарх Фотий и первое разделение церквей» (1868). Праці М. Костомарова, особливо його монографії та історичні портрети, користувались надзвичайною популярністю у сучасників та не залишають байдужими й нащадків.

Як зазначає один із сучасних авторитетних дослідників його творчості Олексій Ясь, «ще за життя М. Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, майже канонічним в українській та російській історіографії (В. Антонович, Б. Крупницький, О. Пипін, В. Семеvський та ін.) є порівняння його з відомим французьким істориком Огюстом Тьєрі, який уславився художнім викладом мислувщини. Відтак художність, “картинність”, “талановите малювання старовини” вважались неодмінними ознаками творчості М. Костомарова. Заразом побутувала думка, що в монографічних студіях М. Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація й пояснення практично відсутні. Зокрема, М. Грушевський наголошував на тому, що в історичних дослідженнях М. Костомарова “переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача”¹. Теза М. Грушевського в цілому адекватно відображає особливості наукової творчості М. Костомарова. Утім, вона є дещо однобічною, позаяк орієнтована на аналітичне висвітлення романтичного історіописання, яке є інтуїтивним та ірраціональним за своєю суттю.

Запроваджені Костомаровим концепції вічового начала й демократизму в процесах державотворення суттєво вплинули на ідеологію українського руху. Досліджуючи склад козацтва й козацькі рухи, він зазначав, що козацтво не є негативним чинником для розвитку державності, а притаманні козацтву традиції справляли позитивний вплив на тогочасне суспільство. Костомаров простежив процес виникнення і розвитку Війська Запорозького, основу якого складав «народний елемент», першим увів до наукового обігу визначення Запорозької Січі як християнської козацької республіки. Обстоював ідею відмінності «двох руських народностей» («Русько-слов'янський народ розподіляється на дві галузі, до першої належать білоруси та великоруси, до другої — малоросіяни або південноруси, і новгородці»), відзначав етнопсихологічні й культурні відмінності між ними та плекав думку щодо соборності всіх українських земель. Думки та ідеї Костомарова, які не втратили своєї актуальності на початку 1890-х років, були інтегровані до світогляду українських інтелектуалів ліберально-демократичного спрямування,

¹ Ясь О. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 89–90.

що пролунало у публічному дискурсі, відбилосся у друкованих працях наукового й публіцистичного жанру, меморіальних і епістолярних свідченнях. Отже, порівняння поглядів представників української легально-народницької еліти різних генерацій на особистість та світогляд М. Костомарова не позбавлене, як уявляється, дослідницького інтересу, хоча ще не було спеціальним предметом розгляду, притому, що в цілому костомаровознавча проблематика є одним із найбільш солідно опрацьованих напрямків вітчизняної гуманітаристики.

Так, в українській історіографії останніх десятиріч довгий час спадщину М. Костомарова досліджував Юрій Пінчук². За його ініціативою було підготовано й видано енциклопедичний довідник про цю видатну особистість³. Довідник містить понад 1000 статей, в яких висвітлено основні віхи творчого та життєвого шляху М. Костомарова, розглянуто твори вченого, періодичні та неперіодичні видання, в яких він публікував свої студії, найважливіші населені пункти, місцевості та регіони, пов'язані з біографією науковця, окреслено сфери і напрями його діяльності. Подано інформацію про відомих дослідників життя і творчості видатного діяча, їхній внесок у костомаровознавство. У передньому слові до довідника зазначається, що найважливішими досягненнями М. Костомарова як історика стали відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загально-російської та польської історії в низці монографій ученого, які отримали логічне завершення у працях М. Грушевського, зокрема у знаменитому есеї «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»⁴. В гаслі «Грушевський Михайло Сергійович» висвітлено головні здобутки історика в царині костомаровознавства, відзначено, що «деякі вчені розглядають Г[рушевського] як ідейного спадкоємця Костомарова та найвизначнішого репрезентанта народницького напрямку в українській історіографії початку ХХ ст. На думку Г[рушевського], Костомаров уже в Кирило-Мефодіївський період... був ідеологічним лідером України. З різноманітних видів творчості Костомарова Г[рушевський] звернув особливу увагу на його науково-публіцистичні студії, які докладно охарактеризував у збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (1928), що був виданий за його редакцією. Останні, за оцінкою Г[рушевського], становлять більший інтерес, ніж власне наукові твори Костомарова»⁵. Крім того, Ю. Пінчуком була започаткована 2001 р. традиція проведення Костомаровських читань у Чернігові. Останні, ХІІ-ті, відбулися у травні 2018 р.

200-річчю від дня народження М. Костомарова було присвячено окреме число спеціалізованого видання Інституту історії України НАН «Історіографічні до-

² Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров (1817–1885). К.: Наукова думка, 1992. 233 с.; Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. 608 с.

³ Смолій В., Пінчук Ю., Ясь О. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Вступ. ст. і загальна ред. В. Смолія. К.: Вища школа, 2005. 543 с.

⁴ Смолій В. Фундатор новітнього українства // Там само. С. 6.

⁵ Грушевський Михайло Сергійович // Там само. С. 110–113.

слідження в Україні» (2018, вип. 28). В ювілейній статті Олександр Удод зазначає, що постать М. І. Костомарова як історика, політика та громадського діяча є добре вивченою в сучасній українській історіографії, тому можна говорити про існування в новітньому інтелектуальному просторі України особливої субдисципліни — «костомаровознавства». Але не лише наукова біографія вченого та його творча спадщина, що традиційно були в центрі уваги історіографів, є предметом наукових зацікавлень фахівців певних галузей соціогуманітаристики. «Мова йде про значно ширше поняття — образ історика»⁶. О. Удод, оцінивши висвітлення постаті Костомарова на сторінках преси та шкільних підручників, критично відгукнувся про ставлення влади до ювілею видатного історика й наголосив, що, на жаль, образ Костомарова у сучасному інформаційному просторі України став заручником поточної політичної кон'юнктури в результаті нового співвідношення провладних і опозиційних сил. На його думку, досить часто Костомарова характеризують, як «класичний зразок амбівалентності інтелігента тогочасного (XIX ст.) суспільства: це була людина, яка все життя у всіх його проявах перебувала на межі двох культур — української та російської»⁷. Та, всупереч усьому, М. Костомаров залишився у свідомості сучасників і нащадків як «художник слова, поет, романтик, учений, що до кінця життя працював над осмисленням нової і перспективної для XIX ст. проблеми впливу етносу на історію»⁸.

Ольга Гончар зазначає, що до сьогодні в українській історіографії точаться дискусії з приводу різночитань його спадщини та розбіжності в оцінці громадської позиції Костомарова. Вона звертає увагу на той факт, що, повернувшись із заслання наприкінці 1850-х років, Костомаров став речником «українофільського руху» і виносив на суд громадськості найгостріші для тієї епохи питання. Однією з проблем була потреба рідномовної освіти для українців⁹.

У новаторській монографії Ігоря Гирича «Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)» (2014) серед інших контрверсійних тем і сюжетів аналізується процес свідомого обрання української самоідентифікації діячами 1840-х років. М. Костомаров і П. Куліш репрезентовані як інтелектуали періоду сповідування подвійної національної належності. Відстоюваний ними федералізм розглянуто як щабель до повної окремішності. Зазначено, що «все ж таки не мова, а політика поєднувала між собою П. Куліша і М. Костомарова»¹⁰. Сутнісним є висновок автора щодо підсумків ідейної еволюції двох провідних діячів українського руху середини XIX ст.: «На початку своєї громадської

⁶ Удод О. Образ Миколи Костомарова у сучасному інформаційному та освітньому просторі України // Історіографічні дослідження в Україні. 2018. Вип. 28. С. 12.

⁷ Там само. С. 11.

⁸ Там само. С. 22.

⁹ Гончар О. Микола Костомаров і сучасна Україна // Там само. С. 59. Стосовно еволюції поглядів історика на українську історію та культуру див. монографію авторки: Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 103–191.

¹⁰ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). К.: Український письменник, 2014. С. 249–252.

діяльності М. Костомаров та П. Куліш були українськими націоналістами під впливом романтизму та юнацького захоплення великою справою відродження народу. Поступово, в часи зрілі та на схилку років, не знайшовши належної підтримки серед українського суспільства, вони повертаються в лоно політичних росіян, балансуючи на грані двох національних ідентичностей: російської та української»¹¹.

У регіональних виданнях знаходимо змістовні праці, де з'ясовується інтерпретація образу М. Костомарова представниками покоління 1870-х років. Так, Тамара Демченко нагадує, що не треба забувати «про вічну проблему “батьків і дітей”: кожне наступне покоління прагнуло витворити свій світогляд. Зміна поколінь в середовищі української інтелігенції відбувалася, крім усього іншого, під потужним впливом російської і європейської суспільно-політичної думки». Її увагу привернула стаття чернігівського адвоката Іллі Шрага у вересневому (за 1892 р.) числі галицького часопису «Правда». Критика М. Драгомановим поглядів Костомарова стала для Шрага приводом, щоб поділитися з читачами своїми думками. І. Шраг узявся захищати позицію М. Уманця (Михайла Комарова) та М. Костомарова в питанні вживання української мови, апелюючи не стільки до емоцій, скільки до логіки¹². Виступ І. Шрага, на думку авторки, опосередковано доводить, що і через кілька років по закінченні свого земного життя Костомаров залишався «одним з найавторитетніших діячів українського національно-визвольного руху, людиною, з поглядами якої сперечалися, до ідей якої апелювали, чия творча й наукова спадщина хвилювала громадськість й жваво обговорювалася у пресі». Щодо дискусій останніх років, дослідниця слушно вважає, що нарешті «сучасні гуманітарії прийшли до висновку, що ідеальних діячів не було й немає, а сучасники, та й нащадки, повинні насамперед поціновувати їхній позитивний внесок у справу українського відродження»¹³.

2018 р. у видавництві «Либідь» вийшла друком праця О. Яся¹⁴, в якій автор майстерно препарує «незручний» образ героя на перехресті історіографічних візій та ідеологічних метаморфоз та у нових ракурсах розглядає сповнену драматичних і контрастних поворотів життєву історію знакового інтелектуала-романтика XIX ст. Перед читачем постає блискучий професор столичного університету, пристрасний театрал, чудовий комунікатор і водночас безпорадний дивак-оригінал у повсякденному житті, історик-художник, творець історичних праць, які читаються як захопливі романи. Водночас — безжальний руйнівник російського пантеону історичних героїв. О. Ясь яскраво змальовує реакцію російської імперської думки в 1870-ті роки на сміливі історичні екскурси героя та зауважує: «Де-

¹¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність... С. 253.

¹² Демченко Т. Ілля Шраг в обороні Миколи Костомарова: сторінками забутої публіцистики // Літературний Чернігів. 2017. № 3 (79). Липень – вересень. С. 174–182.

¹³ Там само. С. 176, 178.

¹⁴ Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров: До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова / Загальна ред. і вступ. слово В. Смоля. К.: Либідь, 2018. 304 с.

сятки гострих закидів і звинувачувальних пасажів щодо студій М. Костомарова об'єднувала одна-єдина гадка: як посмів цей автор — українофіл і “сепаратист” — ославити високі чесноти блискучої та величної історичної галереї російських героїв. [...] Ба більше, М. Костомарова нарекли істориком-Тамерланом і навіть істориком-нігілістом, попри те, що він завжди рішуче відкидав руйнівні мотиви цієї культурної й духовної зарази, зокрема був щиро віруючою людиною. До того ж учений із неприхованою відразою ставився до атеїстичних і матеріалістичних візій, але ніколи не вважав, що якусь із них варто заборонити через її світоглядні дефекти, культурні чи інтелектуальні вади. Навіть уможливлення гадки про заборону чогось із міркувань якогось абстрактного суспільного “добра” видавалася йому дикою та абсурдною. Натомість російська громадськість була налаштована до М. Костомарова зовсім нетолерантно, позаяк сприймала його як завзятого нищителя її кумирів-героїв. Цього вченому ніяк не могли пробачити...»¹⁵ Водночас він був речником українства XIX ст., фундатором його культурно-просвітницької програми. Багатоликість образів М. Костомарова, розмаїття його життєвих ролей і практик вражають і бентежать уяву й до сьогодні. Як підкреслює в рецензії Лариса Буряк, створена О. Ясем модель життєпису Костомарова сприймається як ще один крок на шляху до розуміння феномену геніальності і водночас парадоксальності героя¹⁶.

Ключовим концептом у розгляді питання про сприйняття постаті й спадщини М. Костомарова його духовними нащадками є поняття «покоління», яким активно послуговувалися українські інтелектуали молодшого віку. Генераційна парадигма як методологічна перспектива дослідження соціуму актуалізувалася в соціально-філософській думці на початку XX ст. Але науковий інтерес до аналізу поколінь і відносин між ними з'явився в західноєвропейській літературі ще в другій половині XIX ст., зокрема у зв'язку з осмисленням такої категорії, як час. У соціальній філософії другої половини XIX ст., зі здобутками якої мали шанс ознайомитися М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Доманицький, поняття «покоління» мало такі трактування: 1) біолого-генетичне або демографічне — як поділ вікових поколінь батьків і дітей як певної константи, що не залежить від стану суспільства; 2) позитивістсько-натуралістичне — визначення покоління як просторово-хронологічної спільноти, де певна вікова група розглядається в контексті своєї просторової і тимчасової локалізації; 3) романтико-гуманітарне або культурно-історичне бачення покоління як ідейно-духовної спільноти, заснованої на культурі народу і його цінностях, що довели свою історичну усталеність; 4) історико-політичне трактування, яке розглядало покоління як спільноту, що тимчасово складається або є панівною на окремому відтинку історії. У більшості праць другої половини XIX ст. зміну поколінь розуміли як рушійну силу історич-

¹⁵ Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров: До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова. С. 215.

¹⁶ Див.: Буряк Л. Терези інтелектуала, або Ще одне наближення до світу Миколи Костомарова [Рец.:] Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступ. слово В. Смолія. К.: Либідь, 2018. 304 с. // Українська біографістика. 2019. Вип. 18. С. 321–323.

ного процесу, як причину головних подій історії (О. Конт, Ж. Дромель, Дж. Мілль, Г. Феррарі, О. Лоренц).

Згідно з Карлом Мангеймом, який сформулював ключові положення власної візії у праці «Проблема поколінь» (1928) та в низці статей, позитивістський підхід спирався на кількісні методи та визначав покоління в декількох аспектах: як певний, доступний виміру проміжок часу від народження людини до її смерті; як чинник прогресу суспільства, бо тривале життя людей означало б уповільнення цього прогресу (цю думку розвивав О. Конт); як біологічний фактор (О. Конт); як елемент, що визначає ритм історичного розвитку. Так, наприклад, батькам незмінно відводилася роль консервативної сили (згідно з формулюванням Г. Феррарі і О. Лоренца)¹⁷. Відповідно до романтико-історичного підходу, покоління трактувалося як темпоральний показник еволюції інтелекту (В. Дільтей); як елемент інтуїтивного розуміння, що базується не на кількісних характеристиках, а на таких складових, які не підлягають обчисленню (наприклад, переживання) (В. Дільтей); як елемент певного часу¹⁸. Думка про те, що зміна поколінь обумовлена певними історичними подіями, отримала наукове обґрунтування в роботах В. Дільтея, праці якого рецензувалися в російських виданнях починаючи з 1871 р. (першим був відгук М. Стасюлевича в «Вестнике Европы»)¹⁹. Дільтей вважав, що яскраві спогади юності прищеплюють значній кількості однолітків, котрі підпадають під впливи старших, спільні філософські, соціальні та культурні уявлення про життя, які зберігають свою силу і в подальшому, навіть всупереч впливам не менш яскравих вражень протилежного характеру. Дана гіпотеза в подальшому отримала розвиток у працях К. Мангейма.

У свою чергу, К. Мангейм запропонував альтернативний, соціологічний підхід до проблематики поколінь, який стверджував: покоління не є конкретною групою, існування якої визначається конкретним знанням її членів один про одного. Вчений спробував визначити покоління як вторинну групу, членство в якій часто не усвідомлюється, вихід з якої вільний, але при цьому існують спільні інтереси. Мангейм актуалізував проблему конфлікту й розриву поколінь, звернув увагу на те, що цей розрив може бути як внутрішньопоколінним, так і міжпоколінним. Міжпоколінний конфлікт Мангейм пов'язував з феноменом ентелехії покоління, виразно помітним новим імпульсом, новим центром конфігурацій покоління. Ентелехія покоління (термін, вперше використаний у даному контексті німецьким філософом В. Піндером) — це вираз спільності його внутрішнього призначення, властивого йому способу сприйняття життя і навколишнього світу.

Згідно із сучасними концепціями, покоління — це спільність сучасників, яка складається в силу об'єктивних соціально-демографічних і культурно-історичних умов, що мають типові соціально-психологічні, ідейно-моральні та етнокультур-

¹⁷ Мангейм К. Проблема поколений // Новое литературное обозрение. 1998. № 2 (30). С. 8.

¹⁸ Там само. С. 10.

¹⁹ Про реценцію творчості В. Дільтея в Російській імперії див.: Плотников В. Жизнь и история. Философская программа Вильгельма Дильтея. М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. С. 192–204.

ні характеристики, подібні духовні цінності, соціальний досвід і спосіб життя²⁰. У дослідженнях із соціокультурної історії обґрунтовується теза про те, що «історія поколінь у Росії тісно пов'язана з історією інтелігенції (інтелектуалів), котрі формували й транслиували як власне ідею покоління, так і характерні риси, що відрізняли одне покоління від іншого, стаючи його «речниками»». У російському освіченому суспільстві в XIX ст. зароджується і визріває ідея розриву поколінь як необхідна умова розвитку самосвідомості інтелігенції, спосіб осмислення змін, що відбуваються, втілення ідеї боротьби старого і нового в суспільстві і культурі²¹. Відомий філософ Георгій Федотов, використовуючи популярну поколіннєву риторичку, писав: «Кожне покоління інтелігенції визначало себе по-своєму, відрікаючись від своїх предків і починаючи — на десять років — нову еру». Але, що стосується М. Грушевського, С. Єфремова та інших інтелектуалів із когорти «Молодої України» на межі XIX–XX ст., то вони, якраз навпаки, акцентували на потребі порозуміння й співпраці, вироблення спільної стратегії націєтворення.

У сучасному історіографічному дискурсі проблематика поколінь дедалі наполегливіше привертає увагу дослідників²². Окремі її питання пов'язуються з течією інтелектуальної історії. Так, у новітній праці В. Смолій та О. Ясь звертаються до з'ясування уявних проєкцій українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XIX – першої третини XX ст. та зазначають, що, «певна річ, конструювання наукових або культурних генерацій істотно відрізнялося від представлення палітри соціальних поколінь, хоч вони тією чи іншою мірою корелювалися між собою». Автори зауважують, що помітно звужувався поколіннєвий інтервал, кардинально перекроювалися «простір досвіду», способи зв'язку і взаємини між генераціями і, навпаки, суттєво підносилося символічне призначення або встановлення / вписування належності до певного покоління. Навіть більше, центральну роль у такому конструюванні відігравала символічна фігура «батька-засновника», себто своєрідна персоналізація культурної, наукової, інтелектуальної традиції. Як приклад, наводиться схема поколінь українських істориків М. Чубатого, котрий відводив серед фундаторів основне місце поету-проку Т. Шевченку та його товаришеві М. Костомарову з ідеологічним маніфестом «Книг буття українського народу». За цим баченням, сучасники Великого Кобзаря належали до «першого покоління українських істориків»²³. Як відомо, конструк-

²⁰ *Исаева М.* Поколение // Знание. Понимание. Умение. 2011. Вып. № 1. С. 265.

²¹ *Родигина Н., Сабурова Т.* Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. М.: ИВИ РАН, 2011. Вып. 34. С. 138–157.

²² Докладніше огляд літератури та дискусійні моменти з проблематики поколінь див.: *Іваницька С.* Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): Монографія. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 11–14, 121–128. Також див.: *Динамика реальных и условных поколений в информационном, полиэтноконфессиональном обществе: монография / О. Максимова, В. Беляев, Л. Нагматуллина и др.; под общ. ред. О. Максимовой.* Казань: Бук, 2019. С. 5–17.

²³ *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971. С. 12–14.

ція М. Чубатого складалася з п'яти генерацій, і до другого покоління він зачисляв істориків, котрі посідали провідні позиції в українській історіографії останньої чверті XIX ст.: В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Левицького, О. Лазаревського та ін., третє покоління репрезентували М. Грушевський та його сучасники; четверту генерацію складали учні М. Грушевського, котрі «майже всі стали істориками-державниками»²⁴.

Звертаючись до доби революційного романтизму й проблеми «зіткнення» з дійсністю українських інтелектуалів, що планували майбутнє, виходячи з утопій й антиутопій «довгого XIX століття», В. Смолій та О. Ясь підкреслюють, що Українська революція змусила до переоцінки моделей федеративного й унітарного устрою. Давні візії інтелектуалів поставали у нових ракурсах і контекстах. Поміж них поважне місце посідали федералістські погляди, котрі нав'язували відповідний «рецепт» конструювання майбутнього. Цю позицію тієї чи іншою мірою поділяло чимало українських діячів, зокрема М. Грушевський. Такі концептуальні пропозиції спиралися на давню федералістську традицію від часів М. Костомарова та М. Драгоманова²⁵. Європейська соціалістична й ліберальна думка початку XX ст. розглядала й підносила федеративний ідеал як засадничий орієнтир або навіть оптимальну та гармонійну форму суспільного, громадського, культурного, міжнаціонального співіснування для ближчої чи віддаленої прийдешності²⁶. Щодо Миколи Костомарова, нагадується, що він свого часу пророкував майбутній Україні становище «непідлеглої Речі Посполитої в союзі слов'янським».

З приводу виокремлення й градації конкретних поколінь у середовищі українських діячів модерної доби національного руху варто зазначити, що справа не є такою однозначною, якою здається на перший погляд. Маркування представників українства виключно за датою народження або за фактом першої публікації може дати хибні результати. Вірогідно, як критерій диференціації поколінь слід узяти час занурення конкретної особи у громадське життя, формування системи поглядів, стиль мислення, чинник лідерства. Не вік особи визначає належність до покоління, а цінності та ідеї, чільні постаті, які його визначають. Покоління — це передусім символічна й уявна єдність.

М. Грушевський (1866–1934) — це саме, мабуть, та людина, яка об'єднала у своїй особі два покоління: час його «дозрівання» відбувався у другій половині 1880-х, але активна публічна діяльність розпочинається на початку 1890-х років. Перші опубліковані оповідання «Бех-аль-Джугур» та «Бідна дівчина» — це 1885 р. Протягом 1890–1894 рр. він — професорський стипендіат Університету Св. Володимира. Саме тоді В. Антонович залучив його до складу Київської (Старої) громади, саме тоді Грушевський почав опікуватися українським гуртком у Київській

²⁴ Чубатий М. Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. С. 18; Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. К.: Інститут історії України, 2019. С. 28.

²⁵ Там само. С. 90.

²⁶ Там само.

духовній семінарії²⁷. У нього вдома часто відбувались таємні сходи́ни семінаристів. Як вважає І. Гирич, вперше саме М. Грушевським було поставлено завдання формування нового типу політично свідомого українця, який мав змінити домінуючий тип малоросійського мислення. «Визначальним було вироблення в кожного члена громади спільних духовних орієнтирів і цінностей, передусім на рівні однакових рефлексій на події національної минувшини українського народу»²⁸. Його політична публіцистика бере початок із 1898 року²⁹. Отже, Єфремов цілком логічно залучав його до плеяди публіцистів 1890-х у своїй «Історії українського письменства». Для Єфремова і Доманицького, для О. Лотоцького й Ф. Матушевського Грушевський був безперечно старшим товаришем, а не колегою чи рівною у спілкуванні особою (про це свідчать Єфремов і Лотоцький у своїх мемуарах). Михайло Сергійович для них був учитель і наставник.

Б. Грінченко був трохи раніше «вписаний» й інтегрований у громадський контекст. Він дещо старший за Грушевського, але все ж таки вони радше люди одного покоління. Хоча Грінченко більш типова «людина 1880-х», як метафорично його кваліфікував Єфремов³⁰. Отже, Грінченко та Грушевський за датою народження і часом політичної соціалізації — представники одного покоління, але все ж таки, підкреслимо, щодо визначення генераційної приналежності передусім важливими є занурення конкретної особи в громадське життя і перебування в його епіцентрі.

М. Грушевський, досить швидко ставши одним з інтелектуальних лідерів «покоління 1890-х», у своїх працях неодноразово звертався до постаті й доробку М. Костомарова. Це такі публікації, як: «На спомин Костомарова († 7 цвітня 1885 р.)» (Рада. 1907. С. 1–2); «Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять років смерті» (ЛНВ. 1910. Т. L. Кн. V. С. 209–225); «Микола Костомаров» (Село. 1910. № 16. С. 10); «Костомаров і новітня Україна. В сорокові роковини» (Україна. 1925. Кн. 3 (12). С. 3–20); «З публіцистичних писань М. Костомарова» (Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Київ, 1928. С. III–XXI); «Етнографічне діло Костомарова» (Етнографічні писання Костомарова. Зібрані заходами академічної комісії української історіографії / За ред. акад. М. Грушевського. Київ, 1930. С. IX–XXIV)³¹. І це

²⁷ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. «Я сам прийшов до політики через історію». К.: Парламентське вид-во, 2018. С. 43–44; Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. К.: Либідь, 2017. С. 74–75; Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». К.: Парламентське вид-во, 2020. С. 71–72 (Серія «Політичні портрети»).

²⁸ Гирич І. Політична публіцистика М. Грушевського // Гирич І. Михайло Грушевський — конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. С. 146.

²⁹ Там само. С. 150.

³⁰ Про погляд Єфремова на Грінченка як людину 1880-х років та «людей Грінченкового покоління» див.: Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. С. 127–128.

³¹ Нині всі ці праці перевидано з детальними коментарями в 50-томному зібранні праць М. Грушевського.

було цілком закономірно. Як слушно зазначають Віталій Тельвак і Вікторія Тельвак, «особиста причетність до організаційної та ідейної розбудови української історичної науки, знайомство з багатьма діячами вітчизняної культури зумовили персоніфіковану спрямованість історіографічних зацікавлень М. Грушевського»³². В іншій праці ті ж самі дослідники зазначають, що увага Грушевського до творчої спадщини Костомарова була «однією з його найбільш традиційних історіографічних інтенцій». Ще від тифліських часів вагому частку історико-наукової рефлексії вченого було присвячено життю та діяльності видатного романтика. М. Грушевський пояснював це винятковим становищем М. Костомарова в українській культурі, символічністю його постаті в еволюції вітчизняної історіографії³³. Розглянувши концептуальні моменти в тлумаченні Грушевським спадщини Костомарова, автори доходять важливого висновку, що «завдяки такій критичній поставі, історіографічні праці М. Грушевського, присвячені його видатному попереднику, відступають від попередньої апологетичної традиції у його сприйнятті, а постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне не так захоплення величиною досліджуваної постаті, як намагання показати її в контексті епохи, виявити та пояснити читачеві не лише видатні досягнення, але й нерідко прикрі прорахунки. Такий методологічний підхід М. Грушевського виявився надзвичайно плідним та значною мірою пояснює тривалу популярність його костомаровознавчих спостережень, що не втратили своєї впливовості й до сьогодні»³⁴.

У 1910 р. на сторінках «ЛНВ», здійснюючи намір «в двадцятип'ятиліття смерті великого українського історика» сказати «про його значення в розвої української історіографії й українського самопізнання»³⁵, М. Грушевський застосовує концепт «покоління», щоб окреслити місце й роль Костомарова в еволюції історіографічних практик ХІХ ст. «Нові течії в українській історіографії прокльовуються в 1830-х, виразніше виступають в 1840-х роках. На наукову арену виступало покоління, виховане в нових ідеях “народності”, що стала провідною, пануючою ідеєю всього духового життя і дала новий зміст, нові цілі і нове розуміння всьому українству. З другого боку, дає відчувати себе новий політичний лібералізм, що таким яскравим огнем спалахнув в декабристському руху, маючи при тім свої впливи і зв'язки й на українському ґрунті, а двадцять літ пізніше на спеціально-українській основі проявився в Кирило-Мефодіївських ідеях. На Костомарові, найбільш визначним репрезентанті цього нового покоління, особливо виразно виступають, з одного боку, зв'язки з старшою історіографією, з другого — нові течії часу»³⁶.

³² Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ – Дрогобич, 2005. С. 193.

³³ Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Микола Костомаров в історіографічній рефлексії Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні. 2018. Вип. 28. С. 328.

³⁴ Там само. С. 338–339.

³⁵ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті. († 7/IV 1885) // ЛНВ. Т. L. Кн. V. С. 209–225. Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 2. Львів: Світ, 2002. С. 397–411.

³⁶ Там само. С. 216.

Простежуючи поетапну еволюцію його наукових та політичних поглядів, М. Грушевський писав: «Дорога від історичного світогляду старої “малоросійської” історіографії до новіших поглядів була далека і тяжка, зв’язана з тяжким ламанням різних віками закорінених поглядів і при звичаєнь. Зробити сю дорогу одному чоловікові, хоч би як багато обдарованому, а навіть одному поколінню, було тяжко. Хоч як багато зробив Костомаров — більш, може, ніж хто інший за ціле XIX століття, щоб вияснити недорічність і конвенціональність старих історичних поглядів і категорій, — йому самому не удалось вповні увільнитися від них. Ідеї політичної і національної єдності не втратили повної власті навіть над автором “Двох русских народностей”, сього євангелія українського сепаратизму на погляд приятелів і ворогів його»³⁷. На думку М. Грушевського, Костомаров був піонером свого часу, і багато що з його інтелектуальних надбань лишається актуальним для нових генерацій на порозі XX ст.: «Покійний історик, далеко випередивши свій час в своїх вимогах, ставлених ним історичному досвідові, не завсіді міг сам поспіти за ними. [...] Ідеї, проголошені покійним істориком, ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються непережитими й тепер. Один з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей — сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості, він тільки вчасі встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»³⁸.

В академічний період своєї діяльності М. Грушевський не втратив зацікавлення до постаті видатного історика. Вміщував наукові розвідки, епістолярні джерела та інші матеріали на сторінках журналу Історичної секції ВУАН «Україна» та інших редагованих ним видань. Виокремив три основних періоди життєвого та творчого шляху Костомарова, вважаючи «центральною п’ятиліттю» 1859–1864 рр. Останнє двадцятиліття життя та діяльності Костомарова вважав не занадто продуктивним, принаймні в громадсько-політичному плані; за його словами, «публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він у своїм апогею»³⁹. В кінцевому підсумку Костомаров для Грушевського — це «історик, публіцист, етнограф і поет»⁴⁰. Антидержавницькі погляди вченого («З народом проти держави») дослідник пояснював загальним народницьким спрямуванням його історичної концепції, спротивом домінуючим російській і польській націям-державам, потребою дискутувати з тогочасними російськими істориками, що абсолютизували державотворчий чинник історичної еволюції⁴¹. Місце М. Костомарова у вітчизняній культурі було зумовлене, як

³⁷ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. С. 223.

³⁸ Там само. С. 225.

³⁹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За редакцією акад. Михайла Грушевського. К.: ДВУ, 1928. С. VI–XVII.

⁴⁰ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Український історик. 1984. № 1–4. С. 148.

⁴¹ Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. С. 217.

наголошував Грушевський, передусім його новаторською «історично-політичною ідеологією» «українського відродження і визволення», а значення його історичної та літературної творчості — тим, що вона «була від початку до кінця громадською акцією в повній мірі»⁴².

З ініціативи М. Грушевського та за його редагуванням було заплановано серійне видання творчої спадщини М. Костомарова, але в умовах згортання політики українізації й наступу тоталітарного режиму з'явилися лише два перших томи («Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»; «Етнографічні писання Костомарова») з ґрунтовними передмовами академіка.

Письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадський діяч Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) у полеміці з М. Драгомановим в «Листах з України Наддніпрянської» в 1892–1893 рр. сформулював погляд на М. Костомарова як типового діяча українофільства⁴³. У листі другому Грінченко згадує Костомарова у негативному контексті, критикуючи використання останнім російської мови — метамови імперії — у літературній і науковій творчості. У листі п'ятому рішуче відкидає твердження щодо вирішального впливу М. Костомарова і П. Куліша на творчість Т. Шевченка. У листі шостому твердить, що то «цілковита помилка є — вважати, що Костомаров та товариство Кирило-Мефодіївське відмінили погляди в Шевченка; а друге: Шевченко справді відмінив свої погляди на старшину козацьку, на гетьманів (хоча і не всіх), але завсігди був він прихильний до гетьманищини як до автономної форми політичного життя українського; а ще більш прихильний він був до народних козацьких рухів, хоча завсігди розумів і все те зло, яке повставало з них (див. хоч «Тупалівщину» в «Тайдамаках»)). Ні, Шевченко завсігди був «козакофілом»⁴⁴. У листі сьомому Грінченко порушує питання про вплив ідеологів Кирило-Мефодіївського братства на творчість Шевченка й знову повертається до критики поглядів Костомарова. Активно полемізує з тезами статті «Две русские народности», наполягаючи, що «вславлена теорія про “морально-необхідну потребу поєднатися племені південному з північним” є ніщо інше, як та етикетка, яку наліплено на дійсний історичний факт на підставі формули: коли се зробилося, значить, воно й повинно було зробитися. Сією етикеткою одніmano в української нації одне з її власних національних прав, забуваючи, що коли український народ є справжня

⁴² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна. С. 148.

⁴³ Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. 189 с.; «Листи» Б. Грінченка за підписом «П. Вартовий» уперше опубліковані 1892–1893 рр. у чернівецькій газеті «Буковина», але мало були відомі широкому загалу. «Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова мали ширше розповсюдження (вперше з'явилися в органі галицьких радикалів «Народ», що друкувався в Коломиї та Львові у 1893 та 1894 рр., а деякі «Листи» були опубліковані в «Буковині» 1894 р., пізніше кілька разів перевидавалися). Т. Демченко слушно звертає увагу на статистику, що свідчить про популярність імені Костомарова: його прізвище Грінченко згадав 15 разів, а Драгоманов відповідно 26. Частіше покликувався він тільки на Т. Шевченка. (Див.: Демченко Т. Ілля Шраг в обороні Миколи Костомарова: сторінками забутої публіцистики. С. 176).

⁴⁴ Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. С. 50–51.

нація, то не може вона не мати і всіх тих прав, які має взагалі всяка нація, а з цих прав — право автономного життя». Присуд Грінченка стосовно світоглядних метаморфоз Костомарова безкомпромісний: «Коментарів тут не треба. Видно відразу, що Костомаров воює тут сам з собою. Бажаючи оборонити українську літературу, він бив її насправді. Виходило бо, що ідеал — обрусіння; але треба його робити не примусом». А тому «стаття Костомарова нічому й не посприяти, а хіба шкоди наробила. Так само і з українською інтелігенцією. Не могла вона знати, чи насправжки автор каже, чи когось там дурить. Вона приймала його слово насправжки. А Костомарова слово — се слово авторитетне»⁴⁵. Для Грінченка історія не знає ніяких «підлітератур» спеціально про пана або мужика, а знає просто літератури, що «суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панамі й з мужиками»⁴⁶. Відкидаючи схилення перед російською культурою як більш високою й розвинутою, Грінченко вимагав цілковитої особистості українців у культурній сфері і стверджував, що «українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ»⁴⁷. У політичних питаннях виходив із постулату української мовної й культурної окремішності⁴⁸, акцентував на потребі формування власної національно-свідомої інтелігенції, яка б служила своєю працею народу; наголошував, що «доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас — і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму»⁴⁹. Майже через 20 років потому С. Єфремов теж висловив — щоправда, не так гостро, але не менш переконливо — аналогічні докори на адресу М. Костомарова, звинувативши його в зумисному формуванні комплексу «малоросійства».

У перекладі, з переднім словом Б. Грінченка, 1908 р. було видано популярну повість М. Костомарова «Чернігівка. Быль второй половины XVII века»⁵⁰ (вперше опублікована в часописі «Исторический вестник» (1881, №№ 1–3). Переклад згодом декілька разів перевидався⁵¹. У передмові Бориса Дмитровича відсутній

⁴⁵ Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу... С. 60–64.

⁴⁶ Там само. С. 93–94.

⁴⁷ Там само. С. 99.

⁴⁸ Там само. С. 66.

⁴⁹ Там само. С. 104.

⁵⁰ *Костомаров М.* Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / пер., передм. Б. Грінченка. К.: Видання товариства «Просвіта», 1908. 227 с.

⁵¹ Існує декілька перевидань перекладу Грінченка: *Костомаров М.* Чернігівка: Бувальщина з другої половини сімнадцятого віку. Вінніпег: Видання «Канадійського фермера», 1918; Чернігівка: бувальщина з другої половини сімнадцятого віку; з передм. Б. Грінченка. Вінніпег: Накладом і друком Канадійського Русина, 1918; Чернігівка: Бувальщина XVII віку. Київ – Лейпциг, 1922; Чернігівка: бувальщина з другої половини XVII віку / переклад Б. Грінченка. Київський Окріт, 1928; Чернігівка: бувальщина з II пол. XVII ст. / пер. з рос. Б. Грінченко; вступ. ст. В. Петрова. К.: Книгоспілка, 1929.

аналіз твору як такого, за змістом це швидше історична інтродукція до повісті Костомарова. Але Грінченку вдалося, користуючись нагодою, озвучити важливі для нього думки про непереборні й вікопомні змагання українського народу до волі й самоврядування. Можливо, саме для цього й було обрано як предмет перекладу текст Костомарова. Своє впровадження Грінченко розпочинає з тези, що «українському народові поганий був і нестерпучий той польсько-панський лад, що завели на вкраїнській землі поляки тоді, як Україна була частиною польської держави. Через те весь український народ став під гетьманську булаву Богдана Хмельницького і мало не шість років боровся з польським панством, що хотіло вдержати на нашій землі свій лад, аж поки року 1654-го Україна відрізнилась від Польщі, і Богдан Хмельницький, разом з козацькою радою, пристав під високу руку московського царя, піддаючи під його зверхність увесь край з його народом.

На Вкраїні тоді панів вже не було зовсім, увесь народ став вільний. Вибраний гетьман, укупі з радою старшин і козацькою військовою радою, порядкував усім краєм, нікого иншого не питаючи. Такий порядок склався за ті шість років, що Вкраїна боролася з Польщею Пристаючи до Москви, Українці хотіли, щоби сей лад задержався й далі: щоб Україна була під рукою в московського царя, але сама собою порядкувала як знала»⁵². Далі він змальовує відмінності московського централістичного устрою від того, що утвердився в Україні після Великого повстання 1649–1657 рр., показує намагання московського уряду скасувати автономний лад України, говорить про боротьбу за гетьманську булаву після смерті Б. Хмельницького, більш детально зупиняється на гетьмануванні Петра Дорошенка, з симпатією пишучи про те, що «десять літ він боровся, не дбаючи за своє добро а всю свою силу повернувши на те тільки, щоби визволити рідний край з лиха, удержати й забезпечити його цілість, його права й вольности. Та не пощастило. Міцна й загартована була душа в сього могутчого чоловіка, та проти него стала непереможна сила. Один за одним відступали від нього помічники і прихильники та й переходили до Самойловича, ласі на краще життя в него. У знеможеного, опустілого краю не було вже сили боротися»⁵³. Після зречення Дорошенка і починається та справа, що про неї оповідає Костомаров у своїй «Чернігівці». Так завершує свою передмову Б. Грінченко.

Ще один факт символічно з'єднує долю й спадщину Грінченка з ім'ям Костомарова. Це — «Словарь украинского языка» (в 4-х томах; Київ, 1907–1909), над яким довгі роки працювала Стара громада, але який був остаточно упорядкований Б. Грінченком, виданий за участі журналу «Киевская старина» та відзначений другою премією Миколи Костомарова. Формальним фундатором премії стала Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук, але ініціював її сам Костомаров у вересні 1880 р., передавши до академії чотири тисячі рублів із колишнього фонду для видання українських книжок наукового змісту. У березні 1881 р. з академічної

⁵² Костомаров М. Чернігівка: бувальщина з другої половини сімнадцятого віку; з передм. Б. Грінченка. Вінніпег: Накладом і друком Канадійського Русина, 1918. С. 3.

⁵³ Там само. С. 12–13.

друкарні вийшли «Правила о присуждении премии Н. И. Костомарова за лучший малорусский словарь».

У публіцистичному доробку дореволюційної доби критика й історика літератури Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) М. Костомарову присвячено три праці⁵⁴. Перша — то невеличка замітка в «ЛНВ» в розділі «Хроніка і бібліографія» (1899. Т. VIII. Кн. 11) «До біографії Миколи Костомарова», де Єфремов коротко викладає зміст надрукованого в «Историческом вестнике» за вересень 1902 року епістолярію Костомарова до управителя Казанського навчального округу, зазначивши, що «з сього листа видно, що перше, ніж були запросини Костомарова в Петербург після заслання в Саратові, його запрошувано професором до Казанського університету». Але це призначення не відбулося, бо пригадали «старі гріхи».

Друга публікація, знову ж таки в «ЛНВ» (1902. Т. XVIII. Кн. 5), значно більша за обсягом. Це нотатки «Російські часописи про Костомарова», в якій автор реферує надруковані Лонгином Пантелєєвим⁵⁵ у «Русских ведомостях» (числа 11, 15, 19 і 21) «дуже цікаві споминки» про Петербурзький університет («Из воспоминаний о шестидесятих годах») з початку 1860-х років, за часів професорства там Костомарова. Публіцист зосередився в першу чергу на міркуваннях мемуариста стосовно поглядів історика на відносини «двух русских народностей» і перспективи можливої асиміляції внаслідок усе зростаючої індустріалізації й модернізації країни (будівництво залізниць, можливе зростання освіти й добробуту народного). Єфремов також коротко торкається полеміки між газетою «Новое время», Д. Мордовцем та В. Розановим з приводу окремих дискусійних висловлювань Костомарова.

Концептуальною є стаття С. Єфремова «Манівцями. На 25-ті роковини смерти Костомарова», яка згодом увійшла до його більш широкої праці — «Фатальний вузол» — роздумів з приводу книжки В. Короленка «История моего современ-

⁵⁴ Усі три передруковано в виданні: *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років* («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): У 2-х т. Упоряд., вступні статті, іменний покажчик С. Іванецької. Т. 1. Запоріжжя – Херсон: Грінв Д. С., 2016. С. 363–368.

⁵⁵ Лонгин Федорович Пантелєєв (1840–1919) — російський громадський діяч, видавець, член таємної організації «Земля і воля», в грудні 1864 р. заарештований за революційну діяльність і підтримку Польського повстання, засуджений до 6-річної каторги, заміненій по прибутті до Сибіру поселенням у Єнісейській губернії. У 1876 р. повернувся до Петербурга, в наступному році організував видавництво наукової літератури. За 1877–1907 рр. видав понад 250 книжок, в тому числі 4-томне зібрання творів М. Добролюбова і твори А. Міцкевича. З 1905 р. перебував у партії кадетів, друкувався у її періодичних виданнях, входив до складу Петербурзького міського комітету. У березні 1917 р. обраний головою ради «Товариства пам'яті декабристів». Спомини Л. Пантелєєва були передруковані в 1958 р. у серії літературних мемуарів. Про Костомарова детально йдеться на с. 190–194. Увагу Єфремова не могла не привернути така фраза: «Настоящих причин того, что так рано закончилась профессорская карьера Ник. Ив., надо искать на Страстном бульваре — в той агитации, которая была поднята оттуда против Костомарова как представителя “сепаратизма”. Костомаров горячо любил свой родной народ, болел за его прошлое, не удовлетворялся его настоящим; но он совсем не был сепаратистом в том смысле, который в известных кругах соединяют с этим словом» (*Пантелєев Л. Воспоминания*. Москва: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1958. С. 193–194).

ника», що друкувалися в газеті «Рада» 1910 р. у рубриці «З нашого життя»; того ж року видано окремою брошурою⁵⁶. Вшановуючи пам'ять визначного вченого, у 1910 р. публіцист писав: «Сьогодні минає якраз 25 років од дня смерті Миколи Костомарова, людини, що довгий час — од 40-х і до 80-х років, стояла коли не на чолі українства, то, безперечно, в перших лавах серед українських діячів і на собі одбила багато обставин українського руху, та й сама багатьма сторонами на його впливала». Для Єфремова Костомаров — фігура безперечно «імпозантна»: і як «історик з дуже голосною артистичною струною в душі», що положив власне «початок науковій історії, що пишним цвітом розквітла й забуяла в творах його наступників», і як один із творців народницької історіографії («ніхто, може, не спричинився так до спопуляризованню руху народного, як Костомаров, для якого історія перестала бути збіркою більш-менш цікавих анекдотів та зовсім вже нецікавих генеалогічних таблиць. Живі рухи живого народу визирають на вас з творів цього ученого; народ стає героєм його історії»); співторець нового українського письменства («один з перших піонерів на полі української поезії, він теж, безперечно, мав своє заслужене, хоч тут і далеко вже не першорядне місце»); громадський діяч («більш як 40 років він стояв у перших лавах українського руху і не раз пробував і сам вести за собою людей і позначити ті шляхи, що ними повинно було, на його думку, простувати ціле українство»); знаний публіцист 1860-х років, який писав переважно на українські теми («Костомаров був чи не найбільш характерним ідеологом того руху серед нашого громадянства, до якого приложено назву українофільства. Як ідеолог і теоретик, він певне й одбив на собі всі ясні й темні його сторони»).

В «Основі» Костомаров грав першу скрипку, будучи за публіциста, устами якого говорила дуже часто редакція «Основи», тобто група людей, що маніфестувала тодішнє українство й виявляла його бажання, надії та домагання. Він один із теоретиків цього напрямку: на думку Єфремова, «устами Костомарова, загально беручи, говорило все тодішнє українофільство, і через це таку велику вагу в історії нашого національного розвитку й мають публіцистичні погляди визначного історика». Обґрунтування теоретичних позицій українства було здійснено Костомаровим у статтях «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Черты южно-русской истории», в праці «Две русские народности». Одночасно Єфремов критично поставився до надрукованої в травневій книжці «Основы» за 1862 р. статті Костомарова «О преподавании на южно-русском языке», заперечуючи висловлену істориком думку про те, що замість красного письменства народу потрібні лише наукові книжки українською мовою. Гостро виступив Єфремов проти думки Костомарова щодо потреби «общерусского языка» як засобу комунікації в імперському культурному просторі, викладеної детально в серії статей у журналі «Вестник Европы» (1881, кн. I–III), докоряючи, що той не відстоював послідовно запровадження української мови в суді, адмініструванні, вищій школі та красно-

---

⁵⁶ Єфремов С. Фатальний вузол // Єфремов С. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії / Уклад., передм., прим. Е. Соловей. К.: Наук. думка, 2002. С. 44–50.

му письменстві, не підтримав український фонетичний правопис — «кулішівку». Але найбільш обурила критика пропозиція творення «української літератури для домашнього вжитку»: за словами Костомарова, «малорусская литература... принося свою местную пользу, [...] без ущерба для русской литературы будет существовать для домашнего обихода». З властивим йому сарказмом Єфремов коментував: «Як бачимо, практичний синтез “двух русских народностей” знайдено: це українство — “для домашнего обихода”... Читач, певне, здивований буде такими мізерними результатами досить величній теорії і запитає пояснень. Пояснення Костомаров давав, і давав не раз». Для Єфремова еволюція світогляду Костомарова в національному питанні це — не прогрес, а регрес: «Тільки подумати, що цю практичну програму українофільства списала та сама рука, що складала колись статут Кирило-Мефодієвського товариства! Од боротьби (якими засобами, то інша річ, але таки боротьби) за громадсько-політичні ідеали перейти до того печерного існування, що призначається українофільству його ватажком, — більшої атрофії справді не можна й уявити собі. Ставити завданням українського письменства саму простонародну сферу і тремтіти, щоб через його якогось “ущерба” не вийшло для російського, дбати, щоб “прочно и действительно вкоренялось обрусение”, — це занадто тяжка відплата за теорію двох народностей».

Люди «Молодої України» конструювали минуле, зважаючи на завдання сьогодення. Для Єфремова аполітичні й компромісні погляди Костомарова зазначеного періоду — це символічний вияв кризи «старого українофільства» як течії у національному русі другої половини 1870-х – 1880-х років, отож «не диво, що само українофільство не змогло розплутати того фатального вузла “странного состояния”, що нав’язали обставини на тілі українського народу. Своєю половинчастістю, острахом перед рішучими кроками та звужуванням сфери своєї компетенції воно само підтинала своє живуще коріння і через те не могло мати ніякого впливу й на сучасне громадянство. Спинившись на половині дороги, воно не змогло вдержати за собою вже здобутих позицій і, попростувавши манівцями, заплуталось нарешті в суперечностях». Наприкінці цієї ювілейної, але аж ніяк не апологетичної статті Єфремов виносив українофільству жорсткий та безкомпромісний присуд: «Ці суперечності, що посіли навіть такий глибокий розум, який був у Костомарова, нехай будуть пересторогою українському громадянству, показуючи, що кожен ідею треба ставити на цілий зріст її, доводити до кінця й не лякатись логічних з неї висновків»⁵⁷. Очевидно, такий погляд С. Єфремова на історичні заслуги й «прорахунки» М. Костомарова був продиктований не лише його власними переконаннями чи упередженнями, але й особистим впливом Б. Грінченка, з яким Сергій Олександрович близько заприятелювався напередодні та в роки Першої революції.

Осмислюючи у праці «Між двома душами» (1909) феномен Гоголя, Єфремов спирався, між іншим, і на думки Костомарова, акцентуючи на такому формулюванні: «Конечно, — писал р. 1844 Иеремия Галка (Костомаров), — Гоголь в своих

⁵⁷ Єфремов С. *Personalia*: Публіцистика 1899–1917 років. Т. 1. С. 363–368.

высоких созданиях много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке, но надобно сознаться: знатоки говорят, что многое то же самое, будь оно на природном языке, было бы лучше» («Молодик», 1844 р., с. 161). Ще виразніші поправки до Гоголя робив Куліш, і з ним у даному випадку безперечно погоджувався Єфремов. Іменуючи не раз своє покоління «преемниками Гоголя в самопознанні», «призванными им к сознанию своей национальности», визнаючи цим генетичний зв'язок між діяльністю Гоголя та новішим «українофільством», Куліш, проте, на думку Єфремова, стояв на зовсім іншій теоретичній основі⁵⁸.

Всебічно й майстерно було окреслено образ Костомарова в синтетичній праці С. Єфремова «Історія українського письменства» (1911). Автор передусім підійшов до Миколи Івановича як літератора, зазначивши, що «хоч і як історик, він теж найбільше своєї праці присвятив Україні». Перше, що підкреслював Єфремов, це те, що «вже діяльністю Костомарова знайдено належне місце слов'янолюбним ідеям на українському ґрунті». В очах дослідника «спершу прихильність до народу виливається у Костомарова в художніх спробах народною мовою. Не маючи великої ціни художньої, ці твори нашого історика цікаві, проте, як ознака того повороту, що від безкритичного напрямку перших українських романтиків, од гірких їхніх жалів за минулим та повної безпорадності в сучаснім приводить потроху до вогневої музи Шевченка з її наскрізь соціальною поезією, що все українське письменство спрямувала на новий шлях політичного протесту. Костомаров більше од своїх попередників уміє вже зміркувати і зважити старовину й сучасність і знаходить потроху нові мотиви для рідної бандури»⁵⁹. Єфремов не занадто високо оцінює талант Костомарова-письменника, але як позитивну рису підносить його активне звернення до соціальної проблематики.

Наступне єфремовське формулювання є змістовним і точним: «Художник у своїй історичній діяльності, Костомаров занадто багато домислу вводить до своїх поетичних творів на велику їм шкоду. Над безпосереднім чуттям у нього завжди панує тенденція, що призводить до однобічного погляду на стосунки людські: правда і воля, щастя і доля неподільно для Костомарова єднаються з християнством, і морально-індивідуальна сторона і в його ідеології переважає, хоча вже починають озиватися й соціальні моменти життя. Слов'янство вперше у нього забирає особливу увагу (“Слов'янам”), до того ж не тільки в етнографічно-романтичному розумінні, але і в політично-соціальних своїх домаганнях вільне й рівне, як покаже незабаром програма Кирило-Мефодієвського братства. Інтереси народу потроху все дужче й голосніше починають бриніти у Костомарова, в якому і тоді вже озивався голосно історик, — та навіть у минулому він наперед ставить моменти національного й демократичного характеру»⁶⁰.

⁵⁸ Єфремов С. Між двома душами // *Його ж*. Літературно-критичні статті / Упоряд., передм. і прим. Е. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 149.

⁵⁹ Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Femina, 1995. С. 349–350.

⁶⁰ Там само. С. 351.

Узагальнюючи погляди Костомарова часів його літературних виступів, Єфремов доходив висновку, що «з громадського боку це вже був крок уперед, і дуже шкода, що Костомаров опісля не бере безпосередньої участі в українському письменстві». З пізніших його творів критик найбільш цінував повість «Черниговку», хоча й зауважував, що у ній тільки розмови дійових осіб написано українською мовою, принаймні в тій редакції, що була надрукована. Зазначав, що це яскраво оброблена на підставі історичних документів картина обопільних стосунків між українцями та великоросами в перші часи після з'єднання України з Москвою, і тому «повість справляє велике враження своїм цікавим змістом: національну колізію між заступниками “двох руських народностей” у побутових обставинах XVII ст. поставлено гостро, і нема мови, якій з них автор свої симпатії оддає»⁶¹.

Звертаючись до програмових документів Кирило-Мефодіївського братства та процесу видання журналу «Основа», Єфремов не міг проминути участь Костомарова⁶². Окреслюючи його роль й місце у братстві, Сергій Олександрович висловлював припущення, що «ініціатором цього товариства, з якого починається нова доба в історії української свідомості й громадського руху, був, певне, Костомаров...». Стосовно специфіки пореформеного періоду 1860-х років, Єфремов зауважував в розділі IX⁶³, що в «Основі» зустрілися два покоління українського громадянства. Старше — заступники 1840-х років, що лише тепер дістали змогу прикласти до літератури й ширити ідеї Кирило-Мефодіївського братства; «молоде покоління — шестидесятники», що виховувались, правда, на тих самих братських традиціях, але зазнали вже впливу й нових часів — од тієї демократичної літератури, що з новою силою прокинулася в Росії після Кримської кампанії. На чолі першого покоління стояли такі популярні серед українців люди, як Куліш і Костомаров, бо Шевченко помер на самому початку «Основи»; визначнішими ж постатями другого покоління були В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, П. Чубинський та інші, що тільки-но починали свою літературну й громадську діяльність. «Задумешня убеждения» всіх шестидесятників висловив Костомаров у своєму голосному листі до Герцена, опублікованому в «Колоколе» (1860 р.). Розповівши історію українського народу, Костомаров виставив федералістичний лад як ідеал для всієї Слов'янщини та справедливе розмежування між братніми народами. Це зерно автономно-федералістичної програми Костомаров закінчив «сильним, гарячим зворотом», що не втратив, як підкреслював Єфремов, ваги своєї і по цей день: «Пусть же ни великоруссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенныя нашимъ народомъ». Але лист Костомарова був чи не єдиним тоді виразом політичних ідеалів українських шестидесятників. Порівняно менше уваги привертала в тодішньому письменстві принципові справи, хоч безперечно вони теж цікавили громадянство

⁶¹ Єфремов С. Історія українського письменства. С. 352.

⁶² Там само. С. 361, 387–388.

⁶³ Розділ має такі характерні підпункти: Українство на початку 60-х років — Два покоління. — Реакція і репресії. — «Основа». — Куліш. — Стороженко. — Марко Вовчок. — Школа Марка Вовчка. — Щоголев. — Глібов. — Руданський. — Свидницький. — Мордовець. — Кониський. — Єднання з Галичиною.

на Україні і сходились, як у центрі, в петербурзькій «Основи». Сліди їх Єфремов знаходив у публіцистичній частині «Основи», наприклад, у знаменитій «Исповеди» Антоновича, в статтях Костомарова, Куліша, Житецького тощо, але «українське письменство не встигло їх тоді розробити до краю»⁶⁴. Як бачимо, в своєму головному творі Єфремов зумів найбільш переконливо та повно відтворити неповторність постаті Костомарова і змалювати відмінність між двома генераціями.

У роки Української національно-демократичної революції С. Єфремов у промові на з'їзді ТУП 25 березня 1917 р. вшанував ім'я М. Костомарова як одного з ідеологів Кирило-Мефодіївського братства⁶⁵, в серпні 1917 р. у контексті дискусії про «зближення культур» пригадав його теорію «двох руських народностей»⁶⁶, як про прибічника федералізму говорив про нього у вересні 1917 р., коли ще живі були проекти створення вільної спілки «недержавних народів» Російської імперії, яка перебувала тоді у стані дезінтеграції⁶⁷. У жовтні 1917 р., мріючи про світову федерацію, політик і публіцист висловлював впевненість, що «трудова слов'янство... справді знайде свій талан-долю, але не шляхом “неославізму”, не шляхом Бобринського й Дудикевича, тільки шляхом Шевченка та Костомарова»⁶⁸. У вересні 1918 р. у серії статей «В пустині велелюдній» цитував знаменитого, згаданого вище, листа Костомарова в Герценовому «Колоколі»⁶⁹, неодноразово пригадував цей факт й у циклі статей «Непримиренні» (вересень 1919 р.)⁷⁰.

У 1918 р. у статті про Миколу Петрова як історика української літератури Єфремов розмірковував про те, що в розвії українського громадського життя «можна помітити одну цікаву рису, яка надає йому особливого характеру внутрішньої принадної сили, що мов у горні перетоплює різнородні елементи і злучає їх в одну цілість». Ця риса — участь людей іншої національності в українській культурній роботі, яка дає підпору національній самостійності й самобутності. Серед таких «чужих» людей він пригадав імена Вадима Пассека, Ф. Корша, В. Обнінського, О. Русова й М. Костомарова. Щодо двох останніх, то Єфремов підкреслював таку закономірність: вони «усією істотою прилучалися до українських інтересів, органічно зросталися з ними, так що одірвати їх од українського життя неможливо, й напевне багато з публіки дивується, дізнавшись, що це не українці з роду...»⁷¹.

⁶⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. С. 387–388.

⁶⁵ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. К.: Дух і Літера, 2013. С. 44. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії).

⁶⁶ Там само. С. 234.

⁶⁷ Там само. С. 289.

⁶⁸ Там само. С. 319.

⁶⁹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. / Упоряд. В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. К.: Дух і Літера, 2014. С. 168. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії).

⁷⁰ Там само. С. 366–367, 371.

⁷¹ Єфремов С. М. І. Петров — як історик української літератури // Записки історичної й фільмоліогічної секції УНТ в Києві. 1918. Кн. XVII. С. 23.

В академічний період своєї діяльності 1923 р. у праці «Дорогою синтезу» Єфремов писав про М. Костомарова як представника «історичного методу» в критичних оглядах поточного письменства з 1830-х по 1860-ті роки. У висновках наголошував: «Історіографія українського письменства доходить нині свого завершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невинного розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоючи (огляди Бодяньського, Костомарова й інших аж до Куліша)»⁷².

У студії про П. Куліша (1924) Єфремов зупинився на взаєминах двох видатних діячів, нагадавши, що в кінці 1860-х і в першій половині 1870-х років Куліш заходився писати історію України. Спонукало його до цієї справи незадоволення попередньою історіографією українською, а надто працями свого давнього колись приятеля, а тоді вже (в його власній уяві) ворога — Костомарова. «Я діаметрально розходжусь із Костомаровим, — писав Куліш до Олександра Барвінського, — як на самому розумінні, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи. *Усі* (?!. — *позначено Єфремовим*) прихилились до мого погляду», — не забуває додати Куліш, завважаючи, що “люди тямуці в нас навіть за історика не вважали Костомарова”⁷³. За словами Єфремова, Куліш «ніби навмисне усликовується писати так, щоб було навпаки проти Костомарова, щоб його народ був антиподом народів, якого змалював той історик. Але все так і скінчилось на жовчних вихватках проти “иноплеменика” Костомарова, “п’яної музи” Шевченка, “невдахи й нездари” Максимовича. Ніякого народу не змалював Куліш, бо не вистачило синтетичної здібності розумом охопити річ усіма сторонами й облишити хоч на той час свої особисті симпатії й антипатії. Грандіозні заміри збанкрутували на самім початку, і далі перших томів праця не пішла, хоч і потім не раз пробував автор її поновити під усякими соусами»⁷⁴.

Про М. Костомарова як автора передмови до видання «Кобзаря» 1867 р., власника чи хранителя російськомовних рукописів Шевченка Єфремов згадав у праці «Спадщина Кобзаря Дармограя» (1925), підкресливши, що близько 20-ти років ці тексти пролежали «без руху», а з 1881 р. за ініціативою Вільяма Беренштама та Василя Горленка поступово стали оприлюднюватися⁷⁵.

У 1926 р. в нарисі «В тісних рямцях», говорячи про харківський період історії буття української книги в Російській імперії із 1830-х років, про перші спроби місцевої преси журнального типу, С. Єфремов називав ім’я Костомарова; вказував, як на видатне досягнення, появу друком його окремих творів, як і творів

⁷² Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства // Єфремов С. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії. С. 136, 151. Вперше опубл.: Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук (Кн. 2–3 (1920–1922). 1923. С. 89–110).

⁷³ Єфремов С. Без синтезу // Єфремов С. Літературно-критичні статті. С. 232.

⁷⁴ Там само. С. 233.

⁷⁵ Єфремов С. Спадщина Кобзаря Дармограя // Єфремов С. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії. С. 198, 207. Вперше опубл. в журналі «Україна» за 1925. Кн. 1–2 (11). С. 10–23.

Квітки-Основ'яненка, Метлинського, Шерепері-Писаревського і деяких інших авторів⁷⁶. Не проминув увагою «голосний процес» Кирило-Мефодіївського братства (1847), який закінчився забороною писати його учасникам, «найвизначнішим тоді українським письменником» — Шевченкові, Костомарову і Кулішеві, й винищуванням вже надрукованих їхніх творів. Для публіциста період царювання Миколи I — це беззастережно «мертва порожня смуга», яку М. Драгоманов охрестив згодом як «перший антракт» в історії українства⁷⁷.

У праці «Провіянний Куліш» (1927) Єфремов наступним чином прокоментував наявність та порядок появи життєписів апостолів українського відродження: «Кулішеві пощастило, як нікому, може, з наших визначних діячів давнішого часу, насамперед із знаменитої трійці 40–60-х років. Навіть Шевченко першої докладнішої книжки про себе — маю на думці відому працю М. Чалого — діждався лиш за 20 років по своїй смерті, та й то були це тільки матеріали, а справжня біографія наспіла хіба аж на 37-і роковини (книга Ол. Кониського). Костомарову пощастило ще менше: окрім популярної книжки Д. Дорошенка, що вийшла 1920 р., ми й досі не маємо праці, яка б охоплювала життя і діяльність цього визначного привідці й теоретика української ідеї повно і всіма сторонами. Інакше з Кулішем»⁷⁸. Для Сергія Олександровича як представника «покоління 1890-х», вочевидь, були безперечними рівноцінність та органічна необхідність усіх цих постатей у тогочасному суспільному житті: «Не треба широко тепер розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він же належав до знаменитої трійці 40–60-х років, яка — Шевченко, Костомаров, Куліш — стояла на чолі всього тодішнього життя українського...»⁷⁹ Щоправда, відкритим для дискусій лишалося питання про вплив кожного з діячів на наступні покоління та рецепцію їхньої творчості.

У передмові до перевидання збірки творів Б. Грінченка у 1928 р. Єфремов характеризує добу громадського життя (1881–1905) як час, коли «багатьом опали були руки в зневір'ї, коли українство ледве дихало в пазурах двоголового петербурзького орла, а українське слово не тільки безсило корчилося в отих державних лабетах, але й занепало було в свідомості самих зневірених людей, що перше йшли йому на службу, — згадаймо тільки Костомарова, що якраз на початку 80-х років упав аж до жахливої з національного погляду теорії “домашнього обиходу”»⁸⁰. Останні роки земного шляху Костомарова припали якраз на цей період.

Ім'я Костомарова неодноразово виринали у добу українізації на сторінках потаємного щоденника Єфремова. Більшість із цих згадок припадає на 1925 р., коли відзначалася 40-ва річниця смерті великого історика. 7 березня 1925 р. Сер-

⁷⁶ Єфремов С. В тисних рямях. Українська книга в 1798–1916 pp. // Там само. С. 156. Вперше опубл. в журналі «Бібліологічні вісті» (1926. № 2. С. 40–67).

⁷⁷ Там само. С. 157.

⁷⁸ Єфремов С. Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Єфремов С. Літературно-критичні статті. С. 287.

⁷⁹ Там само. С. 288.

⁸⁰ Єфремов С. Грінченко // Там само. С. 323.

гій Олександрович пише, що закінчив розпочату учора доповідь про М. Сумцова та написав «коротеньку передмову» до листів Костомарова до Антоновича (для «України»)⁸¹. 17 квітня 1925 р. фіксує: «День неудач. Держ[авне] видавництво вже три місяці не платить ні копійки, а перед святами треба грошей, то за ними всюди шатався — не дістав. IV том Коцюбинського, що вийшов ніби вже місяць тому, ніяк мені в руки не дається: не можу дістати ні в друкарні, хоч маю квитка на 10 примірників, ні по книгарнях самого Держ[авного] видавництва, хоч воно книжку видало. Розлаявся в друкарні й пішов ні з чим. Нарешті Грушевський вступив нову капость з поминками Костомарова. Почуваю себе втомленим і сердитим. Коли який день побуваєш по якихось державних установах, — а вони ж тепер усі державні — то вважай той день за пропащий»⁸². 25 квітня 1925 р. зазначає, що «почав переробляти давню свою статейку про Костомарова, бо треба ж щось прочитати на святкування його після того, як Грушевський одтягав собі призначену в нас на доповідь працю Гермайзе»⁸³. 27 квітня занотує, що вже скінчив статтю про Костомарова: «Костомаров в історії українського відродження»⁸⁴.

1925 р. у передньому слові до листів М. Костомарова В. Антоновичу з фондів академічної Комісії для дослідів над громадськими течіями Єфремов писав, використовуючи концепт «генерація», що «питання про стосунки між Костомаровим та Антоновичем — це не тільки питання про особисті стосунки двох визначних людей. В особах названих істориків маємо заступників двох поколінь — одного, що розпочало громадсько-політичну роботу на українському ґрунті в 40-х роках минулого віку (Кирило-Методієвське брацтво та роля в йому Костомарова), і другого, що прийшло йому на зміну в 60-х роках (хлопоманський рух і, як привідця його, Антонович). Обидва вони стояли кожен на чолі свого покоління і свою визначну ролю зберегали до останніх моментів свого життя, хоч і як мінялися обставини громадської й політичної роботи. Тим самим стосунки між ними виступають далеко по-за рямці особистого життя й набірають великої ваги громадської». Єфремов зауважував, що, на жаль, ці стосунки мало або зовсім не висвітлені в літературі: не відомі дати знайомства двох істориків та характер і інтенсивність їхніх стосунків. З праць Костомарова про Антоновича відомі тільки докладні дві рецензії (на «Исторические песни малорусского народа» та «Очерк истории великого княжества Литовского»); зі свого боку Антонович дав посмертну оцінку свого попередника в «Киевской старине» (Н. И. Костомаров как историк», 1885, кн. V). Але ці офіційні оцінки «все ж не дають повної картини взаємин між двома найвизначнішими заступниками початкового періоду нашої історичної думки. Інтимного матеріалу ми, знов кажу, не маємо». Тому академік вважав за важливе і необхідне оприлюднення їхнього епістолярію, підкреслюючи, що «ці листи показують, як високо ставив Костомаров свого молодшого товариша в науковій роботі, як дорожив

⁸¹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 25. (Серія «Мемуари»).

⁸² Там само. С. 224.

⁸³ Там само. С. 228.

⁸⁴ Там само.

його думкою; та з другого боку вони ж кидають трохи світла й на інтимну сторону тих відносин. Діловий зміст листів не закривав і того особистого теплого почуття, що, видимо, зв'язувало двох наших істориків, і з цього боку листи можуть докинути одну-другу рисочку до їхніх біографій»⁸⁵. З цих принагідних зауважень помітно, що для Єфремова в тлумаченні категорії «покоління» важливими були насамперед чинник інтелектуального лідерства, наявність діалогу й порозуміння між речниками окремих поколінь як шансу на спадкоємність генерацій, збереження традиції, формування спільної історичної пам'яті.

Важливим джерелом для порівняння сприйняття постаті й ідей Костомарова із поданими вище трактуваннями можуть слугувати публіцистичні праці побратима Єфремова, Василя Миколайовича Доманицького (1877–1910) — молодого історика, літературознавця, фольклориста, публіциста, громадського діяча. У 1906 р. В. Доманицький намагався зіставити стиль історіописання М. Костомарова з працями свого вчителя і наставника, професора Володимира Антоновича, оцінити міру популярності кожного в середовищі фахівців і аматорів: «Костомаров, напр., має більший розголос; хоч твори його, як і його ім'я, як історика, значно більше відомі широкому суспільству, особливо російському, ніж ім'я історика Антоновича, та проте це не єсть ще показчик того, що Костомаров справді перевищує Антоновича на полі української чи взагалі руської історії. Костомаров має свої особливі прикмети, які роблять його популярним, приступним: у нього переважає метод дескриптивний, він надає писанням своїм як найбільше драматизму, ефектовності, пеклується взагалі про зовнішню форму, не поглиблюючися в предмет, тим часом як для Антоновича ці прикмети зовсім маловарті: у нього натомість бачимо ми більш критики, аналізу, об'єктивізму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює. В його розвідках, чи то історичних чи археологічних, вражає читача гармонія між ідеєю й фактом. Він не дає наперед жадної готової вже думки, яка б проймала оповідання та заставляла б наперед вже дивитися на факти очима автора. Схема його праць дуже проста: після потрібних історичних відомостей та пояснень наступає групування сирого матеріалу (часом додається покликання на друковані джерела), — та й усе. Але ті голі факти мистецькою рукою історика так логічно уложено, в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама, і не вважаючи на те, що автор зовсім про читача не дбає, не має на думці спеціальної мети — вражати фантазію та почуття його, — розвідки Антоновича читати дуже легко, і не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки думати, але й почувати та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова»⁸⁶.

У 1908 р. В. Доманицький зауважував, що «давно вже пора узятися до усесторонньої оцінки життя і діяльності українських діячів старшої генерації з першої

⁸⁵ Єфремов С. 3 листів Костомарова до Антоновича // Україна. 1925. Кн. 3 (12). С. 77–78.

⁸⁶ Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Нова громада. 1906. Кн. 9. С. 27–46. Стаття передрукована: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3. т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К.: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 63.

половини XIX ст. Проте про деяких визначних навіть осіб, не кажучи вже про дрібніших, окрім матеріалів, розкиданих по всіх усядах, нічого поважнішого не маємо. Час би вже взятися до систематичних монографій про тих людей, маємо вже й історичну перспективу для них, та й матеріалу досить»⁸⁷. До таких визначних осіб, несправедливо обійдених увагою істориків літератури, належав, на думку Доманицького, й М. Костомаров. Тому він гаряче вітав намір літературознавця О. Грушевського видати монографію про нього, один із розділів якої, щодо харківського періоду життя М. Костомарова (1833–1844), був опублікований 1908 р. в «Журнале Министерства народного просвещения». Погодившись із головним висновком Олександра Грушевського, що в ранній період своєї творчості Костомаров «не вийшов з кола образків тодішньої романтичної школи української літератури», Доманицький стосовно ранніх драм історика зауважив, що «основна риса їх — палка любов до рідного краю, його минувшини; колишні страждання викликають в авторі їх співчуття до пригноблених; разом з тим проглядає скрізь бадьора певність щодо будуччини, надія на кращу долю колись»⁸⁸. Наукові праці Костомарова цього періоду, на думку рецензента, свідчили про «демократичне розуміння історії», і «сі демократичні погляди остаються в нього назавше»⁸⁹.

В іншому тексті, що з'явився під безпосереднім враженням від оприлюднених в журналі історії революційного руху в Росії «Былое» (1907) матеріалів допитів М. Костомарова 1847 р. у Петербурзі у справі Кирило-Мефодіївського товариства, В. Доманицький оцінює його особистість із етичних позицій⁹⁰. Вилучені владою при обшуку папери Костомарова не містили, на думку Доманицького, «занадто страшного компромату, а проте наслідки виявилися катастрофічними», то був «матеріал доволі і невинний, а проте Костомаров більш усіх товаришів “упав духом” і такого понавіказував, що навіть жандарми признали, що він “откровенно сознался”. Розуміється, більшу половину того, що виказав Костомаров жандармам, не можна за правду вважати, але самий спосіб той тих “показаній” свідчить, що перед нами чоловік слабодухий, переляканий на смерть за свою дальшу долю. І коли ми порівнюємо його “показанія” з Шевченковими (теж були видрукувані в “Былом”), то зразу кидається у вічі, яка безмежна безодня розділяє сих людей: Шевченко, на якому лежало в сто раз більше обвинувачення, остався на допиті такою же чесною, морально твердою людиною, якою був він увесь вік, не одрікся від свого “святого святых”, як се зробив Костомаров, не втопив нікого з товаришів...»⁹¹.

⁸⁷ Доманицький В. [Рец.:] А. Грушевский. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. Журнал Министерства народного просвещения, 1908, квітень, с. 233–295] // Доманицький В. З науково-творчої спадщини: Статті, рецензії, огляди, бібліографія: У 2 кн. Кн. 2. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. С. 406.

⁸⁸ Там само. С. 407.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Відгук молодого історика вперше побачив світ на сторінках ЗНТШ (1908, кн. 5). Доманицький В. [Рец.:] Признания Н. И. Костомарова в III Отделении (По неизданным данным). Былое, 1907, VIII, ст. 200–228 // Там само. С. 395–400.

⁹¹ Там само. С. 396.

В. Доманицький щиро обурювався тим, що під тиском жандармів М. Костомаров почав від усього «отрекатся», спираючись на те, що він, мовляв, «великоросіянин», і «дійшов до того, що не тільки вирікся “українофільства”, а і ще й виставив себе завзятим монархістом». Стосовно вірнопідданських заяв М. Костомарова, висловлених на допиті, В. Доманицький зауважував: «І знову, може, се все іронія, але занадто вже тонка... Само собою, що ніякого Кирило-Мефодіївського “общества” не було ніколи — то все “глупые бредни Гулака”; мало того, “ежели ж бы оно стало чем-нибудь правильным в противозаконном духе, то я бы непременно донес об этом” (с. 214). Очевидно, каже він, “обществом” прозвали гурток кількох людей, — між ними й він був, — що студіювали слов’янські мови, пам’ятки та інше. Потім пізніше він придумав кращу версію: він подав начальству думку заснувати при Київському Університеті “Общество любителей славянской науки”, то чи не звідти йшли балачки про якесь “общество”? Як поставився Костомаров на допиті до своїх товаришів? Наймолодших він принижує, старших — вигороджує. Шевченка Костомаров оббілює: бував, мовляв, у мене кілька раз, не говорив нічого “неблагоденного, ни злонамеренного”, обходився з ним “осторожно” “и даже никогда не выставлял преимуществ своей малороссийской народности”»⁹².

При читанні «свідчень» М. Костомарова, розмірковував В. Доманицький, впадає в око, що той чомусь усю вину склав на Гулака та потроху й на де Бальмена. Правда, де Бальмен був в той час уже покійний, але Гулак? Чи може бути яка особиста ворожнеча між ним і Костомаровим? «І сього не було, а як чув я від небіжчика В. Л. Беренштама, приятеля Костомарова, причиною того всього була чутка, що хтось пустив у цитаделі, нібито Гулак вмер. А тут якраз один жандарм, спочуваючи Костомарову, проходячи якимсь повз нього, шепнув до нього: “валите все на мертвых”. Отоді-то Костомаров і звернув все на Гулака та де Бальмена. Правда, оповідав про се Беренштамові сам Костомаров, але, здається, що говорив він правду. Потім, багато літ пізніше, колись у Петербурзі на Невському зустрілися Костомаров і Гулак. Костомаров кинувся його обіймати, але Гулак з презирством глянув на нього, закрив руки за спину, повернувся і пішов геть. Се теж сам Костомаров оповідав покійному В. Беренштамові. Таке нібито зробив Костомаров з М. Юзефовичем, що доніс на нього, але й сам зазнав такого ж реприманду за свою... легковірність принаймні»⁹³.

Доманицький підсумував, що в кожному разі «свідчення» Костомарова чимало пошкодили іншим членам Кирило-Мефодіївського товариства й цікаво було б «порівняти їх з тим, що показували інші братчики, тоді б видніше було, яке значіння мали “показання” Костомарова в сьому процесі»⁹⁴. У цих рефлексіях виразно простежуємо зв’язок поколінь: М. Костомаров як «людина 1840-х» та його

⁹² Доманицький В. [Рец.:] Признания Н. И. Костомарова в III Отделении. С. 397–398.

⁹³ Там само. С. 399–400.

⁹⁴ Там само. С. 400.

спілкування з «людиною 1860-х» В. Беренштамом⁹⁵, комунікація В. Беренштама і В. Доманицького, усна оповідна традиція, документальні свідчення щодо поведінки М. Костомарова й інших братчиків у період слідства і, нарешті, відверто безкомпромісна позиція «людини 1890-х» у принципових питаннях «довіри» й «зради».

Реконструкція образу Костомарова як «людини 1840-х» у світосприйманні генерацій 1880-х – 1890-х років, фіксація артикульованих ним художньо-естетичних й етичних цінностей на їхніх історичних ментальних картах дозволяє зробити такі висновки: не простежується принципових відмінностей у ставленні М. Грушевського та С. Єфремова до постаті й доробку Костомарова. Можливо, підхід Грушевського вирізняється більшою системністю, універсальністю й масштабністю, фаховим аналізом історіографічного доробку Костомарова. Критичні, подекуди моралізаторські настанови щодо політичної або етичної позиції героя лунають у текстах Б. Грінченка та В. Доманицького.

В цілому ж у рефлексіях авторів ліберально-демократичного спрямування на постать та ідейну спадщину М. Костомарова спостерігається еволюція, певне зіткнення й неоднозначність поглядів. Передусім, коли йдеться про «подвійну лояльність», «подвійну свідомість», думки для «домашнього» та «публічного» вжитку. У писаннях і вчинках покоління Єфремова — Матушевського — Доманицького виявляється безкомпромісний настрій щодо можливих домовленостей із владою і поступок власному сумлінню. Громадський дух «людей 1890-х», здається, переважив властивий «людям 1840-х років» дух індивідуалізму.

Нова хвиля зацікавлення доробком М. Костомарова спостерігалась у 1920–ті роки, у межах сформованого канону, у формах академічних студій та історичної публіцистики.

---

⁹⁵ Докладніше: Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам — дослідник місцевих старожитностей // Краєзнавство: всеукраїнський науковий журнал. 2012. № 1. С. 57–66; Іваницька С., Ляшко С. Вільям Беренштам як дослідник археології Хортиці // Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник. 2016. № 16. С. 128–139. Мемуари Беренштама «О последних годах жизни Н. И. Костомарова» були надруковані в «Киевской старине» (1885. Кн. 6. С. 219–237).

Чернігово-Сіверщина та чернігівці у житті й науковій спадщині Михайла Грушевського

З кожним новим роком, що віддаляє нас від земного життя Михайла Грушевського, і, зауважимо принагідно з черговим ювілеєм великого вченого в численних наукових працях, історичній публіцистиці перед нами все чіткіше вимальовуються контури цієї гігантської постаті. За 155 років, що минули від часу народження вченого й державного діяча, зусиллями українських вчених, насамперед у діаспорі, а згодом і в незалежній Україні не тільки проаналізовано наукову спадщину, але й з'ясовано внесок М. Грушевського у заснування української державності, досліджено його потужний вплив на громадсько-політичне, культурне життя українців. Не випадково ж І. Гирич — автор майже 80-ти наукових праць, присвячених М. Грушевському, у приуроченій до 150-ї річниці від дня народження вченого книжці чітко визначив його роль у вітчизняній історії — «конструктор української модерної нації»¹. Проаналізувавши причини падіння інтересу до спадщини не лише М. Грушевського, але й усього українського ХІХ ст. у 1920-ті роки, дослідник прийшов до висновку, що вже по закінченні Другої світової війни «наші інтелектуали-емігранти почали належно оцінювати М. Грушевського. Знов віддавши йому пальму першості як найвидатнішому вченому та очільнику громадсько-політичного життя України ХХ ст., спочатку історики, згодом і політики не лише національно-демократичного, а й навіть націоналістичного табору — мельниківці, з перспективи часу зрозуміли, що за *суспільну* неготовність “вішати собак” на людину, яка якраз і тягнула все своє життя суспільство до досягнення української окремішності, не можна»².

Піонером у вивченні спадщини та життєвого шляху М. Грушевського став Любомир Винар. Вчений писав, що в діаспорі витворилася «мітологія», згідно з якою Грушевський трактувався як «руїнник української державности». Така оцінка переважала ще в 1950-х роках. Передумови «для “нормального народження” грушевськознавства» сформувалися лише в наступному десятиріччі, коли було засновано журнал «Український історик» та Українське історичне товариство³. Зрештою, УВАН у США, як переконливо показав І. Гирич, практично створювала-

¹ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. 840 с.

² Там само. С. 784.

³ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 12–13.

ся на засадах історичних установ ВУАН, започаткованих М. Грушевським у 1920-х роках⁴. Саме ця обставина стала підставою для трактування ВУАН «як надбудови над усіма науковими центрами як координуючий центр національної науки»⁵. Що ж стосується СРСР, то тут несприйняття доробку та вкрай ворожі оцінки особи М. Грушевського збереглися ледь не до початку 1990-х років. Чи не найповніше, по пунктах, розібрав причини подібного ставлення директор Інституту історії партії при ЦК компартії України Ф. Єневич ще в 1944 р. На думку партійних істориків, «Грушевський і його школа використовували історію України для своєї контрреволюційної мети» — «обґрунтувати і довести»: «а) тезу про те, що Київська Русь була українською державою та є основою і джерелом виникнення російської держави...»; «б) випадковість і тимчасовість приєднання України до Росії й розчарування українського народу в цьому приєднанні»; «в) ворожість українського народу до всього російського», хоча тут же виставлялася теза про наявність двох Росій, кращу з них репрезентували більшовики. Більшовицька Росія «була і є другом українського народу...»; «г) ...імпортованість радянської влади на Україні радянською Росією»; «д) необхідність утворення самостійної Української держави, тобто вимога відриву України від Радянського Союзу і перетворення її на колонію німецьких і польських імперіалістів»⁶. Важко уявити, де в 1944 р. очільник компартійного інституту уявив «польських імперіалістів», але в цілому, хоч як парадоксально це звучить, у ЦК КП(б)У цілком реалістично оцінювали історичні перспективи концепції М. Грушевського й, природно, не могли приховати свого найбільшого жаху: — «утворення самостійної Української держави, вимога відриву України від Радянського Союзу», тобто Росії. Утім, так відверто про наміри «контрреволюціонерів» йшлося вкрай рідко, для вузького кола посвячених, для загалу обмежувалися твердженням про М. Грушевського як «українського буржуазного націоналіста».

Ситуація докорінно змінилася після проголошення незалежності України, коли «провідним трендом 1990-х рр. стало перевідкриття забороненої спадщини чи “репресованих” праць зі спецхранів, закритих архівних і бібліотечних колекцій. Окрім того, надходили праці з інституцій, бібліотек, видавництв української діаспори...»⁷. Все це дало змогу вітчизняним дослідникам проаналізувати наукову концепцію М. Грушевського, виявити весь діапазон його зацікавлень, відтворити роль в організації наукового та політичного життя України. У контексті нашої теми важливо підкреслити, що, поряд з однією з головних ідей — про соборність

⁴ *Гирич І.* До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці // Михайло Грушевський: студії та джерела. Кн. 2. К., 2019. С. 55–61.

⁵ Там само. С. 61.

⁶ У лекціях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): 36. док. і матеріалів / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін.: У 2 част. Ч. 1. К., 1996. С. 123–124.

⁷ *Смолій В., Ясь О.* Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / За ред. В. Смолія; упоряд. С. Блащук. К.: Ін-т історії України, 2019. С. 210.

України, великого значення вчений надавав і дослідженню її окремих районів, започаткувавши по суті локальну або регіональну історію. У контексті дослідження ним історії Чернігова й Чернігово-Сіверщини значний інтерес викликає стаття «Спірні питання староруської етнографії», яка побачила світ у тому ж академічному збірнику «Статті по славяноведению» (1904 р.), що й знаменита «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства». Остання «започаткувала у світовому вимірі право українців на свій, відмінний від росіян історичний процес, обґрунтувала претензії на тисячолітню тяглість своєї історії»⁸. Дискутуючи з академіком О. Шахматовим щодо «великоруського» походження сіверян, М. Грушевський наводить аргументи на користь зв’язків останніх «з правобічними племенами». «Київ, Чернігів, Переяслав, сей полянсько-сіверянський трикутник, — то підстава політичного й культурного життя старої Русі...», — приходить львівський професор до логічно й фактографічно вмотивованого висновку⁹.

Інтерес до історичного минулого Чернігово-Сіверщини яскраво позначився й на «Історії України-Руси», інших працях історика. Однак метою нашої роботи є з’ясування зв’язків М. Грушевського з цим краєм, його стосунків з чернігівцями — українськими діячами — як важливого сегмента української історіографії загалом та локальної історії Чернігово-Сіверщини.

Виходячи з наявних джерел та літератури, а також усвідомлюючи, що наукова проблема надто широка й вичерпати її в одній статті годі й сподіватися, авторка цих рядків вирішила обмежитися трьома сюжетами: простежити вплив уродженців Чернігово-Сіверщини на формування українських поглядів молодого М. Грушевського; висвітлити його відносини з провідними членами Чернігівської «Промеди» та «Просвіти»; з’ясувати хід підготовки до друку одного з кращих наукових збірників з історії Чернігова та Північного Лівобережжя (1928 р.) та проаналізувати принаймні деякі публікації у ньому.

Оскільки за роки існування незалежної України вийшло так багато дослідницьких студій, публіцистичних робіт, що сам перелік їх суттєво збільшив би обсяг статті, вирішено було зупинитися в основному на доробку чернігівських авторів різних часів. Безпосередньо названу тему розкривають не так уже й багато публікацій¹⁰. Переважна більшість їх висвітлює першу й єдину поїздку М. Грушевського з родиною до Чернігова. Ця подія відбулася у липні 1924 р., візит став

⁸ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). К.: Український письменник, 2014. С. 296.

⁹ Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 90.

¹⁰ Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. 1999. № 1. С. 144–156; Никоненко Д. Академик Михаил Грушевский и Чернигово-Сиверщина: обрученные историей // Наук.-істор. читання, присв. 140-річчю з дня народж. М. С. Грушевського (Мінськ, 22 грудня 2006 р.). Ніжин, 2007. С. 20–27; Кондаурова Г. Українська «Равенна»: Подорож Михайла Грушевського до Чернігова // Музей Михайла Грушевського. URL: <http://immh.kiev.ua/ukrayinska-ravenna-br-podorozh-mihayla-grushevskogo-do-chernigova/>

можливим завдяки запрошенню чернігівського історика В. Дубровського¹¹. Утім, для Михайла Сергійовича існувала ще одна можливість побувати у Чернігові. У липні 1908 р. у столиці Сіверського краю відбувся XIV Археологічний з'їзд, приурочений до 1000-річного ювілею міста. М. Грушевський планував прибути на з'їзд і запропонував теми двох доповідей¹². На заваді стала заборона використовувати українську мову для наукових доповідей. Члени НТШ й УНТ на знак протесту вирішили бойкотувати чернігівський з'їзд, відтак М. Грушевський втратив шанс відвідати місто¹³. Ще напередодні з'їзду, у середині квітня 1908 р., О. Лотоцький радив М. Грушевському, який саме тоді відпочивав «під плаксивим небом Сицилії», максимально скористатися цією можливістю, бо на Батьківщині «доведеться знов скандалити в Чернігові, як скандалили у Києві та Катеринославі». Жартома Олександр Гнатович пророчив своєму адресатові: «Мабуть, історія запечатає Вас ім'ям "Великого скандалиста галицької, правої і лівої Руси і всея України"»¹⁴.

Вплив чернігівців на формування українських переконань М. Грушевського

Отже, Михайлові Сергійовичу лише один раз довелося побувати у центрі Сіверського краю. А ось з уродженцями Чернігівщини у нього сформувалися сталі зв'язки ще в період навчання у Київському університеті. Його юнацький щоденник дає змогу виокремити три чернігівські постаті, що надійно «прописалися» на його сторінках¹⁵. Це — Олександр Якович Кониський (1836–1900), Василь Никодимович Вовк-Карачевський (1834–1893), Аркадій Васильович Верзилов (1867–1931). Прізвище першого з названих діячів зустрічається у «Щоденнику» майже 70 разів, Василя Никодимовича згадано 15 разів (не рахуючи численних посилок на родину Вовків-Карачевських), А. Верзілова — 12 разів.

На сьогодні маємо монографічне дослідження життєвого шляху О. Кониського, підготовлене чернігівським істориком О. Мисюрою¹⁶, хоча доробок письменника, його громадська діяльність привертала увагу багатьох істориків, літературознавців. Як зафіксовано у «Щоденнику» М. Грушевського, його знайомство

¹¹ Казимір В. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків – Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2018. С. 73–74; Дубровський В. «Дрібні замітки на великі теми: Сторінки мемуарів та публіцистики» / Авт. передм. та упоряд. В. Казимір. Харків – Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с., 37 іл.

¹² Ісаєнко О., Тарасенко О. «Українські голосіння над померлими», або Чому М. С. Грушевський не брав участі в XIV Археологічному з'їзді // Скарбниця української культури: 36. наук. праць. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 116.

¹³ Див. докладніше: Ісаєнко О., Тарасенко О. Там само. С. 112–118; Старовойтенко І. Українська газета «Рада» й Археологічний з'їзд 1908 р. в Чернігові // Скарбниця української культури: 36. наук. праць. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 119–127.

¹⁴ Кавунник В., Панькова С. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1891–1914) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. С. 338.

¹⁵ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упоряд. Л. Зашкільняк. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 264 с.

¹⁶ Мисюра О. Кониський Олександр Якович (1836–1900 рр.). Чернігів, 2008. 200 с.

з О. Кониським відбулося наприкінці 1888 р.¹⁷. М. Антонович зазначив, що саме О. Кониський залучив студента університету М. Грушевського до роботи в гуртку семінаристів: «Втаємничуючи М. Грушевського в діяльність Громади й передаючи йому, як молодшому, 1889 р. зв'язок з молодими семінаристами, Кониський добре вивчив Грушевського і пізнав його позитивні властивості та працьовитість. Він побачив, що Грушевський стане корисний для семінаристів як глибоко релігійна людина, пов'язана тісними родинними зв'язками з духовним станом»¹⁸. С. Плохій підкреслив вплив О. Кониського на початковий етап громадівської діяльності М. Грушевського: «Попри свідомі зусилля Грушевського в перші роки навчання в Київському університеті триматися осторонь українофільських організацій, він зрештою встановив дуже тісний зв'язок із лідерами Старої Громади. Крім Володимира Антоновича, до цього кола входили такі люди, як Олександр Кониський, редактор галицького часопису "Правда", котрий жив у Києві і був одним із порадників молодого Грушевського, та Василь Вовк-Карачевський, із донькою якого Марією Грушевський мав намір взяти шлюб. Усі ці авторитетні діячі українського руху передірали молодому науковцеві велике майбутнє, і на гостинах в оселі Вовка-Карачевського його часто садовили поруч із найшанованішими гостями, як-от Кониський чи композитор Микола Лисенко, також член Старої Громади». Як відомо, рекомендації В. Антоновича відіграли позитивну роль у призначенні молодого історика, який щойно закінчив магістерські студії, на кафедру історії у Львівському університеті. «Прихильники Грушевського у Києві тішилися цим призначенням. Кониський, приміром, почувши цю новину, писав у листі: "Особисто для мене — се невимовно велика радість!.. От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури!" Слова Кониського виявилися пророчими»¹⁹.

Взаємини М. Грушевського та О. Кониського цієї доби можна схарактеризувати як відносини учня і вчителя. Вони не переривалися аж до смерті наставника, хоча й розвивалися непросто. Але в листах О. Кониського до Іллі Шрага виразно простежуються піклування й доброзичливе ставлення до М. Грушевського. Так, у листі від 17 травня 1894 р. адресант вирішив продублювати чернігівцям запрошення на диспут (прилюдний захист магістерської дисертації) М. Грушевського. Він запрошував не тільки Шрага, але й О. Тищинського, В. Самійленка та інших²⁰. На відхід старшого товариша М. Грушевський відгукнувся посмертною згадкою, опублікованою в першому числі ЗНТШ за 1901 р.²¹ Дещо скорочений ви-

¹⁷ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) С. 34.

¹⁸ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. 1984. № 1–4 (81–84). С. 50–51.

¹⁹ Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. перекл. з англ. М. Климчука. К.: Критика, 2011. С. 51–52.

²⁰ Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упоряд., передм., прим. Т. Демченко, О. Мисюри. Чернівці: Просвіта, 2011. С. 77.

²¹ Грушевський М. Памяти Олександра Кониського // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. 1901. Т. XXXIX. Кн. 1. С. 1–14.

клад некролога, побачив світ у книзі «Хроніка українсько-руського НТШ у Львові» (1901 р., вип. 1, число 5). Саме цей, останній із названих, текст вміщений у 1-му томі зібрання творів М. Грушевського²². Автор віддає належне заслугам небіжчика: «Від свого повороту з заслання на Україну (1866) і до смерті він неустанно будив український рух скрізь, куди заводила його доля. Громадський дух в нім був незвичайно розвинений. [...] Дар ініціативи був в нім незвичайно розвинений; він вічно щось планував, зав'язував, стягав людей»²³. Прямі вказівки на роль покійного діяча у зближенні двох частин України, що опинилися у складі двох імперій, аналіз його журналістської й видавничої діяльності, художньої творчості, публіцистики, літературознавчого спадку, заходів, спрямованих на заснування НТШ, беззаперечно засвідчують, що автор посмертної згадки дуже добре усвідомлював масштаби постаті О. Кониського й, безумовно, позитивно оцінював його внесок у піднесення національно-визвольного руху.

У 10-ту річницю смерті О. Кониського М. Грушевський у популярній статті для тижневика «Село» фактично повторив свої висновки про історичне значення громадського діяча: «Коли в Росії впали заборони на українське слово, Кониський став писати найбільше в Галичині і взагалі був один з тих, хто найбільше потрудився коло великого діла зв'язання тіснішими зв'язками України російської з галицькою і зробити Галичину опорою народного життя для всієї України під час тодішнього лихоліття російського»²⁴.

Розгорнуті записи про О. Кониського знайшли собі місце в мемуарах М. Грушевського, що писалися незадовго до передчасної смерті історика. Обставини виявлення одного зошита з числа, ймовірно, більшого масиву мемуарних записів в Історико-меморіальному музеї вченого у Львові переконливо з'ясовані у передмові до публікації документа особового походження, здійсненої на початку ХХІ ст.²⁵.

Роздуми зрілого М. Грушевського багато в чому перегукуються зі стислими згадками про цю ж постать у щоденнику юнацьких років, але вирізняються значно глибшим осмисленням вчинків, історичного значення діяльності того, хто так багато зробив для кристалізації українських переконань і самого автора, й цілого руху, відчутним прагненням зафіксувати й тим самим зберегти інформацію про цю унікальну особистість.

З розмаїття матеріалів, що відклалися у даному фрагменті споминів, варто виокремити декілька сюжетів, що близько стосуються наставника молоді. Кімнату, де О. Кониський жив окремо від сім'ї, М. Грушевський називає «українським клубом» й описує з теплотою і навіть якоюсь ніжністю, яку прагне приховати за легкою іронією, що стосувалася деяких звичок господаря: молодого гостя насамперед

²² Грушевський М. Олександр Кониський 18 (30)/ VIII 1836 – 29 / XI (11/XII) 1900 // *Грушевський М. Твори*: У 50 т. Т. 1. С. 227–234.

²³ Там само. С. 232.

²⁴ Грушевський М. Олександр Кониський // *Грушевський М. Твори*: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 322.

²⁵ Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // *Український історик*. 2002. № 1–4 (152–155). С. 129–132.

притягували багатства бібліотеки, зложеної «з українських видань — російських і закордонних: у нього було майже все, чого не можна було знайти більше ніде», однак книжки додому не видавалися, їх можна читати тільки на місці, що робити «в присутності балакучого господаря і сливе ніколи не відсутніх гостей було цілком не можливо», — зауважує автор споминів. Звертаючись знову до людини, що справила потужний вплив на покоління українців, він підкреслив: О. Кониський «наладовував активізмом, енергією боротьби українське громадянство. “Не піддаватись, шукати всяких способів боротьби против репресивної політики уряду, против нівеляційних, винародовлюючих течій на кожному місці, під якою формою і гаслами вони б не виступали”, — лунало звідси»²⁶. Досить колоритно виглядає і опис «garden party» на городі в київській садибі О. Кониського. Кільканадцять парубків і дівчат, переважно семінаристів, приймав сам господар. Було розпито дві-три пляшки легкого вина, але «компанія була п’яна не хмелем», а «молодечою радістю життя». «Я попав в її вир і став членом сеї радісної дружини», — зізнавався мемуарист²⁷. Гуртківці збиралися також на квартирі Луки Скочковського, М. Грушевський був керівником зібрань і з’їздів, тобто провадив освітню й виховну роботу. Він пригадав імена декількох учасників гуртка, уточнивши, що Володимир Самійленко й Іоїль (Іоїль) Руденко згодом жили й працювали в Чернігові²⁸. Й нині досить актуальними у викладі М. Грушевського виглядають цілі гуртка семінаристів: «Провідним гаслом організації було — не гребувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати ці позиції для зв’язку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомості; відсувати на другий план догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обов’язку; як стимули поведінки якомога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважанне до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури...»²⁹.

Як бачимо, історія відносин і взаємовпливів М. Грушевського і О. Кониського яскраво ілюструє наступність поколінь в українському національно-визвольному русі, унаочнює роль старших поколінь у формуванні молодших. І. Гирич так визначив сутність ідейно-політичних поглядів О. Кониського, які справили значний вплив на долю молодого історика: «Якщо ж говорити про Олександра Кониського, то він, не змушений, як В. Антонович, служити в університеті, був узагалі відвертим самостійником»³⁰.

Сучасні науковці справедливо відзначають М. Грушевського як одного з найвидатніших учнів О. Кониського, але, крім нього, називають ще чимало імен «визначних громадських діячів». «Його правою і лівою рукою в молодій громаді були О. Лотоцький і С. Єфремов, люди, безмежно віддані українській ідеї, що присвя-

²⁶ Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. С. 138–139.

²⁷ Там само. С. 141.

²⁸ Там само. С. 142–143.

²⁹ Там само. С. 143.

³⁰ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. С. 753–754.

тили все життя національному відродженню українського народу». До цього ж кола «годованців» О. Кониського включено В. Доманицького, В. Дурдуківського, Ф. Матушевського, членів Братства тарасівців³¹.

Вельми шанував М. Грушевський ще одного представника Чернігівщини — лікаря й письменника, члена Старої Київської громади В. Вовка-Карачевського. І не тільки він. Про цього діяча писав і О. Лотоцький: «З почуттям великої поваги згадую Василя Никодимовича Вовка-Карачевського, близький і давній приятель О. Кониського (він походив так само, як і Кониський, з Чернігівщини, там у нього був маєток), він приймав живу участь у Київських громадських справах»³². Тяжка хвороба й передчасна смерть цього діяча (24 лютого 1893 р.) справили на Грушевського таке сильне враження, що він не зміг упродовж тижня навіть вести щоденник³³. У гостинній родині Вовків-Карачевських його приваблювала, крім усього, ще й донька Марія, з якою, як уже згадувалося, М. Грушевський збирався одружитися. У післямові до його щоденника упорядник Л. Зашкільняк зазначив коротко: «З невідомих причин це весілля не відбулось»³⁴. В іншій історико-біографічній праці зазначено, що молодий Грушевський «невдало посватався у травні 1893 року»³⁵.

Утім, для нашої теми значно більший інтерес становить громадська діяльність родини Вовків-Карачевських. Громадською й земською діяльністю відомі й старші брати Василя Никодимовича — Никодим і Григорій. На жаль, досліджень про них не надто багато, з праць останнього часу заслуговують на увагу публікації О. Рахна³⁶. Дворянський рід Вовків-Карачевських не належав до корінних мешканців Чернігівщини. Принаймні, найстарший брат Никодим народився й дитячі роки провів у Мінській губернії. Їхній батько придбав маєток у с. Британи Борзенського повіту (нині село Дуболугівка Ніжинського району), й родина перебралася туди. Обидва старші брати Вовки-Карачевські скінчили Ніжинський ліцей і все життя прожили у Британах. Характеризуючи ставлення дворян Борзенського повіту (до речі, найбільш українського за своїм населенням й настроями у губернії) до скасування кріпосного права й реформ 1860-х років, І. Петрункевич писав, що в повіті була дуже невелика група діячів, котра згодом отримала назву «людей шестидесятих годов», які «палко були віддані ідеї оновлення Росії на ґрунті реформ селянської, земської і судової». До неї входили троє братів Вовків-Карачевських; найстарший у групі був Никодим,

³¹ *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). С. 246–247.

³² *Лотоцький О.* Сторінки минулого // *Праці Українського наукового інституту*. Т. VI. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 201.

³³ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 200–201.

³⁴ *Зашкільняк Л. М.* С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 247.

³⁵ *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. К.: Либідь, 2017. С. 76.

³⁶ *Рахно О.* Земська діяльність Г. Н. Вовка-Карачевського // *Сіверщина в історії України*: Зб. наук. праць. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 275–278; *його ж.* Земська діяльність Н. Н. Вовка-Карачевського // *Шрагівські читання*: зб. ст. і матеріалів / Відп. ред. О. Коваленко. Чернівці: Просвіта, 2018. Вип. 4. С. 123–136.

наймолодший — автор мемуарів І. Петрункевич³⁷. Н. Вовк-Карачевський був мировим посередником у ході реалізації скасування кріпосного права. Його спогади про цю діяльність надруковані в «Киевской старине»³⁸. Обидва брати обиралися до повітового й губернського земства, здобули собі репутацію як поступових земців, так і «свідомих українців» у значно вужчих колах. Г. Вовк-Карачевський у листі до І. Шрага повідомляв, що отримав запрошення від галицького товариства «Сокіл-Батько» «прибути на постанову прапора в пошану Т. Г. Шевченка», й шкодував, що не може поїхати до Львова через похилий вік³⁹. Син В. Н. Вовка-Карачевського (1873–1923) — історик за фахом — викладав у київському кадетському корпусі, восени 1906 р. його звільнили з посади як «красного», був обраний від Чернігівської губернії до Другої Державної думи. Автор біографічного нарису в «Раді», ймовірно, В. Доманицький (підписано В. Д.) наголосив: «Щодо українського питання, Василь Васильович сам типовий українець, виступатиме завжди в обороні прав національних рідної нації, гірка доля якої добре znана йому не тільки з сучасного життя, але і як істориків»⁴⁰.

А. Верзилов був майже ровесником М. Грушевського, вони навчалися на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира майже одночасно, хоча друзями не стали. Можливо, на заваді зближенню юнаків була вдача молодого Грушевського. Через багато років він писав про себе — гімназиста-старшокласника: «Я був самотнім, мрійливим молодиком, загруженим у свої внутрішні переживання...»⁴¹. Утім, як впливає із щоденника Михайла Сергійовича, вони приятелювали. Так, запис від 26 вересня 1890 р. засвідчив, що А. Верзилов прийшов привітати випускника з отриманням диплома. Автор зафіксував свою реакцію на цей візит: «Міні приємно було почути од его: не вмію я звичайно поздоровляти, але ви мабуть самі знаєте як щиро я до вас обертаюсь»⁴². Після закінчення університетського курсу їхні шляхи розійшлися. У покажчику епістолярної спадщини М. Грушевського, що зберігається в ЦДІАК України, зафіксовано лише один лист А. Верзилова, адресований М. Грушевському (1908 р.)⁴³.

А. Верзилов повернувся до Чернігова, але кар'єра викладача його не приваблювала, натомість він став працювати в органах місцевого самоврядування, спочатку секретарем Міської думи, а в 1906 р. його обрали її головою⁴⁴. Це був,

³⁷ Петрункевич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст. / Упоряд. Шевченко В. та ін. Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2009. С. 102–103.

³⁸ Волк-Карачевский Н. Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого призыва) // Киевская старина. 1901. Т. 73. Кн. IV. С. 26–41.

³⁹ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. Фонди. Інв. № АЛ 59–26 / 603.

⁴⁰ В. Д. Посол до Державної Думи В. В. Вовк-Карачевський / Доманицький В. // Рада. 1907. 11 лютого.

⁴¹ Грушевський М. Як я був колись белетристом // Український історик. 1980. № 1–4. С. 90.

⁴² Грушевський М. Щоденник (1888–1894 pp.). С. 64–65.

⁴³ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України м. Києва) / Упоряд. І. Гирич. К., 1996. С. 17.

⁴⁴ Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії // Сіверянський архів: Наук. щорічник. Ніжин, 2002. Вип. 1. С. 74.

мабуть, чи не єдиний випадок на всю імперію, коли міський голова успішно поєднував численні посадові обов'язки з часто нелегальною громадською активністю та навіть науковою роботою. Так, він став одним із засновників чернігівської Громади⁴⁵, Архівної комісії⁴⁶, входив до місцевої «Просвіти»⁴⁷, а при цьому ще й перебував під наглядом поліції... За радянських часів А. Верзилов працював на різних посадах, але коло його інтересів зосереджувалося довкола чернігівських старожитностей та їх популяризації. Він був членом Чернігівського наукового товариства.

Зустріч із М. Грушевським відбулася у липні 1924 р., коли історик, який не так давно повернувся в Україну, на запрошення чернігівців протягом тижня гостював у місті на Десні⁴⁸. Дослідник життя та діяльності А. Верзилова Г. Курас, спираючись на спогади В. Дубровського, відзначив, що шановний гість «найбільше часу провів» саме з приятелем студентських років⁴⁹. Ця зустріч мала вплив на подальшу долю чернігівського історика. Він розпочав співпрацю з історичними установами, розбудові яких у ВУАН академік приділяв так багато уваги. А. Верзилов зазначив у своїй автобіографії, що є автором понад 40 праць, проте друкованих робіт мав небагато. Хоча його й не було репресовано, але, на жаль, трапилося так, що після смерті його архів зник. У А. Верзилова було двоє синів (у 1930 р. вони одночасно одружилися / «розписалися»). Оскільки тодішні форми актових записів вимагали вичерпної інформації, то дізнаємося, що старший син Леонід був студентом Чернігівського сільськогосподарського технікуму, а молодший — Аркадій — служив на залізниці⁵⁰. Отже, можливі різні припущення щодо долі архіву: від того, що рідні небіжчика, не маючи змоги оцінити його наукову цінність, знищили папери, до того, що їх вилучили органи ОДПУ. Ймовірною виглядає і версія: коли родина Верзилових дізналася про арешти членів Чернігівського наукового товариства, яким закидали підпорядкування «меті та ідеології націоналістів, білогвардійців, фашистів», то самі позбулися батькового архіву, бо ж серед «ворогів», які були причетні до цього товариства, згадувалися прізвища М. Грушевського, С. Єфремова, М. Слабченка, та й самого А. Верзилова⁵¹. Так склалася доля чернігівців, прізвища яких найчастіше зустрічаються на сторінках юнацького щоденника М. Грушевського, а згадки про яких супроводжували його майже все життя.

⁴⁵ Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська Українська Громада: спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 463.

⁴⁶ Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії. С. 73.

⁴⁷ Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 р. Чернігів, 1908. С. 31 (41-й номер у списку членів).

⁴⁸ Див.: Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові.

⁴⁹ Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії. С. 77.

⁵⁰ Державний архів Чернігівської області. Ф. Р. 8983. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 43, 44.

⁵¹ Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. 1995. № 2. С. 56.

Привітання професору М. С. Грушевському від чернігівців

Молодий М. Грушевський стрімко увірвався у духовно-культурний простір України, ставши професором Львівського університету у 28 років. До кінця XIX ст., як підкреслив Я. Дашкевич, він уже був автором трьох капітальних томів «Історії України-Руси», що побачили світ у 1898, 1899 та 1900 рр.; упродовж 1897–1900 рр. написав понад 70 статей, підготував понад 110 рецензій та оглядів літератури⁵². І це, окрім його громадської діяльності, праці, спрямованої на організацію українського наукового життя у Львові. Тож не дивно, що вже у 1904 р. відзначили перший ювілей Михайла Сергійовича — десятиліття його праці в Галичині⁵³.

Наукові та громадські інтереси вченого, як це продемонстрували десятки дослідників, ніколи не обмежувалися лише Галичиною. Утім, і сам М. Грушевський не приховував своїх соборницьких поглядів. У статті, присвяченій 10-річчю від початку виходу журналу «Літературно-науковий вістник», який тривалий час був заборонений у Росії, — тільки у 1906 р. його дозволили ввозити до імперії, — він сформулював головну мету видання: «Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців, членів одної нації, одного народу»⁵⁴.

Мабуть, зовсім не випадково погляди М. Грушевського зверталися й до Чернігова — найдавнішого міста Північно-Східної України. На середину 1890-х років тут склалася Чернігівська «Громада», спочатку до неї увійшло чотири особи, згодом кількість дещо зростає. У добре відомих споминах М. Грінченко та А. Верзилова знаходимо загальне число учасників товариства, які, згідно з підрахунками мемуаристів, і складали кістяк українців — 22 члени та членкині (до «Громади» приймали й жінок) за період з 1893 р. до середини 1902 р.⁵⁵. За весь час існування товариства до нього долучилося, за нашими підрахунками, 30 осіб⁵⁶, хоча насправді симпатиків українського руху на Чернігівщині було значно більше. Коли під час революції 1905–1907 рр. у Чернігові було створено «Просвіту», до неї записалося 323 члени — переважно мешканці Чернігова та повітових міст губернії⁵⁷.

⁵² Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., випр. і доп. Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. С. 408.

⁵³ Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // Український історичний журнал. 2016. № 2. С. 5–14.

⁵⁴ Грушевський М. До наших читачів у Росії // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 2. Львів: Світ, 2005. С. 330. Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)».

⁵⁵ Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська Українська Громада: спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 467.

⁵⁶ Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX–XX ст. // Українознавство / за ред. П. Кононенка. К.: Науково-дослідний інститут українознавства, 2006. № 1. С. 58.

⁵⁷ Справоздання Товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 р. С. 31–35.

На початок ХХ ст. з усіх чернігівських діячів, причетних до українського руху, найтісніші стосунки пов'язували М. Грушевського із Іллею Людвиговичем Шрагом (1847–1919) та Михайлом Михайловичем Коцюбинським (1864–1913)⁵⁸. С. Іваницька, проаналізувавши публіцистику та науковий доробок С. Єфремова на терені української біографістики, прийшла до висновку: «Цінності О. Русова та І. Шрага, на яких акцентує увагу Єфремов, це — український патріотизм, народолюбство, прихильність ідеям демократії, федералізму, лібералізму та свободи самовизначення народів, глибоке усвідомлення громадського обов'язку, політичний активізм, толерантність, уміння не тратити духу й знаходити оптимальне рішення в кризових ситуаціях»⁵⁹. Звичайно, далеко не всім просвітянам й симпатикам української справи був притаманний подібний набір, але стосовно М. Коцюбинського та кістяка «Громади», то тут жодних сумнівів не може бути.

Юрист за освітою, громадський діяч за покликанням І. Шраг по праву вважався лідером Чернігівської «Громади». У публікаціях останніх років, на проведених у Чернігові Шрагівських читаннях (упродовж 2007–2019 рр. відбулося 9 науково-практичних конференцій), біографія цього діяча та його внесок у розгортання національно-визвольного руху непогано досліджені⁶⁰. У збірниках повідомлень вищеназваних читань з'явилося чимало нової цікавої інформації про життєвий

⁵⁸ Про це свідчить оприлюднене листування. Див.: Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага / Упоряд. Т. Демченко, В. Онищенко // Літературний Чернігів. 1997. № 10. С. 82–86; *Нагорнієва Н.* Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. 1998. № 1–4. С. 253–259; *Наулко В., Семко Д.* Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського // Вісник Київського славистичного університету. Серія: історія. 2005. Вип. № 23. С. 236–266; Листи Михайла Грушевського до Михайла Коцюбинського / Упоряд. Л. Зеленська // Наукові записки [Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського]. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. С. 111–146; *Зеленська Л.* Листи М. С. Грушевського до М. М. Коцюбинського // Сіверянський літопис. 1996. № 1. С. 2–102; *Горинь В.* Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 436–464.; Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та ком. В. Мазного. Ніжин: ТОВ ВКП «Аспект», 2002. Т. 2. С. 78–135.

⁵⁹ *Іваницька С.* Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець ХІХ ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 234.

⁶⁰ *Глизь І.* Ілля Шраг // Історія України в особах: ХІХ століття / Кол. авт.: В. Шандра (керівн.), І. Глизь та ін. К.: Україна, 2015. С. 356–364; *Демченко Т., Курас Г. І. Л. Шраг* — «славний український діяч» // Український історичний журнал. 1993. № 10. С. 95–102; *Демченко Т., Курас Г.* Батько і син Шраги // Молода нація: Альманах. К., 2003. № 1. С. 8–33; *Їх же.* «Батько Шраг» // Чернігівщина incognita. Чернігів, 2004. С. 302–309; *Демченко Т.* Батько Шраг. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. 264 с.; *Іваницька С.* Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії покоління» // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 259–272; *І. Л. Шраг: Документи і матеріали* / Упоряд. В. Шевченко та ін. Чернігів, 1997. 165 с.; *Оніщенко О.* Юридична діяльність І. Шрага // Сіверянський літопис. 2000. № 6. С. 76–79; *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 3–8; *Стрельський Г.* Призабутий черніговець... [І. Шраг] // Історичний календар-97: Наук.-популярний та літ. альманах / гол. ред. А. Денисенко. К.: Вид. журналу «Пам'ять століть», 1996. С. 257–258; *Шевченко В., Демченко Т.* Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. 1996. № 8. С. 52–66 та ін.

шлях, оточення та багатогранну діяльність постаті далеко не місцевого рівня⁶¹. Все це, разом узятє, не тільки сприяло систематизації різномірних матеріалів, а й допомогло відтворити повнокровний образ громадського діяча, який для визнаних лідерів і рядових учасників українського національно-визвольного руху уособлював український Чернігів.

Природа обдарувала І. Шрага особистою привабливістю, вмінням знаходити спільну мову з представниками різних верств, що в поєднанні з блискучими здібностями, енергійністю й діловитістю гарантувало йому непогану кар'єру, навіть при тому, що він не був дворянином (у офіційних документах його прирівнювали до «обер-офіцерських дітей»). Проте Ілля Шраг не став гнатися за великими грошима й тим паче високими посадами. Не спокусила його й революційна романтика. Він добровільно обрав принципово інший шлях і то такий, що не гарантував значних прибутків, не обіцяв чинів, слави чи публічного визнання.

У своїй «Автобіографії», написаній на прохання С. Єфремова у 1916 р., І. Шраг систематизував фактори, що вплинули на формування його українських переконань. З них варто виокремити гастролі українських труп, участь в аматорських виставах у Чернігові, читання галицької періодики, книжок з української історії та белетристики. Серед діячів, які стали його «хрещеними батьками» на шляху до українства, Ілля Людвигович назвав Олександра Тишчинського, Миколу Лисенка й О. Кониського⁶². Є. Чикаленко цілком слушно вказав на ще один суттєвий фактор переходу Шрага у зрілому віці на українські позиції: як адвокатів, йому «довелося близько сходитися з народом. Тоді він ясно побачив, що нема одного “руського” народу. [...] Стосунки з українським народом показали йому, що цей нарід зовсім відмінний від московського, не тільки мовою, а й вдачею, звичаями, культурою...»⁶³.

У 1899 р. І. Шраг, щоправда, лише впродовж двох днів побував у Львові. З усіх осіб, з якими йому доводилося зустрічатися, на перше місце він поставив М. Грушевського, а ще ж були О. Колесса, Ю. Романчук, О. Барвінський, В. Шухевич. Добровільний гід Кость Паньківський поводив його по знакових місцях і устано-

⁶¹ Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання: Збірн. ст. і матеріалів / Відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В., 2011. Вип. 1. С. 25–35; Демченко Т., Москаленко М. Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський // Там само. С. 72–83; Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело // Там само. 2012. Вип. 2. С. 4–9; Єрмашов Т. Співпраця С. Єфремова та І. Шрага в українській справі // Там само. С. 52–56; Гейда О. Біобібліографічний словник видатних уродженців Чернігівщини Д. Бочкова про І. Шрага та його оточення // Там само. С. 147–152; Демченко Т. Виборзька відозва у житті І. Шрага // Там само. 2014. Вип. 3. С. 7–17; Шандра В. Ілля Людвигович Шраг у відстоюванні правомірності використання української мови // Там само. С. 18–26; Музичко О. І. Л. Шраг в історії співпраці Одеської та Чернігівської українських громад // Там само. С. 40–50; Коваленко О. Неопублікований лист Вадима Модзалевського до Іллі Шрага // Там само. С. 61–66; Іваницька С. Конструювання меморіального образу Іллі Шрага у публіцистиці та мемуарах Сергія Єфремова // Там само. 2018. Вип. 4. С. 67–87; Каганова І. Внесок Іллі Шрага у створення та діяльність Чернігівської громадської бібліотеки // Там само. С. 88–93.

⁶² І. Л. Шраг: Документи і матеріали... С. 55–56.

⁶³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. С. 312.

вах українського Львова. Чернігівський гість відвідав НТШ, «Бесіду», товариство «Дністер», церкву св. Юра, вельми шкодував, що не зміг поїхати до Станіслава, щоб познайомитися з «гр[афом] Шептицьким», що у Львові якраз були відсутні І. Франко та М. Павлик⁶⁴. Отже, як бачимо, І. Шраг непогано орієнтувався в реаліях українського «П'ємонту». Варто зазначити, що й галичани його знали.

Ще на початку 1890-х років І. Шраг через М. Лисенка передавав свої дописи до редакції часопису «Правда», який виходив у Львові. На сторінках видання у 1892–1895 рр. побачили світ 11 великих за обсягом публікацій *Черниговця* (так писався псевдонім, котрий обрав собі І. Шраг), — 9 «Листів із Чернигівщини» та дві polemічні статті. За винятком одного листа, якого на час видання збірки документів і матеріалів не пощастило розшукати, та ще однієї праці, про яку йтиметься нижче, вони увійшли до збірника, підготовленого до 150-річчя від дня народження І. Шрага⁶⁵. М. Грушевського до участі у «Правді» залучив О. Кониський. У 1888 р. на її сторінках з'явилися дві рецензії молодого історика⁶⁶.

Очевидно, М. Грушевський звернув увагу на публікації Чернігівця, оцінивши і серйозну фахову підготовку, й гарну мову, й головне, виразну українську спрямованість автора з Великої України. Остання з цих публікацій «Оборонець російського самодержавства» — це надрукована у трьох випусках часопису (за жовтень, листопад, грудень 1895 р.) своєрідна рецензія на книжку «одставного штабс-капітана російської гвардії д. Пороховщикова» під незугарною назвою: «Самодержавие на Святой Руси накануне XX в.: его расхищение, обезличение и восстановление»⁶⁷.

Дивакуватий автор навіть не продавав свою книжку, а тільки розсилав усім тим, хто, на його думку, міг прислужитися ідеї відбудови російського самодержавства у його первісному, незіпсутому вигляді. Як вона потрапила до І. Шрага, неясно, але він ретельно її опрацював, щоб показати напрямок думок типового монархіста, критичного у своєму ставленні до прорахунків, вад та помилок навіть імперської влади. Нічого особливо цікавого у міркуваннях відставного штабс-капітана немає: нині в Росії виходить чимало подібних бульварних видань з готовими рецептами порятунку Росії від усіх її справжніх, а ще більше уявних ворогів, та повернення їй імперської величі й могутності.

З позицій сьогодення можна тільки зауважити, що в Пороховщикова знайшлося чимало послідовників уже в ХХІ ст., а тоді подібні писання, мабуть, були вживовижу, принаймні для освіченої частини суспільства. І. Шраг висміяв надії автора рецензованої книжки на нового царя Миколи II, а його проекти порятунку самодержавства оцінив як гумористичну частину праці⁶⁸. Водночас рецензент

⁶⁴ І. Л. Шраг: Документи і матеріали... С. 55–56.

⁶⁵ Там само. С. 59–126.

⁶⁶ *Піріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис... С. 61.

⁶⁷ *Черниговець.* Оборонець російського самодержавства / І. Шраг // *Правда* (Львів). 1895. Т. XXVII. Вип. ХС (жовтень). С. 601–606; Вип. ХСІ (листопад). С. 617–620; Вип. ХСІІ (грудень). С. 633–640.

⁶⁸ Там само. С. 636.

виступив як послідовний захисник прав народів Росії. Зокрема, він тонко підмітив, як простодушно Пороховщиков «видавав» секрети імперії, визнавши, що інородцям не можна давати парламент, бо вони культурніші й вищі за великоросів і відокремляться від Росії. Шраг так прокоментував цей пасаж: «Ворог Російської імперії не міг би висловитися гостріше, ніж зробив се автор: для того, щоб затримати державний устрій, складений історією одного московського народу, історією, як правдиво він каже, неволі, для того, щоб тримати народи під кормогою держави російської, треба залишити у неволі навіть самих москалів. Держава російська тоді тільки існуватиме, коли всі народи і сам пануючий народ будуть у неволі: досить якої-небудь волі, якого-небудь парламенту і російська держава зникне, вона розіб'ється на часті»⁶⁹.

Засновуючи «Літературно-науковий вістник» як загальноукраїнський часопис, М. Грушевський розраховував і на авторів з підросійської України. І. Шраг його цілком влаштовував. Проте з якихось причин, ймовірно, через велику завантаженість професійними обов'язками (І. Шраг трудився присяжним повірним Чернігівського окружного суду), громадською роботою він не друкувався у «ЛНВ». Нам відомі лише декілька ґрунтовних оглядів змісту «Земского сборника Черниговской губернии», оприлюднених у «Записках НТШ» у 1897–1900 рр.

М. Грушевський міг ближче познайомитися з І. Шрагом на з'їздах ЗУБДО (Загальної Української безпартійної демократичної організації), в Петербурзі, коли І. Шраг представляв Чернігівську губернію у Першій Державній думі Росії, на зібраннях ТУП (Товариства українських поступовців) й оцінити високі ділові якості чернігівського адвоката.

І. Шраг багато разів приходив на допомогу діячам українського руху своїми юридичним досвідом та хистом. У 1910 р. М. Грушевський запросив Іллю Людвиговича захищати редактора «Літературно-наукового вістника». Суть цієї справи полягала у тому, що прокуратура звинуватила редактора журналу П. Лаврова (справжнє прізвище Ю. Тищенко, він жив у Росії нелегально) у неповазі до Св. Письма за надруковану в часописі драматичну поему Лесі Українки «На полі крові». Справу мав розглядати Київський окружний суд. «Ми взяли вже до справи д. Шишка, але було б корисно мати присяжного повереного, котрий мав би авторитет у присяжних», — наголошував адресант⁷⁰. Наскільки переймався М. Грушевський цією справою, можна судити з його листа до М. Коцюбинського, написаного восени того ж року: «Іллі Людвиговичу мій щирий привіт. Перекажіть, що обвинувачення за “Поле крові” прокурор [...] переніс на Павла Филиповича Лаврова як фактичного редактора; прошу його дуже послужить своєю порадою, як буде в Києві, бо се моя права рука в київських ділах, і без нього я не знаю, що буде»⁷¹. І. Шраг у листі до М. Грушевського від 4 лютого 1911 р. погодився за-

⁶⁹ Черниговец. Оборонець російського самодержавства / І. Шраг... С. 605–606.

⁷⁰ Нагорнева Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага. С. 255.

⁷¹ Листи до Михайла Коцюбинського: У 4-х т. Т. 2 / Упоряд. та ком. В. Мазного. Ніжин: «Аспект», 2002. С. 118.

хищати Лаврова, але виставив умову: «полагодити справу з д. Шишком», щоб не образити колегу, усунувши його від справи⁷². Засідання Київського окружного суду відбулося тільки у лютому 1913 р. І. Шраг як захисник виявився на висоті й домогся виправдання присяжними підсудного по звинуваченні в блузнірстві, а за випуск журналу без належного дозволу останнього зобов'язали виплатити штраф у 100 рублів⁷³.

Як відомо, у 1911 р. зусиллями В. Леонтовича, М. Лисенка, Є. Чикаленка, М. Грушевського у Києві було засновано «Товариство підмоги літературі, науці і штуці». Як високопрофесійний юрист й абсолютно надійна людина та член вищеназваного товариства, чернігівський адвокат І. Шраг увійшов до вибраного кола осіб (В. Леонтович, М. Грушевський, П. Стебницький, С. Єфремов, Є. Чикаленко, В. Антонович, М. Лисенко та М. Комаров), які отримали право розпоряджатися спадщиною В. Симиренка з тим, щоб витратити його кошти (до семи мільйонів рублів) на українську справу. Тестамент було складено так, щоб не присікувалася царська Феміда: все майно й кошти заповідалися вдові покійного, а вже по її смерті порівну розподілялися між вищеназваними особами. Родичі покійного В. Симиренка звернулися до суду, щоб опротестувати заповіт, проте його вдова все-таки передала частину цінних паперів товариству. І. Шраг, як і інші живі спадкоємці, одержав 50 тисяч рублів, на ці кошти було придбано велику друкарню на Хрещатику⁷⁴.

Подібних фактів можна наводити чимало. Співпраця І. Шрага з головою Української Центральної Ради в роки революції, безумовно, заслуговує на окреме дослідження.

Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського, котрі друкувалися чотири рази — найповніша добірка (69 листів) у чотиритомнику «Листів до Михайла Коцюбинського» — засвідчили інтерес історика до творчості й громадської діяльності видатного письменника. Львівський вчений В. Горинь, який підготував до друку 40 листів М. Грушевського, зазначив у передмові, що їхній зміст демонструє зацікавлення адресанта «суспільним і культурним життям Чернігова»⁷⁵. У довіднику «Меморіальна бібліотека Михайла Коцюбинського» зазначено 10 книг М. Грушевського, що зберігаються у фондах вищеназваного книгосховища⁷⁶. Окрім того, тут зафіксовано дані про наявні в бібліотеці числа «Літературно-наукового вістника», коли журнал редагував М. Грушевський. Варто згадати, що саме на сторінках цього видання побачили світ знакові твори письменника: «Невідомий», «Intermezzo», «Дебют», «Fata morgana», «Сон», «Що записано в книгу життя», «Тіні забутих предків»⁷⁷. Утім, М. Грушевський прагнув більшої участі письменника в українській журналіс-

⁷² Наулко В., Семко Д. Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського. С. 257.

⁷³ Украинская жизнь. 1913. № 3. С. 77.

⁷⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Т. 1. К.: Темпора, 2004. С. 359–360.

⁷⁵ Горинь В. Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського. С. 438.

⁷⁶ Меморіальна бібліотека Михайла Коцюбинського. Короткий опис / упоряд. Н. Коцюбинська та ін. Чернівці: Десна Поліграф, 2015. С. 96–98.

⁷⁷ Там само. С. 131–149.

тиці. Коли І. Шраг був обраний до Державної думи Росії, де здобув достатньо велику популярність, то, незважаючи на те, що Думу розігнали, а Шрагові загрожував арешт, М. Грушевський наполягав, щоб Михайло Михайлович написав біографію опального депутата для «Ради»⁷⁸. У лютому 1907 р. між ними велось жваве листування з цього приводу⁷⁹, але нарис так і не побачив світу. С. Єфремов пояснював нехтіль письменника тим, що рецензування, реферування, підготовка науково-популярних праць були «екскурсами в цілком непритаманну Коцюбинському сферу». Як приклад, Сергій Олександрович навів нереалізований намір створити «літературний портрет» Шрага, про це йшлося у 1906 р., коли ще виходила «Громадська думка»⁸⁰.

Відданий ідеї згуртування всіх проукраїнських сил, М. Грушевський і сам прагнув якомога більше популяризувати й міста України, і її діячів. Подібний підхід він успішно використав на шпальтах тижневої ілюстрованої газети «Село», яка виходила у Києві приблизно півтора року (1909–1911). Оскільки редакція орієнтувалася переважно на селян, то «матеріали часопису вирізнялися легкістю стилю, доступністю форми». Видання користувалося популярністю: «“Село” доходило до найдаальших закутків України. Це змусило поліцію пильніше придивитися до газети»⁸¹.

У статті «Чернігів», що побачила світ на шпальтах тижневика (1910, 24 червня, № 25, с. 5–6), історик назвав два прізвища своїх сучасників: «Тепер живе в Чернігові славний український письменник Мих[айло] Коцюбинський, автор чудових повістей, славний український діяч Ілля Шраг, що був головою українських послів в першій Державній Думі, і багато ще інших письменників наших»⁸².

Уже наші історики, проаналізувавши зусилля представників різних поколінь національно-визвольного руху, спрямовані на створення відповідного середовища для сприйняття й поширення визвольних ідей, дійшли висновку, що важливу роль у цьому тривалому процесі відіграли урочистості з нагоди ювілеїв знакових постатей української історії, культури, борців проти національного та соціального гноблення. У перспективі ці заходи мали привести народні маси до «набуття національної ідентичності», перетворення етносу в націю. «“Будителі нації” — інтелігенти різних соціально-політичних напрямків, не маючи важелів влади державної, опановували фактично владу культурну»⁸³. Особливо активізувалася ця діяльність на зламі XIX–XX ст.

⁷⁸ Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 2. С. 81.

⁷⁹ Куп'янський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. К.: Наукова думка, 1965. С. 271–273.

⁸⁰ Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. К.: Наукова думка, 2002. С. 256.

⁸¹ Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Львів: Світ, 1995. С. 51–52.

⁸² Грушевський М. Чернігів // Грушевський С. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 352. Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)».

⁸³ Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій. С. 8.

Так, для Чернігова небуденною подією стало відзначення 25-річчя громадської діяльності І. Шрага⁸⁴. Присутній на урочистостях Г. Коваленко надіслав статтю — звіт про святкування до «ЛНВ»⁸⁵, а ось друкувати її в «Черниговских губернских ведомостях» категорично заборонила влада. Начальник Чернігівського ГЖУ полковник Рудов разом із своєю доповідною запискою відправив її текст до столиці⁸⁶. Поміж інших привітань привертає увагу й адрес від Наукового товариства імені Шевченка (дійсним членом якого до речі, І. Шраг був) за підписами М. Грушевського й С. Томашівського⁸⁷.

Немає нічого дивного, що згодом і чернігівці вирішили вшанувати М. Грушевського з нагоди його ювілею. Йдеться не про банальний обмін компліментами. В. Тельвак, проаналізувавши хід п'ять прижиттєвих урочистостей, що ними були вшановані особа ювіляра та його наукові здобутки, вказав на їх непроминальне історичне значення: «Ювілейні тексти в історії науки мають особливе значення, фокусуючи ставлення суспільства до свого видатного сучасника в певний, зазвичай піковий момент його творчої біографії. Незважаючи на притаманну їм здебільшого глорифікаційну специфіку, вони спонукають до посиленої рефлексії не лише прихильників, але й опонентів ювіляра, котрі загалом висловлюють власне ставлення у приватний спосіб (епістолярій, щоденники, мемуари). Тож, на відміну від занурених у тогочасні події діячів, сучасні дослідники отримують можливість реконструювати більш збалансований образ ювіляра в контексті його доби»⁸⁸.

Ювілей 1910 р. — це відзначення 25-річчя від часу появи друком першого твору М. Грушевського — оповідання «Бех-аль-Джугур» (перша публікація у львівській газеті «Діло», 1885, чч. 66–68). Згідно з примітками до 12-го тому зібрання творів М. Грушевського у 50-ти томах, цей «перший відомий дослідникам надрукований літературний твір» перевидавався принаймні ще 5 раз, востаннє у п'ятнадцятому⁸⁹.

Г. Бурлака у передмові до тому ґрунтовно з'ясувала обставини створення, проаналізувала зміст цього невеликого оповідання на «екзотичну» тему (про збройну боротьбу населення Судану проти англійських колонізаторів у 80-х роках XIX ст.), якому судилося розпочати потужну низку праць і творів великого історика. Дослідниця підкреслила «психологізм» у створенні портретів головних персонажів твору — мешканців арабського села, однойменного з назвою твору, й заgonу англійських військових та історизм: «...знаменито, — відзначила вона, що

⁸⁴ Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. 1996. № 8. С. 52–96; Сапон В. Той знаменитий шрагівський обід // Деснянська правда. 1997. 31 липня. С. 3; Демченко Т. Батько Шраг. С. 56–60.

⁸⁵ Коваленко Г. І. Л. Шраг. Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності // Літературно-науковий вістник. 1900. Т. 10. Ч. II. С. 214–217.

⁸⁶ Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові. С. 62.

⁸⁷ Там само. С. 65.

⁸⁸ Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. С. 4.

⁸⁹ Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 12 Львів: Світ, 2011. С. 487–489. Серія «Літературно-критичні та художні твори: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886)».

саме твір на історичну тему вдався початківцеві найкраще»⁹⁰. Утім, для М. Грушевського цей епізод був не історією, а сучасністю, бо повстання під проводом Магди відбувалося у 1881–1898 рр. Згодом Михайло Сергійович написав: «Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлуататорів»⁹¹.

Не викликає сумніву, що симпатії вісімнадцятирічного автора повністю на боці повсталих селян, привертає увагу й свідоме чи ні, але відчутне зближення побуту й ментальності арабів з життєвим укладом та уявленнями українців. Навіть природа Судану перегукується з довкіллям України. «Джугур стояв над невеличкою річкою, серед безкрайого степу. Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї, виразно ясувалися серед рудого степу... Берегом, межи зеленими садками, під широким листям пальм та бананів немов між зеленими наметами виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток; межи хатками городи, а далі — широкі лани й паші, то ясно-зелені, то темні, то жовто-золоті»⁹². Крім пальм, бананів і трохи далі по тексті згадки про верблюдів, у цьому розлогіму описі практично все нагадує степову Україну.

Л. Винар відзначив: «Белетристика становить окрему й найменшу частину творчої спадщини Михайла Грушевського. Як відомо, Михайло Сергійович спочатку бажав стати українським письменником і на цьому полі вести роботу “в інтересах українського життя”. Від белетристики він перейшов до історичних досліджень [...] Його літературні твори є важним джерелом до вивчення його раннього світогляду і творчості (оповідання “Бех-аль-Джугур” і інші). В 1900-х роках його літературні твори віддзеркалювали, як згадував він сам в автобіографічному нарисі, гадки, настрої і образи, з якими не міг поділитися з читачами в своїх наукових і публіцистичних працях»⁹³.

Другий у житті М. Грушевського публічний ювілей припав на середину червня 1910 р. Вчений записав у щоденнику, що першу вітальну телеграму надіслав йому Антін Синявський — вчений і громадський діяч з Катеринослава⁹⁴.

Важко сказати, чи читали чернігівські громадяни перший літературний твір М. Грушевського, але сталі зв'язки між професором Львівського університету та чернігівською інтелігенцією, що згуртувалася довкола української справи, на 1910 р., як ми бачили вище, існували. Привітання з'явилося через півроку після

⁹⁰ Бурлака Г. Письменницька спадщина Михайла Грушевського // Там само. С. XI.

⁹¹ Грушевський М. Як я був колись белетристом // Український історик. 1980. № 1–4. С. 91.

⁹² Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 12. С. 237.

⁹³ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті М. Грушевського // Український історик. 1984. № 1–4 (81–84). С. 13.

⁹⁴ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 119.

ювілею, але зате чернігівські шанувальники скористалися можливістю привітати Михайла Сергійовича й з Новим роком. На жаль, ми не виявили інформації про те, що саме члени чернігівської «Громади» долучилися до складання вітального адреса М. Грушевському у 1910 р. У спогадах М. Грінченко та А. Верзилова даний факт не згадується, але й не заперечується. Зокрема, А. Верзилов писав: «Взагалі Чернігівська Громада не проминала відповідної нагоди, щоб демонструвати й підтримати українську справу: чи то на похороні — вінком з українським написом, чи то адресою, написаною українською мовою, чи то протестом, чи петицією за українську мову на земських зібраннях, у міській думі, на з'їздах лікарських і т. п. Громада, як організація потайна й конспіративна, скрізь виступала в особі своїх окремих членів через інші, легальні організації, але ініціатива, часом план, виходили з Громади. Тому тяжко виділити, що стосується до виступу певного члена як громадянина і що як громадського чи політичного діяча»⁹⁵.

Очевидно, сам ювіляр знав, що до тексту, оприлюдненого на шпальтах «Ради», доклали рук М. Коцюбинський й І. Шраг, а тому листовно дякував їм. У цих подяках міститься й згадка про привіт «іменем чернігівців», — як вказано у листі до М. Коцюбинського, датованого 5 січня 1911 р.⁹⁶. Аналогічно виглядає подяка і в листі І. Шрагові: «Сердечно дякую за привіт Вам і Михайлу Михайловичу, і всім високоповажним землякам»⁹⁷. Іншими словами, для ювіляра не було секретом, що за адресом в єдиній щоденній українській газеті Російської імперії стояла чернігівська «Громада».

Чернігівські громадяни вмістили свій адрес на шпальтах щоденної київської газети «Рада» наприкінці 1910 р., звідки й передруковуємо його без змін і скорочень:

«Високоповажний Михайле Сергієвичу. З доручення чернігівських українців віншуємо Вас з новим 1911 роком і висловлюємо сердечні бажання довгого віку, щастя та здоров'я.

Щирим серцем приєднуємося до тих вітань, до тієї пошани Вашої особи, які висловлено було з нагоди Вашого славного ювілею; вклоняємося Вашій великій праці на користь та славу України; в Вашій особі вітаємо славетного історика рідного краю та народу, що осяяв цю історію новим світлом і направив її на нову путь, що не тільки власними силами витворює українську науку, а ще своїм прикладом, своєю невсипучою працею, своїм навчанням витворив нових працівників на її ниві, публіциста, який з надзвичайним талантом і силою освітлює сучасне українське життя і показує все нові та нові шляхи, з'єднуючи це життя з минулим і вливаючи в серце надію на кращу будучність; вітаємо письменника, громадського діяча, ініціатора і поводиря наукових українських інституцій, видавця і редактора, славного голову славного "Товариства імени Шевченка" — цієї української наукової академії.

Ви, високоповажний Михайле Сергієвичу, не тільки великий історик України: пояснюючи її минуле, її колишню історію, Ви своєю діяльністю творите нову істо-

⁹⁵ Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська Українська Громада... С. 484–485.

⁹⁶ Листи до Михайла Коцюбинського: В 4 т. Т. 2. С. 109.

⁹⁷ Нагорнева Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага. С. 256.

рію і єднаючи обидві наші країни в єдину Соборну Україну, віддаєте їй свій великий талант, свою надзвичайну енергію, свою невсипущу працю; Ви найвидатніший діяч останнього періоду історії України, її відродження, з ними з'єднано Ваше славне ім'я.

Дозвольте ж висловити Вам, наш дорогий, наш любий Михайле Сергієвичу, нашу глибоку, нашу сердечну пошану до Вашої великої праці і сердечне побажання, щоб Україна ще довгі часи мала на чолі своїх найкращих діячів свого великого сина»⁹⁸.

Пристаючи до аналізу змісту цього, на перший погляд, типового привітання, варто відзначити, що воно призначалося для підцензурного видання. Крім того, автори повинні були зважати на поновлення утисків на українське друковане слово, що їх пов'язують із сумнозвісним циркуляром П. Столипіна від 20 січня 1910 р. про заборону інородчеських спілок, товариств, організацій. Новим для українських діячів стало те, що до «інородців» прем'єр-міністр Росії зарахував й українців. На появу циркуляра М. Грушевський відреагував сповненим сарказму памфлетом «Гімн вдячності»: «Се безсумнівна перша ластівка, яка віщує українську весну і пишний розцвіт українства під покровом начальственной сугубої опіки», бо якщо українців прирівняли до євреїв, то мусять же і «черту оседлости» запровадити, і спеціальний податок запровадити на національні цілі й українські громади дозволити, й школи з українською мовою викладання відкрити. Автор іронічно завершує свій «гімн» порівнянням з французами, котрі «святкують день зруйнування Бастилії; законопослушному українському характерові вповні б підходило святкувати день начальственного перечислення нас в інородці. Може, воно так і буде»⁹⁹.

Згодом Я. Грицак так прокоментував цей факт: «Столипін зробив історичну послугу українському руху, визнавши те, чого так довго добивалися українські діячі, — що українці є чужорідні росіянам і становлять не один, а два різні народи. Не ясно, однак, чи визнання “чужородності” українців було просто мовним ляпсусом, а чи навмисно вжитим формулюванням». Утім, на практиці це призвело до нових репресій проти організаторів публічних заходів, товариств, посилення цензурних утисків¹⁰⁰. Сам М. Грушевський у щоденниковому записі 7 лютого 1910 р. зазначив: «Збентежив сильно циркуляр Столипіна в справі інородчеських товариств, се може “погром” для українства», а 8 квітня того ж року зафіксував: «Закрито Просвіту» у Києві, бо «чорносотенці петербурські наперли на Столипіна»¹⁰¹. У 1911 р. змушена була припинити своє існування й чернігівська «Просвіта». Ці обставини до деякої міри пояснюють певну неконкретність змісту адреси, брак імен: до щоденного вжитку знову поверталася езопова мова.

⁹⁸ Привітання проф. М. С. Грушевському від чернігівців // Рада. 1910. № 296: 30 декабрі (12 січня 1911 р.). С. 2.

⁹⁹ Грушевський М. Гімн вдячності // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 2. С. 134–135.

¹⁰⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 1996. С. 90.

¹⁰¹ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 105, 111.

Однак варто наголосити й на позитивних моментах невеликого за обсягом тексту привітання. Автори адреси добре знали всі складові непересічного внеску М. Грушевського (письменник, історик, ініціатор заснування й творець наукових інституцій, видавець, вихователь наукових кадрів) до скарбниці української науки, культури, чітко уявляли масштаби його постаті й повною мірою усвідомлювали її роль у громадському житті та націєтворчих процесах тогочасного періоду історії України. Прикметно, що саме в такому контексті як домінуючий чинник з'являється слово «відродження». Для кола тогочасних українських діячів воно означало дуже багато, як, до речі, й для самого М. Грушевського. С. Плохій, аналізуючи ставлення до постаті вченого та його наукового доробку з боку істориків — представників різних політичних поглядів й методологічних засад, звернув увагу на оцінку Д. Багалія: «Багалій, очевидно, перший дослідник праць Грушевського, який указав на чільний елемент його історіографії — гегелівську тріяду теза–антитеза–синтеза. Застосована до історії України, вона оберталася трискладовою схемою розвитку української нації: формування, занепад і відродження. Багалій писав, що Грушевський вивчав перші два як історик і брав участь у третьому як політик»¹⁰².

Досить актуальною видається також згадка про «єдину Соборну Україну» й розуміння ролі, яку відіграли наукові праці та практична діяльність ювіляра в поширенні цієї ідеї. Тут доречно буде навести міркування Р. Шпорлюка з приводу й зусиль М. Грушевського, й труднощів, з якими стикалася (та й донині стикається) концепція соборності. «Михайло Грушевський на початку XX ст. писав, що український народ може розбитися на два народи (еквівалент — серби і хорвати). Ми знаємо, хто такий був Грушевський. І якщо він думав, що існувала можливість того, що Західна Україна під Австрією і Східна Україна під Росією можуть розділитися на два окремих народи так, як серби і хорвати, — то це було серйозне питання». І далі вчений застерігав: «Нинішнє покоління цього розділу не розуміє, але старші люди знають, яка велика, глибока різниця була між Галичиною і Східною Україною. До революції, до 1914 року, західні й східні українці практично не знали одні одних. Контакти були лише у дуже нечисельної частини інтелігенції (Драгоманов, Франко, Грушевський, Київська Громада)»¹⁰³. Отже, чернігівці, вказавши на заслуги професора у реалізації цієї ідеї, продемонстрували й свою обізнаність, й усвідомлення її важливості.

Нарешті, увагу сучасного історика не можуть не привернути й слова: «пояснюючи її минуле, її колишню історію, Ви своєю діяльністю творите нову історію». Знову ж таки, ми не знаємо, чи хтось із чернігівських громадівців читав статтю «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.), яка «започаткувала у світовому вимірі право українців на свій, відмінний від росіян історичний процес, обґрунтувала претензії на тисячолітню тяглість своєї історії»¹⁰⁴, але вони цілком в дусі сучасних дослідників розу-

¹⁰² Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. С. 373.

¹⁰³ Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї. К.: Грані-Т, 2010. С. 43. (Серія «De profundis»).

¹⁰⁴ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність... С. 296.

міли значення національно орієнтованого історичного наративу для народу, який бореться за своє звільнення від імперської залежності. Свідомо чи ні, але вони зачепили один з наріжних каменів, на яких тримається сучасна наука: «Ангел історії», як схарактеризував цей необхідний компонент творення націй Б. Андерсен, наголосивши на тому, що він «безсмертний»¹⁰⁵. Іспанська дослідниця Монтсеррат Гібернау про це ж явище написала значно доступніше: «Давність використовують як джерело легітимності для нації та її культури. Вона пов'язує індивідів із минулим, що охоплює і їхнє власне життя, і життя їхніх предків. Давність увиразнює один з головних елементів ідентичності, а саме: неперервність у часі, й завдяки цьому сприяє збереженню колективного Я. Визнання і документальне підтвердження давності культури — сучасна діяльність, яка, крім того, забезпечує нації та їхні культури видатним родоводом, тож індивиди, озираючись у часі, бачать не позбавлену сенсу пустоту, де немає жодної згадки про їхнє колективне походження, а звитяги предків, які надихають і надають упевненості»¹⁰⁶. Хоч які б аспекти вічно актуальної проблеми — походження й формування сучасних націй — розглядали вчені, але історична складова у їхніх концепціях завжди присутня.

Можливо, декому може здатися, що у вищенаведеному привітанні забагато лестощів. Але М. Грушевський нікому з чернігівських громадян не був «начальством», тобто про примітивне запобігання ласки від можновладців не йшлося. Нині стали відверто писати про гостру полеміку, що незрідка переростала в конфліктні ситуації, що виникали у відносинах львівського професора з Б. Грінченком, С. Єфремовим, В. Липинським, не кажучи вже про ідейних противників¹⁰⁷. І. Гирич слушно зауважив, що це робиться не для того, щоб посмакувати «полуничку», бо «на щастя, ті часи, коли сором'язливо обходили всі гострі кути біографій визначних людей, пішли в небуття»¹⁰⁸. Але все це були люди одного рівня. На Чернігівщині ж, хоча з цього краю й походили видатні історики й громадські діячі — П. Куліш, О. Лазаревський, Д. Дорошенко — не можна назвати вчених-гуманітаріїв кінця XIX – початку XX ст., котрих можна було б поставити поруч з М. Грушевським. Стосовно таланту М. Коцюбинського, то першість його визнавав сам Михайло Сергійович. У листах до чернігівського письменника він постійно просив надсилати його нові твори до «ЛНВ». Варто наголосити, що І. Шраг та М. Коцюбинський були схожими в тому, що обидва не мали нахилу продукувати зайві конфлікти й мірятися славою, ворогувати з однодумцями заради задоволення своїх амбіцій. Отже, не буде перебільшенням визнати, що слова з привітання йшли від щирого серця й були насамперед даниною поваги до громадського діяча і вченого.

¹⁰⁵ Андерсен Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. 2-е, переробл. вид. К.: Критика, 2001. С. 201.

¹⁰⁶ Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. П. Тарашук. К.: Темпора, 2012. С. 25–26.

¹⁰⁷ Тельвак В. Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне // Михайло Грушевський: Студії та джерела. К., 2019. Кн. 1. С. 115–171.

¹⁰⁸ Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). К., 2019. С. 65.

Святкування 25-річчя літературної діяльності М. Грушевського, до якого долучилися представники чернігівської «Громади», продемонстрували, що ідеї, щедрим генератором яких був ювіляр, поширювалися по всій Україні, їх поділяла тодішня поступова національно свідомо інтелігенція. Серед цих концептів особливе значення (і це підтверджують сучасні дослідники) мали переконання про окремішню від росіян історію українців, єдність східної і західної гілок українства, нагальну потребу берегти й розвивати національну культуру, рідну мову, науку, творити власний духовний світ. В міру своїх сил і можливостей чернігівські громадяни теж долучилися до цієї широко закроєної, добре вмотивованої й перспективної діяльності.

Збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя...» та його автори

Понад 90-річний відрізок часу, що відділяє нас від виходу друком вищезазначеного збірника, дає змогу повною мірою виявити значення цієї знакової в історії Чернігово-Сіверщини книжки. Не буде перебільшенням твердження, що упродовж наступних десятиріч так і не з'явилося наукового збірника, автори якого б так глибоко й всебічно, з одного боку, а з другого, без обов'язкових ідеологем радянської доби спромоглися висвітлити ключові події і явища історії Чернігівщини, проаналізувати здобутки її культури.

До появи цього унікального видання М. Грушевський не просто причетний, він став ініціатором заснування численних історичних, культурологічних та етнографічних кафедр ВУАН (історичних установ, як назвала їх Н. Полонська-Василенко¹⁰⁹), невтомно залучаючи талановитих дослідників з усієї України для опрацювання джерел з історії та культури різних регіонів. Важливо наголосити, що серед них було багато молодих чернігівців. Цій тематиці в сучасній історіографії приділили увагу О. Юркова¹¹⁰, І. Матяш¹¹¹, В. Ткаченко¹¹², низка чернігівських авторів. Ще на початку 1990-х рр. зусиллями чернігівських істориків О. Коваленка, Г. Кура-са, В. Ткаченка та Л. Ясновської були підготовлені стислі біографи 15-ти відомих дослідників історії, української мови, культури, етнографії Чернігово-Сіверщини, які жили й творили у 1920-х – 1930-х роках ХХ ст. і стали жертвами сталінських

¹⁰⁹ Список співробітників УАН за фахами: історики // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. К.: Наук. думка, 1993. (Репринт. відтвор. видання: Мюнхен, 1955–1958, ч. 1–2). С. 162–167.

¹¹⁰ Юркова О. Українська Сівера в працях істориків київської школи М. С. Грушевського // Сіверщина в долі істориків та історичних дослідженнях: Зб. наук. праць. Київ – Новгород-Сіверський, 1998. С. 92–102; Її ж. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). К., 1999. 433 с.; Її ж. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. пр. К., 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 327–355.

¹¹¹ Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні // Сіверянський літопис. 1999. № 1. С. 103–115.

¹¹² Ткаченко В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. ХХ ст. // Скарбниця української культури. Зб. наук. пр. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 129–139; його ж. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): монографія. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. 375 с.

репресій¹¹³. До збірника «Репресоване краєзнавство» увійшли й біографічні довідки про уродженців Чернігово-Сіверщини або ж діячів, що мешкали на її теренах й досліджували історію та культуру, написані дослідниками з Києва та Полтави¹¹⁴. Ця перша ластівка вітчизняного краєзнавства, хоча й рясніла прогалинами та неперевіреними фактами, але привернула увагу громадськості й дослідників до вічної теми, сформульованої Т. Шевченком: «Що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..»¹¹⁵, повернула до життя занепаде історичне краєзнавство. Серед праць доби незалежності варто виокремити й публікації історико-біографічного напрямку, присвячені членам комісій, гуртків, зокрема й авторам чернігівського збірника¹¹⁶.

Власне, із історії заснування комісій порайонного дослідження минулого України й доречно буде розпочати сюжет. Чотири історичні комісії (Правобережної України, Лівобережжя та Слобожанщини, Полудневої та Західної України) були засновані М. Грушевським у 1924 р. для реалізації проекту порайонного історичного дослідження. Мета їхньої діяльності вичерпно сформульована у статті академіка до першого збірника «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (1926 р.).

¹¹³ Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). К.: Рідний край – Кам'янець-Подільський: Хмельницький ред.-видавн. відділ, 1991. С. 228–233; 263–266; 279–283; 334–343; 344–346; 347–348; 353–354.

¹¹⁴ *Нестуля О.* Мистецтво було його мрією (Б. К. Пилипенко) // Там само. С. 238–344; *Данилюк Ю.* Дві батьківщини Євгена Рихлика // Там само. С. 284–287; *Бабенко Л.* Закоханий в українську культуру (Н. М. Малеча) // Там само. С. 312–316; *Шевченко Л.* Новицький Михайло Михайлович // Там само. С. 346–347.

¹¹⁵ *Шевченко Т.* Кобзар: Повна ілюстрована збірка. Харків, 2016. С. 319.

¹¹⁶ *Бойко Н.* Історіографія життєвого шляху та наукового доробку Ю. С. Виноградського // Сіверянський літопис. 2015. № 3. С. 140–148; *її ж.* Становлення Ю. С. Виноградського-краєзнавця // Сіверщина в історії України: 36. наук. праць. Київ – Глухів, 2013. Вип. 6. С. 407–410; *Дмитрієнко С.* Проблеми регіональної історії Північного Лівобережжя у науковому доробку М. Петровського // Сіверянський літопис. 1999. № 2. С. 113–119; *її ж.* Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. 1995. № 4. С. 96–103; *Казимір В.* «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків – Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2018. 312 с.; *Коваленко О.* Борис Михайлович Шевелів // Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упоряд. О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко та ін. Кн. 2. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. С. 566–569; *Коваленко О., Курас Г.* Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. 1999. № 1. С. 144–156; *Коваленко О.* На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. // Сіверянський літопис. 1999. № 2. С. 106–112; *її ж.* Чернігів та його округа очима Аркадія Верзілова // Скарбниця української культури: 36. наук. пр. Чернігів, 2007–2008. Вип. 10. С. 108–116; *Кондрашов В. А. Г.* Єршов як історик України // Сіверянський літопис. 2003. № 1. С. 186–188; *Курас Г., Яшуева-Омельяничук Р. В. А.* Шугаєвський — історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. 1995. № 5. С. 88–96; *Курас Г.* «Хочу відчувати себе вільним» (До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського) // Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 136–141; *Федірко О.* Наукова спадщина М. М. Ткаченка у вивченні історії Чернігівщини // Історія України: маловідомі імена, події, факти (36. статей). К., 2002. Вип. 20–21. С. 498–510; *Ясниська Л.* До історії вивчення слов'янських старожитностей Чернігівщини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Поднесення в контексті європейської історичної і природної спадщини: 36. наук. пр. Чернігів: Scriptorium, 2018. Вип. 1. С. 173–177; *її ж.* Дослідження пам'яток IX–XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках // Скарбниця української культури. 36. наук. пр. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 103–109.

Вчений розпочав з того, що «районізація — одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіальні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею — се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановості в продукції і розподілі засобів краю»¹¹⁷. Утім, автора значно більше цікавив історичний «розслід», вивчення «непережитої спадщини», бо «що раз мало своє місце не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завжди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму...»¹¹⁸.

Як відомо, після повернення в радянську Україну М. Грушевському лише 6 років дозволили попрацювати на ниві української історіографії та культурології. Українські вчені високо оцінювали результати його діяльності. І. Крип'якевич відзначив у спогадах: «Автономний устрій мала Історична секція, яка з Українського наукового товариства перейшла до Академії і мала кільканадцять комісій... *Грушевський і тут виявився чудовим організатором* і зібрав коло себе багато спеціалістів і початкуючих дослідників»¹¹⁹. Комуністичні критики трактували ентузіазм і надмірну активність в розбудові наукових структур і підготовці кадрів як ворожі прояви. «Він береться до роботи. Він організовує журнал "Україна" і низку інших періодичних і неперіодичних збірників, *організовує історичну секцію Всеукраїнської академії наук, скупчує навколо себе* (курсив автора. — Т. Д.) значні кадри наукової молоді, утворює певну свою периферію в Чернігові, Полтаві, Одесі, Дніпропетрівському тощо», — наголосив М. Рубач. Цей же критик навів дані про наукову продукцію секції — 42 книжки «України» й «не менш як півсотні різних збірників». Утім, менше всього викривачів цікавив науковий зміст видань; політичний характер звинувачень легко прочитується уже в назві цитованої статті: «Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія...»¹²⁰. Насправді з анонсованих збірників, згідно з дослідженнями сучасного вченого С. Білоконя, побачили світ далеко не всі. Доробок порайонних комісій було зібрано в двох книгах «Київ та його околиця...» та «Чернігів і Північне Лівобережжя»; а от збірник «Полуднева Україна» так і не з'явився, хоча готувався з 1925 р.¹²¹. До кожної з цих книжок М. Грушевський писав ґрунтовні передмови, що засвідчує його інтерес до регіональ-

¹¹⁷ *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 10. Кн. 1. Львів: Світ, 2015. С. 151. Серія «Історичні студії та розвідки» (1924–1930).

¹¹⁸ Там само. С. 151.

¹¹⁹ *Крип'якевич І.* Із спогадів // *Український історик.* 1993. № 1–4 (116–119). С. 174.

¹²⁰ *Рубач М.* Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). Львів: Світ, 2015. С. 289. Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви».

¹²¹ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Дрогобич: Коло, 2013. Т. 2. С. 642–643, 733.

ної тематики. У вступному слові практично до кожного збірника йшлося про те, що це реалізація єдиного проекту, формулювалися загальні й конкретно-історичні цілі. Так, вступ до «Полудневої України» академік розпочав із з'ясування своїх планів: «Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії т. зв. порайонних, або територіальних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 р. і прийнятої тоді ж до його видавничого плану. За тодішнім моїм проектом малось на меті протягом 3–4 літ охопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації»¹²².

Окрасою Чернігівського збірника, що з великими труднощами був виданий у 1928 р., стала концептуальна праця його натхненника, редактора й упорядника М. Грушевського — «Чернігів і Сіверщина в українській історії: Кілька спостережень, здогадів і побажань». Академік створив блискучий зразок історичної розвідки не лише для сучасників, він залишив настанови майбутнім українським історикам, вказавши на роль Чернігово-Сіверщини в історичному процесі України: «... дослідник історії українського життя в якій-небудь сфері, все з збільшеною енергією мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, облишених в затишках лівобережного і правобережного Полісся. Тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової»¹²³. О. Юркова привернула увагу до літературних особливостей праці: «Навряд чи можна знайти в українській історіографії більш поетичну форму наукової постановки проблеми всебічного дослідження Сіверської землі, ніж це зробив у другій половині 1920-х рр. академік М. С. Грушевський»¹²⁴. І це при тому, що в науковій літературі утвердилася думка: М. Грушевський «не завжди вважав раціональним витрачати обмежений час на вдосконалення мовної сторони своїх текстів». В. Тельвак наводить чимало негативних оцінок «літературної вправності» вченого¹²⁵. Проте майже всі історики, з ким доводилося спілкуватися на цю тему авторці цих рядків, відчували потужний емоційний вплив публікації М. Грушевського. А порівняння Чернігова з Равенною стало свого роду класикою історіописання. До речі, вперше цей образ з'явився на сторінках львівської газети «Діло» наприкінці серпня 1924 р., відразу по завершенні єдиного візиту академіка до Чернігова¹²⁶. «Це українська Равенна, де дорогоцінні пам'ятки, музеї і архіви

¹²² Грушевський М. Степ і море в історії України: кілька слів щодо плану і перспектив сього дослідження // Український історик. 1991–1992. № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). С. 54.

¹²³ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії: кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 117.

¹²⁴ Юркова О. Українська Сівера в працях істориків київської школи М. С. Грушевського. С. 92.

¹²⁵ Тельвак В. Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи. С. 134–135.

¹²⁶ Українська Равенна. Проф. М. Грушевський у Чернігові // Діло. 1924. 31 серпня. № 192. С. 2–3. Фрагменти цієї публікації оприлюднені в праці Д. Никоненка та Г. Кондаурової. Див.: Никоненко Д. Академік Михайло Грушевський и Чернигово-Сиверщина... С. 23–24; Кондаурова Г. Українська «Равенна»: Подорож Михайла Грушевського до Чернігова...

тихо спочивають серед тихих провінційальних улочок, садків і лугів, привітно витаючи заїзжого гостя — бо звичайно занадто мало тішуться увагою місцевої людности. Як і тій справжній Равенні це надає йому незвичайний чар», — описав М. Грушевський свої враження від тижневого перебування у старовинному місті «в листі до одного зі своїх віденських приятелів»¹²⁷.

Стосовно ж нових підходів та ідей, закладених у вищеназваній праці, то їх сповна оцінили й осмислили через багато десятиліть. Готуючи републікацію цієї знакової статті в історико-краєзнавчому альманасі «Чернігівщина incognita», О. Коваленко зазначив, що ця «студія містить більше запитань, аніж відповідей. Це, скоріше, звернена до майбутніх дослідників розгорнута програма вивчення історії краю»¹²⁸. Сучасні дослідники належною мірою скористалися настановами й міркуваннями великого історика. З незалежних від академіка М. Грушевського та ВУАН взагалі обставин з програми М. Грушевського щодо вивчення регіонів (районів) України та підготовки відповідних збірників наукових праць побачили світ тільки два, та й ті досить швидко потрапили до списків забороненої літератури. Тим часом сподівання в колах науковців на їхню появу були значними.

У цьому контексті певний інтерес викликають дві рецензії історика з Дніпропетровська Володимира Пархоменка в журналі «Червоний шлях» (1926, 1928 рр.). У першій, присвяченій збірнику «Київ та його околиця», рецензент у цілому позитивно оцінивши видання, полемізував з М. Грушевським, покритикував одного з авторів (О. Гермайзе), висловив незадоволення високою ціною книги¹²⁹. Зовсім іншим настроєм просякнута друга рецензія цього ж автора. Він писав про збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя»: «Цю коштовну книгу видано дуже добре з зовнішнього боку, вона багата на ілюстрації. На жаль, з передмови ми довідуємося, що фінансові труднощі перешкоджають дальшому виданню подібних збірників. Чи не можна-б було їх продовжити коштом менш цінних видань, які инколи трапляються в академічному видавництві?». В. Пархоменко, віддавши належне вищезгадуваній статті М. Грушевського, назвав багатьох авторів публікацій, наголосивши, що «книга дуже багата» своїм змістом — «тут є матеріал і історичний, і археологічний, і діалектологічний, і з історії мистецтва та нумизматики, й навіть геологічний»¹³⁰. Відчувається, що автор був по-справжньому стурбований невтішною перспективою припинення фінансування одного з проєктів М. Грушевського, бо в збірнику «Полуднева Україна» мали з'явитися дві статті рецензента з домодерної історії. Утім, 30 вересня 1929 р. його зааре-

¹²⁷ Кондаурова Г. Українська «Равенна»... С. 2; Никоненко Д. Академик Михаил Грушевский. С. 24.

¹²⁸ Грушевський М. Чернігівщина і Сіверщина в українській історії: кілька спостережень, здогадів і побажань / підгот. до друку і передм. О. Коваленка // Чернігівщина incognita. 2-ге вид., випр. і доп. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 6.

¹²⁹ Пархоменко В. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під ред. акад. М. Грушевського. [Київ]: ДВУ, 1926. 475 + X // Червоний шлях. 1926. № 7–8. С. 295–296.

¹³⁰ Пархоменко В. Чернігів і Північне Лівобережжя. Українська Академія Наук, історична секція. Огляди, розвідки, матеріали під ред. голови секції акад. Михайла Грушевського. [Київ]: ДВУ, 1928. С. XII + 531 // Червоний шлях. 1928. № 6. С. 269–270.

штували¹³¹. Наразі ми не виявили інших текстів, де була б відображена реакція сучасників на Чернігівський збірник. У 50-томнику творів М. Грушевського вміщено лише одну дотичну рецензію (вперше надрукована у журналі «Україна» 1930 р.). Її автор В. Новицький, проаналізувавши статтю до збірника, підкреслив, що «висновки автора щодо спільного центру й спільної культури для нашої старо-української Руської землі» мають «велике значення». «Це єдина путь, до якої веде наукове освітлення застарілого трактування племінної теорії, що її обстоювали не тільки-но самі літописці, ба і вчені наших століть. Тим очевидніша справжня доцільність спиратися у виучуванні нашої давнини передусім на сукупності літописних даних, а не випадкових реченнях літописної компіляції»¹³².

«Чернігів і Північне Лівобережжя», як і два інших збірники, готувалися до друку з 1924 р., але справа затяглася. Як уже зазначалося, однією з причин М. Грушевський назвав брак коштів, але не можна виключати й політичного чинника. Можна припустити, що редактор, віддаючи перевагу науковим розвідкам з археології, фольклористики, середньовічної історії (19 публікацій), ранньомодерної і модерної доби (8 робіт), статтям, присвяченим проблемам ХІХ ст. (5 праць), усував зі збірника сюжети, котрі могли б насторожити партійно-радянських наглядців. Хронологічно найпізніший сюжет стосується подій революції 1905–1907 рр., а це означає, що М. Грушевський свідомо відмовився від розгляду тем, пов'язаних з подіями Української революції 1917–1921 рр., процесу так званого «радянського будівництва» тощо. Однак ці заходи не врятували його проєкт від заборони. Як відомо, уже в середині 1920-х років з'являються ознаки згортання політики українізації. Вшанування академіка з нагоди його 60-річчя викликало нову хвилю підозр, зливу доносів та нагінок, хоча й без того, за визначенням дослідників історії взаємин ученого з радянською владою, ОГПУ переслідувало його «всі десять років після повернення з еміграції»¹³³. Нині оприлюднені документи дають чітке уявлення про масштаби стеження за М. Грушевським¹³⁴.

Під час допитів у арештованих колег, аспірантів М. Грушевського вибивали брехливу інформацію про нібито контрреволюційну діяльність академіка. О. Рубльов відзначив: «У “Зведеному протоколі” так званих “зізнань” Федора Савченка від 31 липня 1931 р. бранець, серед іншого, специфічно (тобто з точністю “до навпаки”) тлумачив роль і призначення очолюваних М. Грушевським комісій порайонного дослідження України: “Основним кістяком у політичній роботі Грушевського по ВУАН були чотири районних комісії «історичного» дослідження України: Київ й Правобережжя (С. Шамрай), Чернігів і Лівобережжя разом зі Слобожанщиною

¹³¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... С. 734, 374.

¹³² Новицький В. Академік М. С. Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії. Чернігів і Північне Лівобережжя, 1928, стр. 101–117 // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 46. Кн. II: Рецензії на праці М. Грушевського. Львів: Світ, 2015. С. 192.

¹³³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД: трагічне десятиліття: 1924–1934. К.: Україна, 1996. С. 67.

¹³⁴ Там само. С. 152–172.

([С.] Глушко), Полуднева Україна й Чорномор'я ([Т.] Гавриленко), Західна Україна (Ф. Савченко)». Чекисти силкувалися довести, що «...ударною роботою їхньою була контрреволюційна сучасність у суцільному пов'язанні з буржуазно-фашистською інтервенцією проти Советського Союзу, що насувалася»¹³⁵.

За таких умов, на нашу думку, заслуговує на повагу спроба в Чернігівському збірнику дати читачеві певне уявлення про прояви національно-визвольного руху в Україні взагалі та Сіверському краї зокрема. Маємо на увазі об'єднані, ймовірно, редактором, спогади Марії Грінченко (1863–1928) та Аркадія Верзилова про заснування та деякі аспекти діяльності чернігівської «Громади». З можливою, як на ті непрості часи, відвертістю безпосередні учасники товариства з'ясували його цілі, зафіксували прізвища інших громадянців, навели конкретні приклади громадської роботи, зокрема, одну зі спроб добитися дозволу запровадження української мови в початкових (народних) школах губернії.

Заслуга мемуаристів — перших істориків чернігівської «Громади» — полягає ще й в тому, що вони створили своєрідну матрицю для визначення «справжніх» українців. Йдеться про, кажучи сучасною мовою, дайджест біографії О. Тищинського (1835–1896), до речі, єдиної, вміщеної у тексті. Чернігівський громадянець міг слугувати взірцем українського діяча кінця XIX ст., бо «він ще з часів студентських став свідомим українцем. Він товаришував з В. Б. Антоновичем, П. П. Чубинським, П. С. Єфименком, Л. І. Глібовим, писав до “Основи”, до Глібівського “Черниг[овского] Листка”, мав зносини з Галичиною, добував звітти книжки, давав гроші на закордонні видання. І тільки через його старання Глібів за останні роки свого життя, будучи вже сліпим, чимало написав для дітей “Загадок”, які Тищинський посилав до Львова»¹³⁶. Ймовірно, що за основу було взято написану невдовзі по смерті О. Тищинського статтю Б. Грінченка, присвячену пам'яті цього «авторитетного чернігівського громадського діяча». Мемуаристи вмістили у споминах і стислу, але щирі епітафію чернігівській «Громаді»: «Якось дивно подіялося, що з смертю І. Л. Шрага (квітень 1919 р. — Т. Д.) остаточно вмерла, зникла мовби тінь тої старої Чернигівської Громади, та й зникли всі нові трансформовані й диференційовані партійні українські групи. І самих людей у Чернигові не стало: деякі померли, деякі повиїздили, а хто тут живе, ті стали в буквальному й точному розумінні сього слова безпартійними, бо Жовтнева революція так радикально змінила ґрунт і обставини соціально-політичного й культурного життя, що тим старим Громадам не було вже місця...»¹³⁷.

Сюжет про «Громаду» став унікальним джерелом, бо в СРСР витворилася атмосфера, коли про діячів української культури, а тим паче причетних до національно-визвольного руху, вже й згадувати стало неможливо. Типовими ви-

¹³⁵ Рубльов О. Особистий секретар двох академіків — Федір Савченко (1892–1938): гулагівський епілог біографії ученого // Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. / Відп. ред. Боряк Г. та ін. Кн. перша: Простори історії. К., 2020. С. 523–524.

¹³⁶ Грінченкова М., Верзилів А. Чернигівська Українська Громада: спогади... С. 465.

¹³⁷ Там само. С. 469.

глядають невеселі роздуми Юрія Меженка (теж, до речі, чернігівця) у листі до бібліографа Михайла Гуменюка від 15 грудня 1968 р. Адресант зізнався, що його «давно намовляють різні добрі люди писати свої про них спогади, та я відмовляюся, виходячи з того, що, згадуючи й пишучи про факти, не можна буде не згадати про людей. А згадуючи про людей, не можна буде не поставити кого одесную, а кого ошую. Не залежно від того, яка доля спіткала тих людей, ставлення до них залишилося майже без змін. Нехай буде їм земля пером»¹³⁸. Отже, порядні люди свідомо відмовлялися від мемуарів, щоб не писати брехню, а інші — тиражували її. У будь-якому випадку зв'язок між поколіннями нещадно рвався, фальсифікувався, події не такого вже й далекого минулого перекручувалися, спотворювалися і в такому вигляді насаджувалися в народі. С. Кульчицький вказав на «здатність держави-комуни руйнувати всі горизонтальні зв'язки між людьми і занурюватися в суспільство своїми вертикалізованими інститутами, наділяючи його власним кістяком і поневолюючи кожну людину ідеологічно, духовно і ментально»¹³⁹.

На нашу думку, Чернігівський збірник, історія створення котрого та зміст лише побіжно висвітлені, заслуговує на всебічне дослідження і пошанування. Сподіваємося, що до сторіччя його появи з'являться нові дослідження; можливо, нинішнє покоління чернігівських істориків спроможеться й на наукове перевидання цієї унікальної пам'ятки української гуманітаристики 1920-х років, переконливого свідчення історичного генія М. Грушевського та його неперевершеного таланту організовувати наукові кадри.

---

¹³⁸ Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923–1969) / Упоряд., передм., прим. М. Вальо. Львів: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаника, 2002. С. 239.

¹³⁹ Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упоряд. бібліографії І. Кузьміна, О. Юркова; автор історіографічного нариса О. Юркова. К.: Інститут історії України, 2016. С. 317.

«Людина без національної прикмети»¹. Київський період Володимира Перетця (1903–1914)

У 1900 р. історик і теоретик літератури Володимир Перетц (1870–1935) в одному з листів назвав себе «людиною без національної прикмети». Він міг так написати, маючи на увазі своїх предків, серед яких були як рабини і знавці Талмуду, так і натуралізовані у Російській імперії німці. Прадід Перетця — Абрам Ізраєлевич (1771–1833) — намагався поєднувати просвітницьку діяльність серед євреїв Петербурга і комерційну діяльність із постачання російської армії під час франко-російської війни 1812 р., яка зробила його банкрутом². Його син — Григорій (Гірш) Абрамович Перетц (1788–1855) — захоплювався ідеєю конституційної монархії і таємних гуртків і, хоча не знав про підготовку повстання 1825 р., але був засланий разом із іншими декабристами³.

Так само Володимир Перетц міг риторично підкреслювати свою позицію прихильника академічних свобод поза національними поділами, який тримає дистанцію до влади. У пізній Російській імперії, що дедалі виразніше стикалася із політичною радикалізацією та поширенням модерних соціальних та національних ідеологій, історично-філологічні дослідження не могли бути суто аполітичним заняттям. Тому таке самоокреслення дослідника (тоді ще) із Петербурга, який займався україністикою, як буде видно далі, легко розцінювалося як провокація і викликало роздратування у київських монархістів, підозру в активістів українського національного руху та виявляло нестачу емпатії до «українського питання» у російських лібералів.

Отож, аби правильно зрозуміти листи Володимира Перетця до Михайла Грушевського⁴, слід взяти до уваги усі ці контексти київського періоду життя вченого, спроба короткого аналізу якого пропонується нижче.

¹ Лист Володимира Перетця до Павла Житецького, 2 грудня 1900 // ІР НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 48706. Арк. 1 зв.

² Краткая еврейская энциклопедия. Т. 6 / Глав. ред. И. Орен (Надель), Н. Прат. Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1992. С. 395–396.

³ Див. матеріали слідчої справи Григорія (Гірша) Перетця: Восстание декабристов. Документы. Т. 20. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. С. 33–92, 499–504. А також дослідження Володимира Перетця та його брата: *Перетц В., Перетц Л.* Декабрист Григорий Абрамович Перетц. Л.: Изд-во АН СССР, 1926. 110 с.

⁴ Принагідно зауважу, що листів Михайла Грушевського до Володимира Перетця, на жаль, не вдалося виявити. Зі слів Михайла Робінсона, дослідника творчості Перетця, листи Грушевського могли бути вилучені після арешту першого.

«Неблагодійний» професор

Про витоки своїх наукових інтересів, зокрема в україністиці, Володимир Перетц писав так:

Уже к 16 годам я перечел всех крупных и второстепенных русских писателей и критиков, многих — западноевропейских и польских. Но когда, в связи с естественным, хотя и неосознанным исканием мировоззрения, я увлекся народнической литературой, — меня потянуло к народной словесности. Записывание песен начал я с 17 лет, позже меня заинтересовали игры, поверья и пр. И только тогда, когда я усвоил себе эволюционное мировоззрение и заметил тесную связь устной традиции с письменностью, когда выдвинулась передо мною роль городской культуры, налагавшей всегда свою печать на сельскую; когда я увлекся марксизмом, вытеснявшим народничество — а это было приблизительно в 1892–3 годах, я пришел к выводу, что прежде чем приступить к изучению сказки, эпоса, народной драмы, пантомимы — следует приобрести знания в области письменной традиции. Так я стал постепенно переносить центр своего внимания на древнюю русскую письменность [...] И теперь эта письменность — всех трех ветвей древней Руси — составляет для меня неиссякаемый источник научного интереса⁵.

Одні з перших досліджень Володимира Перетця стосувалися польської та української віршової і пісенної поезії та її рецепції російською читаючою публікою XVIII століття. Захищені як магістерська і докторська дисертації⁶, ці праці отримали визнання. Зокрема відомий мовознавець Павло Житецький (1836–1911) звертався до автора:

Только силою научных, а не стихийных симпатий вы могли открыть жизнь в том материале, который считался мертвым. Вирши! Да ведь это позор старинной малорусской литературы! Сколько теперь еще есть наивных людей, которые так думают! А между тем, в этом позоре переливалась живая струя мысли, создававшей поэтическую форму народной песни⁷.

---

⁵ Цит. за: Робинсон М. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). М.: Индрик, 2004. С. 237–238.

⁶ Див.: Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 1. Из истории русской песни. СПб., 1900. Ч. 1, 425 с.; Ч. 2, 209 с. (магістерська дисертація); Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 2. Из истории старинной русской повести. Слухи и толки о патриархе Никоне в литературной обработке писателей XVII–XVIII вв. // Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук, 1900. Т. 5. Кн. 1. С. 123–190; Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы. Т. 3. Из истории развития русской поэзии XVIII в., СПб., 1902. Ч. 1, 426 с.; Ч. 2. 187 с. (докторська дисертація).

⁷ Цит. за Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца в контексте общественно-политической жизни Киева (от первых лекций в университете до избрания в Академию наук) // Славянский альманах. 2019. № 3–4. С. 288–289.

Своєю чергою академік Олексій Соболевський (1857–1929) рекомендував кандидатське дослідження свого учня Петербурзькій академії наук, яка в 1903 р. присудила Володимиру Перетцу Ломоносовську премію — першу в імперії державну наукову нагороду.

Маючи такі зацікавлення, 33-річний Володимир Перетц восени 1903 р. переїжджає до Києва⁸, аби обійняти в Університеті святого Володимира посаду екстраординарного⁹ (з 1906 — ординарного) професора російської мови та словесності. Київ віддавна став для Перетца бажаним містом, де була постійна робота і кращий для його хворих легень клімат. Певний час існували підстави сумніватися, чи декан історико-філологічного факультету (а згодом київський цензор та один із лідерів монархістського Київського клубу російських націоналістів) Тимофій Флоринський (1854–1919) і прихильні йому викладачі не зачиняють перед Перетцем дверей до університету. Проблемою були його публікації на українознавчу тематику у марксистській газеті «Северный курьер»¹⁰. Колега-україніст, який мав славу «лівого», не викликав довіри. Тому, опинившись у Києві, Володимир Перетц почувався зайвим: «Умри я через день, год, два — никто не охнет. Дело пойдет, как и до меня»¹¹, «здешние студенты-южане преленивый народ и русскую литературу признают только с Максима Горького»¹².

Аби захопити київське студентство до давнішої літератури, молодий дослідник починає читати загальний курс російської літератури XI–XVIII століть. Назва курсу мала відвертати увагу від факту, що Володимир Перетц викладав історію української літератури, яку починав від давньоруської писемності. За спогадами Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), «читав він прекрасно, інтересно, науково», «у нього було найбільше слухачів, які робили його школу»¹³.

Ця школа Перетца виросла із семінару (семінарію, як тоді казали) російської філології, постійними учасниками якого, зокрема, були Іван Огієнко (1882–1972), Варвара Адріанова-Перетц (1888–1972), Софія Щеглова (1886–1965), брати Василь (1885–1959) та Сергій (1880–1957) Маслови, Володимир Отроковський

⁸ Про київський період Володимира Перетца також див.: Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца... С. 286–327; Шаповал А. Співпраця В. М. Перетца з Науковим товариством імені Шевченка через призму листів ученого до М. С. Грушевського // Архіви України. 2018. № 5–6. С. 117–134. Реальна стаття Михайла Робінсона, однак, не розглядає деяких важливих аспектів взаємодії вченого з українською інтелігенцією, а Андрій Шаповал загалом переказує листи Володимира Перетца.

⁹ Екстраординарні професури в університетах Російської імперії, зазвичай, обіймали молоді вчені, які отримували нижчу оплату та мали менше прав порівняно з ординарними професорами.

¹⁰ «Северный курьер» редагував товариш Володимира Перетца — літературознавець українського походження Костянтин Арабажин (1866–1929).

¹¹ Цит. за Груздева Е. В. Н. Перетц в Киеве. 1903–1914 (из переписки В. Н. Перетца с А. А. Шахматовым) // Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие: Сб. статей к 150-летию со дня рожд. ученого / Отв. ред. О. Крылова, М. Приемышева. СПб.: Нестор-История, 2015. С. 152.

¹² Шахматов А. Избранная переписка: В 3 т. Т. 1: Переписка с Ф. Ф. Фортунатовым, В. Н. Перетцем, В. М. Истриным. СПб.: Изд. Дмитрий Буланін, 2018. С. 434.

¹³ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд. В. Шевчук. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 204.

(1892–1918), а на просемінарії серед інших бували Освальд Бурггардт (1891–1947) та Дмитро Чижевський (1894–1977)¹⁴. Ось як виглядали заняття:

Собрания семинария проходили на дому у В. Н., обычно — по средам вечером и, начинаясь в 8 часов, нередко затягивались до полуночи. Назначенный к собранию доклад всегда представлялся заранее, выделялось не менее двух официальных оппонентов, дававших всесторонний обстоятельный разбор его, остальные участники также готовились к обсуждению¹⁵.

У Петербурзі, де пізніше проходитиме семінар, він здаватиметься «провінційним» і «чужорідним», подібним до «середньовічного монастиря»¹⁶, але в Києві, поряд із вимогливістю, панувала атмосфера демократизму і товариськості¹⁷. На період канікул для учасників семінару — «перетціанців» — зазвичай орендували вагон, аби вони могли їздити до архівів у різні частини імперії, а потім публікувати свої праці в наукових журналах¹⁸. Окрім досліджень, професора і його студентів тоді об'єднувала молодість: вони слухали музику у парку, їздили за місто на прогулянки. Відома епіграма учня Перетца, Олександра Грузинського (1881–1954):

Сияло солнце в Межигорье,
Когда гурьбою молодой
В широком бегали подворье, —
И цвел там Перетц с Лободой¹⁹.

«Неблагонадійного» професора без успіху намагались дисциплінувати. Володимир Перетц оповідав Михайлові Грушевському (1866–1934): «Мне устроил Флор[инский] в факультете скандал из-за семинария на дому, обвиняя меня в незаконном превышении прав» (лист від 3 (16) квітня 1908), і Олексію Шахматову (1864–1920): «Флоринский науськал ректора на меня, ректор уже написал декану

¹⁴ Див. про це спогади Дмитра Чижевського: *Чижевський Д.* Юрій Клен, вчений та людина // Збірник «Української літературної газети» за 1956 рік. Мюнхен: Вид. Українського товариства закордонних студій, 1957. С. 157–166.

¹⁵ *Адрианова-Перетц В.* Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) // В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук, 1962. С. 249. Дякую Дмитру Лукіну за копію цієї книжки.

¹⁶ Академік Дмитро Лихачов (1906–1999) пригадував, що Володимир Перетц вирішував за своїх семінаристів, які заняття відвідувати, до певного віку він забороняв їм шлюби. *Лихачев Д.* Вступительное слово. Материалы конф. к 100-летию со дня рожд. чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // Труды отдела древнерусской литературы. Вып. 45. СПб.: Наука, 1992. С. 7.

¹⁷ Напр. див.: *Гудзий Н.* Памяти учителя // Русская литература. 1965. № 4. С. 167–169.

¹⁸ Докладніше про семінар зокрема див. у Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. 1907–1912. К.: Типография школы печатного дела, 1912. 63 с.; Робинсон М. В. Н. Перетц и его научная школа // Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). С. 229–285.

¹⁹ *Назаревский А.* Из воспоминаний о молодых годах В. П. Адриановой-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы. С. 36.

запрос, на каком основании у меня занимаются “посторонние лица” и почему так много печатают по-украински»²⁰.

Революція 1905–1907 р. і спроби українізувати Київський університет

7 лютого 1905 р. Володимир Перетц нарікав, що «в Києве сонно и тихо до тошноты»²¹, тоді як більше двох тижнів тому, у «криваву неділю» 22 січня, у Петербурзі відбулися події, що схвилювали всю імперію, — розстріл військами демонстрації, яка прямувала до Зимового палацу, аби вручити імператорові Миколі II петиції про надання прав і свобод.

Київський університет завбачливо зачинили, аби уникнути протестів студентів, які одразу оголосили страйк. Зібрання (за тогочасним жаргоном, «сходки») відбувалися в їдальні університету, але невдовзі її закрили теж, і більшість страйкарів, отримавши відпустки на свята, поїхали додому²².

Усвідомлюючи, що на цьому все не скінчиться, чутлива до політичної атмосфери київська професура вирішила підтримати скасування законодавчих обмежень, накладених на українську мову ще в другій половині XIX століття. Володимир Перетц, один з укладачів записки Російської академії наук «Об отмене стеснений малорусского слова» (1905), тішився і повідомляв іншого її автора, Олексія Шахматова²³:

К радости друзей свободной печати [...] в Факультете Флоринский доложил записку Антоновича, затем прочел я свою, и Факультет единогласно высказался за желательность отмены исключительных законов 1876 и 1881 г. Флоринский немного бурчал из-за орфографии [...] однако все-таки и он и Кулаковский присоединились к большинству; такова сила времени²⁴.

Після літньої паузи, за словами історика Дмитра Дорошенка (1882–1951), «в Києві українське життя кипіло як у котлі»²⁵. У Київському університеті відбувалося велелюдне українське віче, коли зі столиці знову прийшли новини. 17 жовтня 1905 р. оголошено маніфест імператора Миколи II, яким, зокрема, дозволялося

²⁰ Шахматов А. Избранная переписка. С. 510.

²¹ Там само. С. 441.

²² Історія Київського університету. 1834–1959. Част. 1 / Відп. ред. О. Жмудський. К.: Вид-во Київського університету, 1959. С. 288–289.

²³ Олексій Шахматов вважав, що «Общность языка и литературы для Великороссии и Малороссии, долгое время жившей отдельною культурною жизнью, может быть обеспечена только на почве свободного развития и свободного соперничества. Вполне естественно, что в Малороссии образовался свой литературный язык: его будущая судьба и отношение к великорусскому литературному языку не могут быть определены теперь, когда взаимные отношения малорусского и великорусского наречий регулируются не жизнью, а административными распоряжениями и в значительной степени ими вызванным крайнофильством» (Шахматов А. Русский язык // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. 1899. Т. 28. С. 580–581).

²⁴ Шахматов А. Избранная переписка. С. 442.

²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. 1901–1914. Вінніпег: Trident Press Limited, 1949. С. 70–71.

порівняно вільне вживання української мови. Після оголошення маніфесту всією «смутою осілої» прокотилися антиєврейські погроми²⁶. Про їхні наслідки для євреїв Києва Володимир Перетц писав у листі до Олексія Шахматова:

Жена с дамами организует сбор пожертвованый для столовой, чтобы кормить еврейских детей; масса женщин напоминает нечто вроде болгарских беглецов... так трогающих сердца наших гг. «славянофилов» — Флоринских и К. Эти мерзавцы, простите, теперь Вы видите — их нельзя иначе называть: *ликують* и называют трехсуточный (пока!) погром «актом народного протеста против революционной еврейской пропаганды»²⁷!

Увесь наступний рік керівництво Київського університету за допомоги поліції розганяло зібрання студентів та періодично зачиняло університет. Восени 1906 р. Володимир Перетц писав Михайлові Грушевському: «Ждем опять студенческих беспорядков — наш Совет ведет себя по-провокааторски, то разрешая, то воспрещая сходки» (лист від вересня – жовтня 1906 р.). 16 жовтня, як пригадавав Дмитро Дорошенко, відбулася одна з них:

Зібралося більше тисячі студентів, і одна з обширніших аудиторій ледве могла вмістити всіх учасників. Головою віча мав бути я, і мені ж було доручено виголосити реферат про катедри. Я [...] поставив мотивоване внесення, щоб на київському університеті було засновано чотири кафедри: три на історико-філологічному факультеті (історія України, українська мова й історія української літератури) й на юридичному (історія українського права)²⁸.

Такі ж вимоги перед цим висунули студенти Новоросійського та Харківського університетів. Колективні листи до керівництва університетів та заяви у пресу надсилали і багато далеких від університетського життя людей²⁹.

Зі свого боку Михайло Грушевський³⁰ і Володимир Перетц³¹ розлого обґрунтували необхідність інституціоналізації україністики в Російській імперії. Останній пропонував запросити «на новые украинские кафедры испытанных в труде по

²⁶ Докладніше див.: *Khiterer V. The October 1905 Pogrom in Kiev // East European Jewish Affairs. 1992. № 22 (2) S. 21–37.*

²⁷ *Шахматов А. Избранная переписка... С. 447.*

²⁸ *Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле... С. 90.*

²⁹ Дмитро Дорошенко згадував: «Дехто в редакції (газети «Рада». — В. С.) рахував число підписів, і памятаю, що за пару місяців число перейшло 10 000» // Там само. С. 91. Також див. публікацію петицій, надісланих до Новоросійського університету: *Музичко О. Петиції українців Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906) // Пам'ятки. 2013. № 14. С. 3–18.*

³⁰ *Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вістник. 1907. Т. 37. Кн. I. С. 42–57; Кн. II. С. 213–220; Кн. III. С. 408–418.*

³¹ *Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. 1906. Т. ХСIII. Май – июнь. Раздел «Документы, известия и заметки». С. 43–49.*

разработке вопросов украинской филологии и истории деятелей науки из Галичины»³². Володимир Перетц мав на думці Івана Франка, якого заохочував до цієї ідеї:

Наше студенчество и часть украинск[ой] интеллигенции мечтают об укр[аинских] кафедрах в Унив[ерситете]. Но начинают они с конца — с петиций о законе. Но закон, как известно, лишь укрепляет, нормирует завоевания жизни — и тогда бывает прочен. Думаю, что в вопросе об укр[аинских] кафедрах надо начать с того, чтобы выдвинуть сразу людей с именем, могущих завоевать уважение к украинским ученым. [...] Таким укр[аинским] ученым, кот[орый] по праву и юрид[ическому] и моральному является первым кандидатом на кафедру, является Вы³³.

Однак якщо на початку 1905 р. київська професура була готова на поступки, як це відбулося із рекомендацією про скасування обмежень української мови, то за рік, за словами Володимира Перетца, «в Унив[ерситете] — черная реакция, и даже те, кто примыкал полгода тому назад к левому крылу в Совете — теперь открещиваются от либеральных увлечений»³⁴.

У 1907 р. курси з української літератури читали в Новоросійському університеті Олександр Грушевський (1877–1942)³⁵, в Київському — Володимир Перетц і Андрій Лобода (1871–1931), у Харківському — Микола Сумцов (1854–1922), а в Петербурзі на вищих жіночих курсах українську історію викладала Олександра Єфименко (1848–1918). Проте вже 1908 р. не було жодного спеціального курсу із україністики, «то ли вследствие министерского “veto”, то ли в виду “несочувственного отношения со стороны профессорских коллегий”³⁶, як із сатисфакцією відзначав київський цензор і член «Клубу російських націоналістів міста Києва» Сергій Щоголев (1862–1919).

У революційні роки відбулася, хоч із ними безпосередньо не пов'язана, невдала спроба Володимира Перетца допомогти Михайлові Грушевському отримати вільну після смерті Петра Голубовського (1857–1907) кафедру російської історії у Київському університеті. Шанси львівського професора від початку були невеликі через поголос про його «сепаратизм» та небажання колег мати сильного конкурента. Попри це Михайло Грушевський занотував у щоденнику, що до Києва його «тягне», і навіть відвідав напередодні голосування «всю київську професу-

³² Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете... С. 49.

³³ Лист Володимира Перетца до Івана Франка від 28 жовтня 1906 р. // Інститут літератури імені Т. Шевченка. Ф. 3. Од. зб. 1633. С. 360, 362.

³⁴ Лист Володимира Перетца до Івана Франка від 17 жовтня 1906 р. // Там само. С. 358.

³⁵ У Новоросійському університеті 2 листопада 1906 р. було зараховано на посаду приват-доцента О. Грушевського з метою читання українською мовою необов'язкових курсів «Внутрішній лад Давньої Русі, Великого князівства Литовського та Королівства Польського XIV–XV ст.» та «Доба Петра Великого: внутрішній лад держави, суспільство та влада» (в офіційних записках про відвідування лекцій курс О. Грушевського називався «Очерк украинской истории»).

³⁶ Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. К.: [б. и.], 1912. С. 166.

ру, передусім впливових осіб»³⁷. Повідомляючи результати розгляду кандидатури Михайла Грушевського, Володимир Перетц 24 квітня (7 травня) 1908 р. відзначив:

Ораторствовал Иконн[иков] о русском «Очерке», Флор[инский] о политике, Бубнов — о тенденциозном укр[аинском] национализме [...] Скверную, без сомн[ения], роль сыграл Довн[ар-Запольский], обычно съезуитничавший и на словах — хваливший, а на деле — налево положивший...³⁸ Теперь я вижу, что без Высш[ей] укр[аинской] инст[итуции] — не обойтись. В унив[ерситет] — ход запечатан.

Таку інституцію — Український народний університет, як альтернативу Імператорському університету святого Володимира, буде відкрито у Києві лише на початку наступної революції в 1917 р.³⁹

Володимир Перетц між російським та українським світом

У 1907 р. замість народного університету було засновано Українське наукове товариство (далі — УНТ або Товариство) на чолі з Михайлом Грушевським. Воно замислювалося не таким масштабним (50 членів у 1908 р.), але це була перша наукова установа в Російській імперії, що містила прикметник «український» у своїй назві. За словами члена УНТ Осипа Гермайзе (1892–1958):

українські наукові сили [...] не договорювали своїх настроїв і думок до кінця, весь час прикривали свої напівсвідомі часто бажання фразеологією російського благонадежного обивателя [...] Тепер використовувалися громадські можливості в умовах російської «куцої» конституції, ставилося ясно питання, що орган Товариства є орган *української* науки без усяких двозначностей, недоговорености⁴⁰.

Переважаюча більшість публічних заходів та наукових публікацій товариства відбувалася українською мовою. Структура була перейнята у львівського Наукового товариства імені Шевченка (з яким УНТ мало тісні персональні зв'язки) й складалася з історичної, філологічної та природничої секцій⁴¹. Головою філологічної секції та співредактором «Записок УНТ» став Володимир Перетц.

³⁷ Гирич І. Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства НАН України, 2018. С. 56.

³⁸ Сергій Плохій, припускаю, не ознайомлений із листами Володимира Перетця, у монографії про Михайла Грушевського помилково написав: «Серед тих, хто підтримував заяву Грушевського на посаду, були філолог Володимир Перетц та історик Митрофан Довнар-Запольський». Див.: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. К.: Критика, 2011. С. 76.

³⁹ Грушевський О. Український народний університет // ЛНВ. 1917. Т. 68. Кн. 5/6. С. 320.

⁴⁰ Гермайзе О. Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. 1929. Кн. 32. С. 36.

⁴¹ Докладніше про засади організації та діяльності товариства див.: Грушевський М. Українське Наукове Товариство у Києві й його наукове видавництво // Записки УНТ. 1908. Кн. 1. С. 3–15.

Як незабаром виявилось, неприхований український характер товариства був для нього найбільшим викликом. Перші лекції, прочитані Михайлом Грушевським у Києві, розчарували його, бо «не знаходилося широкої аудиторії для тем, пропущених через цензурне сито»⁴². Але Володимир Перетц вважав, що труднощі із розвитком УНТ виникли не стільки через офіційні заборони, як через внутрішні вади українського руху. У листах до Михайла Грушевського він писав:

сознательных украинцев, да еще литерат[урно] и научно образованных среди молодежи очень и очень мало! Это наше горе. Не думайте, чтобы я был чересчур пессимистичен. От глубины бездны вопию. (3 (16) березня 1909). И все — погоня за количеством в ущерб качеству, да партийные счеты, разъедающие украинскую интеллигенцию едва ли не больше, чем русскую. (27 травня (9 червня) 1907).

У статті про перспективи студій над історією української літератури Володимир Перетц приєднувався до думки знавця давньоруської літератури Василя Істріна (1865–1937), який головними причинами слабкості цієї українознавчої дисципліни називав те, що «с одной стороны, иные не умеют изучать, а с другой — еще не ясно, что изучать»⁴³.

І справді, — наполягав Володимир Перетц — не досить одного глибокого й широкого замилювання до свого рідного [...] треба виробити певну наукову дисципліну розуму [...] — та додавав щодо стану опрацювання джерел: Матеріал не тільки не класифікований і не виданий, але навіть мало відомий. [...] Тут не можна зразу братись до філософських узагальнень ні що до языка, ні що до літератури. [...] доводить ся починати сливе всі досліді з початку, з чорної, невидної роботи⁴⁴.

Далі він пропонував програму діяльності філологічної секції УНТ, якої вистачило б не для одної (!) наукової установи: створити каталог рукописних пам'яток української літератури та повну бібліографію українських друкованих книжок, опублікувати описи всіх стародруків, збірники драматичних, поетичних, історичних творів XVI–XVIII століть, а також займатись вивченням української діалектології та історичної лінгвістики.

Блискучий джерелознавець не любив кабінетних «вчених-білоручок», приміткарство яких стало візитівкою Київського університету. Як іронічно зауважив один із студентів Володимира Перетца, Віктор Петров (1894–1969):

всю повноту своєї ерудиції наукові робітники вкладали в верблюжу терплячість праці над примітками. Коментаторство ставало ідеалом дослі-

⁴² Грушевський М. «Велике діло» // Україна. 1929. Кн. 32. С. 8.

⁴³ Перетц В. Найблизчі завдання вивчення історії української літератури // Записки Українського Наукового Товариства. 1908. Кн. 1. С. 17.

⁴⁴ Там само. С. 17–18.

дження. Текст розпорошувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток⁴⁵.

Натомість Володимир Перетц вводив у науковий обіг віднайдені й проаналізовані ним джерела, зокрема з історії української літератури, та спонукав до публікації в українських виданнях своїх учнів, чим повсякчас викликав роздратування київських монархістів, наприклад, вищезгаданого Сергія Щоголева:

Университетский семинарий уже 6-й год тягает каштаны для киевского «Научового Товариства», являющегося филиальным отделением «Товариства имени Шевченка» во Львове. Существование такого семинария, втягивающего молодежь во вредную для государства деятельность, нельзя не причислить к обидным достопримечательностям г. Киева⁴⁶.

З іншого боку, продовжуючи займатись русистикою, Володимир Перетц викликав підозри й нерозуміння окремих діячів українського руху. Без церемоній підозри цього середовища озвучувала Олена Пчілка (1849–1930). Майже 60-річна письменниця, сестра лідера українського руху на еміграції Михайла Драгоманова (1841–1895), мати найбільш визнаної української письменниці Лесі Українки (1871–1913) могла і дозволяла собі сказати багато. У 1907 р., коли на одному із засідань УНТ Володимир Перетц порушив питання про святкування товариством ювілею Льва Толстого (1828–1910), Олена Пчілка, зі слів видавця Юрія (Сірого) Тищенка (1880–1953), «палко обстоювала те, що українська інституція має відмовитися від цієї пропозиції». А Володимиру Перетцу вона вказала на членство у російських та українських наукових установах словами «покірне телятко дві матки ссе». Як пише мемуарист: «Грушевський поквапився закрити засідання»⁴⁷. Олена Пчілка розпочинала ще кілька подібних інцидентів, один із них пригадував видавець і меценат Євген Чикаленко (1861–1929):

Перетц висловив думку, що треба вишукувати багатих українців, які піддержували б Наукове т-во грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась: «Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц». Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в «Ріднім Краю»⁴⁸ відповів: «Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого т-ва годилося б “устроити маленький погромчик”...»⁴⁹.

---

⁴⁵ Домонтович В. Доктор Серафікус. Мюнхен: Українська трибуна, 1947. С. 94–95.

⁴⁶ Щеголев С. Украинское движение... С. 445.

⁴⁷ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади. К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. С. 88–89.

⁴⁸ Журнал, редагований Оленою Пчілкою.

⁴⁹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора, 2011. С. 48–49.

Не настільки прямолінійним був епізод із нереалізованою участю Володимира Перетця у підготовці «Української енциклопедії»⁵⁰. Однак він так само засвідчив недовіру і брак зацікавленості у вченому, чужому для кола київських українців. Від редактора філологічної частини енциклопедії Агатангела Кримського (1871–1942) Володимир Перетц отримав пропозицію підготувати розділ з історії української літератури, хоча попередня домовленість із іншими редакторами, Олексієм Шахматовим та Федором Коршем (1843–1915), була лише щодо періоду XV–XVIII століть, на котрому спеціалізувався Володимир Перетц⁵¹. Він зауважив про це Агатангелові Кримському, який переказав через Олексія Шахматова відповідь такого змісту: «Я желателен, если возьмусь за все, не передавая никому нар[одную] словесн[ость]. Я понял все, когда просмотрел печатный проспект и не нашел себя. Написал, что принимаю это за замаскированный отказ» (лист до Михайла Грушевського від 26 червня (9 липня) 1910 р.). А звертаючись до Олексія Шахматова, Володимир Перетц додавав:

Там — свои люди, пусть и обходятся при содействии своих людей [...] — и на Вас, и на меня смотрят эти гг. Лотоцкие⁵², Крымские и К^о — шовинисты чистой воды — не очень-то благосклонно. Но Вы такая величина, с которою, для интереса дела, надо считаться. А со мною — можно не считаться. Вот и все⁵³.

Незважаючи на описане вище, Володимир Перетц і надалі виявляв багато розуміння української ситуації та лишався культурним посередником між українською і російською інтелігенцією, відкритою до української проблематики. Коли у 1914 р. і при УНТ було створено журнал «Україна», Володимир Перетц звернувся до Олексія Шахматова з проханням, аби вчений надсилав туди свої статті і сприяв би в такий спосіб зростанню наукового реноме видання. У відповідь російський мовознавець підготував на німецькомовну едицію граматики⁵⁴ Степана Смаль-Стоцького⁵⁵ (1859–1938) та Теодора Ґартнера⁵⁶

⁵⁰ Замислений у 1909 р. проєкт втілено під назвою: Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. / Ред. Ф. Волков, М. Грушевский, М. Ковалевский и др. Санкт-Петербург – Петроград: Типография товарищества «Общественная польза», 1914–1916.

⁵¹ *Шахматов А.* Избранная переписка... С. 479. Вартий у цьому контексті уваги спогад лишила Н. Полонська-Василенко: «Одного разу в розмову з М. П. [Василенком] А. Кримський був заявив, що він є шовініст і пишається з того. “А я, відповів М. П., не шовініст, і вважаю, що шовінізмом може бути лише той, хто не вірить в силу своєї культури, свого народу”. Кримський подумав і визнав, що М. П. мав рацію». *Полонська-Василенко Н.* Спогади... С. 361.

⁵² Олександр Лотоцький (1870–1939) — публіцист, письменник, дослідник церковного права, професор Українського вільного університету у Празі, а згодом — у Варшавському університеті.

⁵³ *Шахматов А.* Избранная переписка... С. 483–484.

⁵⁴ *Smal-Stocky S., Gartner T.* Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. 550 s. Граматику вперше видано у Львові 1893 р., відтоді по ній школярі Галичини та Буковини навчалися фонетичного правопису. Див. про неї: *Шевельов Ю.* Стаття перша, мовознавча // *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не віборуська мова? Дві статті про постання української мови. К.: Вид. дім «KM Academia», 1994. С. 3–19.

⁵⁵ Степан Смаль-Стоцький (1859–1938) — мовознавець, літературознавець, громадський діяч, професор Чернівецького університету.

⁵⁶ Теодор Ґартнер — мовознавець, професор Чернівецького та Інсбруцького університетів.

(1843–1925) ґрунтовну рецензію. У ній він заперечував слабку тезу авторів про особливу спорідненість сербської та української мови, але наполягав на не менш суперечливій ідеї «прарусского языка» як проміжної ланки між праслов'янською та сучасними східнослов'янськими мовами⁵⁷. Доводячи, що укладачі граматики помилилися, коли відкинули існування східнослов'янської мовної єдності до кінця VIII або початку IX століття, Олексія Шахматов, вочевидь, був дещо емоційним щодо менш здібних колег⁵⁸.

[Р]едакция «Украины», — як писав Володимир Перетц, — обратится к Вам с просьбою внести некоторую гармонию между началом статьи, где преподается совет не вносит политической страстности в вопросы языкознания, и между концом, где дается назидание Смаль-Стоцкому и другим [...] Я, хотя и не украинец, присоединяюсь заранее к той просьбе, которая будет обращена к Вам: не стоит дразнить людей, и без того оскорбительно забытых в самом дорогом! Ведь столетие Шевч[енко] будет покрыто гробовым молчанием — в угоду партии политических шантажистов, присвоивших себе монополию имени «русских»⁵⁹.

Судячи з опублікованої версії статті, Олексій Шахматов дослухався до поради свого колеги і приятеля, але лишив наприкінці побажання, аби українське мовознавство розвивалося, «ідучи тим же об'єктивно-науковим шляхом»⁶⁰, тобто шляхом Павла Житецького, Костянтина Михальчука, Олександра Потебні та — як імпліцитно закладалося — його власної ідеї.

За кілька місяців після скасованих Шевченкових днів Володимира Перетца обрали академіком Петербурзької академії наук. Із легким серцем він полишав Київ (але не україністику), уникаючи, за його висловом, «волчьей ямы», приготуваної київськими чорносотенцями, котрі прагнули зі скандалом звільнити вченого з університету. Про тодішнє ставлення Володимира Перетца до «україн-

⁵⁷ Шахматов О. До питання про початок української мови. Кілька слів про нову працю з граматики українського языка: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* von S. von Smal Stocky und T. Gartner. Wien, 1913 // Україна. 1914. Кн. 1. С. 7–19.

⁵⁸ Причиною емоцій було те, що вчений вболівав за єдність Російської імперії, яка, на його думку, спиралася на спорідненість «трьох гілок Русі». Водночас у листі від 11 грудня 1912 року до відомого юриста і оратора Анатолія Коні (1844–1927) Шахматов писав: «Я тоже боюсь украинского вопроса и порожденного им “мазепинства”. Мне очень дорого единство России и процветание всего русского племени в его совокупности. Но думаю, что те из нас, которые стараются об удовлетворении тех или иных элементарных требований малорусов, менее грешат против родины, ее целостности и величия, чем те, которые разжигают племенную вражду и возбуждают между братьями ненависть». Цит. за: Робинсон М. Научная карьера В. Н. Перетца... С. 293.

⁵⁹ В останньому реченні йдеться про те, що після пресової кампанії чорносотенців російський уряд у 1914 р. виніс рішення заборонити вшановувати пам'ять Тараса Шевченка. Опротестоване державною думою, це рішення, однак, лишилося в силі. За словами Дмитра Дорошенка в день 100-річчя з дня народження поета у Києві «чорносотенці волочили по вулиці й топтали ногами портрет Шевченка. Якись провокатори ніби вигукували перед будинком австрійського консуляту: “Хай живе Австрія! Геть Росію!”» (Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле... С. 163; Шахматов А. Избранная переписка... С. 559).

⁶⁰ Шахматов О. До питання про початок української мови... С. 19.

ського питання» лишився запис у кримінальній справі 1930-х років: «Я признавал в 1914 г. своеобразие культуры украинской, но не стоял на точке зрения политической автономии Украины»⁶¹. Пізніше, подібно до Михайла Грушевського та багатьох інших, він адаптувався до змінних подій і приймав постання української державності у революційні роки.

***

Для Володимира Перетца Київ став місцем, де знайшлася перша постійна робота в університеті, де зросло його наукове ім'я. У Києві, в оточенні захоплених учнів заснованого ним філологічного семінару, минули молоді роки професора, врешті там він зустрів свою талановиту ученицю і майбутню дружину, Варвару Адріанову-Перетц. Водночас місто ніколи повністю не прийняло Володимира Перетца, весь час тримаючи його на дистанції, а під кінець стало для нього перепорою і загрозою.

Єдиний відомий після-київський лист Володимира Перетца до Михайла Грушевського добре ілюструє важливі процеси, що відбувалися у середовищі українських гуманітаріїв із приходом до влади більшовиків. Лист стосувався безпосередніх контактів Михайла Грушевського з урядовими структурами в обхід процедур, практикованих новозаснованою Всеукраїнською академією наук (далі. — ВУАН), внаслідок чого існувала своєрідна академія в академії⁶²:

Я добре розумію, — звертався до Михайла Грушевського Володимир Перетц, — що в період організації обставини примушували Вас удаватись до Головнаки особисто. Але рекомендувати *всім* академікам, що головують в різних комісіях УАН, клопотатись особисто в справах своїх комісій, поруч з офіційним представником УАН, я би не наслідився: це призвело би до ще більших непорозумінь та миргородщини, утворилося б справжнє «вавілонське столпотвореніє»... І поступ наукової праці Академії залежав би лише від більш-меншої здатности академіків погодитись з особами «власть імущими». Хіба ж можна на це рахувати? [...] Я маю дуже мало надії, що Ваша «ос[ібна] гадка»⁶³ вплине на поліпшення стосунків Ваших з

⁶¹ Цит. за: Матвеева Л. Доля видатного славіста-українознавця В. Перетца // Східний світ. № 2. 2007. С. 43.

⁶² Ось як оповіла про цей лист, що вочевидь став відомим, Наталя Полонська-Василенко: «В 1927 році В. Перетц написав йому (Михайлові Грушевському. — В. С.) листа, де цитуючи “Слово о полку Ігоревім” і “Літопис”, благає не наслідувати руських князів, не множити “котори” на руській землі, не накликати поганих половців (алюзія на більшовиків. — В. С.) на землю руську». Полонська-Василенко Н. Спогади... С. 360.

⁶³ Публікацію «Осібної гадки...», в якій Михайло Грушевський відстоює правомірність своєї «академії», разом із передмовою, з якої можна зробити висновок — втім, не проголошений авторами — про інституційну кризу ВУАН, особисті конфлікти посадових осіб якої руйнували цю структуру зсередини, див. у: Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927» // Український археографічний щорічник. Вип. 1. 1992. С. 332–351.

членами Відд[ілу] та Сп[ільного] збір[ання]. Навпаки: така «гадка» може роздражувати чимало наших членів. З другого боку, поки вона стане перед очима харківського уряду — вона причиниться до багатьох перешкод Академії. Хіба ж Ви бажаєте цього? Що краще: утопити Академію, аби одержати нові посади для співробітників, або під час сучасного неспокою відкласти в сторону особисті бажання, щоб яким-небудь чином заспокоїти розбурхану стихію? (лист від 23 листопада 1927 р.).

Володимир Перетц як член ВУАН (з 1926 р.) та голова (з 1927 р.) її структурної одиниці — Комісії давнього українського письменства, міг порівняти стан справ з Академією наук СРСР, академіком якої він так само був: «Здесь вообще — Академия в большей зависимости от Харькова, чем мы — от Москвы: *академики* утверждают не Общим Собранием, — а Совнаркомом, который, видимо, считает себя авторитетным в вопросах научной квалификации»⁶⁴. Бачачи це, Володимир Перетц доклав чимало зусиль, відстоюючи академічні свободи і колег перед владою⁶⁵.

Попри труднощі, у цей час вийшли друком його важливі праці з україністики, перш за все, книжка про «Слово о полку Ігоревім», у якій Володимир Перетц доводив походження твору із півночі сучасної України⁶⁶. Вчений опублікував численні дослідження, що заперечували народницьку ідею «самобутності» та розглядали різні аспекти впливу західноєвропейської культури на український театр, літературу та усну поезію XVI–XVIII століть. Праці Володимира Перетця із методології історико-літературних досліджень, за оцінкою Віктора Петрова, стали «видатною подією в розгорненні доктрини антинародницького літературознавства» і «першою виразною декларацією формалізму як нового методологічного напрямку»⁶⁷.

У 1920-ті – 1930-ті рр. вчений заснував та очолював «Ленинградское товарищество исследователей украинской истории, письменности и языка», яке працювало над створенням каталогу українських рукописів, що зберігалися у російських архівах. Проте ця важлива і досі ніким не завершена робота Володимира

⁶⁴ Лист Володимира Перетця до Бориса Ляпунова від 23 січня 1928 р. Робинсон М., Сазонова Л. О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому // Труды Отдела древнерусской литературы. Л., 1993. Т. 48. С. 463.

⁶⁵ Про це див. у: Робинсон М., Сазонова Л. О судьбе гуманитарной науки... Зокрема, у листі від 3 липня 1923 р. до Володимира Гнатюка він прохав про допомогу АРА для української наукової молоді: «Ми, старі вчені ще животіємо, але становище молодих — дуже тяжке». Цит. за: Шаповал А. Листи В. М. Перетця до В. М. Гнатюка (1902–1925 рр.) // Архіви України. 2019. № 4. С. 233.

⁶⁶ Це дослідження вплинуло на політичне рішення щодо територіалізації пам'яток давньоруської літератури. Див.: Скрипник М. За українське літературознавство // Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упоряд. І. Кошелівець. Мюнхен: Сучасність, 1974. С. 165. Також див. рецензію Володимира Пархоменка на: Перетц В. Слово о полку Ігоревім. К., 1926 // Червоний шлях. 1926. № 11/12. С. 257–258.

⁶⁷ Петров В. Историчний огляд українського літературознавства 19–20 ст. // Українська література / За ред. В. Петрова, Д. Чижевського, М. Глобенка. Мюнхен – Львів: Український вільний університет, 1994. С. 41.

Перетца обірвалася, коли у Москві в ніч на 12 квітня 1934 р. його арештували за так звану «справу славистів»⁶⁸.

Лише у 1937 р. учень Володимира Перетца літературознавець Леонід Білецький (1882–1955) повідомляв в одному львівському виданні: «Дійшла до нас вістка, що в місяці вересні 1936 р. помер у Казані, на далекій східній Московщині, на засланні дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка (від 1908 р.), член Української Академії Наук у Києві, член Російської Академії Наук у Петербурзі — Володимир Перетц. Смерть його була передчасна»⁶⁹.

Ця цитата цікава тим, що автор некролога зробив у ній одразу дві ключові помилки: на місці Казані мав би бути Саратов, а замість 1936 р. — 1935 р. Вочевидь, це свідчить про те, як мало за західним кордоном СРСР знано про долю вченого, навіть серед колись близьких до нього людей. Відомості були настільки непевні, що його колишня студентка Наталія Полонська-Василенко, яка в 1950-х роках була професоркою в Українському вільному університеті у Мюнхені, почала сумніватися у його смерті. У 1958 р. вона писала до Івана Огієнка (1882–1972) — іншого семінариста Володимира Перетца, а тоді митрополита Іларіона — таке: «До речі: питає мене Вл[адимир] Петр[ович]: в якомусь советському виданні було, ніби то Перетц живий? Ви маєте у себе советські видання: чи не зустрічали Ви там згадки про нього?»⁷⁰. Причиною збентеження, ймовірно, було видання неопублікованих праць Володимира Перетца, яке здійснила Варвара Адріанова-Перетц після посмертної реабілітації чоловіка в часи хрущовської відлиги⁷¹.

Іноді історія має жорстоку іронію, яку можна помітити в долі Володимира Перетца. Із розсекреченої під час перебудови кримінальної справи з'ясувалося, що академіка двох академій — російської і української — засуджено і заслано за російський та український націоналізм.

⁶⁸ Зокрема про це див. у: Академики Сперанский и Перетц // Ашнин Ф., Алпатов В. Дело славистов: 30-е годы. М.: Наследие, 1994. С. 88–106.

⁶⁹ Білецький Л. Володимир Перетц // Записки Наукового товариства Шевченка. Том CLV. 1937. С. 234.

⁷⁰ Лист Наталі Полонської-Василенко до Івана Огієнка, 6 жовтня 1958 р. // ЦДАМЛМ України. Ф. 1294. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 18. Копія.

⁷¹ Перетц В. Новый список «Моления Даниила Заточника» // Труды отдела древнерусской литературы. Москва–Ленинград, 1956. Т. XII. С. 362–378; Перетц В. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // Славянская филология III. Сб. статей, посвящ. IV Международ. съезду славистов. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1958. III. С. 174–210.

Дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року

У середині зими 1905 року Львів переживав «дійсну повинь вистав» артистичної штуки. Як для славного міста Лева, писав один з організаторів першого всеукраїнського вернісажу Іван Труш, то число тих вистав було аж занадто велике. До того ж, містяни ще не відійшли від пори карнавалів і хореографічних забав, переймаючись новими способами ведення танців, незвичайною дорожнечою квітів, метаморфозою старих костюмів на нові при допомозі домашніх швачок¹. Здавалось, їм було не до виставок. Втім, пору для вернісажу, який зібрав мистців з обох берегів Збруча, вибрали вдало: у тім часі львів'яни не виїздили нікуди, спостерігався також досить великий наплив провінційної публіки.

Незважаючи на всі «рго» і «contra», конкуренцію і певну байжужість, для місцевої й провінційної галицької еліти Виставка руської штуки й артистичного промислу, відкрита з 24 (11) січня по 1 березня (17 лютого) 1905 року² в чотирьох залах Салону львівського антиквара Яна Лятура (на Святодухівській площі, яка нині носить назву Івана Підкови), стала неабиякою атракцією³. Адже за умовами журі у складі М. Грушевського, С. Дембіцького, М. Сосенка, І. Труша та В. Федорича перед майбутніми учасниками ставилися вимоги надсилати живописні та графічні твори, які саме на виставці будуть репрезентуватися вперше. Само-

¹ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 24.

² Час експонування виставки уточнено завдяки щоденниковим нотаткам М. Грушевського: «Виставу відтворено» (11 (24) січня 1905 р.); «Пополудні о год. 5[-ій] замкнули ми виставу» (17 лютого (2 березня) 1905 р.) (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 58, 65–65 зв.). Задум відкрити її в суботу, 8 (21) січня 1905 р., реалізувати не вдалося: у той день у світ прийшла донечка подружжя Івана та Аріадни Трушів.

³ Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 249–256; Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 24–28; Зошит IV. С. 43; Зошит V. С. 58–62; Свенціцька В. «Артистичний вістник» та внесок І. Труша в українське мистецтвознавство // Іван Труш. 36. матеріалів наук. конференцій, присв. 100-річчю від дня народження. Львів, 1972. С. 47–49; Купчинський О. Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. CCXXVII: С. 395–396; 401–404; Сидор О. До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 року у Львові // ЗНТШ: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. Львів, 1998. Т. CCXXXVI. С. 601–607; Семчишин-Гузнер О. Всеукраїнська мистецька виставка 1905 року у Львові // Літопис Національного музею у Львові. Львів, 2001. № 2 (7). С. 97–102; Панькова С. Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. 2016. Число 55. Весна–Літо. С. 37–42.

бутнього національного колориту надало поєднання з живописом і графікою предметів мистецького промислу. Добір усіх творів, зазначали тодішні критики, зроблено надзвичайно «совісно». У результаті експозицію наповнили 110 образів тринадцяти українських малярів, 73 твори гуцульського сницерства дванадцяти майстрів-різб'ярів і 23 київські та полтавські плахти переважно зі збірки Ф. Красицького. На жаль, зали не змогли вмістити, як планувалося, цікаву колекцію килимів, лише три з них творили «декораційне тло»⁴. Серед експонентів були Іван Труш, Фотій Красицький, Михайло Жук, Михайло Бойчук, Модест Сосенко, Юліан Панькевич, Іван Бурячок, Віктор Масляников, Іван Макушенко, Євген Турбацький, Іван Гальвич, Антін Манастирський та Людмила Драгоманова як мисткиня-аматорка. «Найповажніше і найчисленніше» репрезентував свою творчість Іван Труш, який на той час став улюбленцем львівських критиків.

Підігрівала інтерес до виставки преса — українська і польська, і число відвідувачів, спочатку поодиноких, зростало. У підсумку упродовж місяця Всеукраїнську мистецьку виставку, яка заімпонувала і своїм, і чужим, відвідало приблизно 2000 осіб. На думку І. Труша, вона була наближена до «інтересніших вистав в Європі»⁵.

Організація виставкового проєкту, урядженого новоствореним 1904 р. Товариством прихильників української літератури, науки і штуки, відбувалася під протекторатом Наукового товариства імені Шевченка, яке виділило фінансову допомогу на підготовку (1000 корон) та закупівлю творів мистецтва (1400 корон). Очільник обох інституцій Михайло Грушевський виступив разом з Іваном Трушем не лише ініціатором, а й безпосереднім учасником: виставка стала масштабним дебютом приватної мистецької збірки історика, в якій реалізувалося його дитяче завзяття «колекціонування прерізних речей»⁶. За обріями цього захоплення відкривалися нові грані таланту щирого шанувальника українських старожитностей і мистецтва, вражаючи універсальністю й колористикою внутрішнього світу та «європейськістю» вченого⁷. Щодня, починаючи від 19 (6) січня, вчений по полудні або вечорами заходив на виставку, підсумовувавши свій внесок словами: «Половина вистави — наша»⁸. Дружина Марія також ділилася приємною новиною з київською ріднею: «Виставка дуже интересна, особливо богата збірка гуцульської різьби в дереві, є незвичайно гарні річі (по більшій частині наша власність), а між картинами чудові краєвиди з Криму Труша. Є також багато образів артистів з України, переважно з Києва»⁹. Робота над проєктом приносила насолоду, про що професор Гру-

⁴ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 25.

⁵ Там само. Зошит V. С. 62.

⁶ Грушевський М. Спомини / Публікація і примітки С. Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 127.

⁷ Лист І. Крип'якевича до М. Мочульського від 14 травня 1936 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 379. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 15–16 зв.

⁸ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 7 (20) січня 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 57.

⁹ Лист М. С. Грушевської до Г. С. Шамраєвої (Грушевської), 11 січня (за ст. ст.) 1905 р. // Там само. Спр. 1425. Арк. 179–180.

шевський час від часу нотував у щоденнику: «Більшу частину дня булиśmy на виставі; я умисно уживаю її собі — для розривки й відміни»¹⁰; «нумерував сам річі»¹¹.

Етюди Івана Труша в інтер'єрі великого салону львівської вілли Грушевських 1904 р.
Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника

На жаль, вчений відхилив пропозицію І. Труша «зібрати наші колекції до одного покою й дати напись»¹², що могло стати важливим джерелом для реконструкції його зібрання, яке поступово збагачувалося. Однак обійти увагою «музеалії» Михайла Грушевського не вдалося нікому з оглядачів. Усі вони наголошували, зокрема, що твори художника Івана Труша були представлені на виставці «переважно з колекції професора Михайла Грушевського»¹³. Польський художник Роман Братковський назвав деякі з них: «Кипариси на селєдиновім небі», «Одинока сосна», «Корч бозу», «Гора Кастель у хмарі», «Над Дніпром», «Вечір у Георгієвськiм монастирі»¹⁴.

¹⁰ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 8 (21) січня 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 57 зв.

¹¹ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 10 (23) січня 1905 р. // Там само. Арк. 57 зв. – 58.

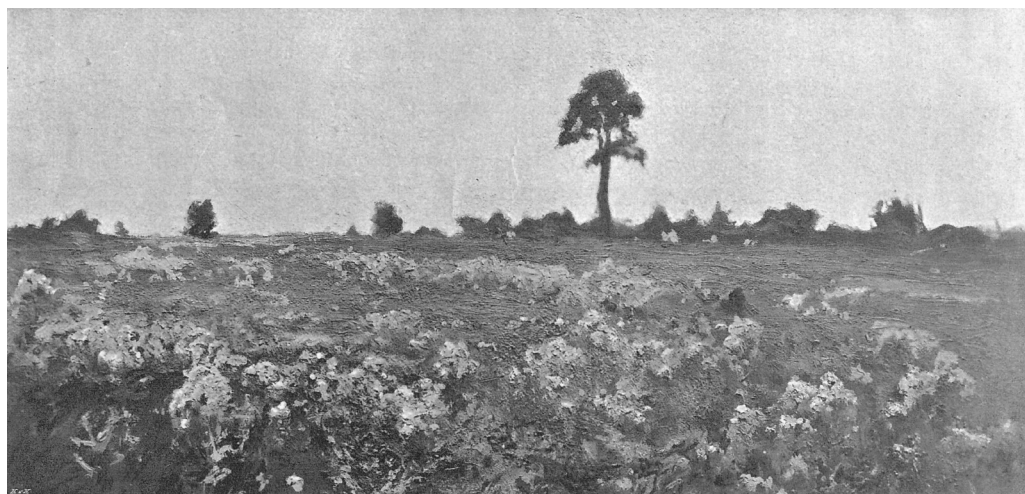
¹² Щоденникова нотатка М. Грушевського за 7 (20) січня 1905 р. // Там само. Арк. 57.

¹³ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит V. С. 59.

¹⁴ Братковський Р. Перша вистава укр. штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 252.

Окремі з цих назв зустрічаються в листах художника до Михайла Грушевського, окремі в тогочасних фінансових нотатках професора, дозволяючи простежити шлях київських та кримських краєвидів Труша до львівської вілли упродовж 1901–1905 рр. У листах митця 1901–1902 рр. з Києва згадуються і «Синя калабання», і «Сосна», і «Маки», і «більші», і «мініатурові» краєвиди, призначені для Грушевських. Київська «мала колекція» 1904 р. поповнилася кримськими етюдами. 24 травня (за н. ст.) 1904 р., перебуваючи у Свято-Георгіївському монастирі (мис Фіолент поблизу Севастополя), художник захоплено оповідав: «Сего року привезу досить багато малюнків і немало інтересного»¹⁵. Чимало з цього «інтересного» дісталось і Грушевським. Як свідчать вищезгадані фінансові нотатки професора, вже в липні 1904 р. він придбав щонайменше твір «Георгіївський монастир» за 100 золотих ринських та 4 кримських «малих» етюдів за таку ж суму. Пізніше, у 1905 р., історик набув ще 26 кримських етюдів загальною вартістю 210 золотих ринських¹⁶. Усі ці краєвиди у вишуканих оздобах гармонійно вписалися в інтер'єри львівської вілли Грушевських, частина з них потрапила в об'єктив фотографа, імовірно, самого Івана Труша.

Іван Труш. Сосна. 1902

За виданням: *Артистичний вістник*. Львів, 1905. Зошит II–III

Однак, ні унікальна світлина великого сальону на Понінського, 6, ні листування, ні фінансові нотатки, в яких досить часто зустрічаються записи про розрахунки з І. Трушем, не репрезентують нам цілісну збірку митця в тогочасній приватній колекції М. Грушевського. Найповніше вона репрезентована в «Каталозі вистави образів українських артистів, артистичної різьби в дереві гуцульських майстрів, українських плахт», підготованому самим Михайлом Грушевським. Про свою роботу над упорядкуванням цього унікального джерела до історії виставки вчений

¹⁵ Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // *Архіви України*. 1966. № 2. С. 69.

¹⁶ Книга запису грошових витрат [М. С. Грушевського] 1901–1905 рр. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 9.

не раз згадував у щоденнику. Так, 8 (21) січня 1905 р. він занотував: «Нині зробив катальог»¹⁷. 24 січня (6 лютого) з'являється новий запис: «[...] пополудні пішов на виставу — на засід[анне] адміністр[ативного] ком[ітету]. Прийшли образи Жука, укладав новий катальог»¹⁸, а 27 січня (9 лютого) наступний: «По викладі був на виставі й в друкарні, за катальогами, що й досі не вийшли, й переміняючи номери, з'явив щось дві години»¹⁹. Ці клопоти випали М. Грушевському у зв'язку з народженням за декілька днів до відкриття виставки, 8 (21) січня 1905 р., донечки подружжя Трушів, названої на честь мами — Аріадною. І він взяв клопоти ці на себе, усвідомлюючи значення цього соборницького проекту для історії України.

Іван Труш. Портрет Катерини Грушевської, 1903
За виданням: *Артистичний вістник*. Львів, 1905
Зошит I. Вклейка між с. 6–7

Каталог, що дійшов до наших днів без згаданого доповнення творами М. Жука і М. Бойчука, дає найповніший перелік представлених на виставці експонатів, зокрема 47 творів Івана Труша, які, як згадано вище, були переважно приватною власністю М. Грушевського. Зміст каталогу органічно поєднується з розлогим мистецтвознавчим оглядом експозиції, поданим І. Трушем у нарисах «Вистава українських артистів» на сторінках «Артистичного вістника» у супроводі світлин кращих творів²⁰. Виокремити з 47 назв виключно колекцію М. Грушевського — справа майбутнього, однак один твір не викликає жодного сумніву.

Під номером 31-м у каталозі зазначено «Портрет панни К. Г.» — світлий образ «Золотої Кулюні», як звав сам митець Катерину / Кулюню Грушевську²¹. І хоча репродукцію цього портрета представили 1905 року в «Артистичному вістнику»²², ця коротка нотатка стала сенсацією для нас, грушевськознавців.

¹⁷ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 8 (21) січня 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 57 зв.

¹⁸ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 24 січня (6 лютого) 1905 р. // Там само. Арк. 61.

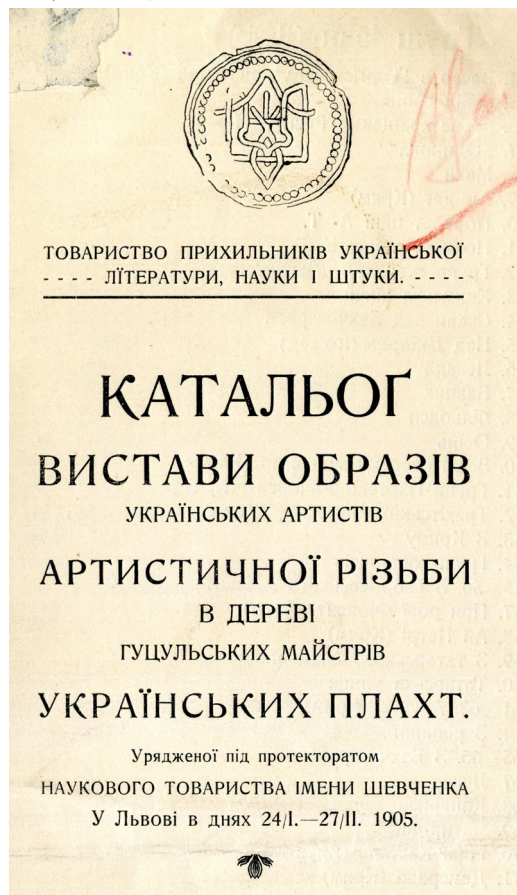
¹⁹ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 27 січня (9 лютого) 1905 р. // Там само. Арк. 61 зв.

²⁰ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 24–28; Зошит IV. С. 43; Зошит V. С. 58–62.

²¹ Панькова С. «Золота Кулюня»: образ Катерини Грушевської у творчості Івана Труша. URL: <http://imhh.kiev.ua/zolota-kulyunya-obraz-katerini-grushevskoyi-u-tvorchosti-ivana-trusha/>

²² Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит I. Вклейка між С. 6–7.

Можливо, тому, що ні Михайло, ні Марія Грушевські не згадали у своїх листах і щоденниках цей небуденний факт експонування образу своєї «потішечки». А факт насправду був для них небуденний. Не дарма М. Грушевський чи сам, чи разом із дружиною і донечкою, чи з гостями, зокрема Є. Чикаленком, часто заходив на виставку, тішився її «успіхом», приємною атмосферою, звісткою «про великі закупна образів»²³. І, звичайно, своєю «Золотою Кулюнею».

Каталог Всеукраїнської мистецької виставки у Львові 1905 р., укладений М. Грушевським Лютий 1905 р.

Окрім улюбленого образу Кулюні Грушевської, Іван Труш представив на виставці також портрет своєї коханої Адріани, написаний незадовго до народження їхньої донечки. Це було вже друге знайомство львівської публіки з донькою М. Драгоманова: перший портрет майбутньої дружини, написаний у Києві 1900 р., експонувався на другій персональній виставці І. Труша, що відбулася у Львові в червні 1901 р.²⁴ Портрет Аріадни з виставки 1905 р. репродукували того ж року в петербурзькому часопису «Край»²⁵, відкривши перед тогочасними шанувальниками мистецтва та сучасними музейниками експозиційний задум проекту, в якому витвори гуцульських майстрів-різьбярів «пишалися» поміж картинами малярів, гармонійно доповнюючи їх своєю довершеністю.

Саме ця світлина зафіксувала також ще одну колекцію Михайла Грушевського, яка викликала неабияке зацікавлення відвідувачів Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. — його знамениту збірку гуцульщини²⁶. Приглядаючись до композиції, ми ніби переносимося в добре знану за знімками домашню ро-

бітню професора на його львівській віллі, оздоблену в гуцульському стилі.

²³ Щоденникові нотатки М. Грушевського за 21 січня (3 лютого); 31 січня (13 лютого); 7 (20) лютого; 9 (22) лютого; 11 (24) лютого; 13 (26) лютого 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 60 зв. — 66 зв.

²⁴ Грушевський М. Друга вистава образів Ів[ана] Труша // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 1. Львів, 2002. С. 225.

²⁵ Wystawa ukraińska we Lwowie // Kraj (Petersburg). 1905. № 35. 2 (15) września.

²⁶ Шелудякова Н. Львівська колекція Гуцульщини М. Грушевського: мотиви, функції, смисли // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2014. Вип. 25. С. 208–219.

У своїх оглядах в «Артистичному вістнику» І. Труш наголошував, що «завдяки великій і добірній колекції професора Михайла Грушевського, було гуцульське сницерство на виставі українських артистів репрезентоване якнайліпше. Збірка, доповнена новими творами, давала повне поняття про теперішній стан сего надзвичайного артистичного промислу. Навіть можна було слідити за його розвитком, порівнюючи давні вироби покійного Юри Шкрибляка, батька теперішніх визначних артистів [...]. Його сини, Микола, Василь і Федь, пішли далі і вдосконалили стиль дуже значно, надавши йому справді византийське багатство орнаменту»²⁷.

Фрагмент експозиційної зали

Всеукраїнської мистецької виставки у Львові з творами Івана Труша. Лютий 1905 р.
За виданням: Біла О. Відомий і невідомий Труш: науковий альбом-каталог. Львів, 2019. С. 54

Принагідно згадаємо, що подібно до творів І. Труша, самобутню колекцію гуцульського різьбярства М. Грушевський почав формувати ще до відкриття виставки. «Обсервация гуцульського життя, яке ми знали досі лише з далеких оповідань, і нарешті — збирання виробів гуцульської штуки»²⁸, — все це захопило львівського професора з першої зустрічі із вродливою Криворівнею, яка відбулася влітку 1902 р. Його знайомство з братами-Шкрибляками з Яворова, Лукином Якиб'юком та Марком Мегеденюком з села Річка дало змогу зібрати як «старосвіцькі» гуцульські речі²⁹, за якими майстри ходили «аж на третє село»³⁰, так і їхні «артистичні» витвори безпосередньо³¹. Уже в липні – вересні 1902 р. у записнику фінансових витрат львівського професора з'являються численні нотатки про роз-

²⁷ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит V. С. 59–60.

²⁸ Щоденникова нотатка М. Грушевського за 10 вересня (28 серпня) 1902 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 124–125 зв.

²⁹ Листи М. Шкрибляка та Л. Якиб'юка до М. Грушевського, 1900-ті роки // Там само. Спр. 836; Спр. 861.

³⁰ Лист Л. Якиб'юка до М. Грушевського від 2 вересня (за н. ст.) 1903 р. // Там само. Спр. 861. Арк. 5–6 зв.

³¹ Панькова С. Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. 2016. Число 55. Весна – Літо. С. 37–42.

рахунки з Шкрібляками, Мегеденюком, Якиб'юком за хрестики, топірці, порошниці і узагальнююча назва колекції, що закладалася: «гуцульщина»³².

Фрагмент експозиції Всеукраїнської мистецької виставки у Львові з портретом Аріадни Труш пензля Івана Труша (1905). Лютий 1905 р.
За виданням: Біла О. Відомий і невідомий Труш: науковий альбом-каталог. Львів, 2019. С. 54

Меньший столик (власність проф. Грушевського) є виразом досконалості техніки інтарсії, орнаментацийного такту і великого кольористичного смаку. Такими прикметами визначається і мала барилка, і фляшка, що стояли на різьбленім столі»³⁵. З усієї збірки гуцульщини, яку репрезентував М. Грушевський, оглядач Р. Братковський відзначив «клеинотик смаку» — «пушку» роботи Ю. Шкрібляка³⁶.

Одним із перших захопив Михайла Грушевського красою своїх вишуканих творінь майстер гуцульського орнаментального різьблення та інкрустації на дереві Микола Шкрібляк з Яворова. Вже в березні та липні 1903 р. він надіслав до Львова 6 предметів власного виробництва, серед яких були «красний столик округлий викладований й різьблений, сальоновий», «пушка на тютюн», «тройця», «тарель»³³. М. Грушевський особливо уподобав придбаний столик і наприкінці 1903 р. замовив іще один. Цей багато інкрустований різьблений твір Миколи Шкрібляка став «цвяшком» повітової промислової виставки в Косові 19–21 червня 1904 р.³⁴ Цей «цвяшок», вишукано «сервірований» іншими виробами малярського таланту в різьбі Миколи Шкрібляка, став улюбленцем публіки і на виставці у Львові 1905 р. та потрапив і в об'єктив фотографа, і на сторінки «Артистичного вістника»: «Визначними кольористичними ефектами кидався в очі великий таріль, що висів на стариннім українським килимі.

³² Книга запису грошових витрат [М. С. Грушевського] 1901–1905 рр. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 36–37.

³³ Листи М. Шкрібляка до М. Грушевського від 17 лютого, 23 березня, 22 червня, 3 липня (за н. ст.) 1903 р. // Там само. Спр. 836. Арк. 1–4 зв.

³⁴ Грушевський М. Гуцульська вистава // Грушевський М. Твори: У 50 т. Львів, 2002. Т. 1. С. 244.

³⁵ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит V. С. 60–61; ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. II. С. 150; Хроніка НТШ. Львів, 1905. Ч. 21. С. 7.

³⁶ Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 250.

Твори всіх братів-Шкрібляків, а також їхнього батька, Юрія Шкрібляка, гідно представляли «яворівську» школу різьбярів на Виставі української штуки й артистичного промислу у Львові 1905 р. За підсумками журі Миколу та Василя Шкрібляків удостоїли золотих медалей, Федора відзначили похвальним дипломом³⁷. На жаль, самі медалі не виготовили через зволікання графічно-граверного підприємства Берті й Беранже в Парижі, чого наївні «селяни-митці» не могли втямити. Особливо побивався за своєю нагородою Микола Шкрібляк, нагадуючи про це впродовж 1905–1910 рр. у своїх листах до М. Грушевського³⁸.

Домашня робітня професора Михайла Грушевського з колекцією гуцульського сніцества, репрезентованою на виставці 1905 року. Львів, Понінського, 6. 1904 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 923. Арк. 21

Майстрів-Шкрібляків Михайло Грушевський поважав і підтримував, популяризуючи їхню творчість не лише на виставках, але й у своїх публіцистичних працях, присвятивши їм спеціальну статтю «Селяни-митці» в київському тижневику «Село» та оздобивши її портретом середульшого брата Миколи³⁹. Про особливе

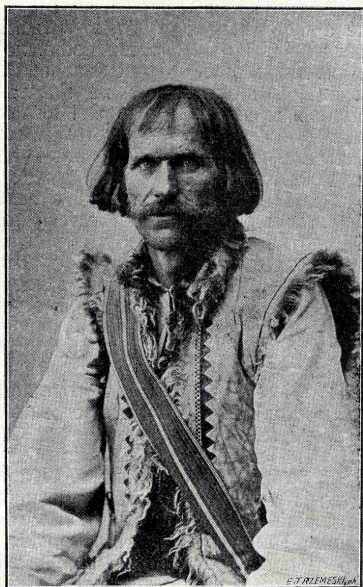
³⁷ Купчинський О. Статут і протоколи засідання Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // ЗНТШ: Праці секції мистецтвознавства. Львів, 1994. Т. ССХХVІІ. С. 404.

³⁸ Листи М. Шкрібляка до М. Грушевського від 23 грудня (за н. ст.) 1905 р., 4 лютого, 6 березня (за н. ст.) 1908 р., 8 січня (за н. ст.) 1910 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 16–16 зв., 17, 18, 21–21 зв.

³⁹ Грушевський М. Селяни-митці // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 3. Львів, 2005. С. 305.

ставлення в родині Грушевських до творів братів-Шкрібляків свідчить також лист Марії Грушевської до Марії Деркач від 27 серпня 1944 р. Перебуваючи «без рідні, без приятелів і без ніякої енергії», вдова академіка Грушевського роздумує над пропозицією львівської дослідниці щодо продажу речей та колекцій з колишньої вілли: «Може тов. ім. Шевченка, чи як тепер кажуть Академія наук у Львові, купили б дещо: я думаю, що вона могла б може купити гуцульську збірку (але не виробу Шкрібляка)»⁴⁰. Вона пам'ятала, як всі любили ці речі!

МИКОЛА ШКРІБЛЯК.

30

Микола Шкрібляк

За виданням: *Артистичний вістник. Львів, 1905*
Зошит II–III. С. 30

Підсумовуючи результати виставки, І. Труш писав про закуплену частину експонованих творів Митрополитом Андреем Шептицьким, професором Михайлом Грушевським та Науковим товариством імені Шевченка⁴¹.

А. Шептицький уподобав і придбав один з найпопулярніших етюд І. Труша, що презентувався в Салоні Лятура — «Захід сонця». Питання про закупівлю творів для Музею НТШ декілька разів розглядалося на Виділі товариства. Так, 25 (12) січня 1905 р. до адміністративного комітету виставки обрали делегатами К. Студинського та К. Паньківського з дорученням визначитися зі справою придбання творів. 8 лютого (26 січня) 1905 р. К. Студинський вніс пропозицію Виділові збільшити кошти на закупівлю на 400 корон, що в сумі склало 1400 корон⁴². На ці кошти НТШ закупило три картини Ф. Красицького: «Гість із Запоріжжя», портрети Михайла Старицького та Івана Карпенка-Карого⁴³. Вибір був не випадковим, адже критики не раз на-

голошували, що творчість Ф. Красицького «визначається здоровим почутем коліру і гармонії», а його портрети «мають багато життя»⁴⁴.

⁴⁰ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упоряд. М. Магунь, наук. консульт. Л. Винар. Львів, 2008. С. 61.

⁴¹ *Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вістник. Львів, 1905. Зошит V. С. 62.*

⁴² Протокол засідання Виділу НТШ від 8 лютого (26 січня) 1905 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 57–57 зв.; 58–58 зв.

⁴³ Стан музею в 1905 р. // *Хроніка НТШ. Львів, 1906. Ч. 25. С. 40.*

⁴⁴ *Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. 1905. Т. XXIX. Кн. III. С. 252.*

Скориставшись приємною нагодою, Михайло Грушевський також вирішив примножити свою збірку. За спогадами І. Труша відомо, що з виставки було продано 14 картин загальною вартістю приблизно 1800 гульденів. З них закуплено 2 його твори, 2 — М. Сосенка, 1 — Ю. Панькевича, 3 — Ф. Красицького, 2 — М. Жука, 1 — В. Масляникова, 1 — І. Макушенка, 2 — І. Бурячка, отже, восьми митців⁴⁵. Які ж саме роботи й яких художників прикрасили інтер'єри вілли Грушевських після закриття виставки?

Гість із Запорозжя. Образ Фотія Красицького.

Фотій Красицький. Гість з Запоріжжя. 1901

За виданням: *Артистичний вістник*. Львів, 1905. Зошит II-III

Для з'ясування цього питання маємо на сьогодні два документи. Перший з них — це лист Марії Грушевської, яка ще 17 (3) лютого 1905 р. хвалилася сестрі чоловіка, що їхня збірка поповнилася «2 рисунками і 5 масляними картинками»⁴⁶. Враховуючи, що НТШ закупило для Музею Товариства всі три (згадані І. Трушем) твори Ф. Красицького («Гість із Запоріжжя», портрети Михайла Старицького та Івана Карпенка-Карого), логічно було б передбачити, що до Грушевських могли потрапити твори інших семи митців. Якщо ж довіряти пам'яті І. Труша про кількість проданих робіт і листів Марії Грушевської, то 7 з 10 (не рахуємо згадані

⁴⁵ Сидор О. До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові. С. 606 (саме в цій статті О. Сидор за спогадами І. Труша подає перелік авторів, у яких були закуплені картини).

⁴⁶ Лист М. Грушевської до сестри чоловіка — Г. Шамраєвої (Грушевської). Львів. 17 (3) лютого 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. Арк. 110–112.

вище 3 твори Ф. Красицького і 1 етюд І. Труша, закуплений А. Шептицьким) — поповнили приватну збірку голови НТШ. Однак, цей лист не дає однозначної відповіді, чиї ж «рисунок» й «картинки» стали власністю родини Грушевських.

Значно інформативнішим джерелом став аркуш з нововиявленої «Книги запису фінансових витрат» М. Грушевського з лаконічною нотаткою: «З вистави куплено»⁴⁷. Отже, на кінець експонування виставки кількість закуплених робіт збільшилася з семи (названих Марією Грушевською) до дев'яти: у Михайла Жука закуплено 3 роботи (відповідно за 200, 60 та 30 корон), у Фотія Красицького — 2 (обидві по 100 корон), у Модеста Сосенка — 1 (за 100 корон), у Івана Бурячка — 3 (за 50, 50 і 40 корон). Окрім того, вчений придбав з виставки всю колекцію плахт (23 одиниці за 100 корон), зібрану й представлену Ф. Красицьким⁴⁸, а також плахту в Івана Труша (за 6 корон) і різьблений виріб у Марка Мегеденюка з Річки за 160 корон. Була це таріль, «незвичайної краси в орнаментатії», образно описана І. Трушем і репродукована в «Артистичному вістнику»⁴⁹. Загалом, на ці речі «з вистави» М. Грушевський витратив 996 корон.

Михайло Жук. Сум. Початок 1900-х років

За виданням: *Артистичний вістник*. Львів, 1905. Зошит V. С. 62

Шкода, що історик не залишив для нас відомостей з назвами робіт Жука, Красицького, Сосенка і Бурячка. Можемо лише висловити припущення щодо набутих творів, маючи каталог (окрім М. Жука) та професійні колоритні характеристики, подані І. Трушем. Поза сумнівом, вчений взурувався на останні, як і на власні смаки. Як і Труш, він не міг оминати увагою жанрові композиції Ф. Красицького «Свято» і «Брат і сестра», М. Сосенка «Свахи», прегарні краєвиди «незвичайно талановитого рисовника» І. Бурячка, один з найгарніших творів виставки —

⁴⁷ Книга запису грошових витрат [М. Грушевського] 1901–1905 рр. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 9 зв.

⁴⁸ *Труш І.* Вистава українських артистів // *Артистичний вістник*. Львів, 1905. Зошит II і III. С. 25.

⁴⁹ Там само. Зошит V. С. 61.

пастель М. Жука «Сум». Але все це може бути лише ворожінням... І тільки нововиявлені джерела, насамперед пов'язані з долями творів, репрезентованих на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року і занесених до каталогу (хоча назви їх — річ поетична й мінлива, як от «Сосна», «Одинока» й «Одинока сосна» І. Труша), допоможуть наблизитися до з'ясування змісту набутої професором Грушевським колекції.

Достеменно на сьогодні відомо, що вчений закупив з виставки пастель Михайла Жука «Сум», яка разом з іншими творами під час Другої світової війни перейшли до небоги Марії Грушевської Ольги Мочульської⁵⁰. Згодом, у 1952 р., через скрутні обставини вона намагалася їх продати музеям⁵¹.

«Пополудні о год[ині] 5[-ій] замкнули ми виставу», — з певним відтінком суму занотував 2 березня (17 лютого) 1905 р. Михайло Грушевський у своєму щоденнику. Наступного дня на віллу привезли колекції, і з тої причини «Кулюня зовсім стратила голову»⁵². Наступні дні разом з Іваном Трушем розвішували «образи з вистави». «Старі» образи займали свої звичні місця, «нові» вживалися в ще невідомий їм простір, створюючи особливу ауру унікальної оселі-музею під назвою «Вілла Грушевських», чекали майбутніх виставок.

---

⁵⁰ Про це влітку 1942 р. писав до М. Грушевської В. Дорошенко, якому довелося перевозити з вілли Грушевських бібліотеку, колекції, особисте майно: «менші образи взяла Ольга Сильв[естрівна] Мочульська» // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 963. Арк. 5–6.

⁵¹ Логвин Г. Ідеї Михайла Грушевського в історії українського мистецтва // Михайло Грушевський. 36. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювілейної конфер., присв. 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 285; Магунь М. Михайло Жук і родина Грушевських // Український історик. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 83.

⁵² Щоденникові нотатки М. Грушевського за 2 березня (17 лютого) – 3 березня (18 лютого) 1905 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 65–65 зв.

Трагедія на станції Пост-Волинський 8 серпня (26 липня) 1917 р. (розстріл ешелонів з вояками Богданівського полку)

Тема перших військових формувань доби Центральної Ради 1917–1918 рр. та зокрема 1-го українського імені Богдана Хмельницького полку залишається актуальною і нині. Неодноразово дослідники звертали свою увагу на дану військову формуцію та детально досліджували історію її створення¹, але все ж таки залишається значна кількість прогалин в історії полку, що потребують цілісного та детального вивчення. Сюди цілком ми можемо віднести збройний напад кірасирів на ешелони вояків Богданівського полку на залізничній станції «Пост-Волинський» 8 серпня (26 липня) 1917 р.

Також одним із завдань даного дослідження є спроба розібратися, як же насправді виглядали полкові прапори та скільки їх було. Історик та журналіст Ярослав Тинченко виявив у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. Пшеничного фотокартку, на якій зображено аверс прапора. Також ним було атрибутовано реверсне зображення прапора. З його слів, фотознімок зберігається у Державному музеї сучасної історії Росії (Москва). Російські ж історики неправильно зазначали, що це знамено «Дружини Святого Креста и полумесяца. Омск, 1919 г.».

Спираючись на спомини колишніх старшин-богданівців, Я. Тинченко стверджує у своєму дослідженні, що прапор з обох боків мав малинове тло. Однак, судячи з періодичних видань тієї доби, він мав двокольорове зображення, але цей факт він вважає неправдивою інформацією тогочасних журналістів². Цінний матеріал у реконструкції реальної картини збройного нападу на богданівців дають спомини безпосередніх учасників (Степан Лазуренко³, Іван Островерщенко⁴,

¹ Ковальчук М. Створення 1-го українського імені Богдана Хмельницького полку (травень 1917 року) // Український визвольний рух. Львів, 2009. № 13. С. 5–44.

² Тинченко Я. Богданівський полк 1917–1920 // Однострій. 2002. № 7. С. 19–20.

³ Лазуренко С. Розстріл «богданівців» // Млиновецький Р. Нариси з Історії Українських Визвольних Змагань 1917–1918 рр. Торонто, 1970. Т. 1. С. 471–480 (Додаток № 7); його ж. Перший Український Козацький ім. гет. Б. Хмельницького полк // Вісті комбатанта. 1967. № 2 (27). С. 19–24.; його ж. Перший Український Козацький ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк // Вісті: орган військово-політичної думки Крайової управи Братства кол. вояків 1 УД – УНА в Німеччині. 1967. Ч. 125. С. 42–44.

⁴ Островерщенко І. З Визвольної боротьби. До історії Богданівського полку // Дороговказ: орган вояцької думки і чину. Торонто, 1965. Ч. 7 (26): липень – серпень. С. 6–9.

М. Галаган⁵, Г. Гоштовт⁶) та сучасників (Володимир Кедровський⁷, Михайло Грушевський⁸, Дмитро Дорошенко⁹, Костянтин Обручев¹⁰) тих подій. Але, на жаль, зазначені праці теж містять неточності в датуванні та описі зазначеного епізоду.

У сучасних збірниках документів доби Центральної Ради подано протоколи екстреного засідання комітету УЦР від 27 липня 1917 р. У протоколах є значна кількість свідчень, відозв, звернень представників Українського генерального військового комітету (УГВК), Генерального секретаріату, Всеукраїнської Ради військових депутатів, що детально висвітлюють події на станції Пост-Волинський¹¹. Надзвичайно детальні матеріали подає тогочасна періодика як українського, так і російського спрямування. Треба відзначити такі видання, як «Нова Рада», «Народна воля», «Вісник Українського Військового Генерального Комітету», «Робітничка газета», «Киевская мысль», «Киевлянин». На відміну від споминів, вони вказують чітку хронологію, перебіг подій, розкривають детально обставини кривавого інциденту. Серед досліджень сучасних науковців потрібно відзначити розвідку, що торкається епізоду влаштування похоронів загиблим богданівцям¹² та вшанування їхньої пам'яті¹³. Інші роботи мають характер узагальнювального дослідження¹⁴.

Тож, спираючись на матеріали київської преси та спогадів сучасників, спробуємо розібратися у зазначених прогалинах та заплутаних сторінках полкової історії славетного Богданівського полку.

⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передм.: Т. Осташко, В. Соловйова. К.: Темпора, 2005. 655 с.; Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної калини. 1937. Ч. 6. червень. С. 3–5.

⁶ Гоштовт Г. Кирасиры Его Величества в Великую войну. 1916, 1917 гг. Париж, 1944 // Русская армия в Первой мировой войне. URL: http://www.grwar.ru/library/Goshtovt-Kirasiry_III/CM_31.html

⁷ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. Вінніпег, 1967. 525 с.

⁸ Грушевський М. Спомини / Публ. й прим. С. Білоконя // Київ. 1989. №. 11. С. 113–155.

⁹ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: У 2 т. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 452 с.

¹⁰ Обручев К. В дни революции: воспоминания участника Великой русской революции 1917-го года. Нью-Йорк, 1919. 143 с.

¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т. Т. 1. К., 1996. 587 с.

¹² Савченко Г. «Хохлацкие морды». Як російські кірасири полк імені Хмельницького на фронт «проводжали» // Dsnews. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-hohlatskie-mordy-yak-rosiyski-kirasiri-polk-imeni-hmelnitskogo-14082017200000/

¹³ Хоменко О. Історія між травмами забуття: могила богданівців на Замковій // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/08/11/157946/>

¹⁴ Машкевич С. Киев 1917–1920. Прощание с империей. Т. 1. К., 2019. 464 с.; Ковальов А. Як гартувалася державність. Нариси до історії Української революції і Перших Визвольних змагань у Боярці-Будаївці та околицях Києва. К., 2020. 592 с.; Тинченко Я. Новітні запорожці. Війська Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918. К., 2010. 111 с.; його ж. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К., 2009. 455 с.; Верстюк В. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії // Український історичний журнал. 2012. № 3. С. 4–27. Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. 1992. № 6. С. 26–39.

Одним з гострих питань у перемовинах з Тимчасовим урядом у липні 1917 р. стало питання українізації армії. Зокрема, у II Універсалі мовилося «про представників Центральної Ради при військовому міністерстві, Генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому та комплектування окремих військових частин виключно українцями»¹⁵.

Російське військове керівництво продовжувало «годувати» обіцянками Український генеральний військовий комітет (УГВК), який, до речі, не отримав офіційного статусу і продовжував діяти як громадська структура, про формування десятків українських частин та окремих підрозділів. Але по факту російські владні структури саботували попередні домовленості. Тому реально говорити про створення повноцінних у військовому плані українських частин не доводилося. Влучно охарактеризував тодішню ситуацію Михайло Грушевський: «Українську Центральну Раду і Генеральний військовий комітет zostавлено при “моральнім авторитеті” без усякої можливості повного активного впливу на формування українських частин, їх начальства і т. ін. Що це значить, кожний тямущий зрозуміє без довгих слів»¹⁶.

Паралельно в російській пресі почали з'являтися статті, де гостро критикувалася політика українських владних інституцій за начебто ворожу позицію до Росії, проведення «примусової українізації» та натяки про «німецький слід»¹⁷. Антиукраїнські сили очікували сприятливого моменту, що дозволив би їм призупинити процес творення національних формувань та звинуватити Центральну Раду, Український генеральний військовий комітет (УГВК) у неспроможності контролю над ситуацією у країні та українізованих відділах. Очікувати довго такого моменту не довелося. Вже 8 серпня (26 липня) 1917 р. мала місце збройна провокація на залізничній станції Пост-Волинський проти вояків 1-го українського полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького.

З часу створення і навіть вже після підписання 25 (12) травня 1917 р. офіційного наказу про затвердження Богданівського полку верховне російське військове командування, різноманітні шовіністичні організації та так звана революційна демократія не припиняли нападки та цькування українського полку, постійно шукаючи привід відправити його з Києва на фронт, розуміючи, що полк є опорою Центральної Ради та стримуючим фактором на застосування сили проти української влади. Тому і не дивно, як згадує Михайло Грушевський, що добре організована українська частина була «більшом на оці Oberuchevu, Kornilovu, Kerenskomu і бозна ще кому»¹⁸.

Обурення українського політикуму викликав той факт, що в Києві розмішувалися безліч військових формувань, однак відправити на фронт хотіли саме богданівців. Особливу наполегливість та завзятість у бажанні відправити богданівців

¹⁵ № 64. Другий Універсал Центральної Ради, 3 липня 1917 р. // Документи і матеріали. Т. 1. С. 168.

¹⁶ Грушевський М. Чорна пляма // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн 1. Львів, 2007. С. 57.

¹⁷ Украинские затруднения // Речь. 1917. № 179 (3921). 2 (15) августа. С. 1.

¹⁸ Грушевський М. Спомини. С. 116.

подали з Києва проявив командувач Київським військовим округом (КВО) полковник Костянтин Оберучев. Ще 18 (5) червня він видав наказ, згідно з яким полк мав бути готовим за наказом командування Південно-Західного фронту негайно відбутися до зони бойових дій¹⁹. У відповідь 21 (8) червня командир полку підполковник Ю. Капкан відправив командувачу рапорт, де пояснив, що на даний час частина займається комплектацією військового майна (коні, вози, амуніція, спорядження).

Частину зазначеного майна, пояснював він, доводиться отримувати за межами Києва чи навіть у інших губерніях. Час та готовність полку до виступу на фронт залежить від того, наскільки швидко буде отримано все майно, що належить йому за штатом, та будуть проведені навчальні заняття, стрільби в ротах і командах²⁰. Але це не дуже хвилювало російське командування, яке мало наміри перемістити полк з міста на хутір Грушки, що на околиці Києва (район сучасних київських вулиць Гарматної та Миколи Василенка). Але ці плани провалилися.

Дуже влучно охарактеризував Оберучева Володимир Винниченко: «Це був хворобливо-роздратований, істерично-лютий ворог українства. Коли він говорив про українців, йому трусилися губи й очі сіріли від ненависті. Це був найшкідливіший, нещирий й несовісний противник українізації війська»²¹. Ще з самого початку творення Богданівського полку К. Оберучев показав своє вороже ставлення. Голова Центральної Ради М. Грушевський неодноразово вступав з ним у гостру полеміку. Приводом до неї були намагання командувача КВО приписати Михайлу Сергійовичу дії та слова, до яких той не вдавався. А мова йшла про те, що начебто М. Грушевський офіційно погодився не допустити формування нових, окрім Богданівського полку, українських військових частин до закінчення Світової війни. Тобто полковник К. Оберучев намагався видати бажане за дійсне. У свою чергу голова Центральної Ради надрукував у київській пресі відкриту заяву-спростування до командувача КВО²².

Упродовж липня 1917 р. на Центральну Раду, УГВК та секретаря з військових справ Генерального секретаріату Симона Петлюру чинився шалений тиск з боку російського військового командування, метою якого було найшвидше відправлення Богданівського полку на фронт. Це пояснювалося тим, що на фронті потрібні поповнення, адже йде підготовка до наступу. Українська влада використала всі свої переконливі аргументи, що були у її розпорядженні, однак не мала додаткових засобів та можливостей чинити опір. Крім того, різноманітні «югосори», «малосори» та «истинно-русские» разом з Оберучевими, Керенськими та іншими «революціонерами», як згадував полковий значковий (ад'ютант) Богданівського полку поручник Микола Галаган, закидали богданівцям, що вони дезертири та

¹⁹ Військові справи // Вісник Українського Військового Генерального Комітету. 1917. № 2. Червень. С. 3.

²⁰ Срочное донесение за 08.06.1917. 1-й Украинский казачий гетмана Богдана Хмельницкого полк, подполковник Капкан, подпоручик Шаповал // 1914–1918. Памяти героев Великой войны. URL: <https://gwar.mil.ru/documents/view/>

²¹ Винниченко В. Відродження нації. Київ – Відень. Ч. 1. 1920. С. 326.

²² Грушевський М. Відкрита заява начальнику Київської військової округи К. Оберучеву щодо умов формування українського війська // Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів, 2007. С. 34.

затіяли історію зі створенням полку виключно для того, щоб уникнути відправлення на фронт²³.

Командування полку, старшини, вояки добре розуміли, що на перший план у цьому протистоянні виходила репутація та честь Богданівського полку й низки інших українізованих військових формувань. З метою остаточного узгодження готовності полкового товариства вирушити у похід, до казарми богданівців на вулиці Казарменній (нині Григорія Андрющенка) на полкове віче прибули представники Центральної Ради та уряду. На ньому жваво обговорювалися два питання: відправлятися на фронт чи залишатися в Києві. Зрештою, прийняли рішення вирушити на фронт.

Полк у пришвидшеному темпі почав готуватися до виступу. Активно, майже у цілодобовому режимі працював штаб частини, який на той час розмістився у колишніх казармах арештантських рот на Бібіковському бульварі (нині бульвар Т. Шевченка, 27). Вояки доотримували амуніцію, однострої, харчі та зброю. Чи мав полк у своєму розпорядженні кулеметну команду? Відповідь на це питання дає рапорт командира полку підполковника Ю. Капкана начальникові штабу КВО від 1 серпня (19 липня) 1917 р. У ньому зазначалося про наявність її у частині (8 станкових кулеметів системи «Максим»). Також згадується про те, що для укомплектування полку за розпорядженням Генерального штабу мають прибути ще дві додаткові кулеметні команди. Одна з кулеметами системи «Кольт», а друга з кулеметами системи «Максим». Перша з них вже мала надійти до полку 3 серпня (21 липня)²⁴. Якою була чисельність полку?

За даними від 19 (6) червня 1917 р. в його складі налічувалося 2 штабофіцери, 44 оберофіцери, 13 фельдшерів, 95 старших унтерофіцерів, 302 молодших унтерофіцери, 208 єфрейторів, 2602 рядових²⁵. Перед відправленням на фронт відбувалися різноманітні пертурбації у сотнях і куренях та, зокрема, докомплектація їх особовим складом. Командиром богданівців був підполковник Юрій Капкан, його помічником короткий час — підполковник Васильківський, а заступником з господарчої частину — підпоручник Олександр Шаповал.

Полк складався з чотирьох куренів (батальйонів), кожен з яких мав у своєму складі чотири сотні (роти), кулеметну команду (сотник Дмитро Лебедів), про яку згадувалося вище, команди піших та кінних розвідників, відділ зв'язку, нестройову (господарську) сотню, медично-санітарну частину (полкові лікарі Сергій Коломійцев, Андрій Журавель, Кость Бризгун). Полковим священником був отець Микола Маринич. Військові команди та внутрішнє діловодство велися українською мовою, у відносинах з російським командуванням використовувалася російська.

Вояки полку носили російські однострої, але з українськими національними відзнаками. Старшинські погони срібного кольору мали канти і просвіт синього ко-

²³ Галаган М. З моїх споминів. К., 2005. С. 244.

²⁴ Рапорт подполковника Ю. Капкана // 1914–1918. Памяти героев Великой войны. URL: <https://gwar.mil.ru/documents/view>

²⁵ Ковальчук М. Створення 1-го українського імені Богдана Хмельницького полку... С. 39.

льору, прикрашені вензелем з ініціалами гетьмана Богдана Хмельницького. Козаки та підстаршини полку на погони захисного кольору з допомогою трафарету наводили жовтою фарбою літери «Б. Х.». Тло петлиць на шинелі мало жовтий колір з синім кантом. Військові звання залишалися російськими. Переважна більшість старшинського складу полку була національно свідомою, як і значна кількість вояцтва.

Звичайно були і такі, що потрапили до полку, переслідуючи особисті інтереси та корисливі мотиви (справжні дезертири, особи з кримінальним минулим), але таких була меншість. Штаб полку зробив усе можливе, щоб позбавитися цього непевного елемента перед відправкою на фронт, видаючи їм різноманітні документи, довідки та відкомандируючи до тилових установ. Сотник Іван Островершенко зазначав, що Богданівський полк складався переважно з інтелектуально розвинених людей і являв собою дуже дисципліновану та бойову формацію. Значна частина старшин мала добрий вишкіл і бойовий досвід та високі нагороди. Це саме можна сказати і про вояків, чимало яких отримали відзнаки ще на фронтах Великої війни²⁶.

24 липня (6 серпня), як згадував голова Української Центральної Ради М. Грушевський, від російського командування надійшов остаточний наказ, що зобов'язав Богданівський полк до негайної відправки в район ведення бойових дій²⁷. Напередодні, 7 серпня (25 липня) 1917 р., о 18:00 на Софійському майдані відбулося урочисте освячення прапорів 1-го Українського імені гетьмана Богдана Хмельницького полку. Детальний опис згаданої події подає «Вісник Українського військового Генерального комітету».

О 17-ій годині на площі почали збиратися мешканці Києва, невдовзі з'явилася кіннота, що вишикувалася перед собором (найімовірніше, це була команда кінних розвідників полку), згодом прибув і увесь особовий склад полку. Вояки були вишикувані в каре (квадрат), в центрі якого розміщувалися представники Української Центральної Ради, Генерального військового комітету, Ради військових депутатів, полкова старшина на чолі з командиром підполковником Юрієм Капканом.

О 18-ій годині на дзвіниці Софії задзвонили дзвони, із собору вийшло духовенство на чолі із єпископом уманським Димитрієм. Пролунала команда «Шапки геть!» та розпочалася служба Божа. Після молебня відбувалося освячення прапорів. Під час читання єпископом молитви прапори схиляються один до одного. Командир полку став на коліно та поцілував їх. Настрій у козаків полку добрий та радісний. Після закінчення церемонії богданівці пройшли урочистим маршем та повернулися до своїх казарм.

А тепер постає слушне запитання, що за прапори були у богданівців та скільки всього їх було? Треба відзначити, що у частини було два прапори. Перший прапор малинового кольору з портретом гетьмана Богдана Хмельницького виготовили черниці Флорівського монастиря, що у Києві, та передали через представників

---

²⁶ Островершенко І. З Визвольної боротьби. До історії Богданівського полку // Дороговказ: орган вояцької думки і чину. Торонто, 1965. Липень – серпень. Ч. 7 (26). С. 6.

²⁷ Грушевський М. Спомини. С. 117.

військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка полковому товариству ще під час роботи Першого військового з'їзду 18–21 (5–8) травня 1917 р.²⁸

Щодо описів згаданого прапора існує ряд розбіжностей. Газета «Нова Рада», висвітлюючи подію освячення прапорів, зазначала, що знамено було виготовлене з доброго шовку, з одного боку зеленого, а з другого кармазинового (густо-червоного) кольору. На зеленому тлі дуже гарно вигаптувано (розшито) кольоровим шовком портрет гетьмана Богдана і напис «Перший Український імені гетьмана Богдана Хмельницького полк. Року 1917». З другого боку, на кармазиновому тлі, теж вигаптувано білим шовком посередині хрест і по боках чотири зорі, а під хрестом — рогатий золотий місяць²⁹. Через декілька місяців потому, згадана газета подає інформацію про знамено у публікації, що була присвячена урочистостям з нагоди проголошення III Універсалу 22 (9) листопада на Софійському майдані столиці. «Військо пішло! Володимирською вулицею, коливаючись здалеку стернею багнетів, по якій виткнулись жовто-блакитними квітками прапори та знамена, між якими виблискувало різними барвами коштовне зелено-кармазинове знамено богданівців, з вишитим шовком портретом гетьмана...»³⁰.

Ідентичні описи прапора виявляємо в інших тогочасних газетних виданнях, таких як «Вістник Українського військового Генерального комітету»³¹ та «Киевская мысль»³². Історик Костянтин Гломозда, посилаючись на газету «Народна воля», теж вказує на його двоколірність³³.

Зі значними відмінностями описують прапор колишні старшини Богданівського полку. Сотник Борис Монкевич стверджує, що на прапорі шовком вишито портрет великого Богдана, а на другому боці малинового полотнища золотом напис: «1-й Гетьмана Богдана Хмельницького козацький полк»³⁴. Полковник Степан Лазуренко, описуючи прапор, зазначав, що з одного боку на малиновому тлі вигаптувано золотом погруддя Богдана Хмельницького, а з другого — темно-зелений напис: «Перший Український Козацький імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк»³⁵. А ось вже у другому виданні він подає іншу інформацію: «З одного боку, малинового, вишито портрет гетьмана Богдана Хмельницького, а з другого боку, темно-зеленого, — повну назву полку»³⁶. Поручник Микола Галаган у своїх описах

²⁸ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород. С. 350.

²⁹ Вихід богданівців на фронт // Нова Рада. 1917. № 98. 27 липня. С. 2.

³⁰ Свято проголошення республіки // Нова Рада. 1917. № 182. 10 листопада. С. 2.

³¹ Посвячення прапора полку імені Б. Хмельницького // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 8. 30 липня. С. 4.

³² Освящение знамени полка гетмана Богдана Хмельницкого // Киевская мысль. № 181. 26 июля. С. 2.

³³ Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань // Історія українського війська (1917–1995) / упор. Я. Дашкевич. Львів, 1996. С. 824.

³⁴ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. Нью-Йорк, 1956. С. 85.

³⁵ Лазуренко С. Перший Український Козацький ім. гет. Б. Хмельницького полк // Вісті комбатанта. 1967. № 2 (27). С. 20.

³⁶ Лазуренко С. Перший Український Козацький ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк // Вісті:

прапора відзначає, що він був подарований товариством ім. Павла Полуботка та мав малиновий колір³⁷. Уявити з цих численних описів військових, як виглядав прапор, доволі складно. Крім того, вони внесли низку розбіжностей, пов'язаних з написом та кольорами. Це можна пояснити тим, що свої спогади вони писали багато років по тому на чужині, і людська пам'ять могла не зберегти деякі деталі. З іншого боку, складно уявити, що журналісти, які були безпосередніми свідками освячення полкових прапорів, подали до газет неправдиву та переплутану інформацію. Отже, до їхніх відомостей варто мати більшу довіру.

Тепер розглянемо другий прапор українського полку. Вищезгадані київські газетні видання також підтверджують його існування. Він був переданий воякам Українським генеральним військовим комітетом і виглядав таким чином: «З малинового шовку посередині намальований образ Архистратига Михаїла з двома навхрест опущеними до низу мечами»³⁸. Вже згаданий дослідник Костянтин Гломозда, посилаючись на газету «Народна воля», підтверджує зображення Архангела Михаїла на малиновому стязі та напис «Першому Українському Гетьману Богдана Хмельницького полку слава»³⁹. Існування двох прапорів, але без детального опису, підтверджує і голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Він відзначав, що одне знамено передано товариством ім. П. Полуботка, друге — Генеральним військовим комітетом⁴⁰.

У ЦДАВО України зберігається копія рапорту від 16 березня 1918 р. козака Богданівського полку Івана Лук'яненка начальнику Головного штабу армії УНР генералові Олександрові Осецькому. З рапорту відомо, що козак виніс прапор полку з окупованого більшовиками Києва у лютому 1918 р. спочатку до села Осокорки, але, не маючи можливості дістатися до частини, він подався зі стягом до своєї оселі у Лубенському повіті, що на Полтавщині. А вже звідти звернувся з проханням до Осецького прийняти та зберегти прапор⁴¹. Прийнявши прапор, генерал О. Осецький у телеграмі від 5 квітня 1918 р. висловив подяку козакові І. Лук'яненку за врятоване знамено⁴². Інформація про колір, напис, зображення в зазначених джерелах відсутня.

Продовження ця історія набула вже на сторінках «Військово-наукового вісника Генерального штабу». Там зазначалося, що Головний штаб передав знамено малинового кольору з написом «1-й Український козацький імені гетьмана Бог-

---

орган військово-політичної думки Крайової управи Братства кол. вояків 1 УД – УНА в Німеччині. 1967. Ч. 125. С. 42.

³⁷ Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної калини. 1937. Ч. 6: червень. С. 4.

³⁸ Вихід богданівців на фронт // Нова Рада. 1917. № 98. 27 липня. С. 2.

³⁹ Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань. С. 824.

⁴⁰ Грушевський М. Спомини. С. 117.

⁴¹ Копія рапорту козака Богданівського полку Івана Лук'яненка начальнику Головного штабу. 6 березня 1918 р. // ЦДАВО України. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/4-133-jpg/>

⁴² Відповідь начальника Головного штабу отамана Осецького на рапорт козака Богданівського полку Івана Лук'яненка. 5 квітня 1918 р. // Там само. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3-134-jpg/>

дана Хмельницького полк» до фондів новоствореного Державного Українського військово-історичного музею⁴³.

Але вже у червні 1918 р. музейна колекція з лівого флігеля Маріїнського палацу у зв'язку з переходом будівлі до відомства Міністерства внутрішніх справ була викинута на вулицю, де потрапила під злив. Згодом частину експонатів було перенесено до будівлі Генерального штабу Української Держави⁴⁴. Виникає слушне запитання, а який саме з двох відомих нам прапорів потрапив до військово-історичного музею у квітні 1918 р.? Судячи з опису знамена у «Військово-науковому віснику Генерального штабу» можна припустити, що це був саме другий прапор, тобто малиновий з зображенням архангела Михаїла і подарований Українським генеральним військовим комітетом.

Колишній богданівський старшина, сотник Борис Монкевич, згадуючи склад частин, що входили до Запорізького корпусу армії УНР у квітні 1918 р., писав: «Один тільки цей полк (Богданівський. — Ю. Є.) мав тоді в корпусі власний прапор, на прапорі шовком вишито портрет великого Богдана, а на другому боці малинового полотнища золотом напис: «1-й Гетьмана Богдана Хмельницького козачий полк». [...] Богданівці свято берегли і заховують його по сьогоднішній день»⁴⁵. З уривка споминів можна зробити висновок, що прапор з портретом гетьмана Богдана Хмельницького завжди перебував у військовій частині та став свідком її звиятиги у часи Української революції 1917–1921 рр., життя у таборах інтернованих та закордонних поневірянь. А ось козак кінної сотні Богданівського полку Валентин Сім'янцев (через деякий час він приєднався до кінного полку Чорних запорожців) навпаки заперечує факт наявності прапора в еміграції. Він стверджує, що під час Першого зимового походу у січні 1920 року в м. Умань у готелі «Брістоль», де на короткий час зупинився штаб полку, увірвалися збільшовичені гайдамаки отамана Омеляна Волоха. За його наказом частина старшин була заарештована, а іншим, серед них і командиром полку Павлу Городянину вдалося втекти. Знамено полку врятував один з козаків-богданівців, що стояв на варті біля прапора та полкової скарбниці. Коли гайдамаки кинулися грабувати скарбницю, вояк зумів викинути полотнище у вікно, а потім швидко вибігти з готелю та підібрати його. Через деякий час він наздогнав українські війська та передав їм полкову святиню. Ім'я та прізвище козака невідоме. Як бачимо подальша доля прапора потребує додаткового вивчення Подальша доля прапора потребує додаткового вивчення»⁴⁶.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що Богданівський полк мав два прапори. Перший прапор з одного боку був темно-зеленого, а з другого кармазинового (густо-червоного) кольору. На зеленому тлі було вигаптувано (розшито) кольоровим шовком портрет гетьмана Б. Хмельницького і напис «Перший Український імені гетьмана Богдана Хмельницького полк. Року 1917». З другого боку, на карма-

⁴³ Військово-історичні замітки // Військово-науковий вісник Генерального штабу. 1918. Ч. 2. К., С. 44.

⁴⁴ Эрст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. К., 1918. С. 20.

⁴⁵ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. С. 85.

⁴⁶ Сім'янцеv В. Чорні запорожці. К.: Пропаля грамота, 2021. С. 217.

зиновому тлі, теж вигаптувано білим шовком посередині хрест і по боках чотири зорі, а під хрестом — золотий місяць. Другий прапор виготовлений з шовку малинового кольору, в центрі якого зображення образу Архістратига Михаїла з двома навхрест опущеними донизу мечами та напис «Першому Українському Гетьмана Богдана Хмельницького полку слава».

Неточності з прапором проявилися і в наші дні. Так, у 2017 р. у Києві на військовому параді до Дня Незалежності України було представлено низку бойових прапорів армії УНР, а серед них — копія прапора Богданівського полку. Під час виготовлення копії було проігноровано описи прапора, що збереглися у друкованих джерелах 1917 р., та не враховано послідовність кольорів з обох його боків.

А тепер повернемося до подій, пов'язаних з відправленням Богданівського полку на фронт. Ранком 8 серпня (26 липня) 1917 р. увесь полк було вишикувано у формі чотирикутника на плацу поблизу казарм, особовому складу доведено наказ про відправлення полку на фронт та порядок завантаження до п'яти військових ешелонів. Полковий священник отець Микола Маринич провів молебен, виголосив промову та окропив вояків свяченою водою. Першим на станцію Київ-Товарний попрямував 1-й курінь Богданівського полку під командуванням сотника Федора Кириченка. За ним ближче до обіду виступив 2-й курінь штабскапітана Семена Хілобоченка. Вийшовши з казарми на вулицю Керосинну (нині Шолуденка), курені полку, сотня за сотнею, чітко крокуючи вулицями міста зі зброєю та українськими піснями, попрямували до залізничної станції. Мешканці міста радо вітали українських вояків та бажали їм швидкого повернення до Києва⁴⁷. Злісна легенда про «дезертирів», що не виконують накази, яка вперто й провокаційно поширювалася «революційними» та «истинно-руськими» противниками українського руху, зазнала краху. Однак відчуття ненависті не зникло, а знайшло свій прояв у ганебному збройному нападі на богданівців під час їх від'їзду з Києва⁴⁸.

У другій половині дня, 8 серпня 1917 р., перший та другий ешелони під керівництвом помічника командира полку підполковника Васильківського закінчили завантаження. У вагонах другого потягу додатково було розміщено дві маршові роти, що прибули з Самари, які на фронті мали поповнити лави визначеної для них частини. Для несення внутрішньої і вартової служби в ешелоні призначили начальників, чергових старшин, старших вагонів та вартові сотні. А от набоїв, як зазначав товариш (заступник) голови УГВК підпоручник Володимир Кедровський, полк від командування КВО не отримав⁴⁹. Інформацію про відсутність набоїв та неодноразові вимоги надати їх знаходимо у рапорті командира полку підполковника Ю. Капкана начальникові штабу КВО від 1 серпня (19 липня) 1917 р.⁵⁰. Згідно з настановами та інструкціями, це було повне порушення правил відправ-

---

⁴⁷ Лазуренко С. Розстріл «богданівців». С. 475.

⁴⁸ Галаган М. З моїх споминів. С. 245.

⁴⁹ Кедровський В. 1917 рік. С. 317.

⁵⁰ Рапорт підполковника Ю. Капкана // 1914–1918. Памяти героев Великой войны. URL: <https://gwar.mil.ru/documents/view/>

ки бойових частин на фронт. Богданівці мали лише мізерну кількість набоїв, що потрапили до них після роззброєння полуботківського полку. Вояк-богданівець Григорій Гнатюк згадував, що набоїв їм не видавали, але в деякого їх було по декілька штук⁵¹. Можна припустити, що частину набоїв було перерозподілено старшинами та передано воякам вартових сотень. Зброя (гвинтівки та кулемети) була складена в ящики в окремі plombовані вагони⁵².

Незважаючи на те, що ешелони були готові до відправлення, керівництво залізниці не поспішало надавати паротяги. Але вояків, на відміну від старшин, це не засмучувало. Біля вагонів зібралися родичі, друзі, знайомі, звідусіль лунали жарти та сміх. Можна було почути веселі та журливі пісні, а подекуди під імпровізовану музику гребінців та «котьолків» богданівці «додавали лиха закаблукам й передам» на малопридатній до танців вантажній платформі⁵³. Звичайним явищем тієї доби була присутність на залізничних станціях торговців, які вешталися між вояками, пропонуючи придбати різноманітні харчі та напої. У більшості випадків ціни на їхні товари було завищено.

Десь ближче до 21-ої години з'явилися нарешті паротяги, а вже о 21:40 перший ешелон з богданівцями рушив. У цей час декілька вояків на честь від'їзду з Києва здійснили ряд пострілів у повітря. У революційний 1917 рік таке явище можна було не раз спостерігати на залізниці, якою переміщувалися військові частини російської армії. Проїхавши кількасот метрів, богданівці почули постріли в напрямку ешелону, що велися зі сторони залізничного депо, що біля Батієвої гори.

Коли потяг наблизився до станції «Київ-Пасажирський», по ньому відкрили стрілянину міліціонери та патрулі кірасирів, що користувалися особливою довірою у російського командування. Це були так звані «жовті» чи «царськосільські» кірасири, кіннотники колишнього Лейб-гвардії Кірасирського Його Величності полку, що з березня 1917 р. отримав назву Лейб-гвардії 1-й кірасирський, а вже у червні називався гвардії Подільський кірасирський полк. Ескадрони кірасирів розквартирувалися на околицях Києва та у найближчих до міста населених пунктах Святошин, Борщагівка, Крюківщина та Боярка.

Щодня один з ескадронів полку прямував до міста на станції «Київ-Пасажирський» та «Київ-Товарний», де особовий склад займався патрулюванням вокзалу та його околиць. Ті, що були задіяні до варті, носили зелені нарукавні пов'язки⁵⁴. Підігріті російською шовіністичною пропагандою, вони досить швидко проявили своє вороже та агресивне ставлення до української справи. На превеликий жаль, вояки не мали змоги попередити своїх товаришів, що готувалися відправлятися зі станції «Київ-Товарний», про напад. О 22:20 другий ешелон з богданівцями розпочав рух. Начальник військового ешелону штабскапітан Семен Хілобоченко, за-

⁵¹ Події з ешелonom полку Б. Хмельницького // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 9–10. 18 серпня. С. 4.

⁵² *Островецький І.* З Визвольної боротьби. До історії Богданівського полку. С. 7.

⁵³ *Лазуренко С.* Розстріл «богданівців». С. 475.

⁵⁴ *Гоштовт Г.* Кірасири Его Величества в Великую войну. 1916, 1917 гг.

чувши постріли в бік першого, разом з старшинами обійшов вагони та попередив вояків не салютувати з метою уникнення провокацій⁵⁵. Більшість козаків, стомлених напруженими попередніми днями, знявши амуніцію та однострої, лягли спати. Здається, військові до кінця не усвідомлювали, що проти них готується напад.

З наближенням другого ешелону до станції «Київ-Пасажирський» активізувалася стрільщина в його напрямку. В районі Батієвої гори було поранено українського вояка. Постріли почали лунати з вул. Жилянської та Степанівської (нині вул. Старовокзальна), а безпосередньо на вокзалі кірасири та міліціонери приготувалися до «зустрічі» богданівців, попередньо узгодивши свої дії та зробивши засідку між вагонами й найближчими будинками, що впритул наближались до залізничної колії⁵⁶. Коли ешелон рухався територією вокзалу, то відповідно потрапив під сильний вогонь, що вівся з гвинтівок.

Обстріл припинився лише тоді, коли потяг минув станцію. Залишивши позаду будівлю кадетського корпусу та Кадетське шосе (нині Повітрофлотський проспект), ешелон зупинився. Було надана медичну допомогу пораненим. Під час огляду встановили, що 8 богданівців було поранено, а 5 вбито⁵⁷.

Про стрільщину на станції «Київ-Пасажирський» відразу стало відомо російському військовому командуванню. Командувач КВО полковник К. Оберучев та тимчасово виконувач обов'язків коменданта м. Києва генерал-лейтенант Олександр Цицович приймають рішення терміново зупинити та роззброїти другий ешелон богданівського полку на залізничній станції «Пост-Волинський»⁵⁸. На згадану станцію прибув ескадрон кірасирів з частиною кулеметної команди, трохи згодом рота юнкерів 3-ї київської школи прапорщиків. Спішені кірасири з кількома кулеметами зайняли позиції на підвищенні, паралельно залізничним коліям. Це була дуже зручна позиція, з якої супротивник мав змогу прицільно вести обстріл ешелону з богданівцями. Начальник станції отримав вказівку по прибутті потяга перевести його на запасну колію⁵⁹.

Командир сотні другого куреня богданівців сотник Степан Лазуренко залишив згадку про ті криваві події, що відбулися на станції: «Серед гуркоту коліс потягу чую черги скорострілів, постріли з рушниць та свист куль. Що ж це?! Потяг зупиняється перед станцією “Пост-Волинський”. Постріли та свист куль чути голосніше. Козаки почали вискакувати з вагонів, так як спали — босі й напіводягнені, а по них ще густіше лунають постріли. Спереду паротяга, в світлі його ліхтарів та випущеної пари, бачу озброєних рушницями, які бігли, стріляючи до нашого ешелону. Чую московську лайку й вигуки: “Кидай зброю і виходь з вагонів!”. Зіскакую зі східців вагону і біжу назустріч озброєним людям. Не можу зрозуміти, що

⁵⁵ События при отправке полка Богдана Хмельницкого // Киевская мысль. 1917. № 183. 28 июля. С. 2.

⁵⁶ Події з ешелонам полку Б. Хмельницького // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 9–10. 18 серпня. С. 1.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Вооруженное столкновение «богдановцев» с кирасирами // Киевлянин. 1917. № 179. 28 июля. С. 3.

⁵⁹ Гоштовт Г. Кирасиры Его Величества в Великую войну. 1916, 1917 гг.

сталось. Мене ніхто не чіпав, очевидно прийняли за свого старшину, бо ми, старшини Богданівського полку, носили сердюцькі, срібні погони з вензелем Богдана Хмельницького, що були подібні до погонів Кірасирського полку. Наближаюся до паротяга на світло його ліхтарів і запитую, що сталося? — тут мене оточила юрба солдатів-кірасирів і з лайкою й криком та погрозами на місці розстріляти, повели на станцію...»⁶⁰.

Те, що обстріл потягу вівся з гвинтівок та кулеметів, підтвердили начальник ешелону штабскапітан Семен Хілобоченко⁶¹ та командир 7-ї сотні сотник Іван Островершенко⁶². Цей ганебний факт стверджували і поранені вояки Богданівського полку під час надання показань голові Ради військових депутатів Охріму Таску у стінах київського шпиталю № 5⁶³.

З початком обстрілу начальник ешелону намагався довідатися, що відбувається, і попередньо віддав наказ погасити світло у вагонах та не виходити. Але, незважаючи на це, кірасири продовжували вести вогонь. Богданівці спостерігали, як з високого насипу велось керування обстрілом, подавалися команди взяти нижчий приціл, бо кулеметні черги потрапляли в дахи вагонів⁶⁴. Серед богданівців з'явилися вбиті та поранені. Ті вояки, в кого були набої, намагалися чинити опір. Переважна більшість, не маючи набоїв, почали залишати вагони та розбігатися, намагаючись врятуватися від куль. Коли стрілянина стихла, кірасири оточили ешелон та змусили богданівців залишити вагони. З лайкою, погрозами та вигуками «Ми вам покажемо автономію»⁶⁵ вояків під охороною відправили в напрямку будівлі станції. Все це супроводжувалося побиттям та приниженнями, в ході чого двох богданівців було вбито. Деякі вояки спробували втікати, але навздогін отримали кулі. Старшин богданівців відокремили від солдатів, роззброїли та зачинили в одній з кімнат будівлі станції, їхні речі та спорядження розграбували. Поранені та вбиті вояки залишилися лежати у вагонах потягу. Коли військовий лікар Кость Бризгун та медичний персонал куреня почали накладати пов'язки пораненим, то командир ескадрону кірасирів за допомогою своїх підлеглих силою заборонив це робити. У відповідь на протести лікаря було сказано, що «ми самі надамо допомогу і ваша участь тут не потрібна»⁶⁶. Але, незважаючи на обіцянки, поранені залишилися лежати без медичної допомоги. Лише ранком з Києва прибув санітарний потяг, що здійснив евакуацію поранених.

⁶⁰ Лазуренко С. Розстріл «богданівців». С. 476.

⁶¹ События при отправке полка Богдана Хмельницкого // Киевская мысль. 1917. № 183. 28 июля. С. 2.

⁶² Островершенко І. З Визвольної боротьби. До історії богданівського полку. С. 7.

⁶³ Що показують поранені // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 9–10. 18 серпня. С. 4.

⁶⁴ Кедровський В. 1917 рік. С. 330.

⁶⁵ Там само. С. 331.

⁶⁶ Лазуренко С. Розстріл «богданівців». С. 477.

За офіційними даними, загинуло 16 вояків-богданівців, а 30 було поранено⁶⁷. Сотник-богданівець Іван Островершенко стверджував, що загиблих та поранених було набагато більше, щонайменше 100 осіб. Він зазначав, «що тіла багатьох загиблих невідомо де поділися». Затриманих вояків зосередили на пагорбі поблизу станції. У кімнату, де перебували заарештовані старшини, долинали звуки пострілів та крики поранених на вулиці. Вже згодом їх знаходили в картоплинні на селянських земельних ділянках на околицях станції або нашвидку прикиданими землею на високому насипу вздовж залізниці⁶⁸. Полковий значковий (ад'ютант) Богданівського полку поручник Микола Галаган зазначав: «Зовсім не виключено, що усіх забитих чи поранених тоді навіть не знайшли»⁶⁹. Ближче до ранку вояків Богданівського полку завантажили до потяга та відправили до залізничної станції Боярка. Після розвантаження військові були доправлені та розміщені на майдані поряд із залізницею. Обеззброєних вояків охороняли кірасири та донські козаки. Для того, щоб їх залякати ще більше, на них навели стволи кулеметів. Взяти з собою продукти харчування з вагонів їм заборонили, а спроби місцевих селян нагодувати вояків наштовхнулися на погрози та лайку⁷⁰.

А ось шкільний комітет 3-ї київської школи прапорщиків заперечив факт брутального ставлення до українських вояків. Юнкери подають інформацію, згідно з якою для богданівців польові кухні приготували обід, а місцеві жителі без перешкод мали змогу до них підходити. Також заперечено факт перебування там донців⁷¹. Однак є один момент, що ставить під сумнів правдивість інформації, наданої шкільним комітетом. Мова йде про те, що начебто юнкери вилучили «тисячі» друкованих листівок-відозв «Вільні козацькі думки». Це був міф. Навіть російська слідча комісія заперечила факт існування цих листівок⁷². А ось у матеріалах, зібраних членами УГВК, є інформація від двох селян з Боярки, що стали свідками вбивства пораненого богданівця: «Два козаки, мабуть донці, бо з червоними лампасами на штанях, підбігли до нього та зарубали»⁷³. На той час у Києві перебували 17-й Донський козачий генерала Бакланова полк, 49-й Донський козачий полк, 57-ма Донська козака особлива сотня⁷⁴. Їхня служба полягала в щоденному патрулюванні на вулицях міста, вокзалі, затриманні дезертирів, а в подіях на станції «Пост-Волинський» та м. Боярка вони виконували допоміжні охоронні та вартові функції. В українських газетах зустрічаються непоодинокі дописи про їхню ганебну поведінку і в інших регіонах України⁷⁵.

⁶⁷ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Т. 1. С. 130.

⁶⁸ Островершенко І. З Визвольної боротьби. До історії Богданівського полку. С. 8.

⁶⁹ Галаган М. З моїх споминів. С. 246.

⁷⁰ Події з ешеленом полку Б. Хмельницького. С. 1

⁷¹ К событиям на вокзале 26 июля // Киевская мысль. 1917. № 191. 6 августа. С. 4.

⁷² Висліди комісії фон Ремера // Нова Рада. 1917. № 133. 8 серпня. С. 3.

⁷³ № 80. Протокол екстренного засідання комітету Центральної Ради, 27 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 198.

⁷⁴ Парад войск // Киевлянин. 1917. № 168. 15 июля. С. 3.

⁷⁵ Сваюля козаків-донців і терців // Робітнича газета. 1917. № 116. 23 серпня. С. 3.

9 серпня (27 липня) о 7-ій годині ранку старшин (більше 15 осіб) вивели під конвоем нещодавно прибулих юнкерів 3-ї київської школи прапорщиків з кімнати станції «Пост-Волинський» та розмістили в окремому вагоні санітарного потяга, який забрав поранених та вбитих і рушив до Києва. Потяг зупинився на вокзалі «Київ-Пасажирський». Заарештованих старшин доправили до телеграфної кімнати, що розміщувалася в будівлі станції. Там на них чекав виконувач обов'язків коменданта м. Києва генерал О. Цигович, представники штабу КВО, члени Центральної Ради, секретар з військових справ Симон Петлюра. Представники української влади мали змогу переговорити зі старшинами та повідомити їм, що К. Оберучев звинувачує богданівців у навмисному обстрілі міста та провокуванні сутички з кірасирами. Після того, коли старшини були допитані, їм повернули зброю та звільнили з-під варті, і вони невдовзі повернулися до Боярки, де перебував особовий склад другого куреня. Коли старшини повернулися до своїх підлеглих, то побачили розгублених, заляканих, пограбованих кірасирами богданівців. Деякі з них не мали взуття, окремих елементів одягу та спорядження⁷⁶. Зважаючи на такий стан, командир полку Ю. Капкан заявив, що найближчим часом мови про відправлення полку на фронт бути не може. Однак російське військове командування ця проблема не турбувала, бо вже 11 серпня (29 липня) зі штабу Південно-Західного фронту прийшов наказ на відправлення третього та четвертого ешелону Богданівського полку. Старшини полку звернулися до Генерального секретаріату з проханням відтермінувати час відбуття. На екстреному засіданні уряду прийняли рішення, що це відбудеться після 12 серпня (30) липня 1917 р.: саме на цей день призначили похорон загиблих богданівців.

Довідавшись про збройний напад на богданівців в ніч з 8-9 серпня (з 26 на 27 липня), Мала Рада під головуванням М. Грушевського терміново скликає екстренне засідання. Є згадка, що звістку про криваву подію на станції «Пост-Волинський» першими принесли вояки-богданівці, які напіводягнені та босі зуміли вночі втекти від переслідувань кірасирів та повідомити про ситуацію українські владні інституції⁷⁷.

Доповіді про вчинений злочин завідувача юридичного відділу УГВК поручника Миколи Левитського, члена Центральної Ради та заступника голови Всеукраїнської Ради солдатських депутатів Осипа Гермайзе, Генерального секретаря судових справ Валентина Садовського⁷⁸ викликали обурення серед українських політиків та громадських діячів. У підсумку Мала Рада та УГВК створюють комісії для розслідування вищезгаданих подій, публікують у засобах масової інформації відозви до українського народу та приймають резолюцію з вимогою до військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського негайно зупинити процес відправлення 1-го українського полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького на фронт,

⁷⁶ Островершенко І. З Визвольної боротьби. До історії Богданівського полку. С. 8.

⁷⁷ Лазуренко С. Розстріл «богданівців». С. 478.

⁷⁸ № 80. Протокол екстреного засідання комітету Центральної Ради, 27 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 198–205.

повернення до Києва першого ешелону з богданівцями (якраз були на під'їзді до міста Бердичів), виведення з міста кірасирів та загонів донських козаків, негайне усунення з посади начальника КВО полковника К. Оберучева⁷⁹.

УГВК висуває ще низку додаткових вимог. Мова йшла про реорганізацію армії в Україні за національно-територіальним принципом, визнання за українськими військовими радами прав нарівні з загальноросійськими, права комплектування гарнізонів місцевим населенням⁸⁰. Генеральний секретар з військових справ Симон Петлюра негайно звернувся через представника УГВК П. Скрипчинського до командування Південно-Західного фронту з проханням призначити слідчу комісію з залученням до роботи в ній українських військових.

У штабі фронту розгорнулися жваві дебати, що були «підігріті» телеграмою командувача КВО полковника К. Оберучева. У ній зазначалося, що вояки богданівського полку вдалися до заколоту, невиконання наказів, влаштували стрілянину та перші здійснили напад на кірасирів⁸¹.

Російська преса як в Україні,⁸² так і за її межами⁸³ активно долучилася до поширення неправдивої інформації, перекладаючи всю провину в подіях, що сталися, на українських вояків⁸⁴. Дуже влучно охарактеризувала ці дописи «Нова Рада», іронічно назвавши кірасирів «святими янголами», що постраждали від «поганих» богданівців⁸⁵. Командир полку підполковник Ю. Капкан, обурений антиукраїнськими публікаціями в пресі, виступив з заявою про недостовірну та перекручену інформацію про події, що відбулися 8–9 серпня (26–27 липня) 1917 р.⁸⁶

Напад кірасирів на богданівців викликав протест та обурення української громадськості. Більшість схилилася до думки, що криваву провокацію підготували заздалегідь, а одним з її активних організаторів був полковник К. Оберучев. Особливе роздратування цей факт викликав у середовищі вояків-українців. Одну з українізованих частин, а саме козацький піхотний полк ім. гетьмана Івана Мазепи, що переміщувався залізницею з м. Саратова на фронт, було зупинено на станції Ромодан. Дізнавшись про напад на богданівців, вояки полку висловилися на їхню підтримку. Російська військова керівництво вирішило перестрахуватися та не допустити полк до Києва, відправивши його до Кременчука та пригрозивши роззброєнням і достатньою кількістю вірних військ, готових виконати цей наказ⁸⁷. На підтримку богданівців до Українського генерального військового ко-

⁷⁹ Криваві події у Києві // Робітнича газета. 1917. № 98. 30 липня. С. 3.

⁸⁰ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. С. 82.

⁸¹ Кедровський В. 1917 рік. С. 304.

⁸² Вооруженное столкновение «богдановцев» с кирасирами. С. 3.

⁸³ Столкновение украинцев с кирасирами // Речь. 1917. № 176 (3918). 29 июля (11 августа). С. 3.

⁸⁴ Стрельба и паника в Киеве // Русские ведомости. 1917. № 171. 28 июля (10 августа). С. 5.

⁸⁵ Як добрі приятелі освітлювали «богдановские события» // Нова Рада. 1917. № 105. 4 серпня. С. 2.

⁸⁶ Заявление подполковника Ю. Капкана // Киевская мысль. 1917. № 183. 28 июля. С. 2.

⁸⁷ Тамарський Ю. Пригоди фільмара. Нью-Джерсі. 1986. С. 73.

мітету (УГВК) надходили телеграми з фронту з частин, де значну кількість вояків складали українці⁸⁸. Досить часто вояки з віддалених гарнізонів надсилали листи обурення російською політикою щодо України та злочинними діями проти богданівців⁸⁹.

Показала свою справжню суть і київська міліція, а особливо її керівник поручник Олександр Лепарський. Його підлеглі активно долучилися до обстрілів богданівських ешелонів. Начальник міліції був ще той провокатор та інтриган. Михайло Грушевський згадував, що в ніч з 18 на 19 червня (з 5 на 6 червня) 1917 р. йому зателефонував командувач КВО полковник К. Оберучев та сказав, що отримав повідомлення від начальника київської міліції О. Лепарського, нібито в перший день роботи II Всеукраїнського військового з'їзду було ухвалено рішення захопити всі найголовніші державні установи в Києві⁹⁰. Звичайно, що таке рішення не ухвалювалося. Це була типова антиукраїнська провокація, продовження якої побачимо у нападі на богданівців.

11 серпня (29) липня 1917 р. в українських газетах Києва з'явилися оголошення, що найближчими днями має відбутися похорон загиблих козаків 1-го Українського імені гетьмана Богдана Хмельницького полку. Деталі про день, годину та місце, говорилося в оголошенні, буде повідомлено окремо⁹¹. Безпосередньо організацією похорону займалася комісія при УГВК. Під час нападу кірасирів на український військовий ешелон, як вже зазначалося, загинуло 16 вояків. З них 12 були богданівцями, а інші 4 були військовими самарської маршової роти. Розпізнати вдалося тіла лише семи вояків. Довгий час доступ до тіл, що лежали у вагоні на залізничному вокзалі під охороною кірасирів — було заборонено. Лише 11 серпня (29 липня) тіла загиблих перевезли до покійницької Київського військового шпиталю, що на вулиці Госпітальній. Було прийнято рішення, ховати богданівців на цвинтарі Флорівського жіночого монастиря, що на Подолі. Для участі в похоронній процесії залучалися вояки полку імені Богдана Хмельницького, 1-го запасного українського полку. Усі вояки мали бути без зброї, а процесія з обох боків супроводжуватися двома сотнями козаків запасного полку. Стежити за порядком мали члени Всеукраїнської Ради військових депутатів на чолі з прапорщиком Михайлом Павловським⁹².

Члени похоронної комісії звернулися до єпископа уманського Дмитрія з проханням взяти участь у процесії, але він відмовився, пояснивши це тим, що слідство ще не закінчилося. Члени комісії дуже здивувалися такій відповіді, адже нещодавно, коли українські вояки виїздили на фронт, Дмитрій освячував полко-

⁸⁸ Обурення українського війська з приводу розстрілу козаків // Робітнича газета. 1917. № 106. 9 серпня. С. 2.

⁸⁹ Протести українського війська міста Феодосії проти інструкції і розстрілу Богданівців // Чорноморець. 1917. № 1. 11 вересня. С. 3.

⁹⁰ Грушевський М. Спомини. С. 122.

⁹¹ Оголошення // Робітнича газета. 1917. № 97. 29 серпня. С. 1.

⁹² Похорон жертв злочинського нападу // Нова Рада. 1917. № 101. 30 липня. С. 2.

вий прапор та виголосив палку промову на підтримку богданівців. Дуже влучно про це було сказано на шпальтах «Вістника Українського військового Генерального комітету»: «І ті теплі слова, які єпископ казав до цих козаків, коли ще вони були живими, зараз для нас живих кажуться мертвими. За два дні забули кращих українських дітей. А це все робиться від того вітру, який періодично повіває на Україну з північної сторони»⁹³.

Похорон було призначено на 17-ту годину 12 серпня (30 липня) 1917 р. Вже починаючи з 16-ої години до каплички, що на території шпиталю, почали сходитися люди. Через лічені хвилини капличку, де стояли труни з вояками, було переповнено. Почалася Служба Божа. Величезний натовп зібрався на подвір'ї та оточив маленьку й низеньку капличку з усіх боків. Цю подію зафіксували тогочасні фотографі. Фото стали широко відомі завдяки публікації у «Художньому альбомі України», виданому С. Вольченком у Полтаві в кінці грудня 1917 р. Провести в богданівців останню путь прийшли члени Центральної Ради разом з її очільником Михайлом Грушевським, представники Українського Генерального секретаріату, Генерального військового комітету (УГВК), Всеукраїнської Ради військових депутатів, члени українських партій та громадських організацій. Майже кожна делегація прийшла з прапорами — чорними, червоними та жовто-блакитними. Деякі прапори мали написи: «Безневинним жертвам організованих ворогів вільної України», «Першим жертвам перемоги темних сил м. Києва», «Жертвам, які загинули від влади маючих на нашій не своїй землі»⁹⁴. Коли проспівали «вічну пам'ять», домовини з загиблими почали виносити з каплички на вулицю. Там вже стояли селянські вози з погоничами в національних строях, запряжені парами волів. Вози прикрасили гілками дерев та квітами, а кожную труну за давнім козацьким звичаєм покрили червоною китайкою.

З вулиці Госпітальної похоронна процесія рушила в бік Бессарабки, а далі вийшла на Хрещатик. Попереду процесії рухалися кінні богданівці, за ними йшло духовенство. Воли везли домовини. Далі несли велику кількість вінків від військових, організацій та партій. Потім йшли офіційні делегації, вояки, юнкери та українська людність. Козаки-богданівці, взявшись за руки, зробили коло навколо процесії, одночасно підтримуючи лад та спокій. З обох боків Хрещатика було безліч людей. Коли процесія досягла Царської площі (нині Європейська), то ледве просунулася через натовп. Далі маршрут пролягав по вулиці Олександрівській (нині — Володимирський узвіз та Сагайдачного) на Поділ до Флорівського жіночого монастиря. На монастирському кладовищі на вершині Флорівської гори (відома як Старокиївська, Замкова) над самим краєм високої кручі було викопано братську могилу. На горі труни зняли з возів та на плечах понесли до ями. Служили останню панахиду. Проспівавши «Вічну пам'ять», труни почали спускати до могили. Військові, представники українських організацій, громадяни мали змогу

---

⁹³ Похорони козаків полку імені гетьмана Богдана Хмельницького // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 9–10. 18 серпня. С. 4.

⁹⁴ Похорони богданівців // Нова Рада. 1917. № 102. 1 серпня. С. 2.

виголосити свої промови. Об одинадцятій вечора присутні почали розходитись⁹⁵. На могилі було встановлено дубовий хрест, а члени Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка поклали до нього вінок із написом «Смійся враже, та не дуже»⁹⁶. 19 (6) серпня о 16-ій годині на цвинтарі Флорівського монастиря відбулася панахида за упокій вбитих вояків⁹⁷.

Провівши в останню дорогу побратимів, третій курінь Богданівського полку вже 13 серпня (31 липня) о 17-ій годині, завантажившись в ешелон, відбув з Києва, а слідом за ним 14 (1) серпня о 10-ій ранку поїхав четвертий курінь українського полку⁹⁸.

Для допомоги сім'ям загиблих козаків-богданівців оголосили про збір коштів. Гроші можна було здавати до каси Центральної Ради⁹⁹. 17 (4) серпня о 19-ій годині в будівлі, де працював український парламент, комісія, що займалася організацією поховання вояків полку Богдана Хмельницького, провела загальні збори представників військових та громадських організацій. Обговорювалися проекти та плани спорудження на братській могилі пам'ятного знака¹⁰⁰. Але, на жаль, революційні катаклізми та більшовицька агресія не дали змоги втілити цей проект у життя. З метою вшанування пам'яті та підтримки сімей загиблих богданівців було створено спеціальний комітет, головою якого обрано військового гідротехніка Василя Равлюка, та відкрито рахунок за № 1474 у «Союзбанку» м. Києва¹⁰¹. Комітет працював у будинку Київського громадського зібрання за адресою вул. Володимирська, 45 (нині 45-а, Будинок вчених НАН України).

Через брак інформації у кінці 1980-х – на початку 1990-х років минулого століття поховання на вершині Флорівській гори помилково називали крутянським. У 1989 р. на їх честь там було встановлено дерев'яний хрест, який 2008 р. замінили на металевий. Також є інформація, що на Флорівському цвинтарі були поховані українські вояки, що загинули в боях з більшовиками у січні 1918 р. під Бахмачем¹⁰². Отже, на Флорівській горі є доцільним спорудження монумента, метою якого буде вшанування пам'яті полеглих захисників України.

Ще 11 серпня (29 липня) 1917 р. за наказом Верховного головнокомандувача російської армії генерала від інфантерії Лавра Корнілова для організації та проведення слідства до Києва прибув генерал-майор Олександр фон Ремер. До складу створеної комісії було залучено представників військового прокурорського нагляду, штабу Київського військового округу, Київської Ради солдатських

⁹⁵ Там само. С. 2.

⁹⁶ Грушевський М. Спомини. С. 119.

⁹⁷ Панахида за загиблими // Нова Рада. 1917. № 107. 6 серпня. С. 1.

⁹⁸ Отправка из Киева эшелонов полка Богдана Хмельницкого // Киевская мысль. 1917. № 187. 2 авг. С. 4.

⁹⁹ Жертви сім'ям загиблих козаків // Робітничка газета. 1917. № 103. 5 серпня. С. 4.

¹⁰⁰ Пам'ятник на могилі богданівців // Вістник Українського військового Генерального комітету. 1917. № 9–10. 18 серпня. С. 8.

¹⁰¹ Жертви на пам'ятник // Народна Воля. 1917. № 93. 7 вересня н. ст. (25 серпня ст. ст.). С. 3.

¹⁰² Оголошення про поховання українських вояків, загиблих у бою під Бахмачем // Нова Рада. 1918. № 7. 11 січня. С. 2.

депутатів, військових слідчих, членів УГВК поручника М. Левитського та члена Всеукраїнської Ради військових депутатів поручника Костя Вротновського-Сивошапку. Ще до початку роботи комісії за розпорядженням командувача КВО було дано вказівку начальникові артилерійського управління генерал-майору Ерасту Полонському провести балістичну експертизу з метою визначення напрямків пострілів, кульових отворів у вагонах та найближчих до станції будівель. Слідчі намагалися знайти сліди від куль богданівців у тих місцях вокзалу «Київ-Пасажирський», де перебували кірасири та міліціонери, але всі пошуки були даремні, а ось отворів від куль кірасирів у вагонах другого ешелону Богданівського полку вистачало. Один із членів комісії поручник Микола Левитський згадував, як поведився генерал О. Цицович, коли відбувався огляд приміщень та залізничних вагонів, за якими переховувалися кірасири. Коли він побачив отвір, більше схожий на отвір від гвіздка, то вигукнув: «Ось, ось, зверніть увагу, це стріляли богданівці»¹⁰³.

Після ганебного розстрілу ешелонів богданівців командувач КВО полковник К. Оберучев відразу поспішив до штабу Південно-Західного фронту, далі до Ставки Верховного головнокомандувача та до військового міністра у Петроград. Не складно здогадатися, про що він там доповідав. Наслідки цієї поїздки не забарилися. 13 серпня (31 липня) було звільнено з посади командира полку підполковника Ю. Капкана з формулюванням «невідповідність посаді» та взято його під домашній арешт. На його місце було призначено підполковника Васильківського. Бачачи, що зібрані доказові матеріали слідчої комісії Малої Ради у справі сутички кірасирів з богданівцями йдуть врозріз з офіційною російською версією, зі Ставки Верховного головнокомандувача 16 (3) серпня 1917 р. до українського уряду — Генерального секретаріату — надійшло розпорядження про її розпуск. Зібрані матеріали мали бути передані слідчій комісії генерала О. фон Ремера¹⁰⁴. У бік Центральної Ради та УГВК пролунали погрози, що в разі повторення подібних випадків українізацію військ у тилу Південно-Західного фронту буде припинено¹⁰⁵. Військове міністерство у Петрограді озвучило пропозицію розформувати Богданівський полк. Командувача КВО звинуватили у поступливій політиці щодо Центральної Ради¹⁰⁶.

8 вересня (26 серпня) 1917 р. в українській газеті «Нова Рада» було опубліковано висновки слідчої комісії, що працювала під керівництвом генерал-майора Олександра фон Ремера¹⁰⁷. Результати її роботи зводилися до того, що поштовхом до кривавих подій стало порушення військових статутів зі сторони українських вояків, що в свою чергу призвело до перевищення влади зі сторони командування та особового складу кірасирського полку. Висновки слідства склалися з дев'яти пунктів:

¹⁰³ № 80. Протокол екстреного засідання комітету Центральної Ради, 27 липня 1917 // Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 199.

¹⁰⁴ Розпорядження начальника штабу верховного головнокомандувача // Нова Рада. 1917. № 105. 4 серпня. С. 2.

¹⁰⁵ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр. С. 81.

¹⁰⁶ Оголошення // Робітнича газета. 1917. № 97. 29 серпня. С. 1.

¹⁰⁷ Висліди комісії фон Ремера. С. 3.

1. Помічник командира полку підполковник Васильківський та начальники двох ешелонів богданівців недостатньо контролювали процес завантаження та особовий склад. Це призвело до того, що військовослужбовці вживали алкогольні напої, а потім почали стріляти у повітря.

2. Слідство не знайшло доказів, що богданівці обстріляли караульне приміщення кірасирів на станції «Київ-Пасажирський» та цивільних людей, що у цей час були на залізниці.

3. Під час проходження другого ешелону богданівців через станцію «Київ-Пасажирський» командир 3-го ескадрону кірасирів штаб-ротмістр Петро фон Вік віддав наказ відкрити вогонь у напрямку військового ешелону.

4. Слідчій комісії не вдалося встановити, хто з київського військового керівництва віддав наказ командирові кірасирського полку полковнику Федору Бековичу-Черкаському відправити на станцію «Пост-Волинський» 2-й ескадрон, що мав роззброїти та арештувати ешелон богданівців.

5. На станції «Пост-Волинський» окремі солдати-богданівці відмовилися віддати зброю та стали стріляти в кірасирів.

6. Після роззброєння богданівців не виявлено комісією кірасирів, що брутально поводитися з українськими офіцерами та вояками.

7. Прапорщику богданівського полку Гладкому декілька кірасирів завдали тілесних ушкоджень, хоча й розуміли, що він є офіцером.

8. Слідство не встановило, що перед відправленням полку на фронт серед вояків богданівців деякими особами проводилася агітація з метою зірвати переміщення полку. Також не було підтверджено поширення серед вояків друкованої відозви «Вільні козацькі думки».

9. Постріли, які лунали на Батіївській горі, Солом'янці, не мали ніякого стосунку до проїзду військових ешелонів. Комісія вважає, що постріли були випадкові¹⁰⁸.

Головним чинником, що призвів до стрілянини та жертв, у висновках слідства стала бездіяльність командування Богданівського полку. І, звичайно, «винними» були українські вояки, що відмовилися скласти зброю¹⁰⁹. Попередні напрацювання слідчих комісій Малої Ради та УГВК не були взяті до розгляду російською стороною. Зі сторони кірасирів та вищого керівництва КВО нікого не було притягнуто до відповідальності. Поступово розслідування справи відійшло на другий план, а далі — призупинилося¹¹⁰.

Слід зауважити, що деякі висновки комісії сприймаються доволі скептично. Як можна повірити тому, що не було встановлено, хто віддав наказ на зупинку та роззброєння другого ешелону? У структурі військового управління будь-які дії мають чітко регламентуватися наказом, який може віддаватися усно чи видаватися письмово або за допомогою технічних засобів зв'язку. Наказ на здійснення

---

¹⁰⁸ Висліди комісії фон Ремера. С. 3.

¹⁰⁹ Висліди комісії фон Ремера в справі розстрілу богданівців // Вісник Союзу Визволення України. Відень. 1917. Ч. 45 (175). 4 листопада. С. 712–713.

¹¹⁰ Там само.

зазначеної провокації не могли приймати на рівні командира полку чи командирів кірасирських ескадронів. Наказ на такі дії мав надійти лише зі штабу КВО. У споминах начальника команди зв'язку кірасирського полку ротмістра Георгія Гоштовта є згадка про те, що наказ на застосування сили надійшов від тимчасово виконувача обов'язків коменданта м. Києва О. Циговича¹¹¹. Звичайно, що комендант не міг самостійно віддати цей наказ, попередньо не узгодивши його з командувачем КВО полковником К. Оберучевим. Слідство довело, що богданівці не вели вогонь з потягу, коли він рухався через «Київ-Пасажирський». Хоча ще до початку слідства російська сторона заявила, що першими відкрили стрілянину саме українські вояки. Говорилося також про вбитих кірасирів, міліціонерів та цивільних осіб, що перебували на вокзалі. Але, як далі виявилось, це був наклеп. Смертельних втрат зазнали лише богданівці, а зі сторони кірасирів було лише двоє поранених. Також викликає сумніви висновок, що постріли в бік ешелонів з Батієвої гори та Солом'янки були випадковими. Можна було б із цим погодитись, якби пролунав один чи два постріли. Але інтенсивність вогню була досить сильною, про що свідчить наявність поранених серед богданівців, коли потяг ще не дійшов до станції «Київ-Пасажирський». Висновок про те, що українські вояки відмовилися скласти зброю на станції «Пост-Волинський» та почали стріляти, взагалі суперечить перебігу подій, що там відбувалися. Другий ешелон без попереджень спочатку почали обстрілювати з кулеметів та гвинтівок, а потім вже заговорили про складання зброї, а не навпаки. У свою чергу ті богданівці, які мали на руках зброю та набої, намагалися чинити опір. А чи можна було іншим, цивілізованим способом зупинити потяг? Звісно! Для цього начальник станції разом з представниками вищого російського командування мали зупинити ешелон на станції, перевести його на запасну колію, викликати начальника ешелону, старшин та з'ясувати, що сталося. І ці всі дії можна було провести без застосування зброї. Але цього не сталося! Десятки вбитих та поранених — ціна антиукраїнської агітації та нетерпимого ставлення до Богданівського полку.

Отже, не залишається сумнівів, що напад на військові ешелони Богданівського полку був заздалегідь спланованою російським командуванням акцією з метою дискредитації 1-го Українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького. У бік УГВК посипалися погрози, що у разі повторення таких інцидентів процес українізації на фронті буде припинено, а частини розформовано. Але, незважаючи на залякування, український військовий рух у російських частинах продовжував набирати оберти та став потужним об'єднавчим фактором національних сил.

Не дочекавшись висновків слідчої комісії, російське військове командування відправило Богданівський полк на Південно-Західний фронт. На кінець серпня 1917 р. українська частина ввійшла до складу 10-ї піхотної дивізії 5-го армійського корпусу¹¹².

¹¹¹ Гоштовт Г. Кирасиры Его Величества в Великую войну.

¹¹² Стефанів З. Українські збройні сили 1917–21 рр. Ч. I: Доба Центральної ради й Гетьманату. 1947. С. 13.

РОДИНА ГРУШЕВСЬКИХ

Сергій Григорович Грушевський у світлі документальних і мемуарних джерел

Випускне фото гімназиста Сергія Грушевського.

Златопіль, 1909 р. Фото з зібрання

Д. Грушевського. Публікується вперше.

Поміж багатьох згадок Григорія Миколайовича про своїх дітей в листах до Михайла Грушевського найтеплішими були його розповіді про Сергія. Нездолго він розповідав і про синове навчання в Златопільській гімназії, до якої хлопець вступив у серпні 1901 р., а закінчив з відмінними оцінками в червні 1909. 19 липня 1909 р. щасливий батько з гордістю розповідав Михайлові Сергійовичу: «Син мій Сергій змалку має великий хист до історії, і в гімназії всі вчителі вважали його за історика, “подающего большие надежды”». А далі він просив Михайла Сергійовича: «Знаючи кебету свого сина, я дуже хочу, щоб він пішов по твоїй дорозі, щоб він продовжив твоє діло. Задля цього я дуже тебе благаю, щоб ти познайомив [його] з людьми, котрі б вели його по цій стежці, а щоб ти сам хоч назірці наглядав за ним, як це тобі можна. Сам я тепер не маю сили вести його в такому напрямку за браком знання. Як би то було добре,

щоб з нашої хвамилії не переводились історики»¹. Ми не знаємо, чи ідея подальшого навчання в університеті прийшла від ученого, чи зародилась ще під час навчання в гімназії, але архівна лекційна книжка засвідчує, що того ж 1909 р. юнак вступив на відділення російської історії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в Києві².

¹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 156–157 зв.

² Державний архів Києва (далі — ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 3329. Арк. 3.

Університет Св. Володимира: від «Просвіти» до «Двуглавого Орла»

Університетська справа, де відсутні як фото, так і біографічні матеріали (напевно, в 1930-х роках вони були вилучені ГПУ), все ж дає уявлення про навчання Сергія Грушевського та його становлення як історика. У численних заявах на ім'я декана звучить бажання юнака спеціалізуватись у Митрофана Довнар-Запольського, а пізніше ще й у Василя Данилевича. Мабуть, передбачалось, що він піде слідами Михайла та Олександра Грушевських.

Дійсно, спершу так і було. Образний портрет першокурсника Сергія Грушевського на початку університетського навчання залишив невідомий нам український діяч під псевдонімом Старий просвітянин: «Прийшов до нас на засідання артистичної комісії (це було в Троїцькому народному домі) молоденький студент першого курсу історико-філологічного факультету і заявив соромливо: “Я член «Просвіти», працюю в студентській громаді, хочу, чим зможу, допомогти вам своєю роботою”. Порадилися ми і прийняли його в нашу невеличку комісію. І С[ергій] Грушевський почав у нас працювати бадьоро і жваво. Йому доручали навіть упорядкування окремих вечірок і концертів, присвячених українськ[им] письменникам, що періодично тоді впоряджались «Просвітою» в народній аудиторії (на Бульв[арно]-Кудрявській вулиці, на Куренівці, Деміївці. С[ергій] Грушевський скрізь був, скрізь допомагав і швидко завоював собі ім'я одного з найенергійніших робітників комісії, а згодом його обрали за секретаря комісії»³.

Так починався громадський шлях Сергія Грушевського. Але невдовзі настали, за виразом того ж Старого просвітянина, «часи найтемнішої реакції і київська “Просвіта”, а за нею й інші, перестали існувати. І наша, невеличка тоді, сем'я просвітян розбилась. На якийсь час зник з очей і наш “любимчик”, молодий студент С[ергій] Грушевський. Через рік, або й через зо два зустрічаю його в університеті. Зрадив. Сердешно вітаю товариша по спільній ідейній праці. Але бачу, що наш “любимчик” якось неохоче привітався, процідив крізь зуби кілька слів і подався геть. Це мене вразило, але поміркував собі: може, в чоловіка якась неприємність (це було під час іспитів), може, спішить куди. Зустрівся удруге. Кланяюся, він одвертається, але досить голосно каже: “Здоровствуйте” і, понуривши голову, тікає од мене. Це вже мене зацікавило. Почав я розпитувати декого, що сталося з любимчиком, а мені й кажуть: “Та хіба Ви не знаєте? Це ж ренегат: він тепер один з найголовніших членів партії академічного порядку. Сам [Володимир] Голубев його благословляє”. Звичайно, більше я вже з “любимчиком” не вітався»⁴.

Причини таких, здавалось би, несподіваних змін у поведінці студента Сергія Грушевського виглядають дуже прозаїчно. Чого він міг, з суто життєсько-кар'єрного погляду, досягнути, спрямовуючи свої зусилля і безсумнівний талант на «невдячну» і сповнену неприємностей, аж до виключення з університету, «українську справу»? Голодного безперспективного існування або ще й в'язниці? Зовсім інша справа — коли долучитися до панівної в Імперії офіційної великодержавної лінії...

³ Старий просвітянин. Ренегат / С. Грушевський // Нова Рада. 1917. 11 липня. С. 2.

⁴ Там само.

Про те, що така зміна була належно оцінена реакційним університетським керівництвом, свідчать заяви, починаючи з другого курсу, про пільги, що, як правило, задовольнялись. Тут і датоване 3 вересня 1910 р. прохання на ім'я про-ректора «освободить меня от платы за учение в текущем академическом году на основании того, что курс гимназических наук я окончил с золотой медалью. При бумагах моих находятся удостоверение о бедности моего отца и удостоверение гимназического начальства, что по бедности родителей я освобожден от платы за учение»⁵. І тоді ж подане прохання «назначить мне одну из вакантных стипендий, находящихся при историко-филологическом факультете»⁶ з таким самим поси-ланням на бідність батька. Схоже, що того разу прохання було задоволено ще не в повному обсязі, а допомога на 1910–1911 академічний рік виявилася скром-нішою, бо, як він згодом зазначав, «пособие Киевской городской думы [...] при бедности моих родителей является недостаточным для моего существования»⁷. Через рік, 8 серпня 1912 р., він повторив «прошеніє» «назначить мне в предстоя-щем 1911–1912 академическом году одну из вакантных стипендий, находящихся при историко-филологическом факультете», а також просив «освободить меня, по примеру прошлых лет, от платы за учение»⁸. Також була призначена стипендія Св. Кирила й Мефодія. Але ж за все треба платити...

Наші висновки підтверджує вже відомий нам Старий просвітянин: «Незаба-ром після цього ім'я С. Грушевського вже з'явилося у “Киевлянині” серед списків студентів-академістів. Про щось С. Грушевський читав вже й доклада, в якому ганьбив українство і український рух. Словом, молодий чоловік будував собі кар'єру. Ще через два роки він, дякуючи тому, що був серед академістів, зайняв, зразу з університетської лави, посаду учителя одної з київських казенних гімна-зій. А таку посаду можна мати зразу у Києві, як відомо, тільки за “особливі послу-ги” “русскому делу”»⁹.

Ми не будемо заглиблюватися в діяльність Сергія Грушевського на ниві росій-ського крайнього правого руху; на цю тему значний фактаж зібрав російський історик Антон Чемакін¹⁰ (хоч і не з усіма його висновками можемо погодитись). Згадаємо лише активну участь у близькому до чорносотенства «Всероссийском националь-ном студенческом союзе», що діяв у Києві і ставив за мету «укрепление основ рос-сийской государственности — самодержавия, православия и российской народно-сти — как среди студенчества, так и в народных массах»¹¹. У 1911–1914 рр. Сергій був членом цієї організації, зокрема, з 1912 р. займав посаду товариша голови і, за

---

⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 3329. Арк. 14.

⁶ Там само. Арк. 15.

⁷ Там само. Арк. 63.

⁸ Там само.

⁹ *Старий просвітянин*. Ренегат / С. Грушевський // Нова Рада. 1917. 11 липня. С. 2.

¹⁰ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора» // Вопросы национализма. 2016. № 1 (25). С. 51–77.

¹¹ Устав Всероссийского национального студенческого союза. К., 1912. С. 1.

його словами, вважав, що головним завданням студентських національних організацій «должна быть пропаганда в среде студенчества русских национальных идей»¹².

Університет він закінчував уже як сформований російський великодержавний діяч, мало не чорносотенець. Схоже, що й тут, як і за кілька років до цього у «Просвіті», йому повірили і встигли полюбити. Принаймні до такого висновку приводить прощальний адрес від київського відділу «Всероссийского национального студенческого союза», виголошений після закінчення Сергієм Грушевським університету:

Многоуважаемый и Дорогой Сергей Григорьевич!

С чувством искреннего сожаления Киевский Отдел Всероссийского Национального Студенческого Союза относится к тому, что Вы, вследствие окончания университета, выходите из состава действительных членов Союза. Вступив в Союз 10 ноября 1911 г. вскоре после официального открытия нашего Отдела, Вы сразу приняли активное участие в его деятельности. 11 декабря 1911 г. Вы прочли обширный и интересный доклад на тему «Славяно-немецкие отношения». В марте 1912 г. Вы вступили в члены Комитета, а в октябре 1912 г. заняли в нем должность товарища председателя. С этого времени Вы особенно выделились своей энергией и трудоспособностью. Сколько раз, когда деятельность Отдела замедлялась, Вы давали ей новый толчок, выступая с тем или иным проектом. В 1913 г. деятельность Киевского Отдела значительно расширилась и укрепились, но все наиболее существенное, что предпринимал Отдел в 1913 г., было сделано по Вашей инициативе и при Вашем ближайшем участии. Вы внесли весьма важное изменение в организацию чтения докладов; Вы были инициатором многих и при том наиболее важных наших собраний; в декабре 1913 г. Ваш доклад «На трудном пути» вызвал такой интерес среди студентов и имел в жизни нашего Отдела такие важные последствия, как еще ни один из наших докладов.

*Мы не станем перечислять всего того, что сделано Вами для Союза: это заняло бы слишком много места. Скажем только, что Ваш уход — тяжелая, трудно заменимая потеря для Союза. Примите же от нас сердечную благодарность за Ваши труды на пользу дорогого всем нам дела, а вместе с тем и поздравления с окончанием университета. Да поможет Вам Господь Бог еще многие и многие годы трудиться на пользу русского национального движения.*¹³

Закінчивши 1913 р. університет, Сергій Григорович одержав там місце професорського стипендіата на кафедрі російської історії, де буде числитись до 1920 р.¹⁴. Темою його дисертації став «Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века» (як покаже час, то була його головна в житті наукова праця), матеріали для якої юнак збирав у московських архівах і за яку він був удостоєний срібної медалі історико-філологічного факультету. Джерельні матеріали до праці були опубліковані

¹² Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора»... С. 58.

¹³ Очерк деятельности Киевского Отдела Всероссийского Национального Студенческого Союза (1912/13 и 1913/14 гг.). К., 1914. С. 52.

¹⁴ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 3329.

в «Университетских известиях» (№№ 3, 5–6, 7–8, 9–10 за 1916 і № 1–2 за 1917). А через рік по закінченні університету він був допущений до викладання історії та латини в Київській восьмій гімназії, яка також називалась гімназією «Групи батьків». Це засвідчує ціла низка документів, зокрема, датований 7 серпня 1914 р. лист попечителя Київської навчальної округи до директора гімназії¹⁵.

Сергій Грушевський. Київ. 1910-ті роки. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Розпочата 9 серпня 1914 р. і закінчена 21 вересня 1917 р. в канцелярії київської гімназії «Групи батьків» справа викладача С. Грушевського містить кілька написаних у сухому діловому стилі документів про його призначення на посаду. Поміж них дещо виділяється датований 23 жовтня 1914 р. і адресований директорові гімназії лист ректора університету, де ректор, «не встречая со своей стороны препятствий к допущению оставленного при Университете Св. Владимира для приготовления к профессорскому званию Сергея Грушевского к преподаванию курсов истории и 5 уроков латинского языка», значуще наголосив, «что г. Грушевский в бытность студентом пользовался стипендией Свв. Кирилла и Мефодия, за которую обязан службою правительству»¹⁶.

«Зробившись учителем, — продовжує Старий просвітянин, — С. Грушевський розперезався вже зовсім і все частіш і частіш почав виступати з докладами і промовами проти українства. Коли настала воля, він зробився одним з найвірніших оборонців “русского дела в Юго-Западном Крае” і тепер “працює” під високою рукою “самого” Анатолія Савенка, іронічно вигукуючи на усяких “истинно-русских” виборчих і інших зібраннях: “Зачем мне ваша, господа украинцы, убогая хатка, когда предо мной широко раскрыты двери? Там Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой...” Так такий-то наш колишній “любимчик”, а тепер власник “роскошного русского палаццо”. [...] Голос кар’єриста подолав найсвятіші юнацькі мрії»¹⁷, — гнівно підсумовує автор. Він «вступив до найреакційнішого угруповання — “Двуглавого Орла” під провід відомого чорносотенця-психопата Голубева. Незадовго до війни [...] виявив

¹⁵ ДАК. Ф. 77. Оп. 1. Спр. 4506. Арк. 2.

¹⁶ Там само. Арк. 7.

¹⁷ *Старий просвітянин. Ренегат / С. Грушевський // Нова Рада. 1917. 11 липня. С. 2*

себе голосною витівкою разом з своїми товаришами-чорносотенцями, — в українській книгарні розбив вітрину та облив чорнилом портрет Шевченка»¹⁸, — додає Олександр Лотоцький. За гіркою оцінкою Михайла Грушевського, Сергій «став окрасою чорносотенного студентства і ним похвалялись в банді Шульгіна – Савенка, що от у них єсть “свій Грушевський”»¹⁹. З 1915 р. він став активним членом Київського клубу російських націоналістів.

Той примарний «кар’єрний злет» супроводжувався і цілком реальним успіхом в особистому житті. Десь у 1916–1917 рр.²⁰ Сергій Грушевський одружився з Ольгою Ничипорівною Левитською (прибл. 1896 / 1899²¹ – 1980) — донькою Ничипора Денисовича Левитського — священника с. Івангород на його рідній Чигиринщині. Як покаже час, з цим вибором Сергій не помилився. Знаємо, що десь у ті ж роки вийшла заміж за Сергієвого товариша Родіона Кутепова²² і його сестра Ірина Грушевська.

Проте, як несподівано виявилось, складніше було з вибором кар’єрним. Стрімка зміна революційних подій у 1917 р. змела російську самодержавну владу, на яку зробив ставку Сергій Грушевський. «С. Грушевський помилився: тепер лопнула й кар’єра його, але назад немає йому повороту»²³, — підсумовував уже цитований вище Старий просвітянин. Ніби за інерцією, він продовжував відстоювати «общерусское дело», зокрема після постановня Української Центральної Ради активно виступав проти українізації освіти в Україні, заявляючи, що «общерусская культура является родной и для малороссов»²⁴.

І тут постає цікаве (і водночас наївне) питання: якщо припустити, що Сергій Григорович керувався суто кар’єрними мотивами, то чому не скористався шансом перейти на службу до Центральної Ради, якою керував його родич і хрещений батько Михайло Грушевський? За формулюванням А. Чемакіна, «если бы он был простым карьеристом, то после событий 1917 г., когда его крестный стал председателем Центральной Рады, Сергей вполне мог явиться к нему на поклон, “по-

¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 70.

¹⁹ Грушевський М. Споми́ни // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 144.

²⁰ Документів про вінчання Сергія Григоровича з Ольгою Ничипорівною поки що не виявлено. Але у кліровій відомості с. Кримок за 1916 р. о. Григорій Грушевський записав про Сергія: «Женат на Ольге Никифоровне, дочери священника» // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 90.

²¹ Щодо року народження Ольги Ничипорівни Левитської є розходження. Так, з клірової відомості с. Івангород на 1899 р. (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4017. Арк. 34 зв.-35) вона зазначена трирічною, а отже, мала народитись приблизно 1896 р. Але за даними нащадків (зокрема з автобіографії Василя Сергійовича Грушевського, електронна копія якої зберігається в ІММГ) Ольга Ничипорівна Левитська народилась 1899 р. Причина такого розходження поки що не відома. Втім, це не єдиний приклад неточності. В тій же автобіографії Василя Сергійовича написано, що його батько Сергій Григорович народився в с. Баришівці Київської обл.

²² Про Кутепова Родіона Васильовича (1892 – не ран. 1943) див. у цій книзі: Кучеренко М. «Був ще й Грицько з Шабельник» (Григорій Миколайович Грушевський). С. 207–265.

²³ Старий просвітянин. Ренегат / С. Грушевський // Нова Рада. 11 липня 1917. С. 2.

²⁴ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора». С. 59.

каяться” за “прегрешения” молодости и попытаться встроиться в систему новой власти»²⁵. Відповідь проста: надто вже сильно розійшлися їхні дороги. Так, А. Чемакін вважає, що Сергій Грушевський керувався переконаннями і саме тому не пішов «на поклон» до Михайла Грушевського, та ще й «пошел на конфронтацию со своим высокопоставленным родственником и предпочел работать в “команде” Шульгина, в условиях чрезвычайно неблагоприятных и даже рискованных для русских националистов»²⁶. Ми ж поглянемо з іншого боку: після всього, що сталося, Михайло Грушевський просто не захотів би мати з таким родичем нічого спільного.

Та все ж на тлі стрімкої зміни політичної ситуації в поведінці Сергія Григоровича починають з'являтися несподівані ознаки відходу від імперського промосковського централізму до своєрідного малоросійства. Так, дослідження А. Чемакіна показує, що «совместно с Савенко Грушевский выражал недовольство попытками лидеров Всероссийского национального центра, находившихся в Москве, взять под контроль русское движение Киева. Они полагали, что Москва Киеву не указ и что настоящие русские люди живут именно в Малороссии. На одном из собраний КНЦ Грушевский, подстрекаемый Савенко, произнес речь, после которой профессор Киевского университета Г[ригорий] Демченко заметил: “Знаете, я сейчас был у моего двоюродного брата Шелухина — ярого украинца, так, право же, он говорил о “Москве” то же, что вы, только вместо термина “Малороссия” употреблял термин “Украина”... И еще разница между Вами и им: в его словах я не уловил такой кипящей ненависти, как у вас!»²⁷. Схоже, що на той час у свідомості Сергія Грушевського химерно переплітались великоросійський централізм з місцевим малоросійським патріотизмом. Тому, за висновком А. Чемакіна, «Савенко и Грушевский ни в коем случае не хотели отделения Киева от Москвы, напротив, они выступали за единое русское государство, в котором Малороссии будет принадлежать руководящая роль, в котором Киев будет доминировать над Москвой. Та версия русского национализма, которую исповедовал С. Грушевский, предполагала первенство Киева, если не административно-политическое, то уж точно национально-культурное»²⁸. Можливо, віддаленим орієнтиром йому ставав тепер гетьман Павло Скоропадський.

Після падіння Скоропадського і встановлення в Києві влади Директорії С. Грушевський разом з А. Савенком переїхав до Одеси, де увійшов до складу очолюваного В. Шульгіним бюро Південноросійського національного центру. Свою тогочасну позицію він висловив цілком однозначно: «Чем слабее становилась Россия, тем смелее становились украинцы в своих изменнических сепаратистических устремлениях. И когда Россия, захваченная агентами Германии — большевиками, агонизировала, украинцы совершили над умирающей родиной ликующий кан-

---

²⁵ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора». С. 63.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 61.

²⁸ Там само. С. 61–62.

нибальський танец, с лютой ненавистью обнаглевшего трусливого хама»²⁹. Водночас при всьому своєму бажанні Сергій Грушевський не міг цілком відірватись від українства. «Выступления его в защиту русской культуры были особенно пикантны, так как он говорил с самым сочным и несмываемым “украинским” акцентом и как украинский, как галицийский, так и малорусский (цікаво, як авторка спогадів їх розрізняла? — М. К.) знал в совершенстве»³⁰, — згадувала дружина В. Шульгіна.

«...Проявили себя активными советскими работниками»

Український акцент не заважав йому залишатись у руслі російської великодержавної політики, але при всьому цьому зовнішнє забарвлення з білого на червоне йому довелося змінити. Так, «при деникинщині Грушевський являвся в Києве в одну из библиотек с мандатом на предмет извлечения “большевистской литературы”»³¹. Проте після перемоги більшовиків від еміграції він утримався, а, небезпідставно остерігаючись репресій, сховався у провінції — на своїй рідній Чигиринщині. І водночас — круто змінив орієнтацію на користь нової влади. Збережені матеріали родинного архіву дозволяють приблизно реконструювати його діяльність у цей непростий період: «В 1920–1923 годах С. Г. Грушевский преподает в Ставидлянской трудовой и профессиональной школе, читает лекции на педагогических курсах для учителей Чигиринщины, возглавляет созданный им же Кременчутский институт народного образования»³². Ще виразніше про зміну політичної орієнтації засвідчує його праця в рідній Златопільській гімназії, яку десь у 1920–1921 рр. Сергій Григорович несподівано очолив, перейменувавши на Кременчуцький інститут народної освіти ім. III Інтернаціоналу (ця сторінка його діяльності ще потребує вивчення й уточнення).

І тут знову неминуче постає питання щодо мотивації чергової різкої зміни в політичних орієнтирах. Чого тут більше: безпринципного прагнення до успішного виживання з подальшим кар'єрним зростанням чи чогось іншого? Очевидно, повної відповіді вже не буде ніколи, та все ж задля справедливості варто вдуматись у спогади доньки Анатолія Савенка, який донедавна виступав ідейним керівником Сергія Грушевського: «Сколько раз я думала: если бы отец не уехал из Киева и — что, разумеется, маловероятно — и уцелел бы, то непременно переосмыслил бы все, примирился бы со всем происшедшим и наверняка преданно служил бы Советскому Союзу, Украине, вскормившей его земле. Разве мало интеллигенции, даже бывших монархистов, осталось на родине и стали честно работать с новой — Советской — властью?»³³ Принаймні вся наступна діяльність Сергія Григоровича засвідчуватиме в ньому старанного радянського функціонера, справи якого йти-муть в унісон з тогочасним партійним курсом.

²⁹ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора». С. 59.

³⁰ Там само. С. 62.

³¹ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 204–205.

³² Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого // Культурная жизнь юга России. № 4 (38). 2010. С. 79.

³³ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора». С. 66.

Саме таким він постає під час роботи в Полтаві, де, ймовірно, з 1922 р. працював на посаді інспектора губернського відділу освіти й одночасно — лектором з історії в Полтавському інституті народної освіти (ПІНО). Цей навчальний заклад був утворений у квітні 1921 р. внаслідок злиття історико-філологічного факультету і педінституту. На час утворення ПІНО мав кілька приміщень, зокрема історико-філологічний факультет — два будинки по вул. Шевченка, 20 та по вул. Стрітенській, 43 (колишній особняк купця Панасенка), які з боку двору фактично становили одне ціле. Причому по Шевченка, 20 розміщувалася канцелярія та житло для ректора і викладачів. Варто згадати й приміщення по вул. Остроградського № 3 (колишня приватна жіноча гімназія Наталі Старицької), що належало факультетові протягом 1921–1924 рр. Крім того, заняття проходили в Краєзнавчому (тоді — Пролетарському) музеї. Тож у тих приміщеннях почали не раніше 1922 р. працювати Сергій Грушевський та Родіон Кутєпов (в лютому 1923 р. він зайняв посаду декана історико-філологічного факультету)³⁴.

Будинок ПІНО по вул. Стрітенській № 43. Прибл. 1922–1923 рр.
Оригінал зберігається в архіві ПНПУ ім. В. Г. Короленка

Свідченням завершення того переломного періоду стали матеріали атестаційної комісії Полтавської губнаросвіти з перевірки особового складу працівників освіти, яка 17 квітня 1923 р. подала на розгляд голови Укрголовпрофосвіти харак-

³⁴ Дякуємо кандидатові географічних наук, доцентів кафедри географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка п. Леонідові Булаві за відомості та світлини з історії Полтави 1920-х років.

теристики на «двух новых лекторов С. Грушевского и Р. Кутепова (декана)»³⁵. Автор характеристики Кожевник³⁶ наголошує, що «их прошлая и настоящая деятельность и воззрения так тождественны, что нет даже надобности их обособлять, а представляется возможность говорить заодно»³⁷. При цьому Р. Кутепова він однозначно характеризує: «бывший черносотенец»³⁸. «Сейчас в Полтаве пытаются всячески проявить себя, представляют из себя марксистов, ведут антирелигиозную пропаганду и т. д. Этим самым им удалось в Полтаве завоевать себе авторитет и они считаются ценными лекторами»³⁹, — підсумовує Кожевник.

Будинок ПНО на вул. Остроградського, 3 (колишня жіноча гімназія Н. Старицької).
Світлина 1917 р. з приватного зібрання

³⁵ ДАПО. Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 204–205.

³⁶ За відомостями Л. Булави, Яким Кожевник (прибл. 1898 – не ран. 1960-х) з лютого по жовтень 1923 р. був політкомісаром ПНО і одночасно — керівником «партячейки», фактичним керівником вишу (попередній комісар галичанин Мирослав Гаврилів і ректор Іван Рибаків були звільнені в лютому 1923 р., а нового ректора призначили в квітні, але він був на посаді в Наркоматі освіти, тому зміг прибути не раніше жовтня 1923 р.). Тобто розправу над С. Грушевським і Р. Кутеповим чинив саме Я. Кожевник. При всьому цьому Л. Булава наголошує на унікальному факті, що Кожевник водночас був студентом ПНО. По закінченні навчання прибл. 1924 р. він зникає з поля зору. Почастило лише виявити відомості про нього на посадах зав. кафедри історії СРСР і декана істфаку Горьковського державного університету (1950-ті роки). Я. Кожевник публікувався на тему революції 1905–1907 рр. на Чернігівщині та історії підприємств м. Горького. За деякими відомостями, звинувачувався в сіонізмі.

³⁷ ДАПО. Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 204.

³⁸ Там само. Арк. 204–205.

³⁹ Там само.

Важливим джерелом для збору більшовиками відомостей про громадсько-політичну діяльність Грушевського і Кутепова у студентські роки став «Сборник Киевского отдела Всероссийского Национального Студенческого Союза», опублікований 1912 р., коли його автори ще не підозрювали, які неприємності він принесе їм у недалекому майбутньому.

Сергій Грушевський з Родіоном Кутеповим (?).
Прибл. 1920 р. Фото з зібрання Д. Грушевського.
Публікується вперше

«Как видно из “Сборника Киевского отдела Всероссийского Национального Студенческого Союза” (изданного в 1912 г. в Киеве), а в этом сборнике помещена вся деятельность Киевского отдела с момента его организации по 1912 г. включительно, Грушевский и Кутепов самым активным образом работали в этом отделе, состоя членами Союза. За их активность говорят протоколы всех заседаний отдела, оба они были избраны “членами-учредителями Киевского отдела”. Далі невідомий нам автор документа досить скрупульозно аналізує на підставі вищеназваного збірника всю діяльність С. Г. Грушевського та Р. В. Кутепова, включно з їхніми розміщеними там публікаціями. Підсумовуючи все, він закінчив: «Считаю необходимым предложить Грушевскому и Кутепову реабилитироваться перед Соввластью в прессе и где следует, и только в зависимости от исхода этого возможно дальнейшее их использование как лек-

торов»⁴⁰, — робить висновок Я. Кожевник. І такі два покайні листи з’явилися в пресі 11 травня. Вони були сповнені бажання відмежуватись від минулої діяльності і вписатися в нову збільшовичену систему.

Письма в редакцию

«Habent sua fata liberi» (Свою судьбу имеют книги)

Странная судьба постигает иногда некоторые книги: когда они выходят в свет, их никто не читает и никто ими не интересуется, но спустя лет 10 вдруг появляется к ним неожиданный интерес, и если нет их в продаже, они извлекаются из пыли книжных гробниц, ходят по рукам, комментируются, быть может, из них составляются даже выписки, которые посылаются соответствующим лицам и учреждениям, с целью привлечь их внимание к подобным книгам... И еще более

⁴⁰ ДАПО. Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 205.

удивительно, если подобная книга вовсе не заслуживает по существу такого запоздалого внимания. Так именно случилось с сборником статей студентов-националистов, изданном в гор. Киеве в 1912 г. Чтобы не поставить моих неожиданных читателей в недоумение относительно моей прошлой и настоящей деятельности, а также избавить их от необходимости делать недосужие домыслы, считаю необходимым заявить следующее.

В первые годы своего пребывания в университете я действительно находился под влиянием национального романтизма, архибуржуазная подкладка которого была для меня в то время неясна, чем более, что она прикрывалась славянофильски-народническими настроениями. Этот националистический импрессионизм скоро, однако, потерял для меня всякое значение и был мною совершенно изжит под влиянием общего роста моего мировоззрения, развитие которого шло в направлении от догматического идеализма к критическому реализму (материализму), а в политике от национализма к интернационализму и социализму. Мировая война и великая Октябрьская революция только углубили и завершили этот внутренне начавшийся процесс идеологического развития. Март 1917 г., ярко вспыхнувший украинский шовинизм, гетманищина и позорный опыт генеральского управления страной во время деникинщины иллюстрировали мне полную беспочвенность, бесплодность и политическую «импотенцию» иных группировок, кроме пролетариата, руководимого коммунистической партией.

Искреннее сочувствие советскому строительству выражалось с внешней стороны в активном проведении линии Наркомпроса в организации высшей школы, а также в работе в разных культурно-просветительных учреждениях, что в свое время было известно Киевскому, а потом Кременчугскому ГубОНО, а также Главпрофобру.

Нелишним будет добавить, быть может, что активная работа в Полтаве и была отчасти причиной преувеличенного и незаслуженного внимания к моему неудачному литературному опыту юношеского периода.

Декан Полтавского ИНО Р. Кутепов⁴¹

Тут же був лист його швагра Сергія Грушевського:

Для того, чтобы покончить с разного рода недоумениями, и ввиду обращаемых иногда ко мне запросов, прошу уважаемую редакцию газ[еты] «Голос труда» не отказать в напечатании нижеследующего:

Я принадлежал к политической группировке В. В. Шульгина, являясь ее постоянным кандидатом при различных выборных кампаниях 1917 гг. и вообще принимая активное участие в ее деятельности.

Отойдя уже несколько лет от указанной группы, по причине наметившегося глубокого расхождения во взглядах, в целях окончательного отмежевания от белогвардейских группировок, ориентаций и т. п., находящихся в настоящее время за границей, считаю необходимым отметить, что и принципиальная позиция Шульгинской группы и ее политическая тактика были несомненно неправильны-

---

⁴¹ Голос труда. № 104 (851). 1923. 11 мая.

ми и в никаком отношении не оправдывались объективными условиями развития исторического процесса. Желание же осуществить какую-то надклассовую, общенациональную позицию было по существу попыткой объять необъятное, романтическим порывом заблудившейся утопической интеллигентской мысли.

Теперь является совершенно очевидным, что только советский строй, созданный коммунистической партией, дает единственно возможные условия к экономическому и социальному развитию не только России, но и всякой страны в условиях разложения капиталистического общества, и к этому неизбежному и необходимому выводу и пришлось прийти в обстановке непосредственной советской работы и как историку по научной специальности, не утратившему еще вовсе способности наблюдать и осмысливать исторические явления. На основании вышеизложенного, однако, прошу не рассматривать меня как «сменовеховца», поскольку последние полагают, что коммунистическая партия в процессе советского строительства должна была принять некоторые положения, исповедуемые ими, поскольку я лично нахожу, что, как раз наоборот, является глубоко ошибочной именно позиция той политической группировки, к которой я некогда принадлежал.

Лектор ИНО С. Г. Грушевский⁴².

Працівники ПІНО. У нижньому ряду перший ліворуч сидить Сергій Грушевський (атрибуція Л. Булави). Полтава, 7 листопада 1924 р. Світлина з архіву Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

⁴² Голос труда. № 104 (851). 1923. 11 мая.

Очевидно, не лише це каяття та величезне старання С. Грушевського і Р. Кутепова якнайкраще проявити себе перед новою владою, але й гостра нестача кадрів змусили полтавських більшовиків пом'якшити своє ставлення до їхніх «гріхів молодості». «Коллегия (вернее фракция) не сочла возможным от указанных лиц совершенно освободиться, тем более, что в грехах оба лица раскаялись и заявили себя открытыми сторонниками сов[етской] власти и ком[мунистической] партии. В Полтаве безусловно им обоим оставаться нельзя. Временно до выяснения вопроса о их переброске в Донбасс в ИНО они продолжают работать, а затем будет оформлен их перевод для пользы службы. [...] Не нужно, чтобы полтавская петлюровщина и черносотенцы особенно торжествовали. Конечно, если пробраться к печатным трудам всех работников ИНО, найдутся более изличающие их материалы, чем у Кутепова и Грушевского»⁴³, — писав 23 травня головний інспектор Педосвіти Зотін.

Проте схоже, що долю подальшого перебування Сергія Грушевського та Родіона Кутепова на полтавських посадах вирішив наступний документ, чернетка якого без підпису також зберігається у справі:

Губнаробраз Полтавицины

Служебная записка

Полтава. 1923 года

Ознакомившись по докладу ячейки ИНО и мнением гор[одского] парт[ийного] комитета с вопросом о дальнейшей работе пединспектора [одне слово нерозб.] Грушевского и декана ИНО Кутепова на Полтавицине в связи с прошлой их деятельностью и с последовавшим затем решением главпрофобра о переброске их в Донбасс, губком считает целесообразным высказаться за оставление означенных работников для дальнейшей работы по следующим соображениям:

1. Они внесли освежающую советскую струю в широкую массу работников, с какими им приходилось сталкиваться в процессе работы, в результате чего и возникло недовольство последних.

2. Переброска их в настоящее время будет расцениваться местными петлюровскими группировками как большая победа, что не может быть желательно для дальнейшего руководства работой.

3. За время своей работы они проявили себя активными советскими работниками, чего нельзя сказать про всех остающихся»⁴⁴.

З виголошеної вище багатозначущої фрази «переброска их в настоящее время будет расцениваться местными петлюровскими группировками как большая победа» ми виразно бачимо, що Сергій Грушевський та Родіон Кутепов, принаймні на тому етапі, аж ніяк не ототожнювалися з українством.

Тому новим неприємним «сюрпризом» мала стати для них проголошена 1923 р. XII з'їздом РКП(б) партійна політика «коренізації», що в умовах УСРР

⁴³ ДАПО. Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 208.

⁴⁴ Там само. Арк. 95–98.

означала деяку українізацію управлінського апарату, сприяння розвитку культури і мови українців.

Ольга Ничипорівна Грушевська на сцені, ймовірно, в Полтавському музичному технікумі. Полтава, середина 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Своєрідним свідченням подальшої роботи Сергія Григоровича в Полтаві за умов радянської українізації стали його статті в тогочасній полтавській пресі. Цікаво, що перша (вже україномовна) його стаття ще була за інерцією підписана російським криптонімом «Г-ский». З газетних сторінок він розповідав «про вибори в споживчих товариствах Полтавської райспілки»⁴⁵, закликав, «щоб споживча кооперація вела лише торговельну роботу»⁴⁶ — відповідно до постанови XIII з'їзду партії і пленуму Полтавського губкому. Також пояснював, що «зріст Союзу Комуністичної Молоди та все більше охоплення робітничої молоді, настирливо висовує питання пролетарського керівництва [sic!] в союзі»⁴⁷. Також розповідав про звіт бюро партосередку посадочної майстерні, про політшколу, яка «була зор-

⁴⁵ Г-ський. Про вибори в споживчих товариствах Полтавської райспілки / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1925. 23 грудня. С. 4. Автор вдячний науковцеві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Дмитрові Єсипенку за наданий матеріал.

⁴⁶ Г-ський. Про виробничу роботу в спожкооперації / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1924. 16 грудня. С. 1.

⁴⁷ Г-ський. Увага до активу / С. Грушевський // Там само. 1925. 26 липня. С. 2.

ганізована при осередку, закінчила своє навчання й дала товаришам товчок до дальнішої самоосвіти»⁴⁸. І зрештою — про двох синів колишнього поміщика Карпенка, які «влаштувались на радянській службі [...], що обурювало мало-перещипинських селян, які добре знають і їх, і їхнього батька»⁴⁹.

Ольга Ничипорівна Грушевська на сцені, ймовірно, в Полтавському музичному технікумі. Полтава, середина 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Одночасно в Полтавському музичному технікумі⁵⁰ навчалась Сергієва дружина Ольга Ничипорівна. Про це розповідає датована 23 листопада 1924 р. програма учнівського концерту до 30-ї річниці А. Г. Рубінштейна в цьому технікумі. З програми, зокрема, довідуємось, що учениця по класу співу Грушевська виконувала на концерті арію з опери «Демон» «Ночь тепла, ночь тиха»⁵¹.

Та остання газетна замітка Сергія Григоровича, датована 11 грудня 1925 р., виявилась також останнім на сьогодні свідченням про полтавський період життя Сергія та Ольги Грушевських. За даними Володимира Семистяги (він єдиний з дослідників, хто в РФ був допущений до слідчої справи С. Грушевського), 1925 р. Сергія Григоровича переводять на роботу до Харкова, де він «обіймає посаду ін-

⁴⁸ Г-ський. Бюро відчиталось / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1925. 4 серпня. С. 2.

⁴⁹ Г. С. Поміщицьких синів звільнено / С. Грушевський // Там само. 1925. 11 грудня. С. 3.

⁵⁰ За даними Л. Булави, будинок Полтавського музичного технікуму (до революції — Музичне училище Ахшарумова) зберігся донині. Нині його займає Палац дитячої і юнацької творчості. Міститься на вул. Пушкіна, 30.

⁵¹ Програма концерту зберігається в родині нащадків Сергія Грушевського. Електронну копію має ІММГ.

спектора педагогічної освіти української профосвіти Наркомосу [...] УСРР»⁵². З неясних спогадів нащадків нам відомо, що до Харкова переїхав і Родіон Кутепов зі своєю дружиною Іриною. Згодом ці відомості були документально підтверджені: протягом 1925–1934 рр. Родіон Васильович займав посаду професора історії мистецтв у Харківському художньому інституті⁵³. Очевидно, саме в Харкові розпався його шлюб з Іриною Григорівною.

Для Сергія Григоровича гіпотетичне перебування в Харкові на сьогодні є одним з найкоротших і найменш відомих періодів його життя. Якщо таке й було, то в тогочасній столиці УСРР він не затримався, мабуть, не знайшовши підходящої праці⁵⁴. Документальним свідченням про його харківський період можна було б вважати велике групове фото, де поміж багатьох досі не розпізнаних облич бачимо в останньому ряду Сергія Грушевського, а в першому — академіка Дмитра Багалія (слухним здається припущення про те, що знімок було зроблено восени 1927 р. у зв'язку з 70-річним ювілеєм вченого). Але точно відомо, що на той час Сергій Грушевський уже мешкав у Луганську.

«Грандіозні процеси соціалістичної реконструкції Донбасу»

Луганськ... Найкраще характеризує це робітниче поселення його первісна назва «Луганський Завод». Сучасна назва «Луганськ» (за харківським правописом 1920-х років — «Луганське») з'явилась лише 1882 р. Мабуть, Сергієві враження від міста цілком можуть збігатися з оцінкою його так само репресованого колеги-історика Сергія Пюнтковського (1891–1937), який побував там 1930 р.: «Луганск спрятан на донецкой равнине в каком-то овраге. Наверху кругом степи. Если войти на второй или третий этаж дома наверх, то под низом в котловане Луганск — заводы, тучи дыма, а ровной снежной равнине не видно ни конца, ни края. Старый Луганск очень удобно укрыт от ветров и от всего, кроме заводской копоти, которая как нарочно падает вниз, в котловину. Поэтому на равнине белый снег, а в Луганске на улицах какое-то месиво из грязи. Сам Луганск городишко маленький, в нем почти нет двухэтажных домов, и целые улицы идут из беленьких магазинов — типичные сакли. Только длинные трубы заводов стоят, как журавли, над ними, да несколько огромных новых домов»⁵⁵.

⁵² Семистяга В. Племянники М. С. Грушевського // Бахмутський шлях. 2005. № 3–4 (40–41). С. 107–108.

⁵³ Тепер Харківська державна академія дизайну і мистецтв.

⁵⁴ Зауважимо, що Харків фігурує у спогадах не всіх нащадків Григорія Грушевського. Якщо внучата небога Сергія Грушевського Марина Донцова зберегла перекази про Харків, то в родині його сина — Василя Сергійовича про Харків не згадується (можливо й тому, що В. С. Грушевський не любив щось розповідати). Версія про харківський період життя С. Г. Грушевського не знаходить підтвердження і в матеріалах його родинного архіву. Тому можна припустити, що з Полтави в 1925 р. він переїхав відразу до Луганська: «В 1925 году С. Г. Грушевского назначают туда (в Луганск. — М. К.) проректором по учебной работе, деканом факультета социального воспитания и профессором кафедры истории классовой борьбы в Украине» (*Грушевский Д.* Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79). За нововиявленими Л. Булавою відомостями, Сергій Грушевський переїхав до Луганська на місце Р. Кутепова, якого більшовики перевели до Луганська ще 1923 р.

⁵⁵ Дневник историка С. А. Пионтковского (1927–1934). Казань: Казан. гос. ун-т, 2009. С. 395.

Сергій Грушевський (5-й справа у верхньому ряду) у групі науковців. 6-й у нижньому ряду — академік Д. Багалій. Харків(?). Прибл. 2-га пол. 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського.

Публікується вперше

Втім, новий Луганськ (на той час — адміністративний і культурно-освітній центр усього Донбасу) впевнено перетворювався на нове радянське місто, і, за виразом Піонтковського, то були «степові Афіни», де «новые дома — это вузы, рабочие клубы, больницы. Это такие дома, что в любом из наших городов, в самой Москве они займут первое место. Дом Донецкого педагогического института⁵⁶ — он весь из стекла и бетона, весь пронизан лучами солнца и света»⁵⁷. Дійсно, той новий, збудований 1929 р. корпус був новим явищем для міста, ставши основою нещодавно (1923 р.) відкритого Донецького інституту народної освіти (ДІНО)⁵⁸. Цей перший вищий навчальний заклад Донбасу зібрав у своїх стінах відомих українських вчених, зокрема, С. Г. Грушевського, Ф. А. Бельського, Є. А. Равича-Щербо, С. О. Локтюшева, В. С. Буравцова, М. Холоділіна, І. Ліщину-Мартиненка. Найімовірніше, що Сергій Григорович переїхав до Луганська наприкінці 1925 р. (після вибуття П. Ф. Єфремова)⁵⁹. З архівних джерел бачимо, що 27 січня 1926 р.

⁵⁶ Тогочасна офіційна назва — Донецький інститут народної освіти (далі — ДІНО).

⁵⁷ Дневник историка С. А. Пионтковского (1927–1934). С. 395.

⁵⁸ Тепер — Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. У 2014 р. через воєнні події був евакуйований до м. Старобільська Луганської обл. Частина викладацького складу та студентів залишаються в окупованому Луганську.

⁵⁹ *Антілогова Т.* Внесок Ф. А. Бельського у розвиток народної освіти та науки на Луганщині // Бахмутський шлях. 2012. Ч. 3–4. С. 95.

він головував на засіданні бюро секції наукових робітників Луганська⁶⁰, де йому, зокрема, було доручено прочитати 10 лютого у вишах доповідь на тему «Організація науково-педагогічної праці»⁶¹. Тоді, в роки розбудови інституту, Сергій Грушевський зайняв там посаду професора, проректора з наукової роботи.

Новий корпус Донецького інституту народної освіти. Луганськ, 1930-ті роки. Фото з Інтернету

У наш непростий час набувають нової актуальності спостереження Сергія Піонтковського про ДІНО та його слухачів: «Все преподавание идет на украинском языке. Ребята даже плохо говорят по-русски, и мне присылались записки, написанные по-украински. Учащиеся в вузах — все молодняк, но есть и краснознаменцы, бывшие луганские партизаны, есть рабочие шахтеры, очень хороший состав»⁶². І водночас він розбиває ним же створений образ «степових Афін»: «Только видно, что работают с ними плохо. Квалифицированных сил для работы нет. Ректор педагогического института состоит слушателем заочного отделения института Красной профессуры. Это одно показывает на его уровень. Подстать ему, по-видимому, и преподаватели»⁶³. Все ж думається, що Сергія Грушевсько-

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 6.

⁶¹ Там само. В оригіналі: «Організація науково-педагогічної праці».

⁶² Дневник историка С. А. Пионтковского (1927–1934). С. 396.

⁶³ Там само. Така критична оцінка у щоденнику С. Піонтковського дисонує із сучасним дослідженням: «Аналізуючи результати активної діяльності в 20-і роки науковців із СНР, працівників ДІНО та інших вузів, членів профспілки робітників освіти, якісний склад науково-освітніх організацій і культурних закладів, можна стверджувати, що в певних культурно-наукових галузях

го така оцінка не стосувалась, адже з його отриманим у київському Університеті Св. Володимира вишколом і вражаючим умінням швидко пристосуватись до нового середовища він мав би помітно вирізнитись на тому збільшовиченому невибагливому партизансько-пролетарському тлі.

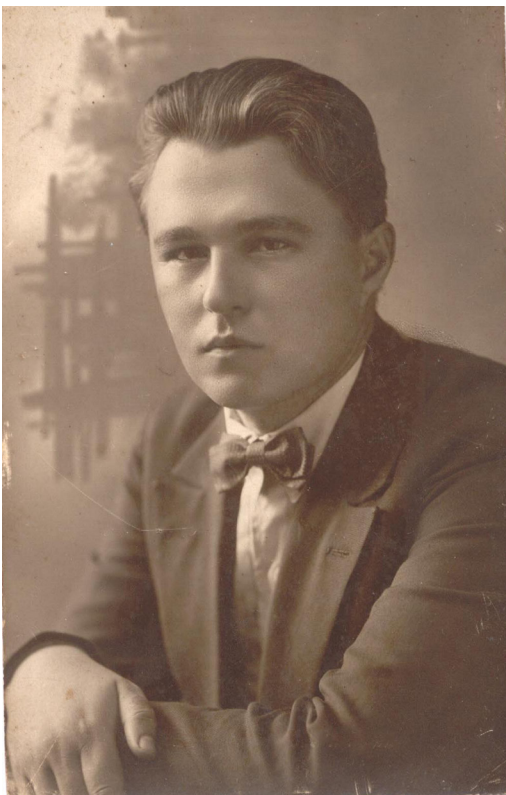
Сергій Грушевський, 1920-ті роки.
Фото з зібрання Д. Грушевського

Сучасні дослідження показують, що в історію Донбасу він увійшов як засновник і керівник Наукового товариства. Сергій Григорович також був одним з ініціаторів невдалої спроби створення при ДІНО краєзнавчої науково-дослідної кафедри донбасознавства. За його ініціативою було видано також три збірники «Архивного работника» (1926–1927), метою яких була організація архівної справи на місцях. У 1925–1930 рр. С. Г. Грушевський був заступником головного редактора науково-методичного журналу «Радянська школа» (колишня «Освіта Донбасу») — органу Луганського окрпарткому, Окружної інспектури народної освіти та ДІНО. Він і сам там друкувався, про що свідчать збережені в київському Педагогічному музеї поживклі примірники «Радянської школи»⁶⁴.

З виявлених тогочасних публікацій Сергія Григоровича бачимо, що там порушувалися організаційні проблеми, головню, підготовки педагогічних кадрів, давалися програми й методичні вказівки щодо викладання у школах нового, запровадженого 1925 р. замість історії, предмета суспільствознавства та ін.

регіон Донбасу накопичив величезний інтелектуальний потенціал. [...] Завдяки таким науково-педагогічним працівникам і ентузіастам своєї справи, як Ф. Бельський, В. Буравцов, С. Грушевський, М. Холоділін, С. Локтюшев, І. Ліщина-Мартиненко, Є. Равич-Щербо протягом 20-х років вдалося, хоча і не повністю, подолати стереотипну суспільну думку про Донбас як про регіон «культурно відсталий від інших», що є суто «пролетарською колискою» (Антілогова Т. Внесок Ф. А. Бельського у розвиток народної освіти та науки на Луганщині // Бахмутський шлях. 2012. Ч. 3–4. С. 95).

⁶⁴ Було виявлено, зокрема, такі публікації: *Грушевський С.* Оценка квалификации заведывающих учебными заведениями профобра // Радянська школа. 1926. № 6. С. 18–23; [Сергей] Г[рушевский]. К вопросу о материале по обществоведению для второго концентра семилетки (Из работ секции Соцвоса на Всеукраинском с'езде преподавателей обществоведения) // Радянська школа. 1926. № 9–10. С. 99–104. *Грушевський С.* Організація факультетів заочного навчання учителів при інститутах народної освіти // Радянська школа. 1927. № 2. С. 23–25; *його ж.* До п'ятирічного плану Донецького Інституту Народної Освіти // Радянська школа. 1929. № 9. С. 97–101; *його ж.* Безперервна педагогічна та виробнича практика в Педвишах // Радянська школа. 1930. № 2. С. 69–70.

Сергій Грушевський, 1920-ті роки
Фото з зібрання Д. Грушевського

У пізніших публікаціях С. Грушевський вже виступає як освітній діяч з масштабним мисленням, співзвучним програмі тогочасної «соціалістичної розбудови Донбасу» (зберігаємо особливості тогочасного правопису). Нагадуючи про «завдання догнати та перегнати капіталістичні країни, що стоїть зараз перед нами»⁶⁵, він наголошує на проблемі підготовки педагогічних кадрів, оскільки «грандіозні процеси соціалістичної реконструкції Донбасу, ті покажчики, які запроектовані за для Донбасу п'ятирічкою, утворюють такий шалений темп, що виникає побоювання, аби культурна наша п'ятирічка, культурне обслуговування мас не відстало від цього темпу»⁶⁶. Будівництво нового корпусу ДІНО він розцінював «лише як початок, за яким йде продовження — організація такого педагогічного ВИШ'у, який гіден був би Донбасу, займав би місце в передніх лавах, а не плентався в хвості»⁶⁷. А ще наголошував, що «структура ДІНО мусить бути пере-

ребудована в такий спосіб, аби задовольняти всі основні вимоги Донбасу в кваліфікованій педагогічній силі. Тому надзвичайно актуального значіння набуває питання про відкриття в складі ДІНО нових факультетів: індустріально-педагогічного, професійної освіти, дошкільного і т. і.»⁶⁸.

С. Грушевський також піднімав «пекучу потребу в безпосередньому зв'язку нашого навчання з виробництвом, та й не тільки з педагогічним — зі школою, а як раз з тим виробництвом, що оточує вчителя, в якому він перебуває, як громадянин, як член суспільства, як активний учасник тих процесів, що в цьому суспільстві відбуваються»⁶⁹. Він наполягав, що «учитель вже в педвиші мусить добре підготуватись до того, щоб в тій боротьбі за покращення виробництва, за виконання

⁶⁵ Грушевський С. До п'ятирічного плану Донецького Інституту Народньої Освіти // Радянська школа. 1929. № 9. С. 97.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. С. 97–98.

⁶⁸ Там само. С. 98.

⁶⁹ Грушевський С. Безперервна педагогічна та виробнича практика в Педвишах // Радянська школа. 1930. № 2. С. 69.

С. Грушевський (сидить перший праворуч) серед випускників 2-го випуску природничо-географічного відділу ДІНО. Луганськ. Червень 1927 р. Фото з зібрання Д. Грушевського.
Публікується вперше

С. Грушевський (сидить у центрі зі схрещеними руками), ймовірно, серед викладачів та учнів робфаку при ДІНО. Луганськ. Друга половина 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського.
Публікується вперше

С. Грушевський (з краваткою-метеликом, сидить у центрі) серед слухачів 2-го курсу факультету соціалістичного виховання ДІНО. Луганськ. 10 червня 1927 р. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

С. Грушевський (сидить у центрі 2-го ряду) поміж невідомих осіб. Кін. 1920-х – початок 1930-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

С. Грушевський (сидить у центрі першого ряду) серед учнів робфаку при ДІНО. Луганськ. 28 березня 1926 р. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

С. Грушевський (сидить другий праворуч) з викладачами(?) і випускниками фізико-математичного відділення ДІНО. Луганськ. Друга половина 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

та перевиконання п'ятирічки, в якій обов'язково приймає участь і його школа, він також не плентався в хвості, а навпаки стояв би в перших рядах борців за соціалістичну перебудову нашого життя. [...] Тут як раз і допоможе йому виробнича практика, під якою ми розуміємо посилку студентів на певний період на те або інше виробництво, в якому вони працюють на положенні звичайних робітників певний період, ознайомлюючись так з виробництвом взагалі, як і з окремими процесами. [...] В той час, коли наша радянська суспільність посилає найкращих своїх представників на певні виробництва (наприклад, мобілізація комсомольців на шахти, мобілізація 25.000 робітників в колгоспи), буде дуже цінним явищем можливість кинути на виробництво і студентів педвишів, яких можна буде використати не лише як робочу силу, але як і значну культурну силу»⁷⁰.

С. Грушевський (сидить четвертий праворуч) серед учнів Донецького кооперативного технікуму. Луганськ. Друга половина 1920-х рр. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Як бачимо, Сергій Григорович, незважаючи на докорінні суспільні зміни, при кожній новій владі намагався бути в «передніх рядах», і ці щойно цитовані рядки разюче відрізнялись від написаного ним же якихось десять років тому. Дійсно, «новые песни придумала жизнь». Пріснопам'ятне тичининське «в МТС пошлем друкарні» він випередив на три роки.

⁷⁰ Грушевський С. Безперервна педагогічна та виробнича практика в Педвишах... С. 69–70.

Втім, свою думку Сергій Грушевський обґрунтовував: «Не можна помиритись з таким ненормальним становищем, коли ми, втягуючи робітника або батрака спочатку на робфак, а потім в педвиш, відриваємо його від виробничого оточення, загрожуємо перетворенням його в якусь тепличну рослину, відірвану від безпосередніх процесів сучасного виробництва»⁷¹. Робфак, цей створений 1921 р. задля «оробітничення» вишів символ нового часу, став важливою частиною його діяльності. Туди приходила з направленнями від партійних, комсомольських чи профспілкових організацій робітничо-селянська молодь, яка вміла читати, писати і рахувати. Робфаки з денною та вечірньою формою навчання були невід'ємною частиною вишів, їхні випускники без іспитів приймалися до ІНО. Про організаторську роль Сергія Григоровича в житті робфаку ДІНО розповідає низка великих групових фотознімків, що зафіксували Сергія Григоровича з його численними учнями та співробітниками. Ті світлини, незважаючи на пізніші страшні лихоліття, були збережені нащадками і тепер становлять немалу наукову цінність.

Складніше говорити про наукову цінність тогочасних невеликих історичних досліджень Сергія Грушевського, виявлених на сторінках тогочасної місцевої газети «Луганская правда». Вони були написані за відносно свіжими слідами революційних подій на Донбасі в 1917–1919 рр. і містили немало фактичного матеріалу. Зрозуміло, що виклад статей не міг не відповідати вже сформованим радянським канонам, а тому в них годі було шукати всебічного висвітлення подій. Так, зміст статті «Немецкая оккупация в Луганске»⁷² мало відповідав заголовкові, оскільки там йшлося, головню, про підпільну боротьбу більшовиків — при мінімальній згадці про самих «німецьких окупантів». Повністю було обійдено тему Української революції. Подаючи низку прізвищ місцевих більшовицьких ватажків, автор жодним словом не прокопався про діячів інших політичних сил. Та й самі ті сили згадувались хіба що в негативному висвітленні. Втім, чи міг Сергій Грушевський у ті роки писати якимось інакше?

Досить пафосною видається його стаття «Луганский совет рабочих депутатов в октябрьские дни». Автор розповідає, як після Лютневої революції влада в Луганську переходила від меншовиків до більшовиків, не забуваючи підкреслити важливу роль вже могутнього на час написання статті К. Ворошилова. Автор наголошує, що маловідомий нам тепер «тов. Погребной»⁷³ правильно подчеркивает,

⁷¹ Грушевський С. Безперервна педагогічна та виробнича практика в Педвишах // Радянська школа. 1930. № 2. С. 69.

⁷² Грушевський С. Немецкая оккупация в Луганске // Луганская правда. 1927. 23 жовтня. С. 2.

⁷³ Погребной (Погребний?) Спиридон Іванович (1889–1937) — луганський робітник-токарь, активний учасник революційного руху, більшовик з 1918 р. Депутат 1-го Луганського совєта. Свої вірші українською та російською мовами друкував у юзівській газеті «Диктатура труда». У липні 1918 р. став членом підпільного Луганського ревкому, а під час оборони Луганська навесні 1919 р. — також секретарем ревкому. Згодом був на партійній роботі в Луганську та Одесі. Репресований і розстріляний у Києві 15.07.1937. Праці: Луганск и его пролетариат. Февраль и октябрь 1917 г. в Луганске // Летопись Революции. 1924. № 4; Памяти большевика-подпольщика С. Сазонова. Памяти Дмитрия Рудя // Летопись Революции. 1927. № 5–6; Луганский пролетариат в борьбе за Октябрь. Артемовск, 1924.

что Октябрьский переворот [в Петрограде] не был новостью или чем-либо неожиданным для луганского пролетариата, так как, в сущности говоря, Луганск такой переворот произвел еще в сентябре: диктатура пролетариата была практически осуществлена, и Октябрьская революция лишь утвердила созданные формы управления и подчинила Луганск революционному центру»⁷⁴. Тож Сергій Грушевський приводить читачів до висновку про те, що «Луганский совет стал цитаделью большевизма и верным руководителем луганских пролетариев в их борьбе за советскую власть»⁷⁵.

Не оминав Сергій Грушевський увагою і притаманні його часові політико-соціальні процеси на Донбасі. Свідченням цього може бути його стаття «Работа низовых партинститутов (Ровеньки)», також опублікована в газеті «Луганская правда». На прикладі розташованого неподалік від Луганська селища Ровеньки⁷⁶ з околицями Сергій Грушевський робить оптимістичний висновок, що «благодаря большому вниманию к работе партийных институтов, в Ровенецком районе они (партийні інститути. — М. К.) выросли качественно и количественно»⁷⁷. Автор закликав ширити і зміцнювати партійні осередки, «уделить больше внимания работе группиров, проводит чаще совещания с ними. Надо подбирать группиров политически грамотных и ни в коем случае не кандидатов»⁷⁸.

Партійну пропаганду та агітацію на селі, на думку Сергія Грушевського, мали здійснювати «куторги» — провідники ідей партії та організатори «вікопомних змін» в окремих частинах сіл, що в українському народі здавна звались кутками. За словами автора, «институт куторгов на селе вполне себя оправдал и жизненно стал необходимым [...]». Нужно куторгами выделять лучших товарищей, наиболее авторитетных членов партии на селе. Работа куторгов должна быть такая: привлекать беспартийных на собрания ячейки, втягивать их в различные общественные организации, в первую очередь, из беспартийного актива. [...] Бюро ячейки должно через куторгов своевременно ставить вопросы, волнующие крестьянскую массу»⁷⁹.

На цьому ідеологічний «новояз» не завершувався, і в статті Сергія Григоровича постає ще один «бойовий загін» за справу більшовицької партії: «казорги» — казарменні організатори у військових частинах. Автор, зокрема, наголошував, що «райком и бюро ячеек должны обратить внимание прежде всего на то, чтобы казоргов выделять из числа живущих в казармах» і з ними «нужно проводить плановые совещания и практически ставить их доклады на партсобраниях»⁸⁰.

⁷⁴ Грушевский С. Луганский совет рабочих депутатов в октябрьские дни (По материалам истпарта и окрархива) // Луганская правда. 1927. 28 октября. С. 6.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Ровеньки — шахтарське селище на південь від Луганська. Згодом місто обласного підпорядкування. 3 травня 2014 р. перебуває під російською окупацією.

⁷⁷ Грушевский С. Работа низовых партинститутов (Ровеньки) // Луганская правда. 28 жовтня 1927. С. 5.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

При читанні цих рядків у думці неодмінно постає питання: що насправді стояло за тим казенним агітпропом? І це при тому, що їхній автор ще сім-вісім років тому був таким же «активним борцем», але — проти більшовиків. Безсумнівно, тут ним керувало бажання відмежуватись від «гріхів молодості», знайти собі місце в новопосталому суспільстві. А в ідеології він завжди був майстром.

І все ж, незважаючи на щойно цитовані статті, ми вже можемо припускати помітну еволюцію у світогляді Сергія Грушевського. Схоже на те, що в очах луганської громадськості він дедалі більше набував образу радянсько-українського діяча (цікаво: за внутрішнім переконанням чи «по долгу служби»?) і, схоже, не приховував своєї спорідненості з Михайлом Грушевським. Так, Сергій Піонтовський засвідчував, що в ДІНО «секретарь ячейки — украинец, не говорящий по-русски, с ужасом мне сообщил, что их профессор по истории Грушевский — не то племянник, не то брат украинского академика, думает о какой-то особой схеме Украины»⁸¹. До подібного висновку після вивчення архівного фонду ДІНО прийшов і дослідник луганського періоду життя С. Грушевського Володимир Семистяга, заявивши, що Сергій Григорович у Луганську займав «чітку позицію в галузі національно-державного будівництва, виступаючи активним українізатором освіти»⁸².

Сергій Грушевський із сином Василям. Гурзуф, 1929 р. Фото з зібрання Д. Грушевського.
Публікується вперше

Про відносно непоганий соціальний статус тогочасного науковця мала свідчити можливість отримати від Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ)

⁸¹ Дневник историка С. А. Пионтовского (1927–1934). С. 396.

⁸² Семистяга В. Племянники М. С. Грушевського // Бахмутський шлях. 2005. № 3–4 (40–41). С. 109.

путівку на курорт — «через те, що наукові робітники Луганська працюють в тяжких умовах — кліматичних, житлових, крім того, мають велику перенавантаженість за невеличкою кількістю наукових робітників у Луганську»⁸³. Наочною ілюстрацією тому стали кілька світлин з відпочинку в Криму, збережені кубанськими нащадками Сергія Грушевського. З них найінформативніші дві. На першій бачимо його на пляжі з маленьким сином Василем на тлі моря, двох скель (Адалари) та гори Аю-Даг на задньому плані⁸⁴. На другому знімку впізнаємо Сергія Григоровича в групі відпочивальників поруч з будинком вишуканої архітектури. Фото підписане «Буюрнус. 24/VI-[19]29 г.». Пошуки показали, що на південному узбережжі Криму містились два пансіони під назвою «Буюрнус»: в Алушті та Гурзуфі. Дослідник Криму Андрій Іванець однозначно впізнає на фото Гурзуф. Він також впізнав гору Ай-Петрі, на тлі якої позують Сергій Грушевський та інші відпочивальники.

У пансіоні «Буюрнус». Сергій Грушевський — у другому ряду третій праворуч (?). Гурзуф, 24 червня 1929 р. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Очевидне підтвердження такого висновку кримського дослідника знаходимо і в архівних джерелах. Так, з тогочасного листа ВУКСВ до Наркомторгу УСРР довідуємося, що «Всеукраїнський Комітет Сприяння Вченим (ВУКСВ) при РНК УСРР має в Гурзуфі Будинок Відпочинку для наукових робітників України. Що року в цьому Будинку протягом літнього сезону відпочивають та лікуються 300–350

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 6.

⁸⁴ Автори вдячні кримському краєзнавцеві (з 2014 р. мешкає в Києві) п. Андрію Іванцю за допомогу в атрибуції даних фотокарток.

У групі відпочивальників. Гора Ай-Петрі, 1929 р.
Фото з зібрання Д. Грушевського.
Публікується вперше

наукових робітників»⁸⁵. З листа відчувається турбота про відпочивальників, для яких ВУКСВ просив у Наркомторгу УСРР борошна, цукру, чаю й какао «через недостачу в Криму належних продуктів, а також для безперервного функціонування Будинку Відпочинку на протязі сезону 1929 року»⁸⁶. Інші документи з тієї ж справи вже конкретно називають «Буюрнус», зокрема, перегукуючись з попереднім документом, «заведующому Крымского Дома Отдыха “Буюрнус” П. М. Грацианову Управление делами ВУКСУ сообщает [...], что для Дома Отдыха “Буюрнус” закуплено 250 пуд. пшеничной белой муки и днями будет выслана»⁸⁷.

Версію про Гурзуф може підтверджувати і повідомлення ВУКСВ до секції наукових робітників у м. Сталіно: «До Гурзуфського Будинку ВУКСВ “Буюрнус” (виділення наше. — М. К., В. Ч.) надсилаємо 3 місця [...]. Будинок відкривається з 1 червня. Вартість місця для наукового робітника 60 кр[б]., а для утримання —

125 кр[б]»⁸⁸. Вище згадане фото з підписом «Буюрнус» датувалось тим же заїздом — червнем 1929 р. Так було атрибутовано ще кілька світлин зі старого родинного альбому Григорія та Сергія Грушевських. І ще раз наголосимо на даті: червень 1929 р. Закінчувалось нетривале українське відродження 1920-х років. Вже наступного місяця почнуться масові арешти в середовищі української інтелігенції.

Кубань: «Плян українізації...»

Несподівані суспільні зміни вкотре робили виклик Сергієві Грушевському, і, перекресливши попередні напрацювання, зривали з обжитого місця. Наприкінці 1920-х років, особливо з галасливим розгортанням сфальсифікованої справи «СВУ», починаються шельмування та арешти серед української інтелектуальної еліти. Рятуючись від репресій, талановиті письменники, вчені, педагоги тікали за межі республіки, а найбільше — до етнічно близької Кубані. Козацький край став

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 375. Арк. 42.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. Арк. 85.

⁸⁸ Там само. Арк. 132.

другою батьківщиною для Василя Барки, Омеляна Розумієнка, Дмитра Нитченка, Федора Малицького, Спиридона Добровольського, О. Панченка, Федора Мицика, Петра Волиняка і багатьох інших⁸⁹. Очевидно, такою ж була мотивація і в Сергія Грушевського: «Опасаясь за судьбу семьи, он принимает решение перебраться на Северный Кавказ, где в связи с широко и успешно проводившейся украинизацией края требовались высококвалифицированные национальные кадры»⁹⁰.

Дійсно, за даними Всесоюзного перепису 1926 р. в Російській Федерації нараховувалось з 50 млн населення близько 7 млн етнічних українців. Найбільшим регіоном їхнього компактного проживання українців був Північний Кавказ — близько 3,4 млн. чол., в тому числі в Кубанському окрузі — 915 402 українців, або 61,5% від кількості населення⁹¹. Упродовж багатьох десятиків років українці Кубані намагались зберегти від примусової асиміляції свої мову і традиції, спираючись на тісні зв'язки з Наддніпрянською Україною. З 1913 р. в Катеринодарі працювала філія львівської китарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка (поряд з філіями в Києві та Харкові)⁹².

Прийшовши 1920 р. на кубанську землю, радянська влада перші п'ять років мало звертала уваги на національні проблеми. Українська культура відроджувалась ніби сама собою, зусиллями її ентузіастів⁹³. Але вже на середину 1920-х років компартія поступово бере під жорсткий контроль всі сторони життя краю. Проголошена більшовиками коренізація розгорнулася на Кубані у формі українізації. Незважаючи на серйозний опір і відвертий саботаж (частина партійного і радянського апарату дивилась на українізацію як на «явище випадкове, несерйозне, незаконне»⁹⁴), розпочата в 1925–1926 рр. на Кубані радянська українізація досить успішно розвивалась. Зокрема, 11 травня 1930 р. президія Північно-Кавказького

⁸⁹ Чумаченко В. Печальный юбилей. К 70-летию этнической чистки Кубани 1932–1933 гг. // Вісник Товариства української культури Кубані. 2003. № 1 (32). С. 6–7.

⁹⁰ Грушевський Д. Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79.

⁹¹ За іншим автором, «по данным Всесоюзной переписи 1926 г. украинское население Кубани составляло 1 580 895 чел., в то время как русское 1 309 362 чел.» Цит. за: Кубякин Е. Был ли геноцид украинского населения на Кубани в 1930-е годы? // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Краснодар, 2007. Вип. 2. С. 163.

⁹² Листування Михайла Грушевського. Том. 5. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 2010. С. 174.

⁹³ З нечисленних сучасних досліджень на цю тему бачимо, що «основным отличием украинизации Кубани периода Гражданской войны от так называемой советской украинизации является ненасильственность данного процесса, а также высокая активность кубанской общественности, учет мнения населения в принятии решений». (Цит. за: Скибицкая И., Самовтор С. Проблемы украинизации Кубани в период Гражданской войны: по материалам Государственного архива Краснодарского края // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. VII. Краснодар – Київ, 2013. С. 357). Але фатальною виявилась шовіністична позиція денікінців, які оволоділи Північним Кавказом і жорстоко розправлялися з намаганнями українців зберегти свою самобутність. Прикладами цього є вбивство в Ростові-на-Дону лідера кубанських українців — голови Крайової Ради Миколи Рябовола, погроми «Просвіт» на Кубані, «дело по поводу зверского убийства деникинцами казаков станицы Пашковской, только за то, что они распространяли литературу на украинском языке» (Там само. С. 358).

⁹⁴ Ісакова І. Ставлення партійних і державних структур до здійснення політики українізації на Кубані // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. VII. Краснодар – Київ, 2013. С. 373.

крайового виконавчого комітету приймає рішення про українізацію радянського апарату Кубанського округу⁹⁵. А 19 липня 1931 р. Північно-Кавказький крайовий виконавчий комітет постановив провести суцільну українізацію 12-ти районів Кубанського округу з переважаючим українським населенням⁹⁶. Варто згадати про підтримку з боку України. З 1925 р. почалась робота щодо забезпечення національно-культурного розвитку українців, які проживали на території РСФРР: направляли на викладацьку роботу випускників українських вишів, поширювались українські книжки і преса. Допомогу з боку УСРР у проведенні українізації на Кубані здійснювали «різні державні структури, і найбільше — Народний Комісаріат освіти (НКО) УСРР»⁹⁷. У співпраці з НКО РСФРР Укрнаука передбачала у своїх планах науково-дослідницьку роботу щодо вивчення історії, діалектів, побуту та економіки українців, що живуть за межами УСРР⁹⁸. Великі надії покладались на Північно-Кавказький агро-педагогічний інститут ім. М. Скрипника⁹⁹ і щойно заснований на його базі Північно-Кавказький український науково-дослідний інститут¹⁰⁰.

⁹⁵ Ісакова І. Ставлення партійних і державних структур до здійснення політики українізації на Кубані... С. 375.

⁹⁶ У тих районах передбачалося зібрати розкиданих по Північному Кавказу україномовних факхівців, налагодити безперебійне постачання українською літературою, українізувати педагогічні технікуми у станицях Брюховецькій, Уманській, Кушівській. Там «мали бути українізовані апарати всіх станичних, районних, державних, радянських, кооперативних і господарських організацій та установ, крім органів ДПУ та військових» (Ісакова І. Ставлення партійних і державних структур до здійснення політики українізації на Кубані. С. 376).

⁹⁷ Ісакова І. Допомога державних та громадських структур УСРР щодо покращення культурно-освітньої роботи серед українців Кубані 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. VI. Краснодар – Київ, 2012. С. 314.

⁹⁸ Там само. С. 314–318.

⁹⁹ Педагогічний інститут у Краснодарі (до 1920 р. — Катеринодарі) був заснований 1920 р. У 1925–1932 рр. при інституті працювало українське відділення на чолі з М. Садиленком. На базі інституту 1931 р. організовано Північно-Кавказький український науково-дослідний інститут (ліквід. 1932 р.). Педагогічний інститут неодноразово змінював назву, зокрема у 1931–1932 рр. звався Північно-Кавказьким агро-педагогічним інститутом ім. М. Скрипника. З 1970 р. — Кубанський державний університет.

¹⁰⁰ Північно-Кавказький український науково-дослідний інститут (ПКУНДІ, рос. аббревіат. — СКУ-НИИ) було створено в 1-й пол. 1931 р. крайовими властями у Краснодарі. Мав вивчати і пропагувати історію та культуру українців Північного Кавказу. Важливим напрямом роботи інституту було створення україномовних підручників. Можна припустити, що разом з С. Грушевським там працювали Г. Григор, І. Шаля, М. Садиленко, І. Куліш та ін. Інститут припинив діяльність у кінці грудня 1932 після виходу постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та Західній області» від 14 грудня 1932 р., що поклала кінець українізації Кубані. Більшість співробітників було репресовано, видані ними книжки знищено, лише окремі примірники збереглись за межами Кубані. Недовга діяльність у Краснодарі Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту досі залишається однією з останніх «білих плям» в історії регіональної науки. Причиною тому негласна установка кубанських гуманітаріїв писати про період українізації на Кубані чи з негативних позицій, чи не писати взагалі. (Див. дет.: Чумаченко В. К истории Северо-Кавказского украинского научно-исследовательского института в Краснодаре // История регионального научного сообщества: проблемы изучения. Краснодар, 2007. С. 87–90).

Можливо, Сергій та Ольга Грушевські. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше.

Сучасні дослідження показують, що «на початок 1930-х рр. в Кубанському окрузі вже було понад 300 україномовних шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі — 30. На українському відділі робітфаку вже навчалось близько сотні осіб, українському відділенні педтехнікуму — 70, в педтехнікумі станиці Полтавської — 300 і на українському відділенні Кубанської радпартшколи — 60. Кубанський радіоцентр 40% своїх програм транслював українською мовою. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток, а в Краснодарі — близько 10. Було помітне зацікавлення бандурою. Створилось кілька гуртків бандуристів, а при Краснодарській консерваторії організували клас гри на бандурі»¹⁰¹. Ті процеси набирали силу і здавались незворотними... І Сергій Грушевський повірив у них.

Мабуть, саме тоді, приймаючи таке важливе рішення про переїзд на Ку-

бань, він чи не востаннє побував на рідній Київщині, у родині батьків. Про це розповідає збережене нащадками в старому кубанському альбомі фото Сергія Григоровича з дружиною Ольгою Ничипорівною та сином Василем в оточенні найрідніших людей: матері — Ольги Володимирівни, батька — Григорія Миколайовича та іншого, дуже схожого чоловіка, в якому вгадується батьків брат Дмитро Миколайович Грушевський.

А невдовзі, «7 августа 1931 года Грушевский выехал в Краснодар для переговоров с директорами Кубанского педагогического института и Северо-Кавказского украинского научно-исследовательского института (СКУНИИ) о возможном трудоустройстве. 1 октября он выступил в научно-исследовательском институте с первой пробной лекцией “Становище на українському історичному фронті”, а 14-го окончательно переехал с женой и [...] сыном Василием из Луганска в Краснодар (им выделили жилье в центре города — ул. Ленина, д. № 26, кв. 5) и приступил к работе.

Более года Сергей Григорьевич заведовал кафедрой истории в Кубанском педагогическом институте им. Миколы Скрыпника и работал в Северо-Кавказском украинском научно-исследовательском институте. Читал лекции, проводил семи-

¹⁰¹ Ісакова І. Ставлення партійних і державних структур до здійснення політики українізації на Кубані... С. 377.

У родинному колі. Сидять: Грушевський Григорій Миколайович з дружиною Ольгою Володимирівною, внуком Василем (на руках у бабусі) та невісткою Ольгою Ничипорівною.

Стоять: Сергій Григорович і Дмитро Миколайович Грушевські. Черкаси. Прибл. 1931 р.

Фото з зібрання Д. Грушевського.

Публікується вперше

нарские занятия, писал учебники для украинских школ Кубани, был избран председателем секции научных работников Краснодар»¹⁰². С. Грушевський написав перше радянське дослідження з дореволюційної історіографії Кубані¹⁰³. 1932 р. у видавництві «Північний Кавказ» під його редакцією вийшов підручник «Суспільствознавство» — робоча книжка для 4-го року навчання в українських школах Північного Кавказу, написана в співавторстві з М. Лолою, Дацьком і Павленком — ініціали двох останніх співавторів у книжці не вказані (Ростов-на-Дону, 1932). Під його редакцією готувався випуск першого наукового збірника ПКУНДІ. Нарешті, у співавторстві з В. Козиревим окремою брошурою він видав «Плян українізації Північно-Кавказького українського педагогічного інституту» (Краснодар, 1932) — досить цінний документ про нездійснені плани альтернативного національного розвитку науки Кубані (інститут мав стати повністю українським на 1 січня 1934 р.)¹⁰⁴.

Свідченням вказаних успіхів стала видрукувана українською мовою з ро-

сійськомовною рукописною вставкою грамота від 4 квітня 1931 р. про те, що «в дні вирішальної боротьби за практичне розв’язання проблеми витворення кадрів пролетарських спеціалістів, як одної з основних вирішальних ланок соцбудівництва, партійні, професійні організації та дирекція Північно-Кавказького Українського Агро-Педагогічного Інституту нагороджують т. Грушевського Сергея Григорьевича цією грамотою як кращого наукового робітника-ударника, що показав зразок соціалістичного ставлення до виробничої, наукової і суспільно-політичної

¹⁰² Грушевський Д. Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79–80.

¹⁰³ Матвеев О. Из истории славяноведения в Кубанском государственном университете // Национальная идентичность и национализм у славян и их соседей: проблемы прошлого и настоящего. Краснодар, 2011. С. 39–40.

¹⁰⁴ Чумаченко В., Грушевський Д. Кубанский историк С. Г. Грушевский: вехи биографии // История регионального научного сообщества: проблемы изучения. Материалы научн. конфер. Краснодар, 2007. С. 124.

Грамота С. Грушевського. Краснодар, 4 квітня 1931 р.
З зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше.

роботи»¹⁰⁵. А ще невдовзі авторитетного вченого обрали головою секції наукових працівників Краснодару. На цій посаді він залишався до свого арешту¹⁰⁶.

«Розукраїнізація»

То було схоже на страшний сон. Немов у жахливому маренні, накочувались неймовірні події, що лукаво перекручували дійсність, люто витоптували найсокровенніше, ламали й нищили людські долі.

Політичним документом, що дав поштовх несподіваній лавині беззаконня, стала підписана Сталіним і Молотовим постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та Західній області» від 14 грудня 1932 р. Постанова, зокрема, вказувала, що «легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская “украинизация” почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, офицерства и реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.»¹⁰⁷. Підписанти зобов'язували «выселить в кратчайший срок в северные области СССР из ст[аницы] Полтавской (Северный Кавказ), как наиболее контрреволюционной, всех жителей»¹⁰⁸, «немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов “украинизированных” районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык, обязать крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в “украинизированных” районах»¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Грамота зберігається в нащадків Сергія Грушевського, а її цифрова копія — в ІММГ.

¹⁰⁶ Чумаченко В., Грушевський Д. Кубанський історик С. Г. Грушевський: вехи біографії. С. 124.

¹⁰⁷ Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области», 14 декабря 1932 г. // Исторические материалы. URL: <http://istmat.info/node/38297>.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

Не випадково в першу чергу виселялася станиця Полтавська — другий за значенням після Краснодару український культурний центр на Кубані¹¹⁰. Там працював Всеросійський український педтехнікум, діяв міцний літературний гурток, видавалась українська газета. Відповідальними за проведення акції призначались Ягода, Гамарник, Шеболдаєв і Євдокимов. Присутність на чолі списку «залізного наркома» означала прискорені темпи, обов'язкове перевиконання планів (замість однієї виселили півтора десятка станиць), дію об'єднаними зусиллями партійного апарату і каральних органів. Уже 26 грудня 1932 р. президія Північно-Кавказького крайвиконкому прийняла постанову «Про українізацію», де роз'яснювалось, що українізація низки районів і станиць «служит легальною формою класовому врагу для організації сопроотивлення мероприятиям Советской власти и создания под этим прикрытием контрреволюционных организаций»¹¹¹. «Розукраїнізацію» кубанської літератури передбачалось провести в триденний термін (перевести всі українізовані газети на російську мову, а також листівки, брошури, стінгазети, багатотиражки та іншу літературу, що виходила українською мовою, в подальшому видавати російською мовою)¹¹². Українська мова оголошувалась поза законом.

Якщо «в 1932 р. в Краснодарі українською мовою виходила газета “Красное знамя — Червоний Стяг” і ще з десятків українських районних газет», то вже «в 1933 р. в Краснодарі ніяких українських газет не могло бути, оскільки українська мова була заборонена тут у грудні 1932 р. За одне тільки бажання їх почитати в 1933 р. вже саджали до тюрми. [...] Кубанцям в 1933 р. записали в паспортах національність “русский”, їхні думки про це не питали, і обговорювати проблему було заборонено»¹¹³.

¹¹⁰ Станиця Полтавська була створена 1794 р. серед перших 40 поселень-курень чорноморських козаків на Кубані. Вела свою традицію від переселеного на Кубань Полтавського куреня Запорозької Січі. 1842 р. отримала статус станиці. Відома на Кубані як одна з найбільш економічно розвинутих станиць, козацьке населення якої відзначалося згуртованістю й високим рівнем української самосвідомості. У 1917–1921 рр. населення станиці підтримало Кубанську Народну Республіку, проявило активність у боротьбі проти Червоної армії та за зміцнення державності на Кубані. У 1918 р. учительська семінарія Полтавської станиці перша на Кубані перейшла на українську мову навчання (згодом стала 1-м Всеросійським українським педтехнікумом). У 1920–1924 рр. у Полтавській проводив українізацію і вчителював М. Міхновський. За переписом 1926 р. населення станиці складало 14 306 мешканців, з яких 10 985 назвалися українцями. На підставі постанови ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. мешканці були виселені, а станицю заселили червоноармійцями з родинами і перейменували на «Красноармейскую». У 1994 р. повернуто первісну назву Полтавська. (Див. дет.: *Сергійчук В.* Трагедія кубанської станиці Полтавська // *Дзеркало тижня*. 2008. 12 грудня.

¹¹¹ Чумаченко В. Казачья литературная Голгофа (кубанские писатели, историки и журналисты — жертвы политических репрессий) // Третий кубанские литературно-исторические чтения: Материалы научно-теорет. конфер. (доклады, научные сообщения, публикации) / Науч. ред. В. Чумаченко. Краснодар, 2001. С. 257.

¹¹² Там само.

¹¹³ З електронних листів В. Чумаченка до М. Кучеренка від 25 червня і 9 грудня 2006 р. Переклад з російської. Копії листів зберігається в ІММГ.

Навесні та влітку 1933 р. на задвірках станичних і міських бібліотек запалали вогнища з українських книжок. У вогонь полетіли твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, книжки місцевих україномовних письменників. Один із сучасників, згодом репресований директор Уманського (Ленінградського)¹¹⁴ педучилища І. Л. Полежаєв, записав у своєму щоденнику, як він пожалів і врятував від вогнища зачитаний томик «Кобзаря», непомітно заховавши його від інквізиторів за пазухою.

Закономірно постає питання про наявність опору серед місцевого населення цієї несподіваній хвилі нечуваного етноциду. Але чи можна серйозно говорити про якийсь опір, якщо етноцид проводився паралельно з геноцидом? «Розукраїнізація» на Кубані йшла одночасно зі штучно організованим голодомором¹¹⁵, тож про якийсь опір новим ініціативам партії не могло бути й мови. Без особливих проблем закрили близько двадцяти українських газет і журналів, розпустили українську секцію письменницької організації, припинили радіомовлення українською мовою. В лютому 1933 р. розігнали крайовий український театр. Будь-які прояви українського життя на Кубані були жорстко заборонені.

¹¹⁴ Станиця Уманська 1934 р. була перейменована на Ленінградську, а тих з її мешканців, які вижили під час голодомору, вислали на Північ. Їхні житла зайняли військовослужбовці з Ленінградського (звідси нова назва станиці) і Білоруського військових округів.

¹¹⁵ «Розкозачування, розкуркулення, депортації, голод — все це на Кубані було ланками одного зловісного ланцюга. Навесні 1933 р. кубанські станиці нагадували велике колективне кладовище. В кожній хаті лежали роздуті гниючі мерці, чекали своїх могильників, якими мали стати нові господарі кубанської землі. Їх завезли у плановому порядку того ж 1933 р. — з центральних районів Росії, згідно з постановою ЦК ВКП(б) про заселення Північного Кавказу родинами мобілізованих червоноармійців. Підводили «щасливчика» до зарослої бур'яном хати: «Подобається? Бери гаки й витягуй господаря з хати!» Кажуть, не у всіх вистачало мужності витягнути зі «свого» нового житла десяток уже розкладених трупів і трупиків. Майже половина кубанців покоїться сьогодні в масових похованнях, більшість з яких ніяк і нічим не позначено. Лише останні свідки страшної трагедії приносять сьогодні великодні дари до тих безіменних могил, пов'язують за старовинним звичаєм рушники, але не на хрести, яких нема, а на деревах — німих свідках найстрашнішого горя в історії Кубані. Деякі нинішні кубанські вчені люблять розмірковувати про уявні жахи українізації Кубані й заодно оспівати блага її «розукраїнізації». Хочу внести ясність і в це питання. В ході українізації серйозно не постраждала жодна російська людина, хіба що хтось мимоволі збагатив свій словниковий запас кількома українськими словами. В ході «розукраїнізації» (депортації, арешти, заслання, голодна смерть) загинуло 80% українського населення Кубані». (Чумаченко В. Печальный юбилей. К 70-летию этнической чистки Кубани 1932–1933 гг. // Вісник Товариства української культури на Кубані. 2003. № 1 (32). С. 6–7). «По данным Всесоюзной переписи 1926 г. украинское население Кубани составляло 1 580 895 чел., в то время как русское 1 309 362 чел. Абсолютное численное преобладание украинцев обусловило проведение здесь в 1920-х гг. в период «коренизации» политики «украинизации». [...] Кардинально иную картину показывают данные Всесоюзной переписи населения 1939 г. – украинцы составляли 143 744 чел., а русские – 2 582 067 чел. Ситуация уникальная: доминировавший ранее украинский этнос всего лишь за 13 лет уменьшился на 89,2%, а русский соответственно увеличился на 86,5%. Если вспомнить, что на этот период приходится коллективизация, раскулачивание, репрессии, голод (голодомор), то гипотетически можно вывести, что резкое сокращение украинского населения является следствием геноцида» (Кубякин Е. Был ли геноцид украинского населения на Кубани в 1930-е годы? С. 163).

Одночасно було розгорнуто оперативний пошук тих фіктивних «організаторів сопроотивлення мероприятиям Советской власти», яких тут же виявили серед викладачів Північно-Кавказького українського педагогічного інституту ім. М. Скрипника, викладачів і студентів українського відділення робфаку ім. Ілліча, українських педтехнікумів, вчителів 240 розгромлених українських шкіл, в середовищі письменників, журналістів та іншої інтелігенції Краснодару і всієї Кубані. Хвиля репресій котилась до самого 1938 р., не лишивши й сліду від української культури, та й від самих українців також¹¹⁶. Під той кривавий коток потрапив і Сергій Грушевський.

Так, у першій половині січня 1933 р. ОГПУ «викрило» неіснуючу україно-кубанську самостійницьку контрреволюційну повстанську організацію «Союз Кубані та України», керівниками якої оголосили І. Шалю¹¹⁷, П. Гребінника¹¹⁸, С. Грушевського, Б. Скубка, І. Коцюберду, Т. Строкуна¹¹⁹, С. Підгайного¹²⁰ та ін. За свідченням С. Під-

¹¹⁶ Лише через багато років дослідники зважились констатувати, що «свертывание украинизации в 1932 г. привело к трагическим последствиям. Украинская школа, печать и литература были практически уничтожены, а большинство активистов репрессировано. В итоге власть насильственным путем осуществила смену национальной идентичности значительной части кубанского казачества. Этому же поспособствовали и массовые репрессии против населения бывших черноморских станиц в период политики сплошной коллективизации на Кубани» (*Скибицкая И., Самовтор С. Проблемы украинизации Кубани в период Гражданской войны: по материалам Государственного архива Краснодарского края.* С. 359).

¹¹⁷ Шаля Іван Васильович (1893–1937) — філолог. По закінченні Петроградського університету (1916) працював у Переяславі та Києві. З 1920 р. — викладач Київського, а з 1926 — Кубанського педагогічних інститутів. Професор Краснодарського педінституту, співавтор (разом з П. І. Горечким) підручника «Українська мова» для вишів, що витримав 8 видань, автор наукових і публіцистичних статей. 22 серпня 1933 р. засуджений до 10-ти років ув'язнення. 25 листопада 1937 р. без додаткового розслідування, за матеріалами кримінальної справи 1933 р. був засуджений до розстрілу як «один з організаторів і керівників» «Союзу Кубані та України». Реабілітований 1960 р.

¹¹⁸ Гребінник Петро Васильович (1899–?) — вчений-філолог. Уродженець м. Луганська, доцент Краснодарського педінституту з кафедри української літератури. Автор кількох підручників з української мови і літератури для кубанських шкіл. 22 серпня 1933 р. постановою колегії ОГПУ Північно-Кавказького краю як «активний учасник» «Союзу Кубані та України» засуджений до 8-ми років ув'язнення в таборах. Заслання відбував на Соловках, у зв'язку з чим згадується у спогадах Семена Підгайного — товариша по каторзі. Вони обидва дивом уникли розстрілу в Сандормохи (їхні справи випадково потрапили з теки українців до теки сибіряків). Реабілітований 1960 р.

¹¹⁹ Строкун Тихін Григорович (1902–?) — український поет і прозаїк. Уродженець станиці Новопашківської, викладач російської та української мов і літератур у Краснодарському педінституті. Сількор, робкор. 1 серпня 1933 р. разом з іншими «учасниками» «українсько-націоналістичної повстанської контрреволюційної організації» (всього 68 «учасників») засуджений до 10-ти років ув'язнення. Термін відбув повністю. В ув'язненні написав книжку нарисів про будівництво Біломорканалу (зберігається в його кримінальній справі). Після повернення до Краснодару працював шкільним бібліотекарем, писав оповідання (переважно не опубліковані).

¹²⁰ Підгайний Семен Олександрович (1907–1965) — український історик, археограф, громадський діяч. Народився у ст. Новомінській на Кубані. 1924 р. вступив до Київського ін-ту нар. освіти, по закінченні якого був наук. співробітником Музею Слобідської України (тепер Харківський історичний музей ім. М. Сумцова), викладав у Харківському ін-ті нар. освіти. У 1933–1940 рр. був

гайного, «до цієї “організації” було прилучено всіх заарештованих на Північному Кавказі, всіх, що мали будь-яке відношення до справи української національної меншини в РСФСР»¹²¹. Їм інкримінувалось прагнення «шляхом збройного повстання зліквідувати на Україні і Північному Кавказі (Кубань) большевицький режим і відновити “буржуазну” Українську Народню Республіку»¹²².

З родинного архіву нащадків Сергія Грушевського відомо, що його заарештували 13 січня 1933 р.¹²³. На жаль, через майже століття у родині не збереглося якихось подробиць арешту. Очевидно, тоді ж чи в найближчі дні було заарештовано його колег-науковців¹²⁴.

«Змовники» нібито планували відірвати від СРСР Кубань та Україну і створити на їх основі буржуазно-демократичну державу «Єдина соборна Україна». Стверджувалось, що з цією метою вони встановили зв'язок з емігрантськими колами у Празі, зокрема, з відомим соціологом М. Шаповалом, який помер ще 25 лютого 1932 р., тобто за рік до кубанських арештів. Важко зрозуміти, чому був «притягнутий за вуха» саме цей вчений. Можливо, тому, що він був родом с Донеччини, звідки приїхав на Кубань С. Грушевський. А може, враховувалось також, що у створеному Українському педагогічному інституті працював колишній отаман станиці Полтавської і член Кубанської Ради професор Г. В. Омельченко, який у слідчих документах фігурував як другий за значенням закордонний куратор «Союзу...» (ось вам і ниточка, що пов'язувала Шаповала з Кубанню!). Омельченко, арештований у Празі влітку 1945 р. і вивезений потім до СРСР, категорично заперечував на допитах свій зв'язок із «Союзом Кубані та України»¹²⁵.

За задумом чекістів, організація «включала» в себе кубанську та українську самостійницьку інтелігенцію та контрреволюційне куркульсько-білогвардійське козацтво. Використовуючи легальні можливості, які давала українізація Кубані та прилеглих до неї українських етнічних територій, «Союз...» нібито встиг до свого

на заслання на Соловках. Випадково не потрапив до розстрільного списку. 1940 р. повернувся до України, жив у м. Ізюм, а за німецької окупації — в Харкові. З 1943 р. на еміграції, з 1949 — в Канаді. У Торонто вів активну громадську роботу в українській громаді. Автор книжок про соловецьку каторгу «Українська інтелігенція на Соловках» (1947) і «Недостріляні» (1949).

¹²¹ Підгайний С. Недостріляні // Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. К., 2008. С. 100.

¹²² Там само. С. 94.

¹²³ Чернетка недатованого листа О. Н. Грушевської до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва зберігається у нащадків С. Г. Грушевського, а електронна копія листа — в ІММГ.

¹²⁴ Відомі деякі подробиці, що дають уявлення про жахливу атмосферу, в якій жила тогочасна українська громадськість Кубані. «В 1932 г. зимой к профессору Ивану Шаля прибежал студент Краснодарского пединститута будущий знаменитый писатель П. Воляняк и сказал: профессор, надо бежать! - на что он ответил: мне уже поздно, а Вы попробуйте! И Воляняк сбежал на Украину, к батькам. Его взяли, когда он, добравшись до дома, постучал в родное окно. А И. Шаля расстреляли в один день с С. Грушевским в Сандармохе. Вот такая жизненная притча». (З електронного листа Віктора Чумаченка до Миколи Кучеренка від 8 листопада 2017 р.)

¹²⁵ Чумаченко В. Профессор Григорий Васильевич Омельченко // Казачьи вести. 1998. № 43–45. С. 10–11.

викриття створити низку периферійних осередків у 12-ти з 36-ти українізованих районів Північного Кавказу. Суд над головними фігурантами справи відбувся в серпні 1933 р., і їм «вменялось в вину формирование повстанческих ячеек на Дону и Кубани, создание руководящих и пропагандистских кадров, организация саботажа хозполиткомпаний, массовой пропаганды и агитации самостийнических идей среди кулацко-белогвардейских элементов, казачества и украинцев»¹²⁶. Як видно з протоколу засідання Колегії ОГПУ, вирок було винесено 22 серпня 1933 р.: «Слушали: дело № 7652 по обвинению граждан Шаля Ивана Васильевича, Грушевского Сергея Григорьевича, Скубко Бориса Тихоновича — по ст. 58/2, 6 ПУК; Коцюберды Ивана Сидоровича, Гребинника Петра Васильевича, Ведьмака Якова Михайловича, Подгайного Семёна Александровича, Ярмага Григория Константиновича — по ст. 58/2, 6 ПУК. Постановили: Шаля И. В., Грушевского С. Г., Скубко В. Т., Коцюберду И. заключить в исправтрудлагеря сроком на 10 лет; Гребинника П. В., Ведьмака Я. М., Подгайного С. А., Ярмага Г. К. — сроком на 8 лет»¹²⁷.

«До 1937 года у меня с ним продолжалась переписка»

Але повернімось до щойно засуджених вчених-українознавців. «Осужденных направили в лагеря. Но вскоре одного из них — Грушевского — возвратили в город Ростов-на-Дону (в те годы центр Северо-Кавказского края). За давностью лет и отсутствием необходимых архивных материалов сегодня трудно с достоверностью определить, с какой целью это было сделано. Можно лишь предположить, что кем-то ставился вопрос о его освобождении или хотя бы снижении срока наказания»¹²⁸, — розмірковував кубанський дослідник Микола Кармаза.

Згодом виникла інша логічна версія щодо причин повернення Сергія Григоровича до Ростова: «В недрах Лубянки разрабатывался план судилища над его крестным отцом — “главным украинским националистом”, идеологом украинской независимости, выдающимся историком академиком М. С. Грушевским. Авторы сценария пытались вписать “краснодарского родственника” одним из действующих лиц в предстоящий судебный спектакль. С этой целью они продолжали вести с Сергеем Григорьевичем многочисленные беседы-допросы, отсеивая из них нужный для себя материал. Осужденному внушалась мысль, что он еще может избежать отбытия наказания, спасти себя и семью»¹²⁹. Вів слідство такий собі Адольф Дольський¹³⁰.

¹²⁶ Кармаза Н. «Я вам пишу...» // Кубанские новости. 1993. 15 сентября. С. 5.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 80.

¹³⁰ Дольський (Ройтблїт) Адольф Григорович (1909 – ?) походив з єврейської міщанської родини м. Акермана (з 1944 р. — Білгород-Дністровський) Бессарабської губ. Освіта «нижча». Більшовик з 1920 р. Відтоді до 1937 р. працював в органах держбезпеки. Мешкав у Ростові-на-Дону. У 1938–1943 рр. перебував в ув'язненні, а потім служив в органах «Смерш» НКО СССР. (Див. дет.: Тумшиш М. Евреи в НКВД СССР. 1936–1958 гг.: опыт биографического словаря / М. Тумшиш, В. Золотарёв. 2-е изд., испр. и доп. М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. С. 18).

Десь на той період припадає створення Сергієм Грушевським досить несподіваного поетичного твору — його «Жалобы в стихах». Тепер уже важко пояснити причини появи вірша: втома від вимушеної бездіяльності та внутрішня необхідність хоч якогось самовираження чи спроба справити позитивний вплив на слідчих? Так чи інакше, з її не без гумору написаного тексту ще не видно усвідомлення всієї безвиході і трагізму становища.

Жалоба в стихах

Я ненавижу прозы тину,
(Погрязли слишком все в делах),
Чтобы вопрос мой лучше двинуть
Пишу Вам жалобу в стихах.

Я знаю — тема очень скользка,
Но в чем мне горю пособить?
Определенно, А. Г. Дольский,
Мне надо с Вами говорить.

Не Маяковский и не Кац¹³¹ я
(Поэт известный в С.К.К.¹³²)
Но хочется в стихах ругаться —
Такая у меня тоска.

Как не злиться в самом деле,
Ведь время все идет, идет.
А я застрял и с этой мели
Никак не сдвинуль целый год.

Красноречиво о работе,
Как драматический тенор,
Вы говорили беззаботно,
А я гуляю все... Позор!

Ведь положение это ложно,
И нужно, наконец, понять,
Что в ЭСЭССЕРЕ невозможно,
Преступно даже так гулять.

Что же мне? Валяясь на кровати,
ДеПе Зовцам¹³³ лихим внимать,

---

¹³¹ Кац Григорій Михайлович (1907, Ростов-на-Дону – 1941, під Вязьмою) — російський радянський поет і перекладач, драматург, журналіст, військовий кореспондент.

¹³² С. К. К. — російська аббревіатура Північно-Кавказького краю (Северо-Кавказского края).

¹³³ Російська аббревіатура ДПЗ означає «Дом предварительного заключения» («Дім попереднього ув'язнення»).

Восстановившим голос Патти,¹³⁴
Склоняя звучно слово «мать».

Ах если бы старик Тургенев
Послушал их, хотя бы миг,
Сказал бы он – какой же гений
Великий русский наш язык!

От скуки череп весь расколот.
Как тут не вспомнить ту же «мать»,
Когда весь год газету «Молот»¹³⁵
Приходится подряд читать.

Всегда одни и те же лица!
Известен каждый в них изъян.
И я боюсь, что станет сниться
Ответредактор Шаумян¹³⁶.

Я не бандит, не агент польский,
Но нет... прерву упреков нить,
Ей-Богу, следовало б, Дольский,
Сюда б Вас тоже посадить!

Тогда б узнали Вы раздумье,
Извели б и Вы тоску,
Что это Вам не фунт изюма,
А обвинилка по СКУ¹³⁷!

Нет... не пойду путем я мести,
Хочу напомнить только вот,
В богохранимом здешнем месте
Я прозябаю ровно год.

Бездеьем душу всю измаял,
Работе был бы очень рад
И, вероятно, Николаев¹³⁸

---

¹³⁴ Аделіна Патті (італ. Adelina Patti; 1843–1919) — італійська співачка, одна з найпопулярніших оперних співачок свого часу.

¹³⁵ «Молот» — громадсько-політична газета. Видається в Ростові-на-Дону з 17 квітня 1917 р. і дотепер.

¹³⁶ Шаумян Лев Степанович (1904–1971) — радянський вчений і журналіст. У 1922–1923 рр. навчався в Комуністичному ін-ті ім. Я. Свердлова, в 1924–1932 рр. — на партійній роботі в Царщині та Ростові-на-Дону. Згодом очолював редакції ряду газет. З 1949 р. — у видавництві «Советская энциклопедия». Син революціонера Степана Шаумяна.

¹³⁷ «Союз Кубани и Украины».

¹³⁸ Ніколаєв-Журид Микола Галактіонович (1897–1940) — діяч ВЧК-ОГПУ-НКВД СРСР. Походив з Конотопа на Чернігівщині. У 1915–1916 рр. навчався на юридичному ф-ті Київського ун-ту Св. Володимира (не закінчив). З 1921 р. працював у центральному апараті ВУЧК. З липня 1923 —

Тогда б мой выслушал доклад.

Мне, право, стыдно! Словно сваха,
Хвалить себя я должен тут,
Чтоб недоверчивый Жупахин¹³⁹
Дал разрешение мне на труд.

Усердие не шло бы мимо,
Трудился б из[о] всех я сил,
Пожалуй, сам бы Евдокимов¹⁴⁰
Меня б за это похвалил.

И вдруг за рвение такое:
Судьба мне даст счастливый [фант]¹⁴¹ —
Гулять отпустит без конвоя
Неумолимый комендант.

Ну, заболтался... Все ж без пользы
Надеюсь, стих мой не пройдет
И Нач-Четыре — тот же Дольский
Для разговора позовет.

19/XII [19]33¹⁴².

в ПП ОГПУ по Північно-Кавказькому краю начальником КРО. Начальник 3-го відділу ГУГБ НКВД СССР з 29 вересня по 25 жовтня 1938 р. 25 жовтня 1938 заарештований. 6 лютого 1940 розстріляний за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР // Вікіпедія — вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ніколаєв-Журид_Микола_Галактіонович.

¹³⁹ Жупахін Сергій Георгійович (1888–1938) — співробітник радянських органів держбезпеки. Походив з робітничої родини в Московській губ. Здобув початкову освіту. У 1922–1932 рр. — на керівних посадах з секретно-оперативної роботи в Ленінграді. У 1932–1934 — начальник Секретно-політичного відділу Повноважного представництва ОГПУ по Північно-Кавказькому краю, начальник Секретно-політичного відділу Повноважного представництва ОГПУ–УГБ Управління НКВД по Азово-Чорноморському краю. У 1934–1937 рр. — на керівних посадах НКВД по Ленінградській обл., з вересня 1937 — по Вологодській обл. Арештований і розстріляний 1938 р. Не реабілітований // Вікіпедія — свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Жупахин_Сергей_Георгиевич.

¹⁴⁰ Євдокимов Юхим Георгійович (1891–1940) — радянський партійний і державний діяч, працівник органів держбезпеки. Один із організаторів червоного терору й наступних репресій. Походив із селянської родини у Пермській губ. В ЧК з 1919 р. Наприкінці 1920 р. керував знищенням полонених білогвардійців у Криму. Згодом був у керівництві ВУЧК. У 1923–1931 рр. — повноважний представник ОГПУ на Північному Кавказі. Брав участь у фабрикації «шахтинської справи», розкозачуванні, розкуркулюванні та організації Голодомору на Кубані. 3 січня 1934 р. — 1-й секретар Північно-Кавказького крайкому, у 1937 р. — Азово-Чорноморського, потім Ростовського обкомів ВКП(б). Цей період позначений участю у складі особливої трійки. З 1934 р. — член ЦК ВКП(б), з 1937 — депутат Верховної Ради СРСР. 9 листопада 1938 р. був арештований, а 2 лютого 1940 — розстріляний. У 1956 р. реабілітований і відновлений у партії // Вікіпедія — вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євдокимов_Юхим_Георгійович.

¹⁴¹ У машинописному тексті вірша на місці слова «фант» стоїть прочерк.

¹⁴² Чернетка «Жалобы в стихах» зберігається в нащадків С. Грушевського. Ксерокопію передано до ІММГ.

Називаючи в поемі імена гулагівських керівників, Сергій Григорович підтверджує думку про те, що з радянською табірною системою він уже встиг познайомитися перед поверненням до ростовської в'язниці — відразу після винесення вироку від 22 серпня 1933 р. Поступову зміну настрою С. Грушевського бачимо з невеликого в півтори машинописні сторінки вцілілого фрагменту щоденника: «3 июня [1934 г.] Дольский сказал, что принято решение об освобождении. В течение нескольких дней после этого чувствовал себя спокойно и уверенно. 10 июня в разговоре со мной Дольский выражал полную уверенность в благоприятном исходе. В Москву, по его словам, отправлено соответствующее письмо»¹⁴³. Проте відповідь «згори» затримувалась, і 14 червня він записав: «С утра начал волноваться. Те, с кем разговаривал, склоняются к мысли, что все будет хорошо. Дай же Бог. А если нет? Ужас один! Люличку¹⁴⁴ бедную страшно жалко»¹⁴⁵. А наступного дня додав щемну історію: «Позавчера трогательный случай произошел у меня в камере. Маленький воробышек попал как-то между рам и не мог вырваться. Он, бедненький, все бился между стеклами. Так и я бьюсь здесь и не могу вырваться. Мне удалось его освободить и я был очень рад»¹⁴⁶. Він, як той птах, прагнув вирватися на волю...

«Год “тюремной поблажки” (август 1933-го – август 1934-го) С. Грушевский посвятил написанию большого исторического труда о черноморском казачестве, на который возлагал большие надежды: ученый полагал, что как специалиста-историка его могут направить в один из вузов Средней Азии, Закавказья или Дальнего Востока. Именно в это время его водили под конвоем в архив для сбора необходимых материалов»¹⁴⁷.

Схоже, що одним з останніх відомих свідків, хто бачив Сергія Грушевського, був історик Володимир Голобуцький¹⁴⁸, який у 1920-х – 1930-х роках працював у Краснодарі й Ростові-на-Дону. «Вскоре я стал посещать местный архив, и вот

¹⁴³ Грушевський С. Щоденник. Копія нащадків С. Грушевського передано до ІММГ.

¹⁴⁴ Йдеться про Ольгу Ничипорівну Грушевську.

¹⁴⁵ Грушевський С. Щоденник.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Грушевський Д. Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 80.

¹⁴⁸ Голобуцький Володимир Олексійович (1903–1993) — історик українського козацтва, фахівець з економічної історії України. Походив з історичної Стародубщини Чернігівської губ. 1926 р. вступив до Кубанського пед. ін-т., а 1927 перевівся до Північно-Кавказького ун-ту в Ростові-на-Дону на соц.-ек. відділення. По закінченні його (1930) викладав, зокр., в Ленінградському пед. ін-ті ім. О. Герцена (1934–1937; 1940–1942), Краснодарському пед. інст. (1937–1940), Казанському держ. ун-ті (1943–1947). У Ленінградському держ. ун-ті захистив докторську дисертацію на тему «Чорноморське козацтво: Нарис соціальної історії» (1947). З 1947 р. — в Україні. Викладав, зокр., у Чернівецькому держ. ун-ті (1947–1949), Київському пед. ін-ті (1951–1953), Київському ін-ті нар. господарства (1961–1971). У 1972–1984 рр. — ст. наук. співробітник-консультант Інституту економіки АН УРСР. За сумісництвом працював в Ін-ті історії АН УРСР (1947–1979). Найпліднішим періодом для вченого стали 1950-ті – поч. 1960-х років, коли в ході потужної ідеологічної кампанії до 300-річчя Переяславської ради В. Голобуцький у ряді наукових видань зробив значний внесок у дослідження історії українського козацтва, хоч з огляду на тогочасні умови вимушений був акцентувати увагу на соціально-економічних питаннях та класовій боротьбі.

однажды, зимой (это было, кажется, в 1938 году), двери комнаты, где я работал, открылись, и вошел человек среднего роста в шапке и пальто с поднятым воротником. При нем был конвоир. Эти двое прошли в соседнюю комнату. На меня это произвело тяжелое впечатление. “Кто это?” — спросил я работника архива, находившегося со мной в комнате. “Это Грушевский, — со страхом прошептал он. — Иногда его приводят сюда из тюрьмы, он интересуется запорожскими материалами, как и вы”. Больше я этого мученика не видел¹⁴⁹, — згадував Голобуцький на схилі життя. Уважний аналіз показує, що «встреча Голобуцького и Грушевского, если она была в действительности, могла произойти в промежутке с августа 1933-го по август 1934 года, когда Сергей Григорьевич в ожидании своей судьбы получил возможность заниматься в архиве. А где же произошла эта встреча? Не в Краснодаре, как свидетельствует Голобуцкий, а в Ростове-на-Дону, где арестованный с момента задержания находился в казематах ОГПУ–НКВД. [...] Здесь и только здесь могла произойти его встреча с Голобуцким. Очевидно, Владимир Алексеевич, работавший на Кавказе, приезжал в ростовский краевой архив, где, кстати, хранились в то время и наиболее ценные документы из утратившего свой областной статус Краснодара»¹⁵⁰.

Підтвердження такого висновку можна знайти і в датованих 1935 р. відомостях зі справи М. А. Терлецького: «Родственник историка Грушевского профессор университета, тоже Грушевский, когда был в прошлом [1934] году в лагере около Москвы и имел отдельную комнату, и писал труд, и ездил на Кавказ»¹⁵¹.

Але 31 липня 1934 р. з Москви прийшла відповідь, яка поховала всі надії. Це стає зрозумілим з написаного наступного дня листа Сергія Григоровича до його слідчого — «глибокоуважаемого» А. Дольського. Рухнули його надії на пом'якшення вироку і можливу працю як історика, оскільки послана ним історична розробка «була признана интересной, хотя одновременно и была охарактеризована как несколько сырая. Они не поняли, что это только приложение к работе. [...] Но дело не в этом, а в том, что в письме совершенно определенно сказано: освобождение Грушевского считаем нецелесообразным и предлагаем отправить его в лагерь». На яку «рецензію» від малоосвічених катів міг сподіватись професор С. Грушевський?

Прагнучи достукатись до них, Сергій Григорович подавав приклади своїх колег, зокрема в Києві: «Акад. Василенко и проф. Смирнов, приговоренные сначала к смертной казни, с заменой потом 10-тью годами, были сейчас же после суда освобождены. Первый остался работать в Киеве, а второй был выслан в Ташкент, где занял должность профессора университета. Осужденный по делу СВУ проф. Черняховский через 3–4 месяца после процесса работал уже проректором в мединституте в Сталино. Горбань, осужденный по УНЦ, после года тюрьмы отправился на высылку в Алма-Ату. Наконец, так сказать, “домашние” примеры. Григор и Войчик получили по 3 г., а не по 10, а Клочков и Миртов — даже только высыл-

¹⁴⁹ Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 77.

¹⁵⁰ Там само. С. 80.

¹⁵¹ Цит. за: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 3. К., 1999. С. 250.

ку». А далі, ніби сподіваючись розчулити, додавав: «Почему же судьба оказалась столь немилостивой по отношению ко мне? На что другое я уже перестал рассчитывать, но на великодушие я все же надеялся. Вышло же совсем иначе. Объясните же, пожалуйста, почему проявлено такое отношение именно ко мне и чем я его заслужил. Я все-таки этого не могу понять». «Я теперь не новичек и прекрасно понимаю, что значит Кемь и тому подобные лагеря. Это лагеря со строгой изоляцией, в которых высиживают сроки и в которых письмами с семьей удается обменяться чуть ли не раз в три месяца, — підсумовував Сергій Григорович, а ще додавав: — Предстоит сей час лицемерие более интересной и, увы, более злободневной картины — превращения бывшего профессора в уже просто бывшего человека»¹⁵². Всі надії згасли, і на останньому тюремному побаченні з дружиною він віддав їй «черновик его письма от 1 августа 1934 года, написанный на имя следователя — Адольфа Григорьевича Дольского, ведшего его дело в гор. Ростове, часть его дневника, который он вел в ростовской тюрьме, и черновик его жалобы в стихах»¹⁵³. Передбачав, що та їхня зустріч буде останньою...

За свідченням Ольги Ничипорівни, Сергій Григорович був «в том же 1934 году в августе месяце отправлен для отбывания наказания в Дмитровский лагерь»¹⁵⁴.

На жаль, тепер мало відомо про подальше листування Сергія та Ольги Грушевських. Знаємо лише про лист до 10-річного сина Василя: «Дорогой Василек. Обидно мне очень, что ты не хочешь мне писать. Не следует все-таки забывать своего отца... Ты наш единственный сынок и мы тебя очень любим и хотим, чтобы ты вырос умным, здоровым, смелым, одним словом, настоящим героем Советского Союза. Читай побольше хороших книг. Читай Пушкина, Гоголя, Жюль Верна, Майн-Рида. От хороших книг бывает много пользы. Самое главное — слушайся мамы. Я очень прошу тебя, дорогой сыночек, бережь нашу мамочку. Я очень ее люблю и мне очень больно, если ты ее не слушаешь и ее обижаешь»¹⁵⁵.

«До 1937 года у меня с ним продолжалась переписка»¹⁵⁶, а с 1937 года и по настоящее время я о нем совершенно никаких сведений не имею»¹⁵⁷, — засвідчувала

¹⁵² Лист С. Грушевського від 1 серпня 1934 р. до слідчого А. Дольського зберігається в нащадків Сергія та Ольги Грушевських. Ксерокопію передано до ІММГ.

¹⁵³ Лист О. Грушевської від 31 грудня 1956 р. з Краснодару до Ростова-на-Дону, адресований прокурору Північно-Кавказької військової округи, зберігається в нащадків Сергія та Ольги Грушевських. Електронну копію листа передано до ІММГ.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Кармаза Н. «Я Вам пишу...» // Кубанские новости. 1993. 15 сентября. С. 5.

¹⁵⁶ Хоч листи С. Грушевського із Соловків та інших таборів не збереглися, але маємо підстави вважати, що вони могли містити лише мінімум інформації, оскільки, за свідченням С. Підгайного, «у листах не можна подавати ні географічних, ні топографічних, ні будь-яких інших відомостей про життя й становище на островах; осіб же, які подаватимуть у своїх листах ці відомості, суворо каратиметься». (Цит. за: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріяні. К., 2008. С. 33).

¹⁵⁷ Лист О. Грушевської від 31 грудня 1956 р. з Краснодару до Ростова-на-Дону, адресований прокурору Північно-Кавказької військової округи, зберігається в нащадків Сергія та Ольги Грушевських. Електронну копію листа передано до ІММГ.

через багато років Ольга Ничипорівна. Вона знала, що з Дмитровських таборів чоловік потрапив «в Соловецький лагерь и Медвежьи горы»¹⁵⁸. Вона ще не усвідомлювала, що то були за «Медвежьи горы» — той зловісний Медвеж'єгорськ на шляху до Сандормоха. Видається загадкою, звідки вона взагалі могла знати тоді про ті страшні місця.

«Куди пішов етап...»

Дійсно, навряд, щоб тогочасна влада передбачала розголошення жахливої правди про Соловки і Сандормох, як і про систему ГУЛАГу взагалі. Тому й спогади про величезний Соловецький концтабір — «країну мук і відчаю»¹⁵⁹, первістка гулагівської системи — досить нечисленні. Особливо коли йдеться про цвіт тогочасної української інтелігенції, що був запроторений на Соловки задля знищення. Щасливим винятком став кубанець Семен Підгайний, який дивом вижив і згодом вважав за обов'язок повідати світові про трагічну долю українців на Соловках: «...В моїй пам'яті, як на екрані перед моїми очима, встають тіні моїх земляків-патріотів, що вмерли, а інші ще й досі конають в боротьбі і неволі за звичайне людське право бути людиною, а не твариною, призначеною віддати кров за чужі, ворожі їй і її роду інтереси. [...] Ось вони обступили мене, і оступила печаль душу мою, і я збиваюся з тону безстороннього літописця, бо немає сил витримати, і хочеться знову між цими тендітними стінами моєї кімнатки вигукнути так, як колись я кричав між похмурими стінами Успенського собору в Кремлі, проклинаючи святотатців і провокаторів»¹⁶⁰. То був крик його змученої, та не скореної душі. І тепер його очима ми сприймаємо той архіпелаг у Білому морі з заснованим у далекому XV ст. монастирем, окрасою якого став Соловецький кремль. Та чи міг той кремль викликати захоплення в нещасних бранців?

«Соловецький кремль сьогодні — це велика історична пам'ятка, в якій, як у правдивому дзеркалі, уважний спостерігач знайде повний, вичерпний відбиток історії московської державности минулого п'ятисотріччя. І то не стільки тої державности, як розвитку духової світоглядкової концепції правлячої еліти московського народу. Кремль Соловецький переживав так само революції, міжцарствія і реформи, і це відбивалось на його внутрішніх добудовах, перебудовах, удосконаленнях. Але в цій споруді лишалось вічне і незмінне лиш одне, і цим одним, що його пронизало наскрізь, була концепція, що тут і саме тут справжній Бог і справжня віра, а все, що поза цим — від диявола. Минуло п'ятсот літ. З місця принесення чистосердних молитов і глухої в'язниці стала звичайна каторжна тюрма, а той самий дух лишився. Те, що на Успенському соборі замість хреста майорить червоний прапор, нічого не змінило. Замість одних святих і Бога прийшли інші святі й інший бог, але точно — такий же — єдино правний, єдиномудрий і єдино справедливий. Може, тому так і легко було обернути ці келії чернечі на в'яз-

¹⁵⁸ Див. прим. 157.

¹⁵⁹ Цит. за: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 2. К., 1998. С. 266.

¹⁶⁰ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. С. 246.

ничні камери. Цей дух, цю притаманну Соловецькому кремлеві ідейну суть легко сприймали нові можновладці Івани Івановичі¹⁶¹, — бо цей дух був породжений їм співзвучними елементами виключности і тиранії»¹⁶².

«Кремль пригнічував усіх. Як велетенський саркофаг, складений з циклопічного каміння, він розчавлював усе живе навколо. Він був таємничо мстивий, несправедливий»¹⁶³, — згадував побачене і пережите Семен Підгайний. Він по-своєму «пізнавав Кремль — ту занурену потвору, що, оточивши себе неприступною стіною, як вампір, висисав з живих людей кров, якої й так їм бракувало. Я хотів зрозуміти цей твір скрайніх, фанатичних його будівничих. І мені так здавалося, що кожний той сірий тисячепудовий камінь, що лежав у тій стіні, дихав ортодоксією і непогрішимістю супроти єдино правного і єдино правдивого бога соловецького. Це був інший, він рішуче різнився і уявлявся творцями Кремля цілком іншим, як його уявляли люди на цілому світі. Соловецький бог був особливий, він був наділений якостями, характерними для цього темного жорстокого краю. Бог не був милостивий, а лиш все караючий, соловецький бог не прощав найменшої провини, він лиш карав, карав і на майбутнє віщував страшні муки. “Разумейте язиці і покоряйтеся!”»¹⁶⁴.

Українська присутність на Соловках, що простежувалась ще від кошового Петра Калнишевського, нечувано зросла з приходом більшовицької влади, а найбільше — у 1930-х роках. Потрапивши туди, Підгайний застав «людей з великої літери, а їх тисячі, сотні тисяч, мільйони. І гублюся я, чи писати мені про академіків, поетів, художників, учених, політичних діячів, чи писати мені про отих, що їх привозять сюди міцними, як дуби, моїх земляків — селян і робітників, що ніколи не погоджувалися і ніколи не погодяться бути рабами. Онде вони ідуть з сокирами і пилками, з баланами на плечах, онде вони з важкими тачками везуть камінь, глину і пісок, і знову пісок, камінь і глину, і будують, будують, будують і тут же вмирають, Україну свою прощаючи й катів своїх клянучи»¹⁶⁵. «На Соловках зібрався у великій мірі бомонд української науки, літератури, мистецтва. Опинились в основному ті, що були недостріляні з учасників українського пореволюційного Ренесансу, розстріляного Сталінім»¹⁶⁶. «Ціла Україна в тюрмі, на каторзі»¹⁶⁷, — з відчаєм підсумовував Семен Підгайний.

У своїх мемуарах він назвав багато імен, подав десятки життєписів ув'язнених на Соловках земляків-українців. Лишається загадкою, чому серед них він ніяк не згадав про Сергія Грушевського. Можливо, пояснення можна вбачати у його ж

¹⁶¹ Мається на увазі Іван Іванович Попажарнов, який у повісті С. Підгайного «Недостріляні» згадується як один з керівників концтабору на Соловках.

¹⁶² Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. С. 153–154.

¹⁶³ Там само. С. 138.

¹⁶⁴ Там само. С. 195.

¹⁶⁵ Там само. С. 248.

¹⁶⁶ Там само. С. 244–245.

¹⁶⁷ Там само. С. 249.

словах: «На Соловках перебувало, крім згаданих, ще багато інших, з якими мені не довелося мати справи. [...] Багато імен і прізвищ наших героїв і страдників випало мені з пам'яті, та й спогади мої складені не на підставі якихось спеціальних з мого боку заходів, бо і я, і мої товариші найменше тоді думали про те, що доведеться писати мемуари»¹⁶⁸. Але ж не підлягає сумніву, що Сергій Григорович був там. Про те, що він відбував покарання на Соловках, нам відомо не лише з листів його дружини Ольги Ничипорівни. Наприклад, у спогадах Ю. Чиркова¹⁶⁹ читаємо, що «украинское землячество значительно пополнилось в 1936 году. Кроме соловецких старожилов — академика Рудницкого, профессоров-историков Яворского и Грушевского, националистов разных оттенков от бывших коммунистов, последователей Скрыпника и Затонского, до сторонников Петлюры и Коновальца, — в последний год прибыло много украинской интеллигенции, в том числе группа неоклассиков»¹⁷⁰. Зрештою, безсумнівним свідченням соловецької каторги у життєписі Сергія Грушевського став і розстрільний список...

Сталінський режим не планував звільняти українських інтелектуалів навіть після відбуття ними термінів несправедливого покарання. Так з'явився окремий список зі 134-х ув'язнених — «учасників» неіснуючого «Всеукраїнського центрального блоку». За дослідженням Василя Овсієнка, «цей “блок” створив начальник СЛОНа майор Іван А. Апетер, поставивши на його чолі академіка Матвія Яворського, а найближчими сподвижниками зробив професорів історії Володимира Чеховського та Сергія Грушевського [...], професора Олексія Вангенгейма, дарма, що він голландець родом... Преамбула до протоколу — оце, мабуть, і вся “справа”: “Дело № 103010-37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУГБ НКВД СССР на 134 человека украинских буржуазных националистов, осужденных на разные сроки за к[онтр]-р[еволюционную] [...], националистическую, шпионскую и террористическую деятельность на Украине, которые, оставаясь на прежних к[онтр]-р[еволюционных] позициях, продолжая к[онтр]-р[еволюционную], шпионскую, террористическую деятельность, создали к[онтр]-р[еволюционную] организацию “Всеукраинский центральный блок”»¹⁷¹.

Від того ж Семена Підгайного знаємо, як осінньої ночі 1937 р. «усіх українців викликали на етап. Лишився лише я та, як пізніше виявилось, Петро Гребінник — доцент історії української літератури. Доля судила для нас інший шлях, і нічого

¹⁶⁸ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках... С. 86.

¹⁶⁹ Чирков Юрій Іванович (1919–1988) народ. у м. Орлов Кіровської обл. Арештований 1935 р. (на той час був учнем московської школи) за звинуваченням у спробах терактів та підготовці замахів на Сталіна й Косіора. З 1 вересня 1935 р. на Соловках, зокр. у штрафному лагункті Філімоново на торфорозробках, потім був у табірній тюрмі (СТОН). У 1938 р. термін ув'язнення був продовжений на 5 років і відбувався в Ухтижемлагу, де працював у гідрометеослужбі. Звільнений 1943 р. з прикріпленням до Ухтижемлагу до кінця війни. З 1945 р. — нач. агрометеостанції Кушівка Краснодарського кр. У 1950 р. заочно закінчив біофак Краснодарськ. пед. ін-ту. У 1951 р. арешт. і засудж. до позитивного заслання в Красноярський кр., де працював на лісоповалі. До Москви повернувся 1955 р. Доктор географічн. наук (1966). Професор, зав. каф. кліматології Тимірязевської с-г. академії (з 1970). Автор спогадів.

¹⁷⁰ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 2. К., 1998. С. 272.

¹⁷¹ Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., доповн. Кн. 2. К. – Х., 2005. С. 20.

нам не лишалося, як коритись долі, хоч обліковець УРЧ і мав неприємність за те, що випадково облікові картки на мене й на Гребінника, замість в теку українців, поклав у теку сибіряків. Етап відбув»¹⁷². «Забрали від них усі їхні речі, зодягнули в нове каторжанське вбрання, відрізали гудзики від штанів, забрали пояси й посадили до вагонів з найбільш посиленним конвоем, який тільки мені доводилось бачити, і повезли в напрямку на Петрозаводськ. Куди пішов етап — ніхто не знає»¹⁷³.

Страшна правда розкрилась через багато років, коли 1 липня 1997 р. експедиція Петрозаводського та Санкт-Петербурзького «Меморіалу» під керівництвом історика Юрія Дмитрієва виявила в карельському урочищі Сандормох місце масового поховання соловецьких в'язнів. Після вивчення вцілілих архівних документів інший дослідник — Веніамін Іофе прийшов до висновку, що «осужденные соловецкие заключенные были этапированы по морю в Кемь, откуда железной дорогой их перевозили в Медвежьегорск, там помещали в СИЗО Белбалтлага (способного одновременно вместить не менее 300 заключенных). Из СИЗО осужденные связанными на автомашинах доставлялись к месту расстрела, находившемуся в 16 км от Медвежьегорска, где Матвеев¹⁷⁴ лично (иногда с помощью помощника коменданта УНКВД ЛО Алафера) расстреливал их из револьвера. Ежедневно Матвеев расстреливал около 200-250 человек в соответствии с численностью соответствующего протокола тройки (по одному протоколу в день)»¹⁷⁵. Щоб запобігти втечам під час етапу від Соловків до Сандормоха, в'язнів роздягали до білизни, зв'язували по двоє, запихали в роти кляпи, скидали штабелями в машини і так везли. Вже на останньому рубежі смертника ставили на коліна, і капітан М. Матвеев стріляв з револьвера в потилицю. Забитого підручні скидали в яму. Труп присипали вапном і прикидали землею¹⁷⁶. Всього — 1111 осіб. Поміж них був і Сергій Григорович Грушевський. Як видно з розстрільного списку, його Матвеев застрелив 3 листопада 1937 р.

¹⁷² Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. С. 323.

¹⁷³ Там само. С. 324.

¹⁷⁴ Матвеев Михайло Родіонович (1892–1971) нар. у с. Волосово Новгородської губ. Закінчив два класи сільської школи (1905). З 15 років бурлакував, був на різних роботах. У 1913–1917 рр. — підручний слюсаря в Петрограді. Брав участь у штурмі Зимового палацу. З бер. 1918 р. — начальник летючого загону ЧК на Петроградській стороні. Член ВКП(б) з 1918 р. З 1918 р. був виконавцем смертних вироків в ОГПУ/НКВД. У 1933 р. — заст. начальника Адмгосуправління повпредства ОГПУ по Ленінградському військ. округу. З 1934 р. — на різних керівних адміністративно-господарчих посадах в ОГПУ/НКВД СРСР по Ленінградській обл. 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. — нач. бригади з виконання вироків Біломорсько-балтійського комбінату в Сандормоху; більшість засуджених Матвеев особисто розстрілював пострілом у потилицю, іноді йому допомагав помічник коменданта УНКВД Г. Алафер. Вбивав по 200–250 осіб щоденно. Наказом по УНКВД ЛО 20 грудня 1937 р. за «самоотверженную работу по борьбе с контрреволюцией» був нагороджений цінним подарунком (радіолою). У 1939 р. засуджений на 10 років таборів за «перевищення службових повноважень». Покарання Матвеев відбував у Рибінську. У 1941 р. з початком війни був достроково звільнений, завідував внутрішньою тюрмою Ленінградського УНКВД-УНКГБ-УМГБ. З 1949 р. на пенсії. Помер у Ленінграді. Кавалер ордена Червоної зірки та ордена Леніна.

¹⁷⁵ Цит. за: Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. К., 1997. С. 29.

¹⁷⁶ Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Кн. 2. С. 21.

Важко щось додати до скорботного висновку Василя Овсієнка: «Можна уявити собі творця театру “Березіль” режисера Леся Курбаса зв’язаного з драматургом Миколою Кулішем, академіка Матвія Яворського, зв’язаним з п’ятим за списком письменником Мирославом Ірчаном, професора філології, поета-неокласика Миколу Зерова з письменником Михайлом Козорізом... Цього дня розстріляно міністра освіти УНР Антона Крушельницького і його синів Остапа (24 роки) та Богдана (31 рік), міністра фінансів УРСР Михайла Полоза, професора Сергія Грушевського, письменників Валер’яна Підмогильного, Павла Филиповича, Валер’яна Поліщука, Григорія Епіка, Марка Вороного, Олексу Слісаренка, Михайла Ялового. Тут упокоїлися науковці Михайло Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський, Микола Трохименко, творець Гідрометеослужби СРСР голландець родом Олексій Вангенгейм — у списку “українських буржуазних націоналістів” він третій [...]. Це були молоді та середнього віку люди, які ще створили б неоціненні духовні скарби для свого народу, володіючи якими, ми стали б урівень з іншими цивілізованими народами. Дехто з них, може, дожив би донині. Сама присутність таких людей у суспільстві робить його кращим. Але постріли тупого, малограмотного ката Матвеева — виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам російської комуністичної влади — змінили хід нашої історії...»¹⁷⁷.

«Мы являлись семьей врага народа»

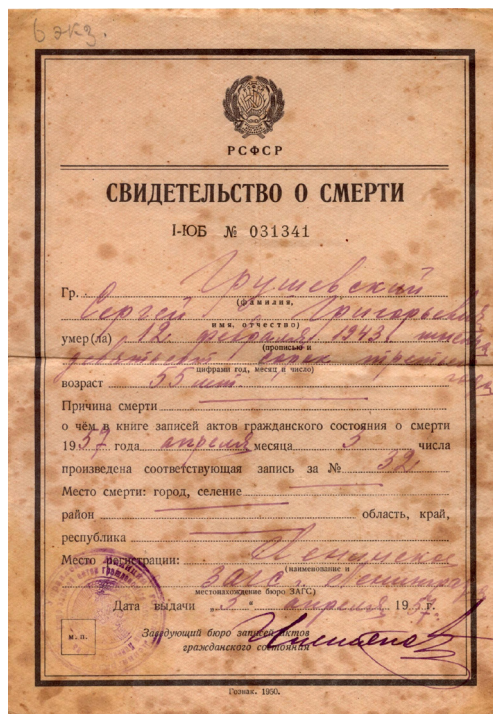
Уже по війні родина Сергія Грушевського розпочала пошуки. Зокрема, з листа Ольги Ничипорівни до прокурора Північно-Кавказької військової округи від 31 грудня 1956 р. знаємо, що син Василь Сергійович «после демобилизации из Советской Армии посылал к Генералиссимусу Сталину запрос о судьбе отца. Через несколько месяцев пришел ответ из Москвы в Управление МВД по Краснодарскому краю, где устно сообщили, что его отец, а мой муж Грушевский осужден в 1937 году в Ленинграде к 10-ти годам заключения, как троцкист, враг народа». І в цьому ж листі, намагаючись відмежуватись від такого ще зовсім недавно страшного звинувачення, нещасна вдова намагалась довести: «Мне совершенно не известны ни суть его преступления, ни те доказательства, на основании которых он осужден, но я могу сказать лишь одно, что, прожив много лет с мужем, я знала его, как человека, преданного Советской власти»¹⁷⁸.

Через кілька місяців, 3 квітня 1957 р., вона отримала офіційне свідоцтво про смерть: «Грушевский Сергей Григорьевич умер 12 февраля 1943 г. в возрасте 55 лет [...], о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти 1957 года апреля месяца 3 числа произведена соответствующая запись за № 32»¹⁷⁹. Каральна система продовжувала брехати... Втім, відповіддю на клопотання вдови і сина стала постанова Військового трибуналу Північно-Кавказького округу від 8 серпня 1960 р. про посмертну реабілітацію — «за отсутствием состава преступления».

¹⁷⁷ Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Кн. 2. С. 21.

¹⁷⁸ Лист О. Н. Грушевської до прокурора Північнокавказької військової округи, Ростов-на-Дону, 31 грудня 1956. Електронна копія листа зберігається в ІММГ.

¹⁷⁹ Свідоцтво про смерть С. Грушевського від 3 квітня 1957 р. зберігається у нащадків Сергія та Ольги Грушевських. Електронну копію документа передано до ІММГ.

Свідोцтво про смерть С. Грушевського з фальсифікованою датою смерті.

З зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

А 23 грудня 1996 р. з прокуратури Краснодарського краю Василеві Грушевському від прокурора Г. Тихонова прийшла довідка: «Высылаю справку о признании вас пострадавшим от политической репрессии по факту репрессии в отношении вашего отца в 1933 году. По факту репрессии в отношении его в 1937 году в Управлении ФСБ по Краснодарскому краю архивного дела нет, но имеются сведения, что он был репрессирован на территории Ленинградской области, по этому факту репрессии в отношении отца вы можете, если пожелаете, обратиться в прокуратуру Ленинградской области»¹⁸⁰.

Як же склалась подальша доля родини? Про це розповідала десь на поч. 1960-х років Ольга Ничипорівна в листі до тогочасного Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва: «После ареста мужа я осталась с малолетним сыном, матерью и племянницей-сиротой. Мы являлись семьей врага народа. Вы

хорошо помните, что представляла из себя семья врага народа, чему и как она подвергалась. Обстановка была крайне накалена и люди, как волки, готовы были загрызть. За что? Царило беззаконие. Защиты было искать не у кого. Кто мог подать тебе руку помощи? [...] Когда тебя все чуждаются и обходят стороной, чтобы не попасть в эту самую беду»¹⁸¹. Нащадки пригадували, як вона розпродувала унікальну бібліотеку чоловіка, адже «семье “врага народа” надо было на что-то жить. Из профессорской квартиры ее с малолетним сыном выселили, вчерашние знакомые при встрече прятали глаза. [...] Ольга Никифоровна никуда из города не уехала, а обосновалась неподалеку от прежнего жилища, в бывшем соляном сарае»¹⁸², куда, помимо личных вещей, едва-едва вместились ее любимец — старинный концертный рояль»¹⁸³, з яким вона ще недавно виступала в концертних програмах. Їй, яка перебувала на чоловіковому «полном постоянном иждивении по

¹⁸⁰ Довідка № 13-1533-96 від 23 грудня 1996 р. з прокуратури Краснодарського краю РФ про визнання В. С. Грушевського постраждалим від політичної репресії зберігається в Д. Грушевського. Електронну копію документа передано до ІММГ.

¹⁸¹ Чернетка недатованого листа О. Н. Грушевської до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва зберігається у нащадків С. Г. Грушевського, а його електронна копія — в ІММГ.

¹⁸² З цитованого вище документа відома її нова адреса: м. Краснодар, вул. Леніна, 24, кв. 8.

¹⁸³ Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 80.

день его ареста»¹⁸⁴, пощастило влаштуватись на будівництво Кондитерського комбінату у Краснодарі. Це засвідчує збережена в родині датована 1937 р. перепустка з грізним попереджаючим штампом: «За курение под суд».

Перепустка О. Н. Грушевської. 1937 р. Зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

На відміну від передвоєнних років, доля Ольги Грушевської під час німецької окупації Краснодара наразі здається дещо загадковою — як і питання про нову зміну місця проживання. Відомо, що відразу після переїзду родини до Краснодара «им выделили жилье в центре города — ул. Ленина, д. № 26, кв. 5»¹⁸⁵. Нащадки переказують, що після арешту Сергія Григоровича Ольга Ничипорівна з малою дитиною була викинута з тієї професорської квартири і «обосновалась неподалеку от прежнего жилища, в бывшем соляном сарае»¹⁸⁶. Про той соляний сарай наразі нема жодних відомостей, проте наступна, датована 13 липня 1944 р., довідка з печаткою «управляющего домами Кировского райсовета» засвідчувала, що Грушевська О. Н., «прож[ивающая] по ул. Ленина, 24, кв. 8, [...] по приказу немецкому работала дней 8–10 по уборке здания Крайзо, а затем была сокращена и была все

¹⁸⁴ Чернетка недатованого листа О. Н. Грушевської до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва.

¹⁸⁵ Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79–80. Наразі достеменно не відомо, чи адреса «ул. Ленина, д. № 26, кв. 5» підтверджується документально, а чи лише збереглася в родинній традиції.

¹⁸⁶ З цитованого вище документа відома її нова адреса: м. Краснодар, вул. Леніна, 24, кв. 8.

время безработная»¹⁸⁷. Як могло статись, щоб родина «ворога народу» знову отримала помешкання? Можна припустити, що те нове помешкання по вул. Леніна, 24, кв. 8 було отримане в недовгий (порівняно з Києвом) 186-денний період німецької окупації Краснодару завдяки турботі Ірини Штенцель — сестри Сергія. Втім, це вже навряд чи вдасться колись з'ясувати.

Ольга Ничипорівна Грушевська. 1970-ті роки.
З зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

На сьогодні важко з'ясувати, як довго мешкала там Ольга Ничипорівна. Десь наприкінці 1970-х років вона переїхала в родину свого сина Василя в селищі Ахтирськ Абінського району, де й померла 11 липня 1980 р. у віці 81 рік.

Ці й багато інших подробиць життя Сергія Грушевського та його родини стали відомі науковцям завдяки подвижницькій діяльності дослідника українства на Кубані професора Віктора Чумаченка. Почувши про нащадків роду Грушевських у станиці Ахтирській на Кубані, він 1995 р. поїхав туди, застав живого Василя Сергійовича, записав на диктофон його розповідь. Згодом він розповідав, що «произношение у Василия Сергеевича было старческое, беззубое, поэтому разобрать географические названия в его интерпретации

трудно, а иногда — невозможно, хоть сто раз слушай. Был он уже тогда очень дряхлый»¹⁸⁸.

Від Василя Грушевського Віктор Чумаченко почув, як родина опинилася у станиці Ахтирській: «Это цепь поселков нефтяников, расположенная по пути к Новороссийску. Вот почему после окончания 10 классов Василий Сергеевич пошел учиться в нефтяной техникум (2,5 года), а потом всю жизнь, до выхода на пенсию проработал на буровых установках и в конторах при них. Дети пошли по его стопам. Но когда они выросли, нефть на Кубани почти исчерпалась. Так они оказались в богатой на нефть и на хорошие нефтяные заработки Тюмени. [...] Младшее поколение Грушевских утратило свои украинские корни»¹⁸⁹. Молодше покоління — це троє дітей: Сергій, Ольга (в заміжжі Петрашова) і Володимир, яких він виростив з дружиною Зінаїдою Василівною (дів. прізви. Півень). Певно, назвав-

¹⁸⁷ Оригінал довідки зберігається у нащадків Сергія та Ольги Грушевських. Електронну копію документа передано до ІММГ.

¹⁸⁸ Електронний лист В. Чумаченка до М. Кучеренка, 23 вересня 2005 р. Копія листа зберігається в ІММГ.

¹⁸⁹ Там само.

ши свого первістка на честь батька Сергієм, Василь Сергійович підтвердив свій родинний пієтизм. Далі дослідник ділився своїми спостереженнями від розмови з Василем Грушевським, зазначаючи, що «дедушка еще много читал, размышлял на все животрепещущие темы»¹⁹⁰. І водночас — «он не признает своего родства с Грушевскими, считая, что троюродный племянник — это уже давно не родня, а он сам — тем более не родня. И разговоры на эту тему его сильно раздражали. Он считает великого историка едва ли не главным украинским националистом и, видимо, очень-очень не хочет, чтобы за его семьей в России тянулась весьма негативная по местным меркам слава. Достаточно, что за это уже расстреляли деда и отца»¹⁹¹. Життя за межами України з гірким родинним досвідом та вантажем ідеологічної обробки позначилось на світогляді Василя Грушевського. І все ж...

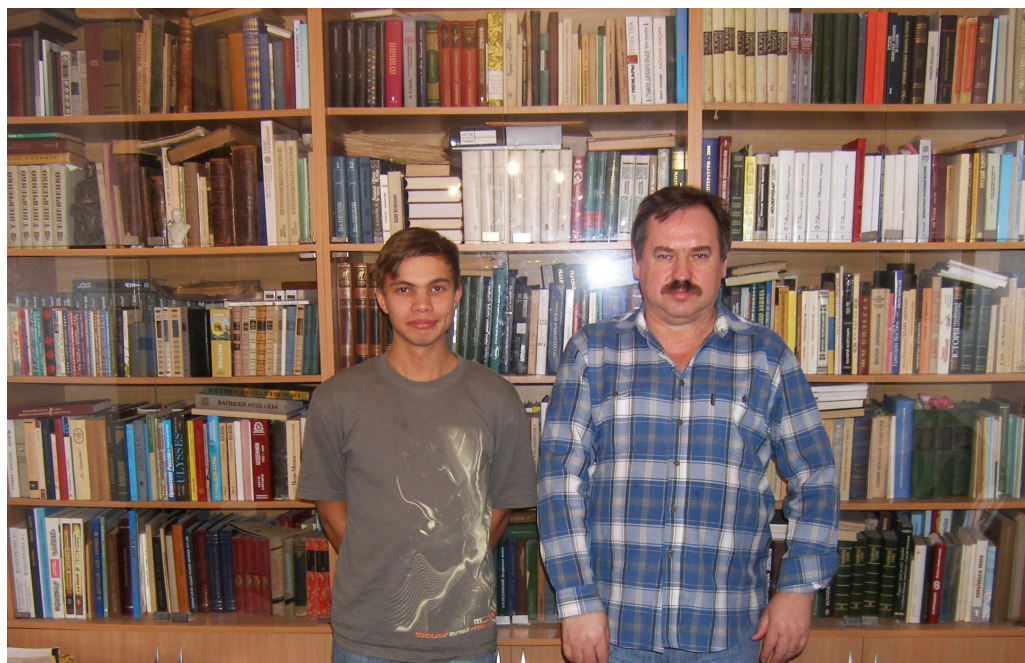
Василь Сергійович Грушевський з дружиною Зінаїдою Василівною і старшим сином Сергієм. Ахтирськ, 1998 р. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

І все ж він зберігав родинний архів (тепер цей архів зберігають нащадки, зокрема, його онук Грушевський Дмитро Володимирович), тримав у пам'яті довгу історію свого роду, за тих обставин нікому її не довіряючи, хоч і зробив виняток Чумаченкові. Пізніше Віктор Кирилович розповідав: «Отвечаю на Ваш вопрос о семейном древе. Оно начинается с Василия, пономаря из Худолиева, потом Лев (1798–1868), потом Николай (1838–1913), потом Григорий (1867–1938), потом Сергей Григорьевич. Это старая запись полуосыпавшимся карандашом. Далее Ва-

¹⁹⁰ Електронний лист В. Чумаченка до М. Кучеренка від 18 грудня 2005 р. Копія листа зберігається в ІММГ.

¹⁹¹ Електронний лист В. Чумаченка до М. Кучеренка від 23 вересня 2005 р. Копія листа зберігається в ІММГ.

силий Сергеевич пытался продолжить запись и бросил это дело, не доведя его до конца»¹⁹². Коли бачиш записану Віктором Чумаченком на слух з голосу Василя Грушевського назву села «Худолиев» чи «Фудолеевка» з зазначенням «на Україні», розуміємо, що то була наша Худоліївка на Чигиринщині, де народився його прадід Лев Васильович Грушевський, звідки він потім переїхав до Шабельників. Незважаючи ні на що, Чигиринщина залишалася в ньому. Як і в розстрільному списку Сергія Григоровича Грушевського, де проти його прізвища значилось: «ур[оженець] с. Чегринское Киевской области». Так кати записали наш славний Чигирин...

Віктор Чумаченко (праворуч) з Дмитром Грушевським — правнуком Сергія Григоровича.
Фото Ю. Савчука. Краснодар, 2008 р. Публікується вперше

***

Тепер, з відстані майже в століття, можна довго обговорювати постать Сергія Григоровича Грушевського, як і нечувано драматичні часи, в які довелося йому жити. Маючи добру освіту й неабиякі здібності, посилені невтомним прагненням до активної громадської роботи, в нормальному суспільстві він міг би зробити серйозну кар'єру і принести користь своєму народові. Проте його недовге життя припало на час великих суспільних катаклізмів, де він завжди прагнув бути на боці переможців. Зі своїми наполегливістю, пластичністю, а часто і безпринципним прагматизмом, Сергій Грушевський намагався опанувати кожен нову хвилю суспільних змін: почавши з роботи в українській «Просвіті», він із суто кар'єрних міркувань перейшов до російських монархістів, а потім — до їхніх антиподів біль-

¹⁹² Електронний лист В. Чумаченка до М. Кучеренка від 18 грудня 2005 р. Копія листа зберігається в ІММГ.

шовиків, щоб, зрештою, виконувати радянську програму українізації. І кожного разу наступні сили карали його за те, за що хвалили їхні попередники. Як тут не згадати давню китайську мудрість: «Не дай, Боже, жити в часи змін».

Далеко не кожен пішов би на такі різкі орієнтаційні зміни. Спершу дослідникам навіть важко було повірити, що йдеться про одну й ту саму людину. Тому можна зрозуміти щире здивування А.Чемакіна: «Поражает легкость, с которой Грушевский стал из украинского националиста националистом русским, а затем снова приобщился к украинскому национализму, но теперь в его уже советском изводе»¹⁹³. Але ми не будемо розвішувати політичні «ярлики», які коштували життя мільйонам. Та й що російський дослідник називає націоналізмом? Чи його ідеалом є «иваны, не помнящие родства»? Згадаймо споконвічне: «Не судить і не судимі будете».

Упродовж століть чужоземного панування перед освіченими українцями неодмінно поставав вибір — з ким бути і що обрати: честь зі сповненою небезпек і поневірянь вірністю своєму поневоленому народові чи вимушену зраду з примарними перспективами кар'єрного успіху на шляху служіння поневолювачам. Вийшло так, що після багатьох манівців, спокутуючи провини, Сергій Грушевський повернувся до свого народу і на соловецьку голгофу він зійшов як український вчений і громадський діяч, розділивши трагічну долю закатованого разом з ним інтелектуального цвіту України.

---

¹⁹³ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора». С. 77.

Луганський період життєпису Сергія Григоровича Грушевського: науково-педагогічна та громадська діяльність (1925–1931)

Крайній Схід України має певні набутки в історії національного державотворчого поступу. Тут на місцевих теренах століттями уживалася низка етносів. Як засвідчує наукова практика, провідним національним елементом було українство. Йому по праву належала першозаслуга в освоєнні так званого Дикого Поля та розвитку його продуктивних сил. Назва освоєної території з величезними покладами мінеральної сировини — «Донецький вугільний басейн» — теж подана і закріплена у свідомості прийдешніх поколінь, завдячуючи українцям. Їхня наполеглива праця залишила помітний спадок не тільки в економічному, а й у духовному, культурному та науково-освітньому його розвої.

Всупереч очевидному, російська імперська, а потім комунорадянська історіографія нав'язувала суспільству безальтернативну думку про освоєння цього краю Росією, ніби географічно й етнічно він завжди був виключно російським. Переконуючи загал у тому, що «промислово-енергетичне серце Росії Донбас» бездумно передане Україні, ніколи не мало і не матиме ніякого українського осердя, російські ідеологи та їхні послідовники переслідували далекоглядні цілі. Саме таким чином формувалася «фундаментальна» міфологема про те, що ці землі назавжди залишаться російськомовним пролетарським промислово-урбаністичним регіоном з духовним, культурним, науково-освітнім впливом і наповненням російських стандартів. Як же насправді відбувалися процеси в краї на рубежі XIX–XX ст.?

Як засвідчують дані останнього перепису населення в Російській імперії, наприкінці XIX ст. переважну більшість у Катеринославській губернії, до якої входив Слов'яносербський повіт з центром у м. Луганськ, складали українці. За темпами промислового піднесення на початку XX ст. Катеринослав (Дніпро) посідав друге, а Луганськ — третє місце в імперії Романових. Основна причина цього явища — потужні фінансові вливання іноземного капіталу та дешевизна місцевої робочої сили. Зрозуміло, що бурхливий промисловий розвиток краю потребував кваліфікованих кадрів.

На той час у Луганську вже склався дієвий прошарок технічної та гуманітарної української інтелігенції з дипломами європейських та російських університетських центрів. Але тут не існувало жодного вищого навчального закладу. Ось чому напередодні Першої світової війни органи місцевого самоврядування звер-

нулися до імператорського уряду в Санкт-Петербурзі з ініціативою відкриття в Луганську повноцінного вишу університетського типу. Вирішити це питання вдалося тільки після краху російської імперії Романових й утворення УСРР. Такий заклад постав у Луганську під назвою Донецький інститут народної освіти (ДІНО). Висококваліфіковані кадри до нього підбиралися з усієї України. В їхньому числі до Луганська потрапив і колишній випускник історичного факультету Київського імператорського університету Святого Володимира Сергій Григорович Грушевський — небіж славетного українського історика, громадсько-політичного діяча та голови Центральної Ради УНР М. С. Грушевського. На той час він уже вважався знаним істориком — організатором освітянського руху в Україні.

Нині існує декілька версій стосовно дати і причин його переїзду до Луганська. Як правило, називається 1923 р., що не відповідає дійсності. Не менш сумнівним також є твердження — виїхав до Донбасу спокутувати гріхи молодості за те, що колись брав участь в антиукраїнських монархічно-шовіністичних організаціях. Ось чому, власне, і став «українізатором» зросійщеного краю.

На початку нового тисячоліття з'явилися перші публікації українських дослідників, у яких на архівних джерелах закладені підвалини об'єктивного висвітлення страдницького життєвого шляху С. Г. Грушевського. Зокрема, автор цих рядків ввів до обігу раніше не відомі й недоступні для вивчення документи з архівів колишніх радянських спецслужб, крізь призму яких вдалося зрозуміти, що ж відбувалося в родинному колі даної гілки Грушевських. А також — встановити причини і характерні особливості переслідування та репресування органами таємної сталінської політичної поліції кожного з його членів¹. Колектив київських істориків-музеєзнавців М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук не тільки документально відновили родовід М. С. Грушевського, а й документально зафіксували факти багатогранної діяльності його небожа в Луганську та склали, нехай і невеличку, але змістовну енциклопедичну довідку². Луганець О. В. Принь привідкрив завісу стосовно міфологізації утворення і діяльності Наукового товариства на Донеччині у м. Луганську та розкрив організаторські здібності С. Г. Грушевського, який керував цим товариством³. Деякі нові факти з життя і діяльності С. Г. Грушевського під час роботи в ДІНО навів та прокоментував правнук — краснодарський краєзнавець Д. В. Грушевський⁴.

¹ Семистяга В. Племянники М. С. Грушевського (невідомі сторінки родоводу Грушевських) // Бахмутський шлях. Луганськ. 2005. № 3 / 4. С. 106–119; його ж. Маловідома сторінка з родоводу Грушевських: Лев Григорович Грушевський // Реабілітовані історією. Луганська область: У 3-х кн. Кн. 3, Луганськ, 2008. С. 34–38.

² Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К.: Київ, 2006. С. 307; Кучеренко М., Чумаченко В. Грушевський Сергій Григорович // Енциклопедія сучасної України. Т. 6. К., 2006. С. 560–561.

³ Принь О. Наукове товариство на Донеччині: міфи та реалії ХХ століття // Праці Центру пам'яткознавства. К., 2013. Вип. 24. С. 214–221.

⁴ Грушевський Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2010. № 4 (38). С. 77–81.

Та хоч як це дивно, попри певні напрацювання, луганський період життєпису С. Г. Грушевського не знайшов достатнього висвітлення в наукових дослідженнях. Основна причина цього явища — не тільки брак інформативної бази, але й недостатнє опрацювання матеріалів, розпорошених в архівах на пострадянському просторі. На нашу думку, найбільш об'єктивним джерелом, що ліквідує чи мало білих плям і збагачує його життєпис, є достатньо інформативні матеріали книги наказів по особистому складу ДІНО (нині Луганський національний університет імені Тараса Шевченка). Її обсяг — усього 90 аркушів, на яких засобами адміністративного регулювання зафіксоване тогочасне життя вишу (24 квітня 1924 – 17 квітня 1930 рр.). Свого часу вона знаходилася у фондах Державного архіву Луганської області (Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 13), а нині як унікальний артефакт зберігається в музеї історії Шевченківського університету Луганська. Матеріали цієї книги дослідники детально не аналізували й не оприлюднювали.

Які ж складові життя Сергія Грушевського дають змогу реконструювати введені до наукового обігу накази по ДІНО та інші документальні матеріали, пов'язані з ними?

Перш за все, ці документи розкривають у хронологічному порядку особливості багатогранної висококваліфікованої науково-педагогічної діяльності історика-адміністратора першого педагогічного вишу в Донбасі. Вони також характеризують його стосунки з колегами, друзями, ріднею та студентським загалом. Крім того, висвітлюють зміст співпраці з місцевими та центральними державно-політичними структурами України. Врешті-решт, спільно з архівними документами колишніх радянських спецслужб чітко фіксують хронологічні межі луганського періоду його життєпису, що охоплюють час з 1 вересня 1925 р. до 1 жовтня включно 1931 р.⁵

Відкриває книгу наказів по особистому складу ДІНО документ за ч. 48 від 24 квітня 1924 р. Варто зазначити, що всі накази за 1924 р. і включно до 30 вересня 1925 р. підписані першим ректором вишу професором П. Єфремовим. У травні 1924 р. ним особисто уперше документально зафіксовано прізвище декана факультету соціального виховання. Йдеться про Р. Кутєпова — давнього приятеля С. Г. Грушевського, вони разом навчалися на історичному факультеті Київського університету Св. Володимира. Одружившись із Сергієвою сестрою Іриною, на той час студенткою ДІНО, він поріднився з Грушевським. 7 липня 1924 р. у виші створили навчально-контрольну комісію, очолювану Кутєповим. На її засіданнях розглядалися студентські заяви про педагогічну оцінку знань, затверджувалися переведення на наступні курси та перехід до інших вишів, а також різноманітні питання діяльності навчальної частини тощо. Вперше спільно прізвища Р. Кутєпова і С. Г. Грушевського зафіксовані в наказі ч. 100 від 4 вересня 1925 р. Згідно з настановою НКО УСРР ч. 27498 від 29 серпня декан факсоцвишу Р. Кутєпов увільнявся від займаної посади з 1 вересня та відкликався в розпорядження НКО УСРР до Харкова. Цією ж датою замість нього деканом факультету і штатним професором інституту призначався С. Г. Грушевський. Від 30 вересня він уже виконував

⁵ Архів Управління ФСБ РФ у Краснодарському краї. Спр. П 45836. Т. 2. Арк. 16.

обов'язки ректора з правом підпису документів. У зв'язку з тим, що Сергій Григорович не перебував у лавах більшовицької партії, 5 листопада 1925 р. до вишу прибув новопризначений керівник навчального закладу В. В. Галін.

Відповідно до державно-політичних директив інтенсивніше «українізовувати» культурно-освітні установи ним були схвалені та підтримані ініціативи професора Грушевського вести всю документацію в ДІНО тільки українською мовою. Ймовірно не варто апелювати до «оказії» із С. Г. Грушевським, як про неї заявляють деякі дослідники. Їхні закиди про те, як він «з українського націоналіста перетворився на російського, а потім знову долучився до українського націоналізму на радянському ґрунті», безпідставно некоректні⁶. Перманентне перебування в українському середовищі й особливо в колі видатних представників української гуманітарної інтелігенції, безумовно, сприяло його національному самоусвідомленню та вихованню на постулатах українського патріотизму. Але водночас, знаходячись під впливом проросійських проімперських шовіністичних кіл, сприяв їм. Інколи завуальовано, та й то не завжди, засуджував їх. Про що й сам неодноразово заявляв. Тож скоріше за все це був не націоналістичний і не шовіністичний, а українофільський прояв.

Пізнаючи й шукаючи себе, намагаючись викристалізувати власне «єго», в силу політичних, соціальних, фінансових, матеріально-побутових та інших умов і обставин змушений був дещо мімікрувати, пристосовуючись до реалій тогочасного життя. Визнаючи себе за етнічною ознакою росіянином та громадянином СРСР, а не України, у побуті, а потім і на «службі» завжди спілкувався тільки українською мовою⁷. У даному ж випадку політика «коренізації», проголошена XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р., як і низка спільних постанов ВУЦВК і Раднаркому УСРР на її виконання збіглися з його власними переконаннями. До того ж головну виконавчу роль у здійсненні й посиленні «українізації» відігравав НКО УСРР. Безпідставно і безвідповідально не виконувати урядових настанов та розпоряджень, протиставити їм якусь власну абсурдну російську націоналістичну позицію, як один із дієвих керівників потужного українського вишу в його системі, позапартійний С. Г. Грушевський аж ніяк не міг. Та й морально не мав на це ніякого права.

Попри перманентні зміни і негаразди в житті місцевої громади, 1926 рік був достатньо плідним у діяльності Сергія Грушевського, хоча й досить складним та напруженим. Зокрема, ним чимало зроблено у справах організації та налагодження наукового і навчально-педагогічного процесу в ДІНО, об'єднання й активування місцевих наукових сил через спілку наукових працівників (СНР), окружну секцію якої він очолив наприкінці 1925 р.; а також у здійсненні планів ліквідації неписьменності на Луганщині та поетапної її «українізації».

5 січня 1926 р. на зборах активу ДІНО обговорили питання про новий склад правління вишу, який тут же обрали, затвердили і негайно провели відповідним

⁶ Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора» // Вопросы национализма. 2016. № 25. С. 51–77.

⁷ Архів Управління ФСБ у Краснодарському краї. Спр. П 45836. Т. 2. Арк. 1.

наказом. Відтепер С. Г. Грушевський перебував серед його членів, обіймаючи ще й посаду проректора інституту з навчальної роботи. Згідно зі статутом вишу в разі відсутності керівника навчального закладу він виконував обов'язки ректора. Водночас, під час власних відряджень чи відпусток його проректорські обов'язки, як правило, виконував колега, давній приятель і теж випускник Університету Св. Володимира в Києві, професор циклу психолого-педагогічних дисциплін Фома (Хома) Антонович Бельський.

Очолити факультет соціального виховання, ще в жовтні 1925 р. Грушевський підтримав ініціативу Бельського створити при ДІНО зразковий педагогічний музей, сприяв наповненню його унікальними раритетами та облаштуванню експозицій. З цією метою на факультеті створили спеціальну фахову комісію, яка у жовтні – листопаді розробила, обговорила й затвердила на правлінні ДІНО положення про педагогічний музей, штат його співробітників та їхнє фінансування. При музеї також облаштували й наповнили новітньою педагогічною літературою спеціальну бібліотеку⁸. 16 січня 1926 р. о 18-й годині цей музей урочисто відкрили. В урочистих заходах брали участь і виступили з промовами його фундатори Ф. Бельський та С. Грушевський. Про неординарність цієї події в житті Луганська свідчив той факт, що тільки за перші два місяці у приміщенні провели п'ять виставок педагогічної літератури, а з його експозицією ознайомилися понад тисячу екскурсантів.

Упродовж 1926/27 навчального року музей відвідали майже 3 тисячі осіб, було здійснено 10 масових екскурсій. У свою чергу фонди музею поповнилися ексклюзивними експонатами, що надійшли з понад 120-ти міст СРСР. А всього за два роки функціонування музею тут прочитали 10 доповідей-лекцій на педагогічну тематику, провели 17 екскурсій, влаштували 7 занять із фребелізму, семінар з педагогічного малюнка, організували 6 виставок, склали 32 реєстри рекомендованої педагогічної літератури і т. ін.⁹. Планувалося, що невдовзі музей отримає статус окружного закладу і після реорганізації на його базі постане філія Всеукраїнського науково-дослідного інституту педагогіки. І хоча в силу низки причин цього не сталося, все ж таки музей перетворився на креативний осередок поширення знань та ліквідації неписьменності серед різноманітних верств населення промислового регіону, що бурхливо розвивався. Всупереч вульгарно-класовому ідеологічному диктату комуно-більшовицького режиму йому належала неабияка роль у формуванні, становленні й утвердженні національної системи освіти, що пускала тоді лише перші паростки на теренах Донбасу. Ось чому С. Г. Грушевського, Ф. Бельського та ректора інституту В. Галіна як знаних діячів народної освіти в Україні за важливий внесок в організацію й облаштування унікального педагогічного музею обрали його першими почесними членами.

1926 р. в ДІНО розпочав викладацьку та громадсько-педагогічну діяльність колишній активіст полтавської «Просвіти», педагог, архівіст і філолог-сходознавець Іван Іванович Ліщина-Мартиненко. Працевлаштуванню колишнього ви-

⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-166. Оп. 6. Спр. 4612. Арк. 1–2, 4–5.

⁹ Державний архів Луганської області. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 8.

кладача Варшавського університету та відомого українського архівіста сприяли академік Д. Багалій та професор С. Г. Грушевський. Адже шляхи їхньої професійної і громадської діяльності неодноразово перетиналися. Тому в стінах луганського вишу Ліщина-Мартиненко отримав повну сатисфакцію за поневірвання і цькування, влаштовані Донецьким губкомом КП(б)У та губвиконкомом під час облаштування історичного архіву в Бахмуті, у справі виявлення, класифікації й збереження цінних архівних документів на теренах колишньої Донецької губернії, за плідну співпрацю в даній царині з провідними науковцями України. Грушевський діяльно підтримав Ліщину-Мартиненка також при створенні кабінету української мови, а потім і музею українознавства.

Невдовзі такий музей постав на базі ДІНО і був єдиною унікальною установою такого роду на теренах Донбасу. Здобувши авторитет високоосвіченого діяльного ліквідатора неписьменності та палкого «українізатора» на теренах Луганщини, його фундатор і надалі підтримувався Сергієм Грушевським через правління ДІНО. Завдячуючи йому, Ліщина-Мартиненко неодноразово відряджувався до Харкова, де, представляючи науковців вишу, брав активну участь у роботі конференцій і семінарів із проблем впровадження українського правопису, плідно співпрацював з правописною — так званою Скрипниківською — комісією НКО УСРР. Зокрема, у травні – червні 1927 р. на сесійних і пленарних засіданнях правописної комісії він дискутував, висловлював зауваження, поради і побажання стосовно проєкту правопису та механізму його втілення в життя засобами освітянської мережі. Залучаючи до співпраці з комісією студентів луганських вишів, обирався її членом-кореспондентом.

Упродовж червня 1926 р. з ініціативи та за безпосередньої участі С. Г. Грушевського в Луганську провели низку організаційних заходів з метою виявлення творчого потенціалу науковців окружного центру і його реалізації через створення специфічних наукових установ. Правління ДІНО насамперед запропонувало конкретний план заснування краєзнавчої науково-дослідницької кафедри донбасознавства на базі вишу. Створений оргкомітет з відомих фахівців не тільки розглянув шляхи реалізації такого плану, а й склав та надіслав до Укрголовнауки НКО УСРР детально обґрунтовану доповідну записку з конкретними пропозиціями. Її основні організаційні засади передбачали, що запропонована правлінням вишу кафедра функціонуватиме в Луганську у складі декількох секцій.

Очільником соціально-історичної секції кафедри рекомендувалося затвердити проректора ДІНО, професора С. Грушевського. 31 липня Президія Укрголовнауки НКО УСРР схвалила основні критерії запропонованих луганцями пропозицій і рекомендувала науковцям Донбасу активізуватися та проявити себе шляхом створення наукового товариства, що й було здійснено наприкінці року. На жаль, зусилля Сергія Грушевського відкрити й очолити кафедру донбасознавства при ДІНО або хоча б очолити її соціально-історичну секцію так і не реалізувалися, її не відкрили¹⁰.

---

¹⁰ Держаний архів Луганської області. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 143–157.

Щоправда, наприкінці року йому вдалося здійснити інший проєкт. Об'єднаним луганським істориком-архівистом С. Локтюшевим, І. Ліщиною-Мартиненком, М. Стефановичем, В. Фесенком та іншими фахівцями під егідою Укрцентрархіву організували й провели 14 листопада 1926 р. у Луганську першу окружну нараду архівних працівників. Серед низки ухвал нарада затвердила рішення про започаткування видання спеціалізованого бюлетеня «Архівний працівник» при окружному архівно-управлінні накладом у 70 примірників. «Архівний працівник», ініційований Грушевським, тричі видавався у 1926–1927 рр. із різноманітною інформацією про стан архівної справи на теренах Луганщини й отримав високу оцінку Укрцентрархіву. А взагалі Луганський окрарх — єдиний із 41-го окружного архіву УСРР, що мав власне інформаційне видання¹¹.

Як засвідчують документи, 25 червня 1926 р. С. Г. Грушевському узгодили термін тарифної відпустки з 28 червня по 15 серпня. Але приступити до виконання службових обов'язків йому довелося на тиждень раніше. А ще через тиждень, а саме з 15 серпня й до 1 жовтня він вже виконував обов'язки ректора ДІНО замість В. Галіна, який пішов у відпустку. За цей час його двічі викликали до центральних столичних установ Харкова.

Чим же він там займався упродовж декади та з яких причин?

Виявляється, що ректор інституту В. В. Галін все ж таки не володів хистом керівника з такими прагматичним мисленням, науково-педагогічним досвідом і знаннями, як С. Г. Грушевський. Тому складні питання організаційно-навчального, науково-педагогічного процесу та проведення українізації ДІНО, об'єднання й згуртування наукових сил, формування науково-дослідних інституцій на Луганщині вирішувались саме за безпосередньої активної участі останнього. Що це саме так, знову ж таки підтверджують накази по ДІНО від 16, 23 серпня, 18 і 20 вересня 1926 р. Зокрема, перебуваючи 23–29 серпня у справах інституту в НКО УСРР, Грушевський узгодив план українізації вишу, затверджений окремим розпорядженням за ч. 17064 Упрофосвіти від 27 серпня. Як наслідок — з'явився наказ по ДІНО за ч. 77 від 18 вересня, підписаний ним же¹². Під час відрядження до Харкова 20–23 вересня як голова секції народної освіти Луганської міської ради він доповів на засіданні президії ВУЦВК про результати і наслідки культурно-освітньої діяльності та проведення українізації в місті.

Не менш складним і напруженим для Грушевського став і 1927 р.

1926 року внаслідок тяжкої хвороби пішла з життя малолітня донька подружжя Сергія й Ольги Грушевських. Догляд за хворою дитиною, намагання врятувати її забирали чимало часу, впливали на фізичний стан і душевний спокій родини та завдали відчутного удару по сімейному бюджету¹³. Тільки трохи применшило біль родинної трагедії народження 4 квітня наступного року сина Василя. Принаймні, зовні так здавалося, що на виконання службових обов'язків Сергієм Григорови-

¹¹ Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. К., 2000. С. 541.

¹² Див.: Додаток № 1.

¹³ Державний архів Луганської області. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 174.

чем різні негаразди не впливали. Та й, за свідченням колег, державні обов'язки у нього превалювали над особистими. Ось чому 1927 р. з його ініціативи в ДІНО було започатковано процес отримання вищої освіти через заочну форму навчання. Створюючи відповідний факультет, він ним же й опікувався. Власне бачення і розуміння цього процесу С. Грушевський викладав у статті «Організація факультету заочного навчання при ДонІНО»¹⁴. Він також через НКО УСРР спромігся збільшення фінансування та отримання кількомісячних відряджень для низки науковців інституту. Саме завдячуючи йому, вони отримали можливість підвищити кваліфікацію та обґрунтувати свої дослідження в мережі науково-дослідних закладів СРСР і навіть за кордоном. Так, професору Є. А. Равич-Щерби надали двомісячне наукове відрядження до Ленінграда (Санкт-Петербурга), де він влітку 1927 р. провів наукові дослідження на міській біостанції. Професор Ф. А. Бельський з 23 березня до 15 травня 1929 р. вивчав новітні педагогічні методи та досвід музейної педагогіки, методика викладання педагогічних дисциплін у вищих навчальних закладах Москви та у спеціалізованих установах Ленінграда¹⁵.

Як член інститутського правління С. Г. Грушевський брав найдієвішу участь у вирішенні питань проектування, засобів фінансування будівництва нового навчального корпусу, землевідведення під негайне спорудження його першої черги тощо. З цією метою упродовж першої половини 1927 р. він здійснив кілька результативних поїздок до Харкова, де зустрівся та узгодив проблемні питання з відповідальними службовцями й керівниками низки різноманітних відомств, установ і республіканських наркоматів. Його пропозиції і плани й нині вражають своїм реалістичним розмахом та водночас передбачуваністю. Розуміючи значення якісної вищої освіти та фундаментальної науково-дослідницької діяльності для республіки, він вбачав їхнє творення і функціонування в Донбасі на університетських началах. Втілення таких планів у життя на Донбасі в тих умовах випереджало свій час. Для підсилення своїх пропозицій, знову ж таки на засіданнях правління інституту, неодноразово порушував питання, ініціював, обґрунтовував та наполягав створити редакційну колегію та видавати збірники наукових праць чи записок викладачів-науковців ДІНО¹⁶. Приклад для наслідування подавав особисто. На той час у Луганську видавався науково-методичний журнал «Освіта Донбасу» (майбутня «Радянська школа»). Перу заступника головного редактора журналу Сергія Грушевського належить 12 наукових розвідок, видрукованих у його випусках. Завдяки його наполегливості в інституті також створили аспірантську групу з гуманітарних дисциплін та запровадили для неї семінари «підвищеного типу», які регулярно відвідували 10 осіб¹⁷. Як організатор і керівник цих семінарів, він розробив оригіналь-

¹⁴ Радянська школа. 1927. № 2; Державний архів Луганської області. Ф. Р. 416. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 7 зв. – 8 зв.

¹⁵ *Принь М.* Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки) // *Праці Центру пам'яткознавства*. К., 2012. Вип. 21. С. 124–125.

¹⁶ Державний архів Луганської області. Ф. Р. 401. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 75.

¹⁷ *Грушевський Д.* Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79.

ний курс історії України, який особисто читав для слухачів та всіх бажаючих пізнати вітчизняну історію. Зрозуміло, що така ініціатива не могла не зацікавити пильне чекістське «око». Питання, що розглядалися на семінарах, регулярно фіксувалися міським та окружним відділами ДПУ-НКВС. Щоправда, поки що без наслідків. На жаль, лєвова частка ініційованих ним пропозицій змінити систему підготовки національних педагогічних кадрів на Донбасі, створити нові кафедри, відкрити нові факультети, спеціальності, аспірантури, організувати науково-видавничу діяльність і т. ін. не могла бути зреалізованою в умовах більшовицького диктату. Здійснити задумане ним вдалося лише на рубежі XX—XXI ст. в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка після відновлення Україною незалежності.

Відзначимо, що 1927 р. чимало часу для продуктивної наукової діяльності С. Г. Грушевський марнував через деканство на факультеті соціального виховання та на планові й позапланові бюрократичні виклики з цього приводу до НКО УСРР. Так, 2–6 червня у справах закінчення навчального року та організації нового набору і наступного навчального року на факультеті йому довелося провести на засіданнях комісаріату освіти в Харкові. Після завершення відпустки 7 липня – 22 серпня, лєдве приступивши до роботи в інституті, знову ж таки був викликаний до Харкова, де з 1 по 5 вересня перебував на засіданнях у НКО УСРР, і знову ж таки у справах організації нового навчального року на факультеті. Врешті-решт 18 жовтня на черговому засіданні правління ДІНО розглянули розпорядження НКО УСРР про скорочення штату адміністративного персоналу. Тож наступного дня з'явився ректорський наказ за ч. 74, згідно з яким Грушевського нарешті звільнили від обов'язків декана факультету соціального виховання, залишивши тільки проректором з навчальної роботи та штатним професором кафедри класової боротьби інституту. Відтоді декан робітфаку Г. І. Глядківська обіймала й посаду декана факсоцвиху ДІНО.

Позбувшись непродуктивної обтяжливої частини адміністративного навантаження та забюрократизованої тяганини в навчальному процесі, С. Г. Грушевський сподівався більше уваги й часу приділити власним науково-дослідницьким пошукам. На жаль, це було можливим лише за рахунок свого особистого часу. Добившись, нарешті, наукового відрядження для збирання та опрацювання документів з теми дослідження в архівах Москви і Ленінграда терміном від 12 червня до 1 серпня 1928 р., негайно виїхав туди. Але його тут же наздогнав черговий циркуляр — наукове відрядження обмежити. Тарифну відпустку використати з 25 липня до 25 серпня, після чого негайно повернутися до виконання службових обов'язків.

І все ж таки зазначимо, що 1928 р. був надзвичайно плідним у діяльності С. Г. Грушевського, зокрема й науково-дослідницькій. На засіданнях міської та інститутської секцій наукових працівників він неодноразово порушував питання створення науково-дослідницької кафедри з проблем історії української культури з відділеннями історії української літератури та мови¹⁸. Брав участь в організації та проведенні на Луганщині заходів, присвячених І. Франку, Д. Багалію, іншим українським діячам вітчизняної науки і культури. За його безпосереднього

¹⁸ Державний архів Луганської області. Ф. Р-165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 223.

сприяння продовжувалася активна «українізація» та ліквідація неписьменності на Луганщині (Додаток 2). Статистика свідчить про вражаючі наслідки такої діяльності. На 1930 рік ДІНО «українізували» на 80 відсотків, що було найвищим показником серед усіх вишів на Донбасі. Відсоток «українізації» по Луганському округу в цілому зріс майже у 4,5 разу (від 7 % у 1923 р. до 31% у 1933 р.).

1929 рік також знаковий для С. Г. Грушевського, як історика-науковця. Він спільно з луганським Істпартом започаткував плідні дослідження революційних подій, що відбувалися на теренах округу. Підвалини цієї співпраці виникли ще 1928 р. Саме тоді він підготував до друку «Короткий нарис революційного руху на Луганщині», в якому йшлося не лише про місцевих революціонерів, а й про державно-політичного функціонера СРСР К. Є. Ворошилова. Намагаючись видати наукову працю, луганський окружний відділ Істпарту просив сприяти цьому ЦК КП(б)У. Але листом від 6 грудня 1928 р. завідувач Істпарту при ЦК КП(б)У М. Іванов категорично заборонив друкувати видання з прізвищем Грушевського. Попри заборони співпраця Сергія Грушевського і луганського Істпарту в галузі дослідження революційних рухів в Україні через опрацювання архівних документів продовжилася. Більше того, правління ДІНО рекомендувало прийняти його до товариства істориків-марксистів. Щоправда, справу до офіційного оформлення не довели. Та й рекомендований цього не занадто бажав і домагався. Це був той час, коли на рубежі 1920-х – 1930-х років Луганщину покинули чимало знаних і перспективних науковців-педагогів. Серед них — і Сергій Грушевський.

Що ж трапилося? Які причини цього вкрай негативного явища?

За версією Д. В. Грушевського, такими причинами могла бути боротьба радянської влади проти позапартійних науковців, яка загострилася наприкінці 1920-х років у зв'язку з роздмуханою резонансною політичною справою «СВУ». Саме тоді під звинувачення потрапив і С. Г. Грушевський. Чимало його колег і студентів заарештували. Побоюючись за сім'ю, він і вирішив покинути Луганщину та перебратись на Північний Кавказ, де для успішної «українізації» потребувались висококваліфіковані кадри¹⁹.

Є й інші версії, які практично безапеляційно дублюють думку Д. В. Грушевського. Але все ж таки зауважимо, що дотепер відсутні документально аргументовані пояснення дослідників стосовно причин, що змусили С. Г. Грушевського, у якого, здавалося б, ніколи не існувало ніяких проблем і не могло їх виникати в українському Луганську, раптово змінити формат діяльності та переїхати до Краснодару. Як і чому це відбувалося, засвідчили документи колишніх радянських спецслужб. Так, у його начебто щиросердних зізнаннях заступнику начальника четвертого відділення СПВ ДПУ СРСР по Північно-Кавказькому краю Дольському²⁰ 15 січня 1933 р. у Ростові-на-Дону шаблонно, як і в багатьох інших подібних політичних слідчо-кримінальних справах, зафіксовано: «З огляду на

¹⁹ Грушевський Д. Коментарій к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого. С. 79.

²⁰ Дольський А. Г. — Ройтблит Адольф Григорович, 1909 р. н., уродженець Акермана (кол. Бессарабія), єврей, наказом № 464/вн від 26 липня 1936 р. відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС СРСР.

своє політичне минуле я не вважав за можливе подальше перебування в Україні, бо мені було морально важко підпадати під часті нагадування про мою минулу антиреволюційну політичну діяльність»²¹.

За версією слідчих, це була лише частина правдивих зізнань щодо його появи на території РСФРР. Здійснив він її, подавши заяву до НКО УСРР з проханням відрядити для роботи в один з українських вишів у Краснодарі. Зрозуміло, що харківські чиновники не відмовили. Щоправда, в даному протоколі допиту зафіксований цікавий висновок, засвідчений підписом Сергія Грушевського: «Додаткові показання про свою політичну еволюцію я детально викладу в окремому документі»²².

Що ж це за документ? Про що йдеться?

Безсумнівно, слідчі, фабрикуючи справу «Україно-Кубанської самостійницької організації “Союз Кубані і України”, “цементували” її через заздалегідь визначені схеми. Саме цим і пояснюється поява в слідчих матеріалах заведеної справи додаткових датованих 16 і 17 січня 1933 р. та недатованих протоколів допитів С. Г. Грушевського. В них зафіксовані «зізнання», яким чином і чому він став на шлях антирадянської діяльності та увійшов до складу керівного ядра Кубанської української контрреволюційної організації. Неймовірно, але деякі протоколи допитів, зокрема, рукописний варіант від 19 січня 1933 р., не тільки відредаговані підслідним, але й ним же виправлені орфографічні помилки слідчих, що засвідчено самим Грушевським²³. Низка протоколів допитів із «зізнаннями» взагалі написані ним самим, а потім підігнані слідчими під відповідні юридичні стандарти²⁴.

У додатковому протоколі від 16 січня 1933 р. та в додатковому недатованому протоколі допитів *опитаний* по суті справи професор Сергій Грушевський «підтвердив» неймовірну прозорливість слідчих. Він перерахував увесь склад ідеологічного ядра контрреволюційної організації на Кубані та «пригадав», що все ж таки змусило його покинути Луганськ і перебратися на територію РСФРР до Краснодара. З його слів, начебто у травні 1931 р. до Луганська прибув зв'язковий Василя Віталійовича Шульгіна, який на той час мешкав у Парижі. Зустріч з ним відбулася у власному помешканні Грушевського по вулиці Леніна, 36 неподалік від навчального інститутського корпусу²⁵. В переданому листі з особистим підписом Василя Шульгіна йшлося: «Шановний Сергію Григоровичу! Я визнав за потрібне після дванадцятилітньої перерви поновити своє з Вами знайомство та звернутися до Вас з деякими пропозиціями. Детально про все Вам пояснить податель мого листа»²⁶.

²¹ Архівне Управління ФСБ РФ у Краснодарському краї. Спр. П. 45836. Т. 2. Арк. 16.

²² Там само.

²³ Там само. Арк. 41—52.

²⁴ Там само. Арк. 87–93, 100–108, 130–136, 159–173.

²⁵ Інститутський будинок, у якому мешкали викладачі ДІНО, розташований у центрі міста навпроти приміщень окружного і міського відділів НКВС–ДПУ та окружної і міської прокуратури. Зруйнований під час бомбардування міста німецькою авіацією у 1943 р.

²⁶ Архів Управління ФСБ РФ у Краснодарському краї. Спр. П. 45836. Т. 2. Арк. 25.

Під час подальшої розмови прибулий пояснив, що В. Шульгін начебто дійшов думки про створення блоку з українськими емігрантськими колами з метою успішної боротьби проти радянської влади. А оскільки для цього найкраще підходила Кубань, то виникла потреба туди виїхати С. Г. Грушевському. Що ним і було здійснено, зрозуміло з якою метою²⁷.

Але як же було насправді? Чи існують документи, що спростовують вигадані слідчими версії сталінської таємної політичної поліції?

Уважне прочитання протоколів допитів С. Г. Грушевського засвідчують незграбність і неоковирність слідчих, суттєві розбіжності в зафіксованих показаннях підслідного. Зокрема, в додатковому недатованому протоколі на початку слідчих дій зі слів Грушевського зафіксовано, що в травні 1931 р. до нього в Луганську з'явився від В. В. Шульгіна невідомий молодик інтелігентної зовнішності, високого зросту, поголений, темноволосий, середньої повноти, в цивільному²⁸. А в протоколі допиту 8 березня 1933 р. зафіксоване дещо інше: «Я підтверджую, що особа, зображена на світлині, з такими прикметами: поголений, обличчя продовгувате, товсті губи, товстий ніс, спереду лисий, у піджаку, під низом косоворотка на трьох гудзиках, з відстебнутим коміром на один гудзик, — дійсно є та особа, яка вручила мені листа від В. В. Шульгіна в 1931 р. улітку за адресою — м. Луганськ, вул. Леніна, 36». Причому С. Г. Грушевський категорично наполягав, що зображений на вказаній світлині був саме тією особою, яка прибула від Шульгіна і передала лист²⁹.

Але існує й офіційний юридично обґрунтований документ, у якому спростовується доказова база слідства. Йдеться про оглядову довідку додаткової перевірки даної справи, складену 4 липня 1960 р. УКДБ СРСР по Краснодарському краю для органів прокуратури³⁰. Перевірка виявила безпрецедентні масштаби фальсифікації заведеної слідчими справи та її політизації, а також відсутність проведення 1937 р. слідства стосовно злочинної діяльності С. Г. Грушевського та інших, наслідком перевірки було припинення низки заведених у 1930-х роках кримінальних справ на кількасот репресованих осіб через відсутність складу вчиненого ними злочину³¹. З'ясувалося також, що ніяких завдань антирадянського терористичного характеру від керівників емігрантських кіл В. В. Шульгіна і Г. В. Омельченка Сергій Григорович Грушевський не отримував та й не міг їх отримувати. Хоча сам їх начебто викривав³². До того ж, як нині відомо, Шульгін на початку 1930 р. переселився до Югославії, де поперемінно мешкав у Дубровнику (Хорватія) та Белграді (Сербія), відійшовши остаточно від політичної діяльності. 12 листопада 2001 р. своїм рішенням Генеральна прокуратура Російської Федерації його повністю реабілітувала.

²⁷ Архів Управління ФСБ РФ у Краснодарському краї. Спр. П. 45836. Т. 2. Арк. 25.

²⁸ Там само, Арк. 29, 33.

²⁹ Там само. Арк. 155.

³⁰ Там само. Т. 9. Арк. 748—753.

³¹ Там само. Арк. 749.

³² Протокол 26.II.1933 р. // Там само. Спр. П. 45836. Т. 2. Арк. 137—147. Протокол 6.VI.1933 р. // Там само. Арк. 191—195.

Документально відомо, що внаслідок політичних репресій на Донбасі, які розпочалися ще в першій половині 20-х років минулого століття, першими постраждали представники старої технічної інтелігенції. Не оминули вони і її гуманітарну складову. В колективі ДІНО перші політичні арешти відбулися 1927 р. і перманентно тривали понад 20 років. Особливо посилилися вони на рубежі 1920-х – 1930-х років. Це був час згортання надбань НЕПу та українізації, посилення більшовицького ідеологічного диктату, формування сталінського тоталітаризму. Саме на цей час луганські чекісти «назбирали» чимало компрометуючих матеріалів, на підставі яких сфабрикували низку справ про належність деяких представників гуманітарної інтелігенції до так званої української контрреволюційної націоналістичної організації «СВУ». Серед перших заарештованих і засуджених були й колеги та друзі С. Г. Грушевського, зокрема І. І. Ліщина-Мартиненко. Політично мотивовані підозри висунули й стосовно нього. Адже він належав не тільки до числа керівників найбільшого українського вишу на Донбасі, користувався загальною повагою як знаний науковець, педагог і громадський діяч українофіл, який активно займався українізацією. Він був єдиним у вишій професіоналом, хто кваліфіковано читав курс історії України для аспірантів, введений в інституті на його ж наповнення. Варто звернути увагу й на його діяльність у місцевих представницьких органах влади. Адже він обирався членом Луганської міської ради та її президії, діяльно займався підготовкою та організацією роботи двох окружних з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Входив до їхніх робочих органів та обирався членом Луганського окрвиконкому. А головне — родич М. С. Грушевського, колишнього голови Української Центральної Ради. Звичайно ж, «націоналістичної й контрреволюційної».

Але С. Г. Грушевський, як і дехто з його друзів та колег, не затримувався й не заарештовувався. Бо за час їхнього перебування в Луганську даних компрометуючого характеру на них так і не поступало. Тільки аж у серпні 1932 р. деякі заведені справи НКВС – ОДПУ припинили, а запідозрених і заарештованих з-під варті звільнили³³. Намагаючись уникнути політичної розправи, найбільш кваліфіковані викладачі ДІНО почали міняти місце роботи, виїжджати в інші регіони. Серед них був і С. Г. Грушевський, який 11 жовтня 1931 р. разом із сім'єю прибув до Краснодару. Через три дні, 14 жовтня, в'їхав у надану квартиру по вул. Леніна, буд. 26, кв. 5 і, здавалося б, уникнув найгіршого. Але 13 січня 1933 р. був заарештований Кубанським оперативним сектором ОДПУ³⁴. А 3 листопада 1937 р., як і інші представники української гуманітарної інтелігенції, був розстріляний в карельському урочищі Сандормох чекістським катом Матвеевим. Прозріння прийшло лише 8 серпня 1960 р., коли він та фігуранти облудної справи «Союз України і Кубані» були реабілітовані.

Отже, луганський період у житті та діяльності Сергія Григоровича Грушевського був найбільш плідним і творчим. Ним чимало було зроблено для організа-

³³ Архів Управління ФСБ РФ у Краснодарському краї. Спр. П. 45836. Т. 9. Арк. 751.

³⁴ Там само. Т. 2. Арк. 1.

ції і становлення системи національної освіти на Донбасі, підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів і т. ін. В умовах комуно-більшовицького політичного диктату та формування тоталітарної моделі ленінсько-сталінського соціалізму більшого зробити не було можливості. Пошуки власного «я», як і для багатьох представників української інтелігенції того часу, не могли бути іншими. Як правило, закінчувалися вони трагічно.

Додаток № 1

Витяг з наказу ч. 77 від 18 вересня 1926 р. в. о. ректора ДІНО С. Г. Грушевського про виконання плану українізації вишу, затвердженого НКО УСРР

План українізації ІНО затверджений розпорядженням Упрофосвіти [НКО УСРР] від 27 серпня за [ч.] 17064.

Попереджую т[оваришів] викладавців, які за цим планом мусили перейти на українську викладову мову з початку цього учбового року, що, починаючи з 1 жовтня, я буду проводити перевірку виконання ними переходу на українську мову, при чому правління ІНО примушене буде повідомляти НКОсвіти про тих товаришів, які будуть ухилятися від виконання плану українізації.

Ректор:

підпис

С. Грушевський

Книга наказів по особистому складу Донецького інституту народної освіти за 1924–1930 рр. Арк. 49 зв. Рукопис. Орфографію збережено. Підпис автограф.

Додаток № 2

Витяг із протоколу засідання об'єднаних факультетських комісій факультету соціального виховання і робітфаку ДІНО від 12 квітня 1928 р.

Було призначено о 13 г. 30 хв.

Почалося о 13 г. 40 хв.

Закінчено о 15 г. 30 хв.

Голова — проф. [Сергій] Грушевський

Секретар — З. Краснощєкова

Були присутні:

Від деканату та викладачів т[оваришів] Грушевський, Глядківська, Улановський, Равіч-Щєрба, Бельський, Мурський, Трикар, Рожновський, Мартиненко, Краснощєкова, Зосименко, Мацина, Полоцький, Буравцова;

Від студ[ентських] орган[ізацій]:

т[овариші] Мирошніченко, Бібердієв, Пічкурєнко, Серкутан, Фетісов та ін[ші].

Порядок денний

1. Про остаточний перехід викладання на українську мову

Слухали:

1. Постанову Правління ДІНО про остаточний перехід викладання на українську мову: Всі викладавці повинні з осені провадити свою роботу укр[аїнською] мовою. В разі невиконання цієї постанови штатні викладавці, по погодженню з комісією українознавства, будуть переведені позаштатними, а не штатні — виключені та замінені іншими.

Ухвалили:

1. Прийняти до неухильного виконання. Запропонувати викладавцям – лабораторіями та бібліотеками купувати підручники на українській мові. На російській купувати тільки в тому разі, коли не має рівнозначних українською мовою.

Державний архів Луганської області. Ф. П-5. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 186. Машинопис.

Сергій Григорович Грушевський — голова Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську (1926–1929)

Запровадження політики українізації в Україні та ліквідації неписьменності сприяло розгортанню на теренах Східної України загалом та Луганщині зокрема розгалуженої мережі початкових шкіл, формуванню середніх та вищих навчальних закладів, міських та сільських бібліотек, музеїв при навчальних закладах та підприємствах. Для втамування величезного попиту на кваліфіковані педагогічні кадри у Донбасі 1924 р. було засновано Інститут народної освіти в м. Луганську, в подальшому перейменований у Донецький інститут народної освіти. Його активна просвітницька діяльність давала інтелектуальний імпульс для розвитку всього регіону. Реалізація основних засад політики українізації вимагала створення в інституті нових навчальних, наукових та інших допоміжних підрозділів. З'являються педагогічний музей, кабінети зоології та краєзнавства, педологічна лабораторія та ін.¹

Метою цієї статті є розгляд історичного процесу заснування та діяльності Наукового товариства на Донеччині при Інституті народної освіти у м. Луганську та простеження ролі в цьому процесі С. Грушевського. До науково-дослідних завдань слід віднести аналіз стану наукової розробки проблеми та достовірності вже опублікованих даних, введення до наукового обігу архівних джерел, що раніше не використовувалися, розкриття основних напрямків наукової та практичної роботи товариства.

Історії діяльності Наукового товариства Донеччини у м. Луганську приділив увагу один із засновників товариства Фома (Хома) Антонович Бельський, а з сучасних істориків майже ніхто не зосереджував на цьому питанні ґрунтовної уваги. У деяких наукових розвідках зустрічаються одиничні згадки про товариство у м. Луганську при перерахуванні загальної чисельності наукових товариств, визначаючи його як структуру при ВУАН. Вперше про діяльність товариства почав інформувати громадськість у місцевій пресі («Луганська правда») та педагогічному часописі «Радянська школа» Ф. Бельський. За радянського часу діяльність Наукового товариства на Донеччині у м. Луганську не ставала об'єктом досліджень.

Сучасні дослідники на початку доби відновлення української незалежності звернулися до надбань 1920-х років. Так, Л. Депенчук у своїй розвідці звертається

¹ Принь М. Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства. К., 2012. Вип. 21. С. 120; Загороднюк И. Зоологический музей Луганского национального университета: история, научная и образовательная ценность // Известия музейного фонда им. А. А. Браунера. Одесса, 2009. Т. 6. № 4. С. 2.

до історії місцевих наукових товариств, які існували при Всеукраїнській академії наук, але припускається помилки, стверджуючи, що наукове товариство у м. Луганську існувало при ВУАН та одночасно з кафедрою донбасознавства при ДІНО². Інший дослідник, В. Кокус, розглядаючи внесок у вивчення природи наукових товариств при ВУАН, ігноруючи наявну архівну інформацію, у своїй розвідці також включив Наукове товариство на Донеччині у м. Луганську до структур при ВУАН³.

З формуванням на Луганщині розгалуженої мережі культосвітніх установ — вищих навчальних закладів, клубів, шкіл, музеїв — досить помітним ставав брак професійних кадрів для наукової та культурної сфери. Задля вирішення питання нестачі педагогічних кадрів Народний комісаріат освіти (далі — НКО УСРР) спрямовує до м. Луганська професійних українських науковців, зокрема математика В. Галіна, історика С. Грушевського, вченого педагога Ф. Бельського, історика Н. Мірзу-Авак'янц, архівістів І. Ліщину-Мартиненка, Й. Рожновського та ін. Серед них яскравою постаттю був Сергій Григорович Грушевський — видатний український історик, представник знаменитої родини українських істориків Грушевських. Він працював у Луганську з 1925 до 1930 р., був проректором з навчальної роботи, деканом факультету соціального виховання та професором кафедри класової боротьби на Україні ДІНО⁴. Професор С. Грушевський упродовж усього часу проживання в Луганську знаходився перебував у центрі наукового та суспільного життя⁵. Саме він був ініціатором та основним розробником проекту створення науково-дослідної кафедри з вивчення природи, економіки, історії та побуту Донеччини — «донбасознавства»⁶.

16 липня 1925 р. керівництво Донецького інституту народної освіти звернулося до інспектури народної освіти Луганського окружного виконавчого комітету з пропозицією — організувати науково-дослідну кафедру при інституті. Головною метою заснування кафедри було налагодження сталої науково-дослідницької роботи в цілому на Донбасі та в Луганську зокрема, а основним завданням підрозділу — вивчення історії, природи, економіки та побуту Донеччини⁷. За задумом С. Грушевського, кафедра мала бути зорієнтованою на вивчення історії української культури, сприяти поширенню української національної культури на тере-

² Депенчук Л. Місцеві наукові товариства при ВУАН // Вісник АН УРСР. 1991. № 8. С. 62.

³ Кокус В. Наукові товариства при ВУАН та їх внесок у вивчення природи України в 20-х роках ХХ століття // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Луганськ, 2009. С. 66–69.

⁴ Семистяга В. Племінники М. С. Грушевського (невідомі сторінки родоводу Грушевських) // Бахмутський шлях. Луганськ, 2005. № 3–4. С. 108.

⁵ Грушевський Д. Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого // Культурная жизнь юга России. 2010. № 4 (38). С. 79.

⁶ Державний архів Луганської області. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 156; Принь О. Чи існувала науково-дослідна кафедра донбасознавства ДІНО у м. Луганську? // Четверті Всеукраїнські Закарпатські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»: 36. наук. пр. К., 2013. С. 128–131.

⁷ Там само. Арк. 56.

нах усього Донбасу, організації краєзнавчої роботи та підготовки наукових кадрів для регіону⁸.

Ідею С. Грушевського підтримали депутати Луганського окружного з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який відбувся на початку травня 1926 р.⁹. Наступним кроком стало звернення керівництва ДІНО, з відповідним обґрунтуванням, до Головного управління професійної освіти Народного комісаріату освіти. І вже 17 липня 1926 р. науковці отримали відповідь від НКО УСРР за підписом заступника наркома освіти А. Приходька стосовно створення НДК, де було наголошено, що НКО УСРР вважає за недоцільне відкриття науково-дослідчої кафедри з необмеженими науковими завданнями та рекомендує заснувати в м. Луганську наукове товариство¹⁰.

Кутові штемпелі з реквізитами Наукового товариства на Донеччині українською та російською мовами

Коли ідея створення науково-дослідної кафедри донбасознавства була відхилена, науковці вирішили втілити свою ідею через створення при ДІНО Наукового товариства на Донеччині (далі — НТД). Членами-співзасновниками товариства стали професори С. Г. Грушевський, Ф. А. Бельський та В. С. Буравцов. Вони узагальнили попередні напрацьовані матеріали до створення науково-дослідної кафедри, переробили початкову структуру та підготували проект статуту товариства¹¹.

Після проведеної кропіткої підготовчої роботи 20 вересня 1926 р. відбулося перше установче та організаційне засідання Наукового товариства на Донеччині у приміщенні Педагогічного музею ДІНО¹². Цей день і став днем народження товариства. На засіданні була присутня наукова інтелігенція міста у загальній кількості 35 осіб: 4 професори, 5 інженерів, 3 агрономи, 10 викладачів інститутів і

⁸ Державний архів Луганської області. Ф. П-34. Оп. 1, Спр. 612. Арк. 4.

⁹ Там само. Ф. Р-401. Оп. 1, Спр. 240, Арк. 159.

¹⁰ Там само. Спр. 560. Арк. 134–134 зв.

¹¹ Бельський Ф. Научная работа в Луганске // Луганская правда. 1928. 27 марта № 73 (31862). С. 7.

¹² Принь М. Педагогічний музей Луганського інституту народної освіти (1925–1930 роки) // Праці Центру пам'яткознавства. 2012. Вип. 21. С. 119–126.

технікумів та ін. Головою товариства обрано професора С. Грушевського, а секретарем Ф. Бельського¹³. На загальних зборах було ухвалено рішення про створення тимчасової ради товариства у складі С. Грушевського, В. Буравцова, Ж. Каїнсона, М. Трикара, В. Киршт, Г. Джигіт та тимчасової президії у складі: С. Грушевського, В. Буравцова та Ф. Бельського. Основною метою організаційної діяльності було визначено розширення впливу товариства на всю територію Донецької губернії: Старобільську, Артемівську, Сталінську та Маріупольську округи.

Будинок купця 2-ї гільдії Сергія Васньова. У 1920-ті тут містився Інститут народної освіти у м. Луганську (згодом перейменований на Донецький інститут народної освіти)

На установчому засіданні товариства 29 вересня 1926 р. проф. С. Грушевський зробив доповідь на тему «Можливість та потреба заснування наукового товариства на Донбасі». Загальні збори ухвалили створити в м. Луганському наукове товариство для всебічного вивчення Донбасу, а також налагодити науково-дослідну роботу в різних галузях науки за допомогою місцевих вчених; ухвалили структуру та статут товариства¹⁴. Статут Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську було відправлено в листопаді 1926 р. до НКО УСРР на затвердження. І вже 13 листопада 1926 р. на засіданні Упрнауки НКО УСРР затвердив статут товариства. На засіданні ухвалили рішення про створення семи наукових секцій: соціально-історичної, археологічної, технічної, природничої, педагогічної, сільськогосподарської та медичної. Було окреслено основні їх завдання та обрано керівників.

¹³ Бельський Ф. Організація наукової праці // Радянська школа. 1926. № 12 (52): жовтень. С. 102.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 18689. Арк. 1–5.

У складі товариства у 1926 р. перебувало 53 особи, які були розподілені за п'ятьма секціями: технічна (15 осіб), природнича (14 осіб), соціально-історична (11 осіб), педагогічна (7 осіб) та археологічна (6 осіб) (Додаток 2).

За структурою статут товариства складався з 17-ти параграфів: юридичні основи існування товариства; мета товариства; форми діяльності товариства; склад товариства; загальні збори товариства; рада товариства; президія товариства; ревізійна комісія товариства; секції товариства; ради секцій товариства; підсекції секцій товариства; комісії товариства та його секцій; філії товариства; кошти та майно товариства; права товариства; ліквідація товариства чи окремої секції та філії товариства; зміна статуту товариства та інструкції до нього (Додаток 1).

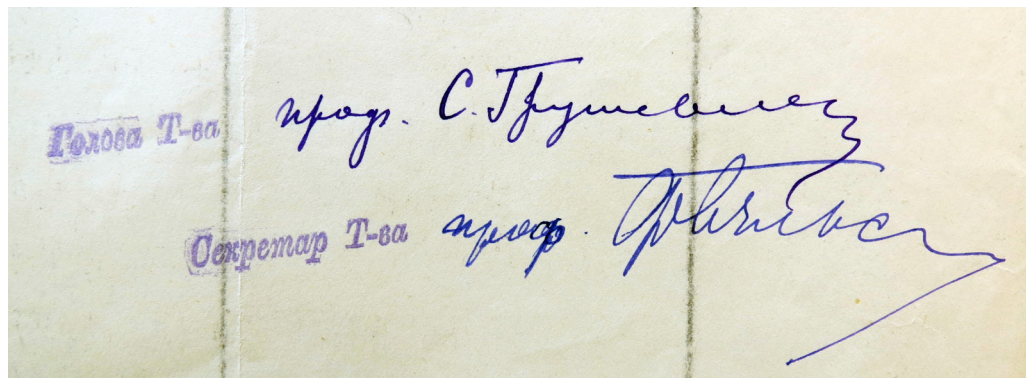
Структура Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську (1926 р.)

№	Назва секції/підсекції	Голова
1.	Соціально-історична	проф. С. Г. Грушевський
2.	Археологічна	проф. С. О. Локтюшев
3.	Природнича	проф. Є. А. Равич-Щерба
4.	Технічна	проф. В. С. Буравцов
5.	Педагогічна	проф. Ф. А. Бельський
6.	Сільськогосподарська	агроном В. В. Бешлик
7.	Медична	лікар Г. І. Джигіт

Організаційно Наукове товариство на Донеччині в м. Луганському було засновано при Головнауці УСРР. В діяльності товариства окреслено такі головні напрями роботи: науково розробляти й досліджувати питання різних галузей науки та виробництва, переважно Донбасу; вживати заходів щодо доцільного застосування досягнень сучасної науки і техніки; популяризувати наукові знання серед населення регіону. Серед основних форм реалізації статутної діяльності передбачалися наукові та науково-популярні доповіді, лекції, демонстрація винаходів, експедиції, екскурсії; наукові наради, з'їзди, конференції; заснування наукових кабінетів, лабораторій, дослідчих станцій, музеїв, бібліотек, спеціальних комісій; видання періодичної та неперіодичної наукової літератури (Додаток 1).

Затверджені секції товариства отримали свої завдання: так, соціально-історична — вивчення революційного руху на Донбасі, в СРСР, соціальних та історичних проблем; археологічна — вивчення археологічних питань Донбасу; технічна секція — вивчення науково-технічних проблем, методів, становища технічного обладнання підприємств Донбасу, проблеми електрифікації в УСРР, СРСР; природнича — вивчення природи Донбасу, його багатств, проблем сучасної біології; педагогічна — освіта на Донбасі та в СРСР, і за кордоном, педологічні проблеми; сільськогосподарська — вивчення сільськогосподарських проблем на Донбасі, розповсюдження технічних культур, фенологічні спостереження у сільському господарстві; медична — проблеми охорони здоров'я, профілактики, гігієни та санітарії.

У січні 1927 р. гурток українознавства при будинкові РОБОСу подав заявку про бажання приєднатися на правах окремої секції до складу товариства, на що Рада товариства дала згоду, а загальні збори товариства 7 червня 1927 р. затвердили членів гуртка українознавства у правах членів товариства. Гурток українознавства був перейменований на секцію української мови та літератури. 27 червня 1927 р. у складі товариства було затверджено нову українознавчу секцію. З 1926 р. основна діяльність товариства зосередилась у 5-ти секціях: соціально-історичній, археологічній, природничій, педагогічній, технічній та української мови й літератури, а заявлені спершу медична та сільськогосподарська не розпочали роботу¹⁵.

Автографи С. Г. Грушевського та Ф. А. Бельського

Основною формою роботи товариства стали секційні засідання. На засіданнях секцій заслуховувалися численні доповіді з актуальних наукових питань. Зокрема, з доповідями на засіданнях соціально-історичної секції виступали: С. Грушевський, «До характеристики окупації німцями України у 1918 р. (за матеріалами Луганського окружного архіву)», «Кирило-Методіївське братство», «Нарис з історії Жовтневої революції на Луганщині»; М. Стефанович, «Из истории землевладения и землепользования в Славяносербском уезде»; на засіданні археологічної секції виступали: С. Локтюшев, «Прежнее население реки Донца и его история по материальным находкам в Луганском округе», «Раскопки в Луганском округе в 1926–1927 гг.», «Раскопки в городищах Луганского округа», «Охрана памятников в Луганском округе»; В. Фесенко, «Научное значение архива Луганского литейного завода»; по педагогічній секції — Ф. Бельський, «Тести Кортіса та спосіб користування ними», «Організація шкіл для зверхобдарованих», «Вимірювання організованості шкільної групи»; А. Буравцова, «Лирика Рабиндраната Тагора и использование ее при преподавании поэзии в школе»; по природничій — Ф. Примак, «Поведінка тварин і людини у світлі сучасної науки», І. Войтенко «Новый способ исследования почвы»; М. Трикар, «Новые данные об усвоении растениями атмосферного азота»; С. Гребенева, «Флора Луганского округа», «Следы вулканизма в окрестностях г. Луганска»; В. Талицький, «Фаунистическое обследование Луганского округа»; по секції української мови та літератури — О. Ковалівська,

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 18689. Арк. 2.

«Нові матеріали до вивчення Т. Г. Шевченка»; І. Ліщина-Мартиненко, «Правопис власних імен», «Творча діяльність М. О. Максимовича» та ін.¹⁶

З започаткуванням нового товариства науковці публікували результати своєї діяльності в педагогічному часописі ДІНО «Радянська школа» (1925–1930), у заснованих товариством виданнях — збірках «Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському» (1928) та «Краєзнавча науково-популярна бібліотека Донбасу» (1929)¹⁷.

Титульні сторінки першої збірки праць товариства

Перша збірка праць товариства вийшла у 1928 р. і мала структуру з трьох розділів: 1) статті та розвідки, 2) повідомлення та реферати, 3) хроніка. У першу збірку було вміщено три статті С. Г. Грушевського «Писцовые описания Коломенского уезда XVI в», «Рукописний збірник віршів В. Чайченка (Б. Грінченка)», «Архівні фонди м. Луганського» (Додаток 3), С. Локтюшева «Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северокавказского и средиземноморского влияния»; С. Гребеневої «Геологическая древность Донецкого края и значение его в расселении растений», Ф. Бельського «До питання про організацію Наукового товариства на Донеччині»; загалом 19 статей, оглядів та повідомлень.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 11934. Арк. 2.

¹⁷ Доброхотов М. Природні продукційні сили Луганської округи. Луганськ: Вид. Наукового товариства на Донеччині, 1929. Вип. 1. 44 с.

Загалом члени товариства у місцевих виданнях опублікували понад 50 наукових статей, автори яких звернулися до історії та культури Луганщини. Публікувалися нариси з геології, гідрографії та ґрунтознавства Луганської округи, висвітлювались екологічні та педагогічні проблеми тощо¹⁸. Діяльність НТД привернула до себе увагу місцевої інтелігенції, а кількість членів його збільшувалась рік від року. 1926 р. до лав товариства було прийнято 35, 1927 — 80, 1928 — 109 осіб (Додаток 2)¹⁹. Фінансування діяльності відбувалося з членських внесків. А вже з жовтня 1927 р., з визнанням наукових досягнень членів товариства, на поточні витрати почали отримувати від НКО УСРР по 41 крб. на місяць; Луганський окрвиконком виділив на друкування наукових праць 500 крб. Окрім участі у науковому житті Луганщини науковці брали участь у загальносоюзних заходах, як-от: І. Зосимов — у з'їзді фізиків (1927), Є. Равич-Щербо — у III з'їзді зоологів (1927), М. Трикар — у з'їзді ботаніків (1928).

1928 р. став піковим у діяльності товариства, а в подальшому зі сторінок наукової періодики зникають публікації науковців — членів товариства, а місцева газета «Луганська правда» уже не висвітлює його діяльність. Кінець 1929 р. в УСРР позначився тиском на інтелігенцію старої формації. Система наукових товариств, які існували в УСРР на той час, зазнає адміністративного тиску та занепадає.

Згортання надбань політики НЕПу та українізації, посилення адміністративного та ідеологічного тиску на науковців призводить до занепаду Наукового товариства на Донеччині, а найбільш активні його члени, організатори та натхненники виїжджають за межі Луганщини: С. Грушевський переїздить до Краснодарського краю; Ф. Бельський зі своєю дружиною — до м. Херсона в Інститут народної освіти. Перестають виходити часопис «Радянська школа», «Праці Наукового товариства на Донеччині» та інші друковані видання товариства.

Підсумовуючи зазначимо, що ідея створення науково-дослідної кафедри у м. Луганську у подальшому трансформувалася у створення Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську на громадських засадах. За час свого існування товариство об'єднало у своїх лавах представників усіх луганських навчальних закладів, технічну інтелігенцію, сприяло громаді Луганщини у вирішенні нагальних соціальних, педагогічних, технічних та екологічних проблем на наукових засадах. Наукове товариство Донеччини в м. Луганську стало першим та єдиним науковим і культурно-освітнім центром на Донбасі і припинило свою діяльність з розгортанням репресій в Україні проти наукової інтелігенції²⁰.

¹⁸ Друковані праці членів Наукового товариства на Донеччині за 1926 та 1927 р. / Ф. Бельський // Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. 1928. Вип. 1. С. 94–96.

¹⁹ Там само. С. 97–99.

²⁰ Принь О. Наукове товариство на Донеччині: міфи та реалії XX століття // Праці Центру пам'язкознавства. К., 2013. Вип. 24. С. 214–221.

Додаток 1

Статут Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському

§ 1. Юридичні основи існування Товариства. Наукове Товариство на Донеччині в м. Луганському засновано при Головнауці УСРР і в своїй діяльності керується цим статутом, що його затвердила Головнаука.

§ 2. Мета Товариства. Товариство має на меті:

а) Науково розроблювати й студіювати питання з різних галузей науки, виробництв.

б) Вживати заходів щодо найдоцільнішого пристосування в народнім господарстві й побуті досягнень сучасної науки і техніки.

в) Популяризувати наукове знання серед широких мас трудящих.

г) Особливе значіння надається всебічному вивченню Донбасу.

§ 3. Форми діяльності Товариства. Щоб здійснювати ці завдання, Товариство, організовуючи та об'єднуючи наукових та науково-практичних робітників, веде свою роботу в таких напрямках:

а) Влаштує наукові та науково-популярні доклади, лекції, демонстрування виходів, експедиції, екскурсії і т. ін.

б) Скликає наукові наради, з'їзди, конференції та бере участь у тих, що скликають вищі організації.

в) Засновує наукові кабінети, лабораторії, дослідчі станції, музеї, бібліотеки, спеціальні комісії та інші наукові та науково-практичні заклади.

г) Видає періодичну й неперіодичну літературу наукову та популярну.

д) Вступає у взаємовідносини з різними державними й громадськими установами та організаціями.

е) Проводить іншу працю в напрямкові здійснення завдань Товариства.

§ 4. Склад Товариства. Товариство має членів почесних, дійсних членів, членів співробітників та кореспондентів Товариства.

а) Почесними членами Товариства можуть бути особи, що виконали велику й корисну працю в різних ділянках науки, або зробили особливі послуги Товариству чи науці взагалі; обирають їх загальні збори на подання Ради Товариства з пропозиції Президії Товариства чи якоїсь з його Секцій.

б) Дійсними членами Товариства можуть бути наукові діячі, що ведуть науково-виробничу, науково-організаційну працю та сприяють завданням Товариства; їх обирають загальні збори відповідних Секцій Товариства на подання Ради Секції, за рекомендацією не менш як двох дійсних членів Товариства.

в) Членами співробітниками Товариства можуть бути всі інші робітники науки та виробництва, що сприяють розвиткові Товариства; їх обирають загальні збори відповідних секцій Товариства на подання Ради Секції, за рекомендацією не менше як двох дійсних членів Товариства.

г) Кореспондентами Товариства можуть бути всі ті особи, установи та організації, що з доручення Товариства ведуть на місцях наукові спостереження, збирають наукові відомості та матеріали; їх обирають Секції Товариства.

д) Усі члени Товариства та кореспонденти одержують від Товариства відповідні членські та кореспондентські картки.

е) Дійсні члени, члени співробітники та кореспонденти Товариства, що протягом року не виявили активності в Товаристві, механічно вибувають з його складу.

ж) З інших причин члени й кореспонденти Товариства вибувають з його складу тим же порядком, як і обираються.

§ 5. Загальні збори Товариства. а) Вищим керівничим органом Товариства є загальні збори Товариства, що складаються з дійсних членів Товариства та з членів співробітників; кворум загальних зборів не менше за $\frac{1}{3}$ дійсних членів, присутніх у Луганському; для зміни Статуту та ліквідації Товариства потрібний кворум не менше за $\frac{2}{3}$ всіх членів, присутніх у Луганському; збори, що не відбулися через брак кворуму та скликані вдруге, за тою самою оповісткою не раніше, як через тиждень, є правоздатні при всякому числі дійсних членів Товариства; всі справи на загальних зборах вирішуються більшістю не менше як $\frac{1}{2}$ голосів.

Примітка. Члени співробітники мають на загальних зборах дорадчий голос.

а) Річні загальні збори розглядають та ухвалюють звіт про діяльність Товариства та доклад Ревізійної Комісії; розглядають та ухвалюють річні плани, штати й кошториси Т-ва; обирають щороку Ревізійну Комісію.

Примітка. Після того, як ухвалено на загальних зборах звіт, план діяльності Товариства надсилається до Головнауки.

б) Звичайні загальні збори скликається в міру потреби, щоб заслухувати та обговорювати доклади про наукові та науково-організаційні питання що до важливих проблем сучасної науки.

§ 6. Рада Товариства. Керуючим органом Товариства є Рада Товариства; до складу Ради входять члени Президії Товариства і заступники їх, голови і секретарі всіх Секцій Товариства. Рада розглядає та ухвалює доклади, звіти та плани праці Президії та окремих Секцій Товариства; реєструє обрання дійсних членів Товариства і т. ін.

§ 7. Президія Товариства. Виконавчим органом Товариства є Президія Товариства, що складається з 5-ти членів: голови, заступника голови, скарбничого, секретаря й заступника секретаря, та з 2-х кандидатів. Президія скликає загальні збори й Раду Товариства, складає різні звіти й плани діяльності Товариства, репрезентує Товариство, веде його фінансові справи і т. ін.

Примітка. При Президії Товариства є Секретаріат, що має потрібний штат, обслуговуючий потреби всіх Секцій та установ Товариства.

§ 8. Ревізійна комісія Товариства. Ревізійна Комісія Товариства складається з членів та кандидатів; вона стежить за виконанням Статуту, перевіряє грошові та матеріальні справи.

§ 9. Секції Товариства. Для найбільш доцільної організації наукової праці по окремих її галузях, члени Товариства розподіляються на окремі Секції, що в межах своєї спеціальності є автономні наукові організації та самостійно ведуть наукову й практичну працю.

§ 10. Ради Секцій Товариства. Для керівництва своєю працею Секції вибирають щорічно свої Ради в складі голови, заступника, секретаря; до Ради Секції входять і представники підсекцій. Рада Секції вироблює науково-оперативний план діяльності, кошторис, організує всю поточну роботу, виготовляє річний звіт за неї і т. ін.

§ 11. П/Секції Секцій Товариства. В дальшому розвитку праці та її спеціалізації, окремі секції можуть поділятися на П/Секції, що працюють автономно в своїй галузі та обирають для керівництва голову й секретаря П/Секції, що входить до складу Ради Секції.

§ 12. Комісії Т-ва та його Секцій. Для об'єднання та координування окремих галузей робіт Секцій Товариства, при Президії Товариства, організуються, з представників Секцій, відповідні загальні комісії: лекційна, екскурсійна, літературна, видавнича, термінологічна та інші, аналогічні комісії організуються і при окремих Секціях Товариства з тих членів їх, що бажають в них працювати.

§ 13. Філії Товариства. Члени Товариства, що мешкають по за Луганськом, можуть організовувати, за ухвалою Ради Товариства, філії Товариства, що в своїй діяльності керуються цим Статутом, а в разі потреби і окремими положеннями, затвердженими Радою Товариства.

§ 14. Кошти та майно Товариства.

а) Для здійснення своїх наукових завдань Товариство має майно й грошові засоби, що складаються з членських внесків, прибутків від наукових та науково-практичних закладів Товариства та від субвенцій державних та громадських інституцій.

Примітка. Розмір щорічних внесків дійсних членів та членів співробітників визначається постановами різних загальних зборів Товариства.

б) Секції, Комісії та Філії Товариства можуть безпосередньо отримувати кошти, призначені на їх діяльність, зокрема й членські внески, відраховуючи %, визначений загальними зборами Товариства, на його загальні потреби

в) Усі витрати як Президії, так і окремих Секцій, Комісій та філій Товариства, провадяться на підставі кошторисів їх, затверджених загальними зборами Товариства.

§ 15. Права Товариства. Товариство має всі права юридичної особи і має печатку та штамп з написом: «Наукове Товариство на Донеччині м. Луганське». Окремі Секції та філії Товариства так саме можуть мати свої штампи й печатки з відповідними написами.

§ 16. Ліквідація Товариства чи окремої Секції та філії Товариства. а) Коли Товариство з якихсь причин має припинити свою діяльність, то ліквідація Товариства переводиться після ухвали ліквідаційних загальних зборів, що визначають порядок переведення ліквідації та вибирають ліквідаційну комісію в складі 3-х осіб, що на протязі трьох місяців проводить ліквідацію; останні ліквідаційні збори, що скликаються не пізніш трьох місяців після постанови про ліквідацію, затверджують звіт ліквідаційної комісії і Товариство вважається після цього не існуючим.

б) Окрема Секція чи філія Товариства ліквідується з ухвали її загальних зборів, після постанови загальних зборів Товариства.

§ 17. Зміна Статуту Товариства та інструкції до нього. Статут цей може бути змінений з постанови загальних зборів Товариства та затвердження Головної науки; окремі інструкції в розвиток цього статуту затверджуються загальними зборами чи Радою Товариства.

Голова Президії та Ради
Замісник голови
Скарбник
Секретар Президії та Ради
Зам. секретаря

С. Грушевський
В. Буравцов
М. Стефанович
Ф. Бельський
М. Трикар

Статут ухвалений на загальних зборах Товариства (протокол № 3 від 30.09.1926 р.) та затверджений УкрНаукою НКО УСРР (прот. № 38 від 13.11.1926 р.)

Статут Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському // Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. 1928. Вип. 1. С. 105–107.

Додаток 2

Реєстр членів Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському (на 01.05.1928 р.)

№	ПІБ	Спеціальність
Дійсні члени товариства		
1.	Алексеев Захарій Андріанович	Математика
2.	Анісімова Зінаїда Флорівна	Нові мови
3.	Бельська Катерина Михайлівна	Нові мови
4.	Бельський Фома Антонович	Педагогіка
5.	Буравцова Антоніна Дмитрівна	Російська мова, педагогіка
6.	Буравцов Володимир Сергійович	Хімія
7.	Галін Володимир Володимирович	Математика
8.	Гладилін Олександр Миколайович	Технологія
9.	Глядківська Ганна Іванівна	Історія
10.	Гребенева Серафима Іванівна	Ботаніка
11.	Грушевський Сергій Григорович	Історія
12.	Гунченко Зінаїда Фадеївна	Ботаніка
13.	Дмитрієв Сергій Андрійович	Технологія
14.	Єнішерлов Михайло Юрійович	Суспільствознавство
15.	Єрмольєв Володимир Олександрович	Математика, статистика

16.	Каїнсон Жак Миколайович	Архівна справа
17.	Каплан Веніамін Григорович	Механіка
18.	Зосимов Іван Федорович	Фізика
19.	Ковалевський Микола Іванович	Медицина
20.	Ковалівська Олена Василівна	Українська мова, історія
21.	Краснощоківа Зінаїда Миколаївна	Математика
22.	Кухтенко Іван Сергійович	Математика
23.	Левик Соломон Узієлевич	Суспільствознавство
24.	Ліщина-Мартиненко Іван Іванович	Українська мова
25.	Лившиц Іоель Ізраїлевич	Механіка
26.	Локтюшев Сергій Олександрович	Археологія і краєзнавство
27.	Морозовський Федір Митрофанович	Природознавство
28.	Мурський Ілля Костянтинович	Математика
29.	Орнатський Олександр Вікторович	Хімія
30.	Примак Федір Павлович	Біологія
31.	Равич-Щербо Євген Антонович	Біологія
32.	Рафайлович Йосип Маркович	Механіка
33.	Рожновський Йосип Йосипович	Історія, педологія
34.	Розенбліт Яків Мойсейович	Технологія
35.	Рязанцева Ганна Іванівна	Агрономія
36.	Сарнавський Володимир Йосипович	Фізкультура, археологія
37.	Стефанович Микола Іванович	Краєзнавство, географія
38.	Талицький Володимир Іванович	Ентомологія
39.	Трикар Микола Антонович	Природознавство
40.	Трикар Емілія Андріївна	Біологія
41.	Улановський Олександр Васильович	Математика
42.	Фесенко Вадим Олексійович	Географія, археологія
43.	Штамм Макс Генріхович	Природознавство
44.	Гуревич Яків Ілліч	Технологія

Члени співробітники товариства

1.	Астахов Олександр Єгорович	Краєзнавство
2.	Афоніна Євдокія Лук'янівна	Суспільствознавство
3.	Бейліна Тауба Мойсеївна	Соцвиховання
4.	Бешлик Василь Васильович	Агрономія
5.	Бірюков Павло Маркович	Архівні справи

6.	Борунова Лідія Іванівна	Фізкультура
7.	Бродський Семен Маркович	Технологія
8.	Винник Анатолій Григорович	Суспільствознавство
9.	Васньов Михайло Миколайович	Технологія
10.	Гербер Єфрем Єфимович	Технологія
11.	Гербер Мойсей Єфимович	Технологія
12.	Гетьман Олександр Васильович	Краєзнавство
13.	Грігоца Василь Андрійович	Українознавство
14.	Грищук Юлія Григорівна	Математика
15.	Денісова Софія Андріївна	Соцвиховання
16.	Джигіт Ганна Ісаківна	Медицина
17.	Дудченко Ілля Якович	Українознавство
18.	Дьячевська Надія Андріївна	Соцвиховання
19.	Єпіфанцев Іван Федорович	Математика
20.	Єгоров Олексій Іванович	Механіка
21.	Жещинський Микола Фомич	Українознавство
22.	Жукова Клавдія Андріївна	Українознавство
23.	Зайцев Микола Іванович	Техніка
24.	Іванов Федір Васильович	Археологія
25.	Киршт Варвара Петрівна	Фізкультура
26.	Коноп Микола Дмитрович	Математика
27.	Ковалівська Ольга Федорівна	Педагогіка
28.	Корабельникова Марія Георгіївна	Краєзнавство
29.	Колікова Клавдія Олексіївна	Суспільствознавство
30.	Кравченко Ганна Захарівна	Фізкультура
31.	Красовський Олександр Петрович	Кооперація
32.	Ленгайтис Олександр Іванович	Історія
33.	Магмет Дмитро Теодорович	Соцвиховання
34.	Локатош Іван Тихонович	Фізкультура
35.	Локатош Серафима Михайлівна	Фізкультура
36.	Лунева Євдоха Макарівна	Фізкультура
37.	Марченко Артем Романович	Математика
38.	Михайлов Михайло Петрович	Агрономія
39.	Михайловський Петро Степанович	Фізкультура
40.	Михайловська Раїса Миколаївна	Фізкультура

41.	Михайловська Тетяна Степанівна	Соцвиховання
42.	Мирошниченко Петро Матвійович	Соцвиховання
43.	Мамонов Прокоп Олексійович	Українознавство
44.	Мосієнко Ганна Іванівна	Українознавство
45.	Макаров Іван Семенович	Суспільствознавство
46.	Попов Іван Іванович	Фізкультура
47.	Попов Михайло Федорович	Техніка
48.	Попов Семен Іванович	Соцвиховання
49.	Радченко Іван Гнатович	Природознавство
50.	Рудницький Василь Васильович	Суспільствознавство
51.	Рубан Агафія Дмитрівна	Українознавство
52.	Свердлов Абрам Маркович	Механіка
53.	Свентицький Микола Семенович	Техніка
54.	Сокальська Марта Яківна	Українознавство
55.	Смірнова Єва Григорівна	Природознавство
56.	Танасова Надія Павлівна	Соцвиховання
57.	Фадеев Петро Іванович	Українознавство
58.	Фрейдзон Григор Семенович	Архівні справи
59.	Харлова Ксенія Пилипівна	Фізкультура
60.	Цент Любов Янівна	Фізкультура
61.	Чернецов Георг Васильович	Фізкультура
62.	Чаус Марія Тихонівна	Фізкультура
63.	Шварцбург Мирон Мойсеєвич	Біологія
Члени кореспонденти		
1.	Ліхобабін Архип Стефанович	Техніка
2.	Зверев Іван Єфимович	Біологія

Всього в складі товариства на 01.05.1928 р. 109 осіб.

Реєстр членів Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському // Праці Наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. 1928. Вип. 1. С. 97–99.

Додаток 3²¹

ГРУШЕВСЬКИЙ С. Г.

Архівні фонди м. Луганського

Провінційальні архиви мають взагалі не аби яке наукове значіння. Іноді там знаходять такі відомості та матеріали, яких бракує в центральних сховищах і тому звичайно давно вже наспів час до вивчення таких архівів.

В цьому відношенні особливу цікавість уявляє вивчення архівів Донеччини — краю взагалі мало дослідженого; занадто мало дослідженого; коли взяти на увагу його господарське значіння та роль його в революційній боротьбі, коли про інші українські провінційальні архиви ми маємо які-небудь хоч коротенькі інформаційні повідомлення, то про архиви Донеччини і, зокрема архиви м. Луганського, немає й цього.

Не претендуючи на будь-які яку повноту, подаємо тут коротеньке звітлення про архівні фонди м. Луганського, — що вони з себе уявляються і зберіглися.

Громадянська війна на Донеччині провадилась, як відомо, з особливою силою, і м. Луганське в значній мірі було центром цієї боротьби. Серед запалу боротьби годі було думати звичайно, про збереження якихсь архівів і дуже багато за цих часів, було знищено зовсім.

Так загинув весь архив повітового земства. Не стало і архиву міської управи. Особливо доводиться шкодувати за архивом місцевого жандармського ротмістра, який, очевидно, хоронив в собі дуже цінні відомості відносно революційного руху в м. Луганському.

Тов. Миколаєнко²² в своїх спогадах («Летопись Революции» 1927 р.)²³ розповідає між іншим, що цей архив, по пораді відомого Луганського меньшевика Ларина-Римського²⁴, було урочисто спалено на площі. Пізніше виявилось, що й

---

²¹ Орфографію і пунктуацію оригіналу збережено.

²² Ніколаєнко Іван Гнатович (1886, м. Луганськ – 1937 розстріляний) — український радянський партійний діяч, нарком шляхів сполучення Луганського раднаркому (1918), народний комісар внутрішніх справ УСРР (1923). Член ЦК КП(б)У в листопаді 1920 – грудні 1921 р. і у квітні 1923 – травні 1924 р.

²³ Николаенко И. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. 1927. № 3 (24). С. 26–40; № 4 (25). С. 32–49.

²⁴ Римський-Корсаков (псевдо Ларін) Григорій Михайлович (? – 25.03.1937, Париж, Франція) — перший голова Луганської ради робітничих депутатів, редактор газети «Донецкая жизнь». У 1920 р. заарештований чекістами. Деякий час перебував у Криму. Згодом виїхав до Константинополя. На еміграції працював у видавництві «Преса» та стамбульській російсько-французькій газеті «Press de Soir». У 1922 р. переїхав до Парижа.

сам Ларин-Римський був, здається, провокатором і не без підстав, очевидно, виступив зі своєю порадою. У всякім разі цей вельми цікавий (так розказують ті, хто його бачив) архив загинув дощенту.

Після довгих років різних поневірянь більшість архивних фондів знайшла свій притулок в Луганському Архивному Управлінні, в якому скупчилось їх не мало. Поки що зроблені лише самі перші кроки до їхнього опису та й це цілком зрозуміло, бо в Управлінні працює лише два постійних співробітники, у яких вистачає часу лише для довідок та для самої поточної роботи і яким і мріяти не доводиться про яку-небудь систематичну працю.

Розглянемо ж найбільш цікаві і важливі фонди, що зберігаються в Луганському Окрархові. Сперш усього зупинимося на архивах промислових одиниць. Тут нараховується 17 фондів.

Особливу цікавість уявляють фонди Луганського чугуно-ливарного заводу, який був заснований в 1795 р. Архивні матеріали ці, на превеликий жаль, в значній мірі загинули. Залишилось лише 53 справи, тай то не в дуже доброму вигляді. Частина цих матеріалів перебуває також в місцевому музеї. Ті матеріали, які знаходяться в Окрархові, мають такі хронологічні межі: 1796, 1797, 1798, 1799, 1802, 1815, 1818, 1821, 1824, 1825, 1827, 1831, 1835, 1843, 1852, 1861, 1884 роки. Докладніше довідатись про ці матеріали можна зі статті тов. Ф. О. Фесенка²⁵ «К истории возникновения города Луганска».²⁶

З переліченими фондами безпосередній зв'язок мають фонди Держзаводу ч. 60, які зберіглись також не цілком. Хронологічні межі цих фондів такі: р. 1853, 58, 59, 60, 63, 64, 68, 71, 78, 83, 87, 1902-1923 р. Зберігається тут всього 2084 справ та книг. Серед матеріалів Держзаводу ч. 60 зустрічаються іноді дуже цікаві, особливо в справах, де знаходиться таємна переписка головного гарматного управління.

Перейдемо до інших заводських архивних фондів.

Тут маємо фонди.

1. Донецького Юрівського металургійного заводу (зараз ім. тов. Ворошилова) в Алчевському – мається всього 694 справ та книг з 1897 по 1923 р. себ-то з часу заснування заводу. Знаходяться ці матеріали в досить, доброму вигляді.

2. Луганського гвоздільного заводу; 355 справ та книг з 1914 по 1926 р., причому залишилась тільки частина архиву.

3. Луганського трубопрокатного заводу. Зберіглось 430 справ та книг з 1913 по 1921 р. Стан їх досить задовольняючий.

4. Ольховського заводу. Зберіглось лише 48 справ та книг, головним чином бухгалтерських — з 1899 по 1917 рік.

5. Алмазнянської групи заводів. Зберіглось 423 справ та книг з 1904 по 1924 р. Матеріали зберіглись не всі, але в досить задовольняючому стані.

Далі треба відмітити архивні фонди різних рудоуправ.

²⁵ У статті друкарська помилка. Йдеться про Фесенка Вадима Олексійовича (02.10.1881 – після 1960) — історика, краєзнавця, архівіста, педагога.

²⁶ Фесенко В. К истории возникновения города Луганска (По материалам Окружного архива) // «Радянська школа». Луганськ, 1926. 12 (52). Октябрь. С. 85–100.

В Окрархові зберігаються такі фонди: 1) Краснодонської рудоуправи, 1915–1921 р. 2) Голубівської, 1890, 93, 94, 96–1922 р. 3) Сорокинської, 1915–1922 р. 4) Кадієвської, 1899–1922 р. 5) Сніжнянської, 1909–1923 р. 6) Ірмінської, 1904–1922 р. 7) Довжанської, 1917–1927 р. 8) Першотравневської, 1918–1922 р. 9) Брянської, 1905–1927 р. 10) Боковської, 1896–1927 р. 11) Боково-Хрустальської, 1920–1925.

Фонди ці іноді дуже значні по розмірам — до 3500 справ та книг. Зберіглися вони не повністю, але по більшості знаходяться в задовольняючій стані. Досить значне місце посідають також архиви різних радянських установ. Зберіглися вони не повністю, та й стан їхній по більшості мало задовольняючий.

Відзначимо тут такі фонди.

1. Окрвиконкому (РАГС, К. Н. С., Ревком, Статбюро, евак[уаційне] упр[авління]) 1919–1923 р.

2. Окрфінвідділу (Славиносербське повітове казначейство, Азов-Дон[ський] комерц[ийний] банк, Радомський відділ Держбанку, повітпродком, т-во взаємного кредиту, заготконтора, ощадна каса, зсиппункти, місцевий відділ Держбанку) 1811–1923 р.

3. Луганського Окрусуду, 1920–[19]21 р.

4. Славиносербського, Успенського, Лозово-Павлівського, Кам'янобрідського, Сорокинського, Новосвітлівського, Петропавлівського, Лугансько-Станичного, Алчевського, Дмитрівського районних виконавчих комітетів. Хронологичні межі цих фондів головним чином 1920, [19]21, [19]22 роки.

Фонд старих газет майже не існує зовсім. Мається всього лише декілька окремих чисел таких часописів: 1) «Голос крест'янина» за 1917 р. 2) «Донецкий пролетарий», 1918 р. 3) «Луганский Революционный Вестник», 1918 р.

Цей фонд, коли б він зберігся, дуже прислужився б при вивченні революційних рухів на Луганщині. Настільки нам відомо і в центральних бібліотеках та архивах за цей час Луганських газет також не зберіглося.

Частково знаходиться зараз в Окрархові архив Істпарту. Архив цей зовсім не упорядкований. Документів в ньому немає зовсім і зберігаються лише різні спогади, яких нараховується декілька десятків. Присвячені вони головним чином добі до 1917 року. Матеріал цей був використаний автором цієї замітки при складанні нарису історії жовтневої революції на Луганщині, який має вийти в світ у виданні ювілейної комісії.

Великий архив заводу ім. Жовтневої революції, був. Гартмана, зважаючи на його великі розміри, зберігається на заводі у власному будинкові. В цьому архиві мається постійний робітник.

В основних рисах це й всі відомості про Луганські архивні фонди. Як бачимо, значна частина цих фондів загинула, а та, що зберіглася, упорядкована дуже мало.

Все ж таки треба зазначити, що дослідник знайде цінні відомості в тому матеріалі, який дійшов до нашого часу.

Грушевський С. Г. Архивні фонди м. Луганського // Праці Наукового товариства на Доне́ччині в м. Луганському. 1928. Вип. 1. С. 87–89.

**«Був ще й Грицько з Шабельник»
(Григорій Миколайович Грушевський)**

Ця гілка розгалуженого роду Грушевських виявилася для дослідників найбільш загадковою і суперечливою. А одного з найвідоміших її представників — Григорія Миколайовича Грушевського — упродовж останніх десятиліть, заново відкриваючи недавню українську минувшину, науковці навіть плутали з іншими його родичами-ровесниками на ім'я Григорій Грушевський, вважаючи їх однією особою¹. Хочеться з зібраних по крихтах розрізнених свідчень відтворити, нарешті, його правдивий цілісний образ — священника Григорія Миколайовича Грушевського, який народився 24 січня 1867 р. в селі Шабельниках на Чигиринщині і загинув 9 вересня 1938 р. в концтаборах ГУЛАГу.

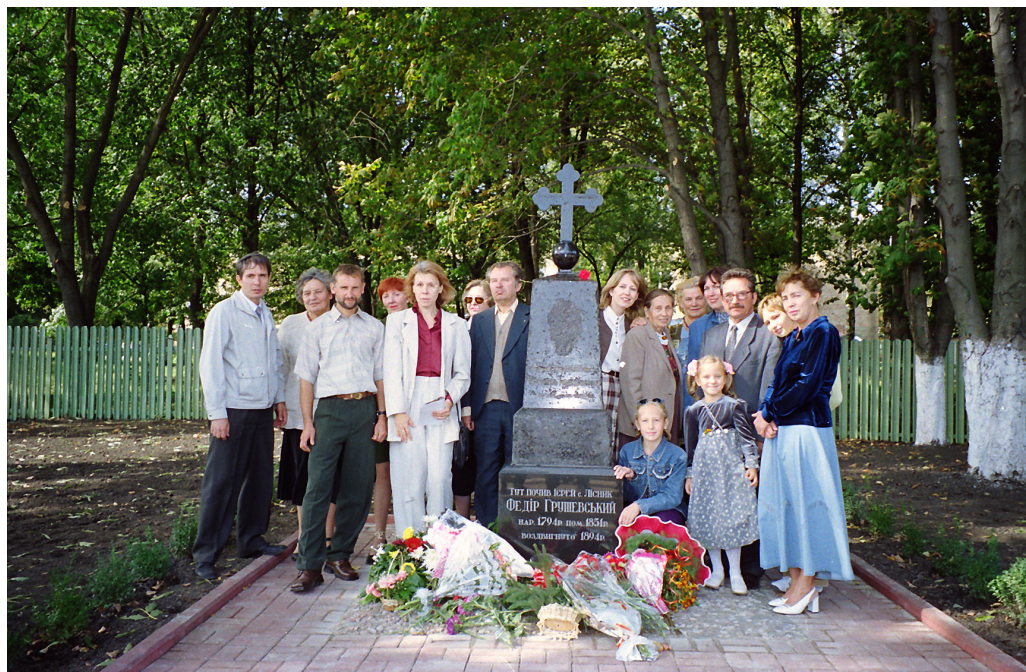
Витоки: від Худоліївки до Шабельників

Як і в усіх рідних Михайла Грушевського, витоки його роду вели до Чигиринщини, до невеликого села Худоліївка на шляху між Чигирином і Черкасами. Це там служили при місцевій церкві Святої Параскеви відповідно священником і паламарем Данило і Василь Груші (Грушевські)² — спільні прапрадід і прадід Михайла Сергійовича, Григорія Миколайовича та багатьох інших Грушевських. З-поміж одинадцяти відомих нам дітей Василя Даниловича та Меланії Михайлівни Грушевських згадаємо двох: Федора (прибл. 1791–1851), який згодом став дідом Михайла Сергійовича Грушевського, та Лева (прибл. 1798–1868) — майбутнього діда Григорія Миколайовича Грушевського. Залишившись 1805 р. без батька, вони пішли второваною духовною стежкою. Поза сумнівом, обом хлопцям була властива повага до знань і тяга до науки. Не випадково Федір Васильович, переїхавши 1836 р. до прикиївського села Лісників, невдовзі заснував там школу для місцевих

¹ Яскравим прикладом такої плутанини стала довідка в «Українській літературній енциклопедії» про Грушевського Григорія Івановича (1865–1933), що включала також фрагменти з життєписів Грушевського Григорія Миколайовича (1867–1938) і Грушевського Григорія Федоровича (1863 – не ран. 1918). Всі троє згаданих Григоріїв були поміж собою родичами (відповідно двоюрідним, троюрідним і чотириюрідним братами Михайла Грушевського). Див.: «Українська літературна енциклопедія». 1988. Т. 1. С. 509–510. Їхні дійсні біографії див.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 195–206, 289, 290, 290–291.

² Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 22–33, 286, 291.

селянських дітей, чим надовго заслужив вдячну оцінку: «Наш мужицький піп»³. У 2001 р. науковці столичного Історико-меморіального музею М. С. Грушевського відновили його знищену після Другої світової війни могилу⁴.

Біля відновленої могили Федора Грушевського — рідного брата Лева Васильовича — грушевськознавці й нащадки роду Грушевських. Село Лісники в передмісті Києва. 16 вересня 2001 р.

Про цікавість до науки його молодшого брата Левка Васильовича свідчить старий запис про те, що на 1809 р., вже без батькової опіки, він вивчав часословець⁵. Пізніше юнак потрапить на посаду паламаря до с. Головкивки⁶, де клірові відомості наголошували, що «указный пономарь Лев Грушевский [...] назначен был в Академию во учение, но по убожеству его матери и по перерослости лет по представлению Чигиринского духовного правления [...] определен в 1813 году к сей церкви»⁷.

Важливим рубежем стало 26 липня 1819 р.⁸, коли Лев Васильович, одружившись, переїхав на посаду указного дяка до парафії тестя-священника в розташованому неподалік від Чигирини селі Шабельниках⁹. Тогочасна клірова відомість

³ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 46–53.

⁴ Там само. С. 66–73.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3783. Арк. 49–50 зв.

⁶ Тепер Черкаського р-ну Черкаської обл.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3786. Арк. 41 зв.

⁸ Всі дореволюційні дати подаємо відповідно до тогочасних документів — за старим стилем.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3786. Арк. 41 зв.

давала коротку характеристику молодому Левкові: «[читатъ] может, [в училищах] не обучался, [поведения] не худого»¹⁰. Там надовго затримається його рід, тому наше ставлення до Шабельників особливе. Те село мало давню й загадкову, майже забуту історію і, судячи з назви, в козацькі часи славалося виготовленням шабел. Пам'ять про ще давнішу минувшину зберігало напівкругле городище з групою з 24-х нерозкопаних курганів¹¹. На думку Л. Похилевича, село Шабельники «в древности, по-видимому, было пригородом или предместьем Бужина»¹², який, у свою чергу, в давнину являв собою «большой город, с 40 церквами, истребленный татарами»¹³. Таке ж багате й загадкове минуле мала шабельницька Іллінська церква. За словами Л. Похилевича, «церковь во имя Св. Пророка Илии, деревянная, 5-го класса; земли имеет 57 десятин; построена 1765 года, близ старой церкви, как значится в визите. Среди селения, довольно далеко от нынешней церкви, есть обозначенное место престола какой-то прежней церкви. Существование на этом месте церкви должно отнести еще к XVII веку, потому что [церковь], предшествовавшая нынешней церкви стояла, по неоспоримым письменным доказательствам, на нынешнем месте»¹⁴.

Тож молодий Левко Грушевський, досі указний дяк, був «1825 года [...] к сей церкви в стихарного дьяка посвящен и грамотою утвержден»¹⁵, а «1831 года июля 7 дня преосвященным Кириллом епископом Чигиринским рукоположен во диакона»¹⁶. Там, у Шабельниках, минула решта його життя, там народжувались і виростили його з дружиною Пелагеєю Олександрівною не менше, ніж восьмеро дітей: Ганна, Мар'яна, Марта, Іван, Йосип, Уляна, Онисія і Микола. Відтоді цю гілку роду Грушевських можна умовно назвати «шабельницькою».

Стара метрика засвідчує, що помер Левко Миколайович Грушевський, на той час уже заштатний диякон, 8 жовтня 1868 р. «от старости» у віці приблизно 75 років, був відспіваний місцевим священником Васи́лем Татаровим разом з новим дяком Миколою Львовичем Грушевським і паламарем Гу́рієм Пашковським і похований «на приходском кладбище»¹⁷. Над його могилою, як і могилами його рідних, тепер хлюпотять хвилі Кременчуцького водосховища.

Долі більшості з дітей Левка й Палажки Грушевських тепер мало простежуються. Значно більше вдалося знайти про найменшого — Миколу, який стане спадкоємцем Лева Грушевського на шабельницькій парафії. Клірові документи засвідчують, що Микола Львович Грушевський (1839–1913) «в училищах не обу-

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3786. Арк. 41 зв.

¹¹ Энциклопедический словарь / Издатели: Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. XXXIX. СПб, 1903. С. 84.

¹² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии 1864 г. Біла Церква, 2005. С. 529.

¹³ Там само. С. 527.

¹⁴ Там само. С. 529.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 278. Арк. 23 зв.–24.

¹⁶ Там само. Оп. 1011. Спр. 3803. Арк. 26 зв.

¹⁷ Там само. Оп. 1012. Спр. 3894. Арк. 545 зв.

чался»¹⁸. Але знаємо, що, як і було прийнято на той час у духовних родинах, юнак отримав домашню освіту від батька — з явним наміром залишитись на шабельницькій парафії. Дійсно, він був «1862 года 16 июня по резолюции его высокопреосвященства высокопреосвященнейшего Арсения митрополита киевского определен на дьячковское место в село Шабельники к Иллинской церкви с тем, чтобы в течении года обучался причетническим предметам и явился к посвящению во стихарь. В 1863 году октября 6 дня преосвященным Серафимом епископом чигиринским пострижен во стихарь и грамоту имеет»¹⁹.

Невдовзі шабельницький клір перейшов до нової церкви, яка була «построена в 1872 году тщанием прихожан при пособии от казны»²⁰ і була «зданием деревянная, на каменном фундаменте и колокольня такая же и на таком же фундаменте в одной связи с церковью, покрытая железом [с престолом] во имя Святого пророка Илии»²¹. На тій «одной связи с церковью» дзвіниці клірова відомість наголошувала неспроста, адже з початку ХІХ ст. українські архітектурні традиції були офіційно заборонені російською владою, тож і церква вже мала будуватись впритул до дзвіниці, а не окремо, як раніше. Її нова будівля стала втіленням насадженого згори російського «епархіального» стилю. Втім, про точні особливості її архітектури тепер уже важко судити, оскільки 1930-х років храм не пережив.

Зі старих документів знаємо, що «по штату, утвержденному в 1842 году, церковь причислена к 5 классу, при ней по штату положено священник, дьячек, пономарь и просфорня. Жалованья положено: священнику 300 руб., дьячку 50, пономарю 38 и просфорне 16 рублей»²². Той же документ повідомляє, що «земли при церкви состоит: усадебной вместе с погостом церковным 3 десят. 240 квадр. саж., пахотной 43 десят. 258 квадр. саж. Всего 66 десят. 498 квадр. саж. Земли сии находятся в безспорном владении причта»²³. Кліром були задіяні і громадські землі, принаймні, про дяка Миколу Грушевського повідомлялось, що він «имеет собственный дом на общественной земле»²⁴. На той час священником шабельницької Іллінської церкви з 1878 р. був Павло Тимофійович Рутцевич — випускник Київської духовної семінарії (1861 р.), ровесник Миколи Львовича.

Варто зазначити, що в Шабельниках раніше, ніж у більшості наддніпрянських сіл, було приділено увагу освіті: однокласне «министерское училище заведено в 1840 году. Оно помещено в доме казенном. На содержание его отпускается от казны 511 руб. 28 коп. В сем [1884] году в нем обучается 66 мальчиков [и] 6 девочек»²⁵. На

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3828. Арк. 88 зв.–89 зв.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Арк. 87.

²¹ Там само. Спр. 3970. Арк. 111.

²² Там само. Спр. 3828. Арк. 87.

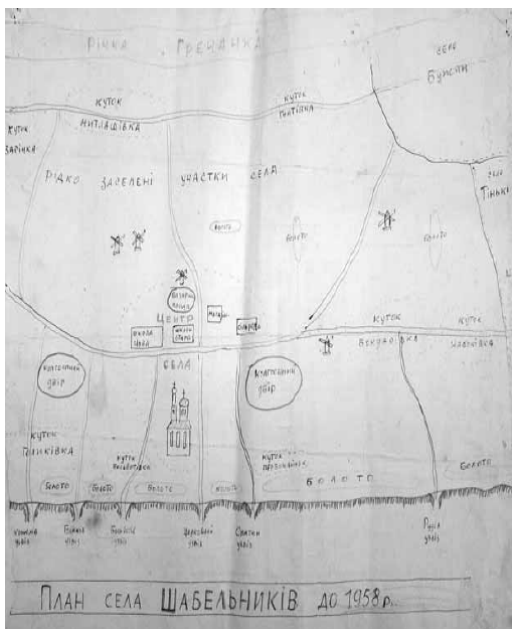
²³ Там само.

²⁴ Там само. Спр. 3830. Арк. 81 зв.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3828. Арк. 87 зв.

1899 р. кількість учнів дещо змінилася: «76 мальчиків [и] 5 девочек»²⁶. Підкреслимо, що то був державний заклад, підпорядкований міністерству освіти, де якість навчання була незрівнянно вищою, ніж у церковнопарафіяльній школі²⁷. Судячи з клірових відомостей, Шабельники були немаленьким селом з «розстоянием от церкви в обе стороны четыре версты», і, отже, церква розташовувалась у центрі села. Такий висновок підтверджує і складений по пам'яті невідомим автором план Шабельників.

План с. Шабельники

«На згадку про рідне село». 1980-ті роки.

Автор невідомий. Архів Тінківської ЗОШ²⁸

Суттєво доповнити наше уявлення про це поселення значно пізніший опис, також зроблений по пам'яті: «Село Шабельники розкидало односельців по довжині на 7 км, по ширині — 3 км. Землі села хоч і були піщані, але досить зволожені. Це давало змогу збирати гарні врожаї. Під горою тяглися болота з густими очеретами, а ближче до Дніпра піски. В річках і заплавах водилося багато риби. Навпроти майже кожного двору робили копанки — невеликі водоймища для господарських потреб. В них прали одяг, ловили рибу. В цих краях фруктове дерево цінувалося, оскільки не скрізь був сприятливий ґрунт. Місцями траплялася жорства — шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання. Це було характерно для всіх низинних сіл. Жителі ходили чи їздили на ярмарки в Медведівку чи

Мельники, щоб помінати на фрукти свої товари: цибулю, часник, просо, пряжу, рибу, раки. Плодові дерева люди зберігали, навіть столітні дикі груші не знищували. Дички теж сушили — зимою згодяться. А груші були такі, що й вдвох не обнімеш. Підземні води близько підходили до земної поверхні, тому колодязі були мілкі. А хто жив ближче до болота, то можна було воду відром черпати»²⁹. Такими запам'ятала свої рідні Шабельники їхня колишня мешканка Таценко Варвара Опанасівна (1921 р. н.) і підсумовувала: «В нас було дуже гарне село»³⁰.

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3918. Арк. 71 зв.

²⁷ У 1908 р. міністерська однокласна школа стала двокласною. На 1917 р. в ній навчалось 176 хлопчиків і 48 дівчаток (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3970. Арк. 112 зв.).

²⁸ Автор вдячний вченому секретарю Державного історико-культурного заповідника «Чигирин» п. Янині Діденко за план с. Шабельники та надані знімки.

²⁹ Чигирик Н. «Загублені» села. До 60-річчя переселення придніпровських сіл і створення Кременчуцького водосховища. Черкаси, 2019. С. 16.

³⁰ Там само. С. 89.

Шабельницькі дівчата.

У центрі — Пархоменко Наталя. Середина XX ст.

Приватний архів Жиленко Г. П.²⁸

Родина шабельницьких селян Пархоменків.

Приватний архів Жиленко Г. П.²⁸

На 1886 р. у Шабельниках мешкало 3116 душ, зокрема, 2621 душа казенних селян, і несподівано багато «военных» — 446 душ. Певно, російська влада ніколи не почувалась там спокійно, особливо після розкриття «Чигиринської змови» 1875–1877 рр. з підготовки повстання, осередком якої були Шабельники. Поміж тисячі притягнутих до розслідування селян напевно було й багато таких, кого добре знав Микола Грушевський та його родина.

Ми не будемо надто захоплюватись короткими й сухими відомостями з клірових документів. Найкраще про Миколу Львовича написав його син Григорій. Через багато років, оглядаючи в некролозі (1913 р.) батькове життя, він охарактеризував Миколу Грушевського як одного «из последних могижан, типичных старых дьячков, которые обыкновенно относились к своему служению не за страх, а за совесть. [...] Вся жизнь усопшего протекла в одном приходе, в с. Шабельниках Чигиринского уезда, где со дня основания прихода дед его по женской линии был священником, отец — диаконом и сам он прослужил псаломщиком сорок восемь лет. У него никогда не было даже в мыслях, чтобы искать лучший приход, и всю свою многолетнюю службу он отдал родному селу. За два года пред своей смертью, по слабости здоровья, он вышел за штат, а приход передал своему зятю. Образование усопший получил, по тогдашнему времени, под руководством своего отца, а встарь как-то умели и небольшие знания вкладывать в душу. Все церковные службы, церковный устав он прекрасно знал и своим могучим тенором

приводил в умиление молящихся. Про его пение крестьяне обыкновенно любили так выражаться: “Ну наш Миколаша Левонтович як заспівують, то вже в церкві не заснеш”. Действительно, церковь и церковные службы усопший любил, пел и читал не спеша, громко, выразительно и с каким-то воодушевлением. [...] Усопший, не обладая образованием, с любовью относился ко всякому знанию и очень старался, чтобы его дети получили образование, на которое отдавал все свои скудные средства. Благодаря его заботам, один из сыновей получил образование в духовной семинарии, а другой в учительской, а дочь в двухклассном женском училище. Любимейшим занятием усопшего было пчеловодство и рыболовство на реке Днепр, на что он употреблял все свое свободное время»³¹.

Цей перейнятий ностальгійною любов'ю свіжий спогад за недавно спочилим батьком не лише з замилюванням відтворює життя духовенства старої Київщини, але й показує тло, на якому зростало молодше покоління Грушевських, на якому творились їхні світогляд і вдача. Додамо й не згадані автором некролога вільнолюбні традиції, що упродовж віків жили в людських душах на Чигиринщині і проявились у ті роки відомою «Чигиринською змовою» 1875–1877 рр. Ще чекає свого дослідника й участь шабельницьких повстанців у Холодноярській республіці 1919–1922 рр. Це була та Чигиринщина, Південна Київщина, що лишалась останнім островцем козацького духу, де пульсувала гаряча бунтарська кров, билось вільнолюбне серце України. Чи не тому стільки нелюдських випробувань знала її людність у наступні десятиріччя?

Зрештою, не шукайте тепер на карті Шабельник, Бужина та багатьох інших населених пунктів того козацького краю. У 1959 р. вони були затоплені водами новоствореного Кременчуцького водосховища³² — разом з пониженими будівлями, нивами і садками, могилами предків³³. Чи хтось тоді замислювався щодо ціни

---

³¹ Г. [Некролог] Псаломщик Н. Л. Грушевский / Г. Грушевский // Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 18. С. 533–535.

³² «Під час будівництва “світлого комуністичного майбутнього” було прийнято рішення затопити сотні тисяч гектарів землі з природними багатствами, мальовничими селами, людськими долями, історією, могилами пращурів, які обробляли і захищали ту землю. Тільки з території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження було відведено 25362,1 га землі. Це територія таких придніпровських сіл: Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітове, Калантаєве, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, частина Стецівки і Гуцівка». «Зникали населені пункти, зникала історія. “Пересилка” розкидала чигиринців по всій Україні і за її межами. Натомість на степу було збудовано чотири нових села зі старими топографічними назвами: Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацеве». «Тарасівка, Бужин, Шабельники і Тіньки були об'єднані у 1959 р. в нове село Тіньки». (Чигирик Н. «Загублені» села. До 60-річчя переселення придніпровських сіл і створення Кременчуцького водосховища. Черкаси, 2019. С. 11, 31, 38–39).

³³ «За свідченням очевидців, найбільше могил залишилось на території сіл Шабельники і Ялинці. На кладовищах працювали бригади копачів, яким платили “за голову”, тому дуже часто вони і виймали лише голову. Нащадки вже ніколи не зможуть прийти до могил дідів, прадідів. Багато років вода розмивала кладовища і скотомогильники, виносячи рештки на берег. А там же були поховані й померлі від віспи, чуми, бактерії яких можуть зберігатися протягом тисяч років. Навіть через 30 років жителі знаходили людські рештки. Так, у 1992 р., в районі с. Топилівка, на березі

тих історичних і духовних втрат? Нехай же ці рядки стануть запізнілою даниною пам'яті Шабельникам — колишньому українському селу на Чигиринщині.

Хоч цитований вище некролог Миколи Львовича згадує лише трьох його дітей, з клірових документів відомо, що з дружиною Пелагеєю Олександрівною (прибл. 1801 – прибл. 1860) він мав їх аж семеро. Однак помилки в некролозі нема, бо з семи дітей виросли лише троє³⁴: Григорій, Дмитро і Марія³⁵. Про Марію Миколаївну Грушевську (1887 – не ран. 1918) знаємо лише, що вона по закінченні Чигиринського міського жіночого двокласного училища³⁶ вийшла заміж за нового шабельницького псаломника Сильвестра Шмиголя³⁷, мала з ним доньку Людмилу, але після 1917 р. подальші відомості про неї та її родину обриваються. Більше вдалося знайти відомостей про Дмитра і незрівнянно більше — про Григорія.

У Семінарській громаді

Григорій Грушевський, найстарший з трьох уцілілих дітей Миколи Львовича, народився в Шабельниках 24 січня 1867 р. На 1881–1882 рр., як бачимо з клірової відомості, він навчався на казенному утриманні в Черкаському духовному училищі³⁸, а на 1884–1890 рр. — на казенному утриманні в Київській духовній семінарії³⁹.

Роки навчання в Києві мали особливе значення в житті Григорія Миколайовича Грушевського, вплинули на його світогляд і подальшу долю. Тут він, зокрема, познайомився і зблизився зі своїми родичами — Грушевськими. Поміж них були його троюрідний брат Грушевський Григорій Іванович з Пирогова під Києвом⁴⁰,

---

Кременчуцького водосховища відпочиваючи знайшли заплетену дівочу косу з дукачем 1890 року та хрестиком, які вимило на берег» (Цит. за: *Чигирик Н.* «Загублені» села. До 60-річчя переселення придніпровських сіл і створення Кременчуцького водосховища. Черкаси, 2019. С. 38).

³⁴ Про померлих дітей Миколи Львовича Грушевського див.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 285, 294, 299, 300, 303. Як відомо, подібна ситуація була в його двоюрідного брата Сергія Федоровича (батько Михайла Грушевського), де з семи дітей також залишилися троє.

³⁵ *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 275, 279, 299.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3918. Арк. 73 зв.

³⁷ Шмиголь Сильвестр Єлисейович нар. 1.01.1883 р. в с. Боровиці Чигиринського пов. Київської губ. По закінченні Боровицької 2-класної школи (1897) вчителював по селах Чигиринщини. Протягом 1905–1907 рр. служив у війську, де був писарем. У 1907 р. в Петербурзі слухав педагогічні загальноосвітні курси і здав екзамен на звання народного вчителя. У 1908–1910 рр. вчителював у ЦПШ с. Турія на Чигиринщині. 13.09.1910 призначений на посаду псаломника до Іллінської церкви с. Шабельники на місце тестя — Грушевського Миколи Львовича. У червні – липні 1913 р. вчився на псаломницьких курсах. Був мобілізований на військову службу, де протягом 1915–1918 рр. «состоял чиновником военного времени в 20 рабочем батальоне». Подальша доля невідома. З дружиною Марією Миколаївною (уродж. Грушевська) мав доньку Людмилу (1911 – не ран. 1918).

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3825. Арк. 70 зв.; Там само. Оп. 1009. Спр. 929. Арк. 64–65 зв.

³⁹ Там само. Спр. 3828. Арк. 88 зв.–89 зв.; Там само. Оп. 1010. Спр. 203. Арк. 1–4 зв.

⁴⁰ Грушевський Григорій Іванович (1865, Пирогів – бл. 1933, Златопіль) — педагог, письменник, фольклорист, двоюрідний брат Михайла Грушевського. (Див. дет.: *Кучеренко М.* «І будеш вірити мені у цій святій правді» (Григорій Іванович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С.,*

чотириюрідні брати Григорій⁴¹ і Марко⁴² Федоровичі Грушевські (поміж собою — рідні брати) з Худоліївки. Невдовзі Григорій Миколайович познайомився ще з одним родичем — своїм троюрідним братом Михайлом Грушевським, котрий з 1886 р. навчатиметься в київському Університеті Св. Володимира.

Київська духовна семінарія з Петропавлівським монастирем. Фото кінця XIX ст.

Тогочасний Михайлів студентський щоденник засвідчує, що обидва Григорії Грушевські — як Григорій Іванович, так і Григорій Миколайович — були чи не

Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського. К., 2006). У 1885–1889 рр. навчався в Київській духовній семінарії, був членом семінарської громади. По закінченні 4-х класів семінарії вчителював у селах Нова Гребля (1889–1892), Стремигородок (1892–1897) і м-ку Златопіль (1897 – бл. 1922). На прохання М. В. Лисенка збирав народні пісні. Автор віршів, оповідань, драм. Підтримував особливо тісні відносини з Михайлом Грушевським, який тепло згадував Григорія Івановича у своїх «Споминах» (*Грушевський М.* Спомини // *Український історик.* 2002. Ч. 1–4. С. 139–140).

⁴¹ Детальніше про Грушевського Григорія Федоровича (1863 – не ран. 1918) див.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського. К., 2006. С. 290–291.

⁴² Детально про Грушевського Марка Федоровича (1865–1938) — самобутнього й талановитого етнографа, краєзнавця Чигиринщини, церковного діяча, єпископа УАПЦ — див. дет.: *Кучеренко М.* «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського. К., 2006. С. 124–194, 298; Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії. Збірник наукових праць. К., 2016.

найчастішими гостями в його помешканні. «По обіді прийшов Гриць»⁴³ (8 травня 1889 р.), «Вчора приходив Грицько Г[рушевський]. Розказував про себе дещо, а я дивувався; казав я йому, чи не хоче бути попом, але [він] сказав, що хліб легший, але треба бути ідеальним священиком, а таких і не люблять»⁴⁴ (31 серпня 1890 р.). «Поспитав у Грицька за его справи»⁴⁵, — додавав він 29 серпня 1891 р. Всього нараховано два десятки подібних записів упродовж 1888–1892 рр., хоч на жаль, здебільшого автор щоденника не пояснював, про якого саме з двох Григоріїв йде мова, а зрозуміти за змістом можна не завжди⁴⁶. Винятком на сьогодні є запис від 10 квітня 1891 р.: «Одібрав ще листи од Марка й Грицька Г[рушевських], перший бодрий, а другий в меланхолії»⁴⁷. І все ж двічі було зроблено важливе уточнення: «Був ще [...] й Грицько з Шабельн[ик]»⁴⁸ (26 липня 1891 р.) і «тільки додому — прийшов Гриць Пирогівський — запросив за кума на неділю»⁴⁹ (5 вересня 1892 р.).

Є численні свідчення того, що всі вищеназвані кузени Грушевські до останніх років життя не втрачали зв'язків, тримаючи один одного в полі зору; такі зв'язки часом поширювались і на наступне покоління⁵⁰. Спільні ідеали значно більше, ніж кривна спорідненість, об'єднували їх, а в роки навчання спонукали до створення нелегальної організації — семінарської української громади.

Поява тієї громади (громадівці часто називали її «кружком») багато в чому була «заслугою» самої семінарії. За спогадом Сергія Єфремова, «просто вже з реакції, молода кров бунтувалася проти мертвотних богословій і шукала чогось живішого, — певна річ, в особах кращих і талановитіших учнів»⁵¹. «Ми приходили до семінарії в тому критичному віці — 15–18 років, — коли з юнака формується людина, коли особливо дошкуляють усілякі питання честі й совісті [...] Ми ревниво

⁴³ *Зашикільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). К., 1997. С. 46.*

⁴⁴ Там само. С. 57.

⁴⁵ Там само. С. 117.

⁴⁶ Можливо, Михайло Грушевський їх розрізняв, називаючи Грицьком Григорія Миколайовича, а Грицем — Григорія Івановича Грушевських.

⁴⁷ *Зашикільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). С. 105.* Зіставлення щоденника з листуванням показало, що то був перейнятий довгими меланхолійно-філософськими роздумами лист Григорія Миколайовича, датований 3 квітня 1891 р.

⁴⁸ Там само. С. 117. Упорядник у книжці помилково написав «Грицько з Шабельн[ого]».

⁴⁹ Там само. С. 186.

⁵⁰ Характерний випадок, що, коли 1932 р. на замовлення українського бібліографа і літературознавця Миколи Плеваки Марко Грушевський писав автобіографію, він написав замовникові: «По закінченні листування свого з Григорієм Івановичем або його родиною, надішлю й його життєпис, або сповістю адресу, коли її здобуду Вам для безпосереднього листування. Коли б придатною сталася для Вас і діяльність ще одного з Грушів — Сергія (сина Г. М. Грушевського. — М. К.), що надто завзято йшов у літературі й громадській роботі за старорежимними “устоями”, то я міг би багато подати матеріялу, або безпосередньо звести листування Ваше з ним» (Див.: ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 10).

⁵¹ *Єфремов С. Про дні минулі. Підгот. тексту та комент. В. Плачинди // Молода нація. 2002. № 2. С. 238.*

обороняли своє достоїнство од начальницьких замахів, і часто це вихідним було пунктом для дальшого простування шляхом громадського протесту й шукання кращих форм людського існування. Не знаходячи на це відповіді в офіційних межах, ми шукали її сторонніми засобами — у старших товаришів, у книжках, в знайомствах поза мурами семінарії, в програмах [...] і гуртках самоосвіти і т. ін.»⁵².

Зрозуміло, що Київ — місто з прадавньою культурно-освітньою й державницькою традицією — давав для того більші можливості, і семінарську стихію було «підтримувано та підсилювано свідомістю, що приходила з міських впливів, зносин з студентами-українцями, українських концертів (хор Лисенка), спектаклів (труппа Кропивницького) тощо. З 1883 р., коли і спектаклі, й концерти українські в Києві було заборонено, а університетське життя по студентських розрухах 1884 р. було дуже врізано, шляхів для свідомости національної стало менше, але все-таки вона звідкись бралась, — чи то з води, чи з повітря — і свідомі національно люде в семінарії не переводились»⁵³, — підсумовував Сергій Єфремов.

Семінаристи налагодили зв'язки зі своїми однодумцями з Університету Св. Володимира, адже, за виразом Марка Грушевського, «не порозумітися між собою представникам обох гуртків було б не природньо»⁵⁴. І вже, мабуть, за їхньою допомогою заручились підтримкою діячів київської Старої громади — І. Нечуя-Левицького, В. Антоновича, О. Кониського (його вважали «духовним керівником і привідцею» семінарської громади⁵⁵) та ін. У квітні 1888 р. відбулось перше зібрання новопосталої громади і, за словами Сергія Єфремова, «опріч Скочковського до фундаторів громади належали ще Степан Кедреновський (Ст. Юрковиця), Грушевські Марко та Григорій (найімовірніше, йдеться про Григорія Миколайовича, який був одним з найактивніших громадівців. — М. К.), Іоїль Руденко, Харитон Донець, здається, Крискент Матушевський»⁵⁶ та ін. А ще додамо згаданих у спогадах Михайлом Грушевським та Олександром Лотоцьким Федора Матушевського, Тихона Добрянського, Грицька Каховського, Макара Крамаренка, Олтаржевського...

За свідченням Марка Грушевського, кошти громади склалися з членських внесків⁵⁷. За її ухвалою та її коштами громадівці «здобували й офіційну, дипломну освіту: хто в Університеті, а хто в Духовній академії і навіть закордоном»⁵⁸. Мабуть, на громадівські кошти було створено і велику нелегальну бібліотеку — «повна шафа самих українських книжок»⁵⁹, — згадки про яку неодноразово звучать у спогадах і листуванні сучасників⁶⁰.

⁵² Єфремов С. Про дні минулі. Підгот. тексту та комент. В. Плачинди // Молода нація. 2002. № 2. С. 236.

⁵³ Там само. С. 142.

⁵⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56, с. 5.

⁵⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 143.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. С. 5.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 140.

⁶⁰ За розповіддю Марка Грушевського (він залишався активним членом семінарської громади і піс-

Учасники громади, за словами Марка Грушевського, спершу ставили своїм завданням «здобуття спільними силами без тенденційного, в супереч семінарському, правдивого стану освіти своєї»⁶¹ і для досягнення своєї мети докладали зусиль «в складанні власної бібліотеки, в читанні рефератів, в улаштуванні вистав по приватних приміщеннях та в запровадженню літературно-вокально-музичних годин для учнів Семінарії»⁶². За свідченням Сергія Єфремова, «було тоді членів у ній близько чотирьох десятків, жила вона дружно, по-приятельському, повним і широким життям»⁶³. Низка авторів, зокрема Михайло Грушевський і Сергій Єфремов, пов'язують утворення громади з діяльністю семінариста Луки Скочковського⁶⁴, який «потиху [...] робив своє діло освідмлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молоді української ідеї, нагромадження та постачання для її прихильників духовної поживи в формі відповідної літератури»⁶⁵.

Першим місцем зібрань громади, як пригадував Марко Грушевський, «була прибудівля коло стін Воздвиженської церкви для церк[овної] школи, якою розпоряджався учитель її, поза відомом попа, Колтовський Павло Якимович»⁶⁶. Згодом були й інші місця зустрічей громадівців, зокрема так яскраво описані Сергієм Єфремовим заміські зібрання на Дніпрі, де «з характерним дриботінням у промові»⁶⁷ дискусії вів Михайло Грушевський.

ля закінчення в 1889 р. семінарії), «поширення кружкової справи і якістю зростало надто помітно, але від уряду таємно. Лише після жовтневих свобод 1906 р. явочним порядком сам кружок забажав своє майно перенести до стін Семінарського корпусу під д[о]гляд одного з учнів — члена і критика — Крижанівського. Зі скасуванням свобод скасувались і операції “кружка”. Кошти й книгарню “кружком” передано конспіративно революційним партіям» (ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. С. 5). Та все ж громадівська традиція й надалі жила в семінарії. Про це свідчить і лист учня семінарії — Грушевського Олександра Івановича, який 1909 р., звертаючись до свого широко відомого родича Михайла Грушевського, зокрема, розповідав про заснований при семінарії «український гурточок» і бібліотеку зі 150-ти українських книжок, для якої просив прислати книжки і «Літературно-науковий вістник» на свою адресу в Києві: вул. Львівська (тепер Січових Стрільців), № 46 (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1–5).

⁶¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. С. 4.

⁶² Там само. С. 5.

⁶³ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 143.

⁶⁴ Скочковський Лука Полікарпович (1863–1913) народився в с. Карапишах (тепер Миронівського району Київської області) в родині вчителя (згодом служив і псаломником). Закінчив Богуславське духовне училище (1882) і Київську духовну семінарію (1888). Вчителював у Білій Церкві (1888–1889), служив у Києві псаломником у церкві Йоана Златоуста (1889–1891) на Галицькій площі та в Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (1891–1895). Як найактивніший діяч семінарської громади, був звільнений (з заборонаю служити на Київщині). Вчителював під Сімферополем (1895–1896), а з 1896 — служив священником у Бердянському та Мелітопольському повітах. (Док. див.: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1715. Арк. 29 зв.; Кіраль С. Лука Скочковський — забута постать українського національного відродження // Сучасний погляд на літературу: 36. наук. пр. Національного пед. ун-ту. К., 2007. Вип. 11; Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 165).

⁶⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 142.

⁶⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. С. 4.

⁶⁷ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 141.

Але найбільше запам'яталось їм помешкання Луки Скочковського при Йорданській Миколаївській церкві⁶⁸ на Подолі (там у 1891–1895 рр. Лука Полікарпович був дияконом)⁶⁹. То була, за виразом Єфремова, «якась чудна квартира, де всі були господарями, а господар ніби одним з гостей»⁷⁰. Мабуть, під впливом однойменного вірша Володимира Самійленка те помешкання поміж громадівців отримало назву «Ельдорадо». Квартира Скочковського «стала центром, де збирались українці з духовних шкіл — старші семінаристи і ті, що, скінчивши, розлізлись по різних посадах, але не розривали зв'язку з осередком. Часами, в умовлений час з'їздились вони, і тоді дві кімнати, що становили помешкання Скочковського, заповнялись людьми — приїжджими і місцевими, що тут днювали і ночували — на столах, на диванах, знятих з завіс і положених на стільцях. З ранку й до ранку тут ішли розмови, дебати, обмінювались літературою, читали часом і доповіді, відбувались правильні засідання. Керівником отсих зібрань і з'їздів довелося мені стати»⁷¹, — пригадував Михайло Грушевський. Він, на той час студент Університету Святого Володимира, з 1888–1889 рр. систематично відвідував, а незабаром і очолив громаду за порадою Олександра Кониського⁷². «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці»⁷³, — засвідчував пізніше безпосередній учасник громади Олександр Лотоцький. Помешкання Михайла Грушевського, що містилось на розі Тарасівської та Караваївської (тепер Л. Толстого) вулиць і являло собою «одну чималу світлицю, всю заставлену шафами та полицями з книжками»⁷⁴, теж було частим притулком для сходин громади.

Отже, з цитованої вище розповіді Михайла Грушевського ми бачимо, що не лише тогочасні учні семінарії могли бути учасниками Семінарської громади, її не залишали й колишні випускники. Тому й Грицько Грушевський, який «в 1890 году окончил курс Киевской духовной семинарии с аттестатом второго разряда» і був «в августе месяце того же года Киевским епархиальным училищным советом

⁶⁸ Ця церква була присвячена Св. Димитрію Солунському (Мироточивому), але вона більше була відома під неофіційною назвою Йорданська, або Микільсько-Йорданська, на згадку про Йорданський монастир, що існував на цьому ж місці до кінця XVIII ст. У 1883–1884 рр. на місці колишньої дерев'яної трапезної церкви Йорданського монастиря було збудовано новий храм у псевдовізантійському стилі: хрещатий у плані, з однією заокругленою банею на восьмигранному барабані, з прибудованою із західного боку триярусною наметовою дзвіницею. З 1920-х років церквою користувалася Микільсько-Йорданська громада УАПЦ. На поч. 1930-х років храм був закритий, а 1935 р. — розібраний. Стояла на місці сучасного підприємства по вул. Фрунзе, 51-а.

⁶⁹ Грушевський М. Спомини // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 141–143. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 143–149.

⁷⁰ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 140.

⁷¹ Грушевський М. Спомини // Український історик. 2002. № 1–4. С. 141–142.

⁷² Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. // Український історик. 1984. № 1–4 (81–84). С. 50–51; Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). С. 230.

⁷³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 48.

⁷⁴ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2003. № 1. С. 150.

определен учителем в церковно-приходскую школу местечка Каменка Чигиринского уезда»⁷⁵, не поривав з громадою. Він і надалі залишався в її лавах поміж найактивніших учасників, нерідко навідувався до Києва. Саме в Києві незабаром відбулись визначальні зміни в його особистому житті.

«Весілля справляли в Ельдорадо»

Завдяки Михайлові Грушевському та Олександрові Лотоцькому ми знаємо про несподіване випробування, якого зазнали романтично настроєні хлопці-громадівці після того, як у червні 1890 р. до Києва приїхав «на короткий час [...] цікавий — на жаль, скоро страчений молодий письменник Трохим Зіньківський [...]». Він був офіцер, мабуть з виключених семінаристів, що в дуже несприятливих обставинах підготовився до військово-юридичної академії і добре пройшов її — але він був хоровитий, сухітник; підтяли його мабуть ще родинні історії — він розійшовся з жінкою, зійшовся з донькою невеликого російського письменника Ольгою Ранцевою (Ранцовой. — М. К.) і приїхав з нею до Києва уже в останній стадії сухіт»⁷⁶.

Так завдяки Трохимові Зіньківському Ольга Володимирівна Ранцова потрапила до поля зору молодих українофілів, щоб завоювати їхні серця своєю столичною розкутістю й освіченістю, адже «вищу освіту одержала на педагогічних курсах»⁷⁷ у Петербурзі. Ось як згадував Ольгу Ранцову один з них, Олександр Лотоцький: «З інтелігентної, літературної петербурзької родини, з великим діалектичним хистом та живою вдачею. О[льга] В[олодимирівна] звертала на себе увагу, коли появлялася в нашій громаді. Ми на льоту ловили кожне її влучне слово і в своїй провінціальній наївності зовнішній блиск її вправного розуму вважали за щире золото. Була родом московка⁷⁸, але до справи української ставилась із співчуттям та прихильністю, і се вже остаточно полонило всіх нас до одного [...]. О[льга] В[о-

⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 372. Арк. 133 зв.

⁷⁶ Грушевський М. Спомини // Український історик. 2002. № 1–4. С. 143.

⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 823. Арк. 1 зв.

⁷⁸ Відомості про петербурзьку родину Ранцових, з якої походила Ольга Володимирівна, неповні та суперечливі. Більше відомо про батька — Володимира Львовича Ранцова (1843 – не ран. 1916) — російського дворянина (вважається нащадком роду Воронцових), військового (1863 р. відзначений за участь у «подавленні польського мятежа»), а після виходу у відставку (1866 р.) — письменника і перекладача англійської та французької класики. Його дружиною стала дочка мілтавського міщанина Флора Йоганна Анна (Анна Іванівна) Войновська. (Докладніше див.: Грушевський Д. Новые материалы к истории рода Ранцовых–Грушевских // Воронцовы — два века в истории России. Труды Воронцовского общества. СПб, 2017. Вып. 20. С. 48–59). Назване джерело називає трьох їхніх дітей — Ольгу (в заміжжі Грушевська), Володимира та Василя, але замовчує факт існування згаданої в цьому листі сестри Ольги Володимирівни. Історією родини Ранцових разом з Дмитром Грушевським (праправнук Григорія Миколайовича та Ольги Володимирівни) детально займався проф. Віктор Чумаченко (м. Краснодар), хоч і не встиг створити своє підсумкове дослідження. Він атрибутував і збережене в альбомі нащадків Г. М. Грушевського фото Василя Володимировича Ранцова — брата Ольги Володимирівни. В. Чумаченко повідомляв автору даної статті про старшу сестру Ольги Володимирівни, яка нібито звалась Глафірою, зазначаючи, що відомості про неї дуже ненадійні. Автор вдячний бл. п. проф. В. Чумаченку за надані відомості.

лодимирівна] трактувала нас поблажливо, називала “мої мальчики”, і ми справді були послухними її хлопчачками. З од’їздом Т. І. Зіньківського та з його смертю⁷⁹ вона ще ближче стала до нашої громади, а ми, “мальчики”, яко мога старалися її розважити та потішити»⁸⁰.

Василь Володимирович Ранцов — брат Ольги Ранцової (в заміжжі Грушевська). Ймовірно, початок XX ст. Фото з архіву Дмитра Грушевського. Атрибутовано Віктором Чумаченком. Публікується вперше.

Особливо велике враження зробила Ольга Ранцова на Луку Скочковського — людину, яка «як у роботі, так і в любові не знала половини, і що вже робила, то оддавалась тому всією істотою своєю. Закохавшись справді до глибини душі, він вже не мав повороту, — засуджений був до віку. Се був гейневський герой з племені азрів, що, “полюбивши, помірає”»⁸¹. Неймовірно, але навіть «старий [О. Я. Кониський] не вільний був од чарів петербурзької сірени, — такий вже панував психоз захоплення»⁸². За словами Михайла Грушевського, «Кониський дуже нею зацікавився — взяв її темою свого оповідання “Сім(?) днів з життя Люлі” — представивши процес українізації молодой великоросіянки»⁸³.

Після смерті Трохима Зіньківського Ольга Ранцова, «що поїхала з ним проти волі батьків і не хотіла вертатись до дому, лишилась в опіці семінарського гуртка»⁸⁴. «О[льга] В[олодимирівна] вирішила, кажучи морським стилем, пришвартувати корабель свого життя в тихій пристані кого з членів громади, — повороту до Петербурга, очевидно, для неї вже не було. Вибір був у її руках, — кого б вона

⁷⁹ 30 травня 1891 р. тяжко хворий Трохим Зіньківський виїхав сам до батька в Бердянськ, сподіваючись, що йому допоможуть степова приморська природа і родинне оточення. Проте 8 (20) червня помер і був з військовими почестями похований у Бердянську поруч з матір’ю.

⁸⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 68–69.

⁸¹ Там само. С. 56.

⁸² Там само. С. 69.

⁸³ Грушевський М. Споми́ни // Український історик. 2002. № 1–4. С. 144. Назва оповідання у рукописному тексті «Споминів» Михайла Грушевського була не зовсім правильно прочитана. Насправді оповідання називалося «Вісім день з життя Люлі». Було опубліковане у львівському часописі «Зоря» 1894 р. (№ 21. С. 454–458. № 22. С. 472–476. № 23. С. 492–495).

⁸⁴ Грушевський М. Споми́ни // Український історик. 2002. № 1–4. С. 144.

обрала, кожен однаково був би ошасливлений, так велике було наше романтичне захоплення. Отже й одверто ближчим «мальчикам» пояснила, що [...] вибірає вона людину менш чутну, що може без великих потрясінь пережити усяку з нею долю. І вибрала — на всіх нас велике здивовання — людину найменш інтелігентну, найбільш обмежену — Грицька Г[рушевського]»⁸⁵, — читаємо спогад Олександра Лотоцького.

Немов підтверджуючи таку характеристику, Грицько, знаючи про тісні відносини Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком, вирішив послати останньому дещо дивного листа. Той лист став також свідченням Грицькових переживань, його ревностів стосовно Трохима Аврамовича (очевидно, що автор листа ще не знав про його смерть).

19 серпня 1891 року, г. Київ

Високоповажний пане Борисе Дмитровичу!

Вибачайте, буд[ь]те ласкаві, що я, чоловік не знайомий Вам, замірився оце турбовати Вас своїм проханням. Мені вельми потрібні де які не великі звістки про Трохима Овр[амовича] Зіньківського. Розвідавши, що ці звістки Ви в спромозі дати, то от я і обирнувся до Вас. Зверніть же, будьте ласкаві, увагу на моє прохання. Я бажаю знати, хто такий Тр[охим] Овр[амович] як чоловік. Як про письменника, я знаю де чого багато хорошого про нього, а як чоловік, то завжди стоїть перед моїми очима в темній хмарі. Бач[и]те, я так думаю. Коли українець видає себе за щирого оборонця принципів гуманности, справедливости, то він повинен таким стати і на ділі. І особо пиклуват[ься], щоб не знехтувати ними перед людьми із пануючої нації. Бажаючи, щоб Т[рохим] Ов[рамович] не стояв в протязі мого життя в темній хмарі і потім, щоб цим визволити себе від моральних турбот, то от я прохаю Вас, скажіть, будьте ласкаві, хто він, Т[рохим] О[врамович], як чоловік, скажіть «безпристрасно». Про те, чого я так цікавлюсь це знати, то я, вибачайте мені, в цім разі не пишу, бо це залежить до інтимного мого життя. Як Ваша ласка, напишіть відповідь мені як можна швидче. В Києві я ще буду до першого числа слідуєчого місяця.

Ваш прихильник Грицько Грушевський.

Адр[еса]: Киев, Кирилловская ул., дом псаломщика Иорданской церкви⁸⁶.

Датована 21 серпня 1891 р. відповідь Бориса Грінченка на той недоречний лист була виваженою, а водночас емоційною і принциповою. Її важко передати повністю через численні викреслення та дописки:

Шановний Добродію. Ваш лист міні не сподобався. Мабуть, він не щирий, коли Ви не могли виявити, на що та через віщо питається [...]. Могли сказати все або подати певні факти і прохати вияснення. Ви ж не робите ні того, ні того. Ви не показуєте причини своїй цікавості, робите натякання на дуже погані речі. Ось через віщо я міг би Вам і не одмовляти на Вашого листа. Але маючи на увазі, що все це могло статись помилкою, кажу: не можу сказати на покійного Т[рохима]

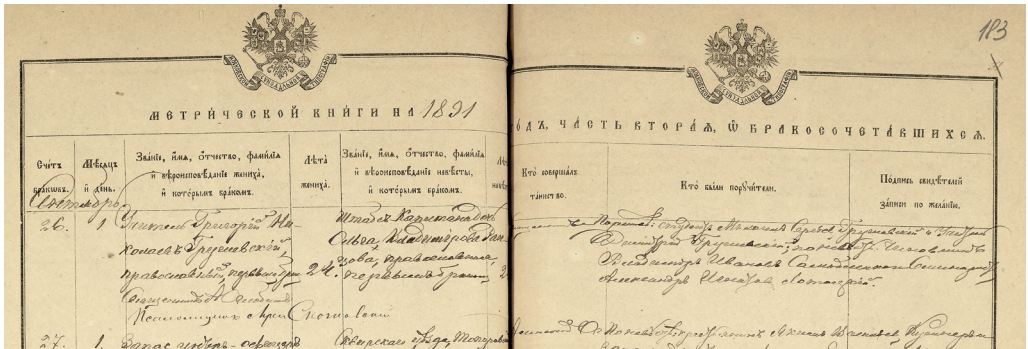
⁸⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. С. 68–69.

⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 36803. Арк. 1–2.

З[інківського] нічого, окрім гарного (я, звісно, не кажу про звичайну людську недосконалість), а яко український діяч, він завжди був і єсть у мене перед очима — по-статтю бездоганною. Більші відомості про його матимете в життєпису його, — як він побачить світа. З ушануванням (підпис)»⁸⁷.

Мабуть, повідомлення про смерть Зінківського знімало всі перепони на шляху до вінчання Ольги Ранцової. За свідченням Михайла Грушевського, «вона написала до батьків про свій намір стати попадею, дістала їх згоду — мати⁸⁸ приїхала на весілля»⁸⁹. А ще, «наче б знущаючись над Лукою, Ольга Ранцова забажала, щоб вінчання відбулося в Йорданській церкві, а весільний обід — в його помешканню біля тої церкви»⁹⁰.

Документальним свідченням про те вінчання став запис у старій метричній книзі Києво-Подільської Йорданської Миколаївської церкви про те, що 1 вересня 1891 р. священник Олексій Оглоблин і псаломник Лука Сточковський обвінчали 24-річного вчителя Григорія Миколайовича Грушевського з 24-річною дочкою штабс-капітана Ольгою Володимирівною Ранцовою⁹¹. Документ уточнює і питання про «поручителів» (свідків). Так, з боку нареченого були студент Михайло Грушевський та вчитель Дмитро Грушевський, а від нареченої — чиновник (він же відомий український поет і громадський діяч) Володимир Іванович Самійленко та семінарист Олександр Гнатович Лотоцький⁹².

Запис у метричній книзі Києво-Подільської Йорданської Миколаївської церкви про вінчання Г. М. Грушевського з О. В. Ранцовою. 1 вересня 1891 р.

Про Грицькове весілля збереглося кілька свідчень Михайла Грушевського, які часом повторюють, а часом доповнюють одне одного. Весілля «справляли в Ельдо-

⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 40729. Арк. 1–13в.

⁸⁸ Відомо, що мати Ольги Володимирівни – Анна Іванівна (Флора Йоганна Анна) Ранцова приїхала до Києва з Петербурга на вінчання дочки, а потім разом з молодим подружжям якийсь недовгий час перебувала в них у містечку Кам'янка на Чигиринщині.

⁸⁹ Грушевський М. Спомини // Український історик. 2002. № 1–4. С. 144.

⁹⁰ Там само. С. 69.

⁹¹ З інших документів відома точна дата народження Ольги Володимирівни Ранцової: 14 квітня 1867 р. (Див.: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 90).

⁹² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1078. Спр. 837. Арк. 182 зв.–183.

радо, коштом і заходом гуртка⁹³. Я був дружком, Юлія Генриховна Карчевська, санитарка, що вийшла потім за Скочковського, була дружкою. В дяківці дуже скромними засобами справлено “бучний пир”. [...] Я дарував молодим на господарство срібний ополонок⁹⁴, — стримано згадував через багато років ті далекі події Михайло Грушевський. Значно емоційніше звучить його свіжий запис у щоденнику від 2 вересня 1891 р.: «Вчора одправили ми весілля Грицькове; пройшло щиро, тепло — й не сумно; вже що було на серці — а було весело. Привели на пароход о п’ятій. Я був за боярина в Грицька»⁹⁵. Нарешті, того ж дня ввечері, повернувшись додому, він написав батькам: «А я сегодня был на свадьбе у Грицька; венчался он в Иорданской церкви в 12 часов, а в 5 пароходом отправился с женою и тещею в Каменку на место своего учительства. Невестина мать приехала из Петербурга благословлять дочку и проживет у молодого до 20 сент[ября]. Свадьба была совсем семейная — кроме семинаристов было всего несколько человек с родных; я был за шафера с жениховой стороны. Дай Бог ему счастья!»⁹⁶

«Грицько їхав в Чигиринщину учительвати»

Всі знали, що «Грицько їхав в Чигиринщину учительвати»⁹⁷. Як ми вже знаємо, він з 1890 р. «проходив должность учителя при школе местечка Каменка Чигиринского уезда»⁹⁸. Це невелике мальовниче старовинне (засноване в 1-й пол. XVII ст.) містечко на кам’янистих берегах Тясмину відрізнялось від більшості поселень Чигиринщини тим, що мало свою залізничну станцію. А ще – дві церкви. Одна з них — дерев’яна Покровська церква була «построена в 1854 году тщанием помещика Николая Давыдова на место прежней, неизвестно когда устроенной»⁹⁹. Далі клірова відомість розповідає, що десь при церкві ще 1860 р. була «заведена» школа, а «школьный дом [был] устроенный на церковно-усадебной земле в 1885

⁹³ У своєму тогочасному щоденнику 30 серпня 1891 р. Михайло Грушевський розповідає про свою участь у фінансуванні весілля: «Приходив учора Грицько [...]. Міркували за гроши — треба ему було якнайменше — 70 крб. Я міркував попереду ему дати 15 крб. ще, а потім, бачучи таку сироту (він сподівався, що мати привезе, але та привезла тільки 30 к[арбованців]) [...]. Дати ему всі 70 к[арбованців] — мені трудно, а в мене увесь стовп тепер — 200 к[арбованців], з позичками; мусив би zostатись без книжок і не мати грошей на переписку [документів]» (Див.: *Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.)*. / Підгот. до вид., переднє сл., упоряд., комент. і післям. Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 125). А 2 вересня Михайло додав: «Грошей він не добув, прийшлося дати всі 70 [крб.]» (Там само). Як бачимо, Михайло Грушевський, відклавши всі інші свої витрати, зумів багато в чому профінансувати весілля Григорія.

⁹⁴ *Грушевський М. Спомини* // Український історик. 2002. № 1–4. С. 144.

⁹⁵ *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)* С. 125.

⁹⁶ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37.

⁹⁷ *Лотоцький О. Сторінки минулого*. Ч. 1. С. 69.

⁹⁸ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3837. Арк. 58 зв.–59. Персональна картка 1929 р. наводить точні дати недовгої педагогічної діяльності Г. М. Грушевського: з 25 вересня 1890 до 23 червня 1892 рр. (Див.: ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 823. Арк. 2. Зберігаємо стиль і правопис документа).

⁹⁹ Там само. Спр. 4010. Арк. 37.

году на средства прихожан с пособием от церкви [и] помещика Николая Давыдова»¹⁰⁰. На 1891 р. там навчалось 68 хлопчиків і 6 дівчаток¹⁰¹. Той же документ звертає нашу увагу на Грицькову близькість до церкви, де «хор певчих состоит из учеников церковно-приходской школы под управлением учителя этой школы Григория Николаева Грушевского, окончившего курс в Киевской духовной семинарии»¹⁰².

Кам'янка. Вид на річку Тясмин і високий берег з маєтком та родовою церквою поміщиків Давидових. Прибл. 1870-ті – 1890-ті роки. Фото з фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника¹⁰³

Відтоді, після весілля, про подальші зустрічі Григорія та Михайла Грушевських можемо лише здогадуватись, а спілкування їхнє буде здебільшого листовним та й те припадатиме переважно на перші роки. На жаль, не було збережено жодного з листів Михайла до Григорія. А зі збережених тринадцяти Грицькових листів, написаних на ім'я Михайла Грушевського, вісім написані протягом 1891–1892 рр., по одному у 1894, 1898, 1899, 1902, 1909 рр. Ця унікальна епістолярна пам'ятка

¹⁰⁰ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3837. Арк. 38. За спогадом директора Кам'янського історичного музею Ю. Ю. Ляшка, та шкільна будівля — дерев'яна, обмазана глиною, побілена і вкрита залізним дахом — мала лише одну класну кімнату. Була розібрана в 1990-х рр. і на її місці довго тривало будівництво нової мурованої Покровської церкви Київського (тепер Константинопольського) патріархату. Церкву було освячено кілька років тому.

¹⁰¹ Там само. Арк. 37 зв.

¹⁰² Там само. Арк. 38.

найвичерпніше відбиває стан душі Григорія Миколайовича, дозволяє пояснити мотивацію його дій. Вже перші листи Григорія з Кам'янки в Київ до Михайла Грушевського дають нам деяке уявлення про життя молодій родині, вдачу кожного, вказують на тенденції розвитку світоглядної орієнтації. Та найбільше Грицько приділяв уваги своїй молодій дружині Ользі Володимирівні, яку часто ніжно називав Олесею. Фрагменти з тих листів варто процитувати.

Дореволюційна Кам'янка за спогадами худ. Ю. Котенка. Олія. Виконано прибіл. у 1950-х – 1960-х роках. Фонди Кам'янського державного історико-культурного заповідника¹⁰³

«Кам'янка на Олесю утворила приємне вражіння. Моя квартира зовсім їй сподобалась. Вона [...] собі й не ждала її бачити такою задовольняючою. Причепурили їй ще більше, і вона тепер дуже рада, що її хата має «європейський вигляд», як вона каже. Познайомив її з деякими з нашої інтелігенції. Дехто претить їй своєю неестетичністю. Але це тільки одна людина. Піп¹⁰⁴ їй [...] сподобався. Вона здивувалась, бачучи в ньому інтелігентність, якої вона й не сподівалась. Раз з ним була поведена розмова; він багато говорив про народню освіту. Говорив ліберально, але Олеся на всі ці питання говорила дуже обережно. Словом, вона зразу зуміла попасти в тон нашій інтелігенції і зразу звернула на себе їхні симпатії. Матушка

¹⁰³ Автор вдячний директорів Кам'янського історичного музею Ляшку Ю. Ю. за надані знімок і малюнок з видами дореволюційної Кам'янки.

¹⁰⁴ На той час священником церкви Покрови в м-ку Кам'янці був Радзимовський Василь Васильович, який народився 1838 р. в с. Антонівці сусіднього Звенигородського повіту, 1861 р. закінчив Київську духовну семінарію, а з 1875 р. служив на даній парафії. З дружиною Єлизаветою Амвросіївною (дів. прізвище Бінецька) мав синів Валеріана (служив у Києві мировим суддею) та Віктора (священник с. Ходорів Канівського пов.). (Див.: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3841. Арк. 242 зв.).

всякий день мені розхвалює її, як побачимось. Вважає за щастя, що я маю таку жінку. Раз сказала, що «Ви мені привезли наче як рідну дитину». Дякуючи їй, вона пришле то масла, то хліб, то сього, то того, що потрібно для харчування, ще й обіщається присилати завше. Словом, взагалі нічого. Я думаю, що мені тепер далеко ліпше при невеликому окладі у Кам'янці, ніж при великому десь у селі, де нічого не можна дістати потрібного й за гроші. Думаю з ноября просити прихода. Є надія й на протекцію. В цьому разі може допомогти граф Ігнат'єв, як Платон буде в Петербурзі. Словом, взагалі є надії на поліпшення свого становища»¹⁰⁵, — писав Григорій 9 вересня 1891 р. І тут же читаємо дописане Ольгою Володимирівною: «Вот я и в Каменке. Здесь можно очень недурно устроиться, гораздо лучше, чем я воображала. Мне нравится и дом, и школа, и церковь. С Гришей мы, конечно, друзья. Он всегда был хорошим, но в деревне это как-то заметнее. Я не могу не ценить его внимательности ко мне, его постоянных забот. Каменское общество приняло меня очень радушно и приветливо. Я помню Ваши дружеские советы и стараюсь не удивлять собою. Так кажется? Гриць говорит, что я делаю в этом большие успехи. Надеюсь, это Вас радует? Пока я еще ничего не работаю, но такое бездействие меня томит. [...] В «отечественном языке», кажется, делаю успехи. По крайней мере стараюсь с Грицем всегда говорить по-укр[аински], т[ак] чт[о] надеюсь с успехом выдержать экзамен. Мама моя в Кам[енке] не скучает; с Грицем она в хороших отношениях и не тужит, что я вышла за него»¹⁰⁶. «Я очень беспокоюсь о киевских друзьях. Все ли они здоровы и благополучны?»¹⁰⁷, — додала вона 19 жовтня 1891 р.

Відірваність від столичного петербурзького середовища неминуче мала на ній позначитись. Принаймні, це спостеріг Григорій: «У О[льги] В[олодимирівни], що було наносного, вивітрюється. З'явився в неї дух релігійности, чого раніше бракувало. Словом, вона змінилась де в чому багато проти давнішого. [...] Поїде після нов[ого] 1-го январа держати екзамен в Земледел[ьческом] уч[илищі], [для] которого вона готовила біографію Ришельє»¹⁰⁸ (2 грудня 1891 р.). Втім, Ольга Грушевська насправді вже обрала собі інше призначення — материнство, і в тому ж листі Григорій Миколайович додав: «Ти на весіллі бажав, щоб було дванадцять синів-козаків, то от вже положен початок, так що літом позвемо тебе в куми, готуйся воспринять на руки нового громадянина»¹⁰⁹. А 20 квітня 1892 р. Ольга Володимирівна дописала в чоловіковому листі: «Дорогой новейший братец! Сподіваюсь, що Ви не відкажиться бути хрестним батьком нашої дитини. Хоча це не так швидко буде, але я Вас оповіщаю заздалегід[ь], щоб Ви через місяців два, як Вам змога, були готови»¹¹⁰. Первісток з'явився на світ 24 червня 1892 р. й був охрещений Сергієм.

¹⁰⁵ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 55–56.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 57–57 зв.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 27.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 62 зв. – 63 зв.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 62–64.

¹¹⁰ Там само. Арк. 78.

«...чи суспільности чи сім'ї?»

З листів до Михайла Грушевського бачимо, як обов'язки чоловіка й батька в уяві Григорія Миколайовича вступали в конфлікт з громадівськими принципами. Про це він схвильовано ділиться своїми хаотичними роздумами, питаючи поради: «Я зараз задаю собі питання: нащо я живу. [...] Я повинен жити для життя другої людини. Я буду жити, щоб жила друга людина. Бажання неохопливе жити самому буде поміччю і перешкодою життю другому. Морально буде це! [...] Звичайно, я буду працювати для користі своєї сім'ї, виходячи із своїх ідей. Тепер питаю, кому я більшість праці повинен віддати: суспільности чи сім'ї. З цим питанням я ніяк не розберусь. Кого більше шкодують і більше працюють: чи суспільности чи сім'ї. Чи може бути рівне роздвоювання праці: і для сім'ї, і для суспільности? Роздвоїсь, Боже мій, як трудно. [...] Чи можна так робити, щоб не було шкідливо і для суспільности, і для сім'ї? Скажи мені, брате, мій голубе!» (19 жовтня 1891 р.)¹¹¹.

Подальші зміни в поведінці подружжя разом з наступною попівською кар'єрою Григорія Грушевського викликали гостру реакцію громадівців, які швидко помітили зміни в настроях Григорія Миколайовича та Ольги Володимирівни. За спогадами Олександра Лотоцького, «за рік-два в листах О[льги] В[олодимирівни] стали проскакувати досить чудні речі. То вона пише, що “Зорю” вони перестали читати, бо вона з мужика робить собі ідола, якому вклоняється, то взагалі висловлює думки про потребу взагалі переоцінити наші погляди на народ, що культурною працею на селі ні до нічого не дійдеш, для мужика в першу чергу потрібна бука і т. ін. Одночасно од сусідів родини Г[рушевськ]их стали доходити звістки, що у них з селянами прикрі непорозуміння, що О[льга] В[олодимирівна] зовсім ізолювала в своїм помешканні кухню, щоб дитина не заходила туди та не набралася там “мужицтва”, і т. ін. На листовні завваження приходили ще гостріші відповіді. З Грицьком таки довелося поговорити, і виявилось, що він та його дружина — хто зна з чиєї ініціативи — цілком зійшли з демократичного ґрунту, який становив основу світогляду нашої громади. Врешті треба було констатувати одрив їх од громади формальний, і зносили між ними й громадою припинилися»¹¹². Безперечно, такий розрив був дуже неприємним і для Михайла Грушевського, який намагався вплинути на Грицька. Про це дізнаємося з Грицькового листа до Михайла: «Ти із листа мого до Громади [18]94-го року подумав, що вихожу із Громади і писав мені “вернись”»¹¹³.

На думку Михайла Грушевського, ці зміни почали проявлятися, коли «молода швидко ввійшла в ролю попаді і пильно займалась приходами Грицька — якого й звала, мовляв, не інакше як “батюшка”; він — може не без впливу її — махнув рукою на принципи гуртка і пустився на попівський кар'єризм: на місіонерство, боротьбу з сектантством і т. ін.»¹¹⁴. Про розрив з громадою свідчать і слова самого

¹¹¹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 25–27.

¹¹² Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 69–70.

¹¹³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 147 зв.

¹¹⁴ Грушевський М. Споми́ни // Український історик. 2002. № 1–4. С. 144.

Грицька: «Думаю, що своїм листом до громади вповні вияснив свої погляди, свою діяльність. Нехай судять, як знають»¹¹⁵ (1894 (?)).

З тих Грицькових листів бачимо, що реакція недавніх товаришів-громадівців на його відступництво все ж була для нього неприємною і дошкульною. Напевно, тримав паузу і Михайло Сергійович. «Замовкли ми і мовчимо собі і мовчимо. Неначе заріклись собі, або, не дай Боже, одріклись один від другого. Що за причина мовчання? Подумаєш і сам гадки не даси, — переживав Григорій Грушевський, а потім продовжував: «До кого ж не заговори[ти], як до тебе міні. Друзі мої іскренні прямо мене сташа і ближні мої от далеч мене сташа. Я поруган, оклеветан и изгнан яко язычник и мытарь (...). Обізваний я шпіоном, доносчиком, гнобителем, словом, хуже невірною. Весь гурт сказав: “Повінен смерті”, такий присуд мені. Позаочно осудили мене і прислали карний приговор, а мене перед приговором і не допросили. І от, як бачиш, брате, я осужден на моральну смерть. [...] Римаревський років 2 сторонився мене. Від нього я взяв, від чого мені такий присуд. Хоча не скажу, чи все мені він сказав. А бить то я (начебто. — М. К.) я доніс на весь гурт кому слідує, що через мене скоїлась біда Скочковському¹¹⁶, словом, [...] брехні, за котрих всі відчахнулись од мене, як від зачумленого, а ласки у них я не прошу і тепер самостійно, без сторонньої підмоги, совіту вертишся в життєвому колесі»¹¹⁷, — скаржився він у недатованому листі до вченого.

На парафіях

Вирішивши просуватись духовною кар'єрою, Григорій Миколайович був «1892 года 23 июня преосвященным Иринеем епископом Чигиринским по прошению назначен псаломщиком в с. Ковалевке Васильковского уезда»¹¹⁸, де перший його запис у ковалівській метричній книзі датується 8 липня 1892 р.¹¹⁹ То була церква Різдва Богородиці, збудована 1879 р., «зданием деревянная, колокольня при ней совместно деревянная»¹²⁰. А ще клірова відомість повідомляла, що «село Ковалевка и деревня Устиновка принадлежат графине Браницкой»¹²¹ і що «дома для священно- и церковнослужителей на церковной усадебной земле построены тщанием помещика и составляют собственность церкви»¹²². Подібний

¹¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81.

¹¹⁶ За спогадом О. Лотоцького, після одруження Григорія Грушевського з Ольгою Ранцовою «всі скоро виликувались від романтичного психозу, один лише Лука так і не збув свого лиха. Безкомпромісовий у справах громадських, вірний собі залишився він і у сфері свого особистого чуття. Передчасна його смерть в головній мірі зв'язана з сею його душевною раною» (Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 1. С. 69).

¹¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 144–144 зв.

¹¹⁸ Там само. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3845. Арк. 281 зв. Тепер с. Ковалівка належить до Білоцерківського р-ну Київської обл.

¹¹⁹ Там само. Оп. 1078. Спр. 1215. Арк. 199 зв.

¹²⁰ Там само. Оп. 1011. Спр. 372. Арк. 131.

¹²¹ Там само. Арк. 134 зв.

¹²² Там само. Арк. 131.

документ засвідчив, що «по штату, утвердженному в 1842 году, церковь причислена к 3 классу; при ней по штату положено: священник, диакон, псаломщик и просфорня. В 1891 году вместо диакона открыли вакансию второго священника»¹²³.

Тому, з'явившись у червні – липні 1892 р. в Ковалівці, Грицько застав там не одного, а двох священників: 52-річного Прокопія Левитського і 25-річного Павла Кедреновського¹²⁴. Той другий, Павло Трохимович Кедреновський, викликає особливу цікавість, адже мав би бути знайомим Грицькові ще з семінарських років і, судячи з прізвища, міг бути родичем Степана Кедреновського — учасника Семінарської громади. Втім, про таку можливу спорідненість двох Кедреновських Григорій Миколайович у листі з Ковалівки до Михайла Сергійовича ніяк не згадує і навіть не називає прізвища молодого ковалівського священника. Хоч саме з Павлом Кедреновським зав'язалась Грицькова духовна співпраця на парафії. «З молодим попом, посовітувавшись, і відкрили воск[ресні] і праздн[ичні] бесѣдованія, і от вже третю неділю практикуємо]. Спочатку почали об'яснювати молитви і правильно читати їх і співати, потім читаємо коротенькі статті релігійного характеру. Оце єдина праця, котрою себе тишиш. Тільки важко страшно. Поки отслужиш літургію з требник[ом], а тут ще після літургії погребеній зо двоє, христини теж, потім вже вечерня з акаф[істом], і після вечерні, соб[ственно], важко, дуже важко, але я цього не боюсь»¹²⁵, — розповідав Григорій Михайлові. Він старанно входив у своє духовне служіння.

Поки що нам не відомі якісь інші подробиці з Грицькового життя на Васильківщині, окрім суто фінансової теми, про що докладно розповідає клірова відомість: «жалованья положено: священнику каждому по 300 рублей, псаломщику 50 рублей, просфорне 16 рублей»¹²⁶. Такого «жалованья», напевно, було замало для молоді родини. Чи не тому 18 листопада 1892 р. Григорій написав Михайлові Грушевському: «Псаломщикувати мені вельми не по душі. При инчих обставинах давно б кинув би. Ми міркували остаться на зиму в Ковалівці, але тепер, здається, прийдеться тікати серед зими, хоч це нам неприємно через Сержика, боємось пошкодити йому. [...] Так що тепер рішили перебер[атись] і серед зими, як тільки дадуть попівське місце. [...] Перекажи Маркові, якщо він сам думає нас пристроїть, то нехай починає, ми йому будемо вельми дякувати за таку ласку»¹²⁷.

Не відомо, чи зміг допомогти чимось Марко Грушевський, але знаємо, що Грицько «приїздив [до Києва] на попа висвячуватись»¹²⁸ і був «21 марта 1893 г. по

¹²³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1009. Спр. 1006. Арк. 1.

¹²⁴ З клірових документів відомо, що Павло Трохимович Кедреновський (прибл. 1864 – не ран. 1893) був сином священника. По закінченні Київської духовної семінарії (1889 р.) вчителював у селах Черкаського повіту: Надточайвці, Дробівці (з 1890 р.) і Лузанівці (з 1891 р.). У вересні 1892 р. був рукопокладений на священника до с. Ковалівки Васильківського повіту (поряд з 52-річним Прокопієм Левитським). У 1893 р. залишився єдиним священником на парафії (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 372. Арк. 132 зв.; Там само. Оп. 1009. Спр. 1006. Арк. 2 зв.).

¹²⁵ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81–82 зв.

¹²⁶ Там само. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 372. Арк. 131.

¹²⁷ Там само. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81–82 зв.

¹²⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1. С. 69.

резолуції високопреосвященнейшого митрополита Иоанникия рукоположен во священника к Успенской церкви с. Мордвы¹²⁹ Чигиринского уезда»¹³⁰.

То була його рідна Чигиринщина. За словами Л. Похилевича, «село Мордва отстоит от города Чигирина в 13-ти верстах и образовалось в начале прошлого (XVIII. — М. К.) века из переселенцев заднепровских, а также сел Погорелец и Росошинец, когда леса понад Тясмином были истреблены, а земли постепенно обращались в песчаную пустыню»¹³¹.

Свою цікаву версію про походження с. Мордвы подає сучасний дослідник Чигиринщини Олександр Солодар, який пов'язує назву села з поволзьким народом мордвою (ерзя) і вважає, що «представників цієї народності змушували втікати також і заходи, спрямовані на зросійщення мордви і навернення її до християнства»¹³². «Цілком можливо, що ерзя змушена була тікати світ за очі від репресій. Не виключено, що провідником в Україну для одноплемінників міг стати хтось зі складу посольства С. Разіна до Чигирина (до гетьмана Петра Дорошенка. — М. К.)¹³³, — додає Олександр Солодар і продовжує: — Деякі дослідники припускають, що донський отаман був вихідцем з мордовського племені ерзя і його прізвище — це перекинутий назва народності»¹³⁴. «Цілком імовірно, що у складі делегацій з Дону до Чигирина могли бути представники мордви (ерзі), що становили чи не основну рушійну силу повстанства»¹³⁵.

Дослідник також звертає увагу на сусіднє з Шабельниками село Трушівці, вбачаючи в топонімі назву однієї «з етнографічних груп мордви терюшівці (терюхани)»¹³⁶ в Нижньогородській губернії. «На запитання українців “Хто ви?” поселенці відповідали: “Мордва” і “Терюшівці”»¹³⁷. Якщо така версія вірна, то, як видно, мордовські переселенці досить швидко розчинилися в навколишньому українському середовищі, перейняли культуру і звичаї корінного населення і вже в XIX ст. село Мордва славалося виготовленням кобз. Не менш драматичною була історія місцевого храму. Від Л. Похилевича знаємо, що «приходская церковь во имя Успения Божьей Матери первоначально была в Погорельцах, лежащих при Тясмине в 3-х верстах от Мордвы. В 1831 году жители перенесли ее в Мордву, а чрез 20 лет она истреблена пожаром. В 1852 году построена на кладбище нынешняя небольшая

¹²⁹ Тепер с. Красносілля Черкаського р-ну Черкаської обл.

¹³⁰ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3845. Арк. 281 зв. Натомість персональна картка протоієрея УАПЦ Грушевського Г. М. (1929 р.) повідомляє, що він «1893 року 21 Березоля був висвячений на священника почесним Епископом Сільвестром Канівським у Братському монастирі м. Києва» (ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 823. Арк. 1 зв.

¹³¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии 1864 г. С. 531.

¹³² Солодар О. Мордва. Черкаси, 2019. С. 18.

¹³³ Там само. С. 21.

¹³⁴ Там само. С. 19.

¹³⁵ Там само. С. 20.

¹³⁶ Там само. С. 21.

¹³⁷ Там само. С. 22.

деревянная церковь, которая служит приходской, впредь до построения более просторной»¹³⁸.

Зауважимо, що в Мордві о. Григорій не був самотнім: 6 жовтня того ж 1893 р. до нього долучився Григорій Федорович Грушевський (у Мордві служив до 1896 р.)¹³⁹, а 1895 р. — ще й Марко Федорович Грушевський (у Мордві — до 1896 р.)¹⁴⁰, які поміж собою були рідними братами. Псаломницьку службу вони поєднували з учительською працею.

Викладач Златопільської гімназії Григорій Іванович Грушевський. Поч. XX ст. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Про тогочасні відносини Григорія Миколайовича з Михайлом Грушевським розповідають нечасті листи, які засвідчують, що колишні душевні вагання поступилися місцем практичним життєвським інтересам: «Живеться, слава Богу, благополучно. Сергій вже бігає, потроху говорє. В маї поробив рямочки і вулики. Дуже цікаво. [...] Улітку у нас гостювали мама Ол[ьги] Вл[адимировни], брат і сестра барішня¹⁴¹. Весело було. Дуже радий був би, якби ти до нас на святки приїхав, це просто пустяк: стоїло б парохомом до Бужина, а далі я б за тобою виїхав»¹⁴² (1894 (?)). А дізнавшись (хоч і з деяким запізненням) про одруження Михайла Грушевського, він щиросердо привітав його: «Дорогий брате! Бажаю тобі, дорогий наш брате, здоров'я й сил, котрі б ти приложив до святої праці на користь своєї родини» (6 листопада 1896 р.)¹⁴³.

Родині Григорій Миколайович надавав особливої уваги. Ця тема була чи не найважливішою в його листах до Михайла Грушевського. Упродовж 1890-х років його власна сім'я швидко зростала. На додачу до Сергія вже в Мордві 16 травня 1894 р. народився Лев, а 28 грудня 1896 р. — Василь. Очевидно, ті двоє синів були названі на честь прадідів — Лева Васильовича Грушевського і Лева Ранцова, а також дядька — Василя Володими-

¹³⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии 1864 г. С. 531.

¹³⁹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 685. Арк. 368 зв.

¹⁴⁰ Там само. Спр. 3844. Арк. 170 зв.–171.

¹⁴¹ Вказати точно, про яких саме брата і сестру Ольги Володимирівни Ранцової йдеться в листі, наразі неможливо.

¹⁴² ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81.

¹⁴³ Там само. Арк. 40 зв.

ровича Ранцова чи прапрадіда — Василя Даниловича Груші / Грушевського. «Маю 3-х синів: Сергій, Лев і Василь і ще ждється незабаром приращеніє іще одного пагонця на нашому дереві — груші»¹⁴⁴, — писав він Михайлові в недатованому листі за 1899 р. Дійсно, 11 вересня 1899 р. (вже у Кримках) родина поповнилась донькою — Іриною¹⁴⁵.

Златопільська гімназія. Поч. XX ст. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

За цих умов неминуче поставало питання освіти малих «пагінців» Грушевських. Оскільки найближчою була добре відома гімназія у Златополі, Григорій Миколайович прагнув переїхати якнайближче до неї. Адже Златопільська гімназія, виток якої сягали ще в 1820-ті роки, витримувала конкуренцію з гімназіями Києва. Незадовго до того, 1891 р., закінчилось будівництво нового гімназичного корпусу, який і прийняв під свій дах синів о. Григорія. А ще не забуваймо, що у Златопільській гімназії викладав його троюрідний брат і колишній співгромадівець Григорій Іванович Грушевський, з яким зберігались добрі відносини і який, за необхідності, міг би приглянути за хлопцями. Тому 25 липня 1899 р. о. Григорій був «по прошенію перемещен в с. Крымки¹⁴⁶ Чигиринского уезда»¹⁴⁷. «Хоча приход не дуже кращий від

¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 148.

¹⁴⁵ Там само. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 90.

¹⁴⁶ Тепер с. Кримки належить до Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.

¹⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3849. Арк. 494.

першого¹⁴⁸, але недалеко від Злотополя»¹⁴⁹, — зазначав він, Михайлові Сергійовичу 4 квітня 1902 р. Там минуть 30 років його життя, там виростуть його діти.

Будівля колишньої Златопільської гімназії. Новомиргород, прибл. 2000 р.

Кримки

Кримки... Село, в самій назві якого збереглась пам'ять про боротьбу українців проти ординських набігів. Григорій Грушевський міг чути давні перекази про козаків, які в XVI–XVII ст. захищали рідний край там, на південних рубежах давньої Київщини. На жаль, ми сьогодні вже так мало знаємо про тих волелюбних пращурів; значно більше — про наступні часи кріпацької неволі, коли були «Крымки куплены от генеральши Давыдовой бывшим черкаским и чигиринским повестовым судьей Антоном Пеньковским, а ныне [село] принадлежит его сыну (православному) Антону Антоновичу»¹⁵⁰. А ще Л. Похилевич розповів, що в Кримках «церковь Троицкая деревянная, 6 класса, земли имеет 35 ½ десятин; построена 1787 года бывшим комиссаром князя Любомирского Иваном Дембовским, а в 1820

¹⁴⁸ Судячи з клірової відомості, не було дуже зручним і розташування парафії: «от [Киевской] консистории в 255 верстах, [...], от уездного города Чигирина в 56 верстах, от почтового отделения в 5 верстах». До найближчої залізничної станції Фундуклівки було 18 верст.

¹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 187–187 зв. Тепер колишнє містечко Златопіль є частиною міста Новомиргорода Кіровоградської області.

¹⁵⁰ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. С. 703.

году возобновлена матерью нынешнего помещика, помещицею Пеньковскою»¹⁵¹. І була та церква «1869 г. ремонтирована с пристройкой двух боковых приделов, стены ея извне и внутри окрашены [в] зеленый [и] белый, а крыша — [в] зеленый цвет»¹⁵², — додав 1890 р. Григорій Миколайович у першій своїй у Кримках кліровій відомості, а потім продовжив: — Село расположено в небольшом расстоянии вокруг церкви [...]. Принадлежит дворянке — помещице Чернолусской»¹⁵³. Йдеться про Марію Павлівну (в заміжжі Чорнолуську) — доньку і спадкоємицю Павла Парфеновича Заблоцького-Десятовського (1814–1882), який ввійшов в історію як видатний вчений-лікар, основоположник російської судмедекспертизи, професор Петербурзької медико-хірургічної академії, гоф-медик імператора. Вийшовши з козацько-шляхетського роду на Чернігівщині, Павло Парфенович придбав землі у Кримках на Чигиринщині, де згодом і знайшов свій вічний спочинок. Є свідчення того, що він був похований за вівтарем Троїцької церкви¹⁵⁴.

Причт кримківської Троїцької церкви складався з двох осіб: священника і псаломника (дяка). З клірової відомості 1899 р. бачимо, що того року свого священника у Кримках не було і парафію представляв 70-річний псаломник Георгій Михайлович Лебедович, який далекого 1850 р. закінчив Київську семінарію, а «1855 г. февраля 28 дня перемещен к сей церкви»¹⁵⁵. Тут поруч з батьком господарювали двоє його синів Василь і Пимен з родинами. У 1914 р. після його смерті сюди прийде новий псаломник — 27-річний випускник (1904 р. випуску) Будаївської¹⁵⁶ вчительської школи Олексій Корсуновський, який восени 1915 р. буде «призван в ряды действующей армии»¹⁵⁷. Церковними старостами обирались місцеві селяни: з 1899 р. — Федір Степанович Усатенко¹⁵⁸, а з 1915 р. — Хома Шпичак, «который должность свою проходит с должным вниманием»¹⁵⁹.

З відомостей знаємо, що «земли при церкви состоит: усадебной вместе с погостом церковным 3 десят. 372 квадр. саж., пахотной 35 десят. 2251 квадр. саж. [...] Земли сии находятся в безспорном владении причта»¹⁶⁰. Ці ж документи показують рівень матеріального добробуту кліру: «Дома для священно- и церков-

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3842. Арк. 261.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ За відомостями, зібраними директором Олександрівського районного краєзнавчого музею Кіровоградської області В. Білошапкою, Марія Чорнолуська після революції померла в Петрограді від голоду, а чавунний надгробок Заблоцького-Десятовського в 1960-х роках здали на металобрухт.

¹⁵⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3841. Арк. 258 зв.

¹⁵⁶ Село Будаївка Київського повіту тепер у складі м. Боярки Фастівського (донедавна — Києво-Святошинського) р-ну Київської обл.

¹⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 89 зв.–90.

¹⁵⁸ Там само. Спр. 3842. Арк. 261 зв.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 4066. Арк. 88 зв.

¹⁶⁰ Там само. Спр. 3842. Арк. 261.

нослужителей на церковной усадебной земле построены тщанием строительного комитета в 1895 году и составляют собственность церкви. Другие здания, принадлежащие церкви: для священника дом о пяти комнатах с кухней и кладовой, сарай, вмещающий в себе конюшню, возовню, отделения для крупного и мелкого скота под одною крышею, выстроенный в 1912 г. на кирпичном фундаменте, стены обложены кирпичем, амбар для ссыпки зерна, клуня и погреб. Для псаломщика дом, сарай под одною крышею, вмещающий в себя амбар для ссыпки зерна и отделение для скота и погреб. [...] Дом и надворные постройки, за исключением амбара для священника, в хорошем состоянии, а для псаломщика дом и надворные постройки требуют капитального ремонта»¹⁶¹. На 1900 р. було «жалованья положено: священнику триста, а псаломщику 50 р[ублей] сереб[ром] в год. Содержание их скудно»¹⁶². Як дізнаємося згодом, «жалованье» зросте: «священнику с 1915 г. [...] 450 р[ублей], псаломщику [...] 100 р[ублей]»¹⁶³.

Неатрибутоване фото з зібрання Д. Грушевського. Юнак на бричці нагадує Сергія Григоровича Грушевського. Кримки (?). Кін. XIX – поч. XX ст. Публікується вперше

Під опікою священника була і церковнопарафіальна школа. У 1900 р. о. Григорій Грушевський записав, що «приходское училище заведено в 1861 году. Оно помещено в доме собственном. На содержание его отпускается от крестьян 100 р.,

¹⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 87 зв.

¹⁶² Там само. Спр. 3842. Арк. 261.

¹⁶³ Там само. Спр. 4066. Арк. 87.

от уездн[ого] отд[еления] 65 р. В сем году в нем обучается 65 мальчиков [и] 24 девочек»¹⁶⁴.

Цікаво порівняти дані про кількість населення у Кримках. На 1900 р. там мешкало 1015 осіб (500 чоловіків і 515 жінок). З них 18 належали до духовного стану, 1 — до дворян (вже відома нам Марія Чорнолуська), 155 — до військових (бачимо, що військові були з родинами: поміж них було 78 чоловіків і 77 жінок), 12 — до міщан і 829 — тимчасово зобов'язані та казенні селяни¹⁶⁵. З відомості 1916 р. вже бачимо 1363 осіб (690 чоловіків і 673 жінок). З них 13 належали до духовного стану, 1 — до дворян, 26 — міщани і 1312 — селяни (про військових уже не згадувалось)¹⁶⁶. В обох відомостях усі мешканці Кримок були записані православними.

Священнича кар'єра Григорія Грушевського у Кримках виявилась досить успішною: «Назначен окружным миссионером с 20 марта 1900 г., проходил должность следователя с 8 марта 1906 г.»¹⁶⁷. Ще раніше, у Мордві, він отримав медаль «За царствование Александра III», а вже тут, у Кримках, був нагороджений «набедриком» (1902 р.) та «скуфией» (1905)¹⁶⁸.

Схвальну оцінку діяльності о. Григорія Грушевського на ввіреній йому парافی знаходимо й у звіті про відвідання Кримок преосвященним Никодимом, єпископом Чигиринським, другим вікарієм Київської єпархії. Звіт розповідає, як з 29 квітня по 6 травня 1914 р. здійснювалось «обозрение архипастырем церквей Чигиринского уезда»¹⁶⁹. Коли Никодим з супроводжувачами його духовними особами в'їхав до Кримок, автор «Обозрения» зазначив: «Священником здесь с 1899 г. состоит Гр[игорий] Грушевский. Характер пастыря замечен в приходе. Церковь здесь старая; построена еще в 1787 г., но очень уютная и содержится в аккуратности. В алтаре находится очень хорошо сохранившийся киворий. Хоров — два: левый и правый. Оба очень хорошие. Встреча владыки вышла очень трогательной. Цветами были усыпаны дорожки и устроены целые арки. В присутствии Преосвященного была совершена Божественная литургия. [...] В настоящее время в Кримках оканчивается постройкой другая новая церковь — каменная, сооружаемая на средства прихожан, пожертвования помещицы Г. Чернолусской и пособия от духовного ведомства. Дай Бог, чтобы эта церковь поскорее была окончена и служила местом прославления Господа Бога. Для воспитания же народа в религиозном духе

¹⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3842. Арк. 261 зв. Хочеться порівняти зміни у становищі Кримківської школи на 1916 р.: «На содержание ее отпускается от крестьян 60 руб., а от попечительницы 20 руб., всего 80 руб. [...] В сем [1916] году в ней обучается 76 мальчиков и 61 девочка» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 88 зв.). Мусимо зазначити відчутний регрес у фінансуванні освіти, незважаючи на зростання кількості учнів і збільшення «жалованья» кліру.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 264 зв.

¹⁶⁶ Там само. Спр. 4066. Арк. 91.

¹⁶⁷ Там само. Спр. 3849. Арк. 494.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ А. Д. Обзорение архипастырем церквей Чигиринского уезда // Киевские епархиальные ведомости. 1914. № 24. С. 593–594.

в помощь храму следует приступить к постройке здания церковно-приходской, вместо существующей сейчас школы грамоты. Тут же, в Крымках, после благословения народа, была совершена преосвященным на могиле Павла Парфеновича Заблоцкого-Десятовского († 21 июля 1882 г.) лития, с возглашением вечной памяти почившим. Часам к 12 оставляем Крымки и направляемся в Бондурово»¹⁷⁰.

Та «нова церква» сьогодні викликає низку запитань. За даними місцевих дослідників, «у 1906 році розпочалося будівництво нової цегляної церкви за типовим проектом, аналогом якої є діюча церква в місті Харкові»¹⁷¹. Про сам перебіг будівництва багато подробиць повідомляє розпочата 20 липня 1905 р. справа «Об утверждении проекта на постройку церкви в с. Крымках Чигиринского уезда»¹⁷². Звідти також дізнаємося, що Григорій Грушевський був «товарищ председателицы Крымчанского временно-строительного комитета»¹⁷³ Марії Чорнолуської, тобто, фактично, саме на нього лягли головні організаційні турботи. 1912 р. молодший архітектор будівельного відділення Київського губернського правління рапортував, що «церковь эта построена согласно утвержденному проекту. Все каменные работы уже закончены»¹⁷⁴.

Питання полягає в тому, коли церкву було освячено. Так, на сьогодні прийнято вважати, що «в 1914 році будівництво церкви закінчено. На її відкриття на свято Петра з'їхалося духовенство з Києва, Єлисаветграда, Новомиргорода, Чигирини. Отець Григорій Миколайович Грушевський відправив службу Божу»¹⁷⁵. Проте вищенаведені слова автора «обозрения» 1914 р. про те, що «новая церковь [...] оканчивается постройкой»¹⁷⁶ змушують засумніватися в датуванні освячення церкви тим же роком. Напрошується припущення, що церкву в Кримках насправді освятили не 1914 р., а колись пізніше. Зокрема, за даними місцевого вчителя історії Леоніда Жабокрицького, освячення церкви відбулось 1916 р.¹⁷⁷. Сам Григорій Миколайович у своїй кліровій відомості 1916 р., розповідаючи детально про стару (збудовану 1787 р.) Троїцьку церкву, жодним словом не згадує про свій новий храм. Перегляд священничого часопису «Киевские епархиальные ведомости»

¹⁷⁰ А. Д. Обзорение архипастырем церквей Чигиринского уезда // Киевские епархиальные ведомости. 1914. № 24. С. 593–594.

¹⁷¹ Білан М. Дзвони Кримок // Вперед. 1990. 30 серпня. Автор вдячний директорів Олександрівського районного краєзнавчого музею Кіровоградської області В. В. Білошаді за наданий матеріал.

¹⁷² Державний архів Київської області. Ф. 1. Оп. 241. Спр. 260. Арк. Автор вдячний краєзнавцеві с. Кримок К. Драчу за наданий матеріал.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 29.

¹⁷⁵ Білан М. Дзвони Кримок // Вперед. 1990. 30 серпня.

¹⁷⁶ А. Д. Обзорение архипастырем церквей Чигиринского уезда. С. 593–594.

¹⁷⁷ Таке припущення базується на рукописі Леоніда Жабокрицького «Історичні відомості про с. Кримки Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. 1963 рік», який зберігається у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею (ОРКМ 771. Д 650). Його автор вказує дату освячення церкви 1916 рік. Автор вдячний директорів Олександрівського районного краєзнавчого музею Кіровоградської області В. В. Білошаді за наданий матеріал.

за 1914–1917 рр. не виявив згадок про освячення нового кримківського храму в ці роки, хоч на сторінках названого часопису час від часу зустрічаються повідомлення про освячення нових храмів в тій чи іншій місцевості на Київщині. Тож не зрозуміло, коли саме нова кримківська церква стала діючою. Також нема переконливого пояснення, чому дана церква тепер зветься не Троїцькою, а Параскевівською. І все ж, незважаючи на всі труднощі, храм не лише постав, але й дивом уцілів до сьогодні¹⁷⁸, ставши символічним пам'ятником його фундаторам.

Параскевівська церква в Кримках. Сучасне фото

¹⁷⁸ За відомостями В. В. Білошапки, «напередодні німецько-фашистської окупації церква у Кримках була єдиною діючою на теренах Олександрівського району, хоча 1937 року з неї скинули дзвони. Та в 1963 році храм таки закрили і перетворили на комору. Була в красуні-церкві й забігайлівка для любителів оковитої. А біля храму пасли кіз... Без дерев'яних куполів і хрестів, які за відро колгоспного вина зірвали місцеві хлопці-«молодці», церква простояла до кінця 1980-х років. Уже в роки перебудови районна влада вирішила підірвати цегляний храм [...]. Підричники прибули з Одеси, оглянули церкву, зробили підрахунки і ...відмовились виконувати роботу, бо потрібно було стільки вибухівки, що з церквою могли впасти і школа, і дитячий садок, і клуб, і магазин, а, можливо, ще й половина хат у селі». (Цит. за: Білошапка В. Свято-Параскевська церква // Вісник Кіровоградщини. 2016. 13 жовтня). Як видно зі світлини кінця 1970-х років, церковна будівля вже на той час була в жалюгідному стані. Її відбудова почалась на зламі 1980-х – 1990-х років, а на поч. 1990-х років церква відновила діяльність і тепер належить до УПЦ МП.

«Гарячі, щирі слова правди»

Не зважаючи на запопадливо-активну проповідницьку діяльність (та й іншого способу прогледувати родину він просто не знав) Григорія Миколайовича на парафії та його, за словами Михайла Грушевського, «попівський кар'єризм», тепер, з понад столітньої відстані, справедливо було б зробити висновок, що його постать не можна оцінювати однозначно. Адже є й факти, які свідчать: в усі часи українство залишалося в його душі, щоб вириватись назовні, попри всі російські утиски й заборони. «Дорогий брате, посилаю тобі чотири карбованці на “[Літературно-Науковий] Вістник” і, будь ласка, висилай його мені по відомому тобі адресу. Остатні чотири карбованці я вишлю тобі в липні»¹⁷⁹, — просив він Михайла Грушевського листом від 21 жовтня 1898 р., а 4 квітня [1902 р.] нагадував: «Не забудь мені написати, чи не можна як-небудь виписувати “[Літературно-Наукового] Вістника”»¹⁸⁰.

Марко Федорович Грушевський. Черкаси.
Прибл. 1904 р. Фото з зібрання ІММГ

Рвучкий вітер Першої російської революції відганяв страх, вивільняючи приховані почуття природного прив'язання до рідної мови, культури, звичаїв — всього, що було успадковано від минулих поколінь Грушів/Грушевських на його рідній Чигиринщині. Це тоді на хвилі революційного піднесення його побратим Марко Грушевський на своїй суботівській парафії, як бачимо з його схвильованого листа до Михайла Сергієвича, «вийшов до людей і сказав» про «обурення, яке склалося в мені ще здавна, щодо російських порядків» і про те, що «трубою урядових брехень не хочу бути — гидко»¹⁸¹.

Напевно, Григорій Миколайович був помітно обачнішим. Ми можемо тільки здогадуватись про його тогочас-

не спілкування з парафіянами, але про громадянську активність, про прагнення відстоювати інтереси української культури в церковній сфері свідчать кілька його публікацій на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей», зокрема, допис «О проповеди слова Божия на малороссийском языке», фрагменти з якого варто процитувати: «Как каждый человек имеет свои особенности, которыми он отличается от другого человека, так же само и народы имеют свои особенности во всех сторонах своей социальной жизни, отличные от др[угих] народов, и каждый народ посредством языка вкладывает в общую сокровищницу человечества все дары, за-

¹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 141.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 187–187 зв.

¹⁸¹ Там само. Спр. 291. С. 85–88.

ложенные Богом в его душу. Лишить какой-либо народ возможности развиваться согласно своей природе все равно, что заставить его закопать свой талант в землю. Поэтому все народы пользуются языком — даром Божиим, согласно своим потребностям. Но до сих пор даже проповедь Евангелия на малороссийском языке составляет запретный плод. Конечно, такое положение ненормально, оно противоречит и Божескому, и человеческому законам»¹⁸², — рішуче констатує автор і на підтвердження наводить приклад з власних спостережень: «Раз я был на одном храмовом празднике. Местный священник сказал приличествующее сему дню поучение, которое было выслушано с должным вниманием. По окончании богослужения первенствующий о. протоиерей с своей стороны произнес поучение почти на украинском языке просто от души, и вдруг, к моему удивлению, весь предстоящий народ, как один человек, сказал “Спасибо Вам, батюшка”»¹⁸³. І тут же робить логічні висновки: «Думаю, что малороссийскому духовенству следует пользоваться языком своего народа в своей пастырской деятельности. Замечено, что священники, которые еще не порвали органической связи со своим народом, не третируют его язык, с уважением относятся к его нравам и обычаям и историческому прошлому, пользуются большим уважением в приходе»¹⁸⁴.

1910 р. він надіслав листа до першої в тогочасній підросійській Україні щоденної громадсько-політичної газети «Рада», де розповів, що вже п'ять років (тобто від самого її заснування) передплачує цю газету, турбується за її долю, і запропонував ще одного можливого передплатника — свого родича Грушевського Григорія Івановича¹⁸⁵.

Громадська активність Григорія Миколайовича ще більше посилилась після падіння самодержавства. Це засвідчує анонімний дописувач у газету «Нова Рада»: «Село Кримки Чигиринського повіту (на Київщині). На перший день Зелених Свят, в день Національного Фонду, відбулась у нас в селі, під орудою пр. Діхтяря, величезна маніфестація, якої село не бачило ще з поконвіку. В 12 годин, після служби, стали збиратись до церкви малі й великі, де було одправлено по праотцях Кирилові й Мефодієві, як перших насадителях вищої культури на Україні. Після молебня мійський свящ[енник] Грушевський виступив з широкою промовою по історії України. Було цікаво слухати ті гарячі, щирі слова правди (кілька слів не прочитуються) України. Після промови маніфестанти пішли по селу. Всі були дуже зацікавлені. Спереду несли портрет Т. Шевченка, а за ним великий прапор з написом “Хай жеवे (sic! — М. К.) вільна Україна”. Були прапори і з іншими написами, як “Ще не вмерла Україна” та інші. Співав хор і грали музики. Тут же був улаштований збір на Національний фонд, продавали прапорці. Обійшовши село,

¹⁸² Грушевський Г. О проповеди слова Божия на малороссийском языке // Киевские епархиальные ведомости. 1906. № 9. С. 294.

¹⁸³ Там само. С. 296.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Рада. 31 жовтня 1910 р. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 42449.

маніфестанти направились в ліс, де був улаштований мітинг і гульбище»¹⁸⁶. Тепер душпастирська діяльність Григорія Миколайовича ще більше нагадувала патріотичну вдачу і жертовну працю Марка Грушевського.

Родинний пієтизм

Варто зауважити, що, незважаючи на деякі розбіжності й непорозуміння, Григорій Миколайович не втрачав зв'язків зі своїми побратимами Михайлом Сергійовичем, Григорієм Івановичем, Марком Федоровичем та ін. Їх усіх об'єднували потужні традиції роду Грушів/Грушевських, його багатовікова пам'ять¹⁸⁷. Так, публікуючи 1913 р. на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» вже відомий нам некролог на свого батька Миколу Львовича з Шабельників на Чигиринщині, Григорій Грушевський не стримався, щоб не додати, що «род Грушевских большею частью имел свое гнездо в Чигиринском уезде и теперь некоторые из его представителей пребывают в этом уезде. Старинная фамилия Грушевских была “Груша”. Во времена Богдана Хмельницкого один из предков этой фамилии был “генеральным писарем”, что по теперешнему времени — государственный канцлер»¹⁸⁸. Цілком очевидно, що автор цих рядків вважав свій рід нащадками тих козаків Груш. Можна припустити, що Григорій Миколайович спирався на взяті з архівних документів розповіді Михайла Грушевського. Проте слова іншого родича — Марка Грушевського, першого дослідника історії цього роду, який згадував про Грушів у «стані (на посаді. — М. К.) канцлера двору його величності (були й такі)»¹⁸⁹ наводять підозру: а чи не є це напівзабутий родинний переказ, в якому через шість-сім поколінь гетьманський двір було переплутано з двором «його величності» — польського короля?

Властивий Грушевським родинний пієтизм був визначальною рисою його характеру. Родині він віддавав усього себе. В одному з нечастих листів до Михайла Сергійовича Григорій Миколайович поспішає розповісти про зміни у своїй сім'ї: «А вже й багато чого перекинулось в моєму житті. Постарів, полисів й діти вже геть як піднялись. Старшого Сергія вже почав учити (в перший клас Златопольської гімназії). Маю вже одну дочку, а гурточком четверо дітей, котрих треба доводити до дотепу. Бач, забув сказати, що я тепер на другому приході. [...]. Слава Богу, трохи обжився, але ще не вповні. Ольга Вл[адимировна] така худа, як пам'ятаєш, тільки вже почала сидіть (сивіти. — М. К.)»¹⁹⁰, — писав він 4 квітня 1902 р. Тепер ми розуміємо, що ті роки були найщасливішими для його родини. Кількома роками пізніше її зафіксувала найдавніша відома їхня світлина. Голова родини у священничій ризі з хрестом статечно сидить у кріслі, його дружина стоїть пра-

¹⁸⁶ Нова Рада. 27 травня 1917. С. 4. Повністю збережено граматику допису.

¹⁸⁷ Хочеться додати, що прагнення зберегти пам'ять свого роду простежується і в нащадків Г. Грушевського. Зокрема, в родинному архіві праправнука Григорія Миколайовича — Дмитра Грушевського на Кубані зберігаються записи родоводу, починаючи від Василя Груші (прибл. 1757–1805).

¹⁸⁸ Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 18. С. 533.

¹⁸⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 56. С. 1.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 187–187 зв.

воруч від нього. Біля неї стоїть найстарший — Сергій, перед ними сидять Лев і Василь (усі троє хлопців — у гімназичних формах, зокрема, у Василя на кокарді картуза й на пряжці ремня — літери «ЗГ» — Златопільська гімназія). Нарешті поруч з татом стоїть найменша з родини — Ірина. То була єдина їхня спільна світлина. Незабаром шляхи кожного з них розійдуться.

Після закінчення Златопільської гімназії всі троє синів навчалися в Києві: Сергій і Лев обрали Університет Св. Володимира, а Василь — Київське 1-е військове

Григорій Грушевський з дружиною Ольгою, синами Левом, Сергієм (стоїть з матір'ю), Василем та дочкою Іриною. Прибл. 1907 р. Фото з зібрання О. Петрашової (дів. прізви. Грушевська)

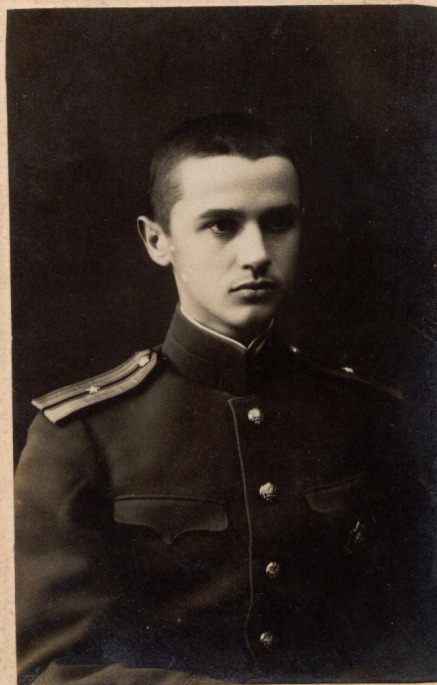

училище. Пізніше вступила до Єлисаветградської жіночої гімназії найменша — Ірина¹⁹¹. За переказами нащадків, у Києві хлопці були під наглядом Ольги Володимирівни, яка винаймала помешкання і створювала умови для успішного навчання своїх синів. Все говорить про те, що Григорій та Ольга Грушевські жили своїми дітьми; то була дуже любляча сім'я, і втрати були для неї особливо тяжкими.

Першою втратою став Василь. У нащадків збереглись дві його військові фотокартки: у формі молодшого портупей-юнкера та в похідному офіцерському мундирі-

Василь Григорович Грушевський — молодший портупей-юнкер Київського 1-го військового училища. Київ, не пізніше 1914 р.
Фото з зібрання Д. Грушевського

Василь Григорович Грушевський у похідному офіцерському мундирі. Київ, 1914 р.
Фото з зібрання Д. Грушевського

рі. Про нього у старій кліровій відомості села Кримок за 1916 р. зберігся зроблений батьковою рукою вищівний запис: «По окончании курса Киевского 1-го военного училища в 1914 г. 1 декабря прапорщиком 265 Вышневолоцкого полка участвовал в войне против немцев и 18 апреля 1915 г. скончался от ран, полученных в бою при деревне Суха. Тело перевезено в Крымки»¹⁹². Переконані, що Григорій Миколайо-

¹⁹¹ ДАК. Ф. 16. Оп. 464. Спр. 2850. Арк. 10 зв.

¹⁹² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 90.

вич поховав сина біля церкви Св. Трійці, протоієреєм якої він служив¹⁹³. Через півроку імперськими канцеляріями пройшов посмертний наказ: «Грушевский Василий. Прапорщик, числящийся по армейской пехоте, состоящий в 265-м пехотном Вышневолоцком полку. Утверждается пожалование командующим 2-й армией за отличия в делах против неприятеля [орденом Святой] А[нны] 4 [степени] с надписью «За храбрость» В[ысочайшим] П[риказом] 27.01.1916 г.»¹⁹⁴. Згодом Сергій Грушевський назве Василем свого єдиного сина — в пам'ять про загиблого брата.

Втім, були не лише втрати, адже почали одружуватись решта дітей. На час складання відомості 1916 р. вже була заміжньою найменша — Ірина. Її чоловіком став уродженець с. Мельників (вирослав у с. Рейментарівці) на Чигиринщині священничий син Родіон Кутепов (1892 – не ран. 1943)¹⁹⁵ — друг Сергія. Упродовж наступного десятиріччя їхні долі та діяльність будуть тісно пов'язані. Невдовзі одружаться Сергій та Лев, але про них будуть окремі розповіді.

¹⁹³ Питання про могилу Василя Грушевського на сьогодні з'ясовано не до кінця. Та все ж завдяки зусиллям кримківського краєзнавця К. Драча пощастило зібрати перекази старожилів с. Кримок про давню сплюндровану впродовж радянських десятиріч могилу «якогось Грушевського», в якій у підземному цегляному склепі була металева (чи оббита металом) труна, інформація, що викликає порівняння з пізнішими сумновідомими військовими цинковими трунами. Вказане місце поховання тепер ніяк не позначене, і про ступінь його збереженості наразі нічого не відомо.

¹⁹⁴ Высочайшие приказы, январь 1916 г. // Генеалогический форум Всероссийское генеалогическое древо. URL: http://forum.vgd.ru/395/77472/0.htm?a=stdforum_view&o=

¹⁹⁵ Кутепов Родіон Васильович народився 23 жовтня 1892 р. в с. Мельниках Канівського пов. Київської губ. в родині дякона. У 1902–1910 рр. навчався в Київській 2-й гімназії і закінчив повний восьмикласний курс. Видане 26 липня 1910 р. Київською духовною консисторією свідоцтво повідомляло, що на той час Родіон Кутепов є «сын диакона Киево-Лыбедской Владимирской церкви [...] принадлежит по рождению к званию потомственного почетного гражданства». У 1910–1914 рр. юнак навчався на історичному відділенні історико-філологічного ф-ту київського Університету Св. Володимира, отримавши диплом 2-го ступеня. Документ 1914 р. також повідомляв, що на той час Кутепов був мешканцем с. Рейментарівки Чигиринського повіту 1914 р. (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3849. Арк. 679 – зв. 681; Там само. Спр. 4066. Арк. 90; ДАК. Ф. 16. Оп. 464. Спр. 5796. Арк. 1–4 зв.). На 1916, був професорським стипендіатом. Як і його товариш Сергій Грушевський, дотримувався російської великодержавно-монархічної орієнтації. Став першим чоловіком Сергієвої сестри Грушевської Ірини Григорівни (згодом шлюб розпався). Подальші відомості носять уривчастий характер. Відомо, що згодом разом з Грушевським С. Г. Кутепов працював на викладацькій роботі в Полтаві (1923–1925), де був деканом у Полтавському ІНО (Державний архів Полтавської області, Ф. 495. Оп. 1. Спр. 4), можливо, в Донецькому ІНО (м. Луганськ), а також у Харкові на посаді професора мистецтв Харківського художнього інституту (1925–1934). Протягом 1934–1941 рр. в. о. професора Новосибірського будівельного інституту, готувався до захисту дисертації про німецьке образотворче мистецтво 2-ї половини XIX ст. У 1941 р. в ході війни опинився на окупованій Німеччиною території і 31 жовтня 1941 р. став директором Харківської картинної галереї. У Харкові мешкав по вул. Рибній, 345, пом. 67. У лютому 1943 р. зник з Харкова. (Державний архів Харківської області, Ф. Р. 2982. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 25–25 зв.). Подальша доля невідома. Автор вдячний кандидатів географічних наук, доцентів кафедр географії та методики її навчання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Л. М. Булаві за допомогу у зборі відомостей про Р. Кутепова.

«Соціально ворожий елемент»

А що ж Григорій Миколайович та Ольга Володимирівна? Наступні охоплені революційним і воєнним смерчем роки не давали про них якихось відомостей. Але знаємо, що Українська революція не оминула їхніх душ. До такого висновку приводить пізніший документ, який ми невдовзі наведемо повністю, а тепер лише зачитуємо, що о. Григорій «в роки громадянської війни вів агітацію за незалежну Україну, розповсюджував літературу»¹⁹⁶.

Коли кривавий революційний хаос на початку 1920-х років змінився відносною стабільністю, спостерігалось активне відродження українського православ'я. Час, здавалося, сприяв здійсненню давніх мрій. Тож відразу після організації Української автокефальної православної церкви Григорій Грушевський разом з парафією с. Кримок перейшов до її лона. Це засвідчує персональна картка протоієрея УАПЦ Грушевського Г. М.: «...до складу УАПЦ вступив 1921 року. В Олександрівськ[ом] адм[іністративн]ім від[ділі] на Шевченківщині взятий на облік. № реєстраційної картки 18»¹⁹⁷.

Документи по-різному називають час його виходу в «заштат». Так, пізніший документ (слідча справа 1937 р.) повідомляє, що о. Григорій розлучився зі священничим саном у 1926 р.¹⁹⁸. Але маємо більше підстав довіряти його тогочасній персональній картці. Її 25 жовтня 1929 р. підписав керуючий справами Шевченківської окр[уги] УАПЦ єпископ Черкаський та Прилуцький Конон Бей, занотувавши, що «в протоколі Перевірочної Комісії від 23-24 квітня 1929 р. зазначено: «Протоієрей Григор Грушевський задовольняє вимоги інструкції В[сеукраїнської] П[равославної] Ц[ерковної] Ради. Після перевірки прот[оієрей] Грушевський вийшов в заштат. [...] З 1926 року за духовника в районів об'єднані»¹⁹⁹. Отже, на 1929 р. він ще належав до УАПЦ. Поза сумнівом, рішення облишити духовне служіння було спричинене не так поважним віком, як наростанням репресій і гоніннями на церкву, що розгорталися одночасно з колективізацією селянських господарств наприкінці 1920-х років. Про становище, в яке потрапив тоді Григорій Миколайович, красномовно свідчить заповнений приблизно 1929 р. тогочасним головою Кримківської сільської ради Л. П. Цупренком документ:

Анкета

С. Кримки.

Грушевський Григор Миколайович.

58 років, сім'ї 2 душі — він та дружина.

Яке господарство і скільки землі тепер — 1 хата, решту майна сплюндровано.

¹⁹⁶ Державний архів Кіровоградської області. Ф. 1301. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 297.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 823. Арк. 1 зв. Зберігаємо стиль і правопис документа, зокрема різні тогочасні варіанти написання прізвища, імені та по батькові Г. М. Грушевського.

¹⁹⁸ Державний архів Черкаської області. Спр. 1139.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 823. Арк. 1, 2. Зберігаємо стиль і правопис документа, зокрема різні тогочасні варіанти написання прізвища, імені та по батькові Г. М. Грушевського.

Оподаткувався прибутковим податком як піп.

Розкуркулений.

Позбавлений виборчого голосу як піп.

[Служив] попом по с. Кримки з 1900 р.

Характеристика: В роки громадянської війни вів агітацію за незалежну Україну, розповсюджував літературу. В сучасний момент по розкуркуленню вибув в Медведівський район²⁰⁰. Перебування такого надалі в селі неможливе як соціально-ворожого елементу.

Голова сільської ради   Цупренко Л. П.²⁰¹

Наразі невідомо, в якому з сіл Медведівського району і в кого саме знайшли прихисток Григорій та Ольга Грушевські. Знаємо лише, що, втративши майже все, він згодом з дружиною переїхав до Черкас — тоді ще невеликого і переважно одноповерхового, у буянні садів, міста, де оселився на вулиці Шевченка²⁰², 46 з надією спокійно дожити віку. На 1937 р. він працюватиме садівником у місцевому дитячому садку № 2.

Цікавим свідченням тих часів став зроблений, найімовірніше, в Черкасах сімейний фотознімок, на якому впізнаємо Григорія Миколайовича, Ольгу Володимирівну, Сергія Григоровича та його дружину Ольгу Ничипорівну. На руках Григорія Грушевського сидить його внук Василь. За віком дитини знімок можна датувати приблизно 1931-м роком, а ще припустити, що він зафіксував прощальну зустріч Грушевських перед від'їздом Сергія з родиною на Кубань. Зустріч, яка, можливо, виявиться для них останньою... А ще звернімо увагу на іншого літнього чоловіка, який сидить по праву руку від Григорія Миколайовича, і в якому, судячи з різючої схожості їхніх облич, з великою ймовірністю вгадуємо Дмитра Миколайовича — вже знайомого нам брата Григорія Грушевського. Ця світлина тепер сприймається як своєрідний рубіж у житті родини. Чи підозрювали всі вони, які тяжкі випробування чекають на них попереду?

Спершу забрали обох його синів. Сергія — 13 січня 1933 р., засудивши невдовзі за фальшивими звинуваченнями на десять років ув'язнення на Соловках і розстрілявши 3 листопада 1937 р. Лева заарештували 27 вересня 1937 р., а 1943 р. він зникне за нез'ясованих обставин.

З усіх дітей Григорія Миколайовича та Ольги Володимирівни порятується тільки їхня єдина донька Ірина. З суперечливих спогадів рідних зрозуміло, що її шлюб з Родіоном Кутеповим розпався, дітей подружжя не мало. За даними онуки Лева Грушевського — Марини Донцової, десь на 1927–1928 рр. Ірина Григорівна мешкала в Харкові, де, працюючи перекладачкою, одружилася з німецьким спе-

---

²⁰⁰ Незабаром по тому Медведівський район став частиною Чигиринського р-ну Київської (з 1954 р. — Черкаської) обл.

²⁰¹ Державний архів Кіровоградської області. Ф. 1301. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 297. Автор вдячний директорів Олександрівського районного краєзнавчого музею Кіровоградської області В. В. Білошапці за наданий матеріал.

²⁰² Тепер бульвар Шевченка.

ціалістом — «провідним конструктором авіамоторів для Люфтваффе» Артуром Штенцелем і невдовзі виїхала з ним до Німеччини. А за даними нащадків Сергія Грушевського, вона мешкала в Луганську і розлучилася з Кутеповим 1933 р. після його арешту²⁰³ — щоб уникнути репресій. І вже лише після того одружилася з Артуром Штенцелем, з яким виїхала до Німеччини аж 22 квітня 1941 р. — за два місяці до гітлерівської навали на СРСР.

Григорій Миколайович Грушевський (посередині в білій сорочці) з сином Сергієм (зліва направо), ймовірно, братом Дмитром, онуком Василем (на руках), дружиною Ольгою Володимирівною та невісткою Ольгою Ничипорівною. Черкаси (?). 1931 (?) р. Фото з зібрання Д. Грушевського.

Публікується вперше

«Заклучить в ИТЛ сроком на десять лет»

Про останній трагічний етап у біографії самого Григорія Миколайовича, якому вже йшов сімдесят перший рік, розповіла стара архівна справа. Заповнений російською мовою україномовний бланк протоколу засвідчив, що 10 жовтня 1937 р. «сотрудник Черкасского РО НКВД Копытин на підставі ордера РО НКВД [...] зробив трус у гр[омадянина] Грушевского Григория Н[иколаевича], що мешкає у

²⁰³ Про ймовірний арешт Родіона Кутепова в 1930-х роках наразі не виявлено прямих свідчень. Його справи нема в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. На запит кубанських нащадків Сергія Грушевського Головний інформаційний центр МВС Російської Федерації відповів, що «сведениями в отношении Кутепова Родиона Васильевича, 1892 г. р., не располагает. Зам. начальника А. Т. Шакалов» (Цит. за: електронний лист Віктора Чумаченка до автора статті від 14 березня 2006 р.).

місті Черкассах ул. Шевченка [...] буд. № 46, помешк[ання] № 1. Під час трусу були присутні Івашенко Варвара Феодосовна [і] Грушевский Григорий Николаевич. Згідно з даними вказівками затримано: гр[омадянина] Грушевского Г[ригория] Н[иколаевича]»²⁰⁴. У графі «детальний список всього, що забрали [...] назва речей або документів» вписані «паспорт на имя Грушевского сер[ия] ЭМ № 589551» і «фотокартка Грушевского»²⁰⁵.

11 жовтня 1937 р. оперуповноважений молодший лейтенант держбезпеки Булгаков і начальник оперативно-слідчої групи старший лейтенант держбезпеки Вейс розглянули матеріал за звинуваченням Грушевського Григорія Миколайовича «в том, что, будучи попом, [он] среди населения проводит контрреволюционную агитацию, направленную им [к] подрыву мероприятий партии и Правительства. А посему, на основании вышеизложенного и руководствуясь 143 и 156 ст. УПК постановил: мерой присечения способов уклонения от суда и следствия [...] избрать содержание под стражей [в] Черкасском МЗ до окончания дела, зачислив содержанием»²⁰⁶.

Але чим конкретно обґрунтовувався арешт? Згідно з обвинувальним висновком, «в райотделение НКВД поступили сведения о том, что поп Грушевский, не имея определенных занятий, бродяжничал по городу и проводил к[онтр]-р[еволюционную] агитацию среди граждан против мероприятий партии и правительства, а также высказывался в к[онтр]-р[еволюционной] террористическо-повстанческой форме. Обвиняемый Грушевский в проводимой им к[онтр]-р[еволюционной] агитации виновным не признал себя»²⁰⁷.

Типовим документом свого часу став протокол допиту, що відбувся 12 жовтня 1937 г., який наводимо повністю.

«Вопрос: признаете ли Вы²⁰⁸ себя виновным в проведении а[нти]-с[оветской] агитации, направленной на срыв мероприятий партии и правительства?

Ответ: виновным в проведении а[нти]-с[оветской] агитации, направленной на срыв мероприятий партии и правительства себя я не признаю.

Вопрос: Вам предъявляются показания свидетеля Мاستиленка Мирона Дорофеевича, с которым вы вели разговор, говоря [что] «в н[аше] время при существовании соввласти христианская вера проиграла потому, что крестьянство вовлеклось в форму соввласти, перестали верить в Бога, священникам стало тяжело жить, но это все скоро переживем». Этим самым предсказывали гибель соввласти. Подтверждаете ли Вы это?

²⁰⁴ Державний архів Черкаської області. Спр. 1139. Арк. 5.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само. Арк. 2.

²⁰⁷ Там само. Арк. 18.

²⁰⁸ Рукописні тексти документів НКВД приводимо до сучасних граматичних норм (зокрема, у рукописних текстах працівників НКВД, крім низки граматичних помилок, слово «Бог» і звертання «Вы» («Ви») написані з малої літери, а в словосполученні «советская власть» («радянська влада») чи «соввласть» («радвлда») перша частина подається по-різному: як з великої, так і з малої літери).

Ответ: нет, не подтверждаю.

Вопрос: в октябре м[еся]ц[е] 1937 г. в беседе с гр[ажданкой] Яригой Вы говорили, что настала тяжелая жизнь, советская власть закабалила народ, выхваляли царскую власть, предсказывали гибель советской власти, говоря, что все скоро пойдет крахом. Восхваляли строй, существующий в Польше и Германии, призывали молить Бога, чтобы он помог восстановить такой порядок в СССР. Подтверждаете ли Вы это?

Ответ: нет, не признаю, потому что подобных разговоров ни с кем не проводил.

Вопрос: свидетель Киеванский Израиль Матвеевич показал, что в августе м[еся]ц[е] 1937 года на черкасском базаре Вы среди покупателей говорили: «Вот видите, по конституции права нам возвратили, а служить в церквях не дают, потому что они знают, что, если мы будем молиться Богу, то соввласть погибнет, ведь так написано в священном писании». Призывали их к помощи в борьбе за восстановление церквей, обещая им за это молиться за них Богу, путем чего избавить их от антихристов-коммунистов. Подтверждаете ли Вы это?

Ответ: показания Киеванского я не подтверждаю, потому что подобных разговоров я не проводил²⁰⁹.

Затверджений оперуповноважением младшим лейтенантом держбезопаски Булгаковым машинописный «мимурандум»²¹⁰ (sic!) від 14 жовтня 1937 р. «по делу формуляр № 885 на обвиняемого попа Грушевского Григория Николаевича» стверджував, що «поп Грушевский состоит на формулярном учете с 1936 г., имел связь с[о] своим зятем Штенцелем уроженцем Германии, разрабатываемым как шпиона в пользу Германии. Грушевский украинский националист имел тесную связь с Скуропатским²¹¹ (sic!) и Петлюрой и как к[онтр]-р[еволюционная] личность, систематически проводил к[онтр]-р[еволюционную] работу украинского национального и фашистского толка»²¹².

З виписки з протоколу № 92 «заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР» від 16 жовтня 1937 р. дізнаємось, що там «слушали: дело № 10462 Черкасского РО НКВД по обвинению Грушевского Григория Николаевича, 1867 г. р. урож[енца] с. Щабельники (sic!) Чигиринского р-на Киевской обл. жит[еля] г. Черкасс Киевск[ой] обл. б[ывшего] священника, в прошлом активный деятель автокефальной церкви. Обвиняется в том, что среди населения проводил к[онтр]-р[еволюционную] националистическую пропаганду, внедряя тенденции о самостоятельной Украине. Распространял провокационные слухи о скором свержении соввласти и установлении свободной жизни для крестьян. Совершал нелегальные религиозные обряды. Содержится под стражей в Черкасской тюрь-

²⁰⁹ Державний архів Черкаської області. Спр. 1139. Арк. 6–7.

²¹⁰ Виправляючи граматичні помилки в усіх документах НКВД, тут назву документа «мимурандум» (вірно «меморандум») та прізвище «Скуропатский» (насправді «Скоропадский») залишаємо, як в оригіналі.

²¹¹ Малоосвічений енкаведист мав на увазі гетьмана Павла Скоропадського.

²¹² Державний архів Черкаської області. Спр. 1139. Арк. 21.

ме. Постановили: Грушевського Григорія Николаевича — заключить в ИТЛ сроком на десять лет, считая срок с 10 октября 1937 г.»²¹³.

Малорозбірлива записка олівцем від 27 жовтня(?), підписана Альтзицером, засвідчувала: «При сем препровождаю уничтожение паспорта серия ЭМ № 589551 на имя Грушевского Григория Николаевича 1867 г[ода] р[ождения], осужденного КОУ НКВД»²¹⁴. Його перетворювали на «лагерную пыль»...²¹⁵

Ольга Володимирівна Грушевська (дів. прізвище Ранцова). Не пізніше 1930-х рр. Фото з зібрання ІММГ (дар. Донцової М. Г.). Публікується вперше

до Берліна, де на вокзалі її зустріла донька — Ірина Григорівна Штенцель. Наразі ми не знаємо жодних подробиць з її недовгого життя у воюючій Німеччині, але

Лише через багато років, після розвалу СРСР, на запит нащадків прийшла відповідь із «Главного информационно-аналитического центра МВД РФ»: «На Ваше заявление сообщаем, что Грушевский Григорий Николаевич, 1867 г., умер 09.02. [19]38 в местах лишения свободы. [...] Зам. начальника А. Т. Шакалов (область не указана)»²¹⁶. Власне, ця відповідь лише уточнила дату загибелі Григорія Миколайовича, оскільки в родині здавна вважали, що це сталося 1938 р. в Омській області.

Так чи інакше, в Черкасах лишилась тільки стара хвора на стенокардію Ольга Володимирівна, оплакуючи чоловіка і синів, їхні розтоптані долі...

А в якийсь день важкого 1941 р., коли війська Вермахту зайняли Черкаси, німецький комендант міста, за свідченням Марини Донцової, приїхав на вул. Шевченка № 46 до старенької Ольги Володимирівни й організував її виїзд

²¹³ Державний архів Черкаської області. Спр. 1139. Арк. 18.

²¹⁴ Там само. Арк. 22.

²¹⁵ 10 листопада 1989 р. помічник прокурора Черкаської області з нагляду за слідством в органах держбезпеки О. С. Горбенко і начальник підрозділу УКДБ УРСР по Черкаській області В. Запорожець підписали затверджене прокурором Черкаської області державним радником юстиції 3 класу А. Коцюрбою «заклучение в отношении Грушевского Григория Николаевича по материалам архивного уголовного дела № 1139» про те, що «Грушевский Григорий Николаевич, дата и год рождения 24 января 1867 года [...] подпадает под действие ст. 1 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1969 года "О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30 – 40-х и начала 50-х годов"». Цією датою — 10 листопада 1989 р. — нарешті закінчувалась розпочата 10 жовтня 1937 р. карна справа.

²¹⁶ Електронний лист Віктора Чумаченка до М. Кучеренка, 14 березня 2006 // ІММГ.

останнім свідченням того непростого життєвого шляху стали два фотознімки якогось із берлінських (?) кладовищ зі встановленим Іриною Григорівною масивним кам'яним хрестом з епітафією: «Ольга Ранцова / -Грушевская / род[илась] 14.4.1867 / сконч[алась] 17.11.1945 моя родная / маленькая мамочка».

Могила Ольги Володимирівни Грушевської на берлінському (?) цвинтарі.
Прибл. 1970-ті роки. Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Ірина Штенцель (дів. прізви. Грушевська) з небожем Василем Грушевським. Берлін, 1974 р.
Фото з зібрання Д. Грушевського. Публікується вперше

Через багато років Ірина Григорівна приїжджала з НДР, щоб побачитися з родинами Сергія та Лева Грушевських, розпитати, що відомо про долі її батька та братів. До неї в гості їздив з дружиною її племінник Василь Грушевський. «Это

было в 1974 году, и Штенцели жили уже в Берлине по адресу: аллея Карла Маркса, 131. [...] Ирина очень подробно и в красках рассказывала Василию Сергеевичу, как она последний раз посетила НКВД, получая разрешение на выезд в Германию. После войны они с мужем продолжали жить в ГДР, переписывались с Василием Сергеевичем до самой ее смерти. Насколько я знаю, в ГДР их никто не трогал. [...] Детей у нее в Германии, насколько я знаю, не было. Она присылала в Ахтырскую родню фотографии соседских детей и детей своих знакомых, которые к ним ходили в гости. Эти фотографии тоже сохранились»²¹⁷, — розповідав видатний кубанський бібліограф-українознавець Віктор Чумаченко, який 1995 р. розшукав 68-річного Василя Грушевського в станиці Ахтирській на Кубані. Але це вже інша розповідь.

---

²¹⁷ Електронний лист Віктора Чумаченка до М. Кучеренка, 30 листопада 2005 // ІММГ

Микола Кучеренко

**«Никаких сведений о нем не имеется».
(Лев Григорович Грушевський)**

Лев Грушевський — студент Університету
Св. Володимира. Київ, 1913 р.
Державний архів Києва. Публікується вперше

Порівняно з Сергієм Григоровичем Грушевським, його менший брат Лев здавався постаттю менш помітною. Навіть у листах Григорія Грушевського він згадувався лише кілька разів, ніби побіжно. І відомостей про його подальше життя ми довго не знаходили.

Щасливим винятком у київському пошуку стали матеріали студентської справи Лева Грушевського в Державному архіві Києва. Серед матеріалів цієї справи варто згадати копію свідоцтва про те, що Лев народився 16 і був охрещений 29 травня 1894 р. в Успенській церкві с. Мордва Чигиринського повіту. Обряд хрещення здійснив священник с. Трушівців Петрусевич з псаломником Григорієм Грушевським (то був Грушевський Григорій Федорович — троюрідний брат Григорія Миколайовича і рідний — Марка Федоровича Грушевського).

У тому, що дітям у родині приділялось багато уваги, пересвідчуємося з листа Григорія до Михайла Грушевського: «Маю трьох синів: Сергій, Лев, Василь і ще ждється незабаром приращеніє іще одного пагонця на нашому дереві — груші¹. Хлопці ростуть, і вже недалеко уврем'я везти їх до школи. Старший вже читає і пише, Лев тільки читає. Я з своєю матушкою міркуємо вчить своїх хлопців до 14 року дома, тільки возить щорічно

¹ 11 вересня 1899 р. (ст. ст.) в родині народилась донька Ірина Григорівна Грушевська (в заміжжі Кутелова, Штенцель (1899–1989 (?)) (Див.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 272).

на екзамені. І задля цього ми випишуємо “Семейный университет”, і на старість я знову підучую лекції, щоб пригодились, як прийдеться дітей вчить. Діти, слава Богу, тепер здорові, тільки у нас вони чогось худенькі» (2 липня 1899 р.)².

Марина Донцова — гість Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Київ, 15 листопада 2014 р. Фото М. Кучеренка

Про навчання в гімназії свідчить атестат зрілості, виданий «сыну священника Льву Грушевскому православного вероисповедания [...] в том, что он, вступив в Златопольскую гимназию двадцать третьего августа 1904 года, при отличном поведении обучался по 2 июня 1913 года»³. Атестат був не таким блискучим, як у старшого брата, оскільки відмінні оцінки були тільки з закону Божого, «законоведения», історії, географії та французької мови.

23 липня того ж 1913 р. цей атестат поруч з іншими документами юнак додав до «прошення» на ім'я ректора Імператорського університету Св. Володимира з проханням «зачислить меня в число студентов юридического факультета»⁴. Наступного місяця в канцелярію студентських справ були здані фотокартки щойно зарахованого в студенти Лева Грушевського.

Посвідчення адвоката Лева Грушевського. 1936 р. З зібрання ІММГ. Публікується вперше

Варто зазначити, що, порівняно з Сергієвою справою, студентське дос'є Лева виглядає помітно скромнішим і, схоже, принциповішим. І справа навіть не в оцін-

² ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 144–149 зв.

³ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. 16. Оп. 464. Спр. 2850. Арк. 7.

⁴ Там само. Арк. 13.

ках. Тут нема прохань про пільги з причини «бедности его родителей». Деяким винятком став лише лист, написаний 9 липня 1915 р. благочинним священником Харлампієм Фіньковським, який засвідчував, що батько Лева о. Григорій, «занимая небольшой приход в 230 домохозяйств, живет крайне бедно и во многом нуждается, так что давать средства на образование своему сыну Льву Грушевскому, студенту 3-го курса выше поименованного университета, он не в состоянии, особенно в это тяжелое время всеобщей во

всем дороговизны»⁵.

Здавалось, цими студентськими документами обмежаться всі наші відомості про Лева Грушевського. Але наприкінці 2014 р. до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського завітала незвичайна гостя, яка назвалась Донцовою Мариною Григорівною, онукою Лева Григоровича. Рятуючись від окупантів, вона до Києва прибула з міста Алчевська Луганської області. Всі можливі сумніви розвіяли старий сімейний альбом і папка з давніми потертими документами, які Марина Григорівна вивезла з рідного дому як найцінніші реліквії. Вони багато в чому засвідчували подальшу долю Лева Григоровича. З тих нововиявлених документів ми довідались, що університет було закінчено переломного 1917 р. Тимчасове свідоцтво, видане 3 жовтня 1917 р. головою юридичної випробувальної комісії при Імператорському університеті св. Володимира, засвідчило визнання за Грушевським

Лев Грушевський. Київ, початок 1920-х років.

З зібрання ІММГ. Публікується вперше

ським Левом Григоровичем права на диплом другого ступеня. Про його подальше життя в Києві маємо дуже невиразне уявлення. Відомо лише зі слів Марини Григорівни, що по закінченні університету її ще зовсім молодий дід Лев Грушевський працював у Києві юристом і невдовзі одружився (першу дружину звали Лідією), але той шлюб виявився нетривалим.

Так само залишається багато неясного щодо обставин переїзду Лева Григоровича наприкінці 1920-х років на Донбас. Хоч маємо всі підстави вважати, що він переїхав туди за прикладом свого старшого брата. Якщо Сергій Грушевський оселився в Луганську, де був професором, проректором з наукової роботи Донецького інституту народної освіти, то Лев осів у розташованому неподалік м. Во-

⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 464. Спр. 2850. Арк. 13.

рошиловську (згодом Комунарськ, тепер Алчевськ)⁶, де працював в юридичній консультації при міському Народному суді на посаді адвоката. Кілька збережених у родині документів⁷ висвітлюють подробиці адвокатської служби Лева Грушевського. Тут, зокрема, грамота, видана десь у середині 1930-х років ювілейною комісією Донецької області до 10-річчя існування в Україні Колегії оборонців (адвокатів), та посвідчення, видане 16 березня 1936 р. Донецькою обласною колегією оборонців Найвищого суду УСРР.

Лев і Тетяна Грушевські. Ворошиловськ, березень 1934 р. З зібрання ІММГ. Публікується вперше

Документи засвідчують також особисте щастя, яке він знайшов на землі Донеччини. 16 листопада 1932 р. ЗАГС м. Ворошиловська зареєстрував шлюб Грушевського Лева Григоровича з Філоною Тетяною Тимофіївною (1912–1998) — в минулому купецькою донькою, а згодом — працівницею знаменитого місцевого металургійного заводу (пізніше — комбінату). 29 липня 1933 р. в подружжя народилась донька Ірина⁸, а 27 червня 1937 р. — Лариса⁹.

Не забував і про рідню, підтримуючи старих батьків, які мешкали в Черкасах. У родині збереглась стара затерта поштівка з листом Грушевської Ольги Володимирівни, адресована у Ворошиловськ на вул. Леніна, 38, кв. № 3 до сина — Лева Григоровича з подякою за вислані гроші. Він часто бував у Луганську, відвідуючи брата — Сергія Григоровича. А ще знав про свого видатного родича Михайла Грушевського і, за розповіддю Марини Донцової, у скорботному листопаді 1934 р. навіть їздив до Києва на його похорон. Любив надягати вишиванку...

⁶ До 1926 і з 1991 р. назва міста — Алчевськ, у 1926–1961 рр. — Ворошиловськ, у 1961–1991 рр. — Комунарськ.

⁷ Ці та інші документи і світлини були подаровані Історико-меморіальному музею Михайла Грушевського Ларисою Львівною та Мариною Григорівною Донцовими і тепер зберігаються у фондах Музею.

⁸ Ірина Львівна Грушевська (1933–1998) по закінченні педучилища у Ворошиловську та педінституту в Ростові-на-Дону працювала в дитячих дошкільних закладах (зокр. в елітному дитсадку МВС у Дніпропетровську). Добрий педагог. У шлюбі дітей не мала, прізвища не змінювала.

⁹ Лариса Львівна Грушевська (в заміжжі Донцова) (1937–2016) після навчання в Харківському інженерно-будівельному та Комунарському гірничо-металургійному інститутах (тепер Донбаський технічний університет) все життя працювала інженером-конструктором у проєктному відділі Комунарського (Алчевського) металургійного комбінату. В заміжжі з Донцовим Григорієм Федосійовичем (1937–1990) мала дочок Олену та Марину.

Дочки Лева Грушевського Лариса та Ірина.
Ворошиловськ, 1938 р. Фото з зібрання
М. Донцової. Публікується вперше

За умов шаленого наростання сталінської репресивної м'ясорубки цього вже було цілком достатньо. А тут ще й прізвище Грушевський... «Родственник»... Ще 1933 р. на Кубані був заарештований Сергій Григорович. Рідні ще довго не знатимуть про його розстріл у листопаді 1937 р. У жовтні 1937 р. був ув'язнений у Черкасах батько — Григорій Миколайович Грушевський (загинув у сибірських концтаборах 9 лютого 1938 р.). Лев Григорович був заарештований 27 вересня 1937 р. за доносом — нібито «за проведение антисоветской агитации»¹⁰ і на підставі постанови трійки УНКВС Донецької області від 23 листопада 1937 р. засуджений до 10 років неволі у виправно-трудовах таборах («ИТЛ»).

Очевидно, Тетяна Тимофіївна поривалась їхати вслід за чоловіком. На таку думку наводить телеграма Лева Григоровича, послана із Санкіно¹¹ з застереженням: «Не приезжай». Була ще телеграма з «Благовещенска Туринского»¹² з повідомленням «здоров».

На обох телеграмах неможливо визначити датування. Датується лиш єдиний невеличкий похапцем написаний лист від 24 січня 1940 р. до дружини та дітей з повідомленням «жив и здоров» і запитанням про новини в його справі в облпрокуратурі. Як прощання з найдорожчими людьми... І більше ніяких звісток. З пізніших документів знаємо, що Лев Григорович «отбывал наказание в Свердловской области, Туринском районе, Санкинском отделении Сев. Урал Лага, Дубровинском Лаг. Пункте»¹³.

Відразу по війні його дружина (вдова?) Тетяна Тимофіївна розпочала пошуки зниклого Лева Грушевського, намагаючись у численних зверненнях до високих кабінетів розшукати чоловіка чи принаймні з'ясувати його долю. На її численні

¹⁰ Тут і далі цитуємо листування Тетяни Тимофіївни Грушевської та її доньки Лариси Львівни, що також зберігається у фондах ІММГ і подається наприкінці даної статті. Щиро вдячні Ларисі Львівні та Марині Григорівні Донцовим за надані матеріали.

¹¹ Ймовірно, йдеться про селище Санкіно Алапаєвського р-ну Свердловської обл.

¹² Йдеться про селище Благовещенське Туринського р-ну Свердловської обл.

¹³ Довідка Управління СБУ в Луганській обл. від 3 квітня 2000 р. В оригіналі написано «Сапкинском отделении».

запити приходили бездушні бюрократичні відписки, з яких виходило тільки те, що Лев Григорович нібито був звільнений 10 лютого 1943 р. і вибув до с. Ванновка¹⁴ Тюлькубаського району в Казахстані. Але до Ванновки він чомусь не дійшов...

Лев Григорович Грушевський з дружиною Тетяною Тимофіївною та донькою Іриною. Ворошиловськ. Прибл. 1936 р. Фото з зібрання М. Донцової. Публікується вперше

А далі — жодних відомостей. Лише «відповіді», в більшості з яких ніякої відповіді насправді не містилось. Потім листи стали приходити на іншу адресу, оскільки 1953 р. родина переїхала на вул. Горького, 49-а, кв. 31. З 2000 р. пошук продовжила їхня молодша донька Лариса Львівна (в заміжжі Донцова). Але суть залишалась незмінною: «Никаких сведений о нем не имеется». Це листування переважно збереглось, і його з невеликими скороченнями варто процитувати.

20 квітня 1946 р.

На Ваше заявление о местонахождении Вашего родственника Грушевского Л. Г. сообщаем, что он освобожден 10/II-43 г. и убыл с. Ванновка Тюлькубас[ского] р-на Ю[жно]-Казак[станской] обл.

Начальник части (Підпис).

¹⁴ Ванновка (з 1993 р. — село імені Турара Рискулова) — адміністративний центр Тюлькубаського району Південно-Казахстанської (з 2018 р. — Туркестанської) області.

14 березня 1947 р.

На Ваше заявление о местонахождении Вашего родственника Грушевского Л. Г. сообщаем, что местонахождение Вашего мужа в настоящее время нам не известно.

Начальник части (Підпис).

6 квітня 1961 р.

Звернення Грушевської Т. Т. до Військової колегії Верховного Суду СРСР.

Прошу сообщить мне о судьбе [моего мужа — закреплено] Грушевского Льва Григорьевича рождения 1894 года задержанного органами НКВД г. Ворошиловска в 1937 году 27 сентября, работающего в юридической консультации г. Ворошиловска в должности юриста. Ответ прошу сообщить по адресу:

Луганская обл. г. Ворошиловск ул. Горького д. № 49-а кв. 31. Грушевской Татьяне Тимофеевне

(Підпис). 6/IV-61 года. Отослано 6 апреля 1961 г.

25 квітня 1961 р.

По имеющимся в Военной коллегии Верховного Суда СССР сведениям Грушевский Л. Г. 10 февраля 1943 г. был освобожден из места заключения. Больше никаких сведений о нем не имеется. По вопросу о его розыске обращайтесь в органы милиции по месту жительства Грушевского перед арестом. Начальник Секретариата Военной коллегии Верховного Суда СССР полковник юстиции И. Полюцкий.

16 червня 1961 р.

Звернення Грушевської Т. Т.:

Нач[альнику] Секретариата Военной коллегии Верховного Суда СССР полковнику юстиции тов. Полюцкому. На мою просьбу, в которой я просила сообщить мне о судьбе Грушевского Льва Григорьевича, я получила от Вас сообщение, что он освобожден в 1943 году 10 февраля и выбыл из места заключения. Прошу Вас сообщить мне, в какое место жительства был направлен Грушевский Л. Г. после освобождения. Убедительно прошу Вас не отказать моей просьбе и сообщить по адресу:

Донбасс, Луганская обл. г. Алчевск ул. Горького д. № 49-а кв. 31 Грушевской Т. Т.

30 червня 1961 р.

Ваше заявление с просьбой сообщить о местопребывании Грушевского Л. Г. направлено в УВД Свердловского облисполкома. Начальник Секретариата Военной коллегии Верховного Суда СССР полковник юстиции И. Полюцкий.

11 липня 1961 р.

Управление Внутренних Дел исполкома Свердловского Областного Совета депутатов трудящихся сообщает, что по Вашему заявлению о розыске Грушевского Л. Г. проводится проверка. Результаты будут сообщены дополнительно.

5 серпня 1961 р.

Управление Внутренних Дел исполкома Свердловского Областного Совета депутатов трудящихся гр. Грушевской Т. Т. [...]

На Ваше заявление от 16/VI-1961 года сообщаем, что Грушевский Лев Григорьевич [...] находился в Свердловской области г. Тавда п/я 299, откуда освобожден 10/2-1943 года, после освобождения убыл на жительство село в Ванновка, Южно-Казахстанской области. Начальник отдела УВД Свердловской области Сайченко. Сотрудник отдела Замятин.

8 вересня 1961 р.

Звернення Грушевської Т. Т.:

Нач[альнику] адресного стола г. Тюлькубана от. гр. Грушевской Т. Т. [...].

Прошу сообщить мне, проживает ли в Тюлькубасском районе село Ванновка Грушевский Лев Григорьевич, а если выбыл, то в каком году. Убедительно прошу Вас не отказать моей просьбе и сообщить по адресу:

Донбасс, Луганская обл. г. Алчевск ул. Горького д. № 49-а кв. 31 Грушевской Т. Т.

26 вересня 1961 р.

Довідка відділку міліції виконкому Тюлькубаської райради депутатів трудящих Південноказахстанської області.

Гр[аждани]н Грушевський Лев Григорьевич прописаним и выписаним по нашему району не значится.

24 листопада 1961 р.

Звернення Грушевської Т. Т.:

В Военную коллегияу Верховного Суда СССР.

Прошу Вас рассмотреть мое заявление и сообщить мне о последствиях судьбы моего мужа Грушевского Льва Григорьевича, арестованного органами НКВД в 1937 году. От Вас я получила сообщение, что он освобожден с места заключения в 1943 году 10 февраля. На мою вторую просьбу сообщить, куда выбыл мой муж после освобождения, из Свердловского УВД мне ответили, что он выбыл в Ю[жно]-Казахстанскую обл. село Ванновка. На мой запрос в адресный стол по указанному адресу о месте жительства Грушевского Л. Г. мне сообщили, что такого в списках выбывших и проживающих не числится. Зная своего мужа, как чест[н]ого порядочного человека не способного ни на какие гнусные дела, я не допускаю мысли, что он где-то может быть живым и забыть о своей семье. Считаю, что его нет в живых. Могут ли я считать его освобождение по реабилитации, так как мне не известна ни причина его ареста, ни причина его освобождения. Но память как о чест[н]ом человеке сохранилась в моем сердце. Его освобождение в самом тяжелом военном 1943 году еще раз подтверждает его невиновность. Я хочу сознавать, что мой муж умер чест[н]ым человеком по отношению своей Родины и своей семьи. Убедительно прошу Вас рассмотреть его дело и реабилитировать. Еще раз прошу не отказать моей просьбе и сообщить по адресу: Луганская обл. г. Алчевск ул. Горького д. № 49-а кв. 31. Грушевской Т. Т.

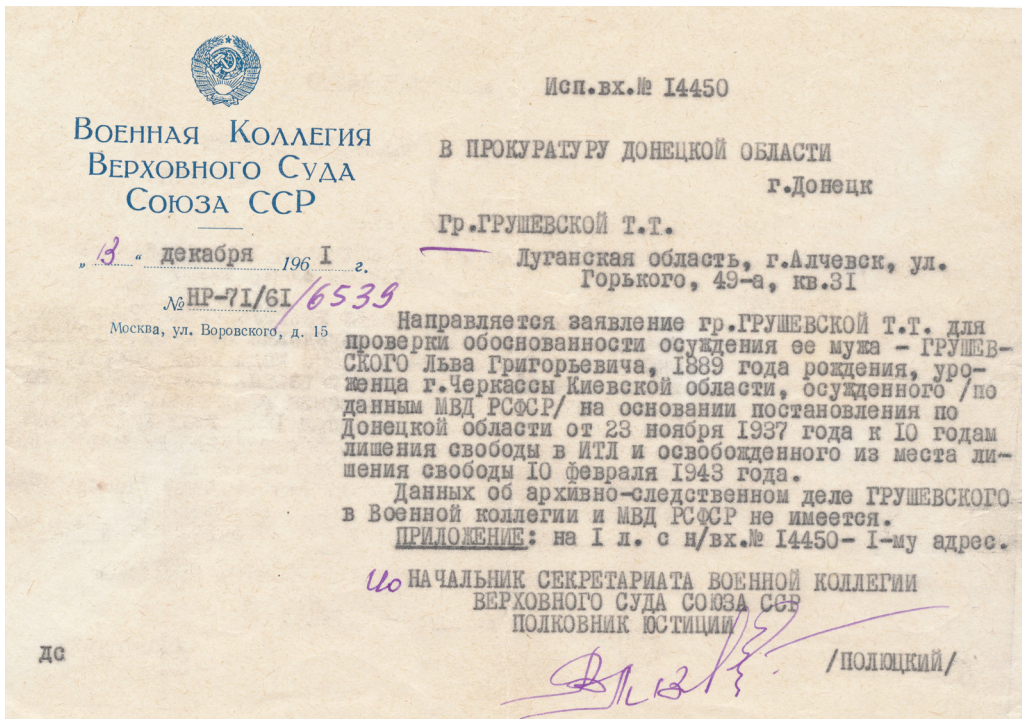
13 грудня 1961 р.

Лист Військової колегії Верховного Суду СРСР до прокуратури Донецької області м. Донецьк

Гр. Грушевський Т. Т. Луганська обл., м. Алчевськ, вул. Горького, 49-а, кв. 31.

Направляется заявление гр. Грушевской Т. Т. для проверки обоснованности осуждения ее мужа Грушевского Льва Григорьевича, [...] осужденного (по данным МВД РСФСР) на основании постановления по Донецкой области от 23 ноября 1937 года к 10 годам лишения свободы в ИТЛ и освобожденного из места лишения свободы 10 февраля 1943 года. Данных об архивно-следственном деле Грушевского в Военной коллегии и МВД РСФСР не имеется. Приложение: на 1 л. с н/вх. № 14450 – I-му адрес.

И. о. Начальник Секретариата Военной коллегии Верховного Суда Союза ССР
полковник юстиции Полюцкий.

Супровідний лист Військової колегії Верховного суду СРСР до прокуратури Донецької області про направлення заяви Грушевської Т. Т. для перевірки обґрунтованості засудження її чоловіка Грушевського Л. Г. 13 грудня 1961 р. 3 фондів ІММГ. Публікується вперше

5 лютого 1962 р.

Прокуратура Сталинской области. Грушевской Т. Т. Луганская обл., г. Алчевск ул. Горького, 49-а, кв. 31.

Прошу Вас сообщить прокуратуре Донецкой области, когда и где Ваш муж Грушевский был арестован, где и в качестве кого он работал на момент ареста. Ответ не задерживайте.

Зам. прокурора Донецкой области Старший советник юстиции Г. Емцев.

11 лютого 1962 р.

Звернення Грушевської Т. Т.

Зам. прокурора Донецької обл. Старшому советнику юстиції т. Емцеву от гр. Грушевської Т. Т., прожив[аючої] Луганська обл. г. Коммунарск, ул. Горького д. № 49-а кв. 31. На Ваше письмо от 5/II-62 за № 1/1424 сообщаю, что мой муж Грушевский Лев Григорьевич рож. 1889 г. арестован в 1937 году 27 сентября в г. Ворошиловске (ныне гор. Коммунарск) Луганской обл. Работал он в юридической консультации при Нар. суде г. Ворошиловска в должности юриста. Грушевская.

26 лютого 1962 р.

Прокурору Луганской области государственному советнику юстиции 3 класса тов. Кошевому И. В. г. Луганск.

Копия: Грушевской Т. Т. Луганская обл. г. Коммунарск, ул. Горького д. № 49-а кв. 31.

Направляю Вам для рассмотрения жалобу гр[аждан]ки Грушевской, в которой она просит пересмотреть дело по обвинению Грушевского Льва Григорьевича, арестованного в 1937 году в г. Коммунарске Луганской области. Приложение: жалоба.

17/II-1962 г.

Зам. прокурора Донецької області С. советник юстиції Г. Емцев.

8 березня 1962 р.

Прокуратура Луганской области.

Сообщаю, что Ваша жалоба, адрес[с]ованная Прокурору Донецької області по вопросу пересмотра дела Вашего мужа поступила в прокуратуру Луганской области и в настоящее время проверяется. О результата[x] проверки Вам будет сообщено дополнительно.

Пом[ощник] прокурора Луганской области по надзору за следствием в органах госбезопасности мл[адший] советник юстиции Н. Грищенко.

8 січня 1963 р.

Прокуратура Луганской области.

Ваша жалоба о реабилитации Вашего мужа прокуратурой Луганской области рассмотрена и вместе с протестом прокурором области о прекращении дела по обвинению Грушевского Л. Г. 8/I 196_ г. направлена в Луганский областной суд, откуда Вам будет направлен результат его рассмотрения.

Зам. прокурора Луганской области советник юстиции Т. Ковалев.

3 квітня 2000 р.

Управління Служби безпеки України по Луганській області.

Уважаемая Лариса Львовна! Направляем Вам справку о реабилитации Вашего отца Грушевского Льва Григорьевича, 1889 г. р. А также сообщаем, что по материалам архивного уголовного дела видно, что Ваш отец отбывал наказание в Свердловской области, Туринском районе, Сапкинском¹⁵ отделении Сев. Урал Лага, Дубровинском Лаг. Пункте, освобожден из мест лишения свободы 10 февраля

---

¹⁵ У документі помилково написано «Сапкинском». Слід читати «Санкинском».

1943 г. и якобы выбыл в Ю[жно-]Казахстанскую область, с. Ванновка. Дальнейшая судьба Вашего отца неизвестна. Сведений о конфискации личного имущества и документов в материалах дела нет. Рекомендуем обратиться по интересующим Вас вопросам [в] УМВД по Свердловской области (Российская Федерация), а также в УМВД Казахстана. [...]

Начальник подразделения В. Завгородний.

23 квітня 2000 р.

Служба Безпеки України. Управління по Луганській області

Справка о реабилитации.

Грушевский Лев Григорьевич, 1889 г. р., уроженец г. Черкассы¹⁶ Киевской области, по национальности украинец, до ареста проживал в г. Ворошиловске Донецкой области, по ул. Ленина 38-3, работал там же членом коллегии защитников. Арестован 26 сентября 1937 года¹⁷ Ворошиловским ГО НКВД. Решением заседания тройки УНКВД по Донецкой области приговорен к 10 годам ИТЛ за проведение антисоветской агитации. Постановлением президиума Луганского областного суда от 16 января 1963 года дело в отношении Грушевского Л. Г. производством прекращено за недоказанностью предъявленного обвинения. На день ареста семья его состояла: жена Татьяна Тимофеевна, дочь Ирина 4-х лет, дочь Лариса 4-х мес[яцев]. Основание: архивное уголовное дело № 7889-р.

Начальник подразделения В. В. Завгородний.

2 вересня 2009 р.

Шановна Ларисо Львівно! Управлінням Служби безпеки України уважно розглянуто Вашу заяву. Повідомляємо, що в Управлінні СБУ в Луганській області знаходиться на зберіганні архівна кримінальна справа № 7889-р стосовно Вашого батька Грушевського Лева Григоровича. Згідно з Законами України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 року та «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 16.01.2002 року, Вам дозволяється ознайомитися з документальними матеріалами архівної справи у частині, що стосується Вашого батька. [...] Контактний телефон 58-32-14.

З повагою ТВО Начальника Управління В. Іваненко¹⁸.

Втім, щойно згадана архівна кримінальна справа Грушевського Лева Григоровича № 7889-р в Управлінні СБУ в Луганській області наразі недоступна з цілком зрозумілих причин. Як і не відома доля даного архіву...

***

Ознайомлення з цим нещасливим листуванням викликає серйозні сумніви у правдивості відповідей про дивне зникнення Лева Григоровича. Ми можемо лише

¹⁶ Насправді Лев Грушевський народився 1894 р. в с. Мордва.

¹⁷ В інших документах наводиться дата 27 вересня.

¹⁸ Документи про пошук Лева Григоровича Грушевського були подаровані ІММГ його онукою М. Донцовою і тепер зберігаються у фондах ІММГ.

гадати, що з ним насправді сталося: помер від хвороби, був убитий «урками» чи розстріляний енкаведистами? Навряд чи вірила офіційній версії і його вдова Тетяна Тимофіївна, яка, як вже було цитовано вище, 24 листопада 1961 р. писала до Військової колегії Верховного Суду СРСР: «Зная своего мужа, как чес[т]ного порядочного человека не способного ни на какие гнусные дела, я не допускаю мысли, что он где-то может быть живым и забыть о своей семье. Считаю, что его нет в живых». Зрештою, чи вірили своїм поясненням самі автори — чиновники могутніх силових установ? Мабуть, щирішою була відповідь з Управління СБУ по Луганській області від 3 квітня 2000 р.: «...освобожден из мест лишения свободы 10 февраля 1943 г. и якобы (виділення наше. — М. К.) выбыл в Ю[жно]-Казахстанскую область, с. Ванновка»¹⁹.

Лев Грушевський. 1930-ті роки. Фото з зібрання М. Донцової. Публікується вперше

Тетяна Грушевська. 1960-ті роки. Фото з зібрання М. Донцової. Публікується вперше

Вищенаведені документи є не лише унікальним джерелом з історії роду Грушевських. Вони черговий раз засвідчують злочини сталінізму, безсилля людини перед тоталітарним режимом. Це трагічне листування може стати в майбутньому цінним джерелом не тільки для істориків, але й для митців, які відображатимуть життя людей тієї доби.

¹⁹ Документ зберігається у фондах ІММГ.

ΔΖΕΡΕΛΛ

Листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського (1896–1927)

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687) зберігається 137 кореспонденцій В. М. Перетца до М. С. Грушевського, вміщених у цій публікації, зокрема: листів — 88, поштових карток — 16, візитівок — 10, карток — 5, записок — 18. Всі кореспонденції написано власноруч. Більшість з них — на звичайних аркушах білого кольору. Окремі листи написано на аркушах із зошита в клітинку чи в одну лінію. 16 поштівків, які називалися «открытое письмо», «почтовая карточка», «korrespondenz-karte», «carte-postale», написано на спеціальному стандартному бланку зі щільного паперу жовтуватого кольору. Окремі записки написано на відірваних клаптиках паперу. Два листи написано на бланку «Женские курсы, учрежденные профессором М. В. Довнар-Запольским», один — на бланку «Українське Наукове Товариство у Києві».

У листуванні В. М. Перетц користувався чорним чорнилом, за винятком чотирьох листів, написаних червоним чорнилом. Кілька коротких кореспонденцій написано чорним олівцем. Почерк автора не завжди піддається прочитанню. Значну кількість слів, прізвищ, назв періодичних видань, книжок тощо автор писав скорочено, як, напр.: особ. — особ[енно]; отд. — отд[ельное]; д-ра Ф. — д-ра Ф[ранко]; Ор. Л. — Ор[ест] Л[евичкий]; Довн., Д-р — Довн[ар-Запольский]; Л-да — Л[обо]да; К. ст. — К[иевская] ст[арина]; Зап., Запис. — Запис[ки] і т. д. До свого адресата — М. С. Грушевського — звертався (у більшості кореспонденцій) «Многоуважаемый Михаил Сергеевич!», «Дорогой Михаил Сергеевич!», «Многоуважаемый Голова!». У листах, написаних українською мовою, — «Дорогий мій Михайло Сергієвичу!», «Високоповажаний Добродію!», «Шановний Добродію!», «Вельмишановний Михайло Сергієвичу!», «Високоповажаний Михайле Сергієвичу!». Закінчувався лист підписами: «Желающий Вам всего хорошего...», «Уважающий искренно Вас...», «Ваш В. Перетц» (один із найбільш вживаних варіантів), «Преданный Вам...», «Ваш преданный...», «Искренно Ваш...», «Искренно преданный Вам...».

Хронологічні рамки листування за роками: 1896 — 1 лист, 1905 — 4, 1906 — 12, 1907 — 14, 1908 — 34, 1909 — 21, 1910 — 10, 1911 — 11, 1912 — 10, 1913 — 8, 1914 — 4, 1927 — 1, б/д — 7. Листів з повною датою (число, місяць, рік) — 76; листів, де вказано число та місяць написання — 20; листів з ймовірною датою написання, встановленою упорядниками за змістом — 34; листів недатованих — 7. Автор вказував дату та місце написання листа у верхньому правому чи лівому кутку або внизу, після тексту, ліворуч. Число та рік написання — арабськими цифрами, місяць — римськими, через крапку чи риску. У листуванні користувався різними

стилями календаря, тому упорядниці вказали дату листів за новим та старим стилем (окрім листа за 1927 р.). Редакційні вказівки на місце та дату написання подаються незалежно від наявності та місця авторської дати над текстом праворуч. Дата та місце написання, встановлені упорядниці, вказуються у квадратних дужках. Листи (чи скоріше записки), зміст яких не дозволяє встановити навіть ймовірну дату написання, вміщено наприкінці. На думку упорядниць короткі записки з ймовірною датою написання та недатовані написані автором у періоди, коли М. С. Грушевський перебував у м. Києві, а В. М. Перетцу необхідно було вирішити те чи інше питання (напр., не було змоги прийти на засідання УНТ через зайнятість чи хворобу; повідомлення про одержання гонорару за статтю тощо).

Нумерація листів та приміток — наскрізна, до кожного листа дублюється місце та дата написання (за відсутності дати обґрунтовуються ймовірні місце та дата написання листа). Виправлено чоловічі прізвища у російськомовних листах, які закінчуються на -ко та вживаються у різних відмінках, як: Огиенко, Франко... відповідно до правил українського правопису. Тексти подано за автографами. Всі листи, окрім дев'яти, написані російською мовою, які передано за сучасним російським правописом, україномовні — передано без змін. Непрочитані та слова, прочитання яких сумнівне, позначено трьома крапками у ламаних дужках, скорочення слів — у квадратних дужках. Назви періодичних видань, статей, книг передано за сучасним правописом та взято в лапки. Авторські підкреслення у листах позначено курсивом.

Головні теми, які заторкуються у листах, зокрема за 1896–1914 рр., це — публікація статей В. М. Перетца та його учнів в «ЗНТШ», «Записках УНТ», організація роботи УНТ (підготовка статей до публікації, коректорські роботи, придбання шрифту, контакти з друкарнями тощо), запровадження українських кафедр у Київському університеті, заміщення посади очільника кафедри російської історії в Київському університеті, на яку за конкурсом подавав свою кандидатуру М. С. Грушевський, XIV археологічний з'їзд (1908), конфлікт 1913 р. в НТШ. Нами не виявлено листів В. М. Перетца до М. С. Грушевського за період 1915–1926 рр., хоча у листі за 1927 р. В. М. Перетц нагадує, що два роки тому звертався до М. С. Грушевського листовно, та говорить про своє добре ставлення до адресата від початку їхнього листування, хоча акценти останнього листа свідчать про протилежне. В. М. Перетц уже був на той час одностороннім секретарем ВУАН А. Ю. Кримського, який, як свідчить його епістолярій, «не вітав» повернення М. С. Грушевського («приїжджого емігранта») в Україну. На загальних зборах академії 3 травня 1928 р. Володимир Миколайович, висунувши кандидатуру А. Ю. Кримського на посаду неодмінного секретаря, вів боротьбу з українською частиною академії, яка виставляла на цю посаду кандидатуру О. В. Корчака-Чепурківського.

Листи публікуються повністю вперше. Фрагментарно використовувалися у публікаціях дослідниками наукової та педагогічної діяльності В. М. Перетца.

До публікації листи підготували кандидат історичних наук В. Сергієнко (передмова, тексти — арк. 1–100, 203–204) та В. Шульга (тексти — арк. 101–202, археографічна передмова, коментарі).

№ 1

Петербург, 26 (14) лютого 1896 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич,

Благодарю Вас от души за Ваше приветствие и в свою очередь пожелаю Вам здоровья, благополучия и прохождения избранного Вами поприща с таким же блестящим успехом, до каких Вы проходили его доселе.

Приношу Вам также признательность за память о моей просьбе и распоряжении об аккуратной высылке мне изданий «Товариства». Согласно Вашему совету я внесу причитающуюся за них сумму сразу при свидании с Вами либо к концу года.

Относительно печатания текста «Энеиды»¹ позволю себе высказать пока соображения, что переиздание нескольких текстов вряд ли пригодно. Достаточно дать один критический текст, т. е. восстановленный в том виде, в каком он мог выйти из-под пера Котляревского, и основанный на сравнении всех первых изданий до Кулишова² — включительно, если не удастся добыть рукопись Котляревского. Внизу каждой страницы могли бы быть указаны отделы различных печатных текстов, а примечания могли бы быть отнесены к концу. Значение текста 1798 г. я пока не выяснил еще себе и не могу решить, стоит ли его перепечатывать. Во всяком случае из него следовало бы воспроизвести фототипию или другим подходящим способом заглавный и два следующих листа.

С Пыпиным³, к сожалению, я никогда не состоял в переписке, и потому удобнее Вам самим как редактору издания списаться с ним.

Книга г. Студинского⁴ мне понравилась; кажется, она содержит меньше промахов, чем книга г. Франко⁵, но я не занимался специально тою эпохою литературы и потому не могу дать авторитетной оценки.

Крепко жму Вашу руку. Желающий Вам всего хорошего Перетц.

14/26 февраля.

ЦДІАК України. Ф. 1235 Оп. 1. Спр. 687. Арк. 190–191. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Київ, 14 (1) липня 1905 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам давно обещанную статейку для «Записок»; когда научусь, буду писать прямо по-украински, теперь она потребует перевода. Если это почему-либо окажется неудобным и статья — обременительна для «Записок»⁶ или неподходяща[я], то не стесняйтесь и верните её, но по возможности не задерживая на долгий срок, чтобы я мог пристроить её в другое место. Условия мне известны; просил бы только за мой счет сделать 50 оттисков в обложке, стоимость их вычесть из гонорара.

Вам, вероятно, известно все, что мы переживаем. Может быть, осенью придется и мне, как члену союза, подвергнуться остракизму и покинуть киевские горы, и

если я сумею устроить свои дела больше или меньше прилично, то думаю предпринять поездку — между прочим в Львов и Краков: позаняться и людей посмотреть.

Прошу засвидетельствовать мое уважение и передать привет д-ру И. Франко.

Если у Вас принято — желал бы иметь корректуру, боюсь, чтобы не было вранья в текстах; особ[енно] по славянской части — все типографии невероятно врут.

Уважающий искренно Вас Ваш В. Перетц.

Киев, Университет. Влад. Ник. П.

(а до 20 августа — на даче, Полт[авская] губ[ерния], почт[овая] станц[ия] Лазорки).
1905.VII.1.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 1–1 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 3

Лазорки Полтавської губ., 22 липня (4 серпня) 1905 р.

Австрия. Львов. Österreich. Ungarn. Lemberg.

Лазорки. 22.VII.1905.

Наукове товариство імени Шевченка,
для професора М. С. Грушевського.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Я получил Ваше уведомление относительно полученной Вами моей статьи. Прошу прислать мне корректуру с *моим* оригиналом; если это невозможно или затруднительно, я просил бы особенно внимательно проверить цитаты и отд[ельные] слова из источника, чтобы не вышло путаницы: филолог[ическая] работа требует большой точности.

С почтением, Ваш В. Перетц.

Полт[авская] губ[ерния], ст[анция] Лазорки, санаторий Гонци (до 20 авг[уста]).
1905.VII.22.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 11–11 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 4

Лазорки Полтавської губ., 30 (17) серпня 1905 р.

Австрия. Österreich. Ungarn. Львов. Lemberg.

Лубны Полтавской г. 19.08.1905.

Товариство імени Шевченка.

Профессору М. С. Грушевскому.

Lemberg. Lwow. 9.8.05.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Возвращаю корректуру; прошу дальнейшую посылать по летнему адресу до 10-го сент[ября] нов[ого] стиля; после — в *Киев*, университет. Набор прекрасный и в славянщине очень мало опечаток. Уважающий Вас В. Перетц.

Забыл Ваш адрес! Лазорки Полт[авской] губ[ернии]. VIII.17/30.1905.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 15–15 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 5

Київ, 7 жовтня (24 вересня) 1905 р.

Проф. Михайлу Сергеевичу Грушевському.

Київ. 24.IX.1905.

Ялта, дача Джалита, 10.

Ялта Таврич. г. 19.IX.1905.

Австрія. Lemberg Lwow. <...> 05

Київ, Назарьев[ская], 9. IX.24.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич. Посылаю Вам одновременно корректуру, согласно указаний заведующего типограф[ией] Товариства. Будьте любезны, когда проездом посетите Киев, не минуйте меня, по крайней мере, известите, где Вас найти; мне очень важно повидаться с Вами. Уважающий Вас В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 16–16 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 6

Київ, 26 (13) лютого 1906 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич

Прошу Вас, известите, могла бы Вам для «Записок» пригодиться статейка о Весп[асиане] Коховском⁷, польском поэте XVII в. и об его отнош[ении] к украинцам и Хмельн[ицкому], которых он часто задевает в своей «Поэзии». Если годилась бы — я бы прислал, нет — двинул бы в «К[иевскую] старину», но ее читатели польского яз[ыка] не знают, а Кох[овский] есть любопытные параллели к виршам украинцев, напр[имер], на Берестецкую битву. За сим — не нужны ли Вам рецензии на «Опис[ание] рукоп[исей] Новоспасск[ого] мон[астыря] в Москве»⁸ (есть нечто о А. Курбском в изгнании)⁹ или о II т. «Опис[ания] Библиотеки Общ[ества] Ист[ории] и Древн[остей]»¹⁰? Если нет готовых — я вышлю в скором времени. Давно собирался написать об этом, но захворал — и довольно серьезно, лежал месяц.

Уважающий Вас В. Перетц.

906. II/13. Назарьевская, 9, 11.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 150–151. Оригінал. Рукопис.

№ 7

Київ, 6 березня (21 лютого) 1906 р.

Österreich. Ungarn. Австрія.

Київ. 21.II.1906.

Львов. Lemberg.

Наукове Товариство імені Шевченка,

для проф. М. С. Грушевського

21.II.906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Пишу о II вып[уске] «Опис[ания] р[укописей] Общ[ества] Ист[ории] и Др[евностей]»¹¹. I-й — Вы верно забыли — вышел еще в 1846 г., сост[авленный] Строе-

вым¹². Не поздно ли писать о Петрове (III вып[уск] «Опис[ания] Киев[ских] рукоп[исей]») ¹³. Получили ли Вы 2 вып[уск] моего обзора «Описания» за 1902–1905 гг.? Если нужно — напишу и о Петрове. Могу дать обзор 1) изданий Акад[емии] Н[аук] по ц[ерковно]сл[авянскому] и др[евне]р[усскому] яз[ыкам]. 2) скорей, по-моему, в «Изв[естиях]» и «Сборн[ике]» Акад[емии]. 3) в «Р[усском] ф[илологическом] вестн[ике]». «Arch[iv für slavische Philologie]» ¹⁴ Ягича на себя не беру. Затем — нужно ли все или только то, что касается украинского яз[ыка] и диалектологии? О последнем — очень мало материалу. Назначалась для «К[иевской] ст[арины]», потому длинна.

Ваш В. Перетц

Посылаю рецензию на «О[бщество] И[стории] и Др[евностей]» ¹⁵ и статью о Ковховском.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 3–3 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 8

Київ, 11 квітня (29 березня) 1906 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Письмо Ваше я своевременно получил, но с ответом замедлил, ибо все хвораю, болезнь серьезная — аппендицит и требует операции. Когда еще решусь — не знаю. У меня готова статейка об украинском поэте нач[ала] XVIII в[ека] Климовском ¹⁶, о коем я раньше писал ¹⁷, а к тому же Срезневский издал две его дидактич[еские] поэмы ¹⁸, которых я в свое время тщетно доискивался в академич[еской] библиотек[е]. Ежели годится — известите. Можно пустить и в виде рецензии, надо только переставить ссылку на мою работу 1903 г. и Срезн[евского] 1905 вверх, перед текстом. Займет от 6 до 7 печ[атных] страничек. На опись рукоп[исей] Петрова дам на днях рецензию. Обзор беру на себя следующих изданий: «Р[усского] ф[илологического] вестника» за 1905 г., «Изв[естий]» А[кадемии] н[аук], 1905 г. и «Ж[урнала] М[инистерства] н[ародного] пр[освещения]», 1905 г. — буду касаться только статей по языку, а все, что касается украинск[ого] яз[ыка] и литер[атуры], буду реферировать подробнее прочего.

Сегодня получил 69-й том «Записок» Тов[ариства] = XV, вып[уск] I, 1906 г. и немало удивился, прочтя рец[ензию] І[вана] Фр[анка] о моей брошюрке ¹⁹: это не продолжение моих «Памятников р[усской] драмы эпохи Петра В[еликого]» ²⁰, а небольшая брошюрка же, где как раз мною и даны под I–VII польские и украинские интермедии, откуда и название всей работы. Я послал полный комплект Вам, Вл[адимиру] Гнатюку и конечно уж Ів[ану] Яковлевичу. Вероятно, он не получил I-го выпуска, отсюда и недоумение. Если надо или если пропала моя посылка — вышлю снова. Кстати, 68-го тома «Записок» я так и не получил — наша почта, особ[енно] идущая из Галичины, ужасно мерзко работает.

Привет Вашим уважаемым коллегам. Жду ответа от Ів[ана] Яковл[евича] на письмо, которое я писал ему нед[ели] 2 тому назад ²¹. При случае прошу напомнить. Книгу я ему наконец-таки выслал чрез университет.

Уважающий Вас В. Перетц.
О Климовском — известите открыткой. Пойдет ли мой Коховский?
В. П.
С праздниками!
III.29.1906, Киев.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 12–13 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 9

Київ, 26 (13) квітня 1906 р.

Österreich. Ungarn. Lemberg. Австрия. Львов.
Наукове Товариство імені Шевченка.
Редакція «Записок».
Проф. М. С. Грушевському.
Lwow. 04.06.

Киев. 13.04.06.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Потерян Ваш адрес и потому пишу в ред[акцию] «Записок». Посылаю оттиски тех матер[иалов] по ист[ории] театра, о частице кот[орых] был отзыв д-ра Ф[ранко]. Посылаю на его имя. Свой экз[емпляр] получите от него. Одноврем[енно] отправляю Климовского. А что сделалось с Коховским? Если не годится — верните, я устрою здесь. О Петрове ужасно мне писать! М[ожет] б[ыть], можно выкроить что-нибудь из моей большой рецензии? Она у Вас есть? В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 196–196 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 10

Київ, 12 травня (29 квітня) 1906 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам обширную рецензию на опис[ание] рук[описей] Петрова, написанную моим слушателем Сергеем Ивановичем Масловым²², которого рекомендую Вашему вниманию и на будущее время. Его специальные работы возвращаются в области украинской литературы XVI–XVII и XVIII вв. Автору нужны оттиски, он за них заплатит.

На днях пошлю Вам рецензии, занят ужасно: все будние дни с утра до вечера экзамены в унив[ерситете] — и в комиссии, и полукурсовые, и в гимназии, и в театр[альной] школе Лысенко²³. Совсем сбился с ног. Что у Вас в Товаристві? Я получил письмо от В[асилия] Щурата²⁴, пишет про какой-то раскол, чей-то выход... — ничего не пойму²⁵.

Уважающий Вас В. Перетц.
29.IV.906.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 33–34 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 11

Київ, 18 (31) травня 1906 р.

Австрія. Галиція. Львов. Österreich. Galizien. Lemberg.
Наукове товариство імени Шевченка.
Редакція «Записок». Профессорови М. С. Грушевському.
Lwow. 1.6.06.
Київ, 18.V.1906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Фамилия моего юноши не Мосолов, а *Маслов*, не допустите опечатки. За сим будет ли ему гонор[ар]? Вообще полагается ли таковой за рец[ензии]? На днях пришлю еще нечто. Не пригодится ли для «Літ[ературно]-Наук[ового] Віст[ника]» статья: «Украинцы в отзывах иезуитов-миссионеров в России при Петре В[еликом]»²⁶? Только опять надо перевести. Засим дает ли «Віст[ник]» гонорар? Не удивляйтесь: я хвораю, 2-го еду в Лозанну оперироваться. (На обр[атном] пути буду во Львове в конце июня ст[арого] ст[илия].) Посему деньги — хоть и по мелочам — не лишни. Борюсь теперь в унив[ерситете] за украинск[ие] кафедры²⁷ и — увы — один; помогают лишь Павлуцкий²⁸ и немец Лециус²⁹.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 10–10 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 12

Лозанна, 22 (9) червня 1906 р.

VI.22/9.1906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Пишу Вам из Лозанны, где ожидаю операции. Если она сойдет благополучно, то, немного оправившись, надеюсь в начале июля, вернее в половине — посетить Львов и порыться в тамошних библиотеках. Мне нужны старые поэты польские. Где я их могу достать? Вероятно, у Оссолинских³⁰. Но как туда попасть? Хочу прибегнуть к Вашему просвещенному содействию и к помощи И. Я. Франко, к которому обращаюсь с тем же.

Будете ли Вы в указанное время в Львове? Будут ли открыты библиотеки? Мне хотелось бы сунуться к ставропигийцам, но ведь я для них, пожалуй, хуже чёрта. Кое-что любопытно было бы посмотреть и в рукоп[исях] Нар[одного] дома³¹, описанных Свенцицким³².

Как поживают «Записки»? Там в последних книжках для меня масса любопытного. Скоро ли окончится статья Ф[иларета] Колессы³³?

Если Вас не затруднит, то прошу Вас, черкните два слова. Между прочим — заметили ли Вы мою статью в «К[иевских] откл[иках]» об укр[аинских] кафедр[ах] в унив[ерситете]? Какое она произвела впечатление? Осенью хочу обработать и пустить особою брошюрой. Только уж очень наш унив[ерситет] черносотенный!

Напечатана ли статья моего ученика Маслова? Получили ли Вы мою статейку о Климовском и другую об украинцах в отзывах иезуитов? Годится ли она куда-нибудь? Не годится — верните, я её осенью пристрою к делу.

Кстати, дается ли в «Зап[исках]» гонорар за рецензии? Мой хлопец пока заинтересован лишь в 10–20 оттисков (в...), но если он Вам пригодится — употребляйте его. Он пишет большую работу о Кир[илле] Транквилл[ионе]³⁴ и хорошо знает укр[аинскую] литер[атуру] XVI–XVII вв. Может писать и по-украински. У него есть и этногр[афические] материалы из Полтавщины.

Если мне что-нибудь причитается за статьи и рец[ензии], то прошу посылать, буду сам во Львове. Забываю, жаль, Ваш адрес и адрес Наук[ового] товар[иства] и редакции. Прошу сообщить. Простите, что засыпал вопросами и просьбами. Мое почтение супруге.

Ваш В. Перетц.

Suisse, Lausanne, poste restante.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 17–18 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 13

Лозанна, 3 липня (21 червня) 1906 р.
21.VI.[1]906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Жалею, что не застал Вас; слышал, что Вы уезжаете. Надолго ли³⁵? Вдгонку шлю Вам статью и рец[ензию] для «Записок». М[ожет] б[ыть], статья пригодится для «Miscellan[ea]». Скоро ли будете в Киеве? Поклон Ив[ану] Як[овлевичу]. Украинцы-студ[енты] до сих пор тянут, не подают своего заявления в Совет. Почему?

Могу ли я рассчитывать:

1. Что статья моего уч[еника] Розова о этике грамот укр[аинских] (листов 6–7) может быть напеч[атана] в «Записках»³⁶ к маю, если он её даст через месяц.

2. Могу ли я надеяться, что мои «Деякі уваги і матеріали» — *о вертепе* (листов около 8–10) могут быть напечатаны в «Зап[исках]» 1907 года³⁷?

Спрашиваю потому, что моя статья о вертепе по конструкции будет отчасти напоминать последние главы труда И[вана] Як[овлевича] Фр[анко], т. е. будет пересказ на стороне *материала*, а таковым совестно засорять очень журнал, даже и ученый. Очень был бы рад, если б моя статья пошла листа по 3 на номер. Я бы сейчас прислал часть. Меня торопит очень Стешенко, который сейчас был у меня. Ему для его работы необходимо дождаться появления моей статьи.

Знаю, что Вы очень заняты, но все же прошу уведомить о получ[ении] моих статей и ответить на вопросы. Жду полемики о *Щурате* с нетерпением³⁸.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 19–20 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 14

Лозанна, 30 червня (13 липня) 1906 р.

Lausanne

30.VI/13.VII.906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Я полагал, что, вылежав в клинике, успею до 10 июля захватить еще во Львов. Но теперь вижу, что вследствие моей крайней слабости мне придется пролежать гораздо дольше, чем требует сама операция. Если я смогу вернуться в Россию, то только в самом конце июля ст[арого] ст[иля]. Вот почему прошу Вас, если возможно, перевести сто рублей, о которых Вы мне писали, сюда в Лозанну по почте (немедля) на мое имя (poste restante). Это тем более мне будет полезно, что *расходы оказываются более, чем я предполагал*. Если же Вам это неудобно, известите, где и у кого во Львове я смогу получить эти деньги. М[ожет] б[ыть], д[окто]р Фр[анко] будет в это время в городе? Я ему писал, но ответа не получил. А мне хотелось бы очень познакомиться с этим замечательным человеком лично.

Искренне уважающий Вас В. Перетц.

Поклон Вашей уважаемой супруге. Извините, писал лежа на спине — лежу уже 10 суток. В. П.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 24–25 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 15

Київ, вересень – жовтень 1906 р.³⁹

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам две рец[ензии]. Прошу выслать Маслову оттиски его статьи и ежели будет — то и гонорар. Адр[ес]: Киев, Кузнечная, 30, кв. 1, Серг. Ив. Мву. Идею о брошюре по вопросу об украинских каф[едрах] приходится отложить — не своевременно! Ждем опять студенческих беспорядков — наш Совет ведет себя по-провокааторски, то разрешая, то воспрещая сходки. В воздухе тяжело. Работаю массу — но без толку и без пользы. Поклон мой уважаемому Ив. Як. Франко. Ваш В. Перетц. Прошу Вас, ежели пойдет моя статейка — дать мне хоть 10 оттисков. О Коховском — не дали ни одного.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 194–194 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 16

Київ, 18 (5) грудня 1906 р.

5.XII.906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Охотно исполняю Ваше предложение. Розова я известил и, наверное, он до января (нашего) доставит Вам если не всю работу, то большую её часть.

Гр[аф] Де ла Барт⁴⁰ также не откажется, хотя я предупреждаю, что он как лектор, пользующийся большим успехом, — пожелает приличного гонорара, не считаясь с подпиской.

Со своей стороны, мог бы я предложить реферат, читанный мною в Киеве, о думах, но это, кажется, слишком элементарная вещь. Впрочем, для тех, кто не читал более солидного, м[ожет] б[ыть], и пригодится. На днях переработаю и пришлю. Или, м[ожет] б[ыть], подождать Вашего приезда и сдать Вам лично? Жду ст[атьи] Брюкнера⁴¹. Не имею известий, получили ли Вы мои заметки о старых текстах песен. Там же была и рецензия.

Мне совестно, что я в долгу перед «Записками». Когда выйдет VI вып[уск] 1906?

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 21–22. Оригінал. Рукопис.

№ 17

Київ, 20 (7) грудня 1906 р.

7/20.XII.906.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам статейку о думах⁴². Популярно я писать не умею — не одарил Господь талантом. Годится — возьмите; нет — не надо. Ежели пойдет — не скрою — хотел бы получить нечто за сие. Де ла Барту писал, он Вам даст ответ, сотрудничать будет. Жду полемики Брюкнера.

Ваш В. Перетц.

Известите, когда будете в Киеве, чтоб не разминуться.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 23. Оригінал. Рукопис.

№ 18

Київ, 13 квітня (31 березня) 1907 р.

31.III.1907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Вчера в факультете обсуждался вопрос о замещении свобод[ной] вакансии профессора русской истории, после смерти проф[ессора] Голубовского⁴³. Уже за неск[олько] дней Юзefович предсказал в своей газетке⁴⁴, что я и Довн. З. будем проводить Вас; Василенко в «К[иевском] гол[осе]» дал ему отпор⁴⁵ в той части статьи, где заступился за нас, а в другой — отметил необходимость приглашения специалиста по истории Украины, именно — Вас. Он несколько поспешил и делу повредил, о чем подробнее при свидании. Теперь дело стоит так: установив в принципе, что нашему ф[акультету] необходим проф[ессор], могущий читать историю Древн[ей] Руси до монголов — так поставил дело Довнар — факультет отложил обсуждение вопроса о лице до след[ующего] заседания. Предлагались:

Данилевич (не магистр)⁴⁶, Линниченко⁴⁷, Ляскоронский Вас[илий]⁴⁸ и Вы. Конечно, при конкурсе — если бы Вы пожелали принять в нем участие — солиднее Вас не было бы никого. Но 1) согласитесь ли Вы выступить конкурентом? 2) М[ожет] б[ыть], предпочтете, чтобы Вас рекомендовала группа проф[ессоров]: Антон[ович], Довн[ар], Павлуцк[ий], я и двое немцев; или же 3) М[ожет] б[ыть], Вы вовсе махнули рукой на Россию и Вас не прельщает *экстраординатура* в Киеве после Львова?

Вот три вопроса. От Вашего ответа зависят дальн[ейшие] действия со стороны Вашего покорн[ого] слуги. Вероятно, о том же Вам напишет Вл[адимир] Бониф[атьевич]. В ф[акультете] есть надежда, что Вы получите (если Дашк[евич] не явится) $\frac{1}{2} + 1$ или 2 голоса членов. В Совете — дело темное! Что делать?

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 29–30 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 19

Київ, 1 травня (19 квітня) 1907 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Оставляю Вам начало (1-ю полов[ину]) статьи Огиенко⁴⁹ для «Записок»⁵⁰; окончание написано, но автор хочет переписать так же четко, чтобы не было затруднений для набора. Я принесу конец в субб[оту] на Святой или — в пон[едельник], вт[орник] на Фоминой. Ваш В. Перетц. 19.IV.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 39–39 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 20

Київ, 9 червня (27 травня) 1907 р.

27.V.1907 ст[арого] ст[иля], Киев.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

1-го числа я выезжаю из Киева на дачу, но всю корреспонд[енцию] прошу адресовать на университет, в том числе и коррект[уры]. Надеюсь, жена меня отпустит числа 12–14 июня (ст[арого] стиля) во Львов, где я поищу книг, и если не найду, в чем нуждаюсь — поеду в Краков на неделю. Обращаюсь к Вам с просьбой — если возможно, двиньте в печать статью Огиенко. Она, вероятно, займет листов 5, а то и 6, почему придется её поместить в 2-х книжках. Автор просит исплотать ему *корректуру*, кот[орую] следует послать в «М[алый] Брусилов, Ив[ану] Ив[ановичу] Огиенко». Вертеп допишу уже на вакациях. Замучен экзаменами <...> «деятельностью» по унив[ерситету] и курсам, расписаниями, обозрениями и прочей канцелярщиной.

На днях был в Наук[овому] товар[иствi]⁵¹ — выясняется из хода дел, что *необходимо не оно*, а украинск[ий] клуб: прется сила народа, Дурдуковские, Ефремовы — tutti quanti [і всі інші]; народ все хороший, живой, но к науке — простите — ни

одним боком не прикосновенный. С такими сочленами Ваш превосходный план не может быть выполнен. Да и нет авторитетного главы! Вас нет, а Наум[енко]⁵² желает совсем не того, чего желали бы Вы, да и я тоже.

Нужно было бы для ядра, для научной работы тихо привлечь без литавр и пушек — человек 7–8 славян[оведов] да 8–10 историков, а остальные — могли бы быть без большой обиды «членами-соревнователями»; ведь работаю же я для Наум[ового] тов[ариства] Шевч[енка] не будучи его членом! Разве это так необходимо? А то — добавьте к названным — Черняховских, не ведомых никому молодых людей, каких-то підпанків — неведомых даже и в публицист[ике] — все это по параграфу Устава должно изображать «ученых, самостоят[ельно] работающ[их] на поприще украинск[ой] науки»! Милые люди, но их цели и идеалы — не идеалы научного общества. Ваш брат, Ал[ександр] С[ергеевич], усердно доказывал, что публицистика — наука⁵³ и что Ефремовы — ученые. Плачевна должна быть наука, считающая в рядах своих работников таких специалистов! И все — погоня за количеством в ущерб качеству, да партийные счета, разъедающие украинскую интеллигенцию едва ли не больше, чем русскую. Грустно — ужасно. М[ожет] б[ыть], я написал такое, что Вам не понравится. Но верьте — с болью писал! Когда соберусь — напишу. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 37–38 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 21

Київ, 23 (10) червня 1907 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

На днях — числа 15 или 16 ст[арого] ст[иля] — я хочу выбраться из Киева и поискать кое-чего во Львове. Боюсь, однако, что унив[ерситетская] библиотека будет закрыта. Поэтому прошу Вас убедительно, по получении этого письма дайте за мой счет телеграмму — одно слово: «открыта» в университет, или — «закрыта» с указанием числа, до кот[орого] библи[отека] может быть посещаема (по нов[ому] стилю). Мне необходимо разыскать старые издания (а если есть — то хоть и новые) польских поэтов XVII в. Если мои поиски во Львове будут неудачны, хочу далее проехать в Краков⁵⁴. Моим планам угрожает только состояние моего здоровья. 3-го числа жена меня насильно увезла из Киев[а], как только окончились экзамены: нервная прострация до полной автоматичности и вечный мой враг — желудок.

Теперь я при[о]бодрился, но боюсь, что перевозка вещей (завтра и послезавтра) на новую кварт[иру] снова ослабит меня.

Шлю привет от себя и жены Вашей уважаемой супруге и маленькой украинке.

Поклон Ив[ану] Яковл[евичу]. Будет ли он во Львове? Завидую его выносливости и преклоняюсь пред его стоицизмом.

Преданный Вам В. Перетц.

10/23.VI.1907.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 35–36. Оригінал. Рукопис.

№ 22

Ворзель Київської губ., 26 (13) липня 1907 р.
13.VII.1907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Уже прошло 5 дней, как я написал фельетон для «К[иевских] вестей» о своих галицких впечатлениях. Не моя вина, если они печатают сенсационный роман «Маргарита», а «собств[енному] сотр[уднику]» не дают места. Дома застал все в порядке и, думаю, напрасно спешил, хотя Н[еонила] Ив[ановна] и была очень довольна моею аккуратностью. Живу на даче, мокну под дождем и зябну. У нас холода, 11–13° обычны. Никого в Киеве не видал. Прочел, что бедный Иван Николаев[ич] подвергся обыску⁵⁵; хорошо еще, что не попал ни за что — ни про что в кутузку!

У нас на днях переобыскали, напр[имер], всех Кузнецовых в Киеве в расчете, что один из них окажется крамольником... Все возможно.

Я строчу отчет о командировке, в котором между прочим рассказываю, как мне не разрешили списать интермедии у Оссол[инских], ссылаясь на то, что восемь (!) лет тому назад какой-то д[окто]р Крчек⁵⁶ их списал. Спрашиваю, – если польск[ий] ученый в Петерб[урге] или Киеве окажется в аналог[ичном] положении — воспретят ли ему сделать копии или нет!? Думаю, по отпечатании послать экз[емпляр] в библи[отеку] Оссолинских в назидание. Указанный инцидент имел место в день моего отъезда и немало меня сконфузил.

Жду к себе К[онстантина] Ив[ановича] Ар[абажина]⁵⁷, от которого сейчас получил письмо. Он в нервах бедный.

С вопросом о каф[едре] пока ничего не слышно, все в разъезде.

Шлю привет многоуважаемой Марии Сильвестровне. Моя Неонила Ивановна присоединяется ко мне и шлет при сем выражения благодарности за любезное ко мне отношение. Как поживает маленькая белая мышка?

Искренно преданный Вам В. Перетц.

Киево-Ковельская жел[езная] дор[ога], платформа 34 версты, д[ом] № 4.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 40–41. Оригінал. Рукопис.

№ 23

Ворзель Київської губ., 4 серпня (22 липня) 1907 р.
22.VII.907.

Посылаю Вам, многоуважаемый Михаил Сергеевич, свой фельетончик, касающийся львовских впечатлений. Не сердитесь, что так легковесно. Живу на даче, езжу кажд[ый] день в город — чиню зубы и потому в скверном настроении и ничего не делаю.

Написал отчет о поездке для унив[ерситета] с [закорючкой] полякам. Завтра или послезавтра будет в «К[иевских] вестях» статья Сёгобочного⁵⁸ о «языке Пушкина и Гоголя», на котор[ую] говорят «твердые» и, в частности, Марков — это бу-

дет ответ Флоринскому⁵⁹ и ответ жестокий, ибо — фактический. Неон[ила] Ив[ановна] кланяется Вам и Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

Заявлений на конкурс ни одного еще не поступало.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 14–14 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 24

Ворзель Київської губ., 24 (11) серпня 1907 р.
11.VIII.907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Вчера, будучи в унив[иверситете], я поразился странным объявлением, вывешенным нашим временно и[сполняющим] о[бязанности] декана, пр[офессором] Ардашевым⁶⁰: «С разрешения г[осподина] Министра объявляется конкурс на соискание должности э[кстраординарного] проф[ессора] по каф[едре] р[усской] истории сроком с 10 августа сего года на три месяца. К конкурсу допускаются и магистры». Ловлю Ардашева, роюсь во вновь поступивших бумагах и узнаю, что ректор, получив весной нашу факульт[етскую] бумагу о назнач[ении] конкурса по 1 сент[ября] — взял да и положил её под сукно, а сам запросил г[осподина] министра, *можно ли* объявить конкурс, хотя сие по «автономии» — принадлежит университету без особых на то разрешений министра. Итак, конкурс — отсрочивается до 10 ноября. М[ожет] б[ыть], явятся магистры, м[ожет] б[ыть], Вы будете единственным серьезн[ым] официально кандидатом. На счет Линниченка пока — молчок. Слышал, будто Д[овнар]-Зап[ольский] готов был даже Ляскор[онскому] (Василию) протезировать, лишь бы не иметь конкурента. Вы, м[ожет] б[ыть], знаете, что министерство наше мудро ухитрилось: оно решило затыкать дырки варшавскими проф[ессорами]. Так в Одессу, ввиду неудачного конкурса (никто не был избран), министерство *назначило* 5 варшавских медиков! Возможно, что и у нас, если не выберут Вас, министерство назначит, например, Филевича⁶¹! Думаю, что поэтому черносотенцы будут стараться *никого* не пропустить, дабы с заднего крыльца прошел «союзник» их. Но это только пока мои предположения, а что будет, конечно, предсказать трудно. С возвращением Бубнова, полечившего печень в Карлсбаде, Ваши шансы, думается, улучшатся. Когда будете в Киеве — обсудим.

У нас на даче хорошо, но погода свежая, после 5 дней 25–26° R— вдруг 10° и 7°! Если Вы приедете 25–26, м[ожет] б[ыть], соберетесь к нам, мы на даче будем до 1, 3-го, а то и больше, смотря по погоде. Езды всего час. Поклон от жены и от меня Марии Сильвестровне и Мышуне. Устал я ужасно чего-то и до сих пор не чувствую себя подкрепившимся. Скверное лето. До свид[ания]. Ваш В. Перетц.

Н. В.: Сообщите хоть открыткой, где остановитесь в Киеве! Дал ли Розов конец своей работы? Как дела со статьей [Ивана] Огиенко? Если будет годиться статья о думах — пойдет ли в «Зап[иски]»?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 50–51 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 25

Ворзель Київської губ., 26 (13) серпня 1907 р.
13.VIII.907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Вы уже получили, конечно, мое разъяснение, почему конкурс отсрочен до 10.XI. Можете сидеть в Криворівні доколе желаете. Не сердитесь — я с вертепом попрошу подождать до LXXX книги⁶²! Я так чего-то разбит, что за работу не надеюсь скоро приняться. Завтра надо ехать в город, и я с отвращением думаю об этой поездке. Вчера у меня был наконец Ив[ан] Ник[олаевич] Дж[иджора], провел уютный день, м[ожет] б[ыть], завтра узнаю в Киеве еще что-ниб[удь] и припишу. «Киевлянин» снова поднял травлю на украинцев, на Вас, на Лубенца⁶³ и т. д., задевая всех, сколько-ниб[удь] даже прикосновенных к движению людей. Одна грусть! Мои шлют привет.

Ваш В. Перетц.

Р. S. Ничего нового в унив[ерситете] не узнал!

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 72–72 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 26

Київ, 4 листопада (22 жовтня) 1907 р.
22.X., 12 ночи.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Сегодня прошло второе научное засед[ание] Науков[ого] товар[иства]⁶⁴. Читал только я, народу было мало. А[лександр] Серг[еевич] чем-то захворал и не читал. После засед[ания] Ор[ест] Ив[анович] Лев[ицкий] поднял вопрос об изд[ании] органа общ[ест]вом, предлагал войти в соглашение с ред[акцией] «Украины»⁶⁵. Ему возражали — Стешенко, указавший, что можно войти лишь на *правах полных* хозяев. Я — указавший, что будучи хозяином, надо и брать на себя расходы, а денег у нас нет. Те же жерела, из которых черпают свои финансы Наум[енко] и К^о, могут оказаться для нас закрытыми. Наконец, сказал, чтоб без Вас этого вопр[оса] нельзя ставить ввиду его важности. Наконец Вл[адимир] Ив[анович] Щерб[ина]⁶⁶ — указал, что вопрос важный, а в повестке его нет. Необходимо отложить его решение до Вашего приезда или хоть списаться с Вами.

Потом, гость, о котором мне говорил Стеш[енко], что в Науменке — изверились лица, кот[орые] дают деньги и не хотят будто бы поддерживать «Україну»⁶⁷. Как делать — не знаю. Боюсь, как бы не выскочил опять Науменко с его нісенітницями во образе статей Бараца и т[ому] под[обное]⁶⁸.

Жду указаний. Стешенко напишет также.

У нас зима: -5° R. Вьюга и снег. Я мерзну.

Неделю уже как выхожу, но вялость одолела. Ждем Вас к 9-му. На конкурс подал какой-то д[окто]р богословия из Казани, писавший что-то об архиереях⁶⁹. Других конкур[ентов] пока нет. Савва не думает выступать, хотя его тянет В[ла-

димир] Ст[епанович] Иконн[иков]⁷⁰. Поклон от жены Вам и Марии Сильв[естров-не]. Скоро ли подадите заявление на конкурс?

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 44–45 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 27

Київ, 8 листопада (26 жовтня) 1907 р.
26.X.907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Еще пишу вдогонку: сегодня подал на конкурс заявление Савва — магистр р[усской] истории. Итого уже двое. Намерены ли Вы подавать или отложили это? Не опоздайте. Конкуренты не опасные, но все-таки Савва — точка опоры для украинофобов. Ждем Вашего приезда в Киев. Холера ослабевает. Депутатом прошел Лучицкий⁷¹ и от 1-й курии — Проценко⁷²! Значит 1-м голосом при баллотировке будет меньше, если Луч[ицкий] будет во время неё — в С[анкт]-П[етер]-б[урге]! На днях вышлю бандеролькой материал для баллотир[овки]. Как статья [Ивана] Огиенко, он жаждет <и аз тако жде>.

Не пригодится ли для «Записок» «Визерунок цнот Елисея Плетенецкого»⁷³? Я мог бы издать с предисловием. Но боюсь, не издан ли он где-ниб[удь] раньше.

Помнится, где-то был издан, но где? Не могу вспомнить.

Не знаете ли Вы? Не нужно ли виршиков для «Miscell[anea]»?.. Я выписал уже 2 месяца тому назад из библ[иотеки] Нар[одного] дома две рукописи. Нельзя их как-ниб[удь] поторопить? А если их не выслали и не вышлют — то не могли бы Вы взять их на себя и привезти мне на время? №№: 1) По Свенцицкому № 172 (164); 2) № 102 (еще не описанный Свенц[ицким], 8°, сборничек XVIII в. с «Воскр[есением] мертвых» Кониского⁷⁴.

Поклон многоуважаемой Марии Сильвестровне и маленькой Мышуне.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 42–43 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 28

Київ, 14 (1) листопада 1907 р.
1.XI.1907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Не знаю, получили ли Вы мое письмо, где я писал о новом конкурсante — Савве. Старичок Иконн[иков] сфальшивил и проводит его.

Прошу Вас еще и еще: *если ст[атья] Огиенко еще не напечатана — дайте ему, пришлите или привезите корректуру*; у него есть на страничку дополн[ения], а главное — поправки; лучше внести их в текст, чем печатать особо. Он ждет кор[ректуру] с июня месяца. Адресовать мне, я его всегда вижу, ежедневно.

Несмотря на часть протестовавших членов, Наукове товариство решило взяться за издание «України»⁷⁵, но, к[а]к говорил Тимченко, в размере 6 кн[иг] в год. Впрочем, постановлено передать обсуждение вопроса в оконч[ательной] форме — Раде. Вот теперь я и жалею, что я не в Раде. Впрочем, поторопить разведение секции? М[ожет] б[ыть], я попаду в нее в качестве председателя и т[а-ким] обр[азом] войду по праву в Раду? Без Вас тут и со стариками, и с молодыми — беда. Старики чего-то недовольны, а молодые — не работают. Был у меня на днях — горе-депутат Беяшевский⁷⁶. Тоже скорбит о медленности и нерадостно смотрит на предприятие Науменка и К^о сбыть нам молью траченый товар.

Довнар серьезно болен. У него не то в почках, не то в мочевом пузыре нарыв. Опасались за его жизнь. Но сегодня я узнал, что ему лучше. Эта болезнь еще месяца на два продвинет Вашу баллотировку, так что Вы успеете выслужить от <...> все, что только возможно.

Если б Вы знали, до какой степени меня угнетает одиночество — полное, глухое. Работы масса, изнемогаю, а тут еще всякая мерзость...

Кончаю. Ждем Вас числа 8-го. 9-го я явлюсь к Вам часов в 10 ½ утра, не дам Вам очнуться и заберу либо Вас, либо Ваши документы в университет. Чем черт не шутит! Авось Савву перетакаем! Надо будет только подкрепить медиков и естествоиспытателей своевременно. Поклон супруге.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 46–47 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 29

Київ, 3 (16) листопада 1907 р.

3.XI.907.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Спешу ответить Вам. О чествовании между прочими учреждениями и Товариством В[ладимира] П[авловича] Н[ауменко] — я ничего не слышал⁷⁷, м[ожет] б[ыть], потому, что в соответственных кругах не вращаюсь. Статью об изучении, точнее о ближайших планах изучения украинской литер[атуры] напишу и доложу в секции⁷⁸. Завтрашнее — первое — засед[ание] филолог[ической] секции пришлось отложить — Бубн[ов] назначил засед[ание] ф[акультета] для прений и баллотировки Де ла Барта и так как я писал отчет о работах конкурентов — уклониться от засед[ания] невозможно! Ждем Вас. Кажется, на Вас готовится гром — хоть не из тучи, но из Данилевича⁷⁹: он все как-то иносказательно повествует, что-де есть историки, о которых он теперь готовит рецензии (он член комиссии по оценке конкурентов, Вас и Саввы), пользуются плохо архивными источниками, живут-де далеко от Москвы, а цитируют-де моск[овские] докум[енты], не выдавши их и раз. Это я слышал у Бубнова вчера, и, видимо, при мне Д[анилеви]ч затруднялся говорить, кого он имеет в виду. Если имеет в виду Савву — он бы не постыдился [отпороть] его. Очевидно, готовит пакость Вам, ох уж эти лонаконы!

Жму Вашу руку!

В. Перетц.

А тепер звертаюся до Вас, високошановна Маріє Сильвестровно! Ми з Неон[ілою] Ив[анівною] чекаємо на Вас. Неон[іла] Ив[анівна] робить костюми для дитячого маскараду, і сподіває[ть]ся, що й Ви з Мишкою приїдете до нас на сей маскарад. У нас ще немає [польної рожі], але багато різних «інсектів», себто хрущів, божих коровок і т[ак]е інше. Коли б я мав більше грошів, як звичайно мають звичайні проф[есори], — поїхав би й за границю, чи там до Криму! Тепер сижу у Києві і дуже радий, що ще не вмер. Щирий привіт од Н[ео]ніли Ив[анівни]. В. Перетц. Мое изд[ание] песни о Сагайдачном в «Изв[естиях]» Ак[адемии] наук, 2 отд[еление], 1901 г., кн[ига] 2⁸⁰.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 48–49 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 30

Київ, 10 грудня (27 листопада) 1907 р.

27.XI.1907.

Киев, М[ариинско]-Благов[ещенская], 74.

Многоуважаемый и дорогой Михаил Сергеевич!

Сегодня был у меня Лобода (я все еще не выхожу — хвораю) и говорил, что в комиссию по рассмотр[ению] Ваших трудов избраны ф[акультет]ом: Довнар, Антонович, Иконников, Данилевич, Голубев и Флор[инский]. Этот и сюда втерся! А завтра — воюю с ним по зап[адно]европ[ейской] литер[атуре]! Вот наглость человека быть всезнайкой, ничего не зная кроме юсов! Срок комиссий назначен 1 апреля. Конечно, будет опоздание. Фл[оринский] будет изрыгать хулу. Но Д[овнар] р сказал Л[обод]е, что Савва напрасно думает, что в хвосте за Вами проскочит в случае, если Вас забаллотируют. Сие между нами. О Савве, кроме Иконн[икова], все невысокого мнения. А Благовидова и вовсе устранили: он д[октор] церк[овной] истории, а не р[усской] истории. Данил[евич] — понемногу конституирует филолог[ическую] секцию. Во вторн[ик], 4-го, собираю у себя. Мой Маслов со своей работой, к[ото]рую я хотел в сборник или в «Записки» устроить⁸¹ — сбежал в Нестор[овское] общ[ество]⁸²!

Я задал ему порку, отказался идти слушать его и заявил, что теперь в Нест[оровское] общ[ество], когда там окончат[ельно] засели обскуранты, Кулаковские⁸³ и Яворские⁸⁴ — порядочные люди не ходят. Видно, мне придется и на М[асло]ва махнуть рукой, если дело так и дальше пойдет. Для сб[орника] Наук[ового] тов[ариства] имею в будущем (чрез месяц) статью Огиенко об украинских грамматиках (нового времени) — нечто вроде обзора.

Я измучился и физич[ески], и душевно. Д[октор] Яновский советует на праздники уехать куда-ниб[удь] — наивный человек! Будете ли Вы на святках в Киеве один или с семьей? Неон[іла] Ив[ановна] затеяла для детишек шить костюмы на сцену. Возьмете ли Вы с собой Мышку? Или М[ария] Сильв[естровна] останется

во Львові? Если бы нам удалось провести Де ла Барта — был бы лишний голос за Вас, но, боюсь, что его прокатят на вороных. На днях изготовлю ст[атью] о Елисее Плетенецком, и тогда от нашей секции будет уже 3 статьи листа на 4. Да, стоит ли печатать в обработке и переводе о ближ[айших] задачах филол[огической] секции? Я этот доклад могу расширить в виде прогр[аммы], чтобы было видно, что сделано, чего нет.

Жму Вашу руку, поклон М[арии] Сильв[естровне] и Мышонку от Неон[илы] Ив[ановны].

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 52–53 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 31

Київ, 1907 р.⁸⁵

М[инистерство] н[ародного] п[росвещения].

Женские курсы, учрежденные профессором М. В. Довнар-Запольским.

___ дня 190__ г.

№

Киев. М[алая] Владимирская, 45, кв. 17.

Профессору М. С. Грушевскому

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылка пока еще в ф[акультете] не получена. Хотел вчера справиться, но было поздно. Сегодня меня схватила инфлюэнца. Чтобы сберечь себя на завтра, сижу дома. Не беспокойтесь, не пропадет.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 184–184 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 32

Київ, 1907 р.⁸⁶

Дорогой Михайло Сергеевич!

Посылаю Вам Пташ[ицкого] и Собол[евского] — пользуйтесь. Имею для продажи — конец тех докум[ентов] о монастырских имениях, кот[орые] Вы приобрели. Завтра у меня Совет на курсах до 1 ч. дня. Явлюсь на 1 ¼. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 193–193 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 33

Київ, 8 січня 1908 р. (26 грудня 1907 р.)

Wladimir Perez, docteur is-lettres professeur de l'Université de Kieff

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Завтра (т. е. 27-го) Де ла Барт уезжает в Петерб[ург]. Он просил меня передать Вам статью, что и исполняю немедленно. Прошу не забыть о елке 28-го, в 6 [чекаю].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 54–54 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 34

Київ, до 10 (23) січня 1908 р.⁸⁷

Его Высочородию Александру Александровичу Русову
для М. С. Грушевского от Перетца.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Я не здоров, опасаясь, чтобы от выхода не стало хуже. Статейка набросана — на 4 печ[атных] стр[аницах]⁸⁸, но по новой лит[ературе] я оказываюсь таким профаном, что стыд берет. Хотел бы прочесть сначала Вам этот набросок.

Ваш Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 171–171 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 35

Київ, 8 (21) березня 1908 р.
8.III.1908.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Отвечаю Вам и Марии Сильвестровне разом. И так как «place aux dames» — есть закон цивилизованного общежития — начинаю с Вашей уважаемой супруги. Искренне благодарю за справки о пансионе в Жабьем! Но если [бы] Ваше письмо дошло к нам неделю тому назад, было бы лучше! Жена купила в счет своего наследства дачу по Ковельской дороге, а мне приходится взять на себя ремонт — рублей 300–350, т. е. то, что мы ассигновать можем на поездку. И посему бросив якорь — не можем сдвинуться с места, привязанные этою дачей. Еще раз спасибо за заботу о нас, которая и Вас беспокоила, и тех, к кому Вы обращались.

Теперь к Вам, Михайло Сергеевич! *Типография до сего момента* — 8-го марта — не имеет древнего слав[янского] шрифта. М[ожет] б[ыть], можно набирать новые слав[янские] статьи XVII в. — новым слав[янским]? В тип[ографии] есть на 8 стр[аниц]. Я заходил сам дня 3 тому назад, но там никто ничего не знал. Велел прийти Бондаренко⁸⁹, он был, но не в назнач[енный] час; сказал жене, что в Ак[адемии] н[аук] написано; уже набираются 3 статьи (первые)⁹⁰. Не могу вытянуть статей от *Беляшевского*⁹¹ и *Стешенко*⁹². *Павлуцкий* клянется, что чрез 4 дня при- шлет, но на перевод уйдет дня 4 еще. *Огиенко* сбежал в Брусилов, где при смерти его мать. Если позволите — я бы взял в руки издание, потому что никто ничего

толком не знает. Если типогр[афия] будет так же халатна далее, то придется перейти в другую. Большого беспорядка я не видел. У них нет даже конторской книги для ордеров, и я не мог узнать, написано ли в Пет[ербург] и Москву.

Для второй книги: чрез 5 дней будет готова моя статья о Житецк[ом]⁹³, готовы: Огиенко⁹⁴, Адриановой⁹⁵, Грузинского⁹⁶; чрез 2 нед[ели] готовы будут Тимченко (прогр[амма] диал[ектологическая])⁹⁷, Назаревского⁹⁸, Маслова⁹⁹. Я бы печатал её, не ожидая 1-й. Советуйте.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 55–56 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 36

Київ, 22 (9) березня 1908 р.

М[инистерство] н[ародного] п[росвещения].

Женские курсы, учрежденные профессором М. В. Довнар-Запольским.

__ дня 190__ г.

Киев. Канцелярия. М[алая] Владимирская, 45, кв. 17.

9.III.1908.

Я очень рад, дорогой Михаил Сергеевич, что Вы, хотя и по грешному поводу, будете здесь завтра¹⁰⁰. Я Вам писал, что с украинцами просто ничего нельзя сделать, что мои ученики кое-как подчиняются дисциплине, остальных — не свяжешь. Статей доставлено очень мало. Типография — какая-то дыра, до сих пор даже не получили ответа из Акад[емической] типогр[афии], ни из Москвы. Подозреваю, это только были разговоры, что они никуда и не пысали: ведь с наших бесед с Бондаренко прошло уже 2½ недели! Я его зову к себе, не заставши в типографии; он в назнач[енное] время не приходит. Хотел бы я знать, где, у кого корректуры — ничего не получаю ни я, ни Огиенко до сих пор, хотя моя статья сдана с неделю; должно быть, и Ваша не позже. Вообще хаос. Завтра, в понед[ельник], буду в 11½ ч[аса] в типогр[афии] на Трехсвятительской с Огиенко. Похороны Антоновича совершатся во вторник, вынос из унив[ерситетской] церкви. В воскресенье, 16-го, засед[ание] Науков[ого] товар[иства] памяти [Владимира] Антон[овича]¹⁰¹. Я пригласил, помимо истор[ической] секции, посовествовавшись со Стеш[енко], Данилевича (не зная, что Вы приедете), вторую речь скажет по-укр[аински] Лобода, наконец Стешенко. А в след[ующее] воскр[есенье] будет засед[ание] Нестор[овского] общ[ества] на тот же сюжет. Заходил пригласить и Ал[ександра] Серг[еевича], но у него нельзя дозвониться¹⁰², в чем я за посл[едние] дни неоднократно убеждался. В Киеве ли он? Буду, значит, завтра, в пон[едельник], 11½ ч[асов] — в типогр[афии]. В 1½–2 в конторе. Оттуда зайду к Вам и домой. Дома до 6 ч[асов], 6–8 лекция, 8 ч[асов] — на дому семинарий. [Вот] мое время. Приходите обедать.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 57–58 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 37

Київ, 2 квітня (20 березня) 1908 р.
20.III.908.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Мне изрядно надоедает типография со шрифтом. От Франца Морна из С[анкт]-П[е-тер]б[урга] получили свед[ения], что есть шрифт *новослав[янский]* кегль 16 и 14, что сильно затруднит набор: с к[егля] 9, 10 и 12 циц[еро] — поставить нельзя. С последним, впрочем, кое-как подмостить можно. Оргельбранд из Варшавы¹⁰³ имеет шр[ифт] хороший *средний* слав[янский], буквы велич[иной] с 10 Фр[анца] Морна, но на кегль 12, что нас вполне устраивает. У него же, по словам представителя, есть, кажется, матрицы и древнего слав[янского]. Я распорядился, чтобы заказали ему 4 пуда циц[еро] № 12 древнесл[авянский], а если *нет* — то *среднеслав[янский]*, цена одна. А Франц[у] Морну — 1½ пуда мелкого корпуса (у него этот шр[ифт] лучше и дешевле) для набора [в...в] и вообще примеч[аний] и две кассы. Всего без доставки, по нашим вычислениям с Бондаренко, это обойдется: 120 р. + 60 р. + 24 р. При этом мы сможем, пока шрифт будет новый, разбавляя примечания гражданкой, печатать по *листу* за раз.

Затем Бондаренко очень просил не задерживать корр[ектуру]. Им очень нужно поскорее освободить циц[еро]. Они не особенно довольны перспективой посылки корректур во Львов и до нас... Думается, что когда дело наладится, можно будет обойтись и без этого. Если Вы боитесь орфографического сепаратизма, то могу уверить Вас, что Ог[иенко] и Тимч[енко] не склонны вносить его. Я же явной нелепости не пропущу. Во всяком случае я распорядился посл[е] 1-й кор[ректур]ы верстать и посылать Вам все. Шрифт Оргельбранд даст чрез 3 *недели* и говорят, что это еще скоро. 2-ю кн[ижку] постараемся в таком случае выпустить к концу мая. Не задержите только первой!!

Поклон Марии Сильвестровне от жены и от меня.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 61–62 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 38

Київ, 9 квітня (27 березня) 1908 р.
Київ, 1908.III.27.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Поздравляю Вас с удовольствием видеть вечный Рим и дышать его ароматами¹⁰⁴! Вероятно, Вы счастливы там и не мерзнете в пронзительной слякоти, как мы грешные киевляне. Ваши корр[ектуры] получены, и дальнейшее будет Вам отправлено, как только сверстают. Бондаренко говорит, что при способе посылок в Рим он ручается, что вторая книжка ранее июля – авг[уста] не выйдет, первая — только к ½ мая. Шрифт заказан у Оргельбранда — новый славянский по 32 р. за пуд, так как типография нигде не нашла древнего. Вообще боюсь, что с «Записками» нам у Артели не усидеть. Я предло-

жил, напр[имер], приобрести за мой счет древний слав[янский] подерж[анный] у Корчака¹⁰⁵ (он его охотно продаст — всего пуда 1½ по 5–6 р[ублей] за пуд), но Бондар[енко] привел такой мотив: что, мол, ежели будут два слав[янских] шрифта, то их ученики поперепутают! Что-то будет с нашим купленным шр[ифтом], если там такие порядки? Огиенко жалуется, что плохо правят корректуру, из 10-ти оставляют 2–3. Я уже из-за этого побранился. Но ежели люди не заинтересованы — руганью их не проймешь! Затем возвращаюсь к тому же — неужели нельзя будет печатать так, чтобы Вы предварит[ельно] просматривали статьи. А то с корр[ектурой] типогр[афия] ворчит и, ссылаясь на долгое странствование корр[екты], затягивает дело. Я могу к Вашему прибытию постараться собрать весь материал для 2-й книжки. Цицеро — выходит омерзительно. Вообще типография не из важных... Завидую львовской друкарни Товариства!!

Привет Марии Сильвестровне и Мышке.

Ваш В. Перетц.

P. S. Будете ли в мае в Киеве?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 27–28 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 39

Київ, 12 квітня (30 березня) 1908 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Опять я ворчу на типографию. Сегодня мне принесли (Огиенко) 5-ю корр[ектуру] 1–2 лл. к подписи и оказалось более 20 неисправленных ошибок, поправленных Огиенко в 3-й и 4-й корректурах! Я не могу подписывать такой макулатуры, да и Огиенко — человек не каторжный и не может читать и править до бесконечности, без надежды, что типография последует его указаниям. Завтра я буду в тип[ографии] сам и устрою им разнос. Но по всему видно, что с дальнейшим тип[ография] не справится, если даже *чистый* укр[аинский] шрифт нельзя подписать к печати после 5 корр[ектур]! Что же будет со славянским, польским?! Еще: уже давно отдано распоряжение сверстать 4–5 листов, чтобы послать Вам. Сегодня прислали Огиенко для отсылки Вам всего *один* лист. Будьте любезны, пошлите им или Вашему довер[енному] лицу в «Л[итературно]-Наук[овому] Віст[нику]» соотв[етственное] внушение насчет большей аккуратности. Посылаю Вам образец Корчак-Новицкого — того же цицеро, что и у Артели. Еще: как править Ваш польский докум[ент]? Я сказал, чтобы *по Вашей* корр[ектуре], которая, будучи проверена по ориг[иналу], важнее, чем скверная (нужно сознаться) копия.

Жду ответа. Ваш В. Перетц.

30.III.1908.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 31–32 зв. Оригінал. Рукопис.

Київ, 16 (3) квітня 1908 р.
3.IV.[1]908, Київ.

Дорогой и многоуважаемый Михайло Сергеевич!

Вчера узнал довольно неприятное известие. В комиссии, рассматривавшей труды конкурентов, была баллотировка с такими итогами: Вы получили «за» — 3 голоса, «против» — 2; Савва «за» — 4 гол[оса] и 1 «против». Это иезуитская тактика. Если принять во внимание состав ф[акультета], то Вы можете самое большее рассчитывать, что голоса разделятся поровну, если же Довнар подаст *против*, то одним голосом меньше. Решайте. Засед[ание] ф[акультета] будет, вероятно, на Фоминой неделе. Я полагаю все-таки, что Савва в ком[иссии] получит меньше Вас!

Теперь о галицких делах. Я ужасно был поражен убийством Потоцкого¹⁰⁶. Конечно, он получил в конце концов то, чего добивался. Но для украинского дела — это страшно опрометчивый поступок. Всякий террор в политике — тормоз мирной (да и немирной) эволюции. Боюсь и репрессий против украинства в России.

Мне устроил Флор[инский] в факультете скандал из-за семинария на дому, обвиняя меня в незаконном превышении прав и т. п. Что же скажет эта гадина, когда выйдут в печати работы моих учеников, участников семинария!?

У меня для 2-й книги уже есть на 150 стр. материала. Обещал к 10 мая прислать статью Шахматов¹⁰⁷. Боюсь, что из-за типографии мы не успеем со второй книжк[ой] к 1 июню, придется печатать летом. Шрифта до сих пор нет. Убедительно прошу Вас, не задерживайте корр[ектуру]. Надо хоть к 1 мая выпустить 1-ю книжку. Что Вы дадите для 2-й? О чільцях? Или о Сагайдачном? Второе было бы легче, т[ак] сказать, портативнее: моя идея — вместить в книжку *больше* участников с *меньшими* статьями. Будет и статья Каманина по поводу ст[атьи] Гринченко¹⁰⁸.

Уже готовы для 2-й кн[ижки] статьи: моя (*переписывается*), Маслова, проф[ессора] Петрова¹⁰⁹, Шевченка¹¹⁰, Назаревского, Огиенко (конец), Каманина, Адриановой; оканчиваются — Тимченко¹¹¹ и Михальчука¹¹², Стешенко (конец)¹¹³; обещаны и находятся в ожидании: *Ваша*, *Шахматова* и *Лободы*¹¹⁴. Последний чего-то струсил и в меланхолии предлагает напечатать речи на поминках Антоновича в... его юбил[ейном] сборнике. Это идея Ек[атерины] Никол[аевны]. Я сказал, что есть постановл[ение] их печатать в 3-й книжке.

Поклон М[арии] Сильв[естровне].

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 59–60 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 41

Київ, після 16 (3) квітня 1908 р.¹¹⁵

Многоуважаемый Михайло Сергеевич.

Письмо Шахматову написано. Посылаю заметку с подписью инициалами. Я забыл у Вас статью Шахматова¹¹⁶. Может быть, ее лучше доложить в секции по корректуре, тогда велите сделать лишний оттиск.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 192. Оригінал. Рукопис.

№ 42

Київ, 4 травня (21 квітня) 1908 р.
21.IV.908.

Дорогой Михаил Сергеевич,

Я Вам писал в Рим за 3 дня до Вашего выезда оттуда; боюсь, что Вы того письма не получили. Сообщаю теперь следующее: шрифта все еще нет. У типографа Крыжановского (Софийская, 7) видел хороший слав[янский] шрифт, но всего на 10–12 стр. — получен от Оргельбранда в Варш[аве], где и я заказал. Кончается набор ст[атьи] Галина¹¹⁷ и протоколов. Их завтра-послезавтра Вам пошлют. Галина посылать не буду, не стоит. Выйдет почти ровно 10 лл.

«Шестидесятников» пришлось отложить¹¹⁸ — переписываются, ибо типогр[афия] отказывается набирать эти иероглифы, хуже моего! Я на странице прочел с десяток слов. Сам Стеш[енко] сознает сей грех и переписывает. Я вычитал в «Изв[естиях] Акад[емии] наук» (Bulletin) *правила* на обложки и по образцу их составил свои, для наших «Записок», посылаю Вам. Дополните, сократите, измените — засим доложу Павлуцкому и мы их тиснем от ред[акционного] комитета¹¹⁹. Согласны ли? Правила разрешат тысячи глупых претензий вроде Гринченковых; всякий автор будет знать, на что идет. Шахм[атов] пришлет для 2-й кн[ижки] статью только к 15 мая¹²⁰, но все же пришлет. Ловко ли его ставить не в начале?

Чрез нед[елю] начнем набирать 2-ю кн[игу]. Состав ее на обороте — на всякий случай, если письмо в Риме Вами не получено. Впрочем — об этом напишу чрез нед[елю], когда еще кое-что выяснится. Бубнов пророчит гонения мне и моим ученикам за участие в украинск[ом] журнале. В субб[оту], 26-го, будем в факультете слушать отзыв комиссии о Вас и Савве. Думаю, что голоса разобьются поровну или он 1 лишний получит. Вообще наши шансы плохи. Я говорю, что от Вас — не спрятаться, что Вы через год все равно приедете в Киев и будете читать в унив[ерситете], так что «зла» избежать не удастся. Но вообще — тяжело у нас до невозможного. Собираетесь ли заехать в К[иев]? И когда?

Верните поскорее проект правил.

Ваш В. Перетц.

Поклон супруге.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 4–5 зв. Оригінал. Рукопис.

Київ, 6 травня (23 квітня) 1908 р.
23.IV.

Многоуважаемый голова!

Доношу Вашей милости, что сегодня я был у Павлуцкого на обеде¹²¹ с гр[а-
фией] Уваровой¹²². Были из проф[ессоров]: Кулаковский, Лобода, Иконников¹²³,
библиотекарь Кордт¹²⁴, Данилевич, Вас[илий] Ляскоронский¹²⁵ и молодой человек
из Кракова, украинец, ученик проф[ессора] Соколовского¹²⁶. И на тост Гр[игория]
Гр[игорьевича] Павлуцкого, приветствовавшего Уварову и пожелавшего успеха
съезду в Чернигове, сия дама очень нелюбезно парировала словами, что на съезде
не допустит украинофильства: точно, кажется, выразилась так: «чтобы не было
украинофилии».

На что присутствовавшие Беляшевский и Павлуцкий, сконфуженные бестакт-
ностью, возразили как-то боком, что нельзя запретить любить родину и изучать её.

Во время обеда Кулаковский увещевал молодого украинского ученого бро-
сить сепаратизм и «изобретённый» язык, что вызвало довольно острую с моей
стороны отповедь по поводу «изобретения».

Не хочется ехать на этот съезд, если он будет во главе с таким городовым в
юбке, как старуха Уварова. Мы с Вами как-то насчитали до 20 реф[ератов] от Нау-
к[ового] Товар[иства]. Стоит ли их читать, если укр[аинский] яз[ык] не будет до-
пущен безусловно?

Сегодня я был у проф[ессора] Петрова. Он заявил, что к[а]к [кадет] он не мо-
жет ничего иметь против перевода его статьи на укр[аинский] язык. Он, оказыва-
ется, был вчера у Уваровой и заговорил с нею о новом общ[ест]ве (нашем), что-де
ему надо прислать приглаш[ение]. На сие Уварова отозвалась, что общ[ест]во но-
вое, каковы труды его — неизвестно, кто члены — также. Петров заявил, что *один*
из членов — перед нею, т. е. он сам. Она сбавила тон, но ничего опред[елённого]
не сказала.

Сегодня она уклонялась от беседы со мною, держалась около Кулаковского.
Вообще скверно у нас.

Со шрифтом пока ничего не слышно. Во втор[ую] кн[игу] я велю набирать:
1) свою статью на 20 стр[аниц], Стешенко о 60-сятниках (32 стр[аницы]). Пока
что — займем типографию на неделю, а там, м[ожет] б[ыть], и шрифт придет.

В субб[оту] будет доклад о Вас и Савве в ф[акультете]. Баллотир[овка] в
след[ующее] заседание. В Киеве ходит какая-то пасквильная анонимн[ая] бро-
шюрка о Вашей кандидатуре на кафедру¹²⁷, где рассказывается, какой Вы сепара-
тист и ужасный человек. Об авторе догадаться не трудно.

Искренне Ваш В. Перетц.

Получили ли Вы мое вчерашнее письмо с *правилами* издания? Жду ответа
неотложно. Правда ли, что Франко сжег все рукописи? Надеюсь — не древние, а
свои? В. П.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 6–7 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 44

Київ, 7 травня (24 квітня) 1908 р.
24.IV.[1]908.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Пишу Вам в большом огорчении. Сегодня состоялась баллотировка Вас и Саввы в 3-м заседании ф[акультета]. Ни Вы, ни он — не избраны. Он получил все же +7 и -7, Вы — +6, -8, т. е. ни один — абсолютного большинства. Мы лишились Вас, м[ожет] б[ыть], навсегда, м[ожет] б[ыть], на долгое время. Иконн[иков] проводил Савву неотвязно, за скудостью его научного багажа привел список читанных им курсов, его работы настоящие, прошедшие и даже — будущие! Довнар его разгромил, и от бедн[ого] Саввы остались рожки да ножки. О Вас был хороший отзыв Данилевича (кроме отд[ельных] мест I тома «Укр[аїни]-Руси») и в общем похв[альный] отзыв Довнара, особенно превознесшего Ваше «Барское староство». Голубев дал прекрасный отзыв о той части Вашей «Истории», где речь идет о церк[овных] делах: «Этими статьями мог бы гордиться специалист-историк церкви». И несмотря на это — неудача. Ораторствовал Иконн[иков] о русском «Очерке», Флор[инский] о политике, Бубнов — о тенденциозном укр[аинском] национализме — и это, м[ожет] б[ыть], нарушило мои надежды. Лоб[ода] подсчитал Вам 8+, Покр[овский]¹²⁸ с Лец[иусом]¹²⁹ даже 9+, а вышло!.. Скверную, без сомн[ения], роль сыграл Довн[ар], обычно съезудничавший и на словах — хваливший, а на деле — налево положивший... Теперь я вижу, что без Выш[ей] укр[аинской] инст[итуции] — не обойтись. В унив[ерситет] — ход запечатан. Я думал, что если Совет плох, то в ф[акультете] совесть дрогнет у кой-кого. Но этого не случилось, и мы (т. е. я, Лец[иус], Лоб[ода], Покр[овский], Павлуцк[ий]) — приобрели лишь одного соперника!

Насчет арх[еологического] съезда дела наладились отчасти: с московской графией говорил Павлуцкий¹³⁰. Она ничего не имеет против реф[ератов] на укр[аинские] темы, терпит даже укр[аинский] язык, но не желает, чтобы была организ[ована] особая укр[аинская] секция. Вот в чем дело.

Жду с нетерпением от Вас корр[ектуры] протоколов и объявление на обложку. Его отдам сейчас же в набор. *Шрифта же все нет!* Думаю, не двинуть ли пока книжку со статьями памяти Антон[овича]¹³¹? Пришлите Ваш доклад¹³². Где может быть доклад Джиджоры? Тогда след[ующая] кн[ига] составит[ся] так:

Ваш доклад, Павлуцк[ого]¹³³, Джиджоры¹³⁴, Лободы¹³⁵, Стешенко¹³⁶ — 2– 2½ л.

Статья Павлуцкого — 1 л., ст[атья] Беляшевского — 1 л.¹³⁷, ст[атья] Ярошевича — 1 л.¹³⁸, «Шестидесятники» — 3 л. — и еще что-нибудь наберит. Решайте!

Ваш В. Перетц.

Поклон Марии Сильв[естровне].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 8–9 зв. Оригінал. Рукопис.

Київ, 18 (5) травня 1908 р.
5.V.1908.

Дорогой Михаил Сергеевич!

Мы все очень рады будем, если Вы около 15-го все-таки заедете в Киев. У нас стоит дело так: 1 книгу я выпускаю в субботу, 10-го мая. Вам пошлю экз[емпляр], авось получите до прибытия в Киев. Вторая книга имеет для набора статьи: мою (1½ л.), Стешенко (2½ л.), далее, если Вы хотите, поставим Каманина (½ л.), к 15-му пришет статью Шахматов (½ л.), а там, увы, придется приниматься и за статьи со слав[янским] шрифтом, отложенные до 2-го №-ра. Вот почему я и предлагал Вам пустить вперед кн[ижку] с поминками Антоновича. Благо для нее можно собрать материал в 2 недели и со шрифтами неприятности не будет. В среду ровно 11 недель, как мы дали заказ на шрифт! Я просто схожу с ума. В 7-м листе после подписи к печати — перевернули в машине целое слово! Они люди совершенно дикие, ревизии в машине не делают. Вообще типогр[афия] страшно неряшливая. Она и мне — а еще больше Огиенко — крови напортила до избытка. Огиенко читал от 4 до 8 (!) корр[ектур]! Ему платить придется за 2 корр[ектуры] с листа, но, принимая во вним[ание] беготню и секретарскую, а не только корректорскую работу, следовало бы дать хоть четвертной билет за книжку, что составит за год 100 р. И это — по-нищенски. Насчет обложки — я еще до Вашего письма решил копировать «Известия» Акад[емии] наук (Bulletin) и заказал сероватую обложку. Боюсь, что теперь поздно менять. Теперь насчет расплаты. Из сотрудин[иков] один Огиенко да Гринч[енко], по-видимому, жаждут получить нечто. Как мы будем расплачиваться из наших средств? Когда книга будет выпущена из типогр[афии] и сдана в склад, на Прорезную, я туда же, в контору, дам смету для оплаты 1-го номера, а Вы уже рассмотрите и решите, ибо я не ведаю ничего об источниках для покрытия расходов. За свою статью я, конечно, ничего не возьму.

Статью Ярошевича я дал Стешенко для сверки с брошюрою того же авт[ора]. Боюсь, что это перепечатка! Со статьей Галина что-то дееется подозрительное: она уже была в ином виде напечатана и с теми же клише. У нас она расширена и немного переработана. К сожалению, все это обнаружилось, когда статья была набрана и частью отпечатана. Я не ожидал такой недобросовестности.

Посылаю Вам брошюрку, которую усиленно распространял Кулаковский¹³⁹. Гадость. В «Вестях», в «К[иевской] мысли» — была дана достойная отповедь нашим хулиганам. А сегодня в «Вестях» — прозрачный намек на Довн[ара]. Во вчер[ашнем] «Киевл[янине]» «юморист[ический]» фельетон в стиле Ваньки-Каина¹⁴⁰, остроумие — из чайной «Союза р[усского] н[арода]». И я, кажется, попал туда в качестве украинца «Володимира Гуляй-Душа»...

Рад Вас видеть. Засед[ание] будет. Есть доклад Богумила о самозв[анцах] на Украине и еще что-то¹⁴¹. Я двинул уже Павлуцкого. Поклон Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

№ 46

Київ, після 18 (5) травня 1908 р.

Многоуважаемый Михайло Сергієвич!

Посылаю оригинал статьи Шахм[атова]. На заседание, Заг[альні] зб[ори], не попаду; имею сегодня 4 часа лекций в универ[ситете] и большое вечером будет заседание с 7 — до 10¼ веч[ера].

В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 162. Оригінал. Рукопис.

№ 47

Ворзель Київської губ., 23 (10) червня 1908 р.

10.VI.908

Киево-Ковельская ж[елезная] дор[ога], 34 верста.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Пользуюсь первым дождливым днем, чтобы написать Вам. До сих пор с 6-го — как только выбрался из города — был занят колодцем, огурцами, розами, виноградом и другими вещами — с утра до вечера. Мотался по своему участку с Неон[илой] Ив[ановной] до умопомрачения. Зато голова немного отошла, а то в посл[едние] городские дни я начал чувствовать, что во всем моем теле какое-то дрожание и необычайная торопливость, все куда-то стремлюсь — и прийти не могу... А теперь рука прыгает и перо валится. Дела мои таковы: 2 кн[ижка], за исключ[ением] мелочей, готова, переводятся еще 3 статейки, но конец близок. Типография, оказывается, до 6-го ничего не набирала, отговариваясь какими-то спешными (т. е. более выгодными!) работами, как будто нам печатают даром! Жду корректур. В «Киевлянине» некто «Русский» (=Флоринск[ий], ибо это дословно его речи в факультете, которые он обещал «перенести в прессу») — обрушился на нас с Лободой за малор[оссийскую] литер[атуру]¹⁴². Лобода возражал с фактами, здорово встрепал сикофанта, но тот ответил новыми выходками...

Эти мерзавцы чувствуют себя в силе, ибо не Агрепам с их хорошими речами (речами и только!) пошатнуть «Шварцев» всех оттенков. Еще новость, касающаяся меня: без моего согласия на В[ысших] женских курсах «Флор[инский] и К^о» вздумали баллотировать меня¹⁴³! Ну, конечно, забаллотировали. Я от этого не потерял, но наши «молодцы» еще раз прославились. Вообще в Киеве адски душно.

Теперь по части Товариства киевского: на многих в Киеве произвела очень неважное впечатление нетерпимость Стар[ицкой]-Чернях[овской], Гринч[енко] и др., требовавших чтобы, если Товариство не участ[вует] в съезде, то чтоб никто и из членов Тов[ариства] не ехал на съезд. Я думаю, что это было требованием слишком чрезмерным: ведь не может же, напр[имер], Павлуцк[ий], председ[атель] предваритель[ного] комитета, не ехать в Черн[игов]. Немного таких, кто был бы только членом Товар[иства]. А почему же запрещать поездку членам и другим уч[астникам] общ[ества]? Такие выходки могут оттянуть от Товар[иства]

полезных людей вроде А. М. Лоб[оды] или Гр. Гр. Павл[уцкого], а существенной пользы — думается — не принесут. Как Вы думаете?

В качестве кого известили Вы меня об избрании в действ[ительные] чл[ены] Льв[івського] Наук[ового] Товар[иства]¹⁴⁴? Если частно — спасибо за лестное внимание Вам. Ежели официал[ьно] в качестве головы Товариства, то я должен буду Вам так и написать для доклада соотв[ествующей] секции или рады.

Мой привет Вашим. Неон[ила] Ив[ановна] совершенно погрузилась в садоводство. Шлет поклон.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 65–66 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 48

Київ, 27 (14) червня 1908 р.
14.VI.1908, Киев.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Весь вчерашний день был для меня днем мерзейших пыток и все из-за типо-гр[афии] и шрифта! Представьте себе, что за *месяц* по проверке оказалось — набрано всего около 3-х лл. Мало того — *славянский шрифт типография приняла без проверки (!!!)*, в итоге чего, приступая к набору 4-й статьи, убедилась, что *все* буквы подрезаны, даже *us* и т. п. вплоть до *ø* — для акцентов. Это значит — набор усложняется вдвое, так как обычно подрезных букв требуется около $\frac{1}{4}$ всего комплекта. Это заметили еще до моего вчерашн[его] приезда в город, и Бон[даренко] слетал в распродающуюся типографию Глаубермана на Подоле, где оказалось много малодержанного (из образца убедитесь) слав[янского] шрифта: древнего — 6 пудов, новослав[янского] — 10 пуд[ов].

Уже у Корч[ака]-Нов[ицкого] я слышал вчера, что Глауберм[ан] продаст гражданку по 6–7 р[ублей] за пуд, а слав[янский], м[ожет] б[ыть], продаст по 9 р[ублей]. Но Бондаренко уверяет, что гр[ажданку] дешевле как за 10–11 р[ублей] не отдаст. Теперь возникает комбинация: шрифт необходим чрез день-два; если купим у Глауб[ермана], то это обойдется столько же, сколько по счету Оргельбранда, т. е. 160–170 р[ублей], при этом шрифт не истрепанный, не побитый, и во всяком случае из 16 пудов можно выбрать каждого шр[ифта] хороший комплект на 3–5 пудов, т. е. всего пудов на 10, а у Оргельбр[анда] взять всего 4 п[уда], которые Бондар[енко] возвращает и берет на себя всю ответств[енность] вплоть до суда, ежели Орг[ельбранд] не согласится принять обратно. Бонд[аренко] делал заказ от своего имени.

Приобретая шрифт от Глауб[ермана], мы имеем и ту выгоду, что получаем два шрифта, и древн[ий], и нов[ый]. Конечно, я подозрев[аю], что со стор[оны] Бондар[енко] было не чисто: он хочет сорвать комиссионных по 2–3 р[убля] на пуд, включив их в сумму стоимости. По-видимому, недовольство шрифтом Оргельбр[анда] вызвано заявлением наборщиков, что они не согл[асны] набирать

такой тяжелый набор, увеличивающий работу *вдвое*, вместо увеличения ее на $\frac{1}{4}$, как это обычно считается при слав[янском] шр[ифте]. Как бы то ни было, я дерзнул взять на себя следующ[ее]: дал разреш[ение] Бондаренко торговаться до 11 р. за все огулом (*новый* 6 п[удов] по 38 р. и 10 п[удов] по 40 р. = сумма в три-четыре раза дороже!). В итоге 16 п[удов] по 11 р. = 176 р., т. е. = счету Оргельб[ранда]. И это, если общ[ест]ву не понравится, я возьму на себя, в случае выраж[енного] неудовольств[ия] со стор[оны] Ради Товариства.

Сегодня еду в свою Ворзель. Если хотите поделиться со мною мыслями — пишите туда (Киев[о]-Ков[ельская] жел[езная] дор[ога], 34 в[ерста]) В пятн[ицу] буду опять в Киеве — 20-е число. Мой привет уважаемым Марии Сильв[естровне] и Мышке.

Преданный Вам В. Перетц.

P. S. В конторе мне говорили, что типогр[афия] Врублевского (Льв[овская], 10) предл[агает] свои услуги — с контр[олем] и штрафами за неаккуратность. Но лучше ли будет! Как они мне все надоели! (Я еще печатаю у Корч[ака-Новицкого] и Крыжановс[кого]).

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 67–68 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 49

Київська губ., 27 (14) червня 1908 р.

14.VI.1908. с 4 в[ерсты] Киево-Ков[ельской] жел[езной] дор[оги].

По дороге из города — у самой станции, я потерял письмо, написанное мною Вам. Теперь, дорогой Михаил Сергеевич, восстанавливаю все снова на случай, если поднявший не бросил его в почт[овый] ящик. Итак — вчера я с утра маялся по Киеву. В типогр[афской] артели узнал, что за *месяц* набрано «Записок» всего 3 л. и что уже истощается корпус. Пришлось набирать ст[атью] Шахм[атова]¹⁴⁵ цицером. Далее — с славянским опять скандал: начавши набирать, они заметили только впервые, что словолитня дала все буквы — 4 пуда — подрезных, а это удваивает работу; обычно же бывает подрезных (для знаков) — около четверти. Бондаренко отправляет шрифт назад и берет на себя последствия, вплоть до суда. А по случаю предлагает купить у распродающего свою типогр[афию] Глаубермана — и древнеслав[янский] (6 пуд[ов]) и новослав[янский] (10 пуд[ов]) по общей цене от 9–12 р. Я думаю, что придется купить в пределах затраченной на шрифт ориент[ировочной] суммы 167 р.

Образец шрифта я Вам сегодня послал — и др[евнеславянский], и нов[о] слав[янский]. Он малодержанный и четкий. Если новый — то 6+10 пуд[ов] будут стоить 550 р. Если купить за $\frac{1}{2}$ цены, то, надеюсь, можно выбрать до 5 пудов каждого отборных — и это будет выгоднее, ибо не 4, а 5 и не один, а *два* шрифта по 5 пуд[ов]. На свой страх я согласился на комбинацию Бондаренко, хотя понимаю, что он здесь на кажд[ом] пуде получит до 3 р. комиссионных: иначе стоило ли ему распинаться? Во всяком случае — пишу без церемоний и не для красноречия —

если бы Рада Товариства и Вы нашли, что шрифт не годится, я взял бы его на себя в размере 167 р.

Здоровье мое что-то скверно. Сегодня так расшалилось сердце — впервые в жизни — что я очень встревожился. Поднял чемоданчик в вагоне утром — и до сих пор — 7 веч[ера] не могу прийти в себя.

Привет Марии Сильвестровне и Мышке. Желаю провести приятное лето и отдохнуть. Напишите, если будете иметь минутку. Ваш

В. Перетц.

Р. S. Видимо артель не хочет набирать древнеславянским шрифтом, потому что наборщик требует за такой набор — вдвое, а им не выгодно. Мне в конторе говорили, что типогр[афия] Врублевского (Львовск[ая], 10) охотно взялась бы за «Истор[ию]» и «Записки». Даже — если назначить им штраф за неаккуратность. Что Вы об этом думаете? Будет ли лучше? Я получил грамоту на звание дійсного члена Науков[ого] Товар[иства] ім. Шевч[енка]. На днях напишу в Товариство.

В. П.

Что такое натворили Колесса и Студинский из-за выборов Яворского в лекторы р[усского] яз[ыка]? Говорят, будто туда и меня примешали — мой отзыв из какого-то частного письма. Вряд ли удобно пользоваться таким источником для официальных целей. В чем дело.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 178–179 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 50

Ворзель Київської губ., 17 (4) липня 1908 р.

Австрия. Österreich. Galizien.

Ясенів Горішній. Криворівня.

В[ельми]п[оважному] п[анові] профессорowi Михайлови Грушевському.

Варшава. 27.7.08.

4.VII.908.

Киево-Ков[ельская] ж[елезная] д[орога], Ворзель.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я не писал Вам долго потому, что в заключение сезона — раскис. 14 июня у меня был скверный сердечный припадок в связи с склерозом, одолевающим меня уже 9-й год, и наследственным артритом. Пью сод[у] и бром, воду двух сортов и прею на адской жаре, ныне посетившей Киев. Уже две нед[ели] тому назад подписал по моему распоряж[ению] Тимченко к печати 1–2 лл. «Зап[исок]». 3-й надо было только исправить отчасти, но жду корр[ектуру] уже с 18-го и не дождусь. Писал неоднократно. Вместо 4 пуд[ов] неудачного слав[янского] шр[ифта] Ор-гельбрандта (новослав[янский]) мы имеем того же типа 10 пудов за ту же цену. А типогр[афия] купила за свой счет 5 пуд[ов] древн[его]; и дело шло бы хорошо, если бы тип[ография] немного повнимательнее была к нам; да и наш корр[ектор] Огиенко чего-то исчез; я ему дважды писал в Брусилов, но ни ответа, ни привета.

А Тимч[енко] уехал до 20 июля в Крым! Итак, мы сидим. Сильно сомневаюсь, чтобы книга вышла к 1 авг[уста].

Корр[ектуры] посланной Шах[матову] статьи (послана еще 12 июня) до сих пор обратно не получал, хотя отправил по адресу, данному самим автором! По поводу Арх[еологического] съезда: виделся случайно с Василенко. Нахожу его идею [с]ъезда историков удачною. Но все же думаю, что прииди резолюция о восприятии членам Тов[ариства] участв[овать] в Арх[еологическом] съезде — многие бы ушли. Слышал от Лободы, что Павлуцкий отказывается от председ[ательства] в истор[ической] секции! Но кого же взять? Левицкого? Нет людей да и только. С Щербиной несчастье, вероятно, читали в газетах; его жена арестов[ана] за принагл[еженность] к... эсерам! Вот чего не ожидал от почтенной дамы. Улик много, и ей не выпутаться. От жары теряю способность думать. Поклон от Неон[илы] Ив[ановны] и от меня Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 69–70 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 51

Київ, 8 серпня (26 липня) 1908 р.

Австрия. Österreich. Galizien.

Ясенів Горішній. Криворівня.

В[ельми]п[оважному] п[анові] професорови Михайлови Грушевському.

Варшава. 27.7.08.

26.VII.

Только что получил Ваше письмо, многоуважаемый М[ихаил] С[ергеевич]!

К сожалению, насчет Черн[игова] ничего не могу сказать, что там за юбилей и кто там орудует¹⁴⁶. Из газет знаю, что моск[овская] граф[иня] хочет посвятить съезд «южнор[усской] истории», но как сие поним[ать] — не знаю. Сомневаюсь, буду ли сам. Каманин, Лобод[а] и мн[огие] др[угие] не поедут. Если поеду, то только затем, чтобы не стыдно было перед универс[итетом]. Мне все нездоровится. А осень и ее неприятности близки. Читали про Погодина¹⁴⁷? Л[обода] боится, что и нас также махнут куда-ниб[удь]. Мечтаю просидеть авг[уст] и сентябрь на даче, вдали от дрязг. У нас хорошо, много цветов. Дожди доняли, хороших дней было 10–12 с 1 июня. «Записки» тянутся, как не знаю что. Метранпаж заслал куда-то оригинал одной статьи, и пока его не разыщем — не двигаемся. Корр[ектуру] Огиенко не посылают по целым неделям. Жажду Вашего решения насчет типо-гр[афии], когда приедете. Ваш В. П. Поклоны от моих Вашим.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 71–71 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 52

Київ, 1908 р.¹⁴⁸

Дорогой Михайло Сергієвич! Посилаю Вам кілька вірш для «Miscellanea»: я сижу дома цілісінський день. Простудився. Ваш Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 170. Оригінал. Рукопис.

№ 53

Київ, 23 (10) серпня 1908 р.¹⁴⁹

10/VIII.

За документи XVII–XVIII вв. получил от М. С. Грушевского 79 р. полочки. В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 140. Оригінал. Рукопис.

№ 54

Ворзель Київської губ., 27 (14) серпня 1908 р.
14.VIII.908.

К[иево]-Ков[ельская] ж[елезная] дор[ога], Ворзель (до 1 сент[ября]).
Дорогой Михаил Сергеевич!

Я недавно вернулся с Арх[еологического] съезда. Это сорная яма, а не ученый съезд¹⁵⁰. Читайте отчеты в «К[иевской] мысли» и «К[иевских] вестях», в последних — отчет «Итоги съезда». Печатается 8-й лист «Записок». Типография по-прежнему неряшлива сверх границ, на стр. 103 устроила «морфольодию», что стоит «интзелієнція» 1-й книги. Боюсь, что перехватим за 15-й лист. Но матер[иал] на 4-ю кн[ижку] есть. Поторопите историков собрать материал для 3-й кн[ижки], ибо их я и не знаю, и не имею возможности и охоты работать за историч[ескую] секцию. Павлуцкий на съезде говорил, что он намерен вовсе уйти от председательства. Щербина изгнан со службы за эсерство его жены, которой грозит ссылка. Бедный старик, он-то уж тут совсем не при чем! Напишите хот[ь] Ал[ександру] Серг[еевичу], чтобы он взял бразды правления в ист[орической] секции. У меня лежит ст[атья] Ярошевича — и больше ничего для истор[ической] книжки, а ведь должны быть ст[атьи] Беляш[евского] и реф[ераты] памяти Антоновича, т. е. материал листов на 8. На 4-ю кн[ижку] может пойти: диалектол[огическая] прогр[амма] Тимч[енко] (3 л.) — первая часть, моя статья о Елис[ее] Плетенецк[ом] (1 л.), Адриановой — об Ев[ангелии] Фомы (2 ½ л.) и еще набегит кое-что — статья (начало) о редакциях дум Ерофеева (3 л.)...

У меня гостит К[онстантин] Ив[анович] Араб[ажин] — в первый раз после многих лет собрался на родине провести часть лета.

На съезде выступали «украинцы» Шелухин из Одессы с нелепым докладом¹⁵¹, в котор[ом] он производил слово «Україна» от глагола «украяти», да Ящуржинский с какою-то нісенітницею¹⁵². Я уговаривал не выступать, чтобы не compro-

метировать украинства и последовать примеру укр[аинских] ученых специалистов, но мои слова остались гласом вопиющего в пустыне. Соболевский¹⁵³ ушел из унив[ерситета], не оставив наследников. Если б Вы, будучи в Пет[ербурге], могли меня туда посватать — было бы недурно; я буду приезжать в Киев на ½ года, а в Киеве сгущаются тучи и меня заклюют, я это чувствую. Даже А. М. Лоб[ода] и тот за себя трепещет. Плохи дела.

Поклон супруге. Будете ли в Киеве и когда? У меня нервы не в порядке — видно из почерка.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 75–76 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 55

*Ворзель Київської губ., 3 вересня (21 серпня) 1908 р.
21.VIII.1908.*

Дорогой Михаил Сергеевич!

Надеюсь, что при прибытии Вы получите эти строчки. Я не знаю, надолго ли Вы в Киев. Если б я был уверен, что Вы сможете пробыть неск[олько] дней, я бы потянул Вас в понед[ельник] к себе на дачу. 24-го я едва ли смогу быть в городе: ездил вчера и страшно устал, и опять с сердцем неладно. Буду в городе во вт[орник], 26-го. Потребуйте к себе Огиенко для отчета по «Запискам», он живет рядом и, м[ожет] б[ыть], сам 24-го же забежит (М[ариинско]-Благов[ещенская], д. 101, кв. 2). Кому-то, я слышал, прислал Беляш[евский] свою статью. Моя пропала на Арх[еологическом] съезде, и в 3-ю кн[игу] я ничего не успею. 2-я кн[ига] войдет в 15 лл., если отбросить ст[атьи] Груз[инского] и Огиенко¹⁵⁴, но посл[едний] очень будет огорчен. Впрочем, если печатать сразу 4-ю, то он утешится.

Павлуцкий — обидчивый человек, я это знаю, но вряд ли из-за одного меня дело. Он дает понять, что он собств[енно] до украинства мало имеет отнош[ения], ибо писать по-укр[аински] не может и <...> слова.

Кончается лето, а я совсем не отдохнул. Утомление ужасное, душа не на месте. Чего-то жду пакостного. М[ожет] б[ыть], тут виновата моя новоявленная сердечная болезнь, м[ожет] б[ыть], предчувствие того же, что случилось с моим приятелем — Погодиным в Киеве.

Условьтесь с типогр[афией] Врубл[евского], там согласны работать под штрафом — так мне говорили в конторе. Авось там будет лучше. Здесь нудно и неряшливо. Видимо, нами тяготятся. Или поставить им ultimatum — также штраф, чтобы внимат[ельность] и аккур[атность] работали. Ссылаются, что долго тянем корр[ектуру], ибо Огиенко был в Брусилове. Но он с 1 авг[уста] в городе, а набра-но вновь за 20 дней всего 2 листа!!

Ваш В. Перетц.

Поклон Вашим.

Ждем к себе. Приезжайте, если будет хорош[ая] погода в понед[ельник]. Кие-

во-Ков[ельская] жел[езная] дор[ога], ст[анция] Ворзель, всего 1 ч. $\frac{1}{4}$ пути, поезд в 11 ч[асов] у[тра], обратно — в 7 ч[асов] веч[ера]. Найти легко, покажут: 1 линия, № 5. Во вт[орник] буду в гор[оде]. В воскр[есенье] уезжает К[онстантин] Ив[анович] Арабаж[ин], кот[орый] гостил у меня.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 73–74 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 56

Київ, 11 жовтня (28 вересня) [1908 р.]¹⁵⁵
28.IX.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я вчера с утра расхворался, бронхит, грудь заложена. Выходить боюсь и потому лишен возможности участвовать в поднесении книжки П[авлу] И[гнатъевичу]¹⁵⁶. Посылаю ее Вам. Помните: Стеш[енко] ждет в беседке над Андреевской лестницей. Тимч[енко], если придет ко мне, пошлю его туда же. Привет Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

Вместе с книгой — прошу, передайте Павлу Игн[атьевичу] и мою записочку.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 77–78 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 57

Київ, 11 жовтня (28 вересня) 1908 р.¹⁵⁷

Дорогой Михаил Сергеевич!

Мы с Вами как Чичиков с Маниловым не хотели пройти в дверь. Не все ли равно кто? Ведь опять на горе будут в <про...щей> беседке Стеш[енко] и Тимч[енко], которые придут к 1 ч[асу] туда! Просто не знаю, что и делать. Умоляю Вас зайдите к 1 ч. за книгой и отнесите ее с <...ми> П[авлу] Игн[атьевичу]. Я лежу еще, едва дышаю.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 87–88 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 58

Київ, 17 (4) жовтня 1908 р.
4.X.

Дорогой Михаил Сергеевич, Бондаренко уже был у меня. Торговался; я думаю, в виду невыясненности (для меня) цены за набор, можно — точнее — придется заплатить все, но настаиваю на уплате только за 90 часов корректуры и на скидки за описки в рук[описи].

Зачем Вы мне все прислали? Ведь я это направил к Вам, как к посл[едней] инстанции. Торг с Бондар[енко] меня совсем расстроил. Они хотят драть шкуру; 24 за слав[янский] — страшно много; Синод[альная] тип[ография] в М[оскве] берет 22 за смеш[анный] — довольно 26.

Я написал Павлу Филипповичу¹⁵⁸, что Б[ондарен]ко можно дать в счет 2-й кн[ижки] 500 р., а остальное по выяснении Вами и с Вашего разрешения.

Вообще лучше бы подписыв[ать] счет тому, кто знает финанс[овое] сост[ояние] общ[ест]ва, я же в этом — профан. К чему Вы вернули мне распис[ание] гонор[ара]?

Жалею, что не увижу Вас.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 81–82 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 59

Київ, 22 (9) жовтня 1908 р.
9.X.908.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Сегодня после двукратного торга с Бондаренко я, наконец, подписал счет на 2-ю кн[ижку] в размере 600 р. 70 к., т. е. удалось выторговать всего 6 р. Он меня совсем замучил с требованиями платы за *часы*. За Стешенко я согласен, мы должны за 90 часов. Но за Шевч[енко], где четкий почерк и слав[янский] шрифт, не подвергающийся авторским переделкам, и за посл[едние] листы, печатавшиеся *со второй* корр[ектуры], ухитриться выжать 79 часов — вещь трудная, но, как оказалось, для артельщиков исполнимая. Убедительно прошу впредь уволить меня от разговоров с этими господами. Я заявил уже г[осподину] Б[ондарен]ко, что в их типографии никогда моей ноги не будет. И если эти господа не умеют работать, неужели *мы* должны им платить? Больше я не стану подписывать ни одного счета, не одобренного предварительно Радою Товариства. А если бы мне пришлось опять возиться с одной из след[ующих] книжек — я с этими дикарями не желаю иметь дела.

Здоровье мое все скрипит. Нервы — сами можете заметить — взвинчены. В ун[иверситете] забастовка затихнет и с субб[оты] прекратится: натворили изрядных глупостей, ибо только вооружили против ун[иверситетских] лиц, на которых можно было хоть на грош надеяться.

Сидим и зябнем — в душевном и самом физическом холоде. Утешаюсь своим малым гуртком маленьких филологов; да и те скоро начнут таять... ибо условия работы отчаянные. Сейчас затребовал из конторы «Літ[ературно-науковий] віст-н[ик]», буду писать статью для «Вестей» — знаю только, что платят петушиными ногами. Настрочу, кое-что, и о «Записках» для «К[иевской] м[ысли]» под псевдонимом. Поклон Марии Сильвестровне.

Преданный Вам В. Перетц.

Да — еще: г[осподин] Бондарен[ко] заявил мне, что он всеми силами старался, чтобы *не брать* «Записки»... Видимо и теперь его политика та же...

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 79–80 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 60

Київ, 15 (28) листопада 1908 р.

Дорогий мій Михайло Сергієвичу,

Посилаю зараз Вам замітку для «Miscellanea»¹⁵⁹ — пісні не дуже скромного змісту, але, мабуть, у науковому виданні читачі не будуть нарікати. У неділю відбулося засідання філологічної секції, але не без скандалу: секретар повідомив поліцію не за 4 дні, а тільки у суботу. Через те, як тільки розійшлися гості (було 4–5 душ), з'явився помічник пристава з вимогою, аби зібрання розійшлося, записав, хто був присутній (я, Лоб[ода], Данилев[ич], Стеш[енко], Тимч[енко], Маслов) і хто був головою. Стешенко доводив йому, що се — зібрання секції, не прилюдне, але не переконав його у нашій «невинності». Однак ми, поки скоїлась така несподіванка, поглянули лист д[октора] Грінченка. Секція постановила: не друкувати сей лист, бо він не уявляє полеміки новими фактами, а є тільки малюнок особистих відносин д[октора] Грінч[енка] до його критика й опонента. Посилаю Вам сей лист. На мою думку, друкувати не треба. Як Ви скажете? В кожному разі поверніть мені сей курйозний лист. Вибачайте, коли я тут що «недописах» чи «переписах».

Ваш В. Перетц.

15.XI.1908.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 83–83 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 61

Київ, 1 грудня (18 листопада) 1908 р.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я забыл в прошлый раз повторить свою просьбу к Вам: сообщите, пожалуйста, мне, где можно найти пособия по части перевода денег в древности на Украине и Зап[адной] Руси? Для Москвы помогает «Рубль...» Ключевского¹⁶⁰, хоть и не во всех отн[ошениях], но для приблизительного расчета таляров, злотых польских и т. п. я ничего не знаю! Сообщите, где об этом можно получить сведения.

Я Вам послал полемику Гринченко и жду Вашего ответа.

Не знаю, что делать с IV-й кн[ижкой] и утвержден ли ответственный редактор. На днях дважды заходил в контору, но все не вовремя.

Написал статью о «Зап[исках]». Сам, подписал псевдонимом и просил П[авла] Фил[ипповича] сплавить в «К[иевскую] м[ысль]», но вот уже неделя, как ни звука.

В кн[ижном] маг[азине] «К[иевской] стар[ины]» предложили мне напечатать на тонкой бумаге объявление о кн[ижках] I–II «Запис[ок]» и разослать при их каталогах. Согласны ли Вы? Боюсь только, не опоздали ли мы.

Привет Марии Сильветровне.

Преданный Вам В. Перетц.

18.XI.1908.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 84–85. Оригінал. Рукопис.

№ 62

Київ, 15 (2) грудня 1908 р.
ХІІ.2.908.

Дорогий Михайло Сергієвичу!

Прошу Вас повторити про те, де можна знайти про монети давньої Польщі і Литви: наша дівчина викинула Ваш лист, від великого свого розуму вважаючи, що сей папірець, хоч він і лежить на моєму столі, ні нащо не придатний. Прошу також зробити мені відбитки стат[т]і про вертеп, але не *брошурувати*, бо далі буде продовження. Вибачайте: 1) що вдаюся до Вас з такими проханнями; 2) що я наважуюся писати такою поганою мовою. Але спершу кождий помиляється... пізніше писатиму краще. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 86–86 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 63

Київ, 10 січня 1909 р. (28 грудня 1908 р.)

Перетц Владимир Николаевич
Ординарный Профессор Университета св. Владимира

3 ч. 28.ХІІ.

Приносил «Климентия». Жалею, что не застал. Жена, м[ожет] б[ыть], придет сегодня или завтра. Привет св[ятому] семейству. В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 90–90 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 64

Київ, 1908 р.¹⁶¹

Дорогой Михаил Сергеевич!

Вот Вам Клеветон. Окрестите, как хотите. Лучше написать не могу. Голова отупела. Ваш В. Перетц. Тут $14 \times 25 = 300$ строк.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 182. Оригінал. Рукопис.

№ 65

Київ, 1908 р.¹⁶²

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Возвращаю корр[ектуру]. Кажется, все благополучно: дело в том, что я указываю на стр. 5-й, что левая стор[она] — <...>. М[ожет] б[ыть], надо перевести вразумительнее? То же и далее: горный пейзаж превращен в черный. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 89. Оригінал. Рукопис.

№ 66

Київ, 1908 р.¹⁶³

Владимир Николаевич Перетц

Ординарный Профессор Университета Св. Владимира

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Что же типографщик? Я ждал днем. Вечером сегодня, 6½–8½ я занят на курсах, дома не буду. Ваш В. Перетц. Завтра дома до 1 часа.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 183–183 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 67

Київ, 11 березня (26 лютого) 1909 р.

Дорогой Михаил Сергеевич!

Дело с IV кн[ижкой] так стоит: напеч[атано] 2 листа и 3-й подписан к печати (статьи Сушицкого, 48 стр.¹⁶⁴ = Грузинского¹⁶⁵, Данилова¹⁶⁶). Затем идет *Огиенко* 2½ л[иста]¹⁶⁷, *Ярошевич* 1 л[ист]¹⁶⁸. Думаю постави[ть] ст[атью] *Розова* (10 стр.) об Успенской драме Димитрия Ростовского¹⁶⁹. *Итого*, занято 7 листов.

Для заполнения есть 1) ст[атья] *Кошового* — но где она, никто не знает, и где он — также?

Ст[атья] *Бучинского* — но там листов на 10 материала, и удобно ли дробить её на 2 серии? Из ст[атьи] *Ерофеева* (о думах) я могу дать извлечение существенно-го на 2½ – 3 листа.

Что до статей Галина¹⁷⁰ и Корчак-Чепурковского¹⁷¹, то мне д[окто]р Черняхивский говорил о намер[ении] выпустить известия природн[ичо]-лік[арської] секции¹⁷².

Решайте, что делать с Бучинским — отложить или печатать начало.

До котор[ых] пор набирать? Эта работа написана оч[ень] трудно для наборщи[ка], не знаю, как будут набирать. Затем — нужно же пустить хоть в 4-ю кн[ижку] извлеч[ения] из *протоколов*, которых не нахожу в III-й книге.

По-моему, м[ожет] б[ыть], с Бучинским обождать до новой серии: пока покойник не протестует¹⁷³. А двинуть новый материал, держа Буч[инского] в резерве.

О Вашем решении напишите немедленно, чтобы я мог принять соотв[етствующие] меры и выпустить IV кн[ижку] не позже мая.

Ваш В. Перетц.

Поклон М[арии] Сильв[естровне]. Мои дела средне: приехал из Петерб[урга] — и простудился в Киеве! Ирония судьбы.

26.II.909.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 91–92 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 68

Київ, 16 (3) березня 1909 р.
3.III.909.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я жду с нетерпением Ваших распоряжений о дальнейшем составе «Зап[исок]». Мне сообщили, что в контору пришла — и уже передана в типографию для набора — ст[атья] Вовка¹⁷⁴. Но за всем тем остается своб[одными] 2½ листа. ½ л[иста] займут извлечения из протоколов, а 2, я писал Вам, — можно занять извлечением из ст[атьи] о думах Ерофеева¹⁷⁵. Об этом я давно, т. е., с неделю писал Вам. Дело не терпит: надо выпустить книжку к ½ апреля и тогда скажем — «ныне отпускаемы» до осени.

Между прочим, я слышал, что квартира подыскана, и что уже есть особа — секретарша — для «Записок»¹⁷⁶. Правда ли это? Последнее меня также интересует, так как если «Записки» нуждаются в моем участии, то не лишнее было бы принять во внимание и мои соображения, ибо Вы всегда в отсутствии, Михальчук — не деятельен, остаюсь я, и мне хотелось бы, чтобы постоянным корректором и исполняющим секретарские обязанности было лицо с филологическим образованием. К тому же, будем помнить, молодое дело должно привлекать к себе молодые силы, базироваться на них, а не разгонять их. Сколько дали «старые» украинцы для «Зап[исок]»? Сколько дадут? Сомневаюсь в их продуктивности: Ор[ест] Лев[ицкий], д. Вовк — и больше раз-два... А нужно бы придержать было при «Зап[исках]» ту молодежь, кот[орая] может быть полезной и без которой, правду скажем, и не обойтись. Вы понимаете, что я имею в виду, и думаю, что в будущем году, когда в авг[усте] разъедутся мои птенцы, часть работы не найдет для себя исполнителей (разве что вышлете из Львова). А это грустно, тем более, что сознательных украинцев, да еще литерат[урно] и научно образованных, среди молодежи очень и очень мало! Это наше горе. Не думайте, чтобы я был чересчур пессимистичен. От глубины бездны вопию.

Ваш преданный В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 94–95 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 69

Київ, 16 (3) березня 1909 р.¹⁷⁷

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю 18 стр[аниц] «Климентия» и «Записку» для доклада в Товаристве, согласно нашему разговору. Боюсь, что в «Архив»¹⁷⁸ — не влезет: работа займет от 230–250 стр[аниц]. Не лучше ли прибавить сюда еще Величковского и пустить VI том «Пам'яток»¹⁷⁹?

Ваш В. Перетц.

3.III.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 90–90 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 70

Київ, після 4 квітня (23 березня) 1909 р.¹⁸⁰

Владимир Николаевич Перетц

Ординарный Профессор Университета Св. Владимира

Многоуважаемый Михайло Сергієвич. Мы с Е[вгением] К[онстантиновичем] Тимч[енко] были у Вас, хотели переговорить о печатании Программы, которую надо поживее двинуть в свет¹⁸¹. Когда Вы едете? Я завтра еду в Нежин до <...го>. Сегодня дома.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 174–174 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 71

Київ, 14 (1) квітня 1909 р.

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам разом дві рецензії на «Описания» рукописів¹⁸², поки ред[акція] «Записок» Тов[ариства] ім. Ш[евченка] ще немає рец[ензій] на отсі книжки — прохаю прийняти мою працю. З поважанням В. Перетц. 1/IV.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 186. Оригінал. Рукопис.

№ 72

Київ, до 21 (8) квітня 1909 р.¹⁸³

Дорогий Михайло Сергієвич!

Я поправив коректу «Климентія»; не знаю, чи можна її так друкувати, чи — знову прийдеться поправляти? Здається, що можна б уже кому-небудь в друкарні попильнувати, щоб помилки було спростовано? Прошу Вас в таким разі забрати коректу до Львова. А мені прошу дати аркуш «Історії», де Ви розказуєте про Плетенецького¹⁸⁴. Я дістав інфлюенцу и через те сию дома.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 173–173 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 73

Київ, 21 (8) квітня 1909 р.

8.IV.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Еще раз прошу тех листов «Истории», где об Елис[ее] Плетен[ецком]. Я захворал и должен высидеть дня три — minimum. Кашляю и т° повышена. Работаю поэтому усиленно. Я Вам переслал корректуру «Климентия» с прислугою. Передали ли Вам её? Беспокоюсь. Выйду из дому не раньше вечера субботы.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 96–96 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 74

Київ, 2 травня (19 квітня) 1909 р.

Österreich. Lemberg. Австрія.

Львів, ул. Понінського, 6.

В[исоко]п[оважний] п[ан] проф[есор] Михайло Грушевський.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Не знаю, что делать с ст[атьей] Бучинского¹⁸⁵ — не могу справиться с корр[ектурой]. Выясните сомнительные места — я их отказываюсь понять. С таким оригиналом еще много будет хлопот. Сколько оттисков Буч[инского]? Я велел 100 оттисков]. Ваш В. Перетц. 19.IV.1909.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 97–97 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 75

Ворзель Київської губ., 15 (2) липня 1909 р.

2.VII.909.

Ворзель.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я жив, хотя и скриплю. Работаем, но типогр[афия] тянет. Дела с «Зап[иска-ми]» стоят так:

1. А. С. Груш[евский] — *весь готов*. Завтра подпишу (17 стр.)
2. Катер[ина] Неверова — набирается (2 ½ л[иста]!)¹⁸⁶
3. Петровский — набран[о], 8 стр.¹⁸⁷
4. Я (Плетенецк[ий]) набран весь, 16 стр.
5. Бучинский — я взял еще из присл[анного] матер[иала] до конца главы, всего будет 20–22 стр. Остальное — отложим, <...>.
6. Русов — не набран[о], 16 стр.¹⁸⁸
7. Сумцов — не набр[ано], 6–7 стр.¹⁸⁹
8. Огиенко — не набр[ано], (брусил[овский] говор) — факультативно, если будет место.
9. Тимченко — 3 листа.

На 6-ю кн[ижку] имею все-таки *часть Ерофеева* (вернул с исправлениями) — всего же листа 3–3 ½. Огиенко — брусил[овский] говор, если остан[ется] от 5-й. Тимченко (запас лл. 4–8). Арабажин хочет дать что-то по пов[оду] переписки Головацкого, изд[анной] Студинським¹⁹⁰.

Вот пока все. Из этого можно взять листа 3 Тимч[енко], листа 1 ½ Ероф[еева], Огиенко — 1 л[ист], далее — Бучинского хоть 2–3 лл., да от историков кое-что еще; на Кошового я не надеюсь, это типичный провинциал, безо всякой дисциплины.

У меня в перспективе есть еще статьи 2–3. Материал — будет.

Сам я живу — точнее влачу существование — в Ворзеле, никуда не ездил и не поеду. Еженедельно катаюсь по служебным обязанностям в город — по пятницам.

Работается вяло, туго. Настроение туманное. Жду осени, м. б., что-ниб[удь] придет иное.

Привет многоуважаемой Марии Сильвестровне и маленькой белой Мышке. Думаете ли быть в Киеве?

Преданный Вам В. Перетц.

Да, возвращаюсь к «Запискам» — из таблички видите, что все больше или меньше набрано, если же хотите, чтобы поторопить книжку, то разрешите мне подписывать листы к печати. Там кроме Бучинского да Русова все идут наши литер[атурные] и язычные статьи. Сумцова мы с Тимч[енко] и Лободой «на підставі точки б» правил — причесали и подстригли, так что особого конфуза не будет, но все же — она адски наивна! Совсем для грудных детей, особ[енно] конец про то, какая де «терпимая» украинская речь, что допускает такие-то и такие слова... (а слова-то — обычные слободские великоруссизмы, частые у харьковцев!!). В. П.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 98–99 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 76

Київ, 16 (3) серпня 1909 р.

Австрия. Львов. Österreich Lemberg.

Киев. <...>

Ул. Понінського, ч. 6.

В[исоко]п[оважний] п[ан] профессор М. С. Грушевський.

Юсенів Горишній

Варшава <...> 09.

3/VIII.[1]909.

Дорогой Михайло Сергеевич. Наши дела таковы: В типогр[афии] статья Ал[ександра] Серг[еевича]¹⁹¹. Бучинского (полезно было бы дать еще кусочек!)¹⁹². Розова¹⁹³ (итого на 2½ л.). Затем туда же идет и моя (1 л.). <Ведьм> автор печатать не желает. Ст[атья] Русова¹⁹⁴ в конторе — о чем узнаю от Вас. Всю дать в конец. Итого есть уже 4½ л., надо добавить Бучинского еще лист, чтобы кончить в 6 кн[иге]. Сумцов — ужасен¹⁹⁵! Петровского не имею¹⁹⁶. М[ожет] б[ыть], в конторе? Тимченко можно пустить хоть 5 листов! О Кошовом ни слуху, ни духу. Огиенко уехал в Брусилов. У нас умеренное лето. Устаю — много работаю — наверстываю зиму. Привет М[арии] Сильв[естровне].

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 100–100 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 77

Київ, 5 вересня (23 серпня) 1909 р.

Его Высокоородию проф[ессору] Михаилу Сергеевичу Грушевскому.
Паньковская, 9, во дворе.

23/VIII.

Посылаю с Данилевичем¹⁹⁷ копию большей части «Климента»¹⁹⁸ и корректуру. Боюсь отправлять почтой: у меня уже пропала часть оригинала, стоившая большого труда, хотя я посылал его *заказным* на имя Беднарского¹⁹⁹. Придумайте переправить с оказией — скорее. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 101–101 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 78

Ворзель Київської губ. 6 вересня (24 серпня) 1909 р.

Всемирный почтовый союз. Россия.

Его Высокоородию проф. Михаилу Сергеевичу Грушевскому.

Киев. Владимирская, 28,

Книгарня «Литер[атурно]-Наукового Вістн[ика]».

Киев. 24.8.09.

Киев[о]-Ковельская ж[елезная] д[орога] Ворзель, 1 лин[ия], д. 5.

24/VIII.

Дорогой Михаил Сергеевич! Я просил занести Вам второй лист для подписи к печати. Остальное все в порядке, кажется. Я буду в Киеве в четв[ерг] вечером, в 9 ч. М[ожет] б[ыть], зайду — если застану и повидая Вас. Сегодня заходил — не приехали. Тимч[енко] уже отпечатал 10 лл²⁰⁰. К моей ст[атье] будет портрет Плетенец(кого)²⁰¹. Клише за счет гонорара. Ваш В. Перетц.

P. S. М[ожет] б[ыть], заедете ко мне?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 102–102 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 79

*Київ, до 31 серпня 1909 р.*²⁰²

Извините меня, дорогой Михаил Сергеевич, если я сегодня опоздаю. Пришлось ехать на дачу. В засед[ание] Рады явлюсь в 7 часов. Есть у меня дело — Программа — которая входит в новый фазис и даст новую комбинацию.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 197–197 зв. Оригінал. Рукопис.

Київ, 30 (17) листопада 1909 р.
17/XI. Київ.

Пишу Вам, дорогой Михаил Сергеевич, яко из тьмы адовой: «обыдоша, бо мя пси мнози». Дела же наши с «Зап[исками]» и Товариством идут кисло. Бюро — скажу Вам — своего рода тормоз: без него мы выпустили бы книгу, а теперь оказывается, еще надо кое-что набирать, ибо типограф[ия] ссылается на бюро и ничего не делала с месяц: набрала всего 2 лл. Бучинского²⁰³. Моя ст[атья] давно готова, Сумцова у них с июня²⁰⁴, Ерофеева отдали давно²⁰⁵, а между тем они не набрали еще конца Буч[инского]. Ругаюсь. Фил[ологическая] секция имела заседание, выступал я и еще юноша (новый). Затем было еще созванное Стеш[енко] заседание²⁰⁶ с странным реф[ератом] «Смисл і значіння укр[аїнської] літ[ератури] XIX в.» (?). Недурно бы подчинить эти заседания общему порядку. Во всяком случае, если будет ерунда в педагогическом стиле, то станут ругать в газетах, но я уже за сие не отвечаю. Вообще думаю, что т. наз. открытые засед[ания] надо устраивать, но так, чтобы не смеялись, а для сего необходимо как-ниб[удь] установить способ предварительного ознакомления с рефератом, ибо автор наговорит пустяков и ничего — ему-то не удивятся, а вот Товариству всему, которое ответственно — конфуз. Впрочем, я сам в сие не путаюсь. Пусть и далее так будет: секретарь назначает свои собрания с своими красноречивыми речами, а Филологическая секция — свои. Что до нас, то мы с Тимченко всегда уведомляем секретаря заблаговременно. Его же выступления — для нас сюрприз. Впрочем, есть два «товарища» Ваших, которые при сем присутствуют.

Студенты просят, чтобы им устроили гурток. Я предложил всем посещать собрания секции и обещал допускать доклады, если они будут по предметам секции — и удовлетворительны.

Засим — необходимо устроить *общее собрание*, хотя бы для приема новых членов. Не можете ли Вы побудить кого следует? Я не имею влияния. А нам необх[одимо] принять еще человек 8–10 в Фил[ологическую] секцию; иначе могут остынуть — а ковать надо, пока горячо. Подтолкните кого следует!

Мой привет уважаемой Марии Сильвестровне. Еще: что бы вы сказали об Археол[огическом] инст[итуте] в Киеве с преобладающим преподаванием украинск[их] древн[остей], укр[аинской] археол[огии], укр[аинской] палеогр[афии], языка и пр. Мы когда-то говорили об этом — но без результатов. Теперь с этим делом возится Данилевич. М[ожет] б[ыть], и дадут разрешение.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 103–104 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 81

Київ, 5 грудня (22 листопада) 1909 р.
22/XI.909.

Дорогой Михаил Сергеевич.

Одновременно посылаю в типогр[афию] корректуру «Климентия» — 113/128 стр. с достаточным колич[еством] поправок. Но чтобы скорее все это издание двинуть — я написал, чтобы там, в типогр[афии], сделали ревизию, все ли исправлено.

Нельзя ли просить Вас поручить кому-нибудь. Дожидаюсь, чтобы все было исправлено, как я сделал красным чернилом.

Затем — прошу выслать мне чистые отпечат[анные] листы 2–7-й, я имею только первый. А пора уже приступить и к комментарию. Я очень хочу выпустить книгу весной.

Привет уважаемой Марии Сильвестровне.

У нас очень скучно. Я хвораю — все чревобесие...

Ваш В. Перетц.

Сбираюсь в числах 29 дек[абря] – 8 янв[аря] быть в Петербурге. Смогу ли? Вопрос!

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 105–106 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 82

Київ, 12 грудня (29 листопада) 1909 р.
29/XI.909.

Дорогой Михаил Сергеевич!

Получили ли Вы мое недавнее письмо, где я писал о делах?

В наст[оящее] вр[емя] типогр[афия] чуть зашевелилась после моей ругани, но все же работает из рук вон медленно.

Я не надеюсь закончить VI-й кн[ижки] к Рождеству²⁰⁷. Наша «контора» только путает и мешает: на днях продержала корр[ектуру] неск[олько] дней и... вместо того, чтобы передать в типогр[афию] — вернула ее Огиенко, даже не развернувши и не прочтя его записки. Я Вам писал об общем собр[ании]. Его необходимо созвать, чтобы принять новых членов; при случае — напишите Стешенко. Вы для него авторитет, а меня он не слушает. Послезавтра читаю лекцию в Клубе²⁰⁸ об отношении укр[аинского] яз[ыка] к другим славянским языкам. Думаю, что моя лекция будет не более как на полчаса.

Я уже писал Вам о том, чтобы мне типогр[афия] львов[ского] Товар[иства] прислала чистые листы «Климентия» с 2-го по 7-й. Я хочу двинуть комментарий.

На Рожд[ество] еду с женой в Петерб[ург]. Остановлюсь, вероятнее всего, у родича Бородина²⁰⁹, в Ак[адемии] наук.

У нас в Киеве нудно и скучно. Дела масса — канцелярского: роспис, лекции, обозрение, годов[ой] отчет и пр. А засим до 15-го экзамены. Все это не веселит.

Привет Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

Печатается ли моя статья о яз[ыке] Евангелия в XV в.²¹⁰?

Я хотел бы иметь корр[ектуру] до 15 дек[абря] — или после 15 янв[аря].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 107–108 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 83

Київ, 15 (2) грудня 1909 р.
2/XII.909.

Дорогой Михаил Сергеевич!

Опять пишу Вам в добавление к прежде сказанному. Книга VII-я выйдет к Рожд[еству] (к 20-му)²¹¹, уже все набрано. На VIII книгу имею:

Ерофеева на 1½ л.²¹²

Требина — о языке украинских рукописей (киевских библиот[ек]) XV в. — на 1½ л.²¹³

Моя статейка с текстом вирш курьезно мещанского характера — на 7–8 стр.²¹⁴

Тимченко остается 6 лл.²¹⁵

Не знаю, что дадут историки?

Лобода хотел что-то дать, но пока завален делами.

Хочу Вам прислать для «Запис[ок]» рецензий; вздохну от текущих дел и пришлю.

Читал вчера в Клубе (в засед[ании] Фил[ологической] секции реферат «Про становище укр[аїнської] мови між іншими словянськими мовами» и, кажется, с некоторым успехом: просят читать спец[иально] для «клубистов» и [«Просвіти»].

Жебунев просит для «Рады»²¹⁶. Думаю — не лучше ли эти лекции (следует еще одна — об истории украинской речи в XVI–XVIII в.) пустить в «Літер[атурно]-н[ауковий] вістник»? Ведь, если писать — то писать для более длительного существования, чем один день. А жизнь печатного слова — надолго. Как скажете? Только известите немедленно (чтобы я мог отговориться?). Жду до 9-го.

Еще раз прошу, чтобы мне выслали чистые листы «Климентия». 20-го еду в Петерб[ург]. Остановимся с женой в Акад[емии], у Бородина. Привет Марии Сильвестровне.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 109–110 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 84

Санкт-Петербург, 12 січня 1910 р. (30 грудня 1909 р.)
30/XII.909.

Дорогой Михаил Сергеевич!

По Божию велению, затем — по воле супруги — я уехал из Киева не 27-го, как собирался, а 22-го, за что и наказан — во-первых, тем, что не вижу Вас, во-вторых — тем, что в Питере расклеился и второй день сижу дома с компрессом на самой слабой и скудельной части моего брэнного существа.

Материалы, которые от нашей секции назначены в VII кн[игу], я сдал Огиенко: это будут статья Требина, ст[атья] Ерофеева и ст[атья] Гудзия²¹⁷ — всего на 4–4½ лл. Затем, надо бы, по-моему, пустить лл. 4 Тимченко. Это все на тот случай, если у историков нет запаса. Если же тесно, то Гудзия оставить, или Требина.

В Петерб[урге] я печально поражен полным отсутствием осведомленности о наших «Записках». Думается, что петербуржцы ждут, что мы им <...> преподнести издания даром. Такой библиограф, как Симони²¹⁸ — не имеет «Записок» — и «с трудом и безрезультатно» добывается II-й книги. Вообще — увы (!) — столица живет своими мелочами жизни и часто даже явления в научной литер[атуре] существенные — остаются вне поля её зрения. Что делать? Завтра мне назначил аудиенцию Шахмат[ов]²¹⁹. Попробую попытаться насчет субсидии Товариству или хоть Филолог[ической] секции на исслед[ования] по украинской диалектологии: дают же они субсидии московскому диалектологическому кружку! М[ожет] б[ыть], базируя на «Прогр[амме]» Тимченко, и можно будет что-ниб[удь] сделать²²⁰.

Обо мне ничего — в С[анкт]-П[етер]б[урге] так забыли, что смотрят как на выходца с того света, враждебно и недоверчиво. Точно боясь, что я кому-то собираюсь создать конкуренцию! До того ли! Здесь все уже «разделено и взвешено»... Жму Вашу руку. Привет супруге.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 111–112 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 85

*Київ, 1909 р.*²²¹

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Я на вечер должен уехать на дачу; жена ждет! Еду в субб[оту], на 4 ч. поезд. Перед отъездом хочу Вас видеть. Когда подойти. В. Перетц. Оставьте мне адрес и, если можно, распоряж[ения].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 113. Оригінал. Рукопис.

№ 86

*Київ, 1909 р.*²²²

Дорогой Михаил Сергеевич.

В субботу вечером новая пьеса, и я должен быть в театре. Днем — свободен, к Вашим услугам, с 1 ч. дня. А если это праздник (я не уверен, будут ли в субб[оту] лекции), то хоть с 10 утра. Располагайте как хотите временем в означенные часы. Ваш В. Перетц. В вокрес[енье] я читаю в театре²²³.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 114. Оригінал. Рукопис.

№ 87

Київ, 1909 р.²²⁴

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю доверенность Ив[ану] Кривецкому²²⁵ и уведомление Виділа о сем. В такой ли форме? Заплатите за меня взнос в счет гонорара. Боюсь, что не опоздал ли я, был за городом! Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 172. Оригінал. Рукопис.

№ 88

Санкт-Петербург, 14 (1) січня 1910 р.

Дорогой Михаил Сергеевич,

Вчера я виделся с А. А. Шахматовым, уславливался с ним оносит[ельно] наших отделов в Укр[аинской] энциклопедии²²⁶.

[1)] Слышал от него, что Флор[инский] составил опять какую-то гнусную записку об окончат[ельном] уничтожении украинской прессы²²⁷. 16-го будут Флор[инского] баллотировать в академики²²⁸! *Необходимо достать* 1) Записку эту и сообщить Алексею Александровичу немедленно.

2) Собрать все случаи репрессий, явившихся результатом деятельности Флор[инского], т. е. перечислить точно случаи штрафов и т. п. на прессу укр[аинскую] и русск[ую]. Все это нужно не позже 12–13 янв[аря]. Послать Ал. Ал. Ш[ахматову]. Присоединяюсь к его просьбе.

Ваш весь В. Перетц.

1/I.[1]910. 16-го будут баллотировать Флор[инского] в академики! Спасение — в ознакомлении с его полицейской деятельностью.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 115–116. Оригінал. Рукопис.

№ 89

Київ, 6 лютого (24 січня) 1910 р.

24/I.910.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Только третьего дня я вернулся из С[анкт-]П[етербурга], совсем разбитый: все время там прохворал и сделал гораздо меньше, чем мог. Во всяком случае, материалы о деятельности нашего общего друга я от Салик[овского] получил и немедленно их предоставил Ш[ахматову]. Итог — 16-го на баллотировке друг наш получил меньше половины голосов и таким образом провалился. Ш[ахматов] полагает, что это отобьет у его промоторов охоту снова выдвигать его. Я же об этом скорблю, ибо сей камень будет над нами еще годы и годы! И за провал, озверевши, будет мстить «украинофилам», академическим и неакадемическим.

Вернувшись, узнал, что «Записки» переносятся к Кульженко²²⁹. Не знаю, как только мы устроимся со шрифтом: он наш, но были разные <прилипки>, добавления. Как это сосчитать?

За сим — я не могу выйти из дому: схватил ангину, — и не знаю, что есть в конторе для VII кн[иги]. Ерофеев — у Огиенко, а Требина статья — где-то завалялась. Затем из повестки я узнал о выборе новых членов: удивился только, не увидав в списке Арабажина²³⁰, Лященко²³¹ и Яцимирского²³², а они меня о сем в Пет[ербурге] спрашивали. Яцим[ирскому] я хочу послать комплект «Записок» с обязательством (он дал его) написать большой обзор для «Ж[урнала] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения]» или «Известий» Академии наук. Куда лучше?

У Ш[ахматова] было собрание по укр[аинской] энциклопедии. Выяснилось, что мне предлагают вместить на 4 листах (до 4¼) историю укр[аинской] литературы от возрождения (XV в.) до начала XIX в. Я согласился, на этот период меня хватит.

Получил от кого-то (подпись не разб[орчива], адреса нет!) предложение на открытке из Львова дать содерж[ание] моих лекций в Товар[иств]і о положении укр[аинского] яз[ыка] относит[ельно] других славянских языков. Кому это нужно? Если для Стешенко, он может взять из «Киевской мысли», где это точнее других воспроизведено.

Жду от Вас инструкций по «Запискам», ибо за месяц совсем отбился от дела.

Засим — жду корр[ектуру] «Климентия»!! Хочу кончить к лету! Как моя статья? У ней такая масса поправок, что боюсь, все ли исправят. Привет М[арии] С[ильвестровне]. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 117–118. Оригінал. Рукопис.

№ 90

Київ, друга половина січня 1910 р.²³³

Перетц Владимир Николаевич справляется, в Киеве ли проф. М. С. Грушевский или уже уехал. Если не уехал еще — то просит зайти, так как с дороги расхворался и не может выходить из дому. В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 128–128 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 91

*Київ, 20 (7) лютого 1910 р.
7/II.910.*

Дорогой Михайло Сергеевич!

Вероятно, мое письмо от 23-го янв[аря] не дошло до Вас. Посылаю это — заказным. Меня крайне тревожит судьба нашего киев[ского] «Товариства». И не столь в зависимости от Столыпинского циркуляра²³⁴, сколько от внутренних условий жизни, которые так реально проявились в последнее время. С одной сто-

роны — отсутствие людей энергичных, способных соединять инициативу с ученой авторитетностью, с другой — наличность массы, бременящей «Товариство» своими претензиями — безо всяких оснований на их справедливость. Статьи для «Записок» у меня есть: Требина и Ерофеева, всего на 3 л., да еще Тимч[енко] программы изрядно. «Кулиша» от Ор[еста] Л[евицкого] не получил²³⁵. Написал ему довольно энергичное письмо. Самого его *никогда* нет дома, и лично идти к нему — дело безнадежное. К тому же у него какие-то семейн[ые] нелады и хворобы. Надо набирать кн[игу] VII, а с одной типогр[афией] поссорились — с другой не налаживается. Я до сих пор не могу получить точной справки, *сколько* куплено пудов ц[ерковно]-сл[авянского] шрифта, чтобы знать, что надо принять; ибо там были и приливы букв и знаков. Говорил Романович²³⁶ — у нее нет документов; у Стешенко лично просил — но безрезультатно, у Котика²³⁷ — просил справиться, нет ли сведений в конторе «Вістн[ика]» — ничего!

А полагаться на «милость» артели нельзя, уж очень это недоброкачественный народ. Эх, вижу я, что так уж устроены мы, что без *головы* ни к черту не годимся. Мое окончательное мнение, — что наше дело только и может толком пойти, если Вы будете тут. Без Вас наши все ползут вразброд. Сам я могу лишь вести положенную работу: ни сил, ни авторитета, ни знаний, ни талантов — на организацию пестрых по своим индивид[уальным] особенностям киевских украинцев — я не имею, к тому же — слышали — меня опять погромщики провалили на В[ысших] ж[енских] курсах²³⁸. Привет М[арии] Сильв[естровне].

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 119–120 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 92

Київ, 15 (28) березня 1910 р.

Österreich. Lemberg. Австрия.

Киев. 16.3.10.

Львов. Ул. Понінського, ч. 6.

В[ельми]п[оважний] п. профессор Михайло Грушевский.

Сообщаю Вам, дорогой Михайло Сергеевич, положение дел. Они не важны. Все не можем начать новой книги «Записок». Кульж[енко] оказался <жидодоходящим>! Вместо ожидаемых 18 р. потребовал 27 р. за смеш[анный] шрифт. Пробуем основаться у Чоколова²³⁹, кот[орого] рекомендовали А. А. Рус[ов]²⁴⁰ и О. Л[евицкий]. Матер[иал] для VII кн[иги] весь есть, даже на 8-ю осталась работа по статистике листа на 3. Я беспокоюсь, успею ли допечатать «Климентия»; 9-го вернулся из Петербурга. С Шахматовым опять вел разговор относительно украинской энциклопедии: древнюю литературу берет Крымский²⁴¹, мне предлагают XV–XVIII в.²⁴², но кое-что отсюда к Студинскому (пусть возьмет религиозную полемику — он ведь богослов!)²⁴³. Сказал Шахматов, что я из Москвы получу письменное предложение взять XV–XVIII [в.] и народную словесность, кроме метрики (Корш)²⁴⁴, но до сих пор не знаю толком ничего. Читаю лекции (публичный

курс) в університеті: занят ужасно. В Товаристві без Вас не ладиться як-то. Привіт Марії Сильвестровне. У нас — весна. Но холодная. Ваш В. Перетц.
15/III.910.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 121–121 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 93

Ворзель Київської губ., 9 липня (26 червня) 1910 р.

26/VI.910. Ст. Ворзель

Киево-Ковельской ж. д.

(только простые письма).

Дорогой Михайло Сергеевич!

Вам при теперешних делах во Львове, вероятно, очень малоинтересно то, что творится в нашем болоте российском. Начну с того, что наиболее меня тревожит. Статьи Требина и Ерофеева благополучно в типогр[афии] и их я подпишу 2-го к печати. Набрана ст[атья] или «Записка Кулиша». Но Ор[ест] Ив[анович] Левицкий, которого я ловлю в Киеве и поймал в Полтаве (был там с экскурсантами)²⁴⁵, отказывается дать предисловие к «Зап[иске] Кулиша», а насчет статьи «Про спів на Україні»²⁴⁶ — также надежд мало. Он предложил мне послать Вам «Записку Кул[иша]» и просить Вас написать несколько вступительных слов; или — просить о том же Каманина. Как хотите, это невозможно. Корр[ектура] этой «Записки» у Вас, вероятно есть, если нет — велю выслать; м[ожет] б[ыть], в самом деле напишите странички 2–3? А то там ждут экономические, т. е. собств[енно] статистич[еские] статьи.

Другое — я, по-видимому расплевался с г. г. организаторами укр[аинской] энциклопедии, т. е. они меня «деликатно» (если это можно считать деликатностью) выжили. Еще в марте я получил от Крымск[ого] предложение (письменное) принять участие в укр[аинской] энциклопедии и дать *всю* историю древн[ей] лит[ературы] (нач[ало] письм[енности] до Котляревского и народную словесность). Я об этом знал; знал также и Шахматов о том, что я возьмусь только за XV–XVIII в. и за часть нар[одной] слов[есности]. Причем, я в Петерб[урге] часть нар[одной] слов[есности] <отговорил> передать Арабажину²⁴⁷ или кому другому. И вот в этом смысле я ответил Крымскому, добавив, что согласен поделиться с Студинским (ему — религиозно-полемическую литературу XVI–XVII вв.). И после всего этого получаю в конце мая от Шахмат[ова] письмо: его просят уведомить меня, что я желателен, если возьмусь за *все*, не передавая никому нар[одную] словесн[ость]. Я понял все, когда просмотрел печатный проспект и не нашел себя²⁴⁸. Написал, что принимаю это за замаскированный отказ, что всего все равно исполнить не смогу; от моего же отказа — никто не пострадает, а всего менее подписчики, которым я не обещал. До с[их] пор от Шахм[атова] ни слуха, ни духа. Жалею, что такому милому и дорогому для меня человеку навязали миссию ссориться со мною и писать огорчительные для меня письма... Но ему же я доводил, что истор[ию]

укр[аинской] лит[ературы] XV–XVIII в. я все-таки напишу, хотя и не для укр[аинской] энциклопедии, а для другого издания. Все равно мне необходимо для кого-ниб[удь] издать весь унив[ерситетский] курс²⁴⁹.

Впрочем, про это более «мечты». Мне так скверно последнее время, что я не на шутку подумываю о «ликвидации». Сердце болит, и одышка такая, что хоть все брось.

«Климентия» текст отпечатан. С предисловием прошу подождать до осени. Занят спешными делами — составляю отчет о поездке, замучился коррек[турой] своих <птенцов>; не <умеют> быть причесанными! Привет уважаемой Марии Сильвестровне. Крепко жму Вашу руку.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 122–123 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 94

Ворзель Київської губ., 29 (16) липня 1910 р.

16/VII.910.

ст. Ворзель.

Дорогой Михайло Сергеевич! Из Ваших предположений второе вернее — я Вам писал дважды, от Вас получил одно письмо, но там о ст[атье] Стадника ни слова²⁵⁰. Ор[ест] Ив[анович] так и не дал ничего²⁵¹, кроме текста статьи Кулиша, ее придется пустить без предислов[ия]. Ст[атья] Стадника заставит нас отказаться от одной из двух экономических статей, Королевой (№ 1)²⁵² и Стасюка (№ 2)²⁵³, предпочтем № 1, ибо ее очередь раньше: с месяц тому назад сдан Ерофеев в набор²⁵⁴, я сам был в типогр[афии] и условился о порядке: 1) Требин²⁵⁵, 2) Ерофеев, 3) Кулиш, 4) Королева, 5) Стасюк и 6) остаток Тимченко. Куда ставить Стадника? Напишите открыткой мне, чтобы мне не узнавать об этом из типогр[афии]. Там и так не особенно внимательны, а если я окажусь не au courant дел, так и слушать не станут.

Некролог Гринченко²⁵⁶ мне писать не с руки по двум причинам: 1) не имею достаточно библиограф[ических] сведений о нем, 2) неладно выйдет, ибо я его, хотя уважал за энергию, но работы его (кроме собран[ия] материалов) — сумбурная вещь, а в этом смысле высказываться над могилой — неловко.

Я писал Вам относительно статьи пред текстом «Климентия». Ее смогу дать только чрез месяц. Но гроши нужны. Я и просил Вас оказать кредит в 100 р. Если нельзя — то нельзя, конечно.

Привет Марии Сильвестр[овне].

Авось не <...> этого письма ни <авер> ни руссы черных <...>.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 124–125 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 95

Ворзель Київської губ., 28 (15) серпня 1910 р.
15/VIII.910.

Ворзель.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Получив Ваше письмо, я поспешил в город. Накануне только я подписал к печати 2-й и 3-й листы «Записок», только кое-где внеся поправки редакционного характера. Но листы уже оказались отпечатанными.

Знаю, что кое-чего не доглядел. А у Огиенко тут как раз огорчения. Помимо академических терний: умер сынишка. Конечно, все это не основания выпустить безграмотные книги.

Деньги я получил вчера — очень благодарен. Пока нет Бубнова²⁵⁷ я чувствую себя очень неладно: нынче чуть зазевался — тут и прихватят за ворот. А на язык я не сдержанный и в оф[ициальной] бумажке могу наговорить неподходящее. Езжу в город дважды в нед[елю] на сутки. К моему огорчению, д. Тимченко, вследствие того, что дело его в унив[ерситете] безнадежно (особые мн[ения] Фл[оринского] и Кулак[овского]²⁵⁸ переданы в Совет), уехал в Екатеринослав к Синявскому в комм[ерческое] учил[ище]²⁵⁹. Засим — министр[р] может предложить мне снять ред[акционную] подпись с «Записок». Малиновскому²⁶⁰ в Томске воспретили участие в прогрес[сивной] газете и редакторство. Теперь опять пойдет... Ибо «успокоение» наступило.

Забыл еще: *Стадник* набран; за ним по старому плану идет Королева; если будет больше 6 лл., то на этом станем и проброшюруем лишь остальн[ые] листы Тимченко. Ор[еста] Ив[ановича] я попрошу, но ведь он, подбадриваемый ленью — неумолим и щедр на отказы. Для VIII кн[иги] д[олжна] быть его ст[атья] «про спів»²⁶¹, *Куліш*, *Стасюк* — и больше ничего.

У меня народ охладел и перетрусился до того, что боюсь и трогать: сами понимаете, как приятно слышать нарекания, что де из-за меня испорчена карьера и пр. Хотя сознаюсь — никого насильно не тянул. Но ведь — всегда надо свалить на кого-нибудь. Итак, филологи трусили. Стыдно ужасно. Надо будет мне что-ниб[удь] состряпать. Попробую, хотя не имею времени совсем. «Климент» потребует много работы. Привет М[арии] Сильв[естровне]. Преданный Вам

В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 126–127 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 96

Київ, перша половина листопада 1910 р.²⁶²

Е[го] В[ысоко] Благородию Михаилу Сергеевичу Грушевскому

Дорогой Михаил Сергеевич! Нет ли у Вас случайно здесь предпоследней (4-й книги) «Записок» львовских, той, где есть в «Miscell[anea]» Возняка обо мне²⁶³: этой кн[иги] в унив[ерситетской] библи[отеке] нет, а у меня кто-то забрал, и я без

рук! Засим — переделываю ст[атью] д-ра Фр[анко]²⁶⁴ — т. е. это то же, что написать ее вновь. Завтра весь день буду выписывать из библии его цитаты — итого 2 дня.

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 202–202 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 97

Київ, 1910 р.²⁶⁵

Е[го] В[ысоко] Б[лагоро]дию Михайлу Сергеевичу Грушевскому
Дорогой Михайло Сергеевич!

Перерыл все — и даже своих <...> к объяснению. <...> <...> материалов не нашел — а тем более и корр[ектур] сих. <Печально...>. Поищу еще сегодня. Но боюсь, что все это выкинули, прибирая кабинет. Это у меня бывает! Ваш Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 129–129 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 98

Київ, 8 квітня (26 березня) 1911 р.

Дорогой Михаил Сергеевич!

Я вернулся из Нежина и Прилук совсем простуженный и боюсь, что прочно сел в <...>: просiju до четверга, до экзаменов. Приехал Евг[ений] К[онстантино-вич] Тимченко²⁶⁶. В субб[оту] будет держать маг[истерский] экзамен у меня и Лободы. На Пасхе можно устроить заседание. У меня только есть статейка на 10 лист[ов] «Сказание об Инд[ийском] ц[арстве]» в укр[аинском] списке²⁶⁷. Могу дать её сейчас, но она требует перевода. Хочу привлечь опять Огиенко — никого другого не знаю. Посылаю Вам клочок из «Чт[ений] О[бщества] ист[ории] и др[евностей] российских» м[ожет] б[ыть], Вы не имеете этого проэкта об украинс[ком] уни-верситете — черточка и характер Теплова.

Ваш В. Перетц.

26.III.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 26–26 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 99

Київ, між 8 квітня (26 березня) та 15 (2) квітня 1911 р.²⁶⁸

Дорогой Михайло Сергеевич!

У меня злейший бронхит, сiju до субб[оты] вечера безвыходно. В субб[оту] выведу экзаменовать. Тимч[енко]²⁶⁹, которому Флор[инский] сделал уже и еще делает не одну гадость, хотел бы видеть Вас. Посылаю Вам статью — она маленькая. Перевести можно в один день. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 185–185 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 100

Київ, 20 (7) травня 1911 р.
7/V.911.

Дорогой Михайло Сергеевич.

Сообщаю Вам, конечно, о текущих делах. Своей корр[ектуры] я еще не получил: типогр[афия] перебирается в новое помещение и п. Романович говорит, что мое «Инд[ийское] царство»²⁷⁰ еще постоит. Засим: имею статью Стешенко «<Энеида> Котляр[евского] и Котельницкого»²⁷¹. Что с ней делать? Секцию теперь не собрать. Разве только 16-го, страниц на 9–12 печатных.

Бубнов меня покинул на хозяйство, и я мучусь всеми муками всех кругов ада — в самое горячее время.

Прошу Вас слезно: закажите ловкому <мишурнику> достать во Львове и *выслать* мне брошюру Петрушевича — хоть от него самого: А. С. Петрушевич, «Путник о граде Иерусалиме», 8, 22 стр., 1872 г.²⁷²

Могу дать за нее 2, 3, 4 — до 5 корон. Крайне нужно.

Выручите. Преданный Вам В. Перетц.

В «Искусстве» Кульженко написал хлестаковскую, ей-богу, искреннюю статейку о Вашей «Иллюстр[ированной] истории»²⁷³. Не сердитесь, что не во всем согласен — отн[осительно] Владимира Св[ятого].

Ваш В. Перетц.

Поклон М[арии] Сильв[естровне]!!!

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 130–131 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 101

Київ, 6 липня (23 червня) 1911 р.

23/VI/911.

Дорогой Михайло Сергеевич!

На днях я получил, «по исправлении» вернул свою статью в киевские «Записки». Одновременно с корректурой получил <открытку> с неразборчивою надписью, извещающую, что нет статей, чтобы сверстать после моей: Ор[ест] Ив[анович] так и надул со своими «співами». Остается верстать вторую филологическую статью — Стешенко о соотношении Котляревс[кого] и Котельницк[ого], далее — все, то есть историческая (пока — Василенко о Теплове)²⁷⁴ и — если будет — экономическая. Не знаю виновата ли типограф[ия] или мы сами, но так вести издание нельзя — при общем равнодушии к делу п. «землячков».

Своих я стыдил, но — «стыд не дым». А из ничего — ничего не создашь, пока нет работников настолько сильных, чтобы писать и печатать по-украински. Я как-то раздергался и только медленно ползу со своей «Передмовой» до вірш «Климентия», але будьте певні, що я пришлою її незабаром. Тепер є в мене думка написати мій курс «Истории укр[аинской] литературы», а поміж біжучими справами написати статейку про перший період українського відродження в Галичині — до 40-х

років. Я знаю тільки те, що надруковано в кн[игах] Петрова, Дашкевича, Франка, в статті Арабажина («Энциклопедия» слав[янской филологии]).

Коли пошукати, то можна й ще набрати багато друкованого матеріалу. Але мені було б дуже цікаво — чи немає в архивах Львова де-небудь яких рукописів перших діячів відродження? Коли б Ви були так ласкаві й дали мені кілька вказівок — я був би Вам дуже вдячним. Я знаю тільки опис рукописів Ил. Святицького²⁷⁵, але там здається описана тільки частина рукописів, що переховуються в бібліотеці Нар[одного] дому. Коли маєте на увазі що-небудь, і таке, що Вам не потрібно — напишіть мені. Я в осені, чи зимою випрохаю собі командировку й може «настріляю» чого-небудь.

Прочитав у газеті, що Залізняка висилають з Австрії²⁷⁶, — але куди? Невже ж його передадуть рос[ійській] жандармерії? Бідний хлопець! Не забувайте мене, дорогий Михайло Сергійовичу.

Ваш В. Перетц.

Р. С. Привет Марии Сильвестровне!

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 123–123 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 102

Київ, до 3 вересня (21 серпня) 1911 р.²⁷⁷

Дорогой Михайло Сергеевич!

Мне отчаянно не везет: едва я оправился от весенних <болезней> — схватил простуду, приехал в Киев к врачу. А он взял да и заарестовал меня дома безвыходно. С «Клим[ентом]» дело ползет медленно: не подумайте, что от взятого аванса я стал ленив, нет — а просто у меня на очереди подготовка к курсу методологии, кот[орый] я готовлю к печати²⁷⁸ — а работаю медленно, нужна масса справок. И за чтением нелепых и бесполезных философствований — так утомляется голова, что ничего путного не выходит. 28-го ждем Высоч[айшего] приезда²⁷⁹, а я молю судьбу подправиться, чтобы опять уехать на дачу, если не будет страшно сыро: от сырости я собств[енно] и удрал, — т. е. мой врач предписал жить в сухом помещении, пока не выздоровею.

С «Записками» — туго. Стеш[енко], видимо, ничего не прислал! Одна моя ст[атья] подписана к печати — а далее?!

Свенц[ицкий] как был глуп — так и остался. А еще иезуит!! Неужели там все той же марки? Севши в калошу с благовещ[енской] драмой²⁸⁰ — он вообразил себя знатоком и там, где масса нового — ничего не увидел! Вероятно, прочитав мою фамилию — он ослеп от злости! Жалкая бездарность! Привет М[арии] С[ильвестровне].

Ваш В. Перетц.

Р. С. Имею дело — хозяйственное; не удивляйтесь. Знаю как книжному человеку противны хозяйств[енные] хлопоты и дики; но на сей раз апеллирую к Вам; в Вашем д[оме], в кв. 1 поселилась моя ученица и Вам известная В[арвара] Г[ригорьевна] Адрианова; несмотря на то, что квартиранты давно внесли деньги —

они не пользуются тем, что входит в счет их благ — ванна в неисправности, печь разваливается, нельзя же, чтобы устроившись, среди года — ломать в кв[артире] печь? Для сего — приходится выселяться из комнаты... Но управляющий Ваш <зело> упрямый чело[век] и не внемлет, я написал записку П[авлу] Фил[ипповичу] Лаврову²⁸¹, прося о разрешении сего нелепого затруднения. Но зная, что без хозяина иногда не обойтись — прошу и Вас, если возм[ожно] — внушить, что если написать, что кв[артира] сдается в идеальной исправности, то так и должно быть. Простите, что беспокою такими вещами, но заглазное хозяйство — вещь не особ[енно] аккуратная. Уважающий Вас В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 138–139 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 103

Київ, 19 (6) вересня 1911 р.

Австрія. Львов. Oesterreich, Lemberg. Ул. Понінського, 6.

Київ. 6.9.11.

В[исоко]п[оважний] п[ан] Проф[есор]. М. С. Грушевський.

6/IX.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

На жаль, я ще не маю адреси д. Тимченка. Як дістану — напишу. Він мешкає у Варшаві, на Ново-Вольной ул., але числа — не знаю. «Климентія» подвигаю, бо й самому мені обридло те становище, у якому я тепер — обіцяв і не зробив. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 134–134 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 104

Київ, 25 (12) жовтня 1911 р.

Австрія. Österreich. Львов. Lemberg.

Київ. 14.10.11.

Ул. Понінського, 6.

В[ельми]п[оважний] Д[обродій]

П[ан] Проф[есор] Михайло Грушевський.

12/X.911.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Сегодня послал Вам заказн[ым] <более> первых 17 стр. «Передмови» к тексту «Климентія»! На днях вышлю след[ующую] главу. Чтобы Вы поняли меня — сообщаю, что с августа, у меня после плеврита возобновился туберкул[езный] процесс в легких. <Достаёт> много, уже лет 10. Сегодня — впервые вечерняя т нормальная, а то поднималась дважды в день и я через силу мог читать, не то, чтобы писать что-нибудь. К тому же состояние душевное — хуже нельзя представить и — обычная <карманная> чахотка. Поймите и простите неаккуратности. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 135–135 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 105

Київ, 10 листопада (28 жовтня) 1911 р.

28/X/911.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Вы вправе меня разносить, как я заслужил; но есть извиняющие меня обстоятельства: с 1 авг[уста] у меня не было дня с норм[альной] температурой и голова моя совсем «расхлябилась». Следующая глава «Передмови» к «Клим[ентию] у меня скоро будет готова, не кляните меня! На лечение уходит масса денег, что <сжимает> бюджет очень тяжело. Скажу по совести, что сегодня 28-е — а у меня ничего и кроме того 390 р. долга в унив[ерситете]. Это Вам объяснит, почему к физич[ескому] недомоганию присоединяется у меня еще и тяжелое душевное состояние.

На днях я заходил в Ваш дом и справлялся у швейц[ара], скоро ли Вы будете в Киеве. Он сказал, что в ноябре. Правда ли?

Ягич мне предлагает писать истор[ию] украинской литер[атуры] XV–XVIII вв.²⁸². Я ему посоветовал сначала поискать в Галичине; потом уже решу.

Как Вы советуете? Срок — 2 года. Но зная свое здоровье — я боюсь, что выйдет нечто подобное «Климентия»! Мне очень интересно было бы знать много ли я должен львов[скому] товариству ім. Шевч[енка] за «Клим[ентия]». Я взял 200 р[ублей] вперед, но, м[ожет] б[ыть], я отчасти погасил этот долг другими мелочами? Если есть какая-ниб[удь] возможность — прошу выручить меня, дать в счет работы еще 100 р. Как кончу «Клим[ентия]» — отработаю, не вечно же мне быть в таком состоянии. Легкие мои поправляются. Я за месяц прибавил себе 4 ф[унта]. Но неврастенич[еское] состояние не проходит: душно очень в Киеве, а душа не мирится со всем, <...> окрест обступила яко львы рыкающе, ища мя поглотити. Яцим[ирский] просит выслать ему «Апокр[ифи]» Франка²⁸³.

Преданный Вам В. Перетц. Поклон Марии Сильвестровне.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 136–137 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 106

Київ, 4 грудня (21 листопада) 1911 р.²⁸⁴

Дорогой Михайло Сергеевич! Не без труда достал я Вам с Марией Сильвестровой два билета на юбилей Ломоносова (сегодня 8 веч[ера]). Если Вы свобод[одны] — воспользуйтесь, если же нет — то верните билеты (есть желающие.) дабы не пропали. Измучился я с этим юбилеем²⁸⁵. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 141. Оригінал. Рукопис.

№ 107

Київ, 1911 р.²⁸⁶

Его В[ысоко]б[лагородию] М. С. Грушевскому

Простите, дорогой Михайло Сергеевич! Удовлетворить Ваше желание не могу: графиня и ее дворовые люди ни разу не осчастливили меня присылкою «Трудов» съезда²⁸⁷! Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 177–177 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 108

Київ, 1911 р.²⁸⁸

Владимир Николаевич Перетц

Ординарный Профессор Императорского Университета Св. Владимира

Дорогой Михайло Сергієвич,

Направляю к Вам о. Родионова с рукописью. М[ожет] б[ыть], она имеет цену? Я плохо начитан в XIX веке. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 142–142 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 109

Київ, 9 лютого (27 січня) 1912 р.
27/I.1912.

Дорогой Михайло Сергеевич!

Я бы сам зашел сегодня к Вам — и завтра бы зашел, но все дни адски занят — лекции в двух местах, а вечером до 11 ч. — засед[ания], сегодня Совета, а завтра факультета. Вернулся из Совета и получ[ил] Вашу записку. «Климентия» я продолжил еще на лист и вручу Вам до отъезда. Окончание будет. Оглавление и указ[атели] тоже. В понедельник — никак не могу быть. Если Вам удобно — в воскр[есенье]. Я дома весь день — до 2-х часов, и если Вам удобно — прошу на прощанье зайти ко мне. А затем — с 5–7 веч[ера] тоже дома. В понед[ельник] у меня вечерняя лекция, а затем — Общ[ество] скор[ой] пом[ощи] учащ[имся]²⁸⁹, где я пропустил уже 2 засед[ания].

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 159–160 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 110

Київ, 1 березня (17 лютого) 1912 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Корр[ектуру] я застал дома, но без первых 3-х страниц оригинала, почему и не мог ее справиться. Я не знаю, кто виноват в такой небрежности, но недалеко мы

уедем, если корр[екторы] будут также небрежны. Это, видимо, вина Чепіги. Засим — я своего оригинала не вижу, а в переводе не всегда уверен. М[ожет] б[ыть], дадите секретарю инструкцию посылать авторам их оригинал? Ваш В. Перетц. 17/II.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 145–145 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 111

Київ, 11 квітня (29 березня) 1912 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу.

Як тільки одержав примірник тексту «Клим[ента]» (перший я загубив) зараз написав продовження передмови й посилаю до Вас. Незабаром скінчу й огляд можливих Жерел «Клим[ента]» и складу покажчик. Разом посилаю коректуру з просьбою — написати, що б там, у Львові поправлено було ортографію, бо мені здається, що де-не-де є помилки. З глибоким поважанням В. Перетц. 29/III.912.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 143–143 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 112

Київ, до 24 (11) квітня 1912 р.²⁹⁰

Владимир Николаевич Перетц

В[исоко]п[оважаний] Михайло Сергієвичу, посилаю Вам кінець передмови до «Клим[ентія]», разом зміст цілої книжки. Забув адресу друкарні. Але Ви узнайте, хто перекладає мою передмову і можете, до того ще зробити деякі вказівки; мабуть, краще складати реєстр вірш гражд[анським] шрифтом!

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 201–201 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 113

Київ, після 24 (11) квітня 1912 р.

В[исоко]поваж[аний] Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам Каратаєва²⁹¹. Не можу тільки розібрати, про що Ви пишете вище? Я післав Вам кінець передмови. Потім ще — «Зміст». Сперш в ньому заголовки поодиноких частей передмови, далі — заголовки «Текстів» самих вірш. Се все можна надрукувати і перед передмовою і при кінці, по текстах вірш. «Словарь» вимага багато праці і часу; крім того — тоді треба буде зайнятись мовою «Клим[ента]» — а се предмет цікавий більше для д[обродія] Тимченка: він навіть прохав мене прислати йому видруковані аркуші, на що я здивувався й посилаю їх в п'ятницю. Але його розвідка не призначена до видання, а матиме самостійну ціну (себто буде дисертація чи що?). От все, що можу пояснити.

З вел[икою] шанобою В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 187–187 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 114

Київ, 25 (12) травня 1912 р.

Многоуважаемый Михайло Сергеевич!

1-го – 2-го июня ст. ст. я уезжаю из Киева за границу и потому убедительно прошу Вас, если не очень затруднит[ельно] — поторопить типографию с концом моего «Климентия»! Засим — из «Украинск[ой] жизни»²⁹² я узнал, что вышел в свет уже 3-й вып[уск] «Описания Львовских рукописей» изд[ания] Товариства. Я имею — только 1-й и прошу — чрез Вас, м[ожет] б[ыть], Товариство найдет возможным выслать мне до 1-го июня ст. ст. 2-й и 3-й выпуски²⁹³. Я еду лечиться и, если моя авантюра по части возвращения здоровья будет иметь некотор[ый] хотя бы успех — я надеюсь побывать для занятий во Львове. Свидетельствую уважение Марии Сильвестровне и Вашему соседу — Д-ру Франку. Уважающий Вас В. Перетц.

На днях выйдет «Искусство», где будет отзыв о «Рухе»²⁹⁴. 12/V.912.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 144–144 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 115

Закопане, 23 (10) червня 1912 р.

Lwow. Львів. Ул. Понінського, 6.

Korrespondenz Karte. Zakopane.

В[исоко]п[оважний] П[ан] Профессор

24.VI.12.

Михайло Грушевський.

23/10.VI.1912. Закопане. Санаторий Д-ра Длуского.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич.

Волею судьбы, прохворавши всю зиму, я очутился, наконец, в санатории, где мне предстоит пробыть 2, 3, а м[ожет] б[ыть], и больше месяцев, в зависимости от состояния здоровья и финансов. Вместо занятий во Львове — я попал в тюремное заключение, правда, — с режимом отчасти совершенно исключающим возможность умственной — и письменной работы. «Климентия» я закончил и перед выездом из Киева отослал в типогр[афию]. Титульный листок — по просьбе типогр[афии], я полагаю, что там и сами его сделают. Вместе с тем я просил тип[ографию] показать его в окончат[ельном] виде Вам, а за Вашим отсутств[ием] г. Гнатьюку без утверждения, чтобы не вышло с моей стор[оны] ошибки. Я под «Клим[ентия]» забрал, кажется, достаточно, но если что-нибудь мне можно получить, то прошу распорядиться выслать мне в Закопане, а также хоть 2 экз[емпляра] «Климентия». Читаю в газетах, что вопрос об украинск[ом] унив[ерситете] отложен²⁹⁵, все-таки на 6 лет, и думаю, что до этого времени — увы — многим не дожить, в том числе и мне. Стоило уступать из-за этого! Два года — максимум, на что можно было согласиться! Привет многоуважаемой Марии Сильвестровне. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 146–146 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 116

Закопане, 17 (4) липня 1912 р.

4.VII. Zakopane.

Санаторий Длуского.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам вырезки из «Naprzód»²⁹⁶ — о выборах, это едва ли не единственная газета (из польских), идущая навстречу украинцам в деле реформы выборов. Во Львове — я прихворал и выехал в день Вашего приезда. Так что не успел повидаться с Вами, ни поймать Джиджору, который мне очень нужен. Два раза — из Киева и из Закопаного писал я ему, но никакого ответа не получил. Если он во Льв[ове] — при случае напомните ему обо мне. Я подготовил для «Miscell[anea]» материалы к био-гр[афии] Житецкого. Авось ими я погашу б[ольшую] ч[асть] долга моего редакции «Записок». Когда буду покрепче — пришлю заметку о Ягичевой энциклопедии²⁹⁷. Но что можно написать после дифирамба Сперанского. Жаль огорчить старика. А можно со многим в этом дифирамбе не согласиться. Скучаю — неистово. В нач[але] Вашего сентября хочу еще позаняться у оо. Василиан. Привет многоуважаемой Марии Сильвестровне. По какому адресу посылать материал для био-гр[афии] Житецк[ого]?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 180–181 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 117

Закопане, 15 (2) серпня 1912 р.

Zakopane.

Ул. Понінського, 6.

В[исоко]п[оважний] П[ан] Профессор

Михайло Грушевський.

Львів. 2.VIII.1912.

2.VIII.1912. Закопане, санаторий д-ра Длуского.

Многоуважаемый Михайло Сергеевич!

Я охотно бы взялся написать об Ягичевой энциклопедии, но не знаю, о какой собственно части. Там уже напечат[ана] «История славянов[едения]» самого Ягича²⁹⁸, его же глаголическая палеография и о рунах у славян²⁹⁹. «Очерки ист[ории] р[усского] литер[атурного] яз[ыка]» Будде³⁰⁰ и еще что-то (что — не помню)³⁰¹. Так о чем же из перечисленного надо писать в «Записки»? Засим — у меня в Закоп[ане] книг нет, кроме взятого для справок «Укр[аинского] Архива», II и III, содерж[ащего] «Описание львов[ских] рукописей», сост[авленное] Свенцицким³⁰². Да, на днях жду, додаток к описанию рукописей Краковской академии Чубка³⁰³. Пока — мне не дают работать — выжидают, когда t опустится до нормы, но чрез неделю — полторы я смогу уже взяться за дело по-настоящему. Если у Вас есть книги, о кот[орых] надо написать — присылайте. Я примусь за дело; здесь адская скука!!! Особенно — лежать. [Шлю] привет М[арии] Сильв[естровне]. Уваж[ающий] Вас В. Перетц. Посылаю Вам оттиски — для д-ра Фр[анко] и пр. Перетц В. М.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 147–147 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 118

Київ, 19 (6) березня 1913 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Я вчера только приехал из Петербурга³⁰⁴ совсем больной, не был в Киеве с субб[оты] на масляной и Ваша записка лежала у меня без движения. Сейчас сообщаю: «Истор[ія] укр[аїнської] мови» — еще не вышла и когда выйдет неизвестно. Вообще дело со «Слав[янской] энц[иклопедией]» двигается тоже <пассивным> шагом. Статья: А. С. Грушевский, Наукове Товариство імені Т. Шевченка и его издания 1905–1909 гг. — см. «Изв[естия] Отд[еления] р[усского] яз[ыка] и слов[есности] Императорской Академии Н[аук]», 1911 (т. 16-й), кн. 3, стр. 66–132. А м[ожет] б[ыть] любопытна еще справка. А. С. Грушевский. Новый обзор истории украинской литературы. Ив. Франко. Нарис історії української літератури до 1890 р. Льв[ів], 1910. — «Изв[естия] Отд[еления...]», 1911, кн. 4, стр. 277–282. Ваш В. Перетц. 6/19.III.913.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 148–149 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 119

Київ, 2 травня (19 квітня) 1913 р.

«Українське Наукове Товариство в Києві».

В[елика] Підвальна, 14.

19/IV.1913.

Шановний Добродію!

Маю честь просити Вас прибути на засідання фільольогічної секції у неділю 21-го квітня о 1-й годині дня, для обміркування справи видання Зразкового словника української літературної мови. Адреса: В[елика] Підвальна, 19, кв. 30. Голова фільол[огічної] секції Вол. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 152. Оригінал. Рукопис.

№ 120

Київ, 21 (8) травня 1913 р.

8/21.V.1913.

Многоуважаемый Михайло Сергеевич!

Я проморгал Ваше пребывание в Киеве из-за кучи обрушившихся на меня дел, а очень нужно получить от Вас совет: я раскопал в факультетском архиве дело об экзамене (магист[ерском]) Житецкого. Как Вы думаете, пригодились бы эта история для «Записок» Тов[ариства] ім. Шевч[енка]³⁰⁵? Вещь небольшая — в «Miscellanea». Думаю, не стоит все буквально списывать, лучше сделать статейку с извлечением всего существенного? Впрочем, как хотите. Жду Вашего ответа. Во Львове буду 3–4 ст[арого] стиля (июня) если не очень измучусь и не попаду прямо в Закарпате. Уважающий и преданный В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 153–154 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 121

Київ, після 21 (8) травня 1913 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич. Я имею материал в виде протоколов магист[ерских] испыт[аний] Житецкого. Как Вы думаете, может, т. е. стоит ли из сего сделать статейку для «Зап[исок]» [Товариства] Шевч[енка]³⁰⁶? Если да — то сообщите. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 165. Оригінал. Рукопис.

№ 122

Київ, 29 (16) травня 1913 р.³⁰⁷

16/29.V

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам для дальнейшего исправления листки — в Виділ и Возняку³⁰⁸ — адреса последнего не знаю, писал ему два раз[а] в теч[ение] сезона (зимы), и ни слова в ответ. М[ожет] б[ыть] — он уже не во Львове? Во всяком случае прошу передать ему мой голос. А может быть, я и сам поеду на Заг[альні] Збори³⁰⁹? Я приеду во Льв[ов] днем 3-го июня (по-новому 16-го) и пробуду до 5-го 3 ч. дня, а м[ожет] б[ыть] и до 6-го 3 ч. дня. Статьи о Ягиче и Житецком изготавлю. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 166–166 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 123

Київ, 22 (9) липня 1913 р.

9/22.VII.1913.

Многоуважаемый Михайло Сергеевич!

Я попробую написать кое-что небольшое об «Энциклопедии» Яг[ича]. Но если не выйдет, то отложу попечение: старые люди бывают обидчивы, а после акафиста, который пропел ему Сперанский («Изв[естия]» АН) всякое иное отношение к этой колосс[альной], но чисто механической работе — будет казаться старику оскорбительным... Я еще в долгу: осенью примусь за продолжение статьи о Вертепе, которую начал несколько лет тому назад! Теперь печатаю большой том — пьесы придворного театра имп[ератрицы] Анны Иоанновны³¹⁰.

Да — о Тов[аристві] Ш[евченка]: чрез несколько дней по отправлении Вам материалов об экзамене Житецкого я получил почтой анонимную и весьма кляузную брошюрку каких-то ревнителей добродетели — о делах общ[ества]³¹¹. Этот «голос из оврага» произвел на меня самое скверное впечатление. Жалею, что я не был самолично на Загальн[их] зборах. Кто эти трусы, выпускающие из-за угла вонючий снаряд, и не рискующие даже назвать себя? Я бы сказал на зборах: м[илостивые] г[осударь], 20 лет тому назад, когда «вред[ной] деят[ельности]» проф[ессора] Гр[ушевского] еще не было в общ[естве] — вовсе не был бы польщен состоять его членом.

Теперь, недавно избранный в д[ействительные] чл[ены], — я с гордостью ношу это звание, ибо имею честь принадлежать к ученому учреждению, а не к кампании извозчиков. Неужели Вы хотите повернуть всё вспять — и из ученого общ[ества] сделать клуб, хотя бы и патриотический?! Со мною без сомнения были бы согласны и русские члены Тов[ариства], например, Шахматов. Если это Вы называете «передрягами», то — это ерунда. Жаль тратить силы — это конечно. Но много ли в украинской интеллигенции энергич[еских] людей. Эх! Жму Вашу руку. В. Перетц. P. S. Привет супруге.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 155–156 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 124

*Київ, до 13 (1) жовтня 1913 р.*³¹²

Дорогой Михайло Сергієвич!

Я получил приглашение на Заг[альні] збори 26 грудня и карточку для передачи голоса³¹³. Кому передать его? Возняку? Засим — некот[орое] влияние мой приватный ответ³¹⁴ и статьи вроде оказали на г.г. членов Виділа. Однако осталось двоевластие: голова Виділа (Товариства?) и президент Ради (?). Я, на беду, болен, уже две недели не выхожу и не знаю, с кем снестись, чтобы организовать посылку депутатов и как, сообразно новому проекту Устава — изменить нашу заяву. Напишу Ефремову³¹⁵. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 167–168. Оригінал. Рукопис.

№ 125

*Київ, до 17 (4) грудня 1913 р.*³¹⁶

Многоуважаемый Михайло Сергієвич!

Я только впервые выхожу сегодня после болезни и еще кашляю сильно. Иду лишь по крайней необходимости в унив[ерситет]. Вечером выходить не могу, ни сегодня, ни завтра. Вручаю на собеседование свой голос Вам. Заявление — необходимо реформировать в зависимости от изменений нового проекта устава. На двоевластие, при котором науч[ная] деят[ельность] президента может парализоваться головою Виділа — нельзя согласиться. Ваш В. Перетц. Кому передать голос?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 163–164. Оригінал. Рукопис.

№ 126

Київ, 15 (28 січня) 1914 р.

Многоуважаемый Михайло Сергеевич!

С печатанием статьи Шахматова возникает затруднение³¹⁷: недостает 24 букв, необходимых для набора. Артель 2-я, рассмотрев мой список букв, известила, что

1) изготовление этих букв займет *minimum* месяц, 2) каждая буква обойдется в 3 р. 3) «расход на буквы падет за счет издательства». Что теперь делать? Если сосчитать эти буквы — для курсива и для прямого шрифта — это обойдется около 150 р. Кто разрешит нам такую трату? Еще: буквы есть у Корчака-Нов[ицкого]. Но он вряд ли уступит, а украинский набор едва ли также возьмется набирать, а если возьмется, то (я имею 10-летний опыт!) это будет мука! Без совета Вашего не рискую ничего предпринимать. М[ожет] б[ыть], кто-ниб[удь] из украинцев возьмет у меня список букв и по Вашему поручению сговорится с типогр[афией].

Еще: мы в свое время покупали циц[еро] древний слав[янский] на ½ листа — теперь осталось его, по словам старосты артели (он дал лишь выписку из ревизии шрифта), всего «немного, для примечаний». Также мало и корпуса новославянск[ого]. Только циц[еро] новослав[янского], т. е. самого общедоступного шрифта есть на «листа ½ или 2».

Жду ваших распоряжений. Началась страда, я кажд[ый] день в разгоне³¹⁸. Ваш В. Перетц. 15/I 1914.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 157–158. Оригінал. Рукопис.

№ 127

Київ, 21 (8) лютого 1914 р.
8/II.1914.

Многоуважаемый Михайло Сергієвич!

Посылаю еще одну маленькую рецензию, которую получил от Е[вгена] К[онстантиновича] Тимченко³¹⁹ с письмом, где он *очень* просит не перекручивать его перевод на свой лад. Так как у нас нет другого переводчика по лингвистич[еским] статьям, то надо особенно дорожить помощью Тимч[енко]: ведь не ради 50 к. за страницу он трудится, а во имя идеи. Посему убедительно просил бы Вас не вносить поправок в его, как он выражается, «ответственный» перевод. М[ожет] б[ыть], добавить в конце (з рос[ійського] рукопису переклав Є. Тимченко).

Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 161. Оригінал. Рукопис.

№ 128

Київ, після 20 (7) квітня 1914 р.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Я мог бы сказать нечто о трудах К. П. М.³²⁰ по диалектологии в поминальном засед[ании], но при двух условиях: 1) Чтобы мне говорить по-росс[ийски], ибо по-укр[аински] могу наговорить ерунды: просмеют. 2) Я по средам никогда не свободен. И уже тысячу раз просил оставить в этот день меня не занятым по Товар[иству]. Готов читать *во вторник* — с удовольствием, или в четверг. Относит[ельно] О. Г. согласен, что он безнадежен: готовится 5-й год к дис[сертации],

а толку мало. М[ожет] б[ыть], Никовский будет лучше — пусть скажет о работах К[онстантина] П[етровича]. По истории языка мы не совпадем. Хорошо бы третьего — Стеш[енко] или кого-нибудь другого об обществ[енно]-литер[атурной] деят[ельности] К[онстантина] П[етровича]. Если нельзя сделать засед[ание] 15-го — может быть, сделать 24-го апреля. Ваш В. Перетц.

А воскр[есенье] вечером — с 8 я свободен.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 188–188 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 129

Київ, 1914 р.³²¹

Владимир Николаевич Перетц

Многоуважаемый Михайло Сергеевич, я к Вашим услугам, с 12 до 4-х могу зайти. Дома — с 4-х часов. Сегодня у меня собирается с 6 ч[асов] мой семинарий³²² (до ½ 10-го), реф[ерат] о Тарасии Земке³²³. Чтобы Вам не лазить на гору, я мог бы зайти к Вам между 2–3 ч[асами]. Выбирайте как лучше. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 199–199 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 130

*Київ, 23 листопада 1927 р.
23.11.1927, s. 1.*

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Я уважно перечитав Вашу «Осібну гадку...» до протоколу Сп[ільного] зіб[ання] УАН 31 жовтня 1927 р.³²⁴. Більшість подій, про котрі Ви оповідаєте, відбулася в моїй неприсутності. Тому не маю й можливості й права висловлюватися з приводу їх. Пам'ятаю одно, що будинок ч. 35 в моїй присутності Відділ призначив для Вас, Сп[ільне] зіб[ання] уповноважило Управу клопотатись, щоб Ви (себто істор[ичні] установи) його одержали, але для точності з юридичного боку — Управа прохала його для Академії або для Іст[орико]-ф[ілологічного] відділу, бо «історичні установи» — термін, що не відзначається докладністю, і сукупність іст[оричних] установ за статутом не є «юридична особа». Кінець кінцем Ви одержали цього будинка без іст[оричних] установ.

Деякі точки Вашої «Ос[ібно]ї гадки...» потребують поправки. Так от при кінці Ви згадуєте про мене й пишете, що я «рекомендував прийняти практику Всесоюзної Академії: записувати (до протоколу) *тільки ухвалу* під час самого засідання»³²⁵ — це точно і справедливо, але далі Ви помиляєтесь, бо кажучи «при закінченню його (засідання) тут же зачитувати і підписувати», я пропонував робити це базуючись не на практиці А[кадемії] н[аук] СССР, а колишнього Істор[ико]-філол[огічного] факультету Київського універс[итету], де я секретарював аж 9 років. Це необхідна поправка — щодо форми.

Щодо суті справи, котру Ви порушили, — я не беруся судити, чи дійсно з приводу невідомих мені обставин Президія та Управа УАН ставляться «пасивно» до деяких справ або не все, що вони повинні були подавати до відома та на розгляд Сп[ільного] збір[ання], не було своєчасно йому подано. Так само я не розпитував, якими підставами користується Управа, розподіляючи штатні посади та суми на співробітників академічних комісій (я думав, що це робиться за постановами Відділів та Сп[ільного] збір[ання]), але бачу, що, в порівнянні з іншими комісіями, всі історичні установи взагалі, в цілості дійсно мають більше штатних і платних співробітників, хоч, може, *абсолютно* число їх належить збільшити.

Я вірю, що Ви не утворюєте «дутих комісій» ані «множите посад для посад» (с. 8). Але, щодо кількості *комісій* — чи не краще б було йти за прикладом А[кадемії] н[аук] ССРСР, що недавно, два роки тому, злучила дві Комісії з аналогічними завданнями — постійну Історичну та Археографічну, при чому в цій єдиній установі, що виконує різні функції — залишилося не більше як 3 штатних та 3 нештатних співробітників (що одержують платню з науково-операційних коштів). Додаю, що нема й осібних комісій, напр[иклад], Північної Росії, Центральної, Сибіру тощо. Все, що торкається вивчення історії Росії та видавання актів, літописів — зосереджується в одній комісії. Я не беруся судити, чи воно так краще, чи воно гірше, може й гірше. Зі свого боку можу сказати, що й мені, напр[иклад], було б дуже приємно утворити крім Комісії старого укр[аїнського] письменства комісії спеціально для вивчення західноукр[аїнського] (галицького) письменства, слобідського та ін[ші] комісії, що поруч з хронологічним розподілом матеріалу вивчали б його територіально... Вибачте, коли я, не фахівець з історії України, пишу таку нісенітницю, наводячи мою паралелю, але таких не фахівців або краще казати — неуків багато на світі, і всі вони мають можливість при нагоді дорікати Вам за такий розподіл «єдиної» Історичної комісії...

Що ж торкається Ваших, сподіваюся, цілком справедливих і добре обґрунтованих нарікань на те, що 2 штатні співробітники Археографічної комісії нічого не роблять для неї — це, вибачте, скажуть члени Сп[ільного] збір[ання] — вина голови Комісії, що дозволяє на таку бездіяльність.

Тепер торкнемося першого питання, що Ви його порушаєте в Вашій «Ос[ібній] гадці...». Мене цілком не цікавить особа — в даному разі Ф[едір] Я[кович] Савченко, — котра з Вашого доручення робила в Харкові заходи на користь Істор[ичних] установ УАН. Я добре розумію, що в період організації обставини примушували Вас удаватись до Головнауки особисто. Але рекомендувати *всім* академікам, що головують в різних комісіях УАН, клопотатись особисто в справах своїх комісій, поруч з офіційним представником УАН, я би не насмівся: це призвело би до ще більших непорозумінь та миргородщини, утворилося б справжнє «вавілонське столпотворення»... І поступ наукової праці Академії залежав би лише від більш[ої]-меншої здатності академіків погодитись з особами «власць імущими». Хіба ж можна на це рахувати?..

Михайло Сергієвичу! Ви добре знаєте, як я завсіди добре ставився, приязно ставився до Вас з самого початку нашої спільної роботи, тому минуло вже більше

як 20 років! Через це я дозволив собі вище висловитись з приводу деяких точок Вашої «Осібної гадки...» не так, як людина, що вороже ставиться до Вас і Вашої наукової і організаційної діяльності, і не так, навпаки, як людина, що дбає про те, щоб одержувати від Вас який-небудь зиск, матеріального чи нематеріального характеру... Я думаю, що в значній мірі Ваша «гадка» подиктована підвищеною нервовістю, викликаною подіями останніх років. Два роки тому я по-приятельському удався до Вас і до Ваших антагоністів, закликаючи Вас в листі до згоди. Припустимо, що Вас покривджено, та неже ж такими «Ос[ібними] гадками...» можна досягнути всім бажаної згоди та встановити умови, що сприяють рівномірно й рівнобічно поступові всіх наукових дисциплін Іст[орико]-ф[ілологічно-го] відділу? Я маю дуже мало надії, що Ваша «Ос[ібна] гадка...» вплине на поліпшення стосунків Ваших з членами Відд[ілу] та Сп[ільного] зібр[ання]. Навпаки: така «гадка» може роздражувати чимало наших членів. З другого боку, поки вона стане перед очима харківського уряду — вона причиниться до багатьох перешкод Академії. Хіба ж Ви бажаєте цього? Що краще: утопити Академію, аби одержати нові посади для співробітників, або під час сучасного неспокою відкласти в сторону особисті бажання, щоб яким-небудь чином заспокоїти розбурхану стихію? Я не припускаю, щоб Ви бажали першого. Таким чином, Ваша «Ос[ібна] гадка...», що написана дуже гостро, лишається, як здається мені, недоцільною.

Ваш В. Перетц.

23.XI.1927.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 203–204 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 131

Київ, б/д³²⁶

Е[го] В[ысоко]Б[лагородию] Михаилу Сергеевичу Грушевскому

В. Н. Перетц был и не застал дома. Свидетельствует почтение М. С. Грушевской и М. С. Грушевскому и благодарит за книгу.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 189–189 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 132

Київ, б/д³²⁷

Е[го] В[ысоко] Б[лагородию] Михаилу Сергеевичу Грушевскому

Ваш Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 176–176 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 133

Київ, б/д

Владимир Николаевич Перетц

Вибачайте, вельмиповажний Михайло Сергієвичу! Я не друковав, а ні <...> своїх лекцій по іст[орії] укр[аїнської] літ[ератури]. Не знаю також, щоб хто-небудь з моїх учнів видав який курс, крім курсу іст[орії] рос[ійської] літ[ератури] найстарійшої доби — XI–XII вв. Ваш В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 200–200 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 134

Київ, б/д

Дорогой Михайло Сергеевич!

Посылаю Вам единств[енно] имеющуюся у меня часть I-ю. Полный комплект был, но его украли года 3 тому назад. Я сегодня незд[оров]: болит бок, и я сижу дома, на збори не могу пойти! Если Вы имеете время — то, м[ожет] б[ыть], зашли бы. Есть кой-какие книжки — м[ожет] б[ыть], Вам пригодятся.

Преданный Вам В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 195–195а. Оригінал. Рукопис.

№ 135

Київ, б/д

Многоуважаемый Михаил Сергеевич, я посажен в <...> до воскр[есенья] включительно, и если Вы могли бы меня посетить — я к Вашим услугам с 10 ч[асов] (утра) ежедневно, за исключением с 5–6 ч[асов]. Уважающий Вас В. Перетц.

Виделись с Василенко? Каковы у нас теперь нравы?

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 169–169 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 136

Київ, б/д³²⁸

Владимир Николаевич Перетц

Фабрична, 3.

Владимир Николаевич Перетц обращает внимание многоуважаемого М. С. Грушевского на г. Исаак[а] Савович[а] Пирога, имеющего солидную реком[енд]аци[ю] из Петерб[урга], и просит, не окажется ли возможным дать ему какое-ниб[удь] занятие при магазине и т. п.

В. Перетц.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 198–198 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 137

Петербург, б/д³²⁹

Владимир Николаевич Перетц

Ординарный Профессор Университета Св. Владимира

Мар[ия] Сильв[естровна] просит заехать за нею в Киев. <Хлопочется> и хочет купить яп[онскую] ширму — о чем просит сообщить. Приехал — останов[ился] на углу <...> и <...>, кв[ртира] ак[адемика] Бородина.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 175–175 зв. Оригінал. Рукопис.

Примітки

- ¹ Можливо, йдеться про перевидання «Енеїди» І. П. Котляревського у зв'язку з відзначенням 100-річчя відродження української літератури. Серед комплексу заходів відзначення цього ювілею Наукове товариство імені Шевченка здійснило перевидання «Енеїди»: На пам'ятку 100-літніх роковин відродження українсько-руської літератури. Перше видане «Енеїди» І. Котляревського, передруковане в столітню річницю його коштом і заходом Наукового товариства імені Шевченка. У Львові, 1898. Сторін 118, великої 8-ки. Передмова М. Грушевського. Facsimile заголовної картки «Енеїди» з 1708 р.
- ² Йдеться про видання: Писання И. П. Котляревського съ Его портретом и картинкою Его буди-ночка в Полтаві. Вергилиева Енеида. Наталка Полтавка. Москаль Чарівникъ. Ода до князя Кура-кина. Санкт-Петербург, 1862.
- ³ Йдеться про російського літературознавця, фольклориста, публіциста Пипіна Олександра Ми-колайовича (1833–1904). Академік Петербурзької АН (1868). Досліджував проблеми розвитку української мови, літературної і народної творчості. Автор фундаментальних праць: «История русской этнографии» (Т. 1–4, 1890–1902, 3-й том дослідження присвячено Україні), «История русской литературы» (т. 1–4, 1898–1899), «История славянских литератур» (Т. 1–2, 1879–1881). Дійсний член НТШ від 8 липня 1903 р. (див.: Хроніка НТШ. 1904. Ч. 17. Вип. 1. С. 20).
- ⁴ Студинський Кирило Йосипович (1868–1943) — філолог-славіст, літературознавець та мово-знавець, автор праць з полемічної літератури XVI—XVII вв. Навчався у Львівському, Віденському та Київському університетах. Доктор філософії (1894). Дійсний член НТШ (1.06.1899), Можливо, йдеться про видання: Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віку, історично-літературна студія д-ра Кирила Студинського. Львів, 1895. С. VI+193.
- ⁵ Франко Іван Якович (1856–1916) — видатний український поет, прозаїк, літературний кри-тик, публіцист, перекладач. Дійсний член НТШ (1.06.1899), від 1904 р. — почесний. Навчався у Львівському та Чернівецькому університетах. Доктор філософії (1893). Можливо, йдеться про публікацію: *Franko I. Z dziejów Synodu Brzreskiego 1596 r.* // *Kwartalnik historyczny*, 1895. I. S. 1–22, присвячену тій же пам'ятці української полемічної літератури XVI—XVII вв. — «Пересторозі». Рецензію на ці дослідження написав М. С. Грушевський (див.: ЗНТШ. 1896. Т. XII. Кн. 4. С. 20–21 (Бібліографія). *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 14: Серія «Рецензії та огляди (1888–1897)» / Упор. В. Маслійчук, В. Шульга. Львів: Світ, 2008. С. 164–172.
- ⁶ *Перетц В.* Матеріали до історії української літературної мови. Зі збірника П. Ф. Сімсона № 2, XVI ст. Додаток: I–II // ЗНТШ. 1905. Т. LXVII. Кн. V. С. 1–32+ 3 іл.
- ⁷ *Перетц В.* Українське питання в освітленню польського поета XVII віка. Рукопис переклав Іван Кривецький // ЗНТШ. 1906. Т. LXXI. Кн. III. С. 5–21.
- ⁸ *Попов Н.* Рукописи Московской Синодальной (Патриаршей) Библиотеки. Вып. 1. Новоспасское собрание. М, 1905. XII+189 с. У зібранні опубліковано 18 рукописів (із 40, які зберігалися у Ново-спаському монастирі у Москві до пожежі), переданих у 1903 р. Московській Синодальній (патрі-аршій) бібліотеці та описаних Миколою Поповим.
- ⁹ Курбський Андрій Михайлович (бл. 1528–1583) — московський воевода (з походження — із яро-славських князів). Був головнокомандувачем російського війська під час Лівонської війни. Після поразки, побоюючись гніву царя Івана IV, втік до Великого князівства Литовського. Друкував переклади творів святих отців Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Григорія Богослова, Василя Великого, Кирила Александрійського. Підтримував зв'язки з Острозькою академією. Дет. про А. Курбського див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI. Життя економічне, культурне, на-ціональне XV–XVII віків. К.: Наукова думка, 1995. С. 441–444.
- ¹⁰ Библиотека Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Вып. 2: Описание рукописей и бумаг с 1846 по 1902 г. вкл. Труд Е. Соколова. М., 1905. VII+935 с. В. М. Перетц роз-глянув працю у четвертому огляді «Новых трудов по источниковедению древнерусской литера-туры» (див.: Университетские известия. 1907. № 1. С. 2–11).

- ¹¹ Див. лист № 10.
- ¹² *Строев П.* Библиотека Императорского Московского Общества истории и древностей российских. М., 1845. VI. 354 с.
- ¹³ В. М. Перетц мав на увазі написання рецензії на книжку: Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. М., 1904. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. IV + 307 + LVIII с. Див. лист № 10.
- ¹⁴ Йдеться про періодичне видання зі слов'янської філології, засноване видатним хорватським філологом-славістом, лінгвістом, археографом, палеографом Ватрославом Ягичем (1838–1923) 1875 р. у Берліні. В. Ягич був головним редактором видання у 1875–1920 рр. Припинене у 1929 р.
- ¹⁵ *Перетц В.* [Рец.:] *Соколов Е.* Библиотека Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Вып. 2: Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. вкл[ючительно]. 1905. VII+931 // ЗНТШ. 1906. Т. LXX. Кн. II. С. 235–239.
- ¹⁶ Климовський Семен — козак Харківського полку, філософ, поет, автор пісні «Їхав козак за Дунай», яка на початку XIX ст. набула популярності у народів Західної Європи. Перша публікація пісні відбулася у 1796 р. в Петербурзі. *Перетц В.* [Рец. на публ.:] Срезневский В. Климовский-Климов, «козак-стихотворец» и два его сочинения. Харьков, 1905. 38 с. // ЗНТШ. 1906. Т. LXXII. Кн. IV. С. 212–220.
- ¹⁷ Ймовірно, В. Перетц мав на увазі своє дослідження: *Перетц В.* Очерки старинной малорусской поэзии. СПб., 1903. С. 24–31.
- ¹⁸ Йдеться про Срезневського Всеволода Ізмаїловича (1867–1936), історик літератури, археограф, бібліограф. У 1900–1931 рр. працював вченим-хранителем Рукописного відділення Бібліотеки РАН. Йдеться про поеми: «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их. Всепресветлейшему, державнейшему императору и самодержцу всероссийскому Петру Великому... Негоднейший раб Харьковский козак Семен Климов. 1724 августа в день» та «Присовокупися здесь вторая книжица о смирении начальствующих» // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1905. Т. 16. С. 509–546 та окремим відбитком.
- ¹⁹ У рецензії стверджувалося: «Ся праця — продовжене великої збірки памяток російської драми з часів Петра Великого, виданої автором 1903 р., і для того й нумерація її розділів іде далі (VIII–X). Коли б не се, то зміст отсеї статі зовсім не виправдовував би титулу, бо нема ніяких причинків до історії польської людвої драми, ані ніяких інтермедій, а є тільки два уривки російських книжних драм, і крім того текст української гумористичної сцени (в тексті сам д. Перетц не зважається назвати її інтермедією), відомої вже з “Киевской старины”...» (*Франко Ів.* [Рец.:] *Перетц В.* К истории польского и русского народного театра. Несколько интермедий XVII–XVIII / Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1905. [Кн.] II. С. 371–419 // ЗНТШ. 1906. Т. LXIX. Кн. I. С. 196). Свій помилковий висновок І. Я. Франко спростував у наступній своїй рецензії на це дослідження В. Перетца, опублікованій у четвертій книжці «Записок»: «В першій книжці сьогорічних “Записок”, ст. 196, було обговорене продовжене отсеї статі, при чім через помилку подано, що се продовжене великої збірки памяток російської драми з часів Петра Великого. Помилка вийшла з того, що пишучи попередню рецензію, я не мав під руками отсього початку статі, який хочу обговорити тепер. Д[обродій] Перетц — невтомний збирач рукописного матеріалу до історії української літератури XVII–XVIII в., подає і тут у сімох коротеньких нарисах нові причинки, видобуті з рукописів петербурських та київських бібліотек...» (*Франко Ів.* [Рец.:] *В. Н. Перетц.* К истории польского и русского народного театра. I–VII. СПб., 1905, стор. 54 // ЗНТШ. 1906. Т. LXXII. Кн. IV. С. 211–212).
- ²⁰ *Перетц В.* Памятники русской драмы эпохи Петра Великого. СПб.: Издание Императорской Академии наук. 1903. 570 с. Книга складалася з розділів: Предисловие. Введение. 1. Акт о Календаре и Неолинде. 2. Драма о Езекии, царе израильском. 3. История о царе Давиде и ц. Соломоне. 4. Шутовская комедия. Словарь.

- ²¹ Йдеться про Івана Яковича Франка.
- ²² Маслов С. Рукописи Софійської катедри в Києві. [Рец.:] Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. М., 1904. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. IV + 307 + LVIII с. Додатки: [оригінальні тексти двох рукописів] // ЗНТШ. 1906. Т. LXXII. Кн. IV. С. 122–140 (Наукова хроніка).
- ²³ Йдеться про Музично-драматичну школу Миколи Лисенка, відкриту 1 травня 1904 р.
- ²⁴ Щурат Василь Григорович (1871–1948) — український літературознавець, поет, перекладач, педагог. Закінчив Віденський університет (1896). У 1896 р. захистив докторську дисертацію про літературну пам'ятку Київської Русі «Слово Данила Заточника» та здобув ступінь доктора філології. Співпраця В. Щурата із НТШ розпочалася з публікації в «Записках» цієї пам'ятки (1896, Т. IX, кн. I, С. 1–28).
- ²⁵ Можливо, йшлося про заяву К. Студинського про відмову від обов'язків члена Виділу та заступника голови НТШ (див. Хроніка. 1906. Ч. 26. Вип. II. С. 2).
- ²⁶ Можливо, В. Перетц мав на увазі написання статті на основі опублікованих у 1904 р. петербурзькою Археографічною комісією «Писем и донесений иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв.». СПб., 1904. 382 + 11 с., які «не знайшли у науковій літературі жодного відгуку». У «ЛНВ» такої публікації не виявлено. Під іншою назвою була опублікована в «ЗНТШ»: Перетц Володимир. Кияне в світлі єзуїтських донесень [Рец.:] Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. СПб., 1904. 382 + II с. Рукопис переклав І. Джиджора // ЗНТШ. 1907. Т. LXXV. Кн. I. С. 104–116. Стаття містить матеріал для характеристики діяльності українських, зокрема, київських учених — Стефана Яворського, Палладія Роговського, митрополита Димитрія (Туптала).
- ²⁷ Йдеться про запровадження українських кафедр в Університеті св. Володимира. 20 січня 1906 р. з цього питання до Ради університету звернулася ініціативна група від імені чернігівських українців і українців: «До світлої Ради Імператорського Університету св. Володимира у Києві: Ми, чернігівські українки і українці, в численнім зібранні, вира[д]жаючи посла до Думи Державної Іллю Шрага, серед иньших своїх завдань, що мали б забезпечити Україні національно-культурний розвій і існування в її природних і нормальних формах, висловляємо глибоке переконання, що висша автономна школа...» Серед підписів: Мих. Коцюбинський, В. Коцюбинська, Я. Шрамченко, М. Федченко, М. Воронін, І. Шраг, Є. Шраг та ін. Професор В. Перетц склав «Записку об учреждении украинских кафедр в Университете св. Владимира». Висновок проф. В. Перетца був однозначним — українські кафедри необхідні, запроваджувати кафедри необхідно через зміну статуту університету або відкривати їх на загальноприйнятих підставах, викладачі, які володіють українською мовою, є: «Заключаю: украинские кафедры (без научного развития и разработки соответствующих отделов знания) и желательны и необходимы. 2) Университет имеет право учредить эти кафедры вместе с утверждением нового устава; также может ходатайствовать на обычных основаниях. 3) Возможность найти преподавателей есть. 22.V.1906» // Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1129. Арк. 68, 75. Окрім записки, професор В. Перетц опублікував у часописі «Киевская старина» замітку під назвою «К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете», в якій, апелюючи до заяви чернігівських українців, висловив окрему думку щодо необхідності відкриття українських кафедр у Київському університеті, окресливши також і шляхи вирішення цієї проблеми (див.: Киевская старина. 1906. Т. XCIII. Май – август. С. 43–49). Окрім Київського університету, такі прохання надійшли в Харківський університет від чернігівських українців (українською мовою), полтавських та харківських (російською мовою), восени 1905 р. від одеських студентів-українців до Новоросійського університету. 27 листопада 1906 р. студенти-українці Київського університету подали заяву ректору університету: «Твердо вірячи в готовність Ради Університету св. Володимира йти назустріч науковим інтересам академічної молоді, ми, нижчепідписані студенти Університету св. Володимира, звертаємось до професорської Ради з проханням заснувати в нашому університеті чотирьох кафедр з українознавства...» та про необхідність заснування таких кафедр в університетах, що знаходяться «...на українській

- території — Київському, Харківському й Одеському» (див.: Рада. 1906. № 64, 28 листопада. С. 2–3). 16 лютого (1 березня) 1907 р. М. Грушевський відгукнувся статтю на справу запровадження українських кафедр (див.: Справа українських кафедр і наші наукові потреби // ЛНВ. 1907. Т. 37. Кн. 1. С. 42–57; Кн. II. С. 213–220; Кн. III. С. 408–418).
- ²⁸ Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) — український історик мистецтва, дослідник стародавнього українського зодчества, іконопису. Закінчив Університет св. Володимира. Учень Ю. Кулаковського з класичної філології. Доктор мистецтвознавства (від 1897 р.). Ординарний професор кафедри мистецтвознавства (від 1902 р.). Дійсний член УНТ в Києві від 14 вересня 1907 р. Наприкінці 1907 р. був обраний головою Історичної секції товариства. На засіданні Ради УНТ 30 грудня 1907 р. обраний до складу редакційного комітету «Записок УНТ в Києві» (див.: Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 1. С. 151–152). Був у складі редакційного комітету лише під час видання першої книги.
- ²⁹ Леціус Йосиф-Ернест Андрійович (1860–1931) — доцент (1886), екстраординарний (1888), ординарний (1890) професор кафедри римської словесності Університету св. Володимира. Магістерську (1884) та докторську (1887) дисертації захистив у Дерптському університеті. У 1913–1914 рр. очолював Історико-філологічний інститут князя Безбородько у Ніжині. Після початку Першої світової війни був висланий з Києва як особа німецької національності.
- ³⁰ Національна бібліотека імені Оссолінських або Оссолінеум, заснована у 1817 р. графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським у м. Львові. У 1940 р. 30% фондів бібліотеки були передані до Кракова, 70% — новозаснованій Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника.
- ³¹ Народний дім — одна з найстаріших українських культурно-освітніх установ, заснована у Львові під час «Весни народів» Головною Руською радою.
- ³² Свенцицький Іларіон Семенович (1876–1956). У 1901–1902, 1905 рр. працював помічником, кустосом у бібліотеці Народного дому. На засіданні Історично-філологічної секції на пропозицію М. Грушевського було прийнято рішення заснувати нову серію — «Українсько-руський архів», яку передбачалось видавати як другу серію «Руської історичної бібліотеки» (див.: Хроніка. 1906. Ч. 26. Вип. II. С. 13). Обсяг — 10–20 арк. У першому томі запропоновано видати рукописи з колекції А. Петрушевича, опрацьовані І. Свенцицьким. Переднє слово написав М. Грушевський. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів: Світ, 2007. С. 531–532. — Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». Ймовірно, В. Перетц мав на увазі: Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича: [У 3 ч.]. Ч. 1 / Зладив Д-р І. Свенцицький, переднє слово М. Грушевського; Передмова І. Свенцицького. Львів: Накладом Наук. Т-ва імені Шевченка, 1906. 242 с. (Українсько-Руський Архів; Т. 1). Див.: Іларіон Свенцицький. Біобібліографічний покажчик / Укл. Л. Панів. Вид. 2-е, доповнен, розширене. Львів, 2008. С. 20, 27.
- ³³ Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень: [Вступ]: І. Огляд наукових праць про ритмічну будову українських, великоруських і сербських народних пісень // ЗНТШ. 1906. Т. LXIX. Кн. I. С. 7–30; II. Розвій ритмічності в українській народній поезії // Там само. 1906. Т. LXXI. Кн. III. С. 44–95+ноти; III. Музикально-синтактична стопа. // Там само. 1906. Т. LXXII. Кн. IV. С. 80–111+ноти; IV. Огляд пісенних форм української народної поезії // Там само. 1906. Т. LXXIII. Кн. V. С. 65–118+ноти; IV. Огляд пісенних форм української народної поезії. Додаток: Паралельні розміри стиха в народній поезії слов'ян // Там само. 1906. Т. LXXIV. Кн. VI. С. 33–68+ноти; V. Відношене української людської ритміки до книжної версифікації. Доповнення // Там само. Т. LXXVI. Кн. I. С. 64–116+ноти.
- ³⁴ Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставровцевский и его литературная деятельность: опыт историко-литературной монографии. 1908. 245 с.
- ³⁵ Можливо, йдеться про поїздку на весілля до племінниці дружини — Людмили Левицької (у заміжжі Савицької) в м. Скалу, запис від 31 липня 1906 р.: «Був у мене Перетц» див.: *Грушевський М.* Щоденники та записна книжка // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 122–122 зв.).

- ³⁶ В «Университетских известиях» (1907. № 5) опубліковано пробну лекцію магістранта В. Розова: «Значение грамот XIV–XVI веков для истории малорусского языка»; вийшла й окремим відбитком. Рецензія на дослідження: *Грушевський М.* [Рец.:] Розов В. Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка. К., 1907. 210 с. (Відбиток: Университетские известия) // ЗНТШ. 1907. Кн. IV. С. 206–207.
- ³⁷ *Перетц В.* До історії вертепної драми. Замітки й матеріали // ЗНТШ. 1908. Т. LXXXV. Кн. V. С. 5–20.
- ³⁸ *Щурат В.* Грунвальдська пісня (Bogurodzica dzewicza). Памятка западно-руської літератури XIV в. Жовква: 3 печатні оо. Василіян, 1906. 52 с. В. Щурат, даючи детальний філологічний аналіз тексту пісні, піддає критиці погляди польського історика О. Брюкнера (стаття Брюкнера «Bogurodzica. Rozwiązanie zagadki» // Biblioteka Warszawska. 1901. Т. 244. S. 81–106) на походження цієї пам'ятки, наполягає на її західноруському, а не польському походженні. У праці неодноразово згадується публікація: *Перетц В.* Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. СПб., 1903. V+111 с. (Памятники древней письменности и искусства, т. CL). Ще одна стаття О. Брюкнера до історії цієї пам'ятки була опублікована у вересні 1906 р.: *Brückner A.* Najnowsza mistyfikacja // *Słowo Polskie*, 1906. Продовженням полеміки В. Щурата та О. Брюкнера була стаття Ю. Яворського «Новая гипотеза о происхождении т. наз. Грюнвальдской песни» (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1907. Кн. 20. С. 3–25. Отдел IV. Вып. 2-й).
- ³⁹ Огляд С. Маслова було опубліковано у четвертій книжці ЗНТШ, яка вийшла друком 1 серпня нового стилю 1906 р.
- ⁴⁰ Де ла Барт Фердинанд Георгійович (1870–1915) — граф, історик літератури, літературознавець. З походження по лінії матері належав до дворянського роду Тарновських. Закінчив Санкт-Петербурзький університет (1895). Був удостоєний Пушкінської премії за переклад «Пісні про Роланда». Від 1903 р. — приват-доцент Університету св. Володимира. Одночасно читав лекції на Вищих жіночих курсах М. В. Довнар-Запольського в м. Києві та в Музично-драматичній школі Миколи Лисенка, відкритій 1 травня 1904 р.
- ⁴¹ Олександр Брюкнер (1856–1939) — польський історик-славіст, дійсний член НТШ (від 18.02.1914).
- ⁴² *Перетц В.* Українські думи // ЛНВ. 1907. Т. XXXVIII. Кн. IV. С. 22–30. У статті наголошується на великій різниці між російськими баладами та українськими думами — у змісті, формі, виконанні.
- ⁴³ Очільник кафедри російської історії Університету св. Володимира, учень В. Антоновича Голубовський Петро Васильович (1857–1907) помер 17 (30) березня 1907 р. (див.: Києвлянин. 1907. № 78, 19 марта. С. 3). М. Грушевський написав некролог на смерть історика: *Грушевський М.* Петро Голубовський. Некролог // ЗНТШ. 1907. Т. LXXVI. Кн. 2. С. 159–162.
- ⁴⁴ Юзефович Борис Михайлович (1843–1911). Був головою Київської монархічної партії та редактором-видавцем її органу — листка «Закон и правда» (виходив від вересня 1906 р. по червень 1907 р.). Можливо, В. Перетц мав на увазі 144-й номер газети, у якому вміщено статтю, спрямовану проти М. Грушевського. Автор статті вважав кафедру російської історії однією з найважливіших за своїм впливом на формування політичних поглядів майбутніх викладачів тому очолити її на його думку, мала б віддана Росії особа, а не ворожий російському народу «инородец»: «...носятся слухи, будто на эту кафедру пробирается пресловутый вождь украинomanов, “прохвессор” Львовского университета Михаил Грушевский. Говорят, будто в историко-филологическом факультете его будут проводить — сотрудник “Записок товариства имени Шевченка”, занимающий, по недоразумению, кафедру русской словесности, проф. Перетц и известный “освободитель”, но крайне сомнительной учености профессор русской истории, Довнар-Запольский. [...] Вот почему в этом вопросе должны выступить со всею возможною настойчивостью Киевские патриотические партии и союзы, выразив категорически, что для г. Михаила Грушевского в Киевском университете места нет и быть не должно. Киев — колыбель России и центром украинской автономии никогда не был и не будет» (див.: «К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского». К.: Типография «Русская печатня», Михайл. проул. № 20. 1908. С. 6–7).

- ⁴⁵ «Киевский голос» — щоденна громадсько-політична, літературна та економічна газета. Виходила у 1906 (від 12.09)–1907 рр. Йдеться про статтю «К замещению кафедры русской истории в Киевском университете» постійного співробітника газети Василенка Миколи Прокоповича (1866–1935), опубліковану у № 81. У статті висловлено думку, що останні події в Росії надали можливість М. Грушевському перенести свою діяльність з Галичини в межі Росії. Кафедра російської історії у Київському університеті є найкращим приводом для цього, адже в особі М. Грушевського кафедра б придбала найбільш бажаного вченого, невтомного дослідника української історії та найбільш діяльного, відданого та енергійного діяча українства. Автор підкреслив, що М. Грушевський створив епоху не лише в українській історіографії, а й в українському суспільному русі взагалі. Стаття М. Василенка викликала новий похід «Закона и правды» проти історика. У номері 158 було опубліковано черговий пасквіль на М. Грушевського під заголовком «Письмо в редакцию» за підписом «Киевлянин». М. Грушевський подав позов на редактора газети Б. Юзефовича за пасквіль до Київського окружного суду (див.: Литературное дело // Киевлянин. 1907. № 280. С. 4).
- ⁴⁶ Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) — український історик, закінчив Університет св. Володимира (1895), учень В. Антоновича. Магістерські екзамени склав у 1902 р. в Харківському університеті. На початку 1903 р. прочитав там дві лекції *pro venia legendi* та став приват-доцентом Харківського університету. У 1907 р. історично-філологічний відділ Київського університету запропонував йому читати лекції замість померлого професора П. Голубовського. В. Данилевич погодився та переїхав до Києва. У другому півріччі 1910 р. на історико-філологічному факультеті університету був оголошений курс «Истории Малороссии», який доручили читати В. Данилевичу. Викладав до 1915 р. У 1915 р. перейшов до Варшавського університету, де працював до 1918 р.
- ⁴⁷ Линниченко Иван Андрійович (1857–1926) — історик, археограф, педагог. Закінчив Київський університет (1879). Учень В. Антоновича. Приват-доцент (1884) та ординарний професор (від 1898 р.) Новоросійського університету. Приват-доцент Московського університету (1888, читав необов'язкові курси). Прибічник схеми офіційної російської історіографії щодо України. Пропозицію про київську кафедру, мабуть, не без відома керівництва факультету, І. Линниченку зробив професор В. Конников. З листів І. Линниченка до В. Конникова від 2 та 17 травня з'ясовується, що І. Линниченко відмовився від пропонованої йому посади: «О переходе моем в Киев ордин[арным], но с жалованьем экстра-[ординарного] не может быть и речи. Т. е. этот вопрос пусть останется открытым, пока обстоятельства не изменятся. [...] Благодарю Вас за Ваши хлопоты по делу о Киевской кафедре, но переход мой в Киев едва ли может состояться...» (Листи Линниченка І. А. до Конникова В. С. // ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. № 49900, 49911. Арк. 36, 39).
- ⁴⁸ Ляскоронський Василь Григорович (1860–1928) — український історик, археолог, картограф. Закінчив Університет св. Володимира (1885). Учень В. Антоновича. Дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця (від 10 листопада 1891 р.). Від 1907 р. працював у Київському університеті. У 1906 р. був відряджений спільно з Г. Павлуцьким до Москви від Історичного товариства Нестора Літописця депутатами для участі у засіданні «Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове». У березні 1906 р. на закритому засіданні товариства було створено Київське відділення з проведення з'їзду та обрано головою відділення Г. Павлуцького, а секретарем — В. Ляскоронського (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1906. Кн. 19. С. 68, 82).
- ⁴⁹ Огієнко Иван Иванович (митрополит Іларіон; 1882–1972) — богослов, культуролог, мово-, літературознавець, історик церкви, архієпископ Холмський і Підляський, глава Української греко-католицької церкви у Канаді (з 1951). Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1909). Навчаючись в університеті, відвідував філологічний семінар професора Володимира Перетца. За його рекомендацією працював коректором «Записок Українського наукового товариства у Києві» (Ляхощкий В. Перші історичні та книгознавчі студії Івана Огієнка // Український археографічний щорічник. 1999. Вип. 3–4. С. 291–307).
- ⁵⁰ Огієнко І. Огляд українського языкознавства: [Вступ]; [1.] Рукописна граматична література XIII–XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами; [2.] Давні «гlossарії-азбуковники». Перші українські словники; [3.] Перші українські граматики XVI–XVII. Перші букварі. Українські вчені

- в Москві; [4.] Наслідки приєднання України до Москви. Характеристика тогочасної української мови; [5.] Викладання мов по українських школах; [6.] Розвідки про український язык, друга половина XVIII і початок XIX с. / ЗНТШ. 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 52–93; *його ж.* Огляд українського языкознавства [Закінчення]. [7.] Українські словники // Там само. Т. LXXX. Кн. VI. С. 36–52..
- ⁵¹ Йдеться про Українське наукове товариство у Києві. Було засноване з ініціативи В. Антоновича, П. Житецького, Ів. Луцицького та В. Науменка. Статут товариства також був розроблений та підписаний засновниками товариства (опублікований окремою брошурою українською та російською мовами). Перше зібрання УНТ відбулося 29 квітня 1907 р. На ньому були присутні 17 осіб, запрошених засновниками товариства, які і стали його першими дійсними членами (див.: Рада. 1907. № 199. 1 травня. С. 2). За підсумками голосування головою товариства було обрано М. Грушевського.
- ⁵² Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — редактор часопису «Киевская старина» (від 1902 р.). Був прихильником ідеї заснування замість «Киевской старины» двомовного часопису «Україна» як органу новоствореного наукового товариства. Протягом 1907 р. за редакцією В. Науменка вийшло 4 числа «України». Наприкінці року редакція оголосила про припинення видання журналу.
- ⁵³ Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942) — історик, джерелознавець, літературознавець. Дійсний член УНТ в м. Києві. Член Ради товариства (1908–1909), кандидат у члени Ради (1910).
- ⁵⁴ Результати поїздки до Львова та Кракова опубліковано у звіті: *Перетц В.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 // Университетские известия. 1907. № 12. декабрь. С. 1–22.
- ⁵⁵ Йдеться про учня М. Грушевського, співробітника київської редакції «Літературно-наукового вісника» Джиджору Івана Миколайовича (1880–1919), якого М. Грушевський спрямував до Києва з відповідальною місією — становлення ЛНВ у Наддніпрянській Україні. Як повідомляв у листі до М. Грушевського, був заарештований 12 (25) липня 1907 р.: «... вчера о год. 12 вночи, коли я вертав з театру, мене несподівано схопила (буквально) на Хрещатику поліція і потягла в участок. Тут мене зревізовано і, розуміється, нічого не знайдено. Мене продержали тут до досвітку, а потім разом зі мною пішли в редакцію і робили ревізію. Нічого не знайшли, і нічого не взяли, і мене пустили. Я, впевнившись, що се не пошкодить ЛНВ, подав жалобу через конзулят за brutальне арештованне, бо воно в самій річі було дуже brutальне» (див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4. Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк: УІТ. 2008. С. 94).
- ⁵⁶ Францішек Крчек (1869–1916) — польський лінгвіст, літературознавець, етнолог, бібліограф, дослідник проблем польської та чеської культури. Від 1893 р. — доктор філософії Львівського університету. У 1905 р. очолив кафедру слов'янської філології університету. У роки Першої світової війни був вивезений російськими окупаційними військами у Новгород, де і помер (див.: Іраїда Галенко. Професор Францішек Крчек: життєпис та науковий доробок (1869–1916) // Проблеми слов'янознавства. 2002. Вип. 52. С. 21–39.
- ⁵⁷ Арабажин Костянтин Іванович (1866–1929) — російський та український літературознавець, критик, театральний рецензент, лектор. Закінчив Київський університет (1890). Учень М. Дашкевича. Від 1891 р. жив у Петербурзі, працював у навчальних закладах, зокрема, у 1891–1911 рр. — Павловському військовому училищі, займався журналістською діяльністю. У 1913–1920 рр. — професор Гельсінського університету. Рідний брат дружини В. Перетца — Неоніли Іванівни: *Исаков С.* (Эстония). Профессор Хельсинского университета К. И. Арабажин. Очерк жизни и деятельности // Русские Латвии. URL: <https://www.russkije.lv/ru/pub/read/isakov-arabazhyn/>
- ⁵⁸ Сьогобічний Гр. — один із псевдонімів українського письменника, журналіста, громадського діяча Коваленка Григорія Андрійовича (1864–1938). Від 1906 р. жив у Києві. Співробітничав з часописами «Громадська думка», «Рада», «Киевские вести».

- ⁵⁹ Можливо, В. Перетц мав на увазі одну з останніх статей професора Університету св. Володимира, члена Київського клубу російських націоналістів Т. Флоринського: *Украинский сепаратизм и народная школа* // *Киевлянин*. 1907. № 200. 22 июля. С. 2. Аналізуючи публіцистичні праці М. Грушевського, в яких вчений відстоював право українців на навчання в школах рідною мовою, запровадження українських кафедр у вищій школі, домагання автономії для України, професор Т. Флоринський стверджував, що боротьба з «українським сепаратизмом» неминуча. Проводити її необхідно через школу, пресу, не допускати прихильників української ідеї до завоювання ними переконливого впливу в українському середовищі. На думку Т. Флоринського, особливої уваги та опіки заслуговувала народна школа, де «должен изучаться русский книжный язык, русская грамота...».
- ⁶⁰ Ардашев Павло Миколайович (1865–1924) — російський історик. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1889). Від 1903 р. — екстраординарний професор на кафедрі загальної (нової) історії Університету св. Володимира. Член Клубу російських націоналістів у Києві. Йдеться про оголошення: «Декан Историко-филологического факультета Императорского Университета св. Владимира сим доводит до сведения, что с разрешения г. Министра Народного Просвещения назначен конкурс на свободную в названном университете экстраординарную кафедру русской истории (преимущественно древней) с допущением к конкурсу и лиц, имеющих степень магистра. Срок конкурса трехмесячный, начиная с 10 августа 1907 г. Лица, желающие принять участие в конкурсе, благоволят до истечения этого срока прислать на имя декана факультета вместе со своим о том заявлением также краткое жизнеописание и по экземпляру своих печатных трудов. Или по крайней мере перечень таковых с указанием изданий, в которых они напечатаны. И. д. декана П. Ардашев» (див.: *Университетские известия*. 1907. № 9. сентябрь. С. 88). Інформацію про оголошення конкурсу було подано історико-філологічним факультетом навесні, після смерті П. Голубовського 31 березня 1907 р.
- ⁶¹ Філевич Іван Порфирійович (1856–1913) — російський історик. Закінчив Санкт-Петербурзький університет (1879). Доктор історичних наук (1897). Екстраординарний, ординарний професор Варшавського університету (від 1890). Член російської монархічної партії «Русское собрание». Співробітник часопису «Новое время» з українських та польських питань. Див.: *Грушевський М. Іван Филевич. Некрологічна замітка* // *ЗНТШ*. 1913. Т. СХІХ. Кн. II. С. 159–161. *Грушевський М. Твори: У 50 т. Т. 8 / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк*. Львів: Світ, 2007. С. 584–586. (Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)»).
- ⁶² Див. прим. 37.
- ⁶³ Лубенець Тимофій Григорович (1855–1936) — український педагог, діяч народної освіти. У 1901–1912 рр. був директором народних училищ Київської губернії (див.: *Кислівська К. Діяльність Т. Лубенця на посаді директора народних училищ Київської губернії у документах ЦДІАК України (1901–1912 рр.)* // *Архіви України*. 2015. № 5–6. С. 182–191).
- ⁶⁴ Друге засідання УНТ в Києві відбулося 22 жовтня 1907 р., про що повідомляв і часопис «Рада». Там же обговорювалося питання про власний видавничий орган та було прочитано реферат професором Перетцом В. М. (див.: *Рада*. № 241. 27 октября. С. 3).
- ⁶⁵ Йдеться про двомовний часопис «Україна», який від 1907 р. виходив замість «Киевской старины». Редактором-видавцем «України», як і «Киевской старины», був В. Науменко. Під час обговорення питання про видавничий орган УНТ частина членів товариства була згодна, щоб таким органом став часопис «Україна», інша пропонувала обговорити це питання на засіданні Ради товариства та за присутності голови товариства М. Грушевського (див.: *Записки УНТ в Києві*. 1908. Кн. I. С. 157). 30 грудня 1907 р. Рада товариства ухвалила видавати власний неперіодичний часопис українською мовою «Записки Українського наукового товариства в Києві». Наприкінці 1913 р. УНТ повернулося до назви «Україна», отримавши дозвіл на видання трьохмісячника українознавства під назвою «Україна» (Протоколи засідання Ради Українського наукового товариства в Києві 1907–1921 рр. // *ІР НБУВ*. Ф. Х. Од. зб. 32919. Арк. 58 зв.). Орест Іванович Левицький (1848–1922) — історик, правознавець, археограф, белетрист, заступник голови УНТ (від 1907 р.).

- ⁶⁶ Щербина Володимир Іванович (1850–1936), історик, педагог.
- ⁶⁷ Протягом 1907 р. вийшло 12 номерів часопису «Україна» (в т. ч. подвійні — №№ 7–8, 11–12). У десятому числі було оголошено «Од редакції», що видання часопису, який видавався як продовження «Киевской старины», наприкінці року завершиться Од редакції, I–III // Україна. 1907. Кн. 10).
- ⁶⁸ Барац Генріх Маркович (1835–1922) — юрист, історик, письменник. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Тут В. Перетц мав на увазі публікацію: *Барац Г. «О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях Начальной русской летописи»* // Україна. 1907. Кн. 3. С. 362–382; Кн. 4. С. 41–60; Кн. 6. С. 314–346.
- ⁶⁹ Благовидов Федір Васильович (1865–після 1911) закінчив Казанську духовну академію (1889), магістр богослов'я (1891), доктор церковного права (від 1901). Екстраординарний (від 1890 р.) та ординарний професор (від 1908 р.) Казанської духовної академії. У 1909 р. звільнився з академії у зв'язку з виходом на пенсію. Від 1911 р. був директором Вищих жіночих курсів у Тифлісі.
- ⁷⁰ Савва Володимир Іванович (1865–1920) закінчив Історико-філологічний інститут князя Безбородька в м. Ніжині (1888). Магістр російської історії (1902). Професор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в м. Ніжині (1905–1909). Щоб перешкодити М. Грушевському обійняти кафедру в Київському університеті, до конкурсу було рекомендовано В. Савву.
- ⁷¹ Луцицький Іван Васильович (1845–1918) — російський та український історик. Закінчив Університет св. Володимира (1866). У 1877–1907 рр. — викладач університету. Обраний до III Державної думи Російської імперії від м. Києва (виборчий список Дворцової дільниці № 524) як представник Конституційно-демократичної партії (див.: Рада. 1907. № 238. 21 октября. С. 3; Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907–1912 / Составил М. Бойович. М., 1913. С. 117).
- ⁷² Проценко Василь Миколайович (1844–1917) — київський міський голова у 1900–1906 рр. Один із організаторів Київського клубу російських націоналістів (чорносотенців). Обраний до III Державної думи як депутат Російської національної фракції (див.: Рада. 1907. № 238. 21 октября. С. 1; Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Третий созыв. 1907–1912 / Составил М. Бойович. М., 1913. С. 118).
- ⁷³ *Перетц В.* Панегірик «Везерунок цнот превел[ебного] о. Є. Плетенецкого» року 1618 // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. VI. С. 54–68.
- ⁷⁴ Архієпископ Георгій (до постригу — Григорій Осипович Кониський; 1717–1795) — церковний та громадський діяч, філософ, письменник. Закінчив Київську духовну академію (1743). У 1744 р. прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі. У 1751–1755 рр. — ректор Києво-Могилянської академії. У 1746 р. в академії було поставлено його драму «Вокресіння мертвих». Від 1755 р. — єпископ Могилівський. У 1910 р. М. Грушевський опублікував у газеті «Село» коротеньку замітку про Г. Кониського, згадавши і драму: Воскресіння мертвих // Село. 1910. № 12. 18 березня. С. 3–4. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 3 / Упор. С. Панькова. Львів: Світ, 2005. С. 303–304. Серія «Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)».
- ⁷⁵ Див. прим. 65.
- ⁷⁶ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) — український археолог, етнограф, фундатор музейної справи в Україні. Навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира (1887–1891) та Новоросійського університету в м. Одесі, де й отримав диплом. Дійсний член НТШ (12.05.1909). Кандидат права. Був обраний депутатом до I Державної думи Російської імперії на з'їзді землевласників Черкаського повіту Київської губернії. За нього проголосувало 118 виборців (див.: Києвлінин. 1906. № 110. 22 апреля. С. 2). Перша дума проіснувала від 27 квітня до 8 липня 1906 р. Вхпив до Ради УНТ в Києві, Бібліотекар УНТ.
- ⁷⁷ 2 листопада 1907 р. «Киевское общество грамотности» звернулося з листом до Українського наукового товариства, в якому запрошувало до участі у святкуванні ювілею В. Науменка: «Киев[ському] нау[чному] об[ществ]у: В текущем году исполняется 10 лет со времени избрания общественного деятеля и педагога Вл[адимира] Пет[ровича] Науменко председателем Киевского об[ществ]а грамотности.

Общество предполагает почтить 10-летнюю деятельность учреждением библиотеки его имени в одном из пунктов Юго-Западного края и поднесением приветственного адреса на общем собрании в начале декабря сего года. Завед. Народным домом Андрей Григорьевич Вязлов» (див.: ІР НБУВ. Ф. І. № 3849. Арк. 15). На засіданні Ради Українського наукового товариства в Києві (були присутні О. Левицький, М. Біляшівський, Я. Шульгин, В. Щербина, І. Стещенко, О. Грушевський, Г. Павлуцький) від 12 грудня 1907 р. з приводу запросин до участі у святкуванні 10-літнього ювілею В. Науменка було прийнято рішення: «Вважаючи на те, що незабаром має бути 35-літній ювілей праці д. Науменка як громадського діяча взагалі, постановили визнати участь нашу в цьому святкуванні 10-літнього ювілею невчасною і одложити свою участь в ушануванні Науменка до моменту означеного 35-літнього ювілею» (див.: Протоколи засідань ради Українського наукового товариства в Києві. 1907–1921 рр. // ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 32919. Арк. 6 зв.).

⁷⁸ *Перетц В.* Найближчі завдання вивчення історії української літератури // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. І. С. 16–24. Програма була обговорена та ухвалена на першому засіданні очолюваної В. Перетцем Філологічної секції УНТ 10 січня 1908 р.

⁷⁹ Див. лист № 18. Можливо В. Перетц, мав на увазі те, що В. Данилевич входив до складу комісії, яка розглядала наукові праці претендентів на посаду померлого професора П. Голубовського.

⁸⁰ *Перетц В.* Заметки и материалы для истории песни в России, I–VIII, 1901 // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1901. Т. 6. Кн. 2. С. 53–135.

⁸¹ Маслов Сергій Іванович (1880–1957) — український літературознавець, історик літератури, педагог. Закінчив Київський університет (1907). Учень В. Перетца. Дійсний член УНТ від 30 грудня 1907 р. (див.: Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. І. С. 151). Йдеться про дослідження С. Маслова: Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1907. Кн. 20. С. 101–155).

⁸² Історичне товариство Нестора Літописця, відкрите на урочистому засіданні в приміщенні 1-ї Київської гімназії 14 січня 1873 р. Див.: Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / составил Н. Дашкевич // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1899. Кн. 13. С. 17–98.

⁸³ Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919). Від 1884 р. екстраординарний професор Університету св. Володимира. У 1890–1906 рр. — секретар (заступник декана) історико-філологічного факультету університету. Дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця від 23 січня 1883 р. (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1899. Кн. 13. С. 39). Можливо, В. Перетц мав на увазі обрання Ю. Кулаковського почесним членом Історичного товариства Нестора Літописця у 1906 р. «по случаю 30-летия его деятельности...» та як одного «...из наиболее энергичных его членов», що виконував «одновременно также обязанности его председателя»: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1907. Кн. 20. С. 6).

⁸⁴ Яворський Юліан Андрійович (1873–1937) — український історик, літературознавець, етнограф. Закінчив Чернівецький університет (1896). Належав до москвофільської течії українського руху, яка займала позицію національно-політичної єдності з Росією і виступала за прийняття російської літературної мови. У 1904–1920 рр. жив у Києві. Викладач гімназії, згодом — приват-доцент Київського університету. Був обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця 5 березня 1906 р. (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1906. Кн. 19. С. 68). Один з ініціаторів створення після початку Першої світової війни (1 серпня 1914 р.) та голова «Карпато-русского освободительного комитета», метою якого було сприяти російській армії у Галичині. Саморозпустився у вересні 1914 р. Від 1925 р. в еміграції у Чехо-Словаччині.

⁸⁵ Місце написання листа встановлено за бланком. Рік вказано на підставі інформації: у листопаді 1907 р. курси не працювали; у січні 1908 р. В. М. Перетц вибув зі складу викладачів Вищих жіночих курсів (див.: Киевлянин. 1908. № 149. С. 3).

⁸⁶ Місце та дату написання картки встановлено за змістом.

- ⁸⁷ Місце та дату написання картки встановлено за змістом. Див. прим. 78.
- ⁸⁸ Див. прим. 78.
- ⁸⁹ Ймовірно, йдеться про співвласника друкарні (спільно з П. Гніздовським) В. Бондаренка.
- ⁹⁰ Йдеться про статті М. Грушевського, Б. Грінченка та О. Грушевського, вміщені у першій книжці «Записок Українського наукового товариства в Києві».
- ⁹¹ Біляшівський М. Про український орнамент. Нарис // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. III. С. 40–53.
- ⁹² Стешенко І. Українські шестидесятники // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. II. С. 39–83. Публічні лекції на тему «Українські шестидесятники» були прочитані І. Стешенком 25, 30 листопада та 4 грудня 1907 р. (див.: Рада. 1907. № 268. 29 ноября. С. 2–3; № 272, 4 декабря. С. 2; № 277. 11 декабря. С. 2–3). Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) — педагог, літературознавець, письменник, перекладач. Дійсний член УНТ у м. Києві, секретар (від 9 вересня 1907 р.), заступник голови Українського наукового товариства в Києві (від січня 1911 р.).
- ⁹³ Перетц В. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої діяльності // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. II. С. 3–38.
- ⁹⁴ Огієнко Іван Іванович (після постригу Іларіон; 1882–1972) — мовознавець, лексикограф, педагог. Закінчив Університет св. Володимира. Учень В. Перетца. Стаття І. Огієнка у другій книзі «Записок УНТ в Києві» не публікувалася.
- ⁹⁵ Адріанова Варвара Павлівна (1888–1972). Учениця та друга дружина В. Перетца. Навчалась на Вищих жіночих курсах у Києві. Відвідувала Семінар російської філології при Київському університеті, організований В. Перетцем. Йдеться про статтю: Київський уривок псалтиру XIV віку. Подала В. Адріанова // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. II. С. 95–104.
- ⁹⁶ Грузинський Олександр Сергійович (1881–1954) — український філолог, палеограф. Учень В. Перетца. У 1903 р. вступив до Київського університету. Склавав магістерські екзамени (1914). У другій книжці «Записок УНТ в Києві» стаття О. Грузинського не публікувалася.
- ⁹⁷ «Програма до збирання одмін української мови». У 1897 р. за порадою О. Шахматова Імператорська АН запросила К. Михальчука скласти програму відмінностей української мови. У 1899 р. не завершене через хворобу дослідження К. Михальчук надіслав О. Шахматову, який за порадою П. Житецького для завершення роботи передав його А. Кримському. У 1909 р. УНТ прийняло рішення доопрацювати програму з чернеток К. Михальчука. Оскільки текст програми було написано К. Михальчуком російською мовою, переклад програми на українську мову було доручено Є. Тимченку. Подальша робота над програмою проводилася у співпраці К. Михальчука та Є. Тимченка. На засіданні Ради УНТ було прийнято рішення опублікувати її в «Записках УНТ в Києві». Див.: Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. 5. С. 1–48; Кн. 6. С. 49–96; 1910. Кн. 7. С. 97–144; 1911. Кн. 8. С. 145–202. Окреме видання: Михальчук К., Тимченко Є. Програма до збирання діалектичних одмін української мови. К., 1910.
- ⁹⁸ Назаревський Олександр Адріанович (12 грудня 1887 р. – 30 вересня 1977 р.) — видатний український літературознавець, бібліограф, педагог. Назаревський О. Хождение Богородицы по мукам» в нових українських списках XVII–XVIII вв. // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. II. С. 173–216.
- ⁹⁹ Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом / Написав С. Маслов // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. II. С. 117–141.
- ¹⁰⁰ 21 (8) березня 1908 р. помер видатний український історик В. Б. Антонович: Пам'яті ученого-громадянина. В. Антонович (Некролог) // Рада. 1908. № 58. 9 марта (22 березня). С. 1. М. Грушевський та І. Джиджора прибули на похорон ученого 10 (23) березня: Там само. № 59. 11 марта (24 березня). С. 2. 11 (24) березня в університетській церкві відбулося вшанування померлого, де виступив і М. Грушевський: Там само. № 60. 12 марта (25 березня). С. 1). В. Антоновича поховано на Байковому кладовищі.

- ¹⁰¹ Засідання Українського наукового товариства, присвячене вшануванню пам'яті В. Антоновича, відбулося 16 (19) березня 1908 р. в залі Музично-драматичної школи М. Лисенка. Відкрив засідання М. Грушевський. З доповідями виступили: М. Грушевський, Г. Павлуцький, І. Джиджора. А. Лобода, В. Данилевич, І. Стещенко (див.: Рада. 1908. № 65. 18 марта (31 березня). С. 3; № 6. 19 марта (1 квітня). С. 3).
- ¹⁰² Олександр Грушевський перебував у м. Одесі. На похороні В. Антоновича не був присутній. Прислав телеграму: «Прошу прийняти вислов невимовного жалю з приводу смерти Володимира Антоновича, незабутнього громадського діяча і історика. Олександр Грушевський» (див.: Рада. № 60. 12 марта (25 березня). С. 2).
- ¹⁰³ Можливо, йдеться про спадкоємця відомого польсько-єврейського книговидавця Самуєла (Самуїла) Оргельбранда (1810–1868) — спадкоємця.
- ¹⁰⁴ 21 березня 1908 р. М. Грушевський разом з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною вирушив зі Львова у подорож до Італії. Грушевські відвідали Венецію, Неаполь, Рим, Флоренцію. 28 квітня 1908 р. повернулися додому (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 184–185). Враження від мандрівки М. Грушевський описав у публікаціях: *Грушевський М.* По світу: 3 подорожніх вражень: Австрія, Італія, Словенія, Венеція, Флоренція // ЛНВ. 1908. Т. 44. Кн. X. С. 11–31; Кн. XI. С. 302–331; Кн. XII. С. 480–491; 1909. Т. 45. Кн. I. С. 16–31; Кн. II. С. 304–319; Т. 46. Кн. IV. С. 48–56; Кн. V. С. 234–244. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 11: Літературно-критичні праці (1883–1931). «По світу». Львів: Світ. 2008, С. 333–580. Серія «Літературно-критичні та художні твори».
- ¹⁰⁵ Корчак-Новицький Георгій Трохимович — київський видавець.
- ¹⁰⁶ Потоцький Анджей Казімеж (1861–1908) — маршалок Галицького сейму (від 1901 р.), намісник Галичини (від 1903 р.). 30 березня (12 квітня) під час недільного прийняття у графа Потоцького студент третього курсу Львівського університету, син о. Миколи Січинського, одного з трьох українських депутатів, які 1890 р. проголошували у Галицькому сеймі «нову еру» в українсько-польських відносинах, Мирослав Січинський смертельно поранив А. Потоцького. Свій вчинок М. Січинський публічно мотивував нестерпним політичним становищем українців у Галичині, правопорушеннями на виборах та вбивством жандармами активіста Української національно-демократичної партії. Див.: До убивства гр. Потоцького // Рада. 1908. № 79. 5 апріля (18 квітня). С. 1. *Грушевський М.* Кров // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 380–385; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 2 / Упор. І. Гирич, С. Панькова. Львів: Світ, 2005. С. 363–367. Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914); *Лозинський М.* З австрійської України: Вбивство галицького намісника // ЛНВ. 1908. Т. XLII. Кн. V. С. 396–404).
- ¹⁰⁷ *Шахматов О.* До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 84–92.
- ¹⁰⁸ *Каманін І.* Ще до пісні про Петра Сагайдачного // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 217–231. У першій книжці було опубліковано: *Грінченко Б.* Пісня про Дорошенка й Сагайдачного // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 1. С. 44–70. У публікації Б. Грінченка йшлося, зокрема, про суперечку між М. Максимовичем та І. Срезневським щодо питання, про якого гетьмана йдеться у пісні. М. Максимович відносив пісню до другої половини XVII ст., до гетьмана Петра Дорошенка і курінного обозного Грицька Сагайдачного. І. Срезневський — до першої половини XVII ст., до гетьмана Петра Сагайдачного і Михайла Дорошенка. І. Каманін дотримувався точки зору І. Срезневського. Варто зауважити, що Б. Грінченко розглядав у своїй публікації варіант пісні, опублікований раніше: *Перетц В.* Заметки и материалы для истории песни в России. СПб., 1901. 31 с. Йому опонував І. Каманін: «Варіант проф. Перетца не може припадати до початку XVII віку до Петра Сагайдачного, що названо його “злим необачником” за те, що він згубив триста козаків, бо такого факту з його воєнної діяльності не знаємо». Б. Грінченко звернувся з листом зі своїми зауваженнями щодо точки зору І. Каманіна. Розглянувши лист із зауваженнями Б. Грінченка, члени Філологічної секції прийшли до думки, що в листі немає нових даних про Сагайдачного, тому в публікації листа Б. Грінченку було відмовлено (див.: Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. IV. С. 157).

- ¹⁰⁹ Петров М. Український збірник XVII–XVIII ст. // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 105–116.
- ¹¹⁰ Шевченко С. Єлевферієвська редакція «Сказания о 12-ти пятницах» і український список «Сказания» 1604 р. // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 142–172.
- ¹¹¹ Тимченко Є. До питання про стосунок українських дум до південнослов'янського епосу // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 239–247.
- ¹¹² Михальчук К. До правопису деяких форм і м'якої деклінації в українській мові // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 2. С. 248–261.
- ¹¹³ Див. прим. 92.
- ¹¹⁴ Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) — педагог, літературознавець, фольклорист. Закінчив Університет св. Володимира (1894). Від 1904 р. — екстраординарний професор. Дійсний член УНТ від 1 жовтня 1907 р. (див.: Записки УНТ у Києві. 1908. Кн. I. С. 151). Лобода А. Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва // Записки УНТ у Києві. К. 1908. Кн. 2. С. 232–238.
- ¹¹⁵ Місце та дату написання листа встановлено за листом В. Перетца до О. Шахматова від 3 (16) квітня 1908 р.: «Я в свете совершенно забыл, писал ли я Вам относительно срока предоставления статьи в сборник Житецкому. Можно прислать к 10 мая, даже к 15 мая...» *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1: Переписка с Ф. Ф. Фортунатовым, В. Н. Перетцем, В. М. Истриным / Отв. ред. В. Вовина-Лебедева. СПб.: Дмитрий Буланин, 2018. С. 465. Доповідь за статтю О. Шахматова була прочитана на десятому науковому засіданні УНТ 18 (31) травня 1908 р. Прочитав її Є. Тимченко (Рада. 1908. № 115. 18 мая (31 травня). С. 4).
- ¹¹⁶ Див. прим. 107.
- ¹¹⁷ Галін Мартирій Андроникович (1858–1943) — доктор медицини. Закінчив Кишинівську духовну семінарію. Навчався у Новоросійському університеті. У 1881 р. був виключений з університету за участь у студентських заворушеннях. Закінчив Військово-медичну академію (1886). Був одним з організаторів та учасників українського «Гуртка 13-ти» у Санкт-Петербурзі. Дійсний член УНТ від 6 січня 1908 р. Голова Медичної секції. Очолював термінологічну комісію УНТ: *Козирев О.* Петербурзька група українських соціалістів-федералістів (1883–1889 рр.) та її зв'язки з Наддніпрянщиною // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті.* 2012. Вип. 12. С. 156–164. Йдеться про статтю: Про симуляції у хірургії. Головного хірурга Київськ[ого] військ[ового] шпиталю Д-ра М. Галіна // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. I. С. 130–149.
- ¹¹⁸ Див. прим. 92.
- ¹¹⁹ До першого складу редакційного комітету «Записок УНТ в Києві» входили М. Грушевський, В. Перетц, Г. Павлуцький. У другій книжці «Записок УНТ в Києві» до складу редакційного комітету входили лише М. Грушевський та В. Перетц.
- ¹²⁰ Див. прим. 107.
- ¹²¹ Див. прим. 28. Г. Павлуцький був головою Київського відділення з проведення XIV археологічного з'їзду в Чернігові, обраним від Історичного товариства Нестора Літописця (Див. прим. 48).
- ¹²² Уварова Прасковія Сергіївна (1840–1924) — графиня, голова Московського археологічного товариства (від травня 1885 р.).
- ¹²³ Іконников Володимир Степанович (1841–1923) — професор (від 1870 р.), декан (1877–1880, 1883–1887) історико-філологічного факультету Київського університету, головний редактор «Университетских известий» (1873–1913).
- ¹²⁴ Кордт Веніамін Олександрович (1860–1934) — бібліограф, археограф, історик. Закінчив Дерптський університет. Був бібліотекарем Університету св. Володимира.
- ¹²⁵ Див. прим. 48.
- ¹²⁶ Йдеться про історика та мистецтвознавця Пеленського Йосипа Гавриловича (1879–1957). Закінчив Краківську академію мистецтв, брав участь у роботі XIV археологічного з'їзду у Чернігові (виступ на засіданні секції «Памятники искусств и художеств, нумизматики и сфрагистики» 7 серпня). У 1909–

1910 рр. досліджував найдавніші пам'ятки народного будівництва в Західній Україні. Соколовський Маріян (1839–1911) — польський мистецтвознавець, дослідник історії українського малярства, архітектури та різби, професор Краківського університету. Брав участь у роботі з'їзду (див.: *Известия XIV археологического съезда в г. Чернигове*. 1–15 августа 1908 г. Чернигов, 1908. С. 39, 56, 89).

¹²⁷ Йдеться про брошуру «К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского» (Київ, 1908. 68 стр. Типография «Русская печатня», Михайл. проул. № 20), яку, як повідомляв в іншому листі В. Перетц, поширював професор Ю. Кулаковський. У брошурі було вміщено матеріали, спрямовані на дискредитацію імені М. Грушевського, зокрема: Конкурс для замещения кафедры русской истории // *Киевлянин*. 1908. № 10. С. 2; статті з газет Закон и правда. 1907. № 144; *Киевский голос*. 1907. № 81; *Киевлянин*. 1907. № 280; С. 4; Разбор дела в Киевском окружном суде // *Киевлянин*. 1908. № 17. Разбор дела в Киевской судебной палате // *Киевлянин*. 1907. № 347; К замещению кафедры русской истории в Университете св. Владимира; Украиноманія у нас и за рубежом // *Окраины России*. 1907. № 45–46; Кризис современного украинства // *Новое время*. 1908. № 11453; О том, как г. Александр Грушевский на основании «захватного» права осуществил в Новороссийском университете чтение лекций на украинском воляпюке // *Киевлянин*. 1908. № 42. Київський окружний суд визнав редактора київської газети «Закон и правда» Б. Юзефовича за позовом М. Грушевського винним за ст. 1040 та присудив йому штраф у розмірі 10 руб. та три доби домашнього арешту (див.: *Киевлянин*. 1907. № 280. С. 4).

¹²⁸ Покровський Олексій Іванович (1868–1928) — магістр всесвітньої історії, виконував обов'язки екстраординарного професора на кафедрі всесвітньої нової історії Університету св. Володимира. Дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця (від 3 березня 1906 р.). Від 1916 р. — доктор історичних наук.

¹²⁹ Див. прим. 29.

¹³⁰ Йдеться про участь представників Українського наукового товариства у XIV археологічному з'їзді в Чернігові (1–12 серпня). Питання розглядалося на засіданні Історичної секції УНТ 14 (27) травня та на закритих загальних зборах товариства 18 (31) травня. На всіх засіданнях був присутній і М. С. Грушевський, прибувши до Києва 13 травня: «2 [травня 1908 р.] До Києва таки мушу поїхати, хоч і як мині се ненавучно. Треба рішати справу Чернигова... 14 [травня 1908 р.] Було засідання секції і ради, [...] потім я поставив справу про з'їзд. Прийшла Мельничка й дуже боронила участі у з'їзді (вела вже переговори з Уваровою про роскопок etc.), її підтримував Данилевич... 18 [травня 1908 р.] Потім заг[альні] збори, присвячені питанню про Чернігів. Ніхто не виступив рго, Василенко здивував своїм нац[іональним] запалом, тільки Маслов відтягнувся від голосовання». Див.: *Грушевський М. Щоденники та записна книжка* // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 185 зв., 187 зв., 189 та Рада. 1908. № 116. 20 травня. С. 3. Збори ухвалили відмовитися від участі у з'їзді. Детальніше про вимоги Московського археологічного товариства та її очільниці П. Уварової до представників УНТ, позицію НТШ та УНТ щодо участі у з'їзді див: *Сторонній*. Російські археологічні з'їзди й українські вчені // Рада. 1908. № 118. 22 травня (4 червня). С. 3; № 134. 12 (25) червня. С. 2–3; № 135; 13 (26) червня. С. 2–3). Відмову від участі в з'їзді обґрунтував і М. Грушевський: На українські теми. Не пора // ЛНВ. 1908. Т. XLIII. Кн. VII. С. 130–140. Див. також: *Ісаєнко О., Тарасенко О.* «Українські голосіння над померлими», або Чому М. С. Грушевський не брав участі в XIV археологічному з'їзді // *Скарбниця української культури*: 36. наук. пр. Чернівці, 2009. Вип. 11. С. 112–118.

¹³¹ Йдеться про третю книжку «Записок Українського наукового товариства у Києві» з портретом В. Б. Антоновича та посвятою: «Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське наукове товариство в Києві».

¹³² Доповідь на засіданні Українського наукового товариства в Києві 16 (29) квітня 1908 р., присвяченому пам'яті В. Антоновича, була опублікована у 3-й книжці «Записок»: Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. Студія Мих. Грушевського // *Записки УНТ в Києві*. 1908. Кн. 3. С. 5–14. У короткій інформації до статті повідомлялося, що рукопис доповіді

- був загублений. М. Грушевський відтворив його по пам'яті, додавши нові дані зі спогадів самого В. Антоновича та публікацій про нього. Як свідчить відомий грушевськознавець С. Панькова, загублений М. Грушевським рукопис зберігається нині в ЦДІАК України (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 3–11). Див.: Листування Михайла Грушевського. Т. 4. Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. Київ – Нью-Йорк, 2008. С. 360.
- ¹³³ Павлуцький Г. В. Антонович як археолог «Западно-Українського наукового товариства в Києві» // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 3. С. 15–22.
- ¹³⁴ Доповідь І. М. Джиджори «Історичні праці Антоновича» у третій книжці «Записок УНТ в Києві» не публікувалася. Про доповідь І. М. Джиджори «Исторические труды В. Б. Антоновича» згадується у статті: Огієнко І. Памяти профессора В. Б. Антоновича. Торжественное заседание Украинского ученого общества // Киевские вести. 1908. № 76. С. 2–3.
- ¹³⁵ Лобода А. Праці Антоновича по етнографії та літературі // Записки УНТ в Києві. 1908. Кн. 3. С. 23–28.
- ¹³⁶ Стешенко І. Антонович, як суспільний діяч // Там само. С. 29–32.
- ¹³⁷ Біляшівський М. Про український орнамент // Там само. С. 40–53.
- ¹³⁸ Ярошевич А. Опис маєтків, як джерело по економіці Південно-Західного краю // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. 4. С. 137–151.
- ¹³⁹ Див. прим. 127.
- ¹⁴⁰ Неизвестный. Беседа. Повесть о том, как добродій Грушевський хотів насадити в Киевском университете «самостійну Україну», и что из этого вышло // Киевлянин. 1908. № 123. 4 мая. С. 2.
- ¹⁴¹ Богумил Олександр, учень П. Житецького. Їхнє спільне дослідження «Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського» було опубліковано в часописі «Україна» в редакції А. Ніковського з деякими змінами, ухваленими на засіданні Філологічної секції УНТ (Україна. 1914. Кн. 2. С. 7–28).
- ¹⁴² Русский. «Новая схема преподавания истории русской литературы в Университете св. Владимира». Чергова публікація Т. Флоринського проти української мови та літератури. У статті акцентовано увагу на «Общих учебных планах и правилах историко-филологического факультета Университета св. Владимира», складених деканом М. Бубновим та схвалених факультетом 19 травня 1907 р., за якими викладання історії російської літератури, що, на думку автора, є великим надбанням світової літератури, відведено 8 годин, а української, яка є, як стверджує той же автор, штучною та має лише обласний, етнографічний характер, — 7 годин (Киевлянин. 1908. № 148, 29 мая. С. 2). У відповідь на публікацію професор А. Лобода, який викладав історію української літератури XIX ст., звернувся до редакції з «Письмом в редакцию» (Киевлянин. 1908. № 151. 1 июня. С. 4). Наступна публікація: Русский. Еще о том же (По поводу письма г. Лободы) // Киевлянин. 1908. № 156. 6 июня. С. 2.
- ¹⁴³ В. М. Перетц, який викладав на Вищих жіночих курсах історію російської літератури та мови, вибув зі складу викладачів курсів у січні 1908 р. після їх тимчасового закриття у листопаді 1907 р. Замість нього був затверджений викладачем В. М. Малінін. Балотування відбулося 29 травня 1908 р. на засіданні педагогічної ради курсів. В результаті проти кандидатури В. Перетца проголосували 14 осіб, 9 — за. (Див.: Киевлянин. № 149, 30 мая. С. 3).
- ¹⁴⁴ Володимира Миколайовича Перетца було обрано дійсним членом НТШ 3 червня 1908 р. (див.: Хроніка НТШ. 1909. Ч. 37. Вип. 1. С. 21).
- ¹⁴⁵ Див. прим. 107.
- ¹⁴⁶ Йдеться про святкування 1000-ліття м. Чернігова, яке відзначалося офіційно на підставі літописної згадки під 907 р. у договорі князя Олега з греками і, зокрема, було приурочене на період проведення XIV археологічного з'їзду в Чернігові. Рішення про проведення чергового археологічного з'їзду у Чернігові було прийнято у 1905 р. під час завершення роботи XIII археологічного з'їзду у Катеринославі. Голова чернігівської делегації на XIII археологічному з'їзді П. Добровольський та член

делегатії С. Шелухін підтримали пропозицію про проведення з'їзду в Чернігові, сповістивши про згоду П. Уваровій. 7–9 лютого 1906 р. у Москві було створено Підготовчий (Попередній) комітет з проведення цього з'їзду. 19 квітня 1906 р. до Чернігова прибула голова Московського археологічного товариства та організаторка археологічних з'їздів П. Уварова. Того ж дня створено чернігівський Підготовчий (Попередній) комітет з улаштування з'їзду (голова М. Корвольський-Гриневський, заступники А. Верзилов та В. Круковський). Окрім чернігівського, був створений і київський Підготовчий (Попередній) комітет з проведення з'їзду на чолі з Г. Павлуцьким. Членами Чернігівської губерньської вченої архівної комісії було розроблено програму, в рамках якої передбачалося вивчення Чернігівської губернії в археологічному, історичному та етнографічному аспектах, влаштування виставки. Урочисте засідання з нагоди ювілею відбулося 5 серпня 1908 р. Урочистості (богослужіння в Спасо-Преображенському соборі, молебень, марш військ тощо) відбулися 6 серпня 1908 р. (див.: Известия XIV археологического съезда в Чернигове 1–15 августа 1908 г. Чернигов, 1908. 163 с.; Доповіді та повідомлення наукової конференції «XIV археологічний з'їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині (червень 2008 р.)» // Скарбниця української культури. 36. наук. пр. / Ред. кол. О. Коваленко, С. Лаєвський, Л. Линюк та ін. 2009. Вип. 11. С. 105–175).

¹⁴⁷ Погодін Олександр Львович (1872–1947) — російський історик, філолог-славіст, один з провідних ідеологів (поряд з Євгенієм та Григорієм Трубецькими, Миколою Федоровим) російського неославізму (спосіб розв'язання польсько-російського питання). Російські неославісти найважливішого значення надавали ліквідації переслідувань польської культури. Українське питання розглядали крізь призму польських інтересів. Основним завданням свого руху вважали російсько-польське примирення. Націоналісти Росії та Польщі виявили, що ґрунтом їхньої співпраці може стати спільна боротьба з українським рухом. У період 1906–1913 рр. у публіцистиці О. Погодіна простежується постійний інтерес до українського питання. О. Погодін закінчив Санкт-Петербурзький університет (1894). У 1902–1908 рр. — професор Варшавського університету. Був звільнений з посади за підтримку політичної автономії Польщі, запровадження у викладанні польської мови і т. ін. Влітку 1908 р. йому було запропоновано перейти до Харківського університету, згодом — до Історико-філологічного інституту імені князя Безбородька у Ніжині. О. Погодін від цих пропозицій відмовився та виїхав до Петербурга. Ковальчук Н. Російський неославізм і українське питання в публіцистиці Олександра Погодіна // Проблеми слов'язнознавства. 2000. Вип. 1. С. 100–106.

¹⁴⁸ Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

¹⁴⁹ Місце та рік написання листа встановлено за змістом: «Українські питання-відповіді, підготовлені» В. Перетцем, було опубліковано у четвертій книжці «ЗНТШ» (т. LXXXIV).

¹⁵⁰ В. Перетц був учасником XIV археологічного з'їзду (м. Чернігів, 1–12 серпня 1908 р.) та 2 серпня виступив із повідомленням «Что читали межигорские монахи в XVIII веке» (див.: Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1909 / Под ред. гр. П. Уваровой. М., 1911. Т. III. С. 57–58).

¹⁵¹ Назва доповіді «Про стародавності і державно-правове значення назви «Україна».

¹⁵² Яшуржинський Хрисанф Петрович (1852–1923) — фольклорист, етнограф, археолог, один із засновників Таврійської ученої архівної комісії. Від 1893 р. проживав у м. Одесі. Працював у навчальних закладах міста. Член Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. На XIV археологічному з'їзді виступив з доповіддю «Почитание ключей и колодцев» (див.: Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1909 / Под ред. гр. П. Уваровой. М., 1911. Т. III. С. 86).

¹⁵³ Йдеться про Соболевського Олексія Івановича (1856–1929). Російський лінгвіст, палеограф, історик літератури. Закінчив Московський університет (1878). Від 15 жовтня 1882 р. — доцент, від 22 серпня 1884 р. — професор кафедри російської мови та словесності Київського університету. Після звільнення В. Ягича із Санкт-Петербурзького університету з 1 липня 1886 р. був переведений в Санкт-Петербурзький університет, очоливши кафедру російської мови та словесності. Виступав проти українського національного руху, заперечував існування української мови та

культури. Активний діяч і пропагандист чорносотенного руху, заступник голови «Союза русско-го народа» (1905). Протиставляючи себе ліберальним професорам Санкт-Петербурзького університету, виступав за ліквідацію в університеті свобод, дарованих університетам царським указом 27 серпня 1905 р., як свобода студентських зібрань, створення органу студентського самоврядування — Ради старост тощо. Підтримував позицію нового міністра народної освіти (1908–1910) О. Шварца, спрямовану на ліквідацію автономії університетів. 2 квітня 1908 р. О. Соболевський за особистим проханням подав у відставку. Кафедру замість О. Соболевського очолив О. Шахматов. Після публікації О. Соболевським низки статей («О наших университетских делах, Еще об университетском деле» та ін.) університет порушив проти нього судову справу за наклеп, яку Соболевський у суді програв (див.: В. Брачев. «Дело» академика А. И. Соболевского: из истории самоуправления Санкт-Петербургского университета // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/delo-akademika-a-i-sobolevskogo-iz-istorii-samoupravleniya-sankt-peterburgskogo-universiteta/>; Справа проф. Соболевського // Рада. 1909. № 276. 6 (19) грудня. С. 3; № 277, 8 (21) грудня. С. 2).

Перетц В. був учнем О. Соболевського у роки навчання в Санкт-Петербурзькому університеті. Їхні взаємовідносини відображені у листуванні, яке тривало більше 30 років (від закінчення В. Перетцем університету до смерті О. Соболевського у 1929 р.). (Див.: Робинсон М. Академик В. Н. Перетц — ученик и учитель // Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademik-v-n-peretts-uchenik-i-uchitel/viewer/>; Робинсон М. В. Н. Перетц и его научная школа // Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917–начало 1930–годов. М., 2004. С. 229–285).

¹⁵⁴ Статті О. Грузинського та І. Огієнка у другій книжці не публікувалися.

¹⁵⁵ Місце та рік написання листа встановлено за записом М. С. Грушевського у щоденнику: «28 [вересня 1908 р.]. З Перетцом мали підносити [Павлу] Житецькому “Збірник”. Перетц захорював, просив, щоб я сам, але я не згодивсь»: *Грушевський М.* Щоденники та записна книжка // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 213 зв.

¹⁵⁶ Йдеться про другу книжку «Записок Українського наукового товариства в Києві»: «Високошановному Павлови Житецькому з нагоди ювілею його 45-літньої наукової діяльності присвячує Українське Наукове Товариство в Києві».

¹⁵⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та за листом № 56.

¹⁵⁸ Тищенко Юрій Пилипович (1880–1953) у 1907 р. після знайомства у м. Львові з М. Грушевським був відряджений останнім з паспортом австрійського підданого Павла Лаврова до Києва для роботи у київській редакції «Літературно-наукового вісника». Упродовж 1907–1913 рр. був довіреною особою М. Грушевського. Видавець, громадський діяч, журналіст (див: Листування Михайла Грушевського. Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2012. 640 с.).

¹⁵⁹ *Перетц В.* Кілька пісень кін[ця] XVII – початку XVIII вв. [Додаток: тексти пісень] // ЗНТШ. 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 141–143.

¹⁶⁰ *Ключевский В.* Русский рубль XVI–XVIII в его отношении к нынешнему. Опыт определения меновой стоимости старинного рубля по хлебным ценам (материалы для истории цен) // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1884. Кн. I. С. 1–72.

¹⁶¹ Рік встановлено за датою, вказаною першим упорядником в автографі.

¹⁶² Рік встановлено за датою, вказаною першим упорядником в автографі.

¹⁶³ Рік встановлено за датою, вказаною першим упорядником в автографі.

¹⁶⁴ *Сушицький Т.* До питання про літературну школу XII в. // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. IV. С. 3–19.

¹⁶⁵ *Грузинський О.* «Elegia Alexii» Теофана Прокоповича // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. IV. С. 20–40.

- ¹⁶⁶ Данилов В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського, П. А. Лукашевича) // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. IV. С. 41–48.
- ¹⁶⁷ Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології // Записки УНТ в Київі. 1909. Кн. IV. С. 20–40.
- ¹⁶⁸ Див. прим. 138.
- ¹⁶⁹ Розов В. Українська шкільна драма «Успение Богородицы» // Записки УНТ в Київі. 1909. Кн. V. С. 88–96.
- ¹⁷⁰ Див. лист № 41. Можливо, йдеться про статті М. А. Галіна, які були опубліковані у першій книзі «Збірника медичної секції»: «Походження кил, відсоткові взаємини та особности їх» та «Хірургічні спостереження і примітки» // Збірник медичної секції УНТ в Київі. 1910. Кн. I. С. 5–47; С. 87–94.
- ¹⁷¹ Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович (1857–1947) — епідеміолог та гігієніст, фундатор соціальної гігієни та організації охорони здоров'я в Україні. Закінчив Харківський університет. У 1903–1918 рр. приват-доцент, професор Київського університету. Дійсний член УНТ (1907). У першій книзі медичного збірника стаття О. Корчака-Чепурківського не публікувалася.
- ¹⁷² Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) — лікар-гістолог. Дійсний член УНТ в Києві (1907). Природничо-лікарська секція УНТ була утворена у вересні 1908 р. (див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. (Протоколи засідання Ради Українського наукового товариства в Києві 1907–1921 рр.). Арк. 10 зв). Секретарем секції обрано О. Черняхівського. У жовтні 1908 р. М. Галін запропонував видавати статті по секціях (див.: Там само. Арк. 12). На засіданні Ради УНТ від 4 січня 1910 р. було виділено кошти в сумі 450 руб. на друк першої книги «Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Київі» (див.: Там само. Арк. 20 зв.). Перша книга «Збірника природничо-технічної секції УНТ» вийшла друком у листопаді 1911 р. (див.: Там само. Арк. 32).
- ¹⁷³ Бучинський Богдан Мелітонович помер 15 липня 1907 р. Друк його статті «Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506» було розпочато у четвертій книжці «Записок УНТ» (С. 100–136). Першу серію «Записок УНТ» склали 1–4 книги.
- ¹⁷⁴ Вовк Ф. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки УНТ в Київі. 1909. Кн. IV. С. 90–99.
- ¹⁷⁵ Єрофеев І. Українські думи і їх редакції. Студія Івана Єрофеева. Памяти незабутнього навчителя, академіка Миколи Дашкевича († 10 янв[аря] 1908 р.) присвячує автор // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. 6. С. 69–83; 1910. Кн. 7. С. 17–64.
- ¹⁷⁶ На засіданні Ради УНТ від 18 січня 1909 р. було прийнято рішення винайняти для товариства: «...помешкання і запросити для конторської справи в Товаристві окрему людину, д[обродій]ку [Наталю] Ткаченко з умовою за 20 карб. в місяць. Бути в конторі товариства щодня чотири години» (див.: ІР НБУВ. Ф. I. № 32919. Арк. 14).
- ¹⁷⁷ Місце та рік написання листа встановлено за змістом: на засіданні Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка 24 березня 1909 р. М. С. Грушевський доповів записку В. Перетця щодо видання пам'яток українського віршованого письменства XVII–XVIII ст. (див.: Хроніка. 1909. Вип. 2. Ч. 38. С. 15).
- ¹⁷⁸ Серійне видання «Українсько-руський архів».
- ¹⁷⁹ На засіданні Археографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка 24 березня 1909 р. було ухвалено рішення надрукувати «Вірші Еромонаха Климентія Зиновієва сина» у виданні «Пам'ятки української мови і літератури» (див.: Хроніка. 1909. Вип. 2. Ч. 38. С. 15). Дослідження В. Перетця вийшло у сьомому томі «Пам'яток»: Пам'ятки української мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Т. VII. Вірші ером[онаха] Климентія Зиновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц. У Львові, 1912, с. IV+LII+228. Рецензію на видання див.: Дорошенко Вол. [Рец.:] Вірші ером. Климентія Зиновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц. Пам'ятки української мови і літератури. Т. VII. Львів, 1912, ст. LII+228. Вид. Наукового Т-ва ім. Шевченка // ЛНВ. 1912. Т. 60. Кн. X. С. 186–187.

- Величковський Іван (бл. 1630 (1651)–1701 (1726)) — маловідомий український письменник, перекладач, священник кінця XVII – початку XVIII ст. Автор творів «Lucubratiuncula» (польський панегірик на пошану Лазаря Барановича), слов'яноукраїнських збірок «Зегар» та «Млеко» (виконані в рисах своєрідного стилю, який оформився в Європі, зокрема в Польщі, в XVI–XVIII ст. і який поширився в Україні в шляхетських школах і колах вищого духовництва) та збірника невеликих поезій з рукопису Києво-Софійського собору № 362, який В. Перетц класифікував як «Антологія 1670–1680-х рр.»
- ¹⁸⁰ Місце та дату написання встановлено за змістом: 23 березня 1909 р. відбулося засідання Ради УНТ, на якому В. Перетц як голова Філологічної секції доповідав про необхідність видання діалектологічної програми, укладеної Є. Тимченком та К. Михальчуком, окремим виданням та про виділення коштів на цей проект. Рада прийняла рішення опублікувати програму в «Записках УНТ» (див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 14 зв.–15).
- ¹⁸¹ На засіданні Ради УНТ від 5 (18) квітня 1909 р. В. Перетц повідомив, що «Програма...» буде підготовлена Є. Тимченком до 15 червня (див.: ІР НБУВ, Ф. Х. № 32919. Арк. 16). Друк «Програми до збирання діалектичних одмін української мови» як видання Українського наукового товариства в Києві авторства К. Михальчука та Є. Тимченка розпочався з п'ятої книжки «Записок УНТ»: Кн. V. 1909. С. 1–48; Кн. VI. 1909. С. 49–96; Кн. VII. 1910. С. 97–144; Кн. VIII. 1911. С. 113–202.
- ¹⁸² *Перетц В.* Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительств[енного] Синода. СПб., 1906. Т. II. Вып. I. XI + 546 с. + 8 табл. // ЗНТШ. 1909. Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 215–216; *Перетц В. Маслов С.* Описание рукописей Исторического Общества Нестора Летописца. К., 1908. 50+58 с. // ЗНТШ. 1909. Т. XC. Кн. IV. С. 228–229.
- ¹⁸³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом листа В. Перетца від 8.04.1909 р.
- ¹⁸⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. Київ – Львів, 1909. С. 404–408.
- ¹⁸⁵ *Бучинський Б.* Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. IV. С. 100–136; Кн. V. С. 61–87; Кн. VI. С. 5–53.
- ¹⁸⁶ *Невірова К.* Мотиви української демонології в «Вечерах» та «Миргороді» Гоголя // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. V. С. 27–6.
- ¹⁸⁷ *Петровський П.* Недуга Гоголя // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. V. С. 20–60.
- ¹⁸⁸ *Русов О.* Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. V. С. 97–110.
- ¹⁸⁹ *Сумцов М.* Фільологічна вага перекладу Потебні «Одисей» // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. VI. С. 84–88.
- ¹⁹⁰ Питання про необхідність видання листування відомих українських літераторів і насамперед поета, етнографа, педагога Я. Ф. Головацького (1814–1888) за 1850–1857 рр., яке зберігалось в бібліотеці Народного дому, вперше було обговорено на засіданні Філологічної секції НТШ 18 березня 1904 р. на пропозицію К. Студинського. Протягом року неодноразово обговорювалися різні видавничі проблеми та було прийнято рішення опублікувати листи Я. Головацького у «Збірнику» секції, розділивши матеріал на два випуски (див.: Хроніка. 1904. Ч. 18. С. 15; Ч. 19. С. 20; 1905. Ч. 22. С. 22). Видання вийшло у 1905 р.: Збірник фільологічної секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. VIII і IX. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. Видав Др. Кирило Студинський. У Львові, 1905. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Стор. III + CLXI + 592.
- ¹⁹¹ *Грушевський О. М.* Гоголь і сучасна українська суспільність // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. V. С. 3–19.
- ¹⁹² Див. прим. 186.
- ¹⁹³ Див. прим. 169.
- ¹⁹⁴ Див. прим. 189.

- 195 Див. прим. 189.
- 196 Див. прим. 187.
- 197 Див. прим. 46.
- 198 Див. прим. 179.
- 199 Беднарський Кароль (1848–1911) — директор друкарні Наукового товариства ім. Шевченка (від 1878 р.).
- 200 Див. прим. 97.
- 201 *Перетц В.* Панегірик «Везерунк цнотъ превел[ебно] о. Є. Плетенецкого» року 1618 // Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. VI. С. 54–68. Оpubлікований з передмовою та післямовою В. Перетца твір, написаний та виданий за життя Є. Плетенецького, є одним із зразків українського панегіричного письменства XVII ст. Єлисей Плетенецький (в миру — Олександр, у схімі — Євфимій; бл. 1554–1624) — український церковний діяч, архімандрит Києво-Печерської лаври (від 1599 р.). Брав участь у Берестейському соборі 1596 р. Засновник Лаврської друкарні. Стояв на чолі культурно-просвітицького руху в Україні в першій половині XVII ст. (див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Том VII. Козацькі часи – до року 1625. Київ – Львів, 1909. С. 404–408; *Огієнко І.* Історія українського друкарства / Упор., ав. істор.-біограф. нарису та приміток М. Тимошик. К.: Либідь, 1994. С. 257–263 (Пам’ятки історичної думки України).
- 202 Місце та дату написання листа встановлено за щоденником М. Грушевського: «31 [серпня 1909 р.] Вечером було засідання Ради Наукового товариства: *Грушевський М.* Щоденники та записна книжка // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 295.
- 203 Див. прим. 185.
- 204 Див. прим. 189.
- 205 Див. прим. 175.
- 206 На засіданні 10 листопада було прочитано дві доповіді: Івана Стешенка «Смисл і значіння української літератури 19-го віку» та Ореста Левицького: «З історії співу на Україні в XVII в.» (див.: Записки УНТ в Києві. 1910. Кн. VII. С. 110).
- 207 Записки УНТ в Києві. 1909. Кн. VI. 178 с. За повідомленням газети «Рада» шоста книжка «Записок УНТ» вийшла до Різдва (див.: Рада. 1909. № 289, 22 декабря (4 січня). С. 1; № 290, 23 декабря (5 січня). С. 1).
- 208 Український клуб (офіційна назва «Киевское украинское общественное собрание») — перша легальна національна політично-культурологічна організація. Статут клубу затверджений 19 березня 1908 р. Установчі збори відбулися 27 квітня 1908 р. Нараховував бл. 300 членів. Розміщувався за адресою: вул. Велика Володимирська, 42. Головою клубу обрано М. Лисенка. Проіснував 5 років. У жовтні 1912 р. закритий нібито за зберігання нелегальної літератури. Під час обшуку було знайдено кілька номерів американського часопису «Свобода», не дозволеного в Росії, хоча часопис одержували легально через пошту (див.: Рада. 1912. № 232. 12 (25) жовтня. С. 2). На засіданні Ради УНТ від 4 січня 1909 р. було прийнято рішення проводити засідання у приміщенні Українського клубу по сходах ввечері.
- 209 Бородін Іван Парфенійович (1847–1930) — відомий російський ботанік, ординарний академік Петербурзької АН (1902), РАН (1917) АН СРСР (1925). Походив із дворян Катеринославської губернії. Був одружений з рідною тіткою В. Перетца — Олександрою Григорівною (уродж. Перетц; 1846). Див.: *Шахматов А.* Избранные переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 550, 552, 553.
- 210 *Перетц В.* Матеріяли до історії української літературної мови (Продовження): II. З євангелія Петерб[урзької] Публічної бібл[іотеки] XV–XVI в. F[onds] I.17 // ЗНТШ. 1910. Т. XCIII. Кн. 1. С. 5–31.
- 211 Очевидно, йдеться про VI, а не VII книгу «Записок УНТ» (див. лист № 83).
- 212 Див. прим. 175.

- ²¹³ Требін О. Матеріяли до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек // Записки УНТ в Києві. 1910. Кн. VII. С. 1–16).
- ²¹⁴ Стаття В. Перетця у сьомій книжці «Записок» не публікувалася.
- ²¹⁵ Див. прим. 97.
- ²¹⁶ Жебуньов Леонід Миколайович (1862–1919) — український громадсько-культурний діяч, публіцист (співробітничав у часописах «Рада», «Рідний край», «Украинская жизнь»). За участь у народницькому русі був засуджений до заслання в Сибір. Після заслання, від 1887 р., жив у Харкові, на Катеринославщині, в Полтаві (1903–1917 рр.) та Києві. У 1903 р. побував на відкритті пам'ятника І. Котляревському. Під враженням від цієї події приєднався до українського національного руху (організація «Просвіт», членство в ТУП, Українському клубі, поширення українських книжок та періодичних видань тощо). Був палким прихильником «Ради» від початку її виходу у світ: поширював газету, допомагав видавцям матеріально, шукав для газети джерела фінансування, давав практичні поради щодо залучення передплатників і т. ін. Одним із серйозних недоліків «Ради» вважав, зокрема, її правопис: закликав уникати галицьких діалектизмів, радив вдосконалювати мову. Детально про газетно-видавничі справи щоденної української газети «Рада» див.: Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 рр. / Упоряд., вступ та комент. І. Старовойтенко. К., 2005. 251 с.
- ²¹⁷ Гудзій Микола Каллиникович (1887–1965) — історик літератури, педагог. Закінчив Київський університет (1911), учень В. Перетця, учасник «Семінарія російської філології» (від 1908 р.). Від 1921 р. — професор кафедри історії російської літератури Московського університету, перший декан філологічного факультету Московського університету (1922). У «Записках УНТ в Києві» статті М. Гудзія не публікувалися. (див.: *Рождественская М. Переписка В. П. Адриановой-Перетц и Н. К. Гудзия (по архивным материалам)* // Електр. ресурс: Реж. доступу: <http://odrl.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=5AdrbmFRAmg%3D&tabid=2292/>).
- ²¹⁸ Сімоні Павло Костянтинович (1859–1939) — російський та радянський філолог-палеограф, джерелознавець, бібліограф. Брав участь (від 1888 р.) у підготовці першого в Росії словника російської літературної мови, який готувала Академія наук. Перший випуск вийшов у 1891 р. У 1892–1926 рр. працював вченим секретарем Відділення російської мови і словесності АН. Член-кореспондент АН (1921).
- ²¹⁹ Йдеться про відомого російського філолога, голову Відділення російської мови і словесності АН у 1908–1920 рр. Шахматова Олексія Олександровича (1864–1920).
- ²²⁰ Наприкінці 1908 р. (лист від 12.XII.1908) В. Перетц звертався до О. Шахматова з проханням посприяти у наданні коштів на програму для збирання діалектичних даних з української мови: «Как бы Вы взглянули, если б “Науковое товариство” передало 2-му Отделению программу для собирания диалектических данных в области украинского языка, написанную по-украински? Напечатало бы ее Отделение в таком виде и приблизительно в какое время. Мы напечатали бы ее сами к маю, но — нет денег! Едва пишим с “Записками”. А это будет стоить рублей 300–400 (10 листов). Не может ли Академия дать на это субсидий?» (див.: *Шахматов А. Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 470*). Програма, як відомо, друкувалася в «Записках УНТ», а також була опублікована окремо (див. лист № 35).
- ²²¹ Місце написання листа вказано за змістом. Рік — за датою, вказаною першим упорядником в автографі.
- ²²² Місце написання листа вказано за змістом. Рік — за датою, вказаною першим упорядником в автографі.
- ²²³ Окрім філологічної, археографічно-бібліографічної шкіл, В. Перетц був також засновником школи істориків театру (П. Рулін, М. Гудзій, В. П. Адріанова-Перетц, К. Копержинський, М. Драй-Хмара та ін.). Перше дослідження з історії театру вчений опублікував у часописі «Киевская старина» — рецензію «К исследованию о литературном источнике оперы И. П. Котляревского “Москаль-чаривник” на публикацию М. Дашкевича «Вопрос о литературном источнике

украинской оперы И. П. Котляревского “Москаль-чарівник” (1894). Від 1899 р. він розпочав вперше у вищих навчальних закладах Російської імперії викладання новоствореного курсу «Історія театру в Росії» (у Санкт-Петербурзькому університеті). Переїхавши до Києва у 1903 р., В. Перетц став першим викладачем історії театру в українському навчальному закладі — Музично-драматичній школі М. Лисенка (працював у 1904–1906 рр.). У 1912–1914 рр. викладав курс історії європейського театру й драматичного письменства у театральній школі Товариства мистецтва і письменності. Поринувши у театральне життя міста, історик спробував себе і як театральний критик. На сторінках газет «Киевские отклики», «Киевские отголоски», «Киевские вести» друкував рецензії на вистави театру «Соловцов» та спектаклі учнів драматичного відділення Музично-драматичної школи М. Лисенка. У життєписі академіка, опублікованому до 35-річчя його наукової та педагогічної діяльності, згадується, що свої театральні огляди В. Перетц підписував псевдонімом «Тор», криптонімом «Т». (див.: Життєпис академіка Володимира Перетца (з приводу 35-ї річниці його наукової діяльності) // Записки історично-філологічного відділу. 1927. Кн. XII. С. 256). Зокрема, було виявлено кілька його оглядів, опублікованих у 1908 р. в газеті «Киевские вести» у рубриці «Театр и музыка» та Театр «Соловцов»: «Роза». Театралогія Г. Зудерманна (№ 6, 7 января. С. 4); «Праздник примирения», др[ама] в 2 д[ействиях] Гауптмана, «Ева», пьеса в 2 д[ействиях] Шелтона (№ 27, 28 января. С. 3–4); «Скалка», др[ама] в 3 д[ействиях] Шницлера. «Свадьба», ком[едия] в 1 д[ействиях] А. Чехова (Бенефис А. Пасхаловой, 29 января) (№ 30, 31 января. С. 3); «Бешеные деньги», комед[ия] в 5 д[ействиях] А. Островского. Бенефис Р. Карениной-Раич (№ 35, 6 февраля. С. 3); «Дон Карлос», траг[едия] в 5 д[ействиях] Ф. Шиллера. Бенефис С. И. Горелова (№ 43, 14 февраля. С. 3); «Шуты», комед[ия] в 4 д[ействиях] М. Замакоиса, перевод Мунштейна (№ 51, 22 февраля. С. 3); «Юность», др[ама] в 3 д[ействиях] М. Гальбе. Бенефис Л. О. Лесной, И. Н. Берсенева, А. Г. Крамова, С. Л. Кузнецова и П. И. Леонтьева, 21 февраля (№ 52, 23 февраля. С. 3–4); Спектакль учеников 3-го курса драматического отд[еления] Музыкально-драматической школы Н. В. Лысенко, класс преподавателя Г. И. Матвеевского (№ 15, 16 января. С. 4); Театр Общества грамотности. «Без вины виноватые», ком[едия] А. Островского. 3 марта (№ 63, 5 марта. С. 4. Див. Пилипчук Р. Славетний історик театру // Український театр. 1970. № 1. С. 31; Стахіїв А. Н. Постать В. Перетца у царині театрознавства // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. 2016. Вип. 16. С. 125–130. Коржова А. До наукової біографії В. М. Перетца, історика театру // Мистецтвознавство України: зб. наук. праць. К.: Фенікс, 2016. Вип. 16. С. 38–56.

²²⁴ Місце написання листа вказано за змістом. Рік — за датою, вказаною першим упорядником в автографі.

²²⁵ Кревецький Іван-Мар'ян Іванович (1883–1940), учень М. Грушевського, дійсний член НТШ (18.12.1907), секретар Історико-філософської секції (від 1909 р.) .

²²⁶ Ідея підготовки та видання енциклопедії українознавства російською мовою, яка згодом дістала назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем», зародилася в О. Лотоцького навесні 1907 р., якою він поділився з М. Грушевським у листі до нього: «Коротко кажучи, дійшов я до думки, що без енциклопедії українства нам бути не можна, бо без неї українські усі відомості — то єсть предмет білої і чорної магії для “посвященных”. І лежав я тиждень в гарячці великій під час інфлюенци, і знечевія тиск великий тиснув мені на душу, що Україна загигає, і приміркував я, як спасти її в один день — всего лишь один день. І ось Вам план горячковых моїх думок. Видавати 3–4 томи енциклопедії українства, на взір енциклопедії Южакова (Большая энциклопедия), по 50 аркушів у томові. Дещо матеріялу єсть серед того, що збиралося для словарів біографічного та географічного. Головна річ, щоб Ви взялися бути головним редактором, а підредакторів можна знайти, співробітників теж, бо робота буде платна» (Кавунник В., Панькова С. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1. 2019. С. 328). На думку О. Лотоцького, енциклопедія повинна мати науковий характер. Можливо, М. Грушевський не зовсім схвально відгукнувся на ідею О. Лотоцького. Які були його міркування щодо цього видання, невідомо. Вже у наступному листі розчарований Лотоцький пише: «Засмутило мене дуже, що Ви так холодно поставилися до сеї справи; а без Вас не варто її й розпочинати» (Там само. С. 340). На початку 1909 р., від 20 січня по 12 лютого, М. Грушев-

ський приїхав у Петербург, зокрема, й у справі підготовки та видання енциклопедії. Відбулося кілька дискусійних зустрічей за участю О. Шахматова, О. Лотоцького, П. Стебницького, М. Ковалевського, М. Славинського, Ф. Вовка. Детальніший план видання було укладено М. Грушевським та О. Лотоцьким. Вибрано 5 редакторів: *Грушевський М.* Щоденники та записна книжка // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 241, 244–244 зв., 295. Протягом 1909 р., як відзначав О. Лотоцький завдяки діяльності М. Грушевського, «справа стала на ноги». На кінець вересня 1909 р. голова редакційного комітету М. Ковалевський знайшов видавництво: «Благодаря М. М. Ковалевскому, фирма “Гранат” беретса за осуществление Вашей мечты — издать “Украинскую энциклопедию”. Но братья Гранат поставили некоторые свои условия: 1) перемену заглавия, 2) сохранение объема до 70 листов, 3) общедоступность изложения. Третьего дня мы имели с ними совещание. Остановились на заглавии «Украинский народ в его настоящем и прошлом», согласившись на сокращение в следующих разделах [...] Сроки доставления первых статей — 1 сентября 1910 г., последнего листа — 1 января 1912 года. [...] Гранаты затевают серию изданий, касающихся народов России; наше совещание признало нежелательным, чтобы редактирование украинской части попало в случайные руки...» (див.: *Макаров В.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 96). Було визначено також обсяг окремих статей. До редакційного комітету введено Ф. Корша та А. Кримського. Обговорено кандидатури авторів окремих нарисів. 27 грудня 1909 р. відбулося засідання Статистичної комісії Наукового товариства імені Шевченка, на якому М. Грушевський як член редколегії видання інформовав членів секції про підготовку видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» та запропонував взяти участь у другому томі видання, зокрема, такими членами комісії: О. Русову — «статистику російської України»; В. Охримовичу — «статистику Галичини й Буковини»; С. Томашівському — «Угорської Руси» (див.: *Хроніка НТШ у Львові.* 1909. Вип. 4. Ч. 40. С. 18).

Проект всього видання, тобто 1-го – 4-го томів, опублікував О. Лотоцький у своїх «Сторінках минулого» (1934. Ч. 3. С. 155–166). Як відомо, друком вийшли лише перший та другий томи. У другому томі вміщено дев'ять нарисів. У проспекті другого тому, окрім вміщених, передбачалося опублікувати ще такі нариси: «Очерк диалектологии — И. Зилинский; Очерк истории литературного малорусского языка — А. Крымский; Малорусская народная словесность — Н. Янчук; Очерк литературы древнего периода — И. Житецкий; Очерк литературы XIV–XVIII веков — И. Стещенко (до І. Стещенко з пропозицією підготувати нарис української літератури за XIV–XVIII вв., до (І. Котляревського) листовно звернувся О. Шахматов 20 червня 1911 р.). З надісланим нарисом ознайомилися О. Шахматов та Є. Корш. 25 березня 1912 р. доопрацьований після зауважень рецензентів нарис було надіслано у Товариство «Гранат і К^о» (див.: *Тулуб О.* Листи А. А. Шахматова до І. М. Стещенко // Україна. 1924. № 1–2. С. 175–176); Украинская литература от Сковороды до Шевченко — Н. Сумцов; Т. Шевченко — М. Славинский; Украинская литература в 60 и 70 годы — С. Ефремов; Украинская литература 1880–1910 гг. — А. Грушевский; Искусство — Д. Щербаковский; Архитектура — В. Щербаковский; Орнаментика — Н. Беляшевский; Музыка — А. Маслов. Судячи з програми всього видання, опублікованої О. Лотоцьким, третій том складали нариси, об'єднані назвою «Хозяйство», зокрема: «История украинского земледелия — А. Ефименко; Происхождение старозаимочного землевладения в Слободской Украине — М. Ковалевский; Географический очерк Украины — Д. Рихтер; Расселение и переселение украинских крестьян — А. Кауфман; Сельское хозяйство — Т. Осадчий; Крестьянское движение последних лет — Т. Осадчий; Частное землевладение — Т. Осадчий; Типы хозяйств Юго-Западного края — А. Ярошевич; Свеклосахарная промышленность — И. Левин; Горнозаводская промышленность — В. Воронцов; Кооперация на Украине — В. Хижняков». Четвертий том «Современная культура и общественная жизнь» складали такі нариси: «Общественная жизнь за последнее десятилетие — С. Ефремов; Просвещение и церковь — А. Лотоцкий; Местное управление и самоуправление — П. Чижевский; Политические и национальные отношения — М. Славинский; Начало Галицкого возрождения — В. Гнатюк; Общественно-политическая и культурная жизнь Галиции, Буковины и Угорской Руси — М. Славинский». Завершити цей видавничий проект не вдалося. Третій та четвертий томи енциклопедії не були надруковані внаслідок окремих організаційних та видавничих причин та через Першу світову війну. Матеріали, підготовлені до них, залишилися, на думку О. Лотоць-

кого, у видавництві, за винятком нарисів В. Гнатюка, нібито опублікованого пізніше. В. Перетц відмовився від участі в енциклопедії, через те, що в її співробітники не запросили К. Арабажина. Дет. про проект видання, вирішення різних організаційних питань редакційного та видавничого характеру див.: *Макаров В.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // *Український історичний журнал*. 1996. № 5 (410). С. 95–103; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 3. С. 155–166; *Шахматов А.* Избранные переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 481–484).

²²⁷ Йдеться про очільника Київського комітету у справах друку (від 11 лютого 1909 р.), доктора слов'янської філології Флоринського Тимофія Дмитровича (1854–1919). Був одним із організаторів та натхненників монархічного руху в українських губерніях Російської імперії, членом Клубу російських націоналістів, утвореного у 1908 р. Паралельно з обов'язками голови комітету повинен був виконувати функції цензора з іноземної цензури: «Т. Флоринский в действительности исполняет обязанности инспектора по делам печати в Киеве и председательствует в комитете, наблюдая за повременными изданиями в Киевской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерниях». З призначенням Т. Флоринського посилюється тиск цензурної інституції на україномовні закордонні видання. Подав у відставку з цієї посади у березні 1917 р. (див.: *Коляда І.* Тимофій Флоринський — імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор // *Проблеми історії України XIX–поч. XX ст.*: Зб. наук. праць. 2013. Вип. 22. С. 413–424.

²²⁸ Подання на обрання академіком Петербурзької АН професора Київського університету Т. Флоринського ініціював академік О. Соболевський. Наприкінці 1908 р., як свідчить листування голови Відділення російської мови і словесності О. Шахматова зі своєю сестрою Є. Масальською, у нього була домовленість з О. Соболевським, що той проголосує за обрання в академіки Н. Котляревського (у цьому був зацікавлений О. Шахматов), якщо О. Шахматов відповідно проголосує за Т. Флоринського, якого О. Соболевський хоче запропонувати в академіки. О. Шахматов погодився на умову. Процедура обрання Т. Флоринського відбувалася, як свідчить лист В. Перетца, 16 січня 1910 р. Протягом 1909 р., особливо після того, як Флоринський погодився на посаду цензора та проявив себе як активний діяч монархічного руху у Києві, у Шахматова з'явилися побоювання щодо доцільності дотримуватися обіцянки, даної О. Соболевському. До того ж наукові заслуги претендента в академіки, на думку О. Шахматова, були невеликі. Він вирішив проголосувати за Флоринського, а у випадку обрання його академіком скласти обов'язки голови Відділення: «Конечно, я с тревогой думал о предстоящем избрании, тем более, что ученые заслуги его вообще очень невелики; вот уже много лет, что он ничего основательного не издал. Тем не менее, я не мог считать себя свободным от обязательства и решил класть Флоринскому направо, вместе с тем, однако, я счел необходимым, в случае, если он будет избран, уйти из председательствующих. Так как предвидел, что Отделение превратится из ученого учреждения в политическое. Соболевский и Флоринский, один в Москве и П[етербур]ге, другой в Киеве все время выступают в разных организациях крайне правых партий с речами, докладами и т. п.

Сегодня происходили выборы, я положил направо вместе с четырьмя другими академиками, а налево было положено троими. А так как для избрания требуется $\frac{2}{3}$ голосов, то Флоринский оказался неизбранным». Академіки О. Соболевський та Н. Кондаков через необрання Т. Флоринського подали офіційний протест на ім'я президента Петербурзької АН, великого князя Костянтина Костянтиновича, який князь не підтримав (див.: *Робинсон М.* Академик В. Н. Перетц — ученик и учитель // *Славянский альманах* 2002. М., 2003. С. 178–236.

²²⁹ Кульженко Василь Стефанович (1865–1934) — видавець, педагог. Після смерті батька, відомого київського книговидавця Кульженка С. В. у 1906 р. успадкував друкарське підприємство.

²³⁰ На засіданні Ради УНТ 23 березня 1909 р. К. Арабажина було рекомендовано у дійсні члени товариства (див.: *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. Арк. 15).

²³¹ Лященко Аркадій Іоакимович (1871–1931) — російський історик літератури, педагог, бібліограф. Закінчив Санкт-Петербурзький університет (1892). Від 1921 р. — заступник голови створеного у Петрограді за ініціативою В. Перетца Товариства дослідників української історії, писемності та мови. Обраний дійсним членом УНТ в Києві одностайно на загальних зборах товариства 16 вересня 1909 р. (див.: *ІР НБУВ*. Ф. Х. № 32919. С. 17 зв.)

- ²³² Яцимирський Олександр Іванович (1873–1925) — російський філолог-славіст. У 1906–1913 рр. — приват-доцент Санкт-Петербурзького університету. Удостоєний ступеня доктора слов'янської філології за дослідження «Григорій Цамблак» (1904). Обраний дійсним членом УНТ в Києві одногосно на загальних зборах товариства 16 вересня 1909 р. (див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. С. 17 зв.).
- ²³³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.
- ²³⁴ Столипінський циркуляр 20 січня 1910 р. — розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Столипіна губернаторам з вимогою припинити реєстрацію «инородческих» національно-просвітніх товариств, в «том числе украинских и еврейских», які, на думку міністра, були загрозою громадському спокою. М. Грушевський відгукнувся на циркуляр статтею (*Грушевський М.* На українські теми. Гімн вдячності // ЛНВ. 1910. Т. 50. Кн. IV. С. 46–51), підкресливши, що Столипін «... одним почерком пера розрубав, розтяв і розпанахав одну з найтяжчих наших національних болячок...» — тобто було офіційно визнано окремішність української нації від російської.
- ²³⁵ *Куліш П.* Українофилам. Недрукована стаття з передмовою Ореста Левицького // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. VIII. С. 62–85. У передмові автор зазначав, що текст статті, писаний рукою самого П. Куліша, випадково потрапив до редакції «Записок» і за змістом стосується історії українського національного руху 1860-х років, тому редакція публікує статтю.
- ²³⁶ Романович Наталія Данилівна (дів. прізвище. Краєвська; 1884–1933) — прозаїк, драматург, перекладач. Навчалася в гімназіях м. Златопіль та Києва. Співробітничала з київською редакцією «Літературно-наукового вісника» як письменниця, авторка оповідань та перекладач творів зарубіжних авторів. Була запрошена для «конторської справи в товаристві» (див.: ІР НБУВ. Ф. І. № 32919. Арк. 14). Дійсний член УНТ від 17 березня 1912 р. (Там само. Арк. 40 зв.). Див.: *Шульга В.* До історії Українського наукового товариства у Києві: Листи Наталії Романович до Михайла Грушевського (1908–1914 рр.) // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2. К., 2019. С. 261–396.
- ²³⁷ Будай Леопольд Лукич — співробітник київської редакції «Літературно-наукового вісника», нелегально перебував у Києві під іменем Михайла Лукича Котика. Як свідчить його листування з М. Грушевським, співпрацював з бюро УНТ та брав участь у виданні «Записок УНТ» (див.: *Мельник О.* Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний щорічник. 2006. Вип. 10/11. С. 593–630).
- ²³⁸ На Вищих жіночих курсах у Києві В. М. Перетц читав курс методології та історії давньої російської літератури. Він вважав, що до забалотування причетні викладачі, які належали до кола київських чорносотенців (дослівно — «грязным Савенкам и Пихнам, с Флоринскими и Кулаковскими...»), побоюючись їхнього впливу і в університеті: «...меня в среду, 3-го, Совет Высших женских курсов вторично забаллотировал в ответ на почти единогласное (13 против 1-го) избрание факультетом ВЖК... Конечно, я этим не особенно огорчен: я сам себя слишком уважаю и знаю свои силы, а этих господ презираю в должной мере. Но тут еще одно: от попечителя в министерство, а затем оттуда обратно идет на меня кляузный донос будто у меня на практических занятиях в Университете читаются доклады на украинском языке. И это угрожает тем же, чем Погодину в свое время в Варшаве» (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 476).
- ²³⁹ Чоколов Микола Іванович (1845–1932) — купець, гласний міської думи, власник київської друкарні, яка знаходилася на вул. Житомирській, 20.
- ²⁴⁰ Русов Олександр Олександрович (1847–1915). Обраний головою Статистично-економічної комісії УНТ 26 жовтня 1908 р. (див.: ІР НБУВ. Ф. Х. № 32919. Арк. 12).
- ²⁴¹ Відповідно до проспекту, опублікованого О. І. Лотоцьким, А. Ю. Кримський мав підготувати «Очерк истории литературного малорусского языка». Див. прим. № 88.
- ²⁴² Див. прим. 226.
- ²⁴³ Можливо, В. Перетц мав на увазі той факт, що у 1887–1889 рр. К. Студинський навчався у Львівській греко-католицькій семінарії. Як син і внук греко-католицького священника, він обрав спочатку богословські студії, хоча семінарію не закінчив і духовного сану не прийняв. Від

1908 р. був звичайним професором Львівського університету. До першої програми його викладів входило і полемічне письменство. Програма охоплювала дисципліни: вступ до вивчення церковно-слов'янської мови; історія полемічного письменства у XVI–XVII ст.; вибрані питання з українсько-руського письменства XIX ст. Автор дослідження «Пам'ятки полемічного письменства кін. XVI і поч. XVII в.» (1900).

²⁴⁴ Корш Федір Євгенович (1843–1914) — російський та український філолог, перекладач, поет. Академік Петербурзької АН (1900), голова Комісії зі складання діалектологічної карти Росії Петербурзької АН (від 1909 р.). Член редакційного комітету енциклопедії (мова, література, мистецтво).

²⁴⁵ Поїздка членів семінару російської філології В. Перетца до м. Полтави: *Перетц В.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 г. К.: тип. Ун-та, 1910, 28 с.; *Перетц В.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 г. // Университетские известия. 1911. № 2. С. 1–99;

²⁴⁶ Можливо, йшлося про статтю на основі доповіді О. Левицького «З історії співу на Україні в XVII в.», прочитаної на засіданні УНТ 10 листопада 1909 р.

²⁴⁷ Редакційний комітет енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» не сприймав кандидатуру К. Арабажина як науковця, здатного підготувати відповідний нарис. У науковому доробку К. Арабажина було лише одне монографічне дослідження, написане ним у студентські роки — «Казимир Бродзинский и его литературная деятельность. 1791–1835», удостоєне золотої медалі та премії імені М. Пирогова (опубліковане у 1891 р.). К. Арабажин був автором великої кількості літературно-критичних та науково-популярних статей про Т. Шевченка, класичну російську літературу XIX ст., сучасних йому письменників: Л. Толстого, М. Горького, Л. Андреева, В. Винниченка та ін. Статті не відзначалися глибоким аналізом, а навпаки, грішили суб'єктивізмом у висновках. На думку О. Веселовського, його праці не мали наукового значення. До того ж магістром К. Арабажин став лише у 1912 р. (Харківський університет), коли серед інших п'яти кандидатів виявив бажання посісти місце професора російської мови і словесності у Гельсінському університеті. Про мотиви відмови К. Арабажину О. Шахматов написав у своєму листі до В. Перетца від 17 (30) липня 1910 р.: «Мне очень досадно, что Вы отказываетесь от участия в энциклопедии. Ваше письмо дошло до меня только недавно, оно залежалось в Петербурге, а Вы не воспользовались моим деревенским адресом. Убедительно Вас прошу взять назад свой отказ; он поставил нас в большое затруднение. Пожалуйста, не думайте, что в чем-нибудь виноват Крымский. Вопрос обсуждался в Петербурге при участии некоторых еще украинцев, инициаторов энциклопедии; они смотрят на это дело, как на нечто важное для их национальных интересов и с этой стороны просили Вас не отказаться от намечавшихся для Вас отделов, причем всякое новое имя встречалось ими с неодобрением. Доказать, что Константин Иванович специалист по украинской литературе, конечно, не удалось. Его имя встретило возражение именно только с этой стороны» (див.: *Шахматов А.* Избранные переписка: В 3-х т. Том 1. С. 482).

²⁴⁸ Див. прим. 226.

²⁴⁹ У Київському університеті В. Перетц читав загальний курс з історії російської літератури до половини XVIII в., історію російської мови, спецкурси з мови та літератури, церковнослов'янську мову та історію давньоруської мови з діалектологією, слов'яноруську палеографію, вів практичні заняття (див.: *Шахматов А.* Избранные переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 467). З історії української літератури ним було опубліковано: Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI–XVIII вв., ч. 1 // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. Л., 1926. Т. CI. № 2. 176 с. Дослідження складалося з дев'яти розділів: I. К вопросу об Учительных евангелиях XVI–XVIII вв.; II. Иван Вишнский и польская литература XVI в.; III. Тестамент царя Василия в украинских переводах; IV. Опыт перевода «Лествицы» на украинский язык; V. Нил Синайский в украинских переводах XVII в.: а) «Цветник духовный», б) «Об осми помыслах»; VI. След украинского перевода Киево-Печерского Патерика; VII. К истории украинской повести XVII в. IX. Вирши Харьковского архимандрита Онуфрия. *Марковський М.* [Рец.:] Перетц В. Исследования и материалы по истории украинской литературы XVI–XVIII вв., ч. 1 // Україна. 1927. Кн. 6. С.

- 175–180; Дружиною В. Перетца В. Адріановою-Перетц у 1962 р. опубліковано: *Перетц В.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. М. – Л., 1962. 256 с. У передмові, написаній В. Адріановою-Перетц, зазначалося: «Книга содержит неопубликованные статьи академика В. Н. Перетца, посвященные сравнительному изучению славянских литератур и памятников общественной мысли XVI–XVIII столетий, отдельные статьи, посвященные русско-украинским, польско-украинским связям, а также украинской поэзии в Карпатах».
- ²⁵⁰ Стадник М. Гадяцька унія // Записки УНТ в Києві. 1910. Кн. VII. С. 65–85.
- ²⁵¹ Див. прим. 235.
- ²⁵² Корольова О. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року // Записки УНТ в Києві. 1910. Кн. VII. С. 86–106. Публічне засідання, на якому було прочитано доповідь відбулося 10 (23) березня 1910 р. (див.: Рада. 1910. № 56. 10 марта (23 березня). С. 2).
- ²⁵³ Стасюк Мик. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі (Докінченне). // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. IX. С. 86–120.
- ²⁵⁴ Див. прим. 175.
- ²⁵⁵ Див. прим. 213.
- ²⁵⁶ Грінченко Борис Дмитрович помер 6 травня 1910 р. в Італії, перебуваючи на лікуванні від туберкульозу. *Дорошенко В.* Борис Грінченко — Василь Доманицький. Посмертні згадки // ЗНТШ. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 146–150.
- ²⁵⁷ Бубнов Микола Михайлович (1858–1943) — історик-медієвіст, від 1891 р. — професор Київського університету. Протягом 1905–1919 рр. тричі обирався деканом історико-філологічного факультету. В. Перетц від вересня 1905 р. до свого від'їзду з Києва у 1914 р. виконував обов'язки секретаря історико-філологічного факультету, а за необхідності — обов'язки декана: «...за 8½ лет моего секретарства я около 4-х лет нес обязанности декана... Кстати — к характеристике наших нравов и отношения ко мне, обострившегося с момента появления неудачной телеграммы в “Киевской мысли”; я с конца ноября деканствовал, а 19-го января г. ректор заявил мне, что это “неудобно”, так как-де я не “старший” в факультете и профессор Кулаковский претендует исполнять обязанности декана...» (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 556–557).
- ²⁵⁸ Див. прим. 83.
- ²⁵⁹ Синявський Антон Степанович (1866–1951) — педагог, історик, фахівець з історичної географії та економіки, громадський діяч. Навчався у Київському, Одеському та Варшавському університетах. Від 1900 р. — директор Катеринославського комерційного училища імені Миколи II. Від 1903 р. очолював Катеринославську учену архівну комісію. Член Одеської громади.
- ²⁶⁰ Малиновський Іоаннікій (Онікій) Олексійович (1868–1932) — український історик, правознавець. Академік ВУАН (від 1925 р.). Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира (1892). У 1895–1899 рр. — професор кафедри російської історії Київського університету. У 1899–1911 рр. — завідувач кафедри російського права Томського університету. Був редактором газети «Сибирская жизнь» (1906–1912). У 1920 р. звинувачений у контрреволюційній діяльності та заарештований. Засуджений на 15 років. Згодом вирок скорочено до 5 років. У 1930 р. виключений з ВУАН. Реабілітований.
- ²⁶¹ Див. прим. 235.
- ²⁶² Місце та дату написання картки встановлено за змістом: В. Перетц згадує про передостання, четверту книгу «Записок», де було опубліковано дослідження М. Возняка. Наступна, п'ята, книга була надрукована, як свідчить відмітка друкарні, 28 жовтня (10 листопада) 1910 р.
- ²⁶³ Возняк М. Різдвяні і великодні вірші-орації зі збірника кін. XVII–поч. XVIII в. [Додаток у тексті: тексти віршів] // ЗНТШ. 1910. Т. ХСVI. Кн. IV. С. 119–146. В. Перетц згадується у статті як автор публікації «К истории польского и русского народного театра».
- ²⁶⁴ Франко І. Молитва за ворогів // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. VIII. С. 53–61.

- ²⁶⁵ Місце написання картки встановлено за змістом. Рік — за датою, вказаною першим упорядником в автографі.
- ²⁶⁶ Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948). Закінчивши Київський університет у 1910 р., переїхав до Варшави, одержавши посаду вчителя російської мови у прогімназії Р. Ковальського. Обраний дійсним членом НТШ на засіданні Філологічної секції 15 лютого 1914 р. (Хроніка НТШ. 1914. Ч. 57. Вип. 1. С. 16).
- ²⁶⁷ *Перетц В.* Український список «Сказання про Індійське царство» // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. IX. С. 5–12. Доповідь «Про Індійське царство» було заслухано на засіданні Філологічної секції 4 квітня 1911 р. (див.: Записки УНТ в Києві. 1912. Кн. X. С. 160).
- ²⁶⁸ Місце та дату написання листа встановлено за листом від 8 квітня (26 березня) 1911 р.
- ²⁶⁹ Як відбувався магістерський іспит Є. Тимченка у Київському університеті В. Перетц повідомляв О. Шахматову у листі від 12 квітня 1911 р.: «У нас блестяще сдал магистерские экзамены по церковнославянскому и истории русского языка Тимченко. Флоринский попытался сделать ему скандал, но неудачно; стал придираться, отчего в программе не перечислены все памятники церковнославянского языка. Тимченко возразил, что он до прихода Флоринского уже их перечислял и может вновь это сделать. Бубнов предложил Флоринскому задавать вопросы по существу, ибо программа утверждена специалистом и теперь обсуждению не подлежит. Тогда Флоринский подал заявление, что декан Бубнов лишил его слова при экзамене Тимченко...». Другу частину іспиту — польська та болгарська мови — Є. Тимченко, як він сам повідомляв у листі до О. Шахматова від 30 травня, змушений був перенести на осінь, оскільки Т. Флоринський висунув йому «драконовские требования». Одержавши через В. Перетца підтримку від О. Шахматова, Є. Тимченко 4 травня 1913 р. надіслав історико-філологічному факультету дисертаційне дослідження «Функции генитива в южнорусской языковой области» (Варшава 1913) та прохання про допущення його до магістерського диспуту. Захист дисертації відбувся 23 лютого 1914 р. у Санкт-Петербурзькому університеті. Опонентами на диспуті виступали О. Шахматов та С. Булич. 19 травня 1914 р. Рада університету присудила Є. Тимченку ступінь магістра російської мови та словесності (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 494–495, 531, 565).
- ²⁷⁰ Див. прим. 267.
- ²⁷¹ *Стешенко І.* «Енеїда» Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. IX. С. 55–85.
- ²⁷² Путник о граде Иерусалиме, составлен неизвестным Галицко-русским паломником между 1597–1607 г. / Издал и объяснилъ: А. Петрушевич. Львов: В типографии Ставропигийского Института, под управлением Гукковского, 1872. 28 с.
- ²⁷³ Журнал «Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать» до 1911 р. називався «Искусство и печатное дело». Був заснований видавцем-редактором, педагогом Кульженком Василем Стефановичем (1865–1934). С. Кульженко закінчив Поліграфічну школу у м. Лейпциг (Німеччина). У 1903 р. заснував у Києві школу графіки та друкарства. Від 1924 р. — професор Київського художнього інституту. Перше видання праці: «Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України» (1911). Можливо В. Перетц мав на увазі публікацію «Иллюстрации в новом издании «Истории Украины» проф. М. С. Грушевского». Оскільки стаття не увійшла у видання: *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т. 46. Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914) / упор. В. Тельвак. Львів: Світ, 2015. 632 с. Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви» подаємо її зміст:
- «Мне хочется сказать несколько слов об иллюстрациях в книге “Илюстрована історія України”, 1911 г., проф. М. С. Грушевского.
- Иллюстрирование популярных исторических книг может идти двумя главными путями. Или автор и иллюстратор ставят на первый план “занимательность” рисунка для своих читателей, или имеют какую-либо тенденцию, которая должна по их замыслу объединить исторические моменты, воспроизведенные пером или кистью художника. Таковы школьные картины, далекие и от художественности и от исторической верности, ломаемой в угоду тенденциям художника

или заказчика иллюстраций. Тем же грехом — фантастичностью, а иногда и тенденциозностью — грешит и ранее известная “История Украины” — Аркаса. Если же автор, заботясь о цельности впечатления от рассказа и иллюстрации к нему, дает снимки с памятников древности, не подкрашивая их, не налагая на воспроизведение старины современных тенденций, — получается иллюстрированное издание другого типа, с нашей точки зрения, несомненно, более высокого и желательного. Этим-то вторым путем пошел и проф. Грушевский. В виде иллюстраций к тексту своей новой книги он дает только автентичные снимки с различных предметов древности, со старинных портретов, рисунков, икон, гравюр, зданий, рукописей, печатей, монет и пр., а не засоряет книгу композициями современных нам художников, может быть, и прекрасными, но зачастую затемняющими истинное представление читателя о древности. Исходя из убеждения, что настоящие предметы древнего искусства и быта гораздо лучше вводят читателя в обстановку старины, чем даже талантливые, но фантастичные измышления художников, проф. Грушевский намеренно старался избежать всякой своевольной реставрации и подмалевки “под старину”. Единственной уступкой с его стороны было то, о чем он и говорит в предисловии, что он решил дать место в своей книге немногим портретам “восстановленным” на основании данных древних монет и печатей. Нельзя, однако, не сознаться, что эти опыты реставрации, особенно св. кн. Владимир — несколько режут глаз на общем фоне книги.

Конечно, при строгости в выборе снимков для иллюстрации “Історії України”, автору было не легко найти материал, особенно в области портретной живописи: до нас дошло немало портретов архиерейских и вообще портретов духовных особ; но число портретов деятелей исторических крайне скромно. Во всяком случае, среди иллюстраций (числом 399), в большей части позаимствованных и подобранных умелою рукою из известных источников, есть немало и таких (около 100), которые появляются впервые.

Рассмотрим наиболее любопытные из иллюстраций. Остановливаясь на доисторическом искусстве жителей Украины и искусстве курганных находок, мы отметим следующие снимки: резные фигурки из мизинской находки (13), орнаментированный зуб мамонта (10), орнаментированные черепки из киевской находки (18), орнаментированную посуду домикенской культуры (19), рисунок собаки на глиняном сосуде (20) и глиняную фигурку той же эпохи; от бронзового века — орнаментированный бронзовый меч (24); золотая корона (25) и застёжки (26); далее, жизнь степняков на вазе из чертомлыцкой находки (28), тоже из Куль-Обской могилы (30, 31); золотая с гранатами застёжка готского стиля (36); остатки воротника, обшитого парчею — Киевского периода (44); образцы византийской паволоки с изображением львов и орлов (50 и 51); греческие и арабские монеты, найденные на украинской территории (52, 53); золотое ожерелье киевской находки X в. (56). Все эти снимки наглядно знакомят читателя с жизнью народов, живших на юге России до X века.

Из числа снимков с памятников архитектуры назовем более 30 снимков с украинских церквей, различных стилей; особенно любопытны изображения развалин Десятинной и Софийской церкви в нескольких видах, заимствованные из древних гравюр: замок Любарта и др. остатки литовского периода, снимки с целых гравюр, изображающих города: Перемышль (223), Львов 1617 г. (224), Каменец (225); Печерская лавра — с рисунка 1651 г. (207) с детальными снимками с пещер и пр.

Прекрасное понятие о памятниках древней скульптуры на Украине (хотя и не украинского, а вернее — итальянского происхождения) дают снимки с гробницы кн. К. Острожского в Печ[ерской] лавре (165) и прекрасная гробница Адама Киселя (270); есть снимки и с более древних гробниц из Десятинной церкви (72) и Софийского собора (95, 96). Интересный предмет художественного вкуса и искусства старинной Украины — резное “древо Евсеево” (192).

Любители очень часто говорят об украинском орнаменте, опираясь главным образом и чуть ли не единственно на данные вышивок XVIII и XIX века. Между тем, для научного рассмотрения вопроса о возникновении и судьбе украинского орнамента чрезвычайно важно иметь хотя бы некоторое представление о видах этого рода искусства в древней Руси. К сожалению, в этом отношении книга проф. Грушевского дает мало удовлетворения любознательности читателя. Правда, мы находим здесь короны княгинь в сопоставлении с гуцульскими “чільцями” (101–104). Снимок

с оклада Мстиславового Евангелия XII в. (110), поливные плитки из Белгородки (112, 115), резную плиту Софийского собора (134), фриз братской церкви во Львове (135), орнаментированную пороховницу 1726 г. из Запорожия (338) и еще кое-что; но было бы полезно для иллюстрации вкусов и художественных интересов старинной Украины — дать еще несколько снимков с древних орнаментов, хотя бы из рукописей XV–XVI вв., напр., по крайней мере из знаменитого Пересопницкого Ев[ангелия] или Загоровского “Апостола”.

Переходим к снимкам с икон. Здесь мы находим немногочисленные, но интересные образцы произведений искусства ранних веков и различного происхождения алтарные мозаики Соф[ийского] собора в Киеве, греческой работы (93), Христос, коронующий Ярополка, кн. волинского и галицкого, с его женою (105), миниатюры из “Изборника Святослава” 1073 г. с изображением святых (132), снимок с росписи каплицы Казимира Ягайловича в Краковском кафедральном соборе (156), — любопытный памятник искусства, созданный руками древних украинских мастеров; полезно было бы присоединить сюда же хотя бы один-два снимка с миниатюр украинских рукописей XV в.: любопытно воспроизведение Дубенской иконы Богоматери, подаренной кн. В. К. Острожским, — тип “сладкое лобзание” или скорее “умиление”, восходящий к образцам греко-итальянской школы. Представляет интерес и “Положение во гроб” — дар гет[мана] И. Мазепы Гробу Господню (315), а также портрет-икона (363) 1668 г.; нам кажется что не мешало бы дать хоть 2–3 снимка икон подобного типа, стоящих на грани собственно иконописи и светского искусства, хотя бы и весьма несовершенного, — и вот почему. На Украине, по-видимому с XVII в., начинают в иконографию проникать живые, бытовые элементы. Появляется портретная и жанровая живопись в рамках религиозной. На иконах появляются, как и на Западе, фигуры в местных костюмах, с чертами местных этнографических особенностей. Такова, напр., икона поклонения пастырей — с чубами на иконе Киев[ского] городского музея, изображающей Богородицу. В Екатеринославском музее, а также в Полтавском древлехранилище мы видели также иконы такого же типа — напр., Св. Семейство, ап[остол] Петр в виде типичного украинца, образа Страшного Суда и т. п. (Полтава). В Волинском древлехранилище имеются иконы столь же богатые бытовыми подробностями, например: Богородица с младенцем на облаках, а внизу портреты коленопреклоненных заказчиков: молодой пан без бороды, с подбритым чубом в синем кунтуше и красных чоботах, с ним — пани в белой сорочке, плахе и корсетке. Посредине девочка, также одетая по тогдашней народной моде. Обильны местными бытовыми чертами изображения чудес Почаевской иконы Богородицы. Таких икон, особенно изображений Страшного Суда и Рождества Христова, — немало известно в музеях на украинской территории. Эти иконы весьма типично отражают вкусы украинских художников и публики XVII–XVIII ст., почему было бы в следующих изданиях книги весьма уместно расширить эту категорию снимков внесением новых.

Обильно представлена “жанровая и батальная” живопись старинной Украины и древней Руси, создавшаяся по образцу греческой; снимки исполнены, несмотря на малый размер, ясно и отчетливо, подбор — всегда интересен и поучителен. Вот что мы можем отметить среди снимков этой категории. Из греческой хроники Скилицы XI в. взято: греческий епископ на Руси, князь велит бросить в огонь евангелие (62), чудо с евангелием (63), кн[язиня] Ольга в гостях у греческого императора (71), вероятно (точно не обозначено), оттуда же и рисунок, изображающий печенегов и Русь (85). Из хроники Манассии взяты рисунки, изображающие, как Святослав гонит болгар (73) и берет болгарский город (74). С греческого же современного рисунка дан снимок сцены — император посылает свои корабли на Владимира, греки побивают его корабли.

Из Радзивилловского списка летописи взят снимок, изображающий Олега, идущего на колесах под Царьград (65), и греков, несущих Олегу дары (66). Житие Бориса и Глеба XV в. дает хорошее понятие о старинном русском искусстве: отсюда взяты — князь и дружина (53), киевское войско (58) и поход водой (70). Несколько резким в категории этого типа иллюстраций является скачок к эпохе значительно позднейшей. Видное место, как и следует ожидать, с старинной картины (168), и с бандурой в обществе других пьющих-танцующих (169), казак из альбома Де ля Флиза с бандурой и собачкой (171), как победитель с головою турка на копье (173), запорожцы — танцующий и играющий, со старинного рисунка (176), молящиеся запорожцы на сечевой иконе Покрова Богородицы (190), шестеро танцующих запорожцев (212), запорожец с рушницей в гербе

Войска Запорожского из книги “Вирши на погреб Сагайдачного” 1622 г. (215), рада казацкая, с рисунка XVIII в. (216), казацкие чайки окружают турецкую галеру — с гравюры 1622 г. (218). Сагайдачный берет гор. Кафу — оттуда же (222), казаки обстреливают г. Львов в 1648 г., с старинной гравюры (264), казаки в походе — из старопеч[атной] книги «Labyrinth» 1625 г. (245), освящение казацкой хоругви — из служебника архиеп[ископа] Лазаря Барановича (304). Из других снимков с картин и гравюр отметим: Флорентийский собор с стар[инной] гравюры (203), Киево-Печерская лавра по рисункам 1651 г. (229–232), посвящение диакона (307), водосвятие (305) — XVII в., снимки с старинных гравюр, изображающих Киевскую академию и студентов (352), киевских школьников 1739 г. (354), типы Гетьманщины (376, 378, 381); прекрасно сохранившийся портрет львовского мещанина, видимо, XVII–XVIII в. (382); снимок с картины начала XIX в., изображающий “селянську біду”.

Громадное количество иллюстраций относится к определенным историческим лицам. Разумею около 100 портретов. Правда, как и нужно было ожидать, для древнейшей эпохи истории Южной Руси и число, и качество портретов весьма скромны. И то, и другое возрастает по мере приближения к XIX веку. Нам не понравился только “восстановленный” портрет св. Владимира (76). Его же изображение дано на монетах (76–79), и далее находим монеты кн. Святополка с его изображением (85–87). Конечно, для свв. Бориса и Глеба уместнее было бы взять старинное изображение из лицевого жития, а не ограничиться снимком с поздней гравюры 1638 г. (88). Ярослав представлен монетным изображением, с гербом (90). Ярополк волынский с женою и матерью — из латинской псалтыри (133); Ярослав с детьми — с уничтоженной летописи Софийского собора (98); Святослав с семьей (100); Юрий, король русский, на печати XIV в. (125); Владислав Опольский, последний галицкий князь, с печати (144); кн. Свидригайло (152), кн. Олелько киевский (155); прекрасный портрет кн. К. И. Острожского, сделанный хорошим мастером (164), Дм. Вишневецкого (170), кн. В. К. Острожского (178 и 184), кн. Януша Острожского (183) и последней надежды украинцев начала XVII в. — кн. Александра Острожского, — также вышедшей из рук хорошего художника (185). Перечислим, не вдаваясь в оценку и характеристику, остальные портреты деятелей Украины XVII и XVIII вв.: митр[ополит] Иосиф Солтан (196); Григорий Ходкевич (197), кн. Юрий Слуцкий (98), патр[иарх] Иеремия (204), еп[ископ] Гedeон Балабан (206), еп[ископ] Игнатий Потий (207), еп[ископ] Кирилл Терлецкий (708), арх[иепископ] Никифор Тур (228), арх[иепископ] Елисей Плетенецкий (233), патр[иарх] Феофан (234), Петр Сагайдачный (236) и он же с гравюры 1622 г., Раина Могилянка, кн. Вишневецкая (238), архиеп. Мелетий Смотрицкий (243), митр. Петр Могила (247), воевода Киевский Адам Кисель (253); Богдан Хмельницкий представлен в ряде портретов (262, 271, 274, 277); Максим Кривонос (265), полк. Михаил Кричевский, убитый в 1651 г. (269), сотник Сава Туптало, отец св. Димитрия Ростовского (273), Юрий Хмельницкий (278 и 284), Иван Выговский (281), митр. Дионисий Балабан (283), Павло Тетеря (286, 287), ряд портретов Петра Дорошенко (288, 289, 293, 294, 296) с интересных старинных гравюр; Ив. Брюховецкий (290), митр. Иосиф Нелюбович Тукальский (291). Демьян Многогрешный (292), Михайло Ханенко (295), Ив. Самойлович (298 и 300), архиеп. Лазарь Баранович (302), Василь Борковский, наказной гетьман (306); Мазепа представлен шестью портретами, изображающими его в разные эпохи его жизни (307, 308, 313, 317, 321, 325); интересен портрет Палиихи с внуком (314); гетм[ана] Ив. Скоропадского (328) и его жены Насти (329); П. Полуботок (330, 333), Даниил Апостол (334–336), Кирилл Разумовский (343–344), А. Безбородько (345, 392), митр. Рафаил Заборовский (353), Микола Красовский, старшина Львовского братства к. XVII в. (357), митр. униатский Иосиф Шумлянский (358), Юр. Ильяшевич, старшина Львовского братства нач. XVIII в. (359), Зализняк (370) и Гонта (371), архиеп. М. Значко-Яворский (372), Григ. Политика (391), Гр. Сковорода (393) и митр. Георгий Конисский (394).

Многие из перечисленных портретов сделаны очень хорошо, что видно и в снимках. Конечно, внесение новых портретов значительно удорожило бы книгу, но нельзя не пожелать, чтобы в дальнейших изданиях иллюстрированной истории Украины впоследствии нашли себе место также и портреты близких к нам во времени деятелей возрождения Украины в XIX ст. — литературных, научных, общественных и политических. Иначе на фоне богато иллюстрированной книги часть шестая (стр. 519–545) оказывается, по сравнению с предыдущими, совершенно пустынной.

Чтобы покончить речь о богатом содержании иллюстраций, следует упомянуть и о довольно многочисленных снимках старинных рукописей (91, 141, 142, 161, 163, 180–182, 266, 267, 272, 301), здесь и подпись Анны Ярославны, кор[олеви] французской, и различного содержания грамоты XIV–XV вв., и автографы некоторых исторических деятелей: даны два снимка с надписей на камне (157 и 312); есть снимки со старопечатных книг (199, 200). Можно было бы и здесь, конечно, пожелать большего количества разнообразия снимков — мы бы желали видеть здесь хоть снимок со старших украинских старопеч[атных] книг, с панегириков в честь деятелей культуры и просвещения, образцы почерков XV–XVIII в., орнаментации рукописей, ковров, резьбы. Но и все то, что дано в этой книге — настолько превосходит все, что до сих пор появлялось в популярной исторической литературе на русском и украинском языках, что наши пожелания не могут нисколько умалить значение труда проф. Грушевского. Закончим обзор иллюстраций упоминанием о большом количестве снимков с печатей и монет.

В этой книге мы имеем серьёзный опыт в новом роде. Судьба ее покажет, что нужно публике — романтическая фантастика или строго фактическая иллюстрация; удовлетворение определенных требованиями данного момента эстетических запросов — или удовлетворение образованного эстетического вкуса, умеющего находить интересное и прекрасное в исторических памятниках далекого прошлого.

В. Н. П-н»

Рецензія закінчується публікацією печатки: Печать Владислава последнего князя галицкого // Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. 1911. № 5. С. 245–249).

²⁷⁴ Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о беспорядках в Малороссии» // Записки УНТ в Києві. 1911. Кн. IX. С. 13–54.

²⁷⁵ Родина Іларіона Свенцицького походила з Білорусі та початково мала форму прізвища Святицькі, яку І. Свенцицький використовував у публікаціях. *Свенцицький І. Біобібліографічний покажчик* / Укл. Л. Панів. Вид. 2-е, доповн., розширене Львів, 2008. С. 615.

²⁷⁶ Залізняк Микола Кіндратович (1888–1950) — громадсько-політичний діяч, публіцист, науковець. Навчався на філософському факультеті Київського університету. Під час студентських страйків у 1907–1908 рр. входив до Ради студентських представників (голова В. Винниченко, заступник М. Залізняк; див.: Рада. 1907. № 78. 3 квітня. С. 3). У 1908 р., після арешту та засудження на довічне ув'язнення за організацію студентських заворушень у Києві, втікши з Лук'янівської в'язниці, виїхав до Австрії. Продовжив навчання на філософському факультеті Львівського університету, працював у музеї НТШ. Автор публікацій у «Раді», «ЛНВ», «ЗНТШ», «Украинской жизни». У Львові брав участь у масових протестах студентів у справі українського університету та після подій 1 липня 1910 р. (коли смертельно поранено студента А. Коцка) був затриманий серед 128-ми інших студентів-українців. Із них 101-го студента було звинувачено у публічному насильстві та ув'язнено. Судовий процес, відомий як «Процес 101», тривав від 14 лютого до 18 червня 1911 р. Усіх звинувачених визнано винними. П'ять найактивніших учасників студентського віча, а саме О. Охримович, М. Залізняк, Д. Сумика, П. Решетило та О. Задурович були засуджені до трьохмісячного ув'язнення, 70 — до одного місяця, 26 — до 14-ти діб. Оскарженням судового рішення займалися адвокати Володимир Охримович та Володимир Старосольський. Микола Залізняк, відбувши покарання з 1 квітня по 1 липня 1912 р., був висланий за межі Австрії, проживав переважно в Німеччині. До Львова повернувся в серпні 1913 р. На засіданні Етнографічної комісії НТШ від 25 червня 1914 р. обраний членом комісії (див.: Хроніка. 1914. Ч. 58–59. С. 21). Докл. про арешт та вислання М. Залізняка див.: *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX століття. Львів, 2002. С. 69–71.

²⁷⁷ Місце та дату написання листа встановлено за листом П. Лаврова від 21 серпня 1911 р.: «Перетц писав і мені, щоб налагодить кв. № 1, бо там буде жить, як він пише, “профессор Адрианова” (див.: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2012. С. 283).

²⁷⁸ *Перетц В.* Из лекций по методологии истории русской литературы: История изучения. Методы. Источники / Корректурное издание на правах рукописи. Киев, 1914. 496 с. 1922 р. вийшов посібник:

- Перетц В. Краткий очерк методологии истории русской литературы: пособие и справочник для преподавателей, студентов и для самообразования. Петроград: Academia. 1922. 164 с. Книга вийшла з посвятою: «Посвящаю эту книгу моим дорогим ученикам». Автором указано 33 прізвища.
- ²⁷⁹ Царь Миколи II прибув до Києва 30 серпня на відкриття пам'ятника Олександрю II, виїхав — 4 вересня 1911 р. (див.: *Киевлянин*. 1911. № 239. 30 августа. С. 2–4; № 245. 5 сентября. С. 2).
- ²⁸⁰ *Свенцицкий И.* «Архангеловы вещания Марии» і благовіщенська містерія. Проба історії літературної теми: [Вступ]. I. Благовіщене в канонічних і апокріфічних текстах. Гимнологія; II. Благовіщенські слова; [III]. Огляд і характеристика «Въщаний» // *ЗНТШ*. 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 5–38; III. Благовіщенська містерія; IV. Східнославянські пам'ятки; V. Загальний огляд благовіщенської теми в духовнім письменстві; VI. Благовіщене в штуці; VII. Благовіщене в народній словесности; VIII. Благовіщене в краснім письменстві // *ЗНТШ*. Т. LXXVII. Кн. III. С. 35–76.
- ²⁸¹ Див. прим. 158.
- ²⁸² В. Перетц, відмовившись від участі в «Энциклопедии славянской филологии», рекомендував В. Ягичу К. Студинського та А. Лободу: «...для первой части, до Котляревского... Студинского (его лекции я слышал в Львовском университете недурны), а для новой — Лободу (его лекции изданы на правах рукописи и вполне соединяют осведомленность, объективность и хорошее изложение)» (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 499).
- ²⁸³ У рамках серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», яку видавала Археографічна комісія НТШ, Іван Франко підготував 5 томів: *Франко І.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 1: Апокрифи старозавітні. Львів: НТШ, 1896. 394 с.; *його ж.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 2: Апокрифи новозавітні. А. Апокріфічні євангелі. Львів: НТШ, 1899. 443 с.; *його ж.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 3: Апокрифи новозавітні. Б. Апокріфічні діяння апостолів. Львів: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1902. 360 с.; *його ж.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 4: Апокріфи есхатологічні. Львів: НТШ, 1906. 524 с.; *його ж.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 5: Легенди про святих. Ч. 1: З одного подібизного старого друку. Львів: НТШ, 1910. 299 с.
- ²⁸⁴ На засіданні професорського складу Університету св. Володимира від 4 листопада 1911 р. було прийнято рішення відзначити 200-річчя від дня народження М. Ломоносова урочистим засіданням 21 листопада 1911 р. (див. *Киевлянин*. 1911. № 307. 6 ноября. С. 4).
- ²⁸⁵ В. Перетц на засіданні виступав із доповіддю «Жизнь и личность М. В. Ломоносова».
- ²⁸⁶ Місце та рік написання картки встановлено за змістом.
- ²⁸⁷ Йдеться про голову Московського археологічного товариства, організаторку археологічних з'їздів у Росії, почесного голову XIV археологічного з'їзду П. Уварову та опубліковані праці з'їзду. Оpubліковано: *Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове*. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1908, 180 с.; *Известия XIV археологического съезда в г. Чернигове*. 1–15 августа 1908 гг. Чернигов, 1908. 163 с.; *Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908–1909*: Т. 1 / Под ред. гр. П. Уваровой. М., 1910–1911; *Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908*: Т. II / Под ред. гр. П. Уваровой. Москва, 1911; *Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове*. 1909 / Под ред. гр. П. Уваровой. М., 1911. Т. III.
- ²⁸⁸ Місце написання картки встановлено за змістом. Рік — за датою, вказаною першим упорядником в автографі.
- ²⁸⁹ Документи «Общества скорой помощи неимущим учащимся высших учебных заведений» (1911–1919) зберігаються в Держархіві м. Києва (Ф. 308).
- ²⁹⁰ Місце та дату написання візитної картки встановлено за змістом.
- ²⁹¹ Каратаев Іван Прокопович (1817–1886) — російський бібліограф. Йдеться про видання: «Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами» (перше видання — 1878 р., друге — 1883).

- ²⁹² Часопис «Украинская жизнь» виходив у Москві від січня 1912 р. до закриття більшовиками у 1917 р. російською мовою обсягом 5–6 др. арк. за редакцією С. Петлюри та О. Саліковського. Видавець Я. Шередецький.
- ²⁹³ Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича: [У 3 ч.]. Ч. 1 / Зладив Д-р І. Свенцицький; Передне слово М. Грушевського; Передм. І. Свенцицького. Львів: Накладом НТШ, 1906. 242 с. (Українсько-руський архів; Т. 1). Ч. 2. 1911. 294 с. (Українсько-руський архів; Т. 6). Ч. 3. 1911. 194 с. (Українсько-руський архів; Т. 7).
- ²⁹⁴ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ – Львів, 1912. 248 с. У книжці зібрано нариси з історії культурного і національного руху, який «приготував перше національне відродження». У передмові до книги М. Грушевський зазначав: «Популярно написані начерки сього руху (вибрані з моєї великої історії України і відповідно перероблені) я ілюструю тут зразками тої артистичної культури, яка розвинулась на ґрунті національного руху в них описаного. Перші тринадцять глав в сій популяризованій формі були прочитані мною як публічні лекції (уряджені київським науковим товариством) в Києві і потім надруковані в ЛНВ; дальші чотири виходять в сій популяризованій формі вперше» (див.: ЛНВ. 1908. Т. 41. С. 282–296, 491–506; Т. 42. С. 87–107, 438–458; Т. 43. С. 208–228, 428–450). 2-е видання опубліковане 1919 р. Йдеться про статтю: В. П. «Искусство старой Украины» в новом труде проф. М. С. Грушевского («Культурно-национальный рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ – Львів, 1912 / В. Перетц // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. К., 1912. С. 301–303.
- ²⁹⁵ Львівський університет, заснований цісарем Францом-Йосифом у 1784 р. з німецькою мовою викладання, від 1871 р. набув статусу утравістичного, а 27 квітня 1879 р. завдяки домінуючим польським впливам у Відні і Галицькому сеймі польській мові надається статус офіційної мови викладання. Відтоді активізується боротьба за український університет у Львові, яка здійснювалася двома шляхами — незалежними акціями студентів (віча, страйки, масовий вихід з університету, проголошення меморіалів до міністерства освіти про функціонування окремого українського університету, а не лише українських кафедр тощо) та парламентським шляхом (виступи українських послів в австрійському парламенті (Д. Тянякевич, Ю. Романчук, С. Дністрянський, О. Колесса, Є. Озаркевич, Л. Бачинський, К. Левицький), петиції, запити, обструкції тощо). Чергове протистояння між українцями та поляками загострилося навесні 1912 р. Зневірившись у можливості розв'язання університетської справи, українські депутати вдалися до обструкції у парламенті, яка спонукала австрійських урядовців активізувати переговори. 4 червня 1912 р. австрійським урядом було розроблено перший проект у справі відкриття українського університету. За проектом його відкриття передбачалось через 10 років, а місце знаходження університету мав визначити парламент спеціальним законом. Проти заснування університету у Львові виступали поляки. У відповідь на таке рішення українські депутати влаштували знову обструкцію в парламентських комітетах та в самому парламенті. Зокрема, депутат Л. Бачинський під час обговорення військового бюджету виступав без перерви 13 годин. Українці вимагали відкриття університету через 5 років та залишити існуючий університет утравістичним. Таким чином, українське питання постало в епіцентрі політичного життя Австро-Угорщини. Міністр освіти у 1911–1917 рр. Макс Гусарек фон Гейнлейн змушений був пообіцяти, що український університет буде заснований протягом 6 років. Дет. див.: *Цегельський Л.* В зачарованім колесі австрійського парламентаризму // ЛНВ. 1912. Т. 58. Кн. IV. С. 163–178; *Мудрий В.* Змагання за українські університети в Галичині. Львів – Нью-Йорк. 1999. С. 42–74.
- ²⁹⁶ «Naprzód» — польський часопис; виходив у Кракові в 1892–1948 рр.
- ²⁹⁷ «Энциклопедия славянской филологии». Ідея актуальності підготовки та видання енциклопедії слов'язнознавства, яка на пропозицію І. Ягича набула назву «Энциклопедия славянской филологии», обговорювалася на з'їзді російських філологів у Санкт-Петербурзі (квітень 1903 р.) з ініціативи Відділення російської мови та словесності імператорської АН. З'їзд доручив Відділенню розробити проект видання. У травні 1903 р. Відділення запропонувало відомому славісту, голові з'їзду І. Ягичу, який від 1894 р. мріяв про подібне видання, розробити план та умови видання. Остаточний проект затверджено у 1905 р. Енциклопедія мала складатися із загального вступу та

- трьох головних розділів: першого — лінгвістичного (питання слов'янських мов і наріч), другого — історико-літературного (історія слов'янських літератур), третього — етнографічного (побут слов'янських народів). Загальний обсяг видання — шість томів. Було прийнято рішення видавати енциклопедію окремими випусками, відповідно до надходження матеріалів до редакції. У першому розділі — П. «Отдельные славянские языки в грамматическом отношении» (Русская группа) — передбачалась участь українських філологів П. Житецького (Образование современного литературного малорусского языка) та Є. Тимченка (Малорусские наречия). Розпочато публікацію енциклопедії виданням 12-го випуску першого тому. Дет. див.: Ягич И. Предисловие // Будде Е. Очерк истории современного литературного языка (XVII–XIX век). СПб.: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1908. 132 с. (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 12 / Под. ред. И. Ягича. С. I–XV). Энциклопедия славянской филологии / Под. ред. И. Ягича. 1911. Вып. 3. Графика у славян. 1. И. Ягич. Вопрос о рунах у славян (С. 1–36). II. В. Гардтгаузен. Греческое письмо IX–X столетий (с 4-мя таблицами). С. 37–49. III. И. Ягич. Плаголическое письмо (с 36-ю таблицами). С. 51–262.
- ²⁹⁸ Энциклопедия славянской филологии / Под. ред. И. Ягича. Вып. 1. И. Ягич. История славянской филологии. 1910. VIII. 982 с.; *Свенцицкий И.* [Рец.:] Ягич И. История славянской филологии // Энциклопедия славянской филологии. СПб., 1910. Вып. I. VIII+ 981 с. // ЗНТШ. 1912. Т. CXVI. Кн. IV. С. 232–237.
- ²⁹⁹ Див. прим. 297.
- ³⁰⁰ Будде Е. Очерк истории современного литературного языка (XVII–XIX век). СПб.: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1908. 132 с. (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 12 / Под. ред. И. Ягича).
- ³⁰¹ У третьому випуску першого тому енциклопедії було надруковано дослідження В. Гардтгаузена «Греческое письмо IX–X столетий» (див. прим. 297). У 1909 р. опубліковано другий випуск першого тому: *Нидерле Л.* Обзор современного славянства (с картой). СПб.: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1909. 161 с. (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 2 / Под. ред. орд. акад. И. Ягича). У 1910 р. — п'ятий випуск: *Брок О.* Очерк физиологии славянской речи. СПб.: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1910. III, 262 с. (Энциклопедия славянской филологии. Вып. 5 / Под. ред. И. Ягича).
- ³⁰² Див. прим. № 293.
- ³⁰³ *Czubek J.* Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie. Dodatek 1. Kraków, 1912. 167 s. // ЗНТШ. 1912. Т. CX. Кн. IV. С. 225–226).
- ³⁰⁴ *Перетц В.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С. Петербург 23 февраля–1 марта 1913 г. // Университетские известия. 1913. № 1. С. 45–86 (Научная хроника).
- ³⁰⁵ *Перетц В.* До біографії П. Житецького // Український науковий збірник. 1915. Вип. 1. С. 31–33.
- ³⁰⁶ Див. лист № 120.
- ³⁰⁷ Місце та рік написання листа встановлено за змістом: йдеться про загальні збори НТШ, які повинні були відбутися 29 червня 1913 р.
- ³⁰⁸ Возняк Михайло Степанович (1881–1954). Закінчив Львівський університет (1908). Працював учителем академічної гімназії у Львові. Публікувався в «ЗНТШ», «Україні» та ін. часописах. Звичайний член НТШ. У серії «Українсько-руський Архив» опублікував видання: Українсько-руський Архив. Видає історично-філософська секція Наукового Товариства імені Шевченка. Т. V. Фільологічні праці Івана Могильницького. Видав Михайло Возняк. У Львові, 1910. Ст. VIII+242; Т. IX. Матеріали з історії української пісні і вірші. Тексти й замітки. Видає Михайло Возняк. I. У Львові, 1913. Ст. 240. Дійсний член ВУАН (1929).
- ³⁰⁹ На засіданні Виділу НТШ від 20 червня 1913 р. було прийнято рішення про проведення зборів 29 червня (див.: Хроніка НТШ. 1913. Ч. 55. Вип. III. С. 3). На цьому ж засіданні також було прийнято рішення, щоб новообраний Виділ провів наприкінці 1913 р. надзвичайні загальні збори для

розгляду проекту реформи чинного в НТШ статуту з такими змінами: зрівняння в правах всіх членів товариства на загальних зборах (норма була спрямована проти закордонних членів НТШ з Наддніпрянської України, які могли перепоручити свій голос галицьким членам, не приїжджаючи особисто на збори), проведення щорічних загальних зборів, платні урядники товариства не можуть бути членами Виділу.

³¹⁰ *Перетц В.* Итальянские комедии и интермедии, представленные при дворе императрицы Анны Иоанновны в 1733–1935 гг. Тексты. Петроград, 1917. 489 с. У примітці до видання зазначалося, що тексти надруковано у Києві «...в типографии 2 Артели Печатников», а «заглавие, предисловие и оглавление напечатаны в Петрограде в типографии Императорской Академии Наук» (лютий 1917 р.). Друк видання, як пише автор у передмові, розпочався у 1913 р.: «Это издание сценариев итальянских пьес, представленных при дворе Анны Иоанновны в 1733–1735 годах, было задумано нами давно, около десяти лет тому назад, но только в 1913 г. благодаря средствам, данным Императорским Университетом св. Владимира, можно было приступить к печатанию текстов. События последних двух лет прервали печатание книги и лишили нас возможности одновременно с текстами издать и введение к ним: после длительных затруднений с большими усилиями удалось выпустить эту — вторую — часть книги и притом далеко не в том виде, как первоначально предполагалось».

³¹¹ В анонімній брошурі «Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка», опублікованої 25 червня 1913 р., напередодні Загальних зборів НТШ 29 червня 1913 р., від імені т. зв. «Комітету загального добра» (в який, ймовірно, входили С. Томашівський, В. Щурат, І. Кривецький, М. Павлик, С. Рудницький та ін.) проти М. Грушевського висувалися необґрунтовані звинувачення в авторитаризмі, власному збагаченні, привласненні чужих наукових матеріалів тощо. Це стало остаточним поштовхом до відмови М. Грушевського від посади голови НТШ та редактора «Записок НТШ» (див.: Хроніка НТШ. 1913. Ч. 56. Вип. IV. С. 5: XV засідання Виділу, 29 жовтня. «Відчитано письмо проф. М. Грушевського з дня 24 жовтня, яким повідомляє про свою резигнацію з уряду голови Товариства і редактора “Записок”. С. 10. Засідання Історично-філософичної секції. 5 падолиста. Відчитано лист проф. М. Грушевського з повідомленням, що уступає з президії секції»). Спростування цих закидів було здійснено у брошурі «В обороні правди», опублікованій у Львові 10 грудня 1913 р. за підписами Осипа Роздольського, Михайла Мочульського та Івана Джиджори, хоча публікація брошури не змінила ситуацію в НТШ (див.: *Панькова С.* Хто був автором брошури «В обороні правди» // Український історик. Нью-Йорк – Київ. 2006–2007. Т. XLIII–XLIV. С. 267–274). Дет. див.: Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського; Матеріали до історії конфлікту в НТШ в 1913 р. / Упоряд. Л. Винара та Є. Пшеничного. Нью-Йорк – Дрогобич: Коло, 2003. 242 с.

³¹² Місце та дату написання листа встановлено за листом В. Перетца до О. Шахматова від 1 (13) жовтня 1913 р. (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 536).

³¹³ На надзвичайних Загальних зборах НТШ, призначених на 26 грудня, обговорювався проект реформи статуту зі змінами, зокрема, в питанні «зрівняння усіх членів Товариства в їх правах на загальних зборах» (див.: Хроніка НТШ. 1913. Ч. 55. Вип. III. С. 6).

³¹⁴ У відповіді В. Перетца правлінню НТШ йшлося, що пропонований статут посіє ворожнечу між діячами Наддніпрянської та Наддністрянської України: «На предложение высказаться я написал Правлению Товариства, что считаю проектируемый статут прекрасным средством посеять вражду между галичанами и украинцами, а вовсе не “дбати про поступ” украинской науки... Было бы важно, если бы г.г. националисты... опомнились и вовремя остановились, прежде чем ими будет брошен окончательный жребий — единой ли быть Украине идейно — или двум» (див.: *Шахматов А.* Избранная переписка: В 3-х т. Т. 1. С. 535).

³¹⁵ Київська брошура під заголовком «В справі зміни статуту Наукового товариства імені Шевченка у Львові. На правах рукопису» була складена членами НТШ з підросійської України Д. Дорошенком та В. Перетцем (див.: *Грицак Я.* Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. Нью-Йорк – Торонто. 1991–1992. № 3–4. С. 331). Документ видрукуваний в Києві

- у друкарні В. Бондаренка і П. Гніздовського 5 грудня 1913 р. у формі листа за підписами членів НТШ: «Катерина Антоновичева, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Орест Левицький, Володимир Леонтович, Юлія Леонтовичева, Константин Михальчук, Володимир Перетц, Олександр Русов, Василь Цимбал, Олександр Черняхівський, Євген Чикаленко, Ілля Шраг». (див.: *Романів О.* До історії конфлікту М. Грушевського з галичанами у 1913 р. // *Український історик.* Нью-Йорк – Київ. 2004–2005. Том. ХLI–ХLII. С. 281). Вищезгадані члени НТШ заявили: якщо загальні збори не дадуть повної сатисфакції М. Грушевському та обмежать права закордонних членів, то всі вони вийдуть з товариства. *Єфремов С.* З нашого життя // *Рада.* 1913. № 280. 8 декабля (21 грудня). С. 2–3).
- ³¹⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом: М. Грушевський перебував у Києві: 4 (17) грудня виступав з доповіддю на засіданні УНТ (див.: *Рада.* № 277. 4 декабля (17 грудня). С. 2).
- ³¹⁷ *Шахматов О.* До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського языка: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stepan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner.* Wien. 1913 // *Україна.* 1914. Кн. 1. С. 7–19.
- ³¹⁸ В. Перетц був перевантажений обов'язками з видання першої книги наукового тримісячника українознавства «Україна», яку, як зазначено на обкладинці, «закінчено... 10 лютого (февреля)» 1914 р. Перша книга була видана «під загальним проводом голови товариства Михайла Грушевського при близькій участі Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова». Українське наукове товариство у Києві прагнуло виданням наукового журналу такого напрямку відзначити ювілейний 1914 рік у культурному житті українського народу. У часописі, окрім наукових досліджень загального характеру, передбачалося вміщувати матеріали з окремих напрямків українознавства — давньої історії, археології, української мови та літератури, етнографії тощо, критичні огляди наукової літератури, бібліографічні покажчики української літератури та іншомовну україніку.
- ³¹⁹ Рецензія Є. Тимченка у «ЗНТШ» за 1914 р. не публікувалася (протягом 1914 р. було опубліковано тт. CXVII–CXVIII, CXXI).
- ³²⁰ Йдеться про першого відповідального редактора журналу «Україна» Михальчука Костянтина Петровича (1841–1914), який помер 7 (20) квітня 1914 р. Член Старої громади. Співпрацював з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства (1873–1876). Дійсний член НТШ (1893) та Історичного товариства Нестора Літописця (від 29.01.1884). Член редакційного комітету «Записок Українського наукового товариства в Києві» (кн. III–VI). Відомий своїми працями з української діалектології, мови, зокрема: «Что такое малорусская речь» (1899), «Открытое письмо к. А. Н. Пыпину по поводу его статей в “Вест. Евр.” о споре между южанами и северянами» (написане у 1886 р., опубл. — в 1909 р.). Автор (у співпраці з Є. Тимченко) «Програми для збирання діалектологічних одмін української мови» (опубл. в «Записках УНТ в Києві» — кн. V–VIII (1909–1911) і окремо (1909). Був головою Комісії мови УНТ, заснованої з ініціативи Філологічної секції на початку травня 1913 р. *Грушевський М.* Константин Михальчук // *Україна.* 1914. Кн. 2. С. 5–7. *Грушевський М.* Твори: У 50 т. Т. 8. Львів: Світ, 2007. С. 587–588. Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916). У 1915 р. УНТ в Києві опубліковано «Фільологічний збірник пам'яті К. Михальчука», де вміщено статтю В. Перетца «До історії перекладу біблії в Західній Русі. Книга Етери в перекладі кінця XV віку».
- ³²¹ Місце та рік написання візитної картки вказано за змістом: літературознавче дослідження на тему «Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в.» було підготовлене студентом випускного курсу історико-філологічного факультету Київського університету, учнем В. Перетца В. Отроковським. Навчався в університеті у 1910–1914 рр. (див.: *Мацько В.* Науково-педагогічна діяльність Володимира Отроковського: історико-літературний аспект // *Педагогічний дискурс.* 2014. Вип. 16. С. 112–118). Дослідження було опубліковано у 1915 р. та після смерті В. Отроковського у 1921 р. (Сборник Отделения русского языка и словесности АН. СПб., 1921. Т. 96. № 2. 122 с.).

- ³²² Щоб стати слухачем «Семинария русской филологии при имп. Университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца», студентам потрібно було скласти колоквиум із загального курсу історії російської літератури особисто В. Перетцу. Розпочав роботу 7 жовтня 1907 р. У семінарії брали участь лише в Києві 68 студентів та слухачів Київських вищих жіночих курсів. Дет. див.: «Семинарий русской филологии при имп. Университете св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца. Первое пятилетие». К., 1912. Друге видання, здійснене у 1929 р., було присвячене 20-річчю «Семинария». *Росовецкий С.* Памятник истории литературоведения — или университетское пособие на все времена // *Перетц В.* Краткий очерк методологии истории русской литературы. Пособие и справочник для студентов, преподавателей и для самообразования / В. Перетц, предисл. С. Росовецкого, А. Дмитриева. М.: Изд-во Государственная публичная историческая библиотека России, 2010. С. 3–24.
- ³²³ Земка Тарасій Левкович (р. н. невід. – 1632) — український церковний діяч, поет, друкар, музикознавець. Закінчив Острозьку академію. Володів грецькою, латинською, церковнослов'янською та українською мовами. Спочатку працював коректором у друкарні Києво-Печерської лаври — підписувався «Корректор типографії монастиря Печерского Київського», «Исправитель в Типографії ст. Вел. Лавры Печерскія Київскія»), а згодом керував друкарнею. Був ігуменом Києво-Братського монастиря, ректором Києво-Могилянської академії (див.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства / Упор., авт. іст.-біогр. нарису та приміток М. Тимошик. К.: Либідь. 1994. С. 265–270. (Пам'ятки історичної думки України).
- ³²⁴ «Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 року» була написана М. Грушевським в контексті конкретної ситуації, яка склалася у колективі ВУАН наприкінці 1927 р. Після повернення М. Грушевського в Україну в 1924 р. поглибилися персональні та ідеологічні розходження між М. Грушевським, з одного боку, та А. Кримським і його найближчим однодумцем С. Єфремовим, який на клопотання саме А. Кримського був обраний академіком кафедри красного письменства у 1919 р., з другого боку. Погіршенню стосунків сприяло постійне недофінансування академії з боку держави в умовах тодішньої політичної ситуації (див.: *Гирич І., Кіржаєв С.* До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.» // Український археографічний щорічник. 1992. Вип. 1. С. 332–351); М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. К., 1993. С. 238–253.
- ³²⁵ Дослівно М. Грушевський сказав: «Свого часу акад. Перетц рекомендував прийняти таку практику Ленінградської (тепер Всесоюзної) Академії: записувати тільки ухвали, під час самого засідання, і при закінченню його тут же зачитувати і підписувати. Сей спосіб годилося б прийняти і Укр[аїнській] Академії, щоб обминути довгі, безплідні і нераз дуже прикрі дискусії з приводу таких оповідальних протоколів, – з тим додатком, щоб копії протоколів обов'язково роздавались всім членам на наступнім засіданню» (М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. К., 1993. С. 253).
- ³²⁶ Місце написання картки встановлено за змістом.
- ³²⁷ Місце написання картки встановлено за змістом.
- ³²⁸ Місце написання візитної картки встановлено за змістом.
- ³²⁹ Місце написання записки встановлено за змістом.

Листи Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського (1891–1909)

Поміж багатьох справ фонду 1235 Центрального державного історичного архіву України в Києві є велика група документів, позначена як «Листи Григорія Грушевського до Михайла Грушевського» (справа 289). Втім, ці листи, численні й досить інформативні, водночас бентежили дослідників якоюсь незрозумілою змістовою неузгодженістю документів. Причина була простою: за іменем «Григорій Грушевський» у справі насправді стояли не одна, а дві персоналії зі своїми різними й неординарними долями: педагог, письменник і фольклорист Григорій Іванович Грушевський (1865–1932(?)) і священник та громадський діяч Григорій Миколайович Грушевський (1867–1938). Обидва доводились родичами Михайлові Грушевському з тією лише різницею, що перший був його двоюрідним братом, а другий — троюрідним. Тепер, накопичивши достатньо відомостей про них і про їхні родини, можна легко на основі порівняння почерків та змісту цих листів розрізнити їхнє авторство, щоб виокремити листи Григорія Миколайовича, а потім подати їх у хронологічній послідовності.

На жаль, доводиться констатувати, що збереглись лише листи Григорія Миколайовича до Михайла Грушевського і жодного — від Михайла Сергійовича до Григорія Миколайовича Грушевського (так само були втрачені і листи Михайла Сергійовича до Григорія Івановича Грушевського). Також приходимо до висновку, що і з листів Григорія Миколайовича до Михайла Грушевського збереглось не все, впадає у вічі деяка нестача листів, принаймні з перших років їхнього знайомства. Те знайомство, найімовірніше, почалось десь близько 1888 р., коли студент Університету Св. Володимира Михайло Грушевський очолив Київську семінарську громаду, учасником якої був, зокрема, семінарист Грицько Грушевський. Отже, листування між ними мало б відбуватися в 1890 р., коли Грицько почав вчителювати в містечку Кам'янці на Чигиринщині. До такого висновку приводять і його слова в найбільш ранньому зі збережених листів: «Вибач, будь ласка, за те, що я так довго до тебе не промовляв» (3 квітня 1891 р.).

У цьому листуванні молодий Грицько щиро, немов на сповіді, довіряє своєму побратимові Михайлові Грушевському найсокровенніші філософські роздуми про життя і своє місце в ньому. З листів виразно проступає його вдача, де романтичний потяг до українства перетинається із суворим житейським прагматизмом. Зрештою, той прагматизм відштовхнув від нього колишніх друзів з Семінарської громади, спричинив охолодження стосунків з Михайлом Грушевським. Ці зміни у відносинах бачимо не лише зі змісту прочитаного, а й з періодичності листу-

вання. Так, з 14-ти збережених листів (з них 3 — фрагменти) 6 датуються 1891 р., 2 — 1892 р. і ще 2 (фрагменти) — 1894, по одному листу маємо за 1898 р. (фрагмент), 1899, 1902, 1909 рр. Неважко зрозуміти, що причиною такого уповільнення в листуванні була не лише погана збереженість епістолярної спадщини.

***

Тексти листів Григорія Миколайовича та Ольги Володимирівни Грушевських, що були написані російською мовою, як правило, цілком відповідають граматичним нормам, і ми передаємо їх за сучасним російським правописом. Складніше з україномовними листами Григорія Грушевського. За умов повної заборони української мови та освіти він не міг вивчати у школі чи семінарії рідну мову та граматику. Тому свої листи писав «ярижкою», намагаючись передати українські слова російськими літерами. Ці листи подають яскравий зразок усної народної мови південної Київщини кінця XIX ст., ще не усталеної та не відшліфованої граматичними правилами. У них, крім описок, трапляються заміни голосних літер (наприклад, слова «бачучи», «хотітиметься», «добробит», «прогаїш», «оден» замість «бачачи», «хотітиметься», «добробут», «прогаєш», «один»). Чимало слів («инчий» або «інчий», «жичити», «питан(н)є», «люде», «Київа» тощо), які відповідали тогочасним українським мовним нормам, уже згодом видозмінилися в «інший», «зичити», «питання», «люди», «Киева». Дуже помітні вплив російської мови і часті запозичення з неї. Ми подаємо тексти листів Григорія Миколайовича за тогочасними українськими граматичними нормами, водночас намагаючись якнайповніше зберегти особливості його лексики. У відповідних місцях «і» чи «йі» замінюємо на «ї» (зокрема, замість «Київа», «егоїстичне», «загаївсь», «йїх» пишемо «Київа», «егоїстичне», «загаївсь», «їх»). Також вводимо відсутній у листах апостроф ('). Так, слова «Камянка», «сімья» подаємо як «Кам'янка», «сім'я» (в іншому випадкові «семьї» (сім'ї) подаємо як «сем'ї»). Зберігаємо більшість русизмів (наприклад, «ученики», «занімаюсь», «невдобно», «восклікнув», «невозможного», «страдать», «открыть», «зіма», російські назви місяців і багато іншого), хоч «ъ» у кінці дієслів другої особи однини (напр., «натякуешь», «живешь», «вибачь») не відтворюємо.

Усі дати в листах Григорія Грушевського, а також тогочасні дати у примітках, подані за старим стилем. Водночас перед початком кожного листа поруч з порядковим номером ми вказуємо курсивом датування за старим і новим стилями, а також місце його написання.

Тексти листів, доповнені численними примітками з коментарями, цінні тим, що занурюють нас у тогочасне життя, допомагають точніше відтворити життєпис і світогляд самого Григорія Грушевського та його родини.

Кам'янка¹, 3 (15) квітня 1891 р.

3-го Апр[еля], м[істечко] Кам'янка, 1891 року²

Коханий брате Михайле!

Ну совісно мені, брате, перед тобою, що я начебто про тебе і позабув. Винюсь. Вибач, будь ласка, за те, що я так довго до тебе не промовляв. Сподіваюсь, що ти не одвернешся від мене грішника, а прихильно споглянеш на мою гріховну неміч. Трохи я ще так загаївсь через гроші. Бач, була така думка, щоб мій лист пішов до Києва не в порожні, але воно вже таки не вийшло по-моєму. От тепер, щоб не бути кругом винуватим, замірився свій лист слати без гостинця. Хоча й за це будуть на мене гніватись, але нехай ще трохи підждуть, заразом віддячу.

Живеться мені не скучно, бо нема коли скучать. Веселощі не принаджують мене. Чогось у мене чим далше, то все більше розвивається прихильність до «одиначества». Сповстає якесь егоїстичне бажання не уділять часу для других людей опріч школи і себе. Працюю тепер в школі³. Працюю уперто задля прогресу. Тішусь я своєю працею, але незабаром повстають сумні думки і страждання душі. Ну вот, ты развиваешь других, сам развиваеш[ь]ся, замечаешь, что ты качественно улущшаешься. На первый раз доволен собою. Но это состояние продолжается не долго. Скоро возникает в душе недовольство, стремление к чему-то более лучшему. Невозможность достигнуть своего идеала порождает страдания душевные. Вдумываешься во все это. Спрашиваешь себя. Да иначе невозможно, отвечаешь себе, при прогрессивном движении. Такого состояния, когда бы человек был доволен им, не будет никогда, ибо человек не представляет собою что-нибудь законченное. Та частичка Божественного Духа будет вечно стремиться к своему первоисточнику, чем, собственно, и обуславливается наш прогресс. Достигнуть ей своего первоисточника нельзя, да и неестественно; стало быть, никогда не будет этого времени или рая, когда бы человек был доволен своим положением. А коль скоро есть недовольство, там и страдания. Избавиться от них нельзя иначе, как не быть отозванным к небытию. Последнее же невозможно. Стало быть, мы должны постоянно страдать, терзаться душою и без конца. Заботы людей об улущшении своего быта духовного и материального есть напраслина. Этим еще только увеличиваются страдания, собственно, их интенсивность, ибо страдания на развитой дух влияют сильно. Кроме того, развитому духу нужно вести упорную борьбу за свою индивидуальность. А где борьба, там неизбежны всевозможные страдания. Избавиться от всего этого можно только тогда, когда превратишься в небытие или станеш[ь] существом абсолютным. Возможно ли это? Какой же выход из всего этого? Что есть отрадного для человека? Одинаковое положение для него: работай или не работай, прогрессируй или не прогрессируй, все одно выпадают на его долю страдания в различных вариациях. Многие, конечно, утешаются тем, что совершенствуются и приближаются к своему идеалу. Возможно ли его достигнуть? Идеал перестает быть идеалом, когда он достигается, да потом, можно ли стать из существа конечного бесконечным. Значит, все в результате выходит, что

в своем прогрессе страдай, мучься, чему не будет конца. То же самое нельзя видеть ничего утешительного, если отвергнуть в себе духовную природу. Существование наше стает еще более горестным, еще более бессмысленным. Кроме того, как бывают тягостны страдания для человека, когда при сознании, что он должен совершенствоваться, не представляется ему для этого физической возможности. Известно, чуть большая часть людей живет, кто його зна як. Ну, допустим, <...>, один другого давит. Вот судьба бросает в эту среду, с сообразной ей атмосферой, человека с страстным движением вперед. Сколько ему в этой среде придется переиспытать мук. Внутри он чувствует неведомую силу, которая заста[в]ляет его не стоять, а идти вперед, а сверху давит тягчайшим бременем среда. У него нет физической возможности противостоять силе этой среды, и он незаметно заражается вредоносной атмосферой этой среды, калечится, чахнет, чахнет, пока не загине. Перейдет в другую форму бытия, то здесь ему приходится исправлять свое каліцтво, опять прогрессировать и испытывать все невзгоды, которые неизбежны при прогрессе. И все-таки йому нема просвітку. Принять себя преждевременно из пагубной среды во имя нравственных целей, если можно так выразиться, тоже этим мало человек выигрывает. Словом, як повертаєш своїми думками на всі лади, а виходить, що становище чоловіка вельми кепське. Те, що чоловік робить задля прогресу — суєта суєт и вся человеческая суть. Знайти ліпше становище для чоловіка вельми трудно. Он призван к бытию, приходит к тому заключению ни более, ни менее как для суэты. Человек действительно кланяется суэте и рад своїй роли, считает себя счастливым. Через свое призрачное счастье він ніяк не може розкидатись думками і споглянуть, що все суєта суєт!

Брате Михайле! Оце тобі пишу, що у мене на душі, не криюсь. Як що, може, проминув, то не винуватий я цьому. Я замірявся тобі написати про це. Хоча й мені було трудно розбираться з моїми думками. В душі моїй твориться настоящий «калавур». Описать все докладно, що як твориться в душі, не маю до цього дотепу. Та й на що про це писати? Давніше я не раз збирався писати про себе до тебе. Брався за перо, а потім кажеш: нащо? Ну, думаю собі, я задовольню його цікавість, а потім ще, може, цим утворю неприємність для тебе — чоловіка розвиготого, з дуже тонкими нервами, як результат прогреса. У його свої думки душі, а я ще буду лізти із своїми. Не треба, кажу собі, та й кидаю перо. Терпів, терпів, а це, як бач, пишу, хоча й з тим самим питанням. Сам собі не віриш, що робиш. Дивуєшся, що думаєш так, а робиш інакше. Тепер розглядай мене, любуйся, цікався! А що, чи хороший я став, як пішов в практики життя? Що буде із мною дальше, хто знає. Та й на що тее знати!

Ну от тепер працюєш в школі для ідеї, розвиваєш дітей, приміряючись до самої ідеї. Яка ж із цього користь? Чи хоть трохи я поменшаю її страждання? Але ж ні! Нічого цього не бачу. А що побільшаю страждання, собственно отзывчивость, то це ясно бачу. Задля прогресу я мушу робити і те й те. А на що так робиш, та ще так уперто настоюєш, нема відповіді. Словом, як не став питання: робити, не робити, розвивати і розвиваться, жити, не жити, виходить і с'як вельми кепсько і так тож не краще, а ліпшого нічого не бачиш.

Батюшка мій⁴ — чоловік як по школі, по приходу, в відносинах до прихожан чоловік «примерный». Такого я поки що не бачив. В церкві дуже хороше, зрозуміло навчає людей Божому слову, потім ще тепер ходить з молитвою. Ледачих і недбалих він так і атестує в своїх шкільних «отчетах». За це [інші] батюшки [його] страшенно ненавидять, готові втопити в ложці води. Видумують на нього усякі нісенітниці, та він на це не звертає ніякої уваги і робить своє.

Від Марка⁵ це недавно відібрав лист. Цікавого майже нічого не пише, хіба це що, каже: «Їду, їду, а не видно ні коліс, ні сліду». Міркує жениться, але хто його знає, чи скоро одружиться, бо ворожить надвое.

Масляною я був у Черкасах, але не довелось бачиться з М. і Б., через [погану] дорогу не приїхали. Гарно там мені було. Спом'янули роковини свого батька⁶. Один поп прочитав його життєпис, я читав свою працю про історичні бажання і поривання нашого народу, про те, як він прямував до своєї головної мети, що йому шкодило і перечило досягнути її, потім вів взагалі розповідь про сучасне становище України, про те, до чого інтелігенти повинні прямувати. От і все. Були хороші співи. Співають там дуже хороше. Оце як утнуть яку-небудь пісню з провідом фортеп'яну, то так себе і почуваєш де-небудь з козаками або в Січі, або на місці кривавої бійки з ляхами.

Читаючи «Зорю»⁷, я бачу, що з Галичини зроблено королівство, а з Кракова князівство, але докладно не знаю, бо там прямо не говориться, а говориться що конкурс <...> Кор[олівство] Гал[ичини]⁸. «Киевлянин»⁹ натякає про якусь «эру»¹⁰, а більше нічого не говорить. Якщо це певне так, як пишеться в «Зорі», але «впрочем суета сует и всяческая суета»! Горя не поменшає. І сюди клин, і туди клин. Я таки зразу був зрадів, як прочитав в «Зорі» таку оповістку, а потім, розкидавшись трохи думками, воскликнув: «Суета...».

Скажу трохи про себе. Словом, у мене така робиться колотнеча в душі, що хто його знає, що буде дальше. Трохи забуваюсь, як зацікавлююсь з дітьми. От щоб не чути в собі того борюкання, то я навіть оставляю зацікавлююсь вечорами, особливо старших. Приходять ще старі, і я учу їх співам, звичайно, релігійним. Здоров'я сміливо видержує працю тяжку, але я на нього не звертаю особливої уваги.

Будеш кланяться всім моїм знайомим. Л[уці] П[олікарповичу]¹¹ привезу гостинця, якого він знає, тільки попрохай від мене, щоб він не сердився. В Маї м[ісяці] я прибуду сам до Київа, звичайно, не впорожні.

Бажаю тобі неможового, именно: не страдать никогда. Бувай здоров!

Твій брат Г. Грушевський.

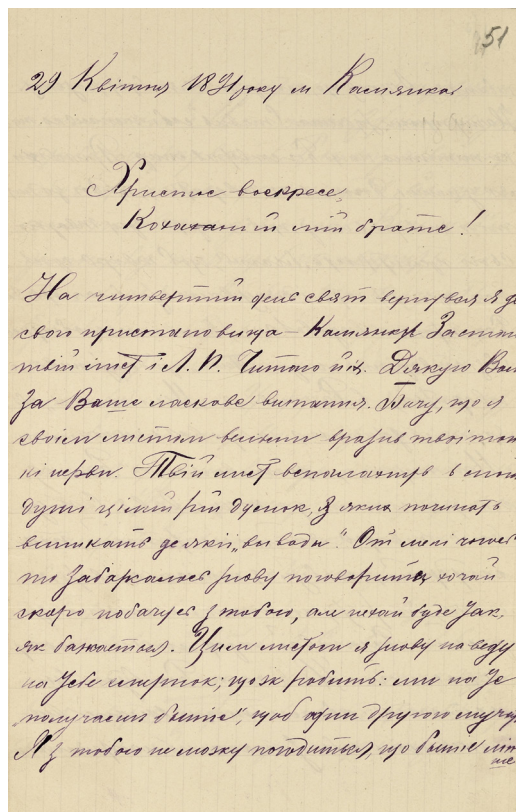
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 45–50 зв.

Кам'янка, 29 квітня (11 травня) 1891 р.

29 Квітня 1891 р. м[істечко] Кам'янка

Христос воскрес, Коханий мій брате!

На четвертий день свят вернувся я до свого пристановища — Кам'янки. Застаю твій лист і Л[уки] П[олікарповича]. Читаю їх. Дякую Вам за Ваше ласкаве вітання. Бачу, що я своїм листом вельми вразив твої тонкі нерви. Твій лист вспалахнув в моїй душі цілий рій думок, з яких почина[ю]ть виникать деякі «выводи». От мені чогось то забажалося знову поговорити, хоча й скоро побачусь з тобою, але нехай буде так, як бажається. Цим листом я знову наведу на тебе смуток; що ж робить: ми на те «получаєм бытие», щоб один другого мучить. Я з тобою не можу погодитися, що бытие ліпше небытия. А через що, то про це ось як розкажу. Начну трохи здалека. Ставив я собі частенько таке питання: нащо Бог створив мир? Пригадую, як у наших Богословіях говорить, що Бог задля того створив мир, щоб показати перед тварью свою премудрость, благос[т]ь, щоб тварь просл[ав]ляла його премудрость і дякувала за

благость. Далі, Бог істота вседовольна, вона може обійтись і без створіння мира. Так «приблизительно» говориться в Богословіях. Мені таке «объяснение» здається невдовольняючим. Ми тут «представляем» Бога з напрямком до тщеслав'я: «От дивись, тварь, який [я] могутній та мудрий, любуйся моїм створінням, як результатом моєї мудрости, благо[го]вій перед моєю могутністю». Невже ж Бог, істота абсолютна, стане виставляти себе з таким напрямком перед твар'ю розумною, нерозумною і конечною. Мені здається, так треба міркувать. Бог, опріч вище спогаданих прикметів, є ще істота вічно діяльна. Він не обійдеться без того, щоб не творить по своїм ідеям. От він творить і буде вічно творит[и], цебто форми бытия поліпшать і поліпшать вічне, поліпшенню не буде кінця. Ці форми бытия, котрі ми бачимо тепер, колись так переіначаться, що з них вийде якась інча істота. Напр[иклад], теперішні звірі колись стануть людьми — такими, як і ми, або ще инчими. Ми, напр[иклад], маєм п'ят[ь] органів чуття, а вони будуть мать всього 6-ть або 3. Словом, в вічному поліпшенню цього можна ждати. Вся тварь, таким обр[азом],

представляет из себя страдательный материал, из которого істота безкрайня буде творить по своїм ідеям ріжностайніі роди створіння. І, як матеріал <...> подвержена различного рода ломкам, ужасающим катастрофам, чему никогда не будет конца, бо не буде того часу, коли вся тварь прийшла до абсолютного поліпшення. Чоловік, як має розум, волю, сам повинен іти до поліпшення. Він справді так і робить. Хоча й часом, буває, бачимо ми, що є такі люде, котрі не прямують до поліпшення. Але це нічого, їх час не мене натура з своєю твар'ю нерозумною іде до поліпшення по своїм законам, а чоловік по своїм. Вельми тяжким чоловікові здається рух до поліпшення. Скрізь він зустрічає перешкоди, перечіння, його мучать обставини життя, обставини фізичної природи. Словом, йому просвітку нема скрізь. Як чоловік є Боже створіння, то Бог не кидає його без своєї ласки і допомоги. Він йому помагає іти вперед, указує йому засоби. Щоб трохи поменшити гіркоту життя. Бог навіть сам зійшов на землю і показав, як треба жити. Він у собі людам показав ідеал, до котрого вони повинні прямувати. Ідеал по «истине» величезний, але ми бачимо, що цей ідеал вельми, живучи на землі, страждає, мучиться. Значить, доля людей буде такою ж самою. Люде — це вічні страдники. Сам Спас говорив, що «горе человеку, лучше ему не родиться». Хоча й чоловіку Спас обіщане полегшіння його долі в будучности після величезної катастрофи, але повного полегшіння не буде ніколи, та й це неможлива річ. Робота в мировій «мастерской» ніколи не перестане: вічно будуть ріжностайні переіначіння і кінця їм не буде, а кінець міг би бути тоді, коли все стане абсолютно совершенним. Можлива ж річ, щоб стала друга Абсолютність. Стало буть, буде вічна зміна і переріб всього істнующого і робитиметься без упину. Значить, все «конечное бытие», як матеріал страдательный, подвержено будет всем этим переворотам. Становище чоловік[а] в цьому загальному русі [є] вельми тяжким, його захоплює загальний рух, потім у собі він чує, що він повинен іти вперед по своїм законам, що вельми усугубляє його страждання. Тепер можна зробити з всього цього [висновок], що небитіє ліпше битія. Чого ж небитіє воно зло, коли я не істную, я абсолютная порожність, я не буду перечувать на собі всю гіркоту битія. Яким же робом небитіє [є] зло, як його я нічого не перечуваю на собі? Це, по-моєму, блаженна стійкість. Тільки ж горе, що получившим битіє не можна до нього вернуться. Стало буть, знаючи всю гіркоту битія, чоловік повинен до того прямувати, щоб через нього не призывались существа к битію. Словом, у кожного повинно бути бажання «прекращения рода человеческого». Ти начебто жахаєшся того, щоб я часом не дійшов до ледачости і безнадійности. Але будь певен, що цього не може бути. Я получив битіє і чую всю його гіркоту, отже мушу працювати і працювати завзято, щоб заглушити в собі усяку «восприимчивость до воздействий бытия». Воно начебто почувається ліпше, коли твої нерви напружені, думки в роботі.

Я на кілька днів був одірвався від роботи, то на себе найшла така нудьга, такий сум, що просто наложив би на себе руки, якби тільки обернувся в «ничто». Бачився з деякими своїми людьми, вони мені совітували побільше веселить себе. Але як веселить себе, коли мені серед людей невимовно нудно. Так само й ти працюєш, щоб не чути в собі тієї гіркоти битія, працює теж саме частка людкости, бо

нічого не вийде, повертання назад нема. А коли кожен чоловік получив битіє, то мусить робить, бо не робить — то ще більше зло, гіркість битія почувається тоді вельми важкішою, так що із двух зол потрібно вибирать менче.

На цьому я поки що зупиняюсь. Як приїду до тебе, поговорим. Може, в моїх думках трохи проясниться, може, небитіє ліпше битія, це положеніє стане для мене яснішим, яким воно здається мені тепер. А що битіє освічене, як ти каж[еш], ближе до абсолют[у], то це мене радує. Ми повин[ні] ставати так в силу неохочимости, именно потому, что мы стали бытием...

Бажаю тобі заглушат[ь] в собі усяку отзывчивость на воздействия бытия, идти вперед, вперед, вперед!

Поклін від мене дорогому Л[уці] П[олікарповичу] і всім знайомим.

Бувай здоров, моя ти втіхо!

Григ[орій].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 51–54 зв.

№ 3

Кам'янка, 9 (21) вересня 1891 р.

9 сентября 1891 року, м[істечко] Кам'янка

Коханий брате!

От я вже прожив в Кам'янці неділю. Вона пробігла для мене якось незамітно. Все устроююсь. Купиш те, глядиш, не хватає другого. Зовсім инче тепер приходитьсь рахувати, ніж ми міркували. Зовсім приходитьсь те купувати, про що і в думці не було. Одначе, слава Богу, я вже наполовину устроївся. Вже свій «стол» маю. Кам'янка на Олесю¹² утворила приятне вражіння. Моя квартира зовсім їй сподобалась. Вона, маєш собі, й не ждала її бачити такою задовольняючою. Причепурили її ще більше, і вона тепер дуже рада, що її хата має «європейський вид», як вона каже. Познайомив її з деякими із нашої інтелігенції. Дехто претить їй своєю неестетичністю. Але це тільки їдна людина. Піп їй теж сподобався. Вона здивувалась, бачучи в ньому інтелігентність, якої вона й не сподівалась. Раз з ним була поведена розмова. Він багато говорив про народню освіту, про штундизм. Говорив ліберально, але Олеся на всі ці питання говорила дуже обережно. Словом, вона зразу зуміла попасти в тон нашій інтелігенції і зразу звернула на себе їхні симпатії. Матушка всякий день мені розхвалює її, як побачимось. Вважає за щастя, що я маю таку жінку. Раз сказала, що «Ви мені привезли наче як рідну дитину». Дякуючи їй, вона, гляди, пришло то масла, то хліб, то сього, то того, що потрібно для харчування, ще й обіщається присилати завше. Словом, взагалі нічого. Я думаю, що мені тепер далеко ліпше при невеликому окладі у Кам'янці, ніж при великому десь у селі, де нічого не можна дістати потрібного й за гроші. Думаю з ноября просити прихода. Є надія й на протекцію. В цьому разі може допомогти граф Ігнат'єв, як Платон буде в Петербурзі. Словом, взагалі є надії на

поліпшення свого становища. А то маєш багато є людей, котрі цікавляться тим, як я буду жити тепер. По їхньому міркуванню, в моєму становищі майже нема ніякої спроможности прожити <...>. Все питають, як то ти будеш жити <...>! Відносини мої з Олесею все більше стають щирішими і з кожним разом міцнішають. Не можна сказати, щоб вона дорікала своїй долі. Часом ображає її неестетичність, котра трапляється часом. Хазяйською стороною цікавиться і подає надії, що може стати впослі хорошою хазяйкою. Поки ще ми не робимо ніякого обмір[к]ованого діла. Потроху читаємо, граємо і гуляємо, звичайно, і спимо порядошно. З вітвірка почну писати реферат про сучасне становище церковно-приходських шкіл і відносини духовенст[ва] і народа до них. Тепер поки що буде. Поспішаємо в обійми Морфея. За цим словом бувай здоров, до скорого побачення, коханий брате.

Твій брат Гриць.

Кам'янка, 9 (21) вересня 1891 р.
9.IX.1891¹³

Дорогой новейший братец!

Вот я и в Каменке. Здесь можно очень недурно устроиться, гораздо лучше, чем я воображала. Мне нравится и дом, и школа, и церковь. С Грицем мы, конечно, друзья. Он всегда был хорошим, но в деревне это как-то заметнее. Я не могу не ценить его внимательности ко мне, его постоянных забот. Каменское общество приняло меня очень радушно и приветливо. Я помню Ваши дружеские советы и стараюсь не удивлять собою. Так, кажется? Гриць говорит, что я делаю в этом большие успехи. Надеюсь, это Вас радует? Пока я еще ничего не работаю, но такое бездействие меня томит. Хочу со вторника приняться за Ришелье¹⁴ и уверена, что Каменка буд[ет] мне тогда еще более нравиться.

В «отечественном языке», кажется, делаю успехи. По крайней мере, стараюсь с Грицем всегда говорить по-укр[аински], т[ак] чт[о] надеюсь с успехом выдержать экзамен. Мама моя¹⁵ в Кам[енке] не скушает; с Грицем она в хороших отношениях и не тужит, что я вышла за него. Вот пока и все. Крепко жму Вашу руку и надеюсь, что со временем Вы не шутя полюбите Вашу сестричку

Олесею Грушевскую.

ЦДІАК України Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 55–57 зв.

№ 4

Кам'янка, 19 (31) жовтня 1891 р.

м[істечко] Каменка, 19 октябрю [1891 року]

Коханий брате!

Здоров будь! Як там тебе Бог милує? У нас вже почалась робота давненько. Я працюю у школі, а жінка у себе у хаті. Є в неї 5 учениць і два ученики. З одним і я трохи занімаюсь. Ці уроки побільшають наші гроші, і нам на який[сь] час не

страшно. Ці уроки були для мене ділом ризикованим. Я давніше кожну хвилину тремтів: не дай Бог, не буде уроків сторінних (сторонніх. — М. К.), було б вельми скрутно, але дав Бог, що мій ризик не випав шкодливим. Жалованне наше взагалі удвоїлось і не страшно буде, якщо часом трапиться [щось] важливе. Роботи кожного дня багато, так що за ділом треба бути аж до 6-ї години вечера. Трохи не подобається мені, що моїй жінці треба ходити ще на один урок на дім. Це трохи далі буде, невдобно, як буде негода. Хоча й ми умовились, щоб в негоду прислали коні, але це дуже буде погано, як буде великий сніг або дощ. Туди треба завше поспівать в один час. Одмін не може бути ніяких. Остатні уроки вигодні в цьому разі. Міркувалось робити дечого багато задля власної освіти, але не випадає гаразд. Кожного дня зістається не більше, як дві з лишком години. Так що, як хто до нас прийде, то всі вони ідуть без власного діла. Ми буваємо у свого попа кожної неділі разів три. Тут не шкода, як прогаїш ці часи. Все таки балакати з своїм попом дуже цікаво. Одначе все таки я потроху з жінкою читаю дещо. Як пришлють мені з Петербурга книжки — фізику і хімію, то потроху і по спромозі буду вчитись. Міркую собі, що, поки хоч трохи є часу, то треба пильнувати над своїм розвитком. Бо, як далі підуть усякі клопоти, ледве буде спроможність зробити дещо для себе.

Переміна в моєму власному внутрішньому житті є така. Що як давніше було який шкодливий факт дійме до самої глибини серця, мені життє здається якимсь бридким, мене воно зовсім одвертає. Я зараз задаю собі питання, нащо я живу. А це ще більше побільшає більість душі, бачучи, що <...> горю допомогти не в спромозі, бо я людина слаба. Те, що я роблю, обставини знищ[у]ють. Мені від цього ставало вельми болісно. Я ховався сам у себе, як та улітка у раковину, щоб себе хоч трохи забезпечити від впливу життя. Кинуться зовсім у життє, щоб робити для поліпшення що-небудь, я боявся, щоб не поламаться. Одначе цей свій образ дійности вважав неморальним. Часами великої натуги мого духа я вельми сильно бажав віддати все цілковито своє життє тому, хто бажає життя. Я не хочу його, нехай користується ним той, кому воно цікаве. Мені своє стає не вдовольняючим. Завше зробити його скільки-небудь вдовольняючим я не міг. Мені завше так ставало сумно і потім завше невдовольніння. Мені здається, як тільки людина в своєму моральному житті почне давити завше егоїстичні бажання, то тоді саме життя стає не цікавим, йому не хотітимиться жити. По крайній мірі, мені доводилось помітити [це] із власного життя. Я тепер не можу сказати, щоб питане, нащо я живу в такому житті, я собі задавав. Я живу сам, живе близько коло мене людина. Я не можу сказати, нащо я живу. Я повинен жити для життя другої людини. Я буду жити, щоб жила друга людина. Бажане не охотливе жити самому буде поміхою і перечінням життя другому. Морально буде це! Так що я цього питання собі тепер не завдаю. От не знаю я, чи не поведе це вполі до сімейного егоїзму. Бо працюючи для сім'ї, для її матеріального і духовного добробуту, потреби котрої можуть стати широкі, так що я цілковито ввійду в цю працю. Звичайно, я буду працювати для користі своєї сім'ї, виходячи із своїх ідей. Тепер питання, кому я більшість праці повинен віддати: суспільности чи сім'ї. Чи може бути рівне роздвоюване праці і для сім'ї, і для суспільности? Я тут себе не маю на увазі. Я вже тут не знаю,

як розмежувати свою працю на трое. Роздвоїть працю, Боже мій, як трудно! При інших умовах і при іншому настрої я можу уділити більше праці на шкоду другому. Чи можна так робити, щоб не було шкідливо і для суспільности, і для сім'ї? Скажи мені брате, мій голубе!

Напиши нам, будь ласка, про новини, які там є у вас, бо нам ніхто із Київа ще не писав. Наче позабували нас. Ми вже писали давненько, а вони ніхто анігуго. Поклонись, як побачишся з Л[укою] П[олікарповичем], О[лександром] Я[ковичем]¹⁶, Ю. Г. Жичу тобі всього доброго. Бувай здоров!

Твій люб[лячий] брат Гр[игорій] Гр[ушевський].

Дорогой новейший¹⁷ братец,

Мы уже совсем устроились и за работу принялись. Я очень беспокоюсь о киевских друзьях. Все ли они здоровы и благополучны. Надеюсь, что хоть Вы нам напишете.

Любящая О. Грушевск[ая].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 24–27.

№ 5

Кам'янка, 6 (18) листопада 1891 р.

Бажаємо тобі, дорогий наш брате, здоров'я і сил, котрі ти б приложив до святої праці на користь своєї родини. Нехай твій патрон¹⁸ завше тебе щастить!

6 ноября 1891 р. Г[ригорій] і О[льга] Груш[евські].

ЦДІАК України, Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 40–40 зв. Поштова картка.

№ 6

Кам'янка, 2 (14) грудня 1891 р.

м[істечко] Кам'янка 2 Декабря 1891 року

Коханий брате!

Дякуємо тобі за привітання. Живеться поки ще на який час благополучно. О[льга] В[олодимирівна] часом, буває, слабує трохи. Звичайно, ця болість іде на користь людкості. Ти на весіллі бажав, щоб було дванадцять синів-козаків, то от вже положен початок, так що літом позвемо тебе в куми, готуйся воспринять на руки нового громадянина. Так от цей новий громадянин, не явившись на Божий світ, а вже надає нам турботи, особливо своїй матері страждання. Так що іншими днями буває їй дуже погано, а тут ще й треба працювати завше до 6-ї год[ини]. Одначе вона на це не вважає, а працює, щоб було хоть трохи грошей, як з'явиться новий громадянин. Як воно не є їй трудно, як часом їй і страшно стає, що, може, вона не зможе родити, або що інче з ним скоїться, однак вона така рада, як завагітніла, що хто його знає. З таким ентузіазмом мені завше розказує, як то вона буде його годувати, виховувати й

инче, що мені радісно самому стає на душі. Й бажаєш тільки одного, щоб було благополучно. Про це поки що буде. Інтимне наше життя хороше. Наші зв'язки все більше і більше міцнішають. У О[льги] В[олодимирівни], що було наносного, вивітрюється. З'явився в неї дух релігійности, чого раніше бракувало. Словом, вона змінилась де в чому багато проти давнішого. Шкода тільки, що ти не побуваєш у нас. Побачив би своїми очима. Ти мене питаєш про фінансове міністерство. По нашим рахункам з наших доходів повинно нам залишити на літні місяці і на той случай руб[лів] з 70. Часом після Паски як не вдасться зайняти приход, то щоб було прожити літом той час, поки займу приход. Я за учебні місяці получаю по 25 р[ублів], а остатні місяці зовсім як знаєш. Якщо тобі вельми треба грошей, то я можу із цих грошей тобі дати частину. Я, може, достану в другому місці на той час, як мені буде треба. Тільки я тобі оце зразу не можу вислати. Числа 20-го я получу з волости 30 р[ублів], то я тобі готов усі вислати, а тепер, окріч кількох рублів, такої суми не маю. Та як ти після 11-го їдеш, то остав мені адресу, і я можу тобі вислати. Тільки, брате, вибач мені, що я тобі не віддаю усіх грошей. Радніший душею, та не змога. Та ще й хто його знає, чи зістанеться від наших доходів така сума, як ми міркуєм. Після Різдва заробітки О[льги] В[олодимирівни] удвоє поменшають, бо той поїде після 1-го янв[аря] держать екзам[ен] в Земледел[ьческом] уч[лище], которого вона готовила. Біографію Рішельє вона ще не писала, бо немає часу. А все ж як там не буде, а ми пильнуємо залишити таку суму на літо, щоб було за що купити кусок хліба, поки діждемо того прихода. Одначе, брате мій, оповісти мене, чи доволі буде тобі такої суми, то я тобі можу вислати. Ти мені, спасибі тобі, поміг в трудну годину, і я не хочу, щоб тобі з-за грошей була яка-небудь задержка. Я на той час, як мені треба буде, може, дістану.

О[льга] В[олодимирівна] нічого тобі не пише на «отечественном языке», [бо] голова болить; кланяється тобі.

Бувай здоров! Щастя тебе Боже!

Твої рідні Гр[ушевські].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 62–64.

№ 7

Кам'янка, 20 квітня (2 травня) 1892 р.

20 Квітня 1892 року

Коханий брате!

Я був у Києві з 17-18. Ол[ександр] Як[ович]¹⁹ казав, що ти ще не приїхав. Хоча мені дуже хотілось бачитись з тобою і поговорити. Нам живеться не дуже з смаком. Грошей нема, а прихода ще не дають. Був у митрополита. Обіщався дати, але не скажу, чи він це зробить скоро. Хоча я просив, щоб скоріше, вваживши на моє «затруднительное положение». Бо не дай Господи, як не встигну устроїтись до половини Мая, то я стану не то що в «затруднительном положении», навіть в «отчаянном». Ол[ьга] В[олодимирівна] в іюні повинна родить. В школі довше,

як до половини Мая сидіти не можна, бо піп, щоб скоріше викурити нас, думає затягти капітальну ремонтівку. Якби ще мої фінанси були хороші, то можна б на все плюнуть, та й годі. Одначе я надіюсь, що Бог не без милости, а козак не без долі, як[ось] допоможе вивернутися з цього гаспидського становища. Ол[ьга] В[олодимирівна] написала біографію Рішельє. Тільки гроші можна получить аж [у] серпні, так що я тебе щиро благаю підждати мені. Думаю, що я скоро буду знову в Києві і поговоримо.

Бувай здоров. Твій брат Гр[игорій] Гр[ушевський].

Від Ол[ьги] В[олодимирівни] привіт щирий.

Дорогой новейший братец!

Сподіваюсь, що Ви не відкажетесь бути хресним батьком нашої дитини²⁰. Хоча це не так швидко буде, але я Вас оповіщаю заздалегід[ь], щоб Ви через місяців два, як Вам змога, були готові.

Новейшая сестрица

Ол[есья] Грушевская.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 77–78.

№ 8

Ковалівка²¹, 12 (24) листопада 1892 р.

С[ело] Ковалівка, 12 Ноября 1892 року.

Дорогий брате, давно вже я до тебе писав, мені аж соромно перед тобою. Я тільки недавно вислобонився від своїх недугів. Як перебрався в Ковалівку, почав боліть зубами, зуби трохи отпустили, почали боліть очі — і так з місяць нічого не міг ні читати, ні писати. О[льзі] В[олодимирівні] довелося всю письменську псалом[ницьку] роботу вести і для дитини жити, і няньчити, так що їй тож не було вільного часу. Очі свої вилічив (доктор опреділив начало трахоми), зуба вирвав і тепер я здоров до якого[сь] часу. В Ковалівці жити нам не подобається. Псаломщикувати мені вельми не по душі. При инчих обставинах давно б кинув би. Ми міркували остаться на зиму в Ковалівці, але тепер, здається, прийдеться тікати серед зими, хоч це нам не принятно через Сержика: боємось пошкодить йому. Поки ще не було другого попа, можна [було] прожити пополам з бідною. Тепер приходить 6-та доля доходів: приміром, рубл[ів] 70 у місяць, на них треба жити. В доходні місяці, поки не було другого попа, взагалі доставалось руб[лів] 20 у міс[яць]. Так що тепер рішили перебератись і серед зими, як тільки дадуть попівське місце.

Сержик тепер доволі підріс, сидить, такий гарний та втішний, що всі, хто бачить, не налюбуються ним. Кажу, що як вздумаємо, що, може, прийдеться зимою переїзжати, стає страшно.

Як ти поживаєш, чи скоро будеш держать экзамен на магістра? Як там поживає вся братія, що нового, радісного? Мені ніхто нічого не пише, і я не знаю, що є цікавого. Поїхати самому ніяк не можна: раз — то, що грошей нема, а вдруге — О[льгу]

В[олодимирівну] з малою дитиною боязько кидать. З молодим попом²², посовітувавшись, і відкрили воск[ресні] і праздн[ичні] бесідованія, і от вже третю неділю практ[икуємо]. Спочатку почали об'яснювать молитви і правильно читать їх і співать, потім читаємо коротенькі статті релігійного характера. Оце єдина праця, котрою себе тишиш. Тільки важко страшно. Поки отслужиш літургію з требник[ом], а тут ще після літургії погребеній зо двоє, христини теж, потім вже вечерня з акаф[істом], і після вечерні, соб[ственно], важко, дуже важко, але я цього не боюсь.

О[льга] В[олодимирівна] здорова, шле тобі привіт. Перекажи Маркові, якщо він сам думає нас пристроїть, то нехай починає, ми йому будемо вельми дякувать за таку ласку. [Поштову] марку для відповіді дав наш настоятель, а не ми. Маркові було розказано в листі О[льги] В[олодимирівни].

Цілую тебе. Гр[игорій] Гр[ушевський].

Скажи адр[есу] Грицька Іван[овича]²³, бо я збираюсь йому писати.

Дорогой братец! Неужели Вы обиделись за марку? Это не я ее посылала, а здешний священник. Сын наш собирает порадовать нас зубком и потому немного прихварывает. Выдается ли с Ол[ександром] Як[овичем]? Перекажите ему від мене поклін. Не пишу, бо не маю часу. Хотілось би побачиться з Вами, та не маю спроможности. Любящая Ол[еся] Грушевская. Марку Федоровичу поклон.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 81–82 зв.

№ 9

Мордва²⁴, 1894 р.

Скажи Маркові²⁵, хай передасть через Каковського²⁶ часи. Дорогий брате, думаю, що своїм листом до громади вповні вияснив свої погляди, свою діяльність. Нехай судять, як знають²⁷. Одначе, як для мене, дуже дорога твоя думка, то я тебе вельми прохаю взяти мій лист у Каковського і напиши конклюдзію (висновок — М. К.) свою. Я тобі за [це] буду дуже дякувати. Приїду після Пасхи непременно. Напиши, чи ти нікуди не поїдеш після Пасхи. Після 26 квітня безпримінно виїду в Київ. Живеться, слава Богу, благопол[учно]. Сергій вже бігає, потроху говоре. В маї ждемо приращенія сем'ї²⁸. З весни почну пасіку заводити. Вже поробив рямочні вулики. Дуже цікаво. Поклін від Ол[ьги] Вл[адимировни]. Бувай здоров. Я перед празн[иком] писав до тебе лист, адр[есований] на Марка, але каже він, що не одібрав його.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 131. Фрагмент листа.

№ 10

Мордва, 1894 р.

Цікаво знати, чим кончились запросини тебе й Антон[овича] на профес[орську] посаду в Львові²⁹. Як твоя магістерська дисертація³⁰? Будь ласка, не забудь написати

адресу Грицька Ів[ановича], а то маєш собі, що я й досі не писав йому, що дуже не гарно. Як поживають Сергій Фед[орович]³¹, мама³², брат гімназіст³³, заміжня сестра³⁴? Улітку у нас гостювали мама Ол[ьги] Вл[адимировни], брат й сестра барішня³⁵. Весело було. Дуже радий був би, якби ти до нас на святки приїхав, це просто пустяк: стоїло б парохомом до Бужина³⁶, а далі я б за тобою виїхав. Ану надумайся. Дуже добре буде. Бувай здоров! Не забувай нас, нам приходится багато працювати...

Гр[игорій].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 132. Фрагмент листа.

№ 11

Мордва, 21 грудня 1898 р. (2 січня 1899 р.)

Дорогий брате, посылаю тобі чотири карбованці на «[Літературно-науковий] вістник»³⁷ і, будь ласка, висилай його мені по відомому тобі адресу. Остатні ж чотири карбованці я вишлю тобі в липні, тоді ми якраз отримуємо жалованьє. В цьому листу нічого тобі не пишу про своє життя, відкладаючи до другого часу, бо за шість років упертого мовчання не знаєш, як приступити до листу, що мовить, що повідать. Вчуваєш, що наче твоя душа закована в узи. Поклін від моєї половини і діток. Кланяюся твоїй дружині³⁸. Щастя тебе Боже на далекій країні.

Твій брат-узнiк Григорій.

[18]98 [р.] / 21 Д[екаб]ря].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 141. Фрагмент листа.

№ 12

Мордва, 2 (14) липня 1899 р.

2 Липня

Дорогий брате, здоров будь, як поживаєш на чужині? Давно вже я тебе бачив, та й давно з тобою говорив. Замовкли ми і мовчимо собі, й мовчимо. Неначе заріклись собі або, не дай Боже, одріклись один від другого. Що за причина такого довгого і упертого мовчання? Подумаєш і сам гадки не дасиш. Невже ще довше будемо мовчати? Ні, так не може бути. Чую, що мовчуном мені бути не під силу. До кого ж я не заговорю, як до тебе, б[рате] мій. Друзі мої і іскренні прямо мене сташа, і ближні мої отдалеча мене сташа. Я поруган, оклеветан і изгнан яко язичник и мытарь. За що, провіщо така кара для мене, Святий його знає. Обізваний я шпіоном, донощиком, гнобителем, словом, хуже невірною. Весь гурт сказав: «Повінен смерті», такий присуд мені. Позаочно осудили мене і прислали карний приговор (Руденко Іоїль³⁹ прислав), а мене перед приговором і не допросили. І от, як бачиш, брате, я осужден на моральну смерть⁴⁰. І якби я не мав моральної підтримки в сем'ї, дійсно, затягнуло б життєве болото в своє багно. Вірую, що Бог не допустить до сього і не обинюся о нем. Уповаю, що Господ[ь] дасть мені силу

достойно ходить званію, до котрого призваний, і нести хрест життя безропотно. В нашім кутку нас чотири чоловіка. Римаревський⁴¹ років два сторонився мене. Від нього я взяв, від чого мені такий присуд. Хоча не скажу, чи все мені він сказав. А бить то я доніс на весь гурт кому слідує, що через мене скоїлась біда Скочковському⁴², словом, в такому чину брехні, за котрі всі відчахнулись од мене, як від зачумленого. А ласки у них я не прошу, і тепер самостійно, без посторонньої підмоги, совіту вертишся в життєвім колесі.

В Києві давно був, після такої осоруги якось ніяково до них обертається. Слава тобі Боже, що тепер «[Літературно-науковий] вістник» є, в котрому черпаєш дух животворящ[ий]. До тебе я давно збирався обернутися, та дядя о. Ігнатій⁴³ казав, що для тебе небезпечно, як багато з України листів іде, і так час ішов, а я все мовчав⁴⁴. І от рішив я до тебе заговорить. Запевняюсь, що ти відгукне[ш]ся до мене. Все таки ти мене хоть трохи знаєш: чи згідний я на такі вчинки, в котрих мене винуватять і за котрі мене карають? Хоча ти із листа мого до Громади [18]94-го року подумав, що вихожу із Громади і писав мені «вернись», але я ніколи й [не] думав одрікатися. Як що-небудь і було не до сподоби Громаді в листу [18]94 р[оку], то це виникло тутешнім становищем, і хоча я впав в той час в різномисліє, то все-таки Громаді нужно бути толерантній. О всім нашій Громаді в різних питаннях не личить сектан[т]ський дух нетерпимості. Тепер я, яко ізгнанник, не знаю, як хто у Громаді поживає, що роблять, що думають, словом, не знаю і духов[н]ого життя зо всіми його інтересами. Для мене тепер [це означає] лишити спроможності спільно працювати, а теж черпати опит із загальних здобутків Громади. Певне, зізд з неба не знімав би, а все-таки терпеливо, неліностно робив би ту маленьку мурав'їну роботу, котра теж має вартість для всієї сем'ї. Словом, мені нема можности споминати батька нашого в сім'ї вільній, хоча невеликій. А я теж є ζῶων πολιτικόν⁴⁵ і жить без Громади тяжко, а при українській ще індивідуальності — шкодливо.

Яково ти поживаєш? Багато б хотілося з тобою поговорить, побачить тебе. За шість год багато вже втекло води. Працюємо ми на рідному становищі, котре наклада свій знак. Правда, тобі долею означено краще становище, працюєш ти в місті культурнім, а я ж яко чорнороб[о]чий⁴⁶, більш копаєшся в роботі маркій. Завше поривайся на саму високість свого служенія, потім volens nolens (волею-неволею. — М. К.) спускайся в саме багно життя. Умудрайся як знаєш, зберегаючи простоту серця, завше стережись не замаратися. Певне побачиться нам трудно. За границю мені поїхати теж не доведеться. В нашому царстві⁴⁷ ти теж, мабуть, не буваєш. Значить, прийдеться тільки гадками жить. Чув я, що ти вже жонатий. Кланийся від мене своїй дружині, хоча я не маю чести її знати і запевняю себе, що ти мені пришлеш карточку своєї дорогої сім'ї. Побачу теперішній твій образ з сім'єю, хоч рукотворенний. Трохи з мого боку буде неделікатно, але вибач: до якої форми віросповідання належить твоя дружина? Бо в Львові, здається, всі греко-католики, східного сповідання, кажуть, тільки не завшні (не місцеві. — М. К.) жителі. Невже та церков, в якій ти старостуєш, має <...> будівлю. В російських часописях кажуть, що греко-католики ставлять великі препони восточному сповіданню. Із «[Літературно-наукового] вістника» трохи видно, що греко-уніятське

духовенство таки порядком переконалось фанатизмом. Добре його вишколили папісти. Аж смішно і сумно, як воно напало на той невинніший «[Літературно-науковий] вістник». Вже у нас далеко толерантніше духовенство. Чого тільки в часописах російських не пишуть, як не лають, але у нас не клопочуться так. Одначе синове Лойоли здорово перевернули українську натуру⁴⁸. Вибач, будь ласка, що я втомляю твоє мислення, звичайно, провінціал не знає чести. Дуже хочеться багато про дещо тебе розпитати, та без дозволу твого боюсь. Мені здається, що в тебе лишнього часу, певне, бракує. Пригадую, як ти в «Записках [Наукового товариства] ім[ени] Шев[ченка]» натякуєш, що важко для чоловіка, як на нього всю роботу звалить. Не пригадаю тільки, здається, дядя о. Ігнатій говорив, що тобі важко лекції читати, бо галицькі студенти — народ не дуже розвитий. Чи близько твій хутір од грониці⁴⁹, як ти канікулами хазяйнуєш? Цікаво б знати. Я теж займаюсь різними отраслями хазяйства, а найбільше спеціалізуюсь в пчеловодстві. Хотілось би мені прислати твоїй сім'ї нашого українського меду, та тільки не знаю, як це зробити, [чи] не буде ніякого препону на грониці. Де твій тепер брат: в університеті чи вже скінчив його? Як тепер поживає Сергій Фед[орович] і твоя мама, а сестриця, що за воєнним? Дуже цікаво б знати. А Григорій Ів[анович] до тебе пише, чи жив ще він, де він тепер обертається, в якому місці? Чогось то його в літературі не видно. Розледачився, певне. Будь ласка, не забудь мені адрес написати.

Я вже тепер починаю потроху обживатися. А то зразу так мене спіймали меркантильні питання, що я годів чотири вертівся, як та білка, поки начав виплутуватися. І от, слава Богу, недалеко час, коли я стану твердо на ноги. Маю трьох синів: Сергій, Лев, Василь і ще ждється незабаром приращення іще одного пагонця на нашому дереві — груші⁵⁰. Хлопці ростуть, і вже недалеко уврем'я взяти їх до школи. Старший вже читає і пише, Лев тільки читає. Я з своєю матушкою міркуємо вчити своїх хлопців до 14 року дома, тільки возить щорічно на екзамени. І задля цього ми випишуємо «Семейный университет», і на старість я знову підучую лекції, щоб пригодились, як прийдеться дітей вчити. Діти, слава Богу, тепер здорові, тільки у нас вони чогось худенькі. Я ж по виду такий, як пам'ятаєш, тільки з четверть прибав в товщину і маленький місяць (лисіна — М. К.) на голові. І тепер парюсь в власному сокові коло майстерії. За шість год я виучив столярство, слюсарство, ковальство, бляхарство і щоденно тепер коло роботи. Тепер роблю сівалку і вже кінчаю до сезону. Міркую устроїти школу майстерства. Три школи устроїв в приході (в 4 тисячі), а тепер думаю обертатися до міністра землед[елія] за субсидією задля відкриття ремесленного класу при центральній школі, в котрій можна було б робити плуги, сівалки, віялки, сортіровки кустарного производства, бо на них ход є, а фабрика дуже дорого продає.

Матушка моя⁵¹ худенька, як ти й пам'ятаєш, не поправляється дужче. Брат мій⁵² в прошлому році оженився і з жінкою устроївся хороше. Вмісті вчителюють, так що з матерьяльного боку забезпечені.

Тепер я хочу тобі трохи довжку віддати⁵³. Вибач, будь ласка, брате, що так довго тобі не слав гроші. Не подумай, Бога ради, що, може, я робив з злим умислом. Одно слово, зразу, як поступив на приход, запутався, і от тепер з жидами розквитався⁵⁴, слава Богу. Це тільки остаються довгі родинні. Посилаю тобі сорок п'ять

руб[лів], з котрих візьмеш 4 р[ублі] на «[Літературно-науковий] вістник», останні гроші пришлю, як продам пшеницю в осені. <...>. Будь ласка, не забудь написати мені, чи прислав коли-неб[удь] Марко Фед[орович] від мого імені на «благотворительные цели» в Галичині⁵⁵ 5 карб[ованців]? Цікавлюсь дуже. В кінці всього прошу ще тебе, будь ласка, пришли нам карточку своєї дорогої сім'ї. Як матушка моя прийме другий образ, знімимось гуртом, то і я пришлю для Вас. Бувай здоров, щастя тебе Боже на чужині. Кланяюсь твоїй дружині. Моя матушка теж тобі кланяється і бажає тобі всього найкращого. О. Римаревський теж тебе вітає. Цікаво б знати, скільки примірників має «[Літературно-науковий] вістник»; ми міркуємо розшукувати своїх людей і совітувати виписувати.

Бувай здоров. Твій брат Григорій.

[Р. S.] Вмісто сорока п'яти карб[ованців] шлемо п'ятдесят, по російським законам звонкою монетою двадцять руб[лів] в бумажному пакеті слати не можна. Защищаеш п'ять карб[ованців] на довг.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 144–149 зв.

№ 13

Кримки⁵⁶, 4 (17) квітня 1902 р.

4 квітня

Дорогий брате, як тебе Господь милує? Як живеш, поживаєш? Давно, давно, як я до тебе обзивався. Аж соромно, як здумаєш і сам собі зауважити не можеш. А вже багато й дечого перекинулось в моєму житті. Постарів, полисів, й діти вже геть як піднялись. Старшого Сергія вже почав учити (в першій класі Златопольської гімназії⁵⁷). Маю вже одну дочку і гурточком четверо дітей, котрих треба доводити до дотепу. Бач, забув сказати, що я тепер на другому приході. Хоча приход не дуже кращий від першого, але недалеко від Златополя й Капітанівки⁵⁸ (Кримки).

Слава Богу, трохи обжився, але ще не вповні. Ольга Влад[имировна] така худа, як пом'ятаєш, тільки вже почала сидіти (сивіти. — М. К.) (вельми клопотлива). Одначе, будь ласка, ще раз тебе прошу: вибач мені цю мою мовчазність. Вже й не буду писати про причини, винуватий, «достойний наказанія». Будь ласка, відповідь мені про себе, про свою сім'ю і, як би <...>, перешли карточку своєї сем'ї, буду дуже радий.

Вибач, що пишу короткий лист. Якраз ці сторінки пишу [у] Григорія Ів[ановича], приїхавши за Сергієм⁵⁹, і вельми спішу додому.

Та ще мені не забудь написати, чи не можна як-небудь виписувати «[Літературно-наукового] вістника». Поклін і привіт твоїй сім'ї.

Бувай здоров, щастя тебе Боже. Твій брат Григорій.

Адр[ес]: Ст[анция] Фундуклеевка⁶⁰ Ю[го]-З[ападной] ж[елезной] д[ороги], в с. Кримки. 4 квітня.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 187–187 зв.

Кримки, 19 липня (1 серпня) 1909 р.⁶¹

Кримки 19 липня

Дорогий брате Михайле!

Оце після довгого мовчання зібрався до тебе обізнатися. За такий довгий час багато дечого перемінилось в моєму житті, але про це тобі нічого не буду писати. Побачимось, тоді побалакаємо про все. Я тепер надіюсь, що, може, будемо частенько бачитися. Бач, у мене тепер старший син Сергій скінчив Златопольську гімназію⁶² і поступає в Київськ[ий] університет. Мені це радісно і цим перед тобою хвалюсь. Але річ не [в] цьому. Син мій Сергій має змалку великий хист до історії, і в гімназії всі учителі вважали його за історика, «подающего большие надежды». Діректор історик⁶³ ним, було, не нахвалиться і праці його на історичні теми в своїх рецензіях вельми хвалив. Привезу тобі показати ці праці. Звичайно, як він скінчив гімназію з золотою медалью, то всі совітують поступати в політехніки, кажуть, не стоїть запаковувати медаль десь на історичному факультеті на скромній кар'єрі історика. Він, не вважаючи на все, поступає на історичний факультет. От тепер я до тебе обертаюсь за порадою. Знаючи кебету свого сина, я дуже хочу, щоб він пішов по твоїй дорозі, щоб він продовжував твоє діло. Задля цього я дуже тебе благаю, щоб ти познайомив [Сергія] з людьми, котрі б вели його по цій стежці, і щоб ти сам хоч назірці наглядав за ним, як це тобі можна. Сам я тепер не маю сили вести його в такому напрямку за браком зна[н]я. Як би то було добре, щоб з нашої хвамилії не переводились історіки. Що з Сергія може бути історик, це я говорю не од себе, а з людських слів (дірктора Лятошинського, котрий в науці вважається за звісного історіка). Хлопець ще він молодий (17 років), і якби люде добрі направили [його] на добру стежку, повік [я] дякував би їм⁶⁴. Тепер ще з другою справою обертаюсь до тебе. Знаєш, що, окрім Сергія, в мене ще вчить[ся] в гімназії два сина, а кошти в мене малі і мені дуже скрутно. Може, ти попротегірував би, щоб як-небудь йому видали стіпендію⁶⁵, або, може, посовітував би йому у кого-небудь урок. Хлопець у мене він поки ще не балований і діло своє добре сповняв би, якби де[сь] трапився добрий урок. Напиши мені, як можна з тобою побачитися. Я в Київ поїду перед Семеном⁶⁶ за день. Адр[ес] мій: Ставидла⁶⁷ Киев[ской] губ[ернии] с. Кримки.

Бувай здоровий. Твій брат Григорій Грушев[ський].

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 156–157 зв.

Примітки

- ¹ Кам'янка — містечко Чигиринського пов. Київської губ. Донедавна м. Кам'янка було районним центром, тепер у складі Черкаського р-ну Черкаської обл. По закінченні 25 вересня 1890 р. Київської духовної семінарії Г. М. Грушевський мешкав і вчителював у церковно-парафіяльній школі в Кам'янці. Туди у вересні 1891 р. він привіз свою дружину Ольгу Володимирівну, там 24 червня 1892 р. народився їхній первісток Сергій. Незабаром молода родина залишила Кам'янку, оскільки 23 червня того ж року Григорій Миколайович отримав посаду псаломника в с. Ковалівці Васильківського пов.
- ² Про цей лист Г. М. Грушевського знаходимо запис у щоденнику Михайла Грушевського від 10 квітня 1891 р.: «Одібрав ще листи од Марка й Грицька Г[рушевських], перший бодрий, а другий в меланхолії» (цит. за: М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підг. до вид., передн. сл., упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка. К., 1997. С. 105.
- ³ По закінченні Київської духовної семінарії з 25 вересня 1890 р. до 23 червня 1892 р. Григорій Миколайович Грушевський «проходив должность учителя при школе», створений ще 1860 р. при дерев'яній Покровській церкві. З клірової відомості 1891 р. довідуємось, що «школьный дом [был] устроенный на церковно-усадебной земле в 1885 году на средства прихожан с пособием от церкви [и] помещика Николая Давыдова» (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4011. Арк. 38). На той час у школі навчалось 68 хлопчиків і 6 дівчаток. Там же зазначалося, що церковний «хор певчих состоит из учеников церковно-приходской школы под управлением учителя этой школы Григория Николаева Грушевского, окончившего курс в Киевской духовной семинарии» (там само).
- ⁴ Радзимовський Василь Васильович — священник кам'янської Покровської церкви, народився 1838 р. в с. Антонівці сусіднього Звенигородського пов., 1861 р. закінчив Київську духовну семінарію, а з 1875 р. служив на даній парафії. З дружиною Єлизаветою Амвросіївною (дів. прізви. Бінецька) мав синів Валеріана (служив у Києві мировим суддею) та Віктора (священник с. Ходорів Канівського пов.). (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3841. Арк. 242 зв.).
- ⁵ Грушевський Марко Федорович (1865–1938) — священник, єпископ УАПЦ (з 1922 р.), етнограф, дослідник чигиринської старовини. Григорію Миколайовичу доводився чотириюрідним братом. Уродженець с. Худоліївки Чигиринського пов. Київської губ. У 1883–1889 рр. навчався в Київській духовній семінарії. Був одним із засновників патріотично настроєної української Семінарської громади, де, найімовірніше, і познайомилися Грицько й Марко Грушевські. Зв'язки поміж собою зберегли на все життя. У 1889–1893 і 1894–1897 рр. вчителював і служив псаломником у Чигиринському і Черкаському пов. У 1893–1894 — псаломник у київській Андріївській церкві. Збираючи відомості з церковних документів, став першим дослідником історії роду Грушевських. 3.08.1897 висвячений на священника до Михайлівської церкви с. Суботова Чигиринського пов. За роки праці на Чигиринщині, головнo в Суботові, Марко Грушевський зібрав серед селян багато матеріалів з історії, фольклористики та етнографії краю. За звинувачуваннями в українофільській діяльності й підбурюванні селян проти царської влади був 1910 р. переведений до м-ка Таганчі Канівського пов. Літом 1918 р. з родиною переїхав до Києва, став членом Всеукраїнської Православної Церковної Ради, активним учасником руху за автокефалію православної церкви в Україні. У 1922–1930 рр. — єпископ УАПЦ. Під тиском репресивних органів був змушений зректися сану. Розстріляний 2.09.1938. У 2012 р. нащадки і науковці ІММГ встановили присвячену Маркові Грушевському пам'ятну табличку на одній із сосон у Биківнянському лісі. Див. дет.: Кучеренко М. «Не тут і не в сі часи» (Марко Федорович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського. К., 2006. С. 124–194, 298; Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: 36. наук. пр. К., 2016.
- ⁶ Автор має на увазі Шевченківські дні, пов'язані з датами народження та смерті Тараса Шевченка, відповідно 25 і 26 лютого (8 і 9 березня за новим стилем), традиція святкування яких на той час утверджувалася в Україні.
- ⁷ «Зоря» — літературно-науковий і громадсько-культурний часопис-двотижневик, що виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові. Відстоював погляди передових громадсько-культурних сил укра-

інства як у підавстрійських Галичині й Буковині, так і в підросійській Наддніпрянській Україні: права українців на вільний розвиток їхньої мови і культури, пропагував ідеї єдності українського народу, розділеного кордонами Австро-Угорщини та Росії, художні надбання, наукові здобутки інших народів. З 1898 замість «Зорі» почав виходити у Львові заснований Михайлом Грушевським щомісячний «Літературно-науковий вістник».

- ⁸ «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору» — коронний край, утворений на землях Королівства Русі (Галицько-Волинського князівства), складова частина Австрійської імперії в 1772–1918 рр. Об'єднував українські етнічні землі (історичну Галичину), які почали називати Східною Галичиною, та польські етнічні землі Малопольщі (Західна Галичина).
- ⁹ «Киевлянин» — приватна газета російською мовою, що виходила в Києві з 1864 по 1919 рр. та еволюціонувала від помірно-ліберального до консервативно-монархічного спрямування. Була однією з найвпливовіших у Правобережній Україні (Південно-Західному краї).
- ¹⁰ «Нова ера» в українсько-польських відносинах була проголошена в Галичині на поч. 1890-х рр. у відповідь на піднесення українського визвольного руху. Передбачала розширення прав українців, зокрема відкриття у Львівському університеті кафедри історії України та реорганізацію Літературно-наукового товариства ім. Т. Шевченка в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) з тим, щоб у перспективі здобути титул Української Академії наук.
- ¹¹ Скочковський Лука Полікарпович (1863–1913) — товариш Грицька Грушевського по Семінарській громаді. Народився в с. Карапишах (тепер Миронівського р-ну Київської обл.) в родині вчителя (пізніше — псаломника). Закінчив Богуславське духовне училище (1882) і Київську духовну семінарію (1888). Вчителював у Білій Церкві (1888–1889), служив у Києві псаломником у церкві Йоана Златоуста (1889–1891) на Галицькій пл. та в Йорданській Миколаївській церкві на Подолі (1891–1895). За спогадом Михайла Грушевського, «се був укінчений семінарист — людина маломовна, непоказна на перший погляд, але серйозна, глибока натура, гірко обділена життем: він був, очевидно, хорий, раптово упавав йому зір; якась невсипуща гризота таїлась в нім. Але при тім відчувалась у нім велика моральна сила, настановленне на правду життя. Він мав великий вплив між семінаристами». Помешкання Луки Полікарповича, прозване громадівцями «Ельдорадо», стало їхнім важливим осередком. Як найактивніший діяч семінарської громади, Лука Скочковський був звільнений з заборорою служити на Київщині. Вчителював під Сімферополем (1895–1896), а з 1896 — служив священником у Бердянському та Мелітопольському повітах. За свідченням Михайла Грушевського, дружиною Луки Полікарповича стала київська санітарка Юлія Генрихівна Карчевська. (Докл. див.: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 1715. Арк. 29 зв.; *Грушевський М. Споми́ни // Український історик*. 2002. № 1–4. С. 141–142; *Єфремов С. Про дні минулі / Підгот. тексту та комент. В. Плачинди // Молода нація*. 2003. № 1. С. 165; *Кіраль С. Лука Скочковський — забута постать українського національного відродження // Сучасний погляд на літературу*: 36. наук. пр. Національного пед. ун-ту. К., 2007. Вип. 11).
- ¹² Олесею Григорій Грушевський називав свою молоду дружину Ольгу Володимирівну (уродж. Ранцову).
- ¹³ Даний автограф Ольги Володимирівни Грушевської (дів. прізви. Ранцова) було долучено окремим аркушем (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 57–57 зв.) до листа її чоловіка Грушевського Григорія Миколайовича. Обидва листи були відправлені в одному конверті і вважаються одним документом.
- ¹⁴ Арман-Жан дю Плессі де Рішельє (1585–1642) — французький герцог, кардинал Римсько-католицької церкви, видатний державний діяч.
- ¹⁵ Відомо, що мати Ольги Володимирівни — Анна Іванівна (Флора Йоганна Анна) Ранцова приїхала до Києва з Петербурга на вінчання дочки, а потім разом з молодим подружжям якийсь недовгий час перебувала в Кам'янці.
- ¹⁶ Кониський Олександр Якович (1836–1900) — український письменник, публіцист, педагог, громадський діяч. Був одним з засновників 1873 р. Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Льво-

ві (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка, НТШ). Мав великий вплив на патріотичну молодь, у т. ч. на Михайла Грушевського, якому доручив очолити нелегальну громаду при Київській духовній семінарії. Учасниками Громади були, зокрема, Григорій Миколайович Грушевський, а також згадані далі в листах його родичі Григорій Іванович і Марко Федорович Грушевські.

¹⁷ В оригіналі написано «новейший».

¹⁸ Йдеться про святого Михайла — «небесного патрона» Михайла Грушевського, святкування якого відбувалось 8 (за нов. ст. — 21) листопада.

¹⁹ Олександр Якович Кониський.

²⁰ Тією дитиною став Сергій — первісток Григорія та Ольги Грушевських, який народився 24 червня 1892 р. (ст. ст.) в м-ку Кам'янці Чигиринського пов. на Київщині.

²¹ Ковалівка — село Васильківського пов. Київської губ. (донедавна належало до Фастівського, а тепер — до Білоцерківського р-ну Київської обл.). За документами, в Ковалівці Г. М. Грушевський був на посаді псаломника церкви Різдва Богородиці з 23 червня 1892 р. до 21 березня 1893 р. (ст. ст.). Перший його запис у ковалівській метричній книзі датується 8 липня 1892 р. (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 4066. Арк. 89 зв.).

²² Обійнявши 23 червня 1892 р. у ковалівській церкві Різдва Богородиці посаду псаломника, Григорій Грушевський застав там двох священників: 52-річного Прокопія Гавриловича Левитського і 25-річного Павла Трохимовича Кедреновського — священничого сина, який по закінченні Київської духовної семінарії (1889 р.) вчителював у селах Черкаського пов.: Надточаївці, Дробишівці (з 1890 р.) і Лузанівці (з 1891 р.). У вересні 1892 р. був рукопокладений на священника до с. Ковалівки Васильківського пов. (поряд з Прокопієм Левитським). У 1893 р. залишився єдиним священником на парафії (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 372. Арк. 132 зв.; Оп. 1009. Спр. 1006. Арк. 2 зв.).

²³ Грушевський Григорій Іванович (1865–1933) — педагог, письменник і фольклорист, з яким Григорія Миколайовича пов'язували як спорідненість (троюрідні брати), так і навчання в Київській духовній семінарії (1885–1889) та участь у Семінарській громаді. По закінченні 4-х класів семінарії вчителював у селах Нова Гребля (1889–1892), Стремигородок (1892–1897) і м-ку Златопіль (1897– бл. 1922). Підтримував зв'язки з Григорієм Миколайовичем, діти якого навчались у Златопільській гімназії. На прохання М. В. Лисенка збирав народні пісні. Автор віршів, оповідань, драм. Підтримував особливо тісні відносини з Михайлом Грушевським, який згодом тепло згадував Григорія Івановича. Див. дет.: *Грушевський М.* Спомини // Український історик. 2002. Ч. 1–4. С. 139–140; *Кучеренко М.* «І будеш вірити мені у сій святій правді» (Григорій Іванович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 195–206, 289.

²⁴ Мордва — село Чигиринського пов. Київської губ. (донедавна належало до Чигиринського, а тепер — до Черкаського р-ну Черкаської обл.). У 1946 р. перейменоване на Красносілля. До Успенської церкви с. Мордві Григорій Грушевський був рукопокладений на священника 21 березня 1893 р. Прослуживши там 6 років, він 25 липня 1899 р. по «прошенію» був переміщений до с. Кримок. Хоч Григорій Грушевський, датуючи лист 2 липня, не вказав року його написання, точному датуванню допомагає згадка Григорія Миколайовича про склад його родини: «Маю трьох синів: Сергій, Лев, Василь і ще ждється незабаром приращеніє іще одного пагонця на нашому дереві — груші». Оскільки тим «іще одним пагонцем» стане його найменша дитина — дочка Ірина (народиться 11 вересня 1899 р. у с. Кримах), стає зрозуміло, що лист було написано 2 липня 1899 р.

²⁵ Йдеться про Грушевського Марка Федоровича.

²⁶ Ймовірно, йдеться про Георгія Івановича Каковського (прибл. 1867 – ?), який 1889 р. одночасно з Марком Грушевським закінчив Київську духовну семінарію, а отже, мав добре знати як Марка, так і Грицька Грушевських. По закінченні семінарії вчителював у селах Сніжному Сквирського пов. та Леонівка Київського пов., а з 1891 р. перебував на службі псаломника і вчителя у с. Мордві Чигиринського пов. У мордвянській кліровій відомості записаний як син причетника. Оскільки

на 1893–1894 рр. Марко Грушевський служив псаломником у київській Андріївській церкві, він мав змогу зустрічатися з Каковським під час приїздів останнього до Києва. Варто також припустити, що Георгій Каковський і згаданий Михайлом Грушевським у «Споминах» Грицько Каховський (один з учасників Семінарської громади й автор статей у львівській «Правді») є однією особою. Священничий рід Каковських був досить відомим на Київщині. Наприклад, священник с. Вільшаної Тарашанського пов. Федір Іванович Каковський мав 12 дітей, з яких сини Іван, Павло, Андрій, Микита й Хома були священниками. Згаданий у даному листі Каковський міг бути нащадком одного з них. Докл. див.: ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3834. Арк. 50 зв.; *Грушевський М. Спомини* // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 142.

- ²⁷ Учасники нелегальної Семінарської громади звинувачували Г. М. Грушевського у відході від громадівських принципів патріотичного народництва.
- ²⁸ 16 травня 1894 р. (ст. ст.) у родині Григорія та Ольги Грушевських з'явився син Лев (1894 – не ран. 1943). Згадка про цю ще не народжену дитину дозволяє датувати даний фрагмент листа 1894 р.
- ²⁹ Наслідком пролошеної на поч. 1890-х років в Австро-Угорщині «нової ери» в українсько-польському співіснуванні ставало розширення прав українців Галичини. Зокрема, з'явилась можливість відкрити у Львівському університеті кафедру всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи, яка була першою спеціалізованою кафедрою історії України. У 1892 р. Літературно-наукове товариство ім. Шевченка було реорганізоване в НТШ з тим, щоб у перспективі здобути титул Академії наук. Ставка робилася на «підавстрійську» Галичину, бо про здійснення таких планів у «підросійському» Києві не могло бути й мови. Потрібен був активний вчений-організатор, який би згуртував і спрямовував наукову громадськість Галичини і Наддніпрянщини. У Галичині розраховували на приїзд В. Антоновича. Проте він, пославшись на похилий вік і стан здоров'я, запропонував замість себе М. Грушевського, який був дійсним членом НТШ з 1893 р. У грудні 1893 у Києві побував О. Барвінський. Він мав розмову з обома істориками, і, за його словами, В. Антонович, представляючи молодого Михайла, сказав: «Поручаю вам мого найкращого учня, котрий відповість усяким вимогам». 11 квітня 1894 р., не чекаючи захисту дисертації, у Відні австрійський імператор затвердив М. Грушевського на посаду професора Львівського університету. То був результат довгих перемовин киян В. Антоновича, О. Кониського і львів'янина О. Барвінського з австрійсько-польською адміністрацією. Для Михайла Грушевського розпочинався двадцятирічний період (1894–1914) напруженої та плідної наукової, організаційної і громадської праці у Львові.
- ³⁰ Свій близький переїзд на роботу до Львова Михайло Грушевський пов'язував з захистом магістерської дисертації, роботу над якою він розпочав ще 1891 р. За порадою його наукового керівника В. Антоновича, темою дисертації стала праця «Барське староство. Історичні нариси». Через нестачу доступних джерел молодому вченому довелося розшукувати й опрацьовувати багато маловідомих документів, розпорошених по численних архівах Російської імперії. Ця праця ознаменувала наукову зрілість молодого вченого, вона й на сьогодні залишається найкращим ґрунтовним історичним дослідженням з історії Поділля. Захист дисертації відбувся 22 травня 1894 р. в Університеті Св. Володимира; професори факультету одногolosно присудили Грушевському вчений ступінь магістра російської історії.
- ³¹ Григорій мав на увазі Михайлового батька — Грушевського Сергія Федоровича (1830–1901) — відомого освітянина, який з 1870 р. у Ставропольській губ., і з 1878 р. у Терській обл. (центр — м. Владикавказ) три десятиріччя очолював освітню сферу, ввійшовши в історію як фундатор народної освіти на Північному Кавказі. Ніколи не втрачав зв'язку з рідними в Україні, намагався хоч раз на кілька років приїхати з родиною на Київщину. Про пряме особисте знайомство Сергія Федоровича з Григорієм на сьогодні відомостей нема. Найімовірніше, вони знали один про одного через Михайла Грушевського. (Див. дет.: *Кучеренко М. «Ділу сьому посвятив він всею душею» (Сергій Федорович Грушевський)* // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)*. К., 2006. С. 74–123, 308).
- ³² Мати Михайла Грушевського — Глафіра Захарівна (в дівочтві Оппокова; 1847–1918). Уродженка с. Сестринівки Бердичівського пов. на Київщині, вона з 1870 р. мешкала з родиною у Ставрополі, а

в 1878–1905 рр. — у Владикавказі. З 1905 р. у Києві. Зі своїм чоловіком Сергієм Грушевським мала сімох дітей, з яких четверо померли в дитинстві, лишилися троє: Михайло, Ганна та Олександр. (Див. дет.: *Панькова С.* «Я дуже багато одідичив від матері (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська)) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 408–423, 568–569).

³³ Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942 (?)) — молодший брат Михайла. Протягом 1888–1895 рр. навчався у Владикавказькій класичній гімназії, а по її закінченні — на історико-філологічному ф-ті Університету Св. Володимира (Київ). Ввійшов у науку як історик, архівіст, літературознавець. (Див. дет.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 300–301).

³⁴ Сестрою Михайла та Олександра Грушевських була Ганна (в родині звалась Галею) Сергіївна (1869–1943). Мала з Михайлом тісний духовний зв'язок. Закінчила Владикавказьку жіночу гімназію (1887). У 1891 р. стала дружиною офіцера Віктора Ілліча Шамраєва (1862–1922), з яким мала дітей Ольгу та Сергія. У 1905 р. через фактичний розпад шлюбу переїхала з дітьми та матір'ю до Києва, де мешкала решту життя. (Див. дет.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 274–275).

³⁵ Про матір Ольги Володимирівни відомостей збереглося небагато. Знаємо, що вона була дочкою мітавського міщанина і звалась Флора Йоганна Анна (Анна Іванівна) Войновська. Щодо братів і сестер Ольги Володимирівни в різних джерелах спостерігаємо деяку неузгодженість. Називаються імена Василь, Ольга, Марія, Володимир, Лев, Глафіра (остання під найбільшим сумнівом). З них більше відомостей є про Василя. Але достеменно з'ясувати, хто саме з дітей супроводжував Анну Іванівну в поїзді до Грушевських на Чигиринщину наразі неможливо.

³⁶ Бужин — старовинне містечко, а пізніше село з річковою пристанню на березі Дніпра в Чигиринському пов. Київської губ. Згодом належало до Чигиринського р-ну Черкаської обл. У 1959 р. було затоплене водами Кременчуцького водосховища, а мешканці — переселені до розташованого неподалік нового с. Тінки.

³⁷ «Літературно-науковий вістник» («ЛНВ»; за сучасним правописом — «Вісник») — перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, що виходив як продовження журналу «Зоря» з 1898 року по 1932 р. Заснований з ініціативи Михайла Грушевського, довго виходив під його редакцією. Видавався часопис Науковим товариством імені Тараса Шевченка. У журналі друкувалися найкращі українські письменники та вчені, західноєвропейські автори (в українському перекладі). Тривалий час був заборонений у Російській імперії. Протягом 1907–1914 рр. часопис виходив у 2-х виданнях — київському та львівському. Наприкінці 1907 р. кількість передплатників журналу в Російській імперії перевищила кількість передплатників-галичан. Редколегія журналу виступала за єдину мовну концепцію, спільну літературну мову для репрезентації національної єдності всіх українців, що мала подолати домінування регіональних діалектологічних відмінностей. Згодом видання ЛНВ кілька разів поновлювалося.

³⁸ 1896 р. у Львові Михайло Грушевський одружився з Вояковською Марією Сильвестрівною (1868–1948) — вчителькою, перекладачкою та українською громадською діячкою, яка стала йому вірною подругою на все подальше життя. Подружжя мало доньку Катерину (1900 – не ран. 1941).

³⁹ Руденко Іоїль — один із членів київської Семінарської громади.

⁴⁰ Про причини конфлікту, що стався між Григорієм Грушевським і радикально настроєною рештою членів Семінарської громади, дізнаємося зі спогадів громадівців (головно М. Грушевського та О. Лотоцького). Всі вони звинувачували Грицька у відході від проголошуваних громадівцями патріотичних і демократичних принципів, вважаючи головною тому причиною вплив на нього дружини — Ольги Володимирівни. У листах до Михайла Грушевського Григорій Миколайович намагається обґрунтувати свій погляд, показуючи, що з появою власної родини на перше місце для нього виступає турбота і відповідальність за неї. Проте, як бачимо з даного листа, реакція недавніх товаришів-громадівців на його відступництво все ж була для нього неприємною і дошкульною. Також непокоїло те, що замовк і Михайло Грушевський — Грицьків родич та автори-

- тетний наставник. З подальшого життя Григорія Миколайовича можна зробити висновок, що у внутрішній боротьбі між матеріально-родинним прагматизмом (він це називав «меркантильними питаннями») і громадянською активністю поступово перемагатиме громадянська активність.
- ⁴¹ Найімовірніше, мався на увазі Римаревський Іларіон Георгійович, який разом з Григорієм Миколайовичем 1890 р. закінчив Київську духовну семінарію, у 1890–1895 рр. був на посадах вчителя і псаломника в м-ку Коростишів Радомишльського пов., а 1895 р. був «рукоположен во священника к церкви села Войтова» Чигиринського пов. (згодом с. Вітове Черкаського р-ну Черкаської обл.). На 1898 р. був у віці 29 років, був одружений і мав двох маленьких дочок (ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3840. Арк. 41 зв.).
- ⁴² Очевидно, що Лука Скочковський, який більше від інших громадівців був вражений романтичним захопленням Ольгою Ранцовою, тяжко переживав її вибір на користь Грицька Грушевського. Зокрема, О. Лотоцький вважав, що «передчасна його смерть в головній мірі зв'язана з сею його душевною раною» (Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава, 1932. С. 69).
- ⁴³ Грушевський Ігнатій (Гнат) Федорович (1839–1905) — рідний дядько Михайла і двоюрідний — Григорія Грушевських. Закінчивши 1863 р. Київську духовну семінарію, вчителював у Києво-Питисько-Миколаївському училищі, з 1865 р. служив священником у містечку Макарові Київського пов., а з 1866 — у с. Капітанівці Чигиринського пов. Виростив шістьох синів. Оскільки з 1899 р. Григорій Грушевський служив священником у розташованому поруч з Капітанівкою с. Кримках, він мав можливість багато спілкуватися з дядьком Гнатом. Десь наприкінці 1904 — на поч. 1905 рр. Гнат Федорович через хворобу увільнився від священничої служби й переїхав до Києва (ймовірно, до якогось із синів), де невдовзі й помер. Похований на Байковому кладовищі (могила не виявлена). (Див. дет.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 295–296).
- ⁴⁴ Очевидно, що набагато небезпечнішими були для підданих Російської імперії листи з Австро-Угорщини від «українофіла» Михайла Грушевського. Можливо, ця обставина також була причиною мовчання Григорія Миколайовича.
- ⁴⁵ ζῷον πολιτικόν (Zoon politikon) з давньогрецької мови можна перекласти як «соціальна тварина», «громадська істота». За Платоном та Арістотелем — «людина як громадянин».
- ⁴⁶ Далі йдуть перекреслені автором листа два слова «маєш діло», які ми пропускаємо.
- ⁴⁷ Григорій Грушевський мав на увазі Російську імперію. Михайло Грушевський на 1894–1914 рр. мешкав і працював у Львові (Австро-Угорська імперія).
- ⁴⁸ Можливо, треба читати «синки Лойоли здорово перевернули українську натуру».
- ⁴⁹ Йдеться про дачу Михайла Грушевського у с. Криворівні (тепер Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) в мальовничій місцевості у Карпатах.
- ⁵⁰ 11 вересня 1899 р. (ст. ст.) в родині народилась донька Ірина Григорівна Грушевська (в зам. Кутепова, Штенцель (1899–1989 (?)). (Докладніше див.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 272).
- ⁵¹ Григорій Миколайович має на увазі свою дружину Грушевську (дів. прізви. Ранцова) Ольгу Володимирівну.
- ⁵² То мав бути Грушевський Дмитро Миколайович (1868 – не ран. 1937), який народився і вирослав у с. Шабельниках Чигиринського пов., а по закінченні Новобузької вчительської семінарії (не пізн. 1890 р.) вчителював у с. Себиному та с. Олександрівці Херсонської губ. Згодом повернувся до Шабельників, де також учителював. Разом з Михайлом Грушевським Дмитро 1.09.1891 в Києві був свідком на одруженні свого брата Григорія. Зберігся лист Дмитра до Михайла Грушевського (без дати), з яким він, за порадою Марка Грушевського, передавав 5 руб. «на звісне Вам діло» (ймовірно, на підтримку НТШ чи передплату ЛНВ).
- ⁵³ Схоже, що під «родинним довгом» (боргом) мались на увазі гроші, які Михайло Грушевський позичив Григорію ще в серпні 1891 р. на організацію весілля.

- ⁵⁴ Григорій мав на увазі борги перед лихварями.
- ⁵⁵ Мабуть, йдеться про кошти на підтримку Наукового товариства імені Тараса Шевченка, яке в 1897–1913 рр. очолював Михайло Грушевський і яке користувалось активною підтримкою поміж української інтелігенції Наддніпрянської України.
- ⁵⁶ Кримки — село Чигиринського пов. Київської губ. (донедавна — Олександрівського, а тепер Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.), де протягом 1899–1929 рр. служив священником (з 1922 р. — УАПЦ) і мешкав з родиною Григорій Миколайович Грушевський. Знаючи, що старший син Григорія Миколайовича Сергій Грушевський вступив до Златопільської гімназії в серпні 1901 р., лист від 4 квітня зі згадкою «старшого Сергія вже почав учити (в першій класі Златопольської гімназії)» маємо датувати 4 квітня 1902 р.
- ⁵⁷ Златопіль — містечко Чигиринського пов. Київської губ. Річкою Велика Вись відділялось від м-ка Новомиргород Єлисаветградського пов. Херсонської губ. (донедавна був райцентром, а тепер — у складі Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.). У 1959 р. Златопіль став частиною Новомиргорода. Златопіль був добре відомий своєю гімназією, яка постала на базі заснованого 1836 р. повітового дворянського уч-ща, перетвореного 1863 р. на чоловічу прогімназію. З 1885 р. існувала як повна Златопільська чоловіча класична гімназія (до жовтня 1920 р.). У 1885–1891 р. було збудовано новий корпус гімназії, де й навчались сини Сергій, Лев і Василь — Григорія Грушевського. Там з 1898 до 1916 р. працював Грушевський Григорій Іванович — двоюрідний брат Михайла і троюрідний — Григорія Грушевських. Протягом 1920–1921 рр. гімназію очолював Сергій Грушевський, перейменувавши її на Інститут народної освіти ім. III Інтернаціоналу. З 1990-х рр. будівля кол. гімназії, хоч і отримала 1997 р. статус пам'ятки, перебуває в запустінні й руйнується.
- ⁵⁸ Капітанівка — село Чигиринського пов. Київської губ. (донедавна — у складі Новомиргородського, а тепер — Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.). Розташоване неподалік від Златополя та Кримок. Для Григорія та Михайла Грушевських Капітанівка була знайомою перш за все тому, що там у 1866–1905 рр. служив священником їхній дядько Грушевський Ігнатій Федорович.
- ⁵⁹ Сини Григорія Миколайовича Сергій, Лев і Василь навчались у Златопільській гімназії, де вчителював їхній двоюрідний дядько Грушевський Григорій Іванович. Григорій Миколайович, відвідуючи в гімназії своїх дітей, бачився з Григорієм Івановичем і, можливо, зупинявся в нього. Так, у недатованому листі Г. І. Грушевського до Михайла Грушевського читаємо: «Недавно був у мене отец[ь] Григорій. Він тобі кланяється і передає зо мною до тебе лист, котрій ти разом [з моїм листом] тут і знайдеш» (ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 185 зв.).
- ⁶⁰ Біля станції Фундукліївка Південно-Західної залізниці на той час існувало поштове відділення. Тепер станція належить до Одеської залізниці і входить у межі смт Олександрівки Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.
- ⁶¹ Встановити рік написання даного листа допомагає згадка Григорія Миколайовича про те, що «тепер старший син Сергій скінчив Златопольську гімназію і поступає в Київськ[ий] університет». З документів відомо, що обидві ці події відбулися 1909 р.
- ⁶² У виданому на ім'я Сергія Грушевського атестаті зрілості зазначається, що він «вступив в Златопольскую гимназию в 1 кл[асс] в августе 1901 года, при отличном поведении обучался по 11 июня 1909 года и кончил полный восьмиклассный курс». Знання всіх предметів у документі оцінене на «5» («відмінно»). (Див.: *Затока В.* Златопільська гімназія: сторінки історії. Кіровоград, 1998. С. 106).
- ⁶³ Директором Златопільської гімназії на той час (протягом 1908–1911 рр.) працював Лятошинський Микола Леонтійович (1861 – не ран. 1916) — український педагог, дійсний статський радник, уродженець м. Житомира. Перед цим у 1897–1906 рр. він викладав історію в Першій Київській чоловічій гімназії. Батько відомого композитора, диригента Бориса Лятошинського.
- ⁶⁴ Наразі нема надійних відомостей щодо можливого впливу Михайла Грушевського на становлення його троюрідного небожа Сергія як студента історико-філологічного факультету, хоча такий вплив можна вбачати в Сергієвій участі в київській «Просвіті». Проте невдовзі гіпертрофований

прагматизм юнака привів його до великодержавних шовіністичних кіл, де він ганьбив українство і, за гіркою оцінкою Михайла Грушевського, «став окрасою чорносотенного студентства і ним похвалялись в банді Шульгіна – Савенка, от у них есть “свій Грушевський”». (*Грушевський М. Спомины* // Український історик. 2002. № 1–4 (152–155). С. 141–143).

⁶⁵ Як показав час, те прагнення отримати стипендію та інші пільги зіграло злий жарт із Сергієм Грушевським. Оскільки влада і кошти були в руках шовіністичних російських кіл, Сергій від української «Просвіти» швидко перейшов на службу до них. У 1911–1914 рр. він був членом (з 1912 р. займав посаду товариша голови) близького до чорносотенства «Всеросійського національного студентського союзу», що діяв у Києві і ставив за мету «укрепление засад российской государственности – самодержавия, православия и русской народности — как среди студенчества, так и в народных массах». Красномовно звучить повідомлення ректора Імператорського університету Св. Володимира про те, що С. Грушевський «в бытность свою студентом пользовался стипендией Св. Кирилла и Мефодия, за которую обязан службою правительству» (ДАК. Ф. 77. Оп. 1. Спр. 4506. Арк. 7). Від тієї «служби» Сергій Грушевський потім старанно «відмивався» перед більшовиками, запопадливо працюючи на них.

⁶⁶ День Семена — народний варіант свята Преподобного Симеона Стовпника, яке відзначається 14 (26) вересня.

⁶⁷ Ставидла, Ставидли — село Чигиринського пов. Київської губ., центр Ставидлянської волості, до якої належало розташоване за 6 верст на схід с. Кримки. Тепер належить до Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.

«Справа проф. Грушевського у Львові» з фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві

Вивчаючи галицький період життя та діяльності Михайла Грушевського, зокрема його педагогічну працю у Львівському університеті, ми нерідко задаємося питанням про особливості її сприйняття очільниками віденського освітнього міністерства. З огляду на це, неодноразово зверталось увагу на потребу опрацювання його архівних фондів, що тривалий час так і залишалося в планах грушевськознавців через фінансову убогість української науки. Виявляється, це завдання є значно простішим до виконання, аніж вважалося. Йдеться про те, що різнопланова документація Львівського університету доби М. Грушевського, котра надсилалася до Відня, у міжвоєнний час була передана до Варшави, де компактно відкладалася у фондах Головного архіву давніх актів.

Як показало вже поверхове ознайомлення зі значною за обсягом і подекуди ще не описаною колекцією, в цих матеріалах очікувано згадується і М. Грушевський. Більше того, була навіть сформована окрема справа, назва якої винесена у заголовок нашої статті, де відклалися документи, що містять характеристику діяльності українського історика як університетського професора. До існування цієї справи вперше увагу дослідників привернув польський історик Лукаш Адамський у своїй книжці про М. Грушевського¹. Щоправда, оригінальну німецьку назву справи «Affaire prof. Hruszewski in Lemberg» автор, загалом ласий на пошуки різних пікантностей у біографії героя його праці², чомусь переклав як «Афера проф. Грушевського».

Поштовхом до формування цієї справи стали добре знані грушевськознавцям події 11 липня 1901 р., що відбулися у стінах Львівського університету. Нагадаємо, тоді на засіданні ради професорів філософського факультету при обговоренні питання про продовження існування лекторату української мови, М. Грушевського, котрий у спілкуванні з польськими колегами принципово використовував українську, декан Казимир Твардовський перебив, просячи перейти на польську. Коли український історик не зважив на це прохання, головуєчий попросив іншого українського професора Кирила Студинського перекладати виступ колеги.

¹ Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. S. 26.

² Дет. див.: Тельвак В. [Рец.:] Adamski Łukasz. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. // Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16–17. С. 637–649.

Натомість останній, замість того, щоб пояснити суть позиції М. Грушевського, почав обґрунтовувати власне бачення проблеми. Позбавлений таким чином можливості донести до колег свою позицію, М. Грушевський залишив залу засідань.

Відзначимо, що це не було ані перше, ані останнє зіткнення М. Грушевського з галицькими поляками на мовному ґрунті. Власне, таке непорозуміння він мав уже в перші дні свого перебування у Львові під час візиту до віце-президента Краєвої шкільної ради відомого польського історика Міхала Бобжинського, котрий доклав чималих зусиль для переїзду талановитого учня В. Антоновича до Галичини. На цій зустрічі новийменований професор вповні очікувано розмовляв українською мовою. Коли ж М. Бобжинський висловив побажання, аби він намагався говорити польською, М. Грушевський відповів, що для дотримання принципу рівноправності польські колеги мають володіти українською. Цією відповіддю він вочевидь помітно заскочив польського політика, котрий в подяку за свої старання очікував на іншу відповідь. Сам молодий професор у листі до свого тогочасного опікуна та приятеля Олександра Барвінського поділився відчуттям незручності ситуації, зізнавшись, що «перша зустріч моя з Бобжинським не була досить щасливою»³.

І надалі український історик постійно отримував від польських колег дедалі наполегливіші поради опанувати польську і спілкуватися в стінах університету виключно нею. Про це молодий професор неодноразово згадує в тогочасному епістолярії. Так, у липневому 1895 р. листі до того ж таки О. Барвінського читаємо: «На засіданні комісії габілітаційної Войцеховський зробив гецу — не давав міні говорити по руську і казав ріжне. Я хотів був по тому виступити з комісії і як зробив він подібне на факультеті — заявити, що я не можу через такі авантури ходити на факультет. Але зараз на вечерку колеженьським Польша виступила з пацифікацією — Баласіц пив здоров'є руських колег на мої руки і говорив про рущення університета, і що Поляки тому не завидують [...]. Войцеховський умовляв мене — але допевнявся все того ж і казав, що й на будучий рік ректор і декани будуть міні робити авантури, як не говоритиму по польську. Take!»⁴.

Відзначимо, що використовуючи українську мову у повсякденному спілкуванні в університеті, М. Грушевський зовсім не прагнув конфронтації з польськими колами. Навпаки, в перші місяці залишаючись прихильником політичного курсу «нової ери» та певний час перебуваючи в полоні ілюзій київських наставників про щирі симпатії до українства галицьких поляків, він намагався йти назустріч очікуванням колег по університету і нерідко переходив на польську у приватному спілкуванні. Так, в одному з листів до старшого колеги він звітував: «Стараюся виступати якнайобережніше, хоч як на перших [порах] часом нікого раптом не одпихать і не зразити. Буда[те] в Львові, то спостережете, о скільки се вдалось ме-

³ Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк; ред. І. Гирич, А. Атаманенко. Львів – Київ – Нью-Йорк – Острог, 2019. С. 63.

⁴ Там само. С. 96.

ні»⁵. Поради якомога швидше і досконаліше опанувати розмовну польську лунали й від наставників М. Грушевського з Києва. Так, його вчитель у громадсько-політичній справі Олександр Кониський наголошував своєму вихованцю: «Ви зробіть дуже добре, коли “навчитесь” говорить по-польськи, сего вимагають усі обставини, ввічливість і наша вигода!»⁶.

Утім, події кінця XIX ст. (насамперед, творені університетським керівництвом труднощі з обсадженням українських кафедр новими кандидатами) багаторазово переконали новопризначеного професора, що польська адміністрація львівського вишу трактує університет як виключно польську освітню інституцію, де існування українського голосу сприймає як прикру необхідність, якої, за можливості, слід позбутися чи принаймні її мінімізувати⁷. Розпач від усвідомлення цього факту М. Грушевський вилив у листі до вищезгаданого лідера галицьких народовців: «Але коли показується, що полякам не треба ніяких русинів, ні гладких, ні гострих, а поляків — нема й охоти з ними бути гладким. Який я маю по тому гумор і охоту до університету, самі зрозумієте»⁸.

Тож визначний історик змінює тактику, розпочинаючи багатолітню та емоційно виснажливу для нього боротьбу за український університет у Львові. Оскільки цій проблемі присвячено чималу літературу, згадаємо лише, що однією зі складових згаданої боротьби було принципове рішення вченого у стінах Львівського університету послуговуватися лише українською. На практиці реалізуючи переконання про право української мови бути інструментом академічної комунікації на всіх рівнях — він навчального до адміністративного, — М. Грушевський листувався у службових справах та спілкувався з колегами лише рідною для нього мовою. Щонайбільше, він практикував транслітерацію українських літер на латинку: таких листів чимало відклалося в архіві Львівського університету, що зберігається у Державному архіві Львівської області. Свою поведінку історик виправдовував покликанням на відповідний імператорський рескрипт про утравістичний (двомовний) характер Львівського університету, як і згадкою про те, що в його підписаному цісарем номінаційному акті на професора не йшлося про обов'язок володіти польською мовою.

Вповні очікувано, що університетська адміністрація, послідовно плекаючи польський характер навчального закладу, не мирилася з такою поведінкою свого професора, повсякчас нагадуючи йому про потребу польськомовної комунікації. М. Грушевський нерідко у щоденнику та в тогочасному епістолярії згадує про дрібні перепалки з цього приводу чи повернуті без розгляду його україномовні

⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 7... С. 63.

⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: Українське історичне товариство, 2006. С. 81.

⁷ Див. дет.: Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Михайло Грушевський та польсько-українське протистояння у Львівському університеті // Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція: колект. монографія / За ред. В. Тельвака. Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 35–48.

⁸ Листування Михайла Грушевського. Т. 7... С. 96.

листовні звернення. Про емоційне роздратування історика від таких непорозумінь свідчить хоча б такий запис: «Від декана дістав “замечаніє” (начхательно!), в досить арогантським тоні, за руську картку, котрою вимовився від промоції». Кілька років такого протистояння відчутно виснажили українського історика, що навіть знайшло відображення на сторінках його «Автобіографії» за 1906 р.: «[...] Відносили до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірнього сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей»¹⁰.

Утім, саме липневим подіям 1901 р. судилося стати поворотним пунктом у перманентному тліючому протистоянні М. Грушевського з опанованим поляками керівництвом Львівського університету. Таке значення цьому загальному конфлікту надала львівська преса — як українська, так і польська. Перша фокусувалася на безправності українців та їхньої мови у стінах столичного краєвого університету, змальовуючи М. Грушевського борцем за відновлення історичної справедливості, адже від початків створення навчальний заклад мав законодавчо оформлений утравквістичний характер. По іншу сторону українського історика зображали злісним порушником писаних і неписаних корпоративних традицій і правил, постійним збурювачем академічної гармонії — образ, що надалі лише поглиблювала польська публіцистика аж до початку Першої світової війни¹¹. Більше того, з метою досягнення необхідної емоційної реакції у свого читача дописувач часопису «Gazeta Narodowa» повідомив, що, залишаючи засідання, М. Грушевський гримнув дверима. Зрештою, цю вигадку довелося спростовувати наступникові К. Твардовському на деканській посаді Людвіку Фінкелю¹².

Медійний розголос змусив сторони конфлікту пояснити громадськості рачію своєї поведінки. Позиція польських професорів була відбита у протоколі засідання ради факультету. Там йшлося про те, що М. Грушевський проігнорував дворазове прохання К. Твардовського перейти на польську, а після того як, на пропозицію декана, перекладати доповідача почав Кирило Студинський, — без жодних пояснень залишив засідання¹³. Український історик, натомість, акцентував на тому факті, що К. Студинський замість перекладу його слів вирішив зробити власне внесення в обговорюваній справі. Тож виключений таким чином з обговорення питання, М. Грушевський був змушений залишити засідання. Таке пояснення українського історика цілком виправдовувало його вчинок в очах гро-

⁹ Грушевський М. Щоденники // Український історик. 2006–2007. № 4. С. 43.

¹⁰ Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 201.

¹¹ Див. дет.: Тельвак Віталій, Тельвак Вікторія. Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI століття // Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція: колект. монографія / За ред. В. Тельвака. С. 172–200.

¹² Як то було // Діло. 1910. Ч. 260 і 261. С. 2.

¹³ Протоколи засідань ради професорів, зборів викладачів та доцентів за 1900/01 навчальний рік // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 452. Арк. 97–97 зв.

мадськості та показувало весь інцидент у не вигідному для польської сторони світлі. Адже очевидним було те, що, мешкаючи тривалий час у мультикультурному Львові, польські професори достатньою мірою володіли українською, щоб зрозуміти виступ свого колеги і дати йому договорити. Як, зрештою, не менш очевидним було й те, що М. Грушевський на той час доволі добре знав польську, щоб нею адекватно пояснити свою позицію. Отже, з обох боків йшлося про обстоювання принципових речей.

Тож опонуючі сторони взяли за прописування у громадському дискурсі саме своєї «правди» про події 11 липня. Так, на наступному засіданні ради професорів філософського факультету 16 липня 1901 р. відбулася звична у таких випадках верифікація змісту попереднього протоколу. На цьому засіданні, котре пропустив український історик, декан зачитав його прохання про вставку до протоколу вищезгаданого пояснення. Втім, польські колеги визнали, що така аргументація українського вченого «не відображає реального стану справ»¹⁴. Тож вони одностайно підтримали пропозицію декана залишити в силі попередню редакцію документа, в якій вчинок М. Грушевського поставав неетичним. Цілком очікувано, що український історик відмовився підписувати таку редакцію протоколу, додавши до нього «*Votum separatum*», в якому вкотре пояснив свій учинок неможливістю бути почутим колегами. Крім того, реагуючи на львівські поголоски, згадане пояснення разом із відкритим листом до декана вчений восени 1901 р. опублікував на сторінках львівського «Діла».

Із великою ймовірністю можемо припустити, що щойно згаданий лист до К. Твардовського М. Грушевський спочатку не планував робити набутком широкої громадськості. Як свідчить лист декана філософського факультету до українського історика від 16 липня 1901 р., останній зранку того ж дня надіслав польському колезі свої письмові пояснення з приводу конфліктної ситуації на факультеті. Втім, оскільки лист був українською, декан, за його словами, не зрозумів змісту написаного: «Отже, шкодую дуже, що не зміг його прочитати, оскільки по руськи не вмію, а вислови, написані руським письмом, можу відчитати лише настільки, наскільки здогадуюся про їхнє значення»¹⁵. Тож знаний філософ запропонував адресату наступного дня зайти до деканату і пояснити суть справи усно. Нам достеменно невідомо, чи М. Грушевський скористався з цієї пропозиції. Але подальші події дозволяють із великою вірогідністю припустити, що ні. Тож вкотре будучи незрозумілим для польських колег, український професор вирішив донести своє бачення ситуації за посередництвом львівської преси. Звертаючись до К. Твардовського, М. Грушевський акцентував на етичному аспекті проблеми: «Не маючи обов'язку уміти по-польськи, підписаний має заразом те переконання, що ідея рівноправності обох краєвих мов на Львівським університеті [...] не годиться з виключенням руської мови від уживання в конференціях і в зносинах поодинок-

¹⁴ Справа про обговорення проектів створення [«у невизначеному майбутньому»] українського університету у Львові // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 46. Арк. 3–3 зв.

¹⁵ Листи від кореспондентів на літери «А-Я» // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 872. Арк. 149.

ких професорів з університетськими властями, і всяке обмеження в сім напрямі було б кривдою для професорів, які займають катедри руські»¹⁶.

Вочевидь, саме згаданий «*Votum separatum*» став для польських професорів поштовхом до більш активних дій. Адже відповідно до тогочасних академічних правил, всі протоколи рад факультетів перекладалися німецькою та надсилалися в освітнє міністерство до Відня. Тож постала потреба всіляко нівелювати можливу загрозу, яку в собі несло додане до протоколу пояснення М. Грушевського, з якого випливало, що українські професори Львівського університету зазнають дискримінації за мовною ознакою. З цією метою було вирішено повідомити освітнє міністерство про постійні порушення М. Грушевським університетських приписів. Ініціатором такої пропозиції виступив Л. Фінкель. У протоколі засідання ради професорів з цього приводу було занотовано: «Проф. Фінкель вносить пропозицію зобов'язати деканат разом з передачею протоколу засідання до Міністерства повідомити останнє про те, що всупереч положенням цісарського указу від 27 квітня 1879 р. проф. Грушевський послуговується українською мовою на засіданнях факультету та в офіційних документах університету»¹⁷.

Як наслідок такої пропозиції постала доповідна записка К. Твардовського, зміст якої, втім, значно вийшов за межі обговорюваного інциденту. У своєму тексті, датованому 24 липня 1901 р., тогочасний декан вирішив акумулювати всі накопичені за попередній час претензії польських професорів до свого українського колеги. Відзначимо, що цей документ наразі цілком не знаний грушевськознавцям і ніколи не перекладався з німецької. Його зміст лише стисло зреферував у своїй монографії згадуваний Л. Адамський. Натомість текст К. Твардовського є доволі інформативним для з'ясування низки сюжетів біографії М. Грушевського галицької доби. З огляду на це, ми друкуємо його у додатку до статті [Документ № 1].

Таким чином, наприкінці липня 1901 р. з канцелярії Львівського університету, як свідчить відповідний запис у книзі службової кореспонденції¹⁸, до Відня було надіслано німецькомовні переклади протоколів ради засідань професорів філософського факультету від 11 та 16 липня, «*Votum separatum*» М. Грушевського та доповідну записку К. Твардовського. Ці документи й склали основу сформованої у віденському міністерстві справи про українського професора. До неї додалося також декілька супровідних листів. Найцікавіший з них підписаний галицьким намісником, яким у той час був Леон Пінінський. Цей документ, датований 30 жовтня 1901 р., виник унаслідок запиту міністерства освіти від 10 вересня 1901 р., котре виявило бажання дізнатися думку краєвої влади стосовно конфлікту в місцевому університеті. Нагадаємо, що Л. Пінінський — видатний польський

¹⁶ Лист проф. Грушевського до декана Твардовського // *Грушевський М. Твори*: У 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 219.

¹⁷ Справа про обговорення проектів створення [«у невизначеному майбутньому»] українського університету у Львові // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 46. Арк. 4.

¹⁸ Алфавітний покажчик до книг реєстрації вхідної кореспонденції // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 15. Спр. 1303. Арк. 46 зв.

громадсько-політичний діяч і вчений — був тісно пов'язаний зі Львівським університетом, певний час був навіть його ректором. Тож цілком очікувано він став на бік своїх колег у конфлікті з М. Грушевським і в листі до міністра освіти вказав на порушення українським професором офіційних приписів. Цю раніше не знану записку Л. Пінінського ми також друкуємо у додатку до нашої статті [Документ № 2].

З огляду на те, що конфлікт М. Грушевського з польськими колегами припав на завершення академічного року, розгляд його справи у міністерстві розпочався лише восени. Як свідчать дати на вхідній та вихідній кореспонденції, вищезгаданий лист намісника потрапив до міністерства лише 4 листопада 1901 р. Тому безпідставною була недовіра українських парламентарів до слів міністра освіти Гартля, котрий на їхню інтерпеляцію у справі М. Грушевського, складену на початку осені, відповів, за словами кореспондента «Діла», так: «[...] Нічого о тім не знаю, мовби професори або доценти Львівського університету, котрі викладають по-руськи, мали які-небудь жалі на університетські власті»¹⁹.

14 листопада справа М. Грушевського потрапила на розгляд до міністра у справах Галичини при уряді Австро-Угорщини Леонарда П'єнтака — ще одного польського вченого і політика, чия кар'єра була тісно пов'язана з Львівським університетом (був деканом правничого факультету і двічі (1881–1882 і 1888–1889 рр.) ректором). Досить оперативно, бо вже 17 листопада 1901 р., справа була ним розглянута. Відкладені у Варшаві документи не містять резолюції Л. П'єнтака, але з урахуванням щойно згаданих обставин ми можемо бути певні стосовно її некорисного для українського історика характеру. Як свідчить штамп президії міністерства, 19 листопада 1901 р. справа М. Грушевського була передана далі за інстанцією до канцелярії прем'єр-міністра Австро-Угорщини Ернеста фон Кьорбера. Там справа М. Грушевського перебувала на перегляді аж до кінця березня 1902 р. Заклопотані важливішими справами віденські бюрократи, вочевидь, не надто активно цікавилися цією справою, адже, не отримавши жодних відомостей, 20 березня 1902 р. відповідний запит зробив галицький намісник. Після його нагадування справу розглянули 26 березня і 30 квітня 1902 р. скерували до Львова рішення президії міністерства. І в цьому випадку ми також не знаємо докладного змісту прийнятої резолюції, але, з огляду на солідарну позицію університетської адміністрації, галицького намісника і профільного міністра, рішення було визначене наперед. Що цікаво, як свідчать відмітки у справі М. Грушевського, вона переглядалася міністром 23 травня 1902 р. та президією міністерства 26 травня 1902 р. Не знаючи мотивів таких дій, можемо з великою ймовірністю припустити, що їх причиною стали чергові інтерпеляції українських послів у віденському парламенті, котрі дізналися про некорисні для українців резолюції. Після цього остаточного розгляду про його результати адміністрацію Львівського університету поінформував намісник. У своєму листі до декана філософського факультету Л. Пінінський повідомив, що міністр віровизнань і освіти доводить до відома, що

¹⁹ Як то було // Діло. 1910. Ч. 260 і 261. С. 2.

мовою справочинства в університеті є польська. Тож, йшлося далі в листі, рада професорів філософського факультету зайняла слушне становище стосовно факту ігнорування М. Грушевським службового справочинства польською мовою. Про переможний для себе зміст цієї резолюції факультетська адміністрація спеціально поінформувала й українського професора, адже вона відклалася у його службовій справі²⁰.

Загалом, справа М. Грушевського та результати її розгляду у всіх дотичних державних інстанціях показали дійсний стан справ з українським вищим шкільництвом у автономній Галичині. Стало зрозуміло, що, опанувавши краєву адміністрацію, поляки звели нанівець декларовані державою права української мови у Львівському університеті, котрий, за іронією долі, створювався саме з думкою про освітні потреби місцевого, отже, в першу чергу, українського населення. Столичні ж чиновники цілком погодилися з таким розвитком подій. Наперед визначена поразка М. Грушевського, котра ніяк не позначилася ані на його викладацькій кар'єрі, ані, зрештою, на обраній ним тактиці україномовної комунікації з польськими колегами, насправді стала тогочасною поразкою українства у стінах найстарішого українського університету. Про значення, яке польська адміністрація надала досліджуваному конфлікту з М. Грушевським, говорить той факт, що копії згадуваних протоколів ради професорів від 11 та 16 липня 1901 р. відклалися в окремій справі, що акумулювала матеріали про боротьбу з українством у Львівському університеті²¹.

Від того часу, відчувши підтримку на всіх державних щаблях, польські професори обирають курс на гвалтовну полонізацію Львівського університету, обмежуючи й без того скромні права українців. Як свідчить архівна документація, дедалі частіше відбуваються таємні наради польської професури, на порядку денному яких стояло одне питання — обмеження української присутності у стінах навчального закладу. Нерідко такі наради скликають самі ректори та ще й у своїх помешканнях (!), попри те, що мали б, принаймні позірно, бути рівно віддаленими від груп впливу на час свого керування інституцією. Очікувано, що українці, у першу чергу студентство, не залишилися байдужими до такої кривдної політики університетських влад. Тож розпочалася тривала нерівна боротьба, котра набувала різних форм і змісту — сецесії, обструкції, бойкоти, віча тощо. Ця боротьба, як знаємо, нерідко мала трагічні наслідки для української молоді. Тож саме антиукраїнська постава польських професорів перетворила Львівський університет на поле перманентного міжнаціонального протистояння аж до початку Великої війни. Багато малознаних, але важливих нюансів цієї боротьби містять і документи згадуваного варшавського Головного архіву давніх актів. Своєю публікацією ми заохочуємо колег до ретельного опрацювання його колекцій.

---

²⁰ Особова справа професора Грушевського Михайла // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Арк. 69–69 зв.

²¹ Справа про обговорення проєктів створення [«у невизначеному майбутньому»] українського університету у Львові // ДАЛО. Ф. 26. Оп. 13. Спр. 46. 176 арк.

***

Як уже йшлося на початку, опубліковані нижче документи відклалися в Головному архіві давніх актів у Варшаві. При археографічному опрацюванні документів усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкрито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлюються. Згадані в документах назви законодавчих актів писалися в лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати і місця написання документів наведені там, де вони є в оригіналі. Усі документи датовані за новим стилем.

Машинописні тексти документів переклав з німецької мови кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Радченко.

Документи

№ 1

*Доповідна записка декана філософського факультету Львівського університету
Казимира Твардовського до цісарсько-королівського
Міністерства віровизнань і освіти*

Львів, 24 липня 1901 р.

№ 964

Ц[ісарсько]-к[оролівському] Міністерству [віровизнань і освіти]!

Цим листом деканат надсилає у ц[ісарсько]-к[оролівське] Міністерство для ознайомлення протокол № XVI засідання колегії професорів від 11 липня ц[ього] р[оку] і протокол № XVII засідання колегії професорів від 16 липня ц[ього] р[оку], на якому було здійснено верифікацію попереднього протоколу — обидва разом з німецькомовним перекладом. Водночас, відповідно до одностайного рішення колегії професорів від 16 липня ц[ього] р[оку], деканат дає додаткові роз'яснення щодо випадку, якого стосується верифіковане місце протоколу № XVI. На цьому засіданні колегія професорів одноголосно вирішила зобов'язати деканат при передачі протоколу до Міністерства повідомити останнє про те, що всупереч положенням цісарського указу від 27 квітня 1879 р. професор Грушевський послуговується українською мовою на засіданнях факультету та в офіційних документах університету. Виконуючи це доручення, деканат вважає своїм обов'язком висловити власну позицію щодо докладеної до протоколу № XVI пояснювальної записки проф. Грушевського.

Йдеться про наступне:

Проф. Михайло Грушевський, котрий, згідно з цісарським указом від 11 квітня 1894 р. — наказ ц[ісарсько]-к[оролівського] Міністерства віровизнань і освіти від 22 квітня 1894 р. № 8071 — був переведений з російського університету в наш університет на посаду професора всесвітньої історії з українською мовою викладання, затверджений на викладацькій посаді наказом Міністерства віровизнань і освіти від 9 грудня 1897 р. № 30710 та, за його власними словами, прийняв при-

сягу 1 березня 1896 р., однак донині не виконав умови декрету про призначення на посаду щодо виходу з-під російського підданства, хоча про це його повторно повідомляли приписом ректорату від 11 грудня 1899 р., неодноразово змушував колегію професорів нагадувати йому положення цісарського указу від 27 квітня 1879 р. — наказ ц[ісарсько]-к[оролівського] Міністерства віровизнань і освіти від 5 травня 1879 р. № 6275, — який затвердив польську мову в статусі офіційної мови Львівського університету. Як відомо, згаданий цісарський указ постановив, що «польська мова затверджується офіційною мовою академічних інституцій Львівського університету у тих же формах і обсягах, що й в інших установах і відомствах, визначених у параграфах 1–3 наказу від 5 червня 1869 р. (Бюлетень законів коронної землі 1869 року, № 24)». Наведений наказ постулює, що перелічені у ньому установи і відомства «повинні послуговуватися польською мовою як у своїй внутрішній діяльності, так і в кореспонденції з невійськовими установами, відомствами і судами коронної землі». Поширюючи ці положення на Львівський університет, цитований вище цісарський указ допускає водночас два винятки: 1. За окремих, чітко аргументованих умов дозволяється приймати іспити окрім польської мови, яка є загальноприйнятою мовою іспитів, також німецькою чи українською мовами; 2. Переліки викладів і бланки студентських посвідчень для тих професорів, які читають лекції не польською мовою, можуть виготовлятися відповідно іншими мовами.

І цих положень завжди дотримувався наш університет. Усі професори української національності, навіть ті, які відповідно до своїх декретів про призначення на посаду мають право читати лекції українською мовою, завжди говорили на засіданнях факультету польською, вносили свої прізвища у протоколи засідань латинськими літерами і використовували польську мову у професійному спілкуванні в цілому. Це стосується як колишніх професорів Огоновського і Шараневича, так і нинішніх професорів української мови і літератури д-ра Колеси і д-ра Студинського. Жоден із них ніколи не намагався брати слово на засіданнях факультету непольською мовою. Це ж стосується й українських викладачів на інших факультетах. Навіть професор німецької мови і літератури д-р Ріхард Марія Вернер при призначенні на посаду взяв на себе зобов'язання вивчити польську мову з огляду на цісарський указ. Проф. Вернер виконав це зобов'язання і тепер, беручи слово на засіданнях факультету, виступає лише польською, хоча це йому, без сумніву, дається набагато важче, ніж професорам української національності, які майже без винятків володіють польською мовою на рівні рідної.

Лиш один проф. Грушевський ставить себе вище цитованих положень, які однозначно і з зазначенням конкретних випадків визначають межі, в яких у внутрішній діяльності нашого університету допускається використання іншої мови окрім польської. З такою ж холоднокрівністю він досі ігнорує і своє зобов'язання перед Міністерством віровизнань і освіти вийти з-під російського підданства. Це створює унікальний прецедент: в австрійському університеті працює все ще фактично російський підданий і користується усіма правами та привілеями австрійського громадянина і австрійської державної посади. Висловлюючи неза-

доволення, проф. Грушевський відмовляється виконувати розпорядження свого безпосереднього керівництва, тобто деканату, і, покидаючи засідання факультету, демонструє неповагу до рішень останнього, яких, згідно з чинним законодавством, дотримуються усі — як було сказано — професори непольської національності. Проф. Грушевський не лише пише своє прізвище українськими літерами, підписуючи протоколи засідань, у чому ц[ісарсько]-к[оролівське] Міністерство може переконалися на основі докладених до цього листа оригіналів протоколів, але й рішуче відмовляється говорити польською, коли бере слово на засіданнях факультету, і — навіть попри зауваження декана — намагається виступати українською, використовуючи при цьому стиль висловлювання, який, за словами фахових колег, мало зрозумілий навіть професорам, котрі володіють місцевим українським діалектом, а більшості членам факультету не зрозумілий взагалі.

Професор Грушевський аргументує таку свою поведінку тим, що не настільки добре володіє польською мовою, щоб висловлюватись нею без труднощів. Спочатку факультет визнавав цю причину поважною, з поблажливістю ставився до проф. Грушевського і не змушував його одразу послуговуватись на засіданнях польською. Так факультет хотів дати йому час і можливість засвоїти мову на достатньому рівні. Цей продиктований колегіальною повагою акт видавався факультету тим більш доречним, що у перші роки діяльності проф. Грушевський у своїх доволі нечастих виступах на засіданнях факультету нарочито намагався за можливості замінювати українські висловлювання польськими. Цією ж повагою колегія професорів керувалась на початках і щодо проф. Вернера, котрий, вивчивши польську мову, відтак почав послуговуватись виключно нею на засіданнях факультету без будь-яких сторонніх спонукань. Натомість проф. Грушевський не послідував цьому прикладу, хоча він уже сім років перебуває у Львові, де йому вочевидь не бракує можливостей для вивчення польської мови. Він уже навіть володіє нею на достатньому рівні, щоб, хоч і не цілком безпомилково, але використовувати її на засіданнях факультету. Про це свідчать передовсім дві обставини: по-перше, проф. Грушевський неодноразово послуговувався польською мовою у приватному спілкуванні з колегами; по-друге, проф. Грушевський сформулював пасаж протоколу, який і став приводом для верифікації останнього, самотійно — до того ж письмово польською мовою з лиш однією незначною стилістичною помилкою. Не можна залишити поза увагою і той факт, що проф. Грушевський у докладеній до цього листа пояснювальній записці не заявляє, що не може розмовляти польською мовою, а лише стверджує, що говоріння польською завдало б йому труднощів. Крім того, з зазначеного документа випливає, що проф. Грушевський сам зобов'язався роз'яснювати незрозумілі моменти своїх висловлювань, що — щоб не бути цілком марним — мало б робитись польською мовою. Тож факультет не має сумнівів, що проф. Грушевський повністю в змозі виступати на засіданнях факультету польською мовою і прописувати своє прізвище латинськими літерами, як це він зробив у докладеному документі.

Однак тепер проф. Грушевський посилається також на те, що він не зобов'язаний уміти розмовляти польською. При цьому він, очевидно, має на увазі той

факт, що його декрет про призначення на посаду — на відміну від проф. Вернера — не містить обов'язку щодо вивчення польської мови. Досвід спілкування з проф. Грушевським змушує відтак шкодувати найвищою мірою, що йому чітко не прописали такого зобов'язання. Однак з огляду на положення цитованого вище цісарського указу, згідно з яким польська мова є офіційною мовою Львівського університету, чітке прописування такого обов'язку видається цілком зайвим. І хоча це зобов'язання не згадувалось у декретах про призначення на посаду жодного з наших професорів української національності, дотепер усі, як зазначалось, визнавали його і ніколи не протидіяли відповідним приписам. При цьому ніхто не може дорікати цим професорам, що вони — не справжні українські патріоти.

Цей виклад стану справ видається нам доцільним, адже ілюструє, що мовні труднощі, які у даному випадку наводяться в якості аргументу, мають цілком вигадану природу і вочевидь кореняться не в реальності, а виключно у браку доброї волі з боку однієї конкретної особи. Не можна допускати, щоб цей брак доброї волі переріс у спротив положенням цісарського указу, а відтак у неповагу до розпоряджень академічних інституцій. Тим більше не можна допускати, щоб пануючі досі на нашому факультеті гармонія і солідарність були порушені однією, особою ще й іноземного громадянства. Адже фахове консультування, процвітаюча наукова і викладацька діяльність чи навіть стійке дотримання академічної дисципліни неможливі без такої солідарності й гармонії. Унаслідок мудрого зважування обставин й відповідно до багаторазово цитованого цісарського указу в нашому університеті була впроваджена польська мова як єдина офіційна — без обмеження можливості українців у викладанні і навчанні рідною мовою. Отже, якщо Львівський університет і надалі хоче залишатись тим, чим він є зараз, тобто віддаленим від перипетій сьогодення місцем плекання науки й академічної освіти, то усі без винятку його працівники повинні вміти цінувати й оберігати гарантії, необхідні для виконання цього завдання. Тому будь-яке намагання поставити себе вище цісарського указу від 27 квітня 1879 р., який пропонує саме такі гарантії, мусить бути викорінене з максимальною рішучістю.

Від імені деканату філософського факультету
ц[ісарсько]-к[оролівського] Львівського університету
/декан Твардовський/
Зареєстровано в ректораті
№ 1119
/підпис/

Arhiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespół C. K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty. Sygn. 87u (Affaire prof. Hruszewski in Lemberg). K. 383–389. Оригінал, автограф, машинопис.

№ 2

*Лист Галицького намісника Леона Пінінського
до міністра віровизнань і освіти у Відні стосовно справи
звичайного професора Львівського університету д-ра М. Грушевського*

Львів, 30 жовтня 1901 р.

№ 11308/рг.

Стосовно проведеного нами відповідно до наказу № 23260 від 10 вересня 1901 р. повторного розгляду листа деканату філософського факультету ц[ісарсько]-к[оролівського] Університету у Львові від 24 липня 1901 р. № 964, в якому висловлено скаргу на поведінку надзвичайного професора всесвітньої історії з українською мовою викладання д-ра Михайла Грушевського й зокрема, на заявлену ним неповагу до приписів щодо офіційної мови Львівського університету, я маю честь повідомити, що з огляду на чіткий текст міністерського наказу № 6275 від 5 травня 1879 р., згідно з яким польська мова впроваджується офіційною і канцелярською мовою всіх академічних інституцій Львівського університету, я вважаю цілком виправданою позицію колеги професорів філософського факультету у справі, представлений у згаданому листі деканату.

ц[ісарсько]-к[оролівський] намісник /підпис/

Панові ц[ісарсько]-к[оролівському] Міністру
віровизнань і освіти
у Відні

Штемпель

Ц[ісарсько]-к[оролівське] Міністерство віровизнань і освіти
вхідне: 4 лист. 1901, № 32821 VII

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespół C. K. Ministerstwo Wyznań i Oświaty. Sygn. 87u (Affaire prof. Hruszewski in Lemberg). K. 382. Оригінал, автограф, машинопис.

Запрошення Михайла Грушевського на Всеукраїнський національний конгрес у Відні 1920 р.

Фонд 1235 «Грушевські — історики та філологи» Центрального державного історичного архіву у м. Києві є унікальним джерелом інформації про життя та діяльність Михайла Грушевського. Зважаючи на роль видатного науковця та відомого політика в українській історії, доцільність археографічної публікації документів фонду є беззаперечною.

Історію формування фонду 1235, яка почалася ще у 1953 р., висвітлила у своїй статті Любов Гісцова¹. Відзначаємо, що протягом тривалого часу можливостей займатися грушевськознавчими дослідженнями вітчизняні вчені здебільшого не мали, адже для комуністичної влади М. Грушевський був «українським буржуазним націоналістом»² і вивчення пов'язаних з ним архівних матеріалів, м'яко кажучи, не віталось, відтак, активна публікація документів фонду почалася фактично лише з 1991 р. При цьому звертаємо увагу, що більшу його частину становили матеріали власне М. Грушевського. Серед них нас зацікавили справи 56–72, які згідно зі змістом опису № 1 фонду 1235 були об'єднані в окремий розділ під назвою «Матеріали про діяльність в контрреволюційних українських буржуазно-націоналістичних організаціях та партіях: УПСР, “Комітеті незалежності України” та інших». Вважаємо, що ґрунтовне вивчення цих документів надасть дослідникам важливу інформацію про еволюцію державницьких поглядів М. Грушевського, його партійні уподобання та політичну програму, що дасть змогу у свою чергу більш об'єктивно інтерпретувати їх практичне втілення істориком у часи Української революції 1917–1923 рр.

Лише деякі матеріали з вищеперелічених справ були опубліковані, а більшість документів потребують відповідного археографічного опрацювання та подальшої публікації³.

¹ Гісцова Л. ЦДІАК України. До історії фонду Грушевських // Архіви України. К., 1996. № 1–3 (238). С. 16–18.

² Пиріг Р. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народж. Михайла Грушевського) / Наукова конференція 29 вересня 2011 р. К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. С. 89.

³ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // його ж. Твори: У 50 т. Т. 4. Кн. 2. Львів: Світ, 2013. С. 110–150, 193–194. (Серія «Суспільно-політичні твори»: листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.); його ж. Лист до редакції

У цій статті звернемо увагу на документи справи 68, що має назву «Відозва ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського національного конгресу, про створення та завдання конгресу. Анкета конгресу» і складається з трьох документів, які тематично є дуже близькими.

Перший з них є машинописною копією відозви ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського національного конгресу. У документі коротко охарактеризовано складну внутрішню- та зовнішньополітичну ситуацію, в якій опинилася Україна станом на 1920 р., та здійснено спробу пояснити причини такого становища. Запропоновано скликати Всеукраїнський національний конгрес, який мав би об'єднати українців усього світу для виправлення цієї ситуації. Відозва датована 30 червня 1920 р. та підписана головою женецького Українського клубу Павлом Чижевським.

Другим документом є машинописна копія анкети Всеукраїнського національного конгресу. Вона складається з шести питань, які стосуються організаційних питань його скликання: потреба у ньому, представництво українських політичних та громадських організацій, місце, де він мав би відбутися, терміни проведення, тематика доповідей. Анкета теж підписана П. Чижевським. Дата відсутня.

Нарешті, останній документ — це оригінал листа П. Чижевського до М. Грушевського від 22 серпня 1920 р. Він надрукований на бланку женецького Українського клубу. У листі П. Чижевський повідомляв М. Грушевському про те, що повторно надіслав йому відозву про Всеукраїнський національний конгрес. Автор коротко пояснював адресату особливості організації конгресу, підкреслював його загальноукраїнський характер, відсутність орієнтації на якусь одну політичну силу. Кінцевою метою мала бути розбудова Української держави в етнографічних межах розселення українців.

Станом на літо 1920 р. П. Чижевський перебував у Женеві і намагався активно займатися суспільно-політичною діяльністю. Наприклад, Микола Ковалевський писав про нього так: «З цих старих вирізнявся своїм оптимізмом і вітальністю Павло Іванович Чижевський. Хоч він був уже хворий і досить ослаблений ненормальними обставинами життя, він виявляв все ж величезну, як на його вік, ініціативність і пильно слідкував за розвитком поверсальської Європи. Він все заводив нові політичні зв'язки, проводив велику інформаційну акцію серед чужинців»⁴. Одним з його проєктів було скликання Всеукраїнського національного конгресу, який мав би об'єднати українців навколо ідеї утворення соборної незалежної

щоденника «Вперед» // *Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть*. К.: Т-во «Знання» України, 1991. С. 236–237; 418.; Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, Ф. 1235) // *Український археографічний щорічник*. 2006. Вип. 10–11. С. 697–724; Звернення комітету Національно-демократичного стороництва у Львові до М. Грушевського за допомогою про звільнення депортованих галичан // *Український національно-визвольний рух*. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд. В. Верстюк (керівн.) та ін. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. С. 742–743.

⁴ Піскун В. Українські емігранти в Швейцарії у міжвоєнний період: політична діяльність, взаємини / Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність: наук. зб. / Упоряд. І. Матяш. Берн – К.: Ін-т історії України, 2020. С. 152.

України. При цьому політичні, соціальні чи партійні відмінності мали б носити другорядний характер. Конгрес мав ознайомлювати міжнародне співтовариство з українськими вимогами, займатися популяризацією ідеї незалежності, ставити «українське питання» «перед Лігою Народів, перед ріжними державами й приватними установами»⁵.

М. Грушевський жив у цей час у Празі, був очільником Закордонної делегації УПСР, і його бачення вирішення проблеми українського державотворення було дещо іншим. Усвідомивши слабкість соціалістичних партій та втративши надію на дієвість Ліги Націй, М. Грушевський вирішив використати революційний потенціал більшовиків. Він вважав, що його партія зможе скласти конкуренцію більшовикам в Україні та, маючи беззаперечну підтримку українського селянства, побудувати справжню українську соціалістичну радянську республіку. У цьому контексті погоджуємося з думкою Ігоря Гирича про те, що для М. Грушевського «в становищі краху збройної боротьби за незалежність... кардинальною поправкою була зміна політичного наголосу: соціальне питання стало попереду національного»⁶. Тобто П. Чижевському та М. Грушевському було швидше за все важко дійти згоди. Припускаємо, що лідер ЗД УПСР не зацікавився пропозицією П. Чижевського. Можливо, саме цим можна пояснити той факт, що інших прикладів листування між ними цього періоду ні у справі 68, ні загалом у фонді 1235 нами виявлено не було. Збереглися лише три листи П. Чижевського 1907 і 1913 рр.⁷. Перспективи дослідження взаємовідносин двох українських діячів можуть полягати, зокрема, у використанні матеріалів фонду 3877 «Чижевський Павло Іванович (1865–1925) Міністр фінансів УНР, голова надзвичайної торговельної та фінансової місії УНР в м. Женеві» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Документи друкуються без скорочень мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами з дотриманням лексичних і стилістичних особливостей мови автора. Помилки виправлено беззастережно. Текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках.

---

⁵ Відозва ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського національного конгресу, 30 червня 1920 р. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 3. Машинопис.

⁶ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. К.: Смолоскип, 2016. С. 108.

⁷ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: показник до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. К., 1996. С. 78–79.

№ 1

Женева, дня 22/8 – 1920.

Geneve le

Отель Вікторія. П[авло] Чижевський.

В[исоко]п[оважному] М. С. Грушевському.

Високоповажний Михайле Сергієвичу!

В свій час я одіслав до Вас відозву про Всеукраїнський національний Конгрес. Але завдяки помилці в адресі лист до Вас не дійшов і повернувся назад.

Хоч Ви напевне вже читали ту відозву, бо вона була надрукована у всіх майже українських американських часописах, але для порядку посилаю її Вам і я.

Одночасно дозволяю собі висловити кілька думок з приводу Конгресу, щоб уникнути можливості непорозумінь, од яких не втекли очевидно деякі з моїх віденських співробітників у цій справі.

Конгрес не має на меті підтримати політику тієї чи іншої групи українських політичних діячів, тієї чи іншої політичної партії.

Конгрес не може мати завданням орієнтуватися на схід або захід, на соціалістів або на буржуазію, на Польщу або на Москвіщину.

Конгрес, обґрунтовуючись на принципі «самоозначення», який принцип, не дивлячись на його фальшування в окремих випадках, становиться нині однією з підвалин міжнародного права, розпочинає боротьбу за існування суверенної Української Держави в етнографічних межах.

Конгрес не має війська, не має території, не має примусової сили зібрати потрібні для його існування кошти. Але, являючись представником об'єднаного всесвітнього українського громадянства, він повинен скупчити в собі всю моральну й розумову силу української нації.

Конгрес повинен стати постійною інституцією, яка збирається на який десяток днів щорічно й яка має свій виконавчий орган — «раду Конгреса», яка працює на протязі цілого року.

Конгрес, коли б він справді міг здійснитися по такому плану, явився би могутньою силою, яка, рано чи пізно, а досягла би поставленої мети.

Конгрес має бути сконструйований по плану українсь[кого] національного союзу. Але повинно взяти на увагу й персональний принцип відносно осіб, які, незалежно від політичних і соціальних переконань, являються великою самодовільною силою української нації, завдяки своїм великим науковим заслугам.

Був би безконечно вдячний, коли б Ви спромоглися висловити свої думки з цього приводу.

Чекаючи Вашої відповіді, застаюся з найбільшим поважанням Павло Чижевський

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 6.

Женева, 30/6 1920 р.

Ініціативний комітет по скликанню Всеукраїнського національного конгресу.

Адреса: Geneve, Club Ukrainien, 18 rue du Marche (Suisse).

До всіх громадян-українців Великої Наддніпрянської України, Бессарабії, Чорноморії, Середньої Азії, Сибіру, Зеленого Клину, Галичини, Буковини, Карпатської України, Лемківщини, Сполучених держав Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії й інших земель, де тільки живуть українці.

Відозва

Громадяне-Українці!

Тяжкі часи пережива наша батьківщина...

Вже три роки минуло з того часу як почала Україна боротьбу за своє право на існування, за право жити вільно, за право жити в своїй рідній землі, в оточенню рідної культури, за право самій порядкувати своєю долею.

Та й досі не виборола Україна отих святих прав. Та й досі ще ллється кров синів українського народу і не видно ще кінця тій страшній боротьбі. Та й досі лежить наша Україна, скривавлена, зруйнована, розірвана на шматки...

Не було, здається, того сусіда коло нашої батьківщини, який не покориствувався би шматком нашої землі. А Москалі взагалі не визнають права на вільне, окреме від Москівщини, існування України, й кілька разів, на протязі тих років, окупували більшу частину Української землі. Та й тепер московське військо стоїть по всім майже містам Лівобережної України.

Українська справа в великій, страшній небезпеці...

Останні події загрожують існуванню суверенної Української держави навіть у тих обкраяних межах, в яких опинилась вона після імперіалістичної офензиви її сусідів...

Яка ж головна причина нашого занепаду? Надзвичайно тяжкі умовини? — Це так. Але ж умовини, в яких опинилися після російської революції інші молоді держави, що повстали на руїнах колишньої Російської імперії, теж не були добрі. Не дивлячись на те існують, визнані Європою: Грузія, Естонія, Латвія, не кажучи вже про Фінляндію та Польщу. А ми збанкрутували...

Ми мали вже на протязі коло двох років справжню Українську державу. Ми мали кількасот тисяч свого війська. Ми мали великі державні скарби готівкою, цукром та иншим. В спадщину від Царської Росії нам досталися величезні склади аmunіції південно-західного фронту. Після відомої протигетьманської революції ми нарешті сполучилися з нашими братами галичанами в одну Велику Соборну Україну від Дону аж до Сяну...

Й більшу частину з того всього ми втратили...

І не чужоземні інвазії, не Денікіада суть головними того причинами.

Збанкрутували ми завдяки, в великій мірі, тим хибам, на які хорувала наша інтелігенція.

Замість того, щоб об'єднатися для досягнення одної мети, щоб спільно працювати над здобутком і скрепленням Української Суверенної держави, наша інтелігенція поділилася на велике число партій і гуртків, поділилася по ознакам соціально-економічним, політичним і навіть територіальним.

Не досить великі сили інтелігенції стали не до спільної державної творчої праці, а переважно до партійної...

За деревами не бачили лісу, за партіями України...

Не було спільної акції...

І хто знає, чи не втекли б ми од розпаду нашої національної армії, цієї головної підпори в сучасний мент міцної державности, й інших великих катастроф, якби наша інтелігенція замість партійного відокремлення виявила більш єдності, більш справжнього державного розуму й державної творчості?

Але ж ми тепер не хочемо нікого обвинувачувати. Що сталося, те сталося...

Сконстатувавши одну з головних причин нашого лиха, ми хочемо накреслити той шлях, який привів би нас до великої мети...

Географічно (чи фізично) можливе сполучення усіх земель, де абсолютну або відносну більшість складає українська людність, в одну *Соборну, Незалежну, Суверенну Україну*. Ось та мета, велика мета, до якої всі ми повинні прямувати! А шлях до тієї мети є об'єднання української інтелігенції Європи, Азії та Америки задля однієї в напрямку тієї мети, спільної акції.

Що таке об'єднання є можливим, навіть при умовинах вищезгаданого партійного поділу нашої інтелігенції, про те свідчить нам історія українського руху на Великій Україні. Коли після розпуску Другої Державної думи наступили в Росії часи реакції, майже вся українська інтелігенція об'єдналася в спілку: Товариство Українських Поступовців (ТУП)¹, мета якого була:

Автономна Україна в автономно-федеративній Росії — програма максимум. Вживання української мови в школі, в церкві, в суді, в державних та громадянських інституціях — програма мінімум. У тому товаристві об'єдналися представники різноманітної соціальної і політичної думки — від крайніх лівих соціалістичних партій до буржуазно-демократичних. Праця того товариства продовжувалась безупинно на протязі десяти років й охоплювала всі галузі культурно-політичного життя того часу. Майже всі тодішні українські часописи належали товариству. В склад товариства входили всі головні українські видавництва, а також спілки і громади, яким належала більша частина українських книгарень.

В Москві Товариство видавало український місячник на російській мові «Украинская Жизнь»². З допомогою Товариства видавались на німецькій та на французькій мові періодичні органи в Відню та в Парижі.

Товариство організувало всеросійську спілку Автономістів-Федералістів, органом якої був місячник «Області і Народи Росії».

Товариство улаштувало безліч невеличких українських селянських книгозбірень... І коли український рух після мартовської революції 1917 року набув такої великої сили, так спричинилося до того в значній мірі те Товариство. А коли подібне об'єднання було можливим тоді, як працювати доводилося таємно, коли

сили наші були далеко менші, коли мета була безмежно вужча, так чому воно неможливим би було тепер?

Форма об'єднання — Всеукраїнський Національний Конгрес, який складався би з представників українського громадянства всього світу. Конгрес найвищий орган об'єднання. Він збирається щороку в Женеві (чи іншим Європейським місті). Він вибирає Бюро — виконавчий орган об'єднання, яке повинно працювати на протязі цілого року, відповідно інструкціям, наданим йому Конгресом. Конгрес складає статут об'єднання. Конгрес складає кошторис, цебто призначає кошти, потрібні для планомірної праці всіх органів об'єднання. Бюро само або з допомогою спеціальних призначених Конгресом комісій чи осіб виступає від імені конгресу перед Лігою Народів³, перед різними державами й приватними установами на користь досягнення вищезазначеної мети об'єднання. Конгрес дбає про те, щоб місце осідку його бюро зробилося всесвітньою українською трибуною, відкіля ширилися б правдиві звістки про українську справу й про українські бажання на увесь світ. Конгрес через своє бюро й інші, призначені ним, інституції веде якнайширшу пропаганду на користь української справи шляхом видання власних часописів на різних мовах і співробітництва своїх членів в різних часописах взагалі.

З початку своєї діяльності Конгрес оголошує перед державами й громадянством всього світу, а також перед Лігою Народів, заяву про мету всеукраїнського об'єднання, яскраво зазначивши, що те об'єднання не має в собі нічого агресивного або шовіністичного та що мета його обґрунтовується виключно на тих самих принципах самоозначення народів, які лягли підвалинами всесвітнього миру, які безумовно ляжуть також підвалинами й нового міжнародного права.

Шлях до зреалізування думки про Всеукраїнське Об'єднання дуже тяжкий і складний через те, що ніяка сучасна українська організація, партійна чи міжпартійна, не має остільки авторитету перед всесвітнім українським громадянством, щоб заклик її на збори національного Конгресу звернув на себе велику увагу. Та й ні одна з існуючих уже українських організацій не має в своєму розпорядженні досить великих коштів, потрібних для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу. Через те здійснення думки про Всеукраїнське об'єднання повинно перейти через кілька послідовних щаблів.

Перший щабель — організація якогось ініціативного комітету, який почав би працювати над скликанням першого Національного Конгресу.

Другий щабель — широке розповсюдження думки про Всеукраїнське об'єднання серед найширших кіл українського громадянства всього світу й одночасно широка поміж ним анкета про те, як повинен бути організований Всеукраїнський Національний Конгрес. Коли українське громадянство віднесеться прихильно до думки про всеукраїнське об'єднання, тоді, з певною надією на добрі наслідки, можна буде перейти до третього щабля.

Третій щабель — скликання ширшої, ніж ініціативний комітет, організації, яка на підставі вказівок анкети склала би тимчасовий статут конгресу (головним чином порядок представництва чи склад конгресу); зазначила би час та місце його

зібрання; намітила програму праці (порядок денний) й призначила би тимчасове бюро, яке повинно було би скликати Конгрес й підготувати для нього все потрібне (помешкання, пресовий апарат і т. д.).

Ми тепер перейшли до першого з вищезазначених щаблів. Наслідком нарад між деякими колами громадянства в Женеві, Празі, Берліні та Відні склався міжпартійний ініціативний комітет, одна частина якого працює в Женеві, а друга — в Відні. До першої частини приєднався Український Женевський Клуб⁴ — міжпартійна українська політична громада, який згодився стежити за усією кореспонденцією, а також і літературою, що матимуть те чи інше відношення до скликання Конгресу. Поширюючи цю відозву й додану до неї анкету поміж українськими часописами, різними українськими організаціями й окремими громадянами, ми переступаємо на другий щабель.

Восени цього року можливо, гадаємо, буде перейти й на третій щабель, цебто скликати більш широку організацію, про яку зазначено раніш, власне кажучи — Український Передконгрес, який уже остаточно вирішить праву про скликання Конгресу. Правдоподібно, що отой Передконгрес скликаний буде у Відні.

Громадяне-Українці!

Кінчаємо на тому, з чого почали: тяжкі часи пережива наша Батьківщина. Ми все, здавалося, мали вже в своїх руках і все те втратили...

Але ж не будемо безпомічно спускати руки. Великі здобутки не приходять дурно; великі здобутки можуть з'явитися тільки наслідком великої планомірної праці об'єднаної інтелігенції. В свій час ми не виявили, може, ні потрібного для державної творчості хисту, ні уміння стати спільно коло державної праці...

Так виправимо ж наші помилки, об'єднаємось всі коло однієї мети. А різні незгоди й суперечки між нами ми матимемо час розв'язати в нашій рідній хаті...

Громадяне-Українці всіх напрямків політичної і соціальної думки! Єднайтеся, щоб спільними силами урятувати нашу Батьківщину...

За ініціативний Комітет по скликанню Всеукраїнського Національного Конгресу, Голова Женевського Українського Клубу

Павло Чижевський⁵.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 1–4.

№ 3

[30 червня 1920 р.]

Анкета⁶

1. Чи поділяєте Ви думку про скликання Всеукраїнського Національного Конгресу?

2. Як, на Вашу думку, повинно бути організовано представництво на Національному Конгресі (Назвіть всі відомі Вам великі партійні, науково-просвітні, адміністративні, парламентарні й інші українські організації Вашої країни, які

поширюють свою діяльність на всю або на більшу частину країни і які мали би право послати своїх представників на Конгрес)?

3. Яке, на Вашу думку, місто в Європі було би найбільш придатним для зборів Всеукраїнського Національного Конгресу та для осідку його постійного виконавчого органу?

4. Звернувши увагу на те, що на Конгресі приймають участь представники з далеких країн (Зелений Клин, Аргентина, Бразилія тощо), зазначте термін, на який, по Вашій думці, можливо було би скликати Конгрес: початок, середина чи кінець 1921 року?

5. Маючи на увазі, що Всеукраїнський Національний Конгрес повинен репрезентувати всю наукову й моральну силу української людности всього світу, зазначте, по яким галузям (історії, статистики, політичної економії, географії, етнографії, освіти і т. д.) відносно Вашої Країни або Української людности взагалі могли би Ви представити доклад на розгляд і обміркування Конгресу?

6. Коли Ви самі не можете представити докладу, зазначте найбільш поважні, на Вашу думку, теми чи питання взагалі, які повинен був би обміркувати Конгрес?

Відповідь на цю анкету, а також і всі Ваші думки про всеукраїнське об'єднання (Національний Конгрес) не одмовтеся прислати на адресу Українського Клубу в Женеві, зазначену нижче.

З великим поважанням за ініціативний Комітет по скликанню Всеукраїнського Конгресу, Голова Женевського Українського Клубу

Павло Чижевський

Geneve, Club Ukranien, 18 rue du Marche, Suisse.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 5.

Примітки

- ¹ Товариство українських поступовців — нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація ліберально-демократичного характеру, яка протягом 1908–1917 рр. стояла на чолі українського громадсько-політичного життя. ТУП не було партією, його платформа базувалася лише на визнанні принципів автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Товариство об'єднувало українську національну еліту, до нього належали М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Винниченко, Є. Чикаленко, М. Лисенко, І. Шраг, П. Стебницький, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко та інші.
- ² «Украинская жизнь» — щомісячний російськомовний часопис, який видавався в Москві протягом 1912–1917 рр. за редакцією С. Петлюри та О. Саліковського. Часопис сприяв консолідації численних українських політичних угруповань та ознайомлював передову російську громадськість із головною вимогою українського руху – побудовою шкільного навчання на засадах вільного розвитку української преси та культурно-освітніх товариств. З «Украинской жизнью» співробітничали М. Грушевський, С. Єфремов, В. Садовський, М. Могилянський та інші.
- ³ Ліга Націй — міжнародна міжурядова організація, заснована на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Мала осідок у м. Женева (Швейцарія). Її статут був розроблений спеціальною комісією на чолі з президентом США Томасом Вудро Вілсоном і схвалений 28 квітня 1919 р. Його підписали 44 держави. Він передбачав принципи колективної безпеки (спільних дій країн-членів організації проти агресора) і відкритої дипломатії, обмеження озброєнь і відмову від війн як засобу розв'язання міжнародних суперечностей, збереження «вічного миру» і безпеки народів та розвиток співпраці між націями. Самоліквідувалася у 1946 р.
- ⁴ Український Клуб у Женеві заснований 14 серпня 1919 р. за ініціативи П. Чижевського, який був його головою до своєї смерті у 1925 р. Наступним головою клубу став Євген Бачинський. Клуб був передусім культурно-просвітницькою організацією.
- ⁵ Чижевський Павло (1865–1925) — український громадський і політичний діяч. У 1905 р. вступив до Української радикально-демократичної партії. За її списком обирався депутатом І Державної думи, входив до складу Української парламентської громади. Був одним з організаторів і провідників Полтавської громади Товариства українських поступовців (ТУП). Із квітня 1917 р. — член Української Центральної Ради від Полтавської губернії. Член Центрального Комітету Української партії соціалістів-федералістів. Гетьманського перевороту не схвалив і пов'язав свою долю з Директорією. Входив до складу торгово-фінансових комісій УНР в Австрії, Чехо-Словаччині, Польщі й Швейцарії. У 1918 р. очолював закордонне бюро УПСФ у Відні. У лютому – серпні 1921 р. входив до Ради Республіки — тимчасового верховного органу УНР, що діяв у Тарнові (Польща). Автор низки публіцистичних статей та брошур, присвячених тогочасним актуальним темам суспільно-політичного життя, програмним питанням українського національного руху, народній освіті. Представляв державницький напрям в українській історіографії.
- ⁶ Анкета є змістовим продовженням попереднього документа, в якому згадується про додану до нього анкету.

MISCELLANEA

Невідомі публікації творів Михайла Грушевського з 1887 року

У середовищі грушевськознавців склалося переконання про неможливість отримання якісно нового знання стосовно дитячих і юнацьких років життя майбутнього історика, з огляду на загальну опрацьованість відносно невеликого кола джерел та відсутність перспектив його розширення. Ще більшим таке переконання у вичерпності нашої поінформованості є стосовно перших кроків М. Грушевського на літературній ниві. Загальновідомо, що в останніх класах Тифліської гімназії молодий белетрист написав декілька прозових творів, загалом високо оцінених його літературним наставником Іваном Нечуєм-Левицьким і рекомендованих ним до оприлюднення. Втім, як тривалий час вважалося, з цих текстів друком з'явилося лише два оповідання — «Бех-аль-Джугур» (1885) і «Бідна дівчина» (1886). Решта ж дійшли до нас у рукописах і здебільшого були опубліковані лише після здобуття Україною незалежності у добре знаній збірці «Із літературної спадщини». На таку дослідницьку переконаність головним чином вплинули свідчення самого М. Грушевського з його «Споминів», де ці початки творчого шляху описані досить докладно. Міцність пам'яті історика цілком підтверджували інші джерела, передусім, тогочасне доволі інтенсивне листування зі згадуваним автором «Миколи Джері». Тому на жодні несподіванки у висвітленні цієї проблеми дослідники не розраховували.

Тож яким було наше здивування, коли при опрацюванні грушевськіани у львівському «Ділі» вдалося натрапити на невідомі друки двох ранніх белетристичних творів тифліського гімназиста. Перше оповідання «Німий свідок» друкувалося протягом трьох чисел «Діла», починаючи від 11 (23) квітня 1887 р.¹ Воно було підписане одним із поширених літературних псевдонімів письменника-початківця — Михайло Сергієнко Заволока. Друге оповідання «Остатня кутя» друкувалося протягом двох різдвяних чисел «Діла», починаючи від 24 грудня 1887 р. (5 січня 1888 р.).² Воно було підписане скороченою версією того ж псевдоніма — Михайло Заволока.

Певної сенсаційності цим знахідкам додає той факт, що про публікації згаданих творів не знав ані їхній автор, ані його наставник, хоча обидва досить активно обговорювали підготовку творів до друку. Цю проблему доволі повно реконструювали упорядниці згаданої збірки «Із літературної спадщини» Галина

¹ *Німий свідок*. Фантазія Михайла Сергієнка З[аволо]ки / М. Грушевський // Дело. Львів, 1887. Ч. 40–42.

² *З[аволо]ка М. Остатня кутя. Різдвяна фантазія* / М. Грушевський // Дело. Львів, 1887. Ч. 144–145.

Бурлака та Альбіна Шацька³. Тут лише пригадаємо, що, отримавши неочікувано схвальний відгук І. Нечуя-Левицького на «Німого свідка», автор пише адресату: «Але як певні Ви, добродію, що вартий справді він друку, що не тра буде потім одхрищуватись мені од его, то щиро дякуватиму, як надрукуєте (тільки під псевдонімом Михайла Заволоки). На той раз, як надрукують, бажав би я мати кілька напечатків, чи оттисків, чи не можна?»⁴. Також ця тема піднімається у наступному листі: «Напишіть, що з моєю першою мрією “Німий свідок”, одіслали її до друку, чи ще ні? і куди, чи в Галичину, чи в Київ?»⁵.

Подібні передвидавничі клопоти М. Грушевський обговорює і стосовно оповідання «Остатня кутя». Так, у листі від 2 березня (18 лютого) 1885 р. він пише про свої особливі сподівання на публікацію саме цього твору⁶. А вже за пару місяців у листі від 26 (14) травня 1885 р. він просить І. Нечуя-Левицького у разі публікації оповідання додати присвяту «на вічну пам'ять Захару, Федіру і Марії Грушевським». У подальших листах юнак неодноразово звертається до цієї теми, просячи, з конспіраційною метою, повні імена замінити на ініціали, а також можливо закамуювати згадки про місцевості, де відбуваються описувані події. Нетерпляче очікуючи появи своїх творів друком, молодий белетрист навіть наважується давати поради старшому колезі: «Й чи не можна, пане добродію, щоб оповіданнячка мої по різних часописам та збірникам, нашим і галицьким, розсовать, мо так скоріш надрукують, а то дуже я боюся, що будуть мої утворці лежать до Страшного Суду, а що можна було надрукувати, як мені 17 було, не з лица буде надрукувати, як буде 20... Порятуйте, будьте ласкаві, добродію!». Вважаючи справу з друком цих оповідань вирішеною, М. Грушевський просить адресата: «Як оддасте мої писання до часописі, певне одпишете мені — куди й як, й чи швидко їх надрукують, й як там ведеця, чи дають авторові напечатки (просив би кожного утвору килькихось), а то й гонорарик, чи може з-за ідеї, безкорисне?»⁷.

Чимало про підготовку до друку згаданих оповідань свого протеже згадує в тогочасних листах й І. Нечуй-Левицький. Так, ще в листопаді 1884 р. він перекоонує автора, що «“Німий свідок” можна й надрукувати»⁸. Далі інформує, що для надійності особисто завезе отримані з Тифліса рукописи до редакцій львівських часописів, адже дорогою на лікування проїздитиме через галицьку столицю. В кількох листах також йдеться про підготовку до друку оповідання «Остатня кутя». Зокрема, І. Нечуй-Левицький пише про полагодження прохань свого підопічного

³ Бурлака Г., Шацька А. Коментар // Грушевський М. Із літературної спадщини. Нью-Йорк – Київ: Книга, 2000. С. 379–386.

⁴ Листування Михайла Грушевського Т. 1. / Упор. Г. Бурлака. Львів – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1997. С. 32.

⁵ Там само. С. 33.

⁶ Там само. С. 34.

⁷ Там само. С. 38.

⁸ Листування Михайла Грушевського Т. 3 / Ред. Л. Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. Київ – Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 2006. С. 31.

стосовно приховання біографічних подробиць: «Все, що Ви пишете в листах, трохи вже зроблено: посвячення в “Куті” поставлене ініціалами, а про решту зараз напишу до Львова, щоб міста понадписували початковими буквами»⁹.

Цікаво, що про плани друкувати згадані оповідання М. Грушевського І. Нечуй-Левицький згадував і в листах до третіх осіб. Так, у його кореспонденції до Олександра Кониського від 23 травня 1885 р. йдеться: «Маємо нового і талановитого белетриста Мих[айла] Заволоку; обіцяє велику родючість, бо йому сливе 17 літ, а він написав оповідання “Кутя”, кавказький переказ (йдеться про «Німий свідок». — В. Т.), і першу частину повісті “Свої й чужі”. Це все думаю оддати в редакцію “Зорі”. Стиль Заволоки легкий, язик літературний, оповідання тягнуться гладенько»¹⁰.

З огляду на згадані обставини, залишається незрозумілим, чому М. Грушевський і його наставник так і не дізналися про появу оповідань. Відповіді, вочевидь, слід шукати в редакційному архіві самого «Діла» та епістолярії його тогочасних видавців. Дивно також, що досвідчений галицький бібліограф Іван Левицький, укладаючи першу бібліографію М. Грушевського, оминув увагою ці твори, хоча вони були підписані відомим для нього псевдонімом та й сама газета завжди була, що називається, «під рукою». Зрештою, доводиться дивуватися, що жоден із численних галицьких знайомців історика протягом двадцяти років його перебування у Львові так ніколи і не звернув уваги на факт появи «Німого свідка» і «Остатньої куті», хоча також добре знали, хто ховається під псевдонімом «Михайло Заволока». Наприклад, про появу цих оповідань жодного разу не згадали редактори самого «Діла», неодмінно вітаючи М. Грушевського з ювілеями його літературно-наукової праці, відлік яким, як відомо, поклала саме публікація «Бех-аль-Джукура» в 1885 р.

Та, незважаючи на це, поява друком «Німого свідка» і «Остатньої куті» так і залишилася таємницею для автора та його іменитого патрона. До певної міри, причиною цього була ускладнена внаслідок російської репресивної національної політики комунікація між наддніпрянцями та галичанами, котрі вважали за краще зайвий раз не листуватися, щоб не привертати увагу охоранки. Про це зауважено згадує сам І. Нечуй-Левицький, відписуючи до Тифліса після багатьох настирливих запитань молодого приятеля про долю його творів: «Не знаю, чи надруковані Ваші дрібні оповідання, бо “Діло” тепер не пускають в Росію, а приходять тільки “Зоря” та “Батьківщина”»¹¹. Можливою була також втрата листів чи їх перлюстрація цензурою. На користь цієї версії говорить той факт, що, незважаючи на виразні прохання автора, в оповіданні «Німий свідок» назви населених пунктів наведені повністю, а «Остатня кутя» була надрукована без жодної авторської присвяти.

---

⁹ Листування Михайла Грушевського Т. 3... С. 36.

¹⁰ Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. Т. 10. К.: Наукова думка, 1968. С. 299.

¹¹ Листування Михайла Грушевського. Т. III. С. 37.

Сам же М. Грушевський чомусь так ніколи й не намагався з'ясувати питання публікації своїх ранніх творів, вважаючи відсутність інформації про їхню появу свідченням незацікавленості галицьких часописів цими текстами. Більше того, з плином часу він втратив доступ до рукописів своїх оповідань, ностальгуючи за цими першими пробами пера у мемуарах. Так, з приводу «Остатньої куті» він занотував у «Споминах»: «За тему емоціональну я взяв ту нашу недавно пережиту родинну трагедію [...]. Оповідання я назвав “Остатня кутя”. Не маючи тексту перед очима, не можу судити, наскільки я потрапив передати ідилічні настрої різдвяної вечері і як контраст їм — страшні сцени смерті [...]. Редакція “Діла” його не надрукувала, і се дає мені підставу думати, що оброблено сю тему слабо, — правда, щоб сильно її обробити, треба було здібності і техніки вище середньої...»¹². Про те, що згадані два оповідання так і не були надруковані, вчений опосередковано пише і в своїх автобіографіях¹³.

Що цікаво, факт публікації «Німого свідка» і «Остатньої куті» був встановлений доволі давно знаним дослідником чоловічого галицького українського часопису Костянтином Курилишиним. Так, у першому томі укладеної ним біобібліографістики «Діла», котрий вийшов друком ще в 2015 р., занотовано ці бібліографічні позиції¹⁴. На жаль, ніхто з грушевськознавців уважніше не придивився до праці львівського колеги, а сам він не і не підозрював, що мимоволі зробив цікаве відкриття!

У підсумку відзначимо, що важливість віднайдених публікацій є багатоаспектною. Так, в усіх на сьогодні знаних бібліографіях М. Грушевського відсутній 1887 р., оскільки інших творів тоді не вийшло. Тож тепер можемо не тільки збагатити бібліографію праць історика, але й додати ще один рік до багатой на події творчої біографії Великого Українця. Також важливим буде порівняльний текстологічний аналіз віднайдених друкованих творів з їхніми рукописними варіантами, на підставі яких було здійснено публікації у наш час. Адже І. Нечуй-Левицький неодноразово згадував, що галицькі редактори активно прикладали коректорське перо до текстів тифліського гімназиста¹⁵. Зрештою, наша знахідка спонукає до докладнішого перегляду галицької періодики середини 1880-х років в надії віднайти ще якісь невідомі публікації ранніх творів М. Грушевського. Адже в його листуванні з І. Нечуєм-Левицьким згадується, приміром, про плани співпраці молодого письменника з львівською «Зорею», зокрема, друку там знаної повісті «Свої й чужі».

¹² Грушевський М. Спомини // Київ. 1988. № 12. С. 127.

¹³ Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 221.

¹⁴ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до біобібліографістики. Т. 1: 1880–1889. Дрогобич: Коло, 2015. С. 341.

¹⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 3... С. 34.

Грушевські у бібліотеці Франка

Немало життєвих негараздів випало на долю Івана Франка, однак попри все він завжди дбав про свою книгозбірню: комплектував її ще від ранніх гімназійних років, систематично обліковував, був постійним замовником палітурної майстерні. Багатюща й різноманітна за тематикою, особиста бібліотека Франка дійшла до нас нарівні з рукописним архівом письменника і зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Вона й надалі виконує свою первісну роль — служить багатьом сучасним науковцям, адже містить чимало рідкісних видань. Тим часом, для франкознавців ця бібліотека несе унікальну інформацію про її господаря. Численні Франкові записи власних і фольклорних творів, позначки на берегах книжок, дарчі написи, зрештою, сам факт присутності певного видання у цій книгозбірні — усе це становить джерельну базу вивчення життя і творчості письменника.

Окремим і доволі неоднозначним залишається питання взаємин Івана Франка з Михайлом Грушевським. Сучасне його комплексне трактування викладено, зокрема, у статті про М. С. Грушевського у «Франківській енциклопедії»¹, але залишається безліч аспектів, які варто розглянути детальніше, ніж це дозволяє жанр енциклопедичної статті. Грушевський і Франко понад двадцять років були знайомими, співпрацювали, тривалий час тісно спілкувалися, навіть товаришували. Звичайно, це не могло не залишити, так би мовити, меморіальних слідів, і один з таких напрямків — з'ясувати, які праці Михайла і Марії Грушевських зберігаються у бібліотеці І. Франка, адже всі вони були активними творчими людьми. Окрім факту наявності того чи іншого видання, будемо зазначати присутність у ньому записів чи позначок Франка, які нерідко трапляються у книжках цієї бібліотеки.

Одразу варто застерегти, що склад бібліотеки зовсім не збігається (він значно вужчий) з переліком тих текстів, які читав чи переглядав І. Франко, та цього й не варто було сподіватися, враховуючи інтенсивність його інтелектуального життя, широке коло зацікавлень і контактів. Так, львівської газети «Діло» за 1885 р. з першою публікацією Грушевського немає у цій книгозбірні, хоча відомо, що Франко читав оповідання «Бех-аль-Джугур» і високо оцінював його². Більше того, Фран-

¹ Бурлака Г., Гирич І. Грушевський Михайло Сергійович // Франківська енциклопедія. Львів: Світ, 2016. Т. 1. С. 481–494.

² Франко І. [Рец.:] «Степ». Херсонський белетристичний збірник // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 27. К.: Наукова думка, 1981. С. 116; його ж: Наше літературне життя в 1892 році // Там само. Т. 29. К.: Наукова думка, С. 12.

ко навіть читав у рукописі не публіковану за життя автора повість Грушевського «Свої й чужі», про що дізнаємося з його листа до М. Драгоманова³. Зате у бібліотеці зберігся альманах «Степ» 1886 р. видання (№ 1441⁴), де було вміщено оповідання М. Грушевського «Бідна дівчина», яке Франко також не оминув увагою у згаданій рецензії. Усі ці художні тексти були підписані псевдонімом М. Заволока. У львівській «Правді» кілька рецензій Грушевського з'явилися за підписом «Хлопець», у першому томі ЗНТШ публікацію Грушевського було підписано «М. Сергієнко». Курйозом виглядає той факт, що аж до 1893 р. Франко не знав, що М. Заволока, М. Сергієнко і М. Грушевський — та сама особа.

З прибуттям М. Грушевського до Львова почалися його інтенсивне спілкування і співпраця з І. Франком, зокрема, у Науковому товаристві імені Шевченка, хоча ще у квітні 1893 р. Франко писав М. Драгоманову: «Щодо Тов[ариства] Шев[ченка], то я стою при своїй думці — не подаватися в його члени»⁵. Саме Грушевському вдалося залучити Франка до активної й тривалої наукової, а згодом і адміністративної роботи в товаристві. У бібліотеці письменника зберігся комплект «Записок НТШ», починаючи від першого тому (який називався «Частина І»). Пригадуємо, що цю «першу частину», видану 1892 р. (№ 1771), впорядкував Юліан Целевич, другий, третій і четвертий томи (1893–1894 рр.; № 1771(1)–1772(1)⁶) — Олександр Барвінський. Прикметно, що в інвентарному журналі ці томи Франко записав за прізвищами упорядників, наче йшлося про авторські книжки, а не періодичне видання. Починаючи з п'ятого тому, «Записки НТШ» виходили за редакцією Грушевського, й рукою Франка їх записано так: «М. Грушевський. Записки тов. ім. Шевченка» — (№ 1773–1780). Це випуски до XX тому включно. Після 1908 р., коли Франко тяжко захворів, йому було складно писати, інвентарний журнал заповнювали різні люди — сини поета Андрій і Тарас, особисті секретарі, а також знайомі. Записані вже іншим почерком пізніші надходження інших томів ЗНТШ (№ 3963–3996, 4596–4618) фіксуються без прізвища редактора.

Спостереження за хронологією видань, які увійшли до бібліотеки Франка, не дає змоги встановити час, коли видання потрапило до книгозбірні, інвентарний номер книжки надто приблизно свідчить про це. Наприклад, вже серед перших 1200 томів є одне видання 1899 р.⁷ (усього бібліотека налічує 6069 томів). Однак все ж, покладаючись на порядок розміщення книжок, можна зробити висновок,

³ Франко І. Лист до М. Драгоманова від 9 серпня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 49. К.: Наукова думка, 1986. С. 508.

⁴ Кожна книжка чи конвюлт (різні видання, відбитки чи вирізки, переплетені в одну палітурку) з бібліотеки І. Франка має свій номер, присвоєний ще самим Іваном Яковичем. Під цими номерами їх записано до окремого журналу, озаглавленого «Спис книжок бібліотеки І. Ф. після томів» (Іл. Ф. 3. Од. зб. 2278); у цьому самому порядку книжки зберігаються дотепер. Далі номер видання, про яке йдеться, зазначаємо у дужках безпосередньо у тексті.

⁵ Франко І. Зірп. творів: У 50 т. Т. 49. К.: Наукова думка, 1986. С. 391.

⁶ Номер у дужках означає черговість розміщення видання у конвюлті.

⁷ Бібліотека Івана Франка: науковий опис: У 4-х т. Том 1. К.: Критика, 2010. Хронологічний покажчик. С. 606–612.

що магістерська дисертація М. Грушевського «Барское староство: Исторические очерки (XV–XVIII в.)» (К., 1894) потрапила до книгозбірні значно пізніше, ніж вийшла друком, адже її зареєстровано аж за номером 3593. Видання не має ні дарчого напису, ні позначок чи записів власника. Можна було б припустити, що ця книжка була серед тих численних придбань, які здійснив Франко у книгарнях та в букіністів під час свого останнього візиту до Києва у 1909 р., але ця версія не має достатнього підтвердження, зате має вагоме заперечення: наступний після неї запис у реєстрі — книжка В. Резанова «Из истории русской драмы» видання 1910 р.

Книжки, брошури й відбитки статей Грушевського наступних років представлені у бібліотеці І. Франка досить широко, хоча далеко не вичерпно. Це й не дивно: працюючи разом у НТШ, а з 1902 р. ще й мешкаючи поряд, обидва діячі мали широкі можливості знайомитися з науковою та письменницькою продукцією один одного і поза власними книгозбірнями. Тим більш показово, коли такі видання все ж ставали на полицю домашньої бібліотеки; власник мав змогу ще і ще раз звертатися до них чи за науковою інформацією, чи за естетичними враженнями.

М. Грушевський. Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віку. Львів: Накладом автора, 1895 (№ 5732).

М. Грушевський. Розвідки й материяли до Історії України-Руси. Львів, 1897. Т. 2; 1900; Т. 3 (зброшуровані з відбитків публікацій ЗНТШ) (№ 3319).

Перелік продовжує низка серійних видань Наукового товариства імені Шевченка, у яких М. Грушевський був редактором, а також, зазвичай, ініціатором, промотором, автором передмов. Активну участь у цих виданнях брав і Франко. Це два томи «Етнографічного збірника» / Видає Наукове Товариство ім. Шевченка. За ред. М. Грушевського. Львів, 1895. Т. I (тут Франко виступив упорядником і укладачем покажчика казок); 1896. Т. II (в обох томах — короткі передмови М. Грушевського; № 3762, 3762(1)). І, звичайно, у бібліотеці Франка зберігається добірка «Літературно-наукового вістника» за 1898–1911 р.: томи 1–54 (№ 3901–3954). Цей журнал, який став цілою епохою в українській культурі, по праву можна назвати спільним дітищем Грушевського і Франка. Поет був довголітнім співредактором «Літературно-наукового вістника», його активним автором і естетичним камертоном (третім співредактором був Осип Маковей, а з 1899 р. Володимир Гнатюк). Крім того, з 1898 до 1906 р., коли часопис виходив у Львові, Франко також брав на себе величезний обсяг технічної роботи в редакції. Як згадував пізніше М. Грушевський, «не раз, коли я, вважаючи певну справу, певне видавництво настільки наладженим і організованим, що воно може йти без мене, з огляду на се хотів звільнитися від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки “на страх ворогам”. Так було, наприклад, з “Літературно-науковим вістником”, [...] мовляв, він, Франко, тоді почуватиме себе певніш і сильніш: і я мусив згодитись, хоч приходилось мені тоді дуже тяжко»⁸.

Кілька видань цих років на історичну тематику мають передмови М. Грушевського:

⁸ Грушевський М. Апостолові праці // Спогади про Івана Франка. Л., 1997. С. 215.

Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці. Львів, 1897(№ 4144);

Шульгін Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близьких років. Львів, 1898 (№ 4144(1)).

У бібліотеці Франка зберігаються перші три томи (перше видання, 1898–1890 рр.) «Історії України-Руси» М. Грушевського (№ 3072–3074). Очевидно, це найдорожчий варіант поліграфічного оформлення частини накладу: розкішна, тиснена золотом палітурка, а на обкладинці першого тому у правому верхньому кутику — також золотим тисненням напис «Від автора».

Ці роки (приблизно до 1906 р.) — період найтіснішої співпраці й товариських взаємин Франка і Грушевського. Виявом, зокрема, може служити присвята по-вісті Франка «Перехресні стежки» (після публікації в ЛНВ окреме видання, дата на обкладинці — 1900, на титулі — 1899): «Високоповажаним Марії і Михайлови Грушевським на доказ щирої приязни присвячує автор». Однак цієї книжки у бібліотеці Франка немає, як, до речі, й багатьох інших його творів.

Наступна позиція — видання за підписом «Observator» — Справа українсько-руського університету у Львові. Львів, 1899 (№ 3780(4)), де М. Грушевський розлого й аргументовано виклав свою позицію з цього давно назрілого питання. Свій примірник І. Франко читав дуже пильно й залишив чимало відкреслень олівцем, а на с. 16 підкреслив фразу «...щоб на руські подання відповідалося по-руськи!».

Єдине видання у бібліотеці Франка з дарчим написом М. Грушевського — особливе для автора, його вчений присвятив пам'яті свого батька Сергія Федоровича Грушевського у рік його смерті: «Хронологія подій Галицько-Волинської літописі» (Львів, 1901; № 5692). «Високоповажаному Добродію Івану Франку автор» — свідчить напис на титулці. Ще у тому році на полиці бібліотеки стали: Грушевський М. Хмельницький і Хмельницина: Історичний ескіз. Львів, 1901 (№ 2865); його ж окремо видане оповідання «Бех-аль-Джугур», Львів, 1901 (№ 2865(5)), вдруге надруковане після вдалого письменницького дебюту 1885 р.

У наступні роки додалися такі видання:

Гюстав Флобер. Іродіада / Переклад М. Грушевського з додатком статті про Г. Флобера. Львів, 1902 (№ 2868(5));

Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві. Львів, 1903. Вступ М. Грушевського (№ 3733);

Грушевський М. Очерк истории украинского народа. С.-Петербург, 1904 (№ 4184);

Грушевський М. Оповідання. Київ, 1904 (№ 3101);

Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи. Санкт-Петербург, 1904. № 3570(1));

Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. Санкт-Петербург, 1904 (№ 3570(2));

Грушевський М. Львовское ученое общество имени Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. 1904. № 3. Отд. 2 (№ 4779);

Петербурзька Академія наук в справі знесення заборони українського слова: Реферат Академії з додатком «Історичної записки» К. А. Воєнського і вступним словом проф. М. Грушевського. Львів, 1905 (№ 5682) (текст з російської мови переклав Іван Франко);

Грушевський М. К польско-украинским отношениям Галиции. I–IV. Киев, 1905 (№ 5618/3);

Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його 10-літньої наукової праці в Галичині 1894–1904. Львів, 1906. (№ 2362) — видання зафіксоване в інвентарній книзі, але відсутнє в бібліотеці;

Опис рукописів Народного дому з колекції Антона Петрушевича. Ч. 1. Зладив Іларіон Свенцицький. Переднє слово М. Грушевського. Львів, 1906 (№ 3713);

Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України / Зібрав і видав Михайло Грушевський. Частина I. Львів, 1906 (№ 3854).

Hruševskyj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / Autorisierte übersetzung aus der 2-ten ukrainischen Ausgabe. Leipzig, 1906. Bd. 1. Urgeschichte des Landes und des Volkes Anfänge des Kijever Staates (№ 3872) — цей німецький переклад праці М. Грушевського редагував І. Франко;

Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. С.-Петербург, 1907 (№ 2847);

Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України. С.-Петербург, 1907 (№ 2851(1));

Грушевський М. Про українську мову й українську справу: Статті й замітки. Київ, 1907 (№ 5649);

Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI віку, видані під ред. М. Грушевського. Львів. Т. 1–3. Т. 8: Матеріали до історії української козаччини. Документи по рік 1631 зібрав і видав Іван Крип'якевич / Видані під загальною ред. М. Грушевського. 1908. (№ 4634–4637);

Записки Українського наукового товариства в Києві / Ред. комітет: М. Грушевський, Г. Павлуцький, В. Перетц, К. Михальчук. Київ, 1908–1909. Кн. 1–4 (№ 3691–3694).

Як бачимо, після 1907 р., коли М. Грушевський основний сегмент своєї діяльності переніс до Києва, інтенсивність його спілкування з Франком значно зменшилася. Ця ситуація особливо загострилася після 1908 р. через хворобу Франка. Проте співпраця тривала і, звичайно, залишався взаємний інтерес до здобутків один одного.

Зберігся у бібліотеці Франка примірник скандально відомої полемічної праці С. Томашівського «Наша політика і професор М. Грушевський: Гльосси до брошури проф. М. Грушевського». Львів, 1911 (№ 4852).

До бібліотеки потрапили два випуски журналу «Україна», який видавало Українське наукове товариство в Києві під загальним проводом Михайла Грушевського; відповідальний редактор Костянтин Михальчук. Київ, 1914. Кн. 1, 2 (№ 4666–4667).

Завершує перелік видання: Hruschewskyj Michael. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915 (№ 5258);

Кілька книжок у бібліотеці І. Франка — плоди творчої праці Марії Грушевської. Це її стаття «Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічній)». Львів, 1903 (відбиток з т. 51 ЗНТШ; № 5698). Решта видань — виконані М. Грушевською переклади творів зарубіжних письменників, які друкувалися у серії «Літературно-наукова бібліотека Українсько-руської видавничої спілки»:

Чехов А. Каштанка: Оповідання / Переклала Марія Грушевська. Львів, 1901 (№ 2865(7));

Тургенєв І. Ася: Оповідання / Переклала Марія Грушевська. Львів, 1902 (№ 2868(7));

Золя Еміль. Смерть Олів'є Бекайля: Оповідання / Переклала Марія Грушевська. Львів, 1902 (№ 2870);

Чехов А. Змора: Оповідання / Переклала Марія Грушевська. Львів, 1904 (№ 2743).

Серед книжок Франкової бібліотеки є два томи унікальної праці Марка Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (Матеріали з полудневої України зібрав Мр. Г. Обробив Зенон Кузеля). Львів, 1906–1907 (№ 3621), опубліковані як VIII і IX томи серійного видання «Матеріали до українсько-руської етнології».

Бібліотека І. Франка — унікальна книгозбірня, яка несе багату інформацію і про її власника, і про його епоху.

**Світлина з «Кубанського альбому» родини Грушевських:
шлях до атрибуції фотографії з «харківського» ювілею
акад. Дмитра Багалія 1927 року**

2 листопада 2018 р. в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського у Києві було проведено круглий стіл «Не бути приреченим на забуття» пам'яті репресованої родини Григорія Миколайовича Грушевського (1867–1938). Ініціатор та організатор цього заходу провідний науковий співробітник музею Микола Кучеренко познайомив присутніх із низкою індивідуальних, групових та колективних фотографій з так званого «Кубанського альбому» родини Грушевських — нащадків Г. М. Грушевського. Світлина зберіг онук Григорія Миколайовича Василь Сергійович Грушевський (1927–2004), наразі ж колекція належить онуку В. С. Грушевського і праправнуку Г. М. Грушевського Дмитрові Володимировичу Грушевському (1987 р. н.). У 2005 р. відомий краснодарський українознавець світлої пам'яті Віктор Кирилович Чумаченко (1956–2017) відсканував фотографії¹ та невдовзі передав зроблені електронні копії М. Кучеренку для київського музею².

Одне колективне фото (вперше публікується у даній книзі на с. 134) чи не найбільше привернуло увагу присутніх на круглому столі. На наклеєній на паспарту трохи розірваній внаслідок перегину, але дуже доброї збереженості та якості світлині були зафіксовані учасники якоїсь офіційної події. 36 чоловіків та одна жінка у центрі, вишикувані у 3 ряди (у першому ряду сиділи, у наступних двох стояли), найвірогідніше, сфотографовані професійним фотографом у великому приміщенні (вестибюлі чи залі) біля сходів (балкону?) із ажурними металевими перилами, що можна добре розгледіти у верхній частині фотографії. На знімку також видно частини дверей та вікон вгорі ліворуч та якісь невеличкі віконечка на стіні на задньому плані. Більшість сфотографованих чоловіків вдягнуті у ділові костюми і сорочки з краватками, один — з метеликом. Майже всі чоловіки, що сидять у першому ряду, на колінах чи під пахвами тримають портфелі, у чоловіка у другому ряду в руках якісь папери чи товста книжка. Зберігалась світлина у родині В. С. Грушевського, бо серед інших зафіксувала його батька Сергія Григоровича Грушевського (1892–1937) (на знімку він у сорочці із метеликом стоїть у

¹ На жаль, не були відскановані звороти фотографій із імовірними підписами та штампами фотографів, також не були повністю відскановані паспарту, в які було опрацьовано частину фотографій.

² Передані В. Чумаченком світлини публікуються у цій книзі у розділі «Родина Грушевських»; у підписах до них зазначено, що фото із зібрання Дмитра Грушевського.

верхньому ряду п'ятим справа). В. Чумаченко атрибутував світлину як зроблену у Краснодарі на початку 1930-х років.

Втім, і до датування, і до місця, де було зроблене фото, вже на круглому столі одразу виникли питання. Як зауважив Олександр Принь, у центрі у першому ряду було легко впізнати визначного українського історика Дмитра Івановича Багалія (1857–1932). Краснодар на початку 1930-х років він точно не відвідував, тому фото аж ніяк не могло бути «краснодарським». О. Принь висловив припущення, що фотографія, скоріше за все, зроблена під час відзначення 70-річчя Д. Багалія у 1927 р.

Дана гіпотеза видалась слушною, тим більше, що ювіляр сидів у центрі, а практично поруч з ним у першому ряду легко вгадувались член президії Укрнауки, директор Українського біохімічного інституту НКО УСРР, на той час — член-кореспондент ВУАН Олександр Палладін (четвертий зліва, через одну особу по праву руку від Д. Багалія) та секретар Ювілейного комітету ВУАН із вшанування 70-річчя акад. Д. Багалія завідувач друкарні ВУАН і помічник неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського Микола Захарович Левченко (восьмий зліва, через одну особу по ліву руку від Д. Багалія). За інших, неювілейних, обставин навряд чи Левченка посадили б у перший ряд, тож сумнівів у тому, що це — ювілейне фото, практично не залишилось. Але ж коли і де воно було зроблене?

У грудні 1927 р. академіка Д. Багалія вшановували двічі — у Києві та у Харкові. Опікувались урочистостями два спеціально створені комітети. У Києві ще з листопада 1926 р. діяв Ювілейний комітет на чолі із президентом ВУАН академіком В. Липським, членами комітету було обрано академіків С. Єфремова (віце-президента ВУАН) та А. Кримського³. У Харкові для організації урочистого засідання президії Укрнауки та харківських науково-дослідних і громадських установ і організацій у листопаді 1927 р. почав діяти Комітет у складі членів президії Укрнауки члена-кореспондента ВУАН С. Семковського, професора М. Яворського та секретаря Науково-дослідної кафедри історії української культури О. Водолажченко⁴.

Здавалося, що атрибуція знімка буде нескладною. Відзначення сімдесятиліття життя, п'ятдесятиліття наукової та сорокаріччя професорської діяльності Д. Багалія було непогано висвітлено у тогочасній періодиці. Щобільше, у 1929 р. у Києві побачило світ видання «Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія»⁵. У цій впорядкованій секретарем академічного Ювілейного комітету М. Левченком книзі урочисті засідання у Києві та Харкові були надзвичайно докладно описані. Втім, відомостей про колективний знімок учасників вшанування Д. Багалія знайти не вийшло, як не вдалось (сподіваюсь, що поки що) відшукати хоча б ще один відбиток цієї фотографії (а відбитків — зважаючи на кількість осіб на фото — мало б бути зроблено не менше 37-ми).

³ Див. Протокол № 253 Спільного зібрання ВУАН від 8 листопада 1926 р. // Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 584.

⁴ Про ювілей акад. Багалія // Червоний шлях. Харків, 1927. № 12. С. 183.

⁵ Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. 1857–1927: Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. № 62-б / Упоряд. М. Левченко. К., 1929. 227 с.

Перше урочисте прилюдне зібрання з нагоди ювілею Д. Багалія відбулось у Києві 10 грудня 1927 р. у залі Музею Революції (нині це Київський міський будинок учителя). У президії крім членів Ювілейного комітету ВУАН (В. Липського, С. Єфремова, А. Кримського і М. Левченка) сиділи ще 19 академіків ВУАН, один член-кореспондент ВУАН, уповноважений Укрнауки Л. Левицький і представник київського окружного виконавчого комітету⁶. Якби згадане фото було зроблене тоді, то на ньому однозначно була би присутня вся президія, але крім М. Левченка ми нікого не бачимо.

Наступного дня, 11 грудня 1927 р., у київському Будинку вчених відбулась товариська вечірка-концерт, де головував акад. К. Воблій⁷. На фото акад. К. Воблого немає. Отже, найімовірніше, знімок — харківський.

Харківське вшанування Д. Багалія також розтяглося на два дні. Спочатку урочистості були заплановані у Будинку літератури ім. Василя Блакитного на 17 грудня 1927 р., однак потім були перенесені. Наукові та громадські заклади Харкова вітали ювіляра 27 грудня в залі Державної бібліотеки ім. В. Короленка. У президії зборів були нарком освіти М. Скрипник, заступники наркома А. Приходько та Я. Ряппо, ректор Харківського інституту народної освіти М. Гаврилів, голова Центрального архіву М. Рубач, акад. В. Бузескул та завідувачка бібліотеки Н. Чепіга⁸. А 28 грудня за київським прикладом було влаштовано товариський вечір-концерт, що відбувся у Будинку літератури ім. В. Блакитного (там був ресторан).

Співробітники Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка та місцеві харківські дослідники, з якими я неодноразово консультувалась, впевнено вказали, що фото зроблено не в приміщенні бібліотеки. Та й навряд чи учасники урочистого засідання оминули можливість сфотографуватись із наркомом М. Скрипником (а його якраз на фото немає).

Видається, що знімок був зроблений 28 грудня 1927 р. у Будинку літератури ім. В. Блакитного, скоріше за все, перед вечіркою. На жаль, інтер'єри будинку не збереглись, не вдалося також знайти і знімків інтер'єрів будинку із подібним ракурсом. Але зважаючи на те, що у будинку була «велика конференційна зала з бальконами і хоровим ярусом підковою»⁹, можна припустити, що фотографувались саме там.

Встановити імена науковців та урядовців на цій світлині виявилось набагато складніше. На жаль, поки що не всіх вдалось ідентифікувати — через репресії багато фотографій навіть осіб першої величини було в той чи інший спосіб втрачено. Тому я надзвичайно вдячна колегам, які знайшли час та долучились до атрибуції даного фото. Неабияку роль у пошуках імен осіб на фотографії відіграв і вже згаданий збірник «Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. 1857–1927». Звіряючись із описом ювілейних заходів у Харкові, я розшукувала фотографії осіб,

⁶ Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. 1857–1927... С. 1.

⁷ Там само. С. 211.

⁸ Там само. С. 70.

⁹ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн.1. Едмонтон, 1987. С. 257.

які брали участь у вшануванні Д. Багалія, та порівнювала їх із зображеними на знімку.

Скан світлина, переданий В. Чумаченком, публікую без ретушування. Для полегшення атрибуції особи на фото пронумеровані. Там, де є бодай маленький сумнів в атрибуції, прізвище взято у квадратні дужки.

Перший ряд: (1) Олександр Мусійович Щербина; (2) [Семен Юлійович Семковський], (3) Ян Петрович Ряппо, (4) Олександр Володимирович Палладін, (5) — ?, (6) Дмитро Іванович Багалій, (7) — ?, (8) Микола Захарович Левченко, (9) Владислав Петрович Бузескул, (10) Матвій Іванович Яворський¹⁰, (11) [Юрій Іванович Озерський].

Другий ряд: (12) — ?, (13) [Валентин Дмитрович Отамановський], (14) Йосип Юрійович Гермайзе, (15) [Леонід Миколайович Беркут], (16) Олексій Васильович Ветухів, (17) Олекса Наумович Синявський, (18) Сергій Свиридович Гамченко, (19) [Ольга Гаврилівна Водолажченко], (20) [Михайло Абрамович Рубач], (21) — ?, (22) — ?, (23) М. Тихонов, (24) Микола Васильович Горбань, (25) [Севастьянов], (26) Сергій Михайлович Іваницький-Василенко.

Третій ряд: (27) Віктор Олександрович Барвінський, (28) Мирослав Степанович Гаврилів, (29) — ?, (30) [Андрій Петрович Ковалівський], (31) — ?, (32) Василь Васильович Дубровський, (33) Сергій Григорович Грушевський, (34) — ?, (35) Семен Михайлович Семко-Козачук, (36) — ?, (37) — ?.

Висловлюю щиру вдячність за допомогу правнучці Дмитра Івановича Багалія Ользі Юріївні Багалій, колегам Олені Богдашиній, Олександрі Бузько, Ларисі Гарбар, Людмилі Глазуновій, Едуарду Зубу, Галині Ковальчук, Сергію Кокіну, Ігорю Лосієвському, Олені Ляпінній, Юлії Патлань, Олександрові Приню, Олександрю Рубльову, Олександрові Савчуку, Олені Танько, Ігорю Усенку, Наталці Хамайко, Богдану Цимбалу, Ярині Цимбал, Анні Яненко, а також учасникам Семінару з історії гуманітаристики (археології та мистецтвознавства), що діє при Інституті археології НАН України.

Зрозуміло, що і надалі робота з атрибуції триватиме. Запрошую долучатись до неї!

---

¹⁰ Це чи не єдина відома на сьогодні дуже якісна фотографія М. І. Яворського.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографія наукових праць Володимира Перетця

Уміщена тут бібліографія створена переважно на підставі двох раніших списків праць Володимира Перетця, один з яких укладено на честь 35-ої річниці творчої діяльності дослідника¹, а другий — опубліковано у посмертному збірнику, виданому Варварою Адріановою-Перетц². Окрім цього, виправлено деякі помилки, допущені укладачами названих бібліографій, а також додано низку нових позицій. Попри це, слід окремо наголосити, що ця бібліографія лишається неповною. Наприклад, до неї свідомо не включалися праці Володимира Перетця, які передруковувалися без змін (окрім першого видання), відгуки на публікації вченого, його рецензійні статті на театральні вистави, а також короткі словникові статті довідкового характеру.

1892

1. Игра со вьюном (Новгородская губерния, Тихвинский уезд, деревня Заборовье) // Живая старина. 1892. Вып. 2. С. 162–167.

2. Искажения в современной народной песне // Библиограф. 1892. № 12. С. 413–418.

3. [Рец.:] Желобовский А. Семья по воззрениям русского народа. Воронеж, 1892; *Skrzyńska K.* Kobieta w pieśni ludowej. Biblioteka Wisły. T. VIII. Warszawa, 1891; *Весин Л.* Современный великорусс в его свадебных обычаях и семейной жизни. Русская мысль. 1891. Кн. 9. С. 59–88; Кн. 10. С. 36–65 // Живая старина. 1892. Вып. IV. С. 120–124.

4. [Рец.:] Русский соловей, народная лира или собрание народных песней на разных угдорусских наречиях. Собрал и издал М. А. Врабель. Унгвар (Ужгород), 1890 // Киевская старина. 1892. Т. XXXVII. С. 459–474.

1893

5. Беседные игры: тетера, в гуси, в кони (Новгородская губерния, Тихвинский уезд, д. Заборовье) // Живая старина. 1893. Вып. II. С. 281–282.

¹ Список научных праць акад. В. М. Перетця // Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. К., 1927. С. 265–272.

² Список печатных трудов академика В. Н. Перетца // *Перетц В.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962. С. 234–253.

6. Современная русская народная песня. Сравнительные этюды // Библиограф. 1893. Вып. 1. С. 46–61; Вып. 2. С. 107–136.

7. [Рец.:] *Потебня А.* Библиографические материалы для биографии Александра Афанасьевича Потебни. Собрал Э. А. Вольтер. СПб., 34 с. // Киевская старина. 1893. Т. XL. С. 186–187.

8. [Рец.:] *Мочульский В.* Следы народной библии в славянской и древнерусской письменности. Одесса, 1893 // Живая старина. 1893. Вып. IV. С. 554–555.

9. [Рец.:] *Залесский Аф.* Археологическая, этнографическая и художественная выставка в гор. Плоцке. Общий обзор. Плоцк, 1892, 14 стр. // Киевская старина. 1893. Т. XL. С. 187–188.

10. [Рец.:] *Černý Ad.* Mythiske bytosće Łužiskich Serbow // Живая старина. 1893. Вып. III. С. 401–402.

11. [Рец.:] *Pieśni ludu: w latach 1861–1891. Zebrał Zygmunt Gloger, muzykę opracował Zygm. Noskowski. Kraków. 1892, 363 s.* // Киевская старина. 1893. Т. XL. С. 381–385.

1894

12. Деревня Будогоща и ее предания (Этнографический очерк) // Живая старина. 1894. Вып. I. С. 3–18.

13. К исследованию о литературном источнике оперы И. П. Котляревского «Москаль Чаривный» // Киевская старина. 1894. Т. XLIV. С. 548–551.

14. К истории русской народной сказки. Сравнительные этюды // Библиограф. 1894. № 1–2. С. 41–73.

15. [Рец.:] Песни русского народа. Собраны в губерниях Архангельской и Олонецкой в 1886 г. Записали: слова Ф. Истомин, напевы Г. Дютш. СПб., 1894 // Журнал Министерства народного просвещения. 1894. № 11. С. 201–213.

1895

16. А. С. Грибоедов и его ранние произведения // Исторический вестник. 1895. Январь. С. 171–176.

17. Иван Андреевич Крылов как драматург // Ежегодник императорских театров. Сезон 1893–1894 г., приложение. 1895. Кн. 2. С. 1–54.

18. Кукольный театр на Руси. Исторический очерк // Ежегодник императорских театров. Сезон 1894–1895 г., приложение. 1895. Кн. 1. С. 85–185.

19. [Рец.:] *Ciszewski S.* Krakowiacy. Monografia etnograficzna. Т. I. Kraków. 1894, 383 s. // Киевская старина. 1895. Т. LI. С. 29–30.

20. [Рец.:] Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк А. Е. Богдановича. Гродна, 1895, 186 с. // Киевская старина. 1895. Т. LI. С. 30–32.

1896

21. Комиссия имени К. Д. Ушинского // Новости. 1896. № 297. 27 октября.

1897

22. Письмо в редакцию (О собирании материала для истории кукольного театра в России) // Киевская старина. 1897. Т. LVIII. С. 34–36.

23. Юрий Венелин, биография / Критико-биографический словарь С. А. Венгрова. Т. 5. СПб., 1897. С. 231–240.

1898

24. «Filar Wiary» (вновь найденное сочинение Лазаря Барановича) // Киевская старина. 1898. Т. LXII. С. 50–74.

25. «Księga Śmierci» архиеп. Лазаря Барановича // Киевская старина. 1898. Т. LXII. С. 225–233.

26. Из истории пословицы. Историко-литературные заметки и материалы, с приложением сборника польских пословиц по рукописи 1726 года // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. № 5. С. 104–140.

27. К вопросу о времени возникновения хлыстовщины // Этнографическое обозрение. 1892. № 2. С. 117–120.

28. Скоморошьи вирши по рукописи половины XVIII века. СПб., 1898. 19 с.

1899

29. «Властотворный образ» иером. М. Довгалецкого 1736 г. // Ежегодник императорских театров. Сезон 1897–1898, приложение. 1899. Кн. 1. С. 55–78.

30. Вирши исторические по рукописи начала XVIII в. // Киевская старина. 1899. Том LXVI. С. 49–56.

31. Евреи в древней Руси // Северный курьер. 1899. № 58.

32. За полвека назад (Воспоминания Л. Жемчужникова) // Северный курьер. 1899. № 25.

33. Из жизни дореформенной школы // Северный курьер. 1899. № 32.

34. Из истории старинной драматургии // Северный курьер. 1899. № 39.

35. Исторические вирши по рукописи начала XVIII в. // Киевская старина. 1899. Т. LXVII. С. 49–56.

36. Источники древнерусского искусства // Северный курьер. 1899. № 18.

37. Малорусские вирши и песни в записях XVI–XVIII вв., I–XIV // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Российской Академии наук. 1899. Т. IV. Кн. 3. С. 869–938; Кн. 4. С. 1218–1303.

38. Материалы к истории апокрифа и легенды. Т. I. К истории Громника. Введение. Славянские и еврейские тексты // Записки Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета. 1899. Том LIV. С. 1–121.

39. [Рец.:] *Соболевский А.* Западное влияние на литературу Московской Руси XV–XVII вв. Вестник археологии и истории. 1899. Вып. XI // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1899. Т. IV. Кн. 4. С. 1485–1491.

40. [Рец.:] *Шляпкин И.* Царевна Наталья Алексеевна и театр ее времени. Памятники древней письменности. Т. СХХVIII. СПб., 1898. // Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 8. С. 538–549.

41. [Рец.:] *Русская песня. А. И. Соболевский.* Великорусские песни. Т. I–V. СПб., 1895–1899 // Северный курьер. 1899. № 4.

1900

42. Антихрист в России XVII в. // Северный курьер. 1900. № 298.

43. Бердичевский календарь 1828 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1900. Кн. XIV. Вып. III. Отдел V. С. 39–40.

44. Из воспоминаний старого литератора // Северный курьер. 1900. № 92.

45. Из жизни России XVII века // Северный курьер. 1900. № 361.

46. Из истории суеверий // Северный курьер. 1900. № 256.

47. Из прошлого высшей и средней школы // Северный курьер. 1900. № 150.

48. Императорское Общество любителей древней письменности. Труды и издания за 1898–1899 гг. // Журнал Министерства народного просвещения. 1900. № 4. С. 39–75.

49. Историко-литературные исследования и материалы. Т. I. Из истории русской песни. Ч. 1. СПб., 1900, 425 с.; Ч. 2, 209 с. [Магістерська дисертація].

50. Историко-литературные исследования и материалы. Т. II. Вып. 1. Из истории старинной русской повести. Слухи и толки о патриархе Никоне в литературной обработке писателей XVII–XVIII вв. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1900. Т. V. Кн. 1. С. 123–190.

51. К истории Киево-Могилянской коллегии (панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1900. Кн. XIV. Вып. I. Отдел III. С. 7–25.

52. [Рец.:] *Погодин М.* Несколько исторических справок // Северный курьер. 1900. № 356.

53. Отклики Пушкинского юбилея // Северный курьер. 1900. № 112; 128.

54. Очерки по истории малорусской литературы // Северный курьер. 1900. № 375; 382; 389.

55. Памяти академика Л. Н. Майкова // Новости. 1900. 9 апреля.

56. Памяти Ф. Г. Волкова, основателя русского театра // Северный курьер. 1900. № 185.

57. Петровская Россия в записках иностранца // Северный курьер. 1900. № 64; 71.

58. Русский скиталец. В. С. Печерин // Северный курьер. 1900. № 175.

59. С. В. Ешевский // Северный курьер. 1900. № 85.

60. [Рец.:] Из семейной хроники. Воспоминание для детей и правнуков Наталии Грот. 1900 // Северный курьер. 1900. № 105.

61. [Рец.:] Новая книга по этнографии. Сборник народных юридических обычаев. Т. II. Под ред. С. В. Пахмана. 1900 // Северный курьер. 1900. № 328.

62. [Рец.:] Праздник ученого. По поводу юбилейного сборника Вс. Ф. Миллера // Северный курьер. 1900. № 149.

1901

63. «Dies irae» в русских переводах XVIII в. // Литературный вестник. 1901. Кн. VIII. С. 301–302.

64. Заметка к истории басни Крылова «Напраслина» // Литературный вестник. 1901. Кн. I. С. 37–40.

65. Заметки и материалы для истории песни в России. I–VIII // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1901. Т. VI. Кн. 2. С. 53–135.

66. Записка митр. Лаодикийского Парфения о русских невольниках // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1901. Кн. XV. Вып. I. Отдел III. С. 24–33.

67. Запретная песня времен импер. Елизаветы Петровны // Литературный вестник. 1901. Кн. V. С. 17–18.

68. Из истории заговоров. Памятник обличительной литературы XVI в. // Литературный вестник. 1901. Кн. III. С. 280–283.

69. Литературные беседы. Французский критик о русских характерах. Жюль Леметр // Приднепровский край. 1901. № 1398.

70. Материалы к истории апокрифа и легенды. Т. II. К истории Лунника. Введение и славянские тексты. Дополнения к истории Громника и указатели к Вып. I и II // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1901. Т. VI. Кн. 3. С. 1–126; Кн. 4. С. 103–131.

71. Московский книгочий XVII в. // Литературный вестник. 1901. Кн. IV. С. 430–431.

72. Очерк библиотеки Киево-Софийского собора // Литературный вестник. 1901. Кн. VI. С. 121–127.

73. Совращение в латинство диакона (1692 г.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1901. Кн. XV. Вып. III. Отдел V. С. 51–56.

74. [Рец.:] «Могилевская старина». Сборник статей «Могилевских губернских ведомостей» под ред. Е. Р. Романова. Вып. I. 1898–1899. Могилевской губернии, 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. I. С. 90–91.

75. [Рец.:] «Юбилейный сборник» в честь Вс. Ф. Миллера, изд. его учениками и почитателями, М., 1900 // Живая старина. 1901. Вып. I. С. 102–106.

76. [Рец.:] Алмазов А. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры. К истории византийской отреченной письменности. Одесса, 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. VI. С. 153.

77. [Рец.:] Соболевский А. Церковнославянские тексты моравского происхождения. Варшава, 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. II. С. 205–207.

78. [Рец.:] Гринченко Б. Литература украинского фольклора. 1777–1900. Чернигов, 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. VIII. С. 340.

79. [Рец.:] *Богораз В.* Областной словарь колымского русского наречия. СПб., 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. III. С. 342.
80. [Рец.:] *Погорелов В.* Библиотека Московской синодальной типографии. Часть 1. Рукописи. Вып. 3. Псалтыри. М., 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. V. С. 54.
81. [Рец.:] *Миллер В.* Новый интерлюдий XVIII в. СПб., 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. II. С. 201–202.
82. [Рец.:] *Великорусс в своих песнях, обрядах, обычаях, верованиях, сказках, легендах и т. п.* Материалы, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном. Т. I. Вып. 2. Издание Академии наук, СПб., 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. II. С. 191–192.
83. [Рец.:] *Великорусские народные песни.* Изданы проф. А. И. Соболевским. Т. IV. СПб., 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. I. С. 81–84.
84. [Рец.:] *Лось И.* Люблинские отрывки. СПб., 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. III. С. 341–342.
85. [Рец.:] Каталог рукописа и старихъ штампанихъ книга. Збирка спрске краљевске академије. Составио Л. Стојановић. Београд, 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. VIII. С. 340–341.
86. [Рец.:] *Петровский Н.* К истории русского театра. Комедия о графе Фарсоне. СПб., 1900 // Литературный вестник. 1901. Кн. VI. С. 154–155.
87. [Рец.:] *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания.* Историко-литературное исследование В. Малинина. Киев, 1901 // Литературный вестник. 1901. Кн. VIII. С. 327–329.

1902

88. Гоголь и малорусская литературная традиция / Н. В. Гоголь. Речи, посвященные его памяти в публичном соединенном собрании Отделения русского языка и словесности, разряда изящной словесности Императорской Академии наук и Историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета, 21 февраля 1902 г. СПб., 1902. С. 47–55.
89. Из старинной юмористики // Литературный вестник. 1902. Кн. VII. С. 202–204.
90. Историко-литературные исследования и материалы. Т. III. Из истории развития русской поэзии XVIII в. Ч. 1. СПб., 1902. 426 с.; Ч. 2. 187 с. (Докторська дисертація).
91. Легенды о происхождении картофеля / Памяти Л. Н. Майкова. СПб., 1902. С. 89–98.
92. О некоторых основных настроениях русской литературы в ее историческом развитии. Вступительная лекция, читанная 18 сентября 1903 г. // Университетские известия. 1903. № 10. С. 1–12.
93. Ответ И. А. Шляпкину // Журнал Министерства народного просвещения. 1902. № 10. С. 487–492.

94. Панегирик Феофана Прокоповича на победу Петра Великого при Полтаве (Библиографическая заметка) // Литературный вестник. 1902. Кн. II. С. 165–167.
95. [Рец.:] *Соболевский А.* К истории древнейшей церковнославянской письменности. Варшава, 1902 // Литературный вестник. 1902. Кн. V. С. 60–61.
96. [Рец.:] *Погорелов В.* Библиотека Московской синодальной типографии. Часть 1, рукописи. Вып. 3, псалтыри. М., 1901 // Журнал Министерства народного просвещения. 1902. № 6. С. 405–414.
97. [Рец.:] *Великорусские народные песни.* Изданы проф. А. И. Соболевским, Т. VII. СПб., 1902 // Литературный вестник. 1902. Кн. IV. С. 418–419.
98. [Рец.:] *Гнатюк В.* Угроські духовні вірші. Львів, 1902 // Литературный вестник. 1902. Кн. VII. С. 232.
99. [Рец.:] Краткое описание жизни и деятельности преп. Максима Грека. Составил свящ. А. Синайский. Изд. 2, испр. и дополн. СПб., 1902 // Литературный вестник. 1902. Кн. VI. С. 162.
100. [Рец.:] *Дурново Н.* К истории сказаний о животных в старинной русской литературе, I–IV. М., 1901 // Литературный вестник. 1902. Кн. II. С. 188–189.
101. [Рец.:] *Лавров П.* «Сокровище» Дамаскина Студита в новом русском переводе. Одесса, 1901 // Литературный вестник. 1902. Кн. II. С. 189–190.
102. [Рец.:] *Столянский П.* Описание старинных книг Самарской Александровской библиотеки (1745–1825 г.) Публичной Самарской библиотеки (1745–1825). Самара, 1901 // Литературный вестник. 1902. Кн. II. С. 202–203.

1903

103. К характеристике общественных отношений в Малороссии XVII в. // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1903. Т. VIII. Кн. 2. С. 159–168.
104. О некоторых основных настроениях русской литературы в ее историческом развитии. (Вступительная лекция, читанная 18 сентября 1903 г.) // Университетские известия. 1903. № 11. С. 1–12.
105. Очерки старинной малорусской поэзии, I–X // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1903. Т. VIII. Кн. 1. С. 81–119.
106. Памяти К. Д. Ушинского и Н. А. Некрасова // Литературный вестник. 1903. Кн. I. С. 67–72.
107. Памятники русской драмы эпохи Петра Великого. СПб., 1903. 570 с.
108. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. СПб. 111 с.
109. Русско-карельский словарь по рукописи начала XVIII ст. // Русский филологический вестник. 1903. Т. 50. С. 148–160.
110. [Рец.:] Материалы для академического издания сочинений А. С. Пушкина. Собрал Л. Н. Майков. СПб., 1902 // Литературный вестник. 1903. Кн. I. С. 88.

1904

111. Литература эпохи Петра Великого при свете новых данных (Конспект речи на заседании Исторического общества Нестора-летописца 27 октября 1904 г.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1904. Кн. XVIII. Вып. III–IV. Отдел I. С. 79–80.

112. Материалы к вопросу о внеклассном чтении учащихся среднего возраста // Педагогическая мысль. 1904. Вып. 2. С. 59–72.

113. Некоторые сведения о рукописях Тверского музея и Виленской Публичной библиотеки. Из отчета проф. В. Н. Перетца Академии наук // Литературный вестник. 1904. Кн. 1. С. 126–127.

114. Несколько данных к объяснению сказаний о провалившихся городах // Изборник Киевский. Тимофею Дмитриевичу Флоринскому посвящается. К., 1904. С. 75–82.

115. Несколько мыслей об историческом преподавании словесности в средней школе // Педагогическая мысль. 1904. Вып. I. С. 29–56.

116. Образованность: Книга для чтения по русской истории. Т. I. М., 1904. С. 539–549.

117. Челобитная о благословении на Киевскую и всея Руси митрополию архиеп. Полоцкого Ионы Глезны // Университетские известия. 1904. № 10. С. 1–6.

118. [Рец.:] Лобода А. «Русские былины о сватовстве». К., 1904., представленное для получения степени магистра русской истории. 1 мая 1904 г. // Университетские известия. 1904. № 11. С. 20–29.

1905

119. Былая старина Межигорского монастыря // Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1–2. С. 40–42.

120. Грамота киевского митрополита Иоасафа Кроковского на утверждение скита близ м. Моровска, основанного игуменом Лебединского монастыря Серапионом, 1714 г. // Киевская старина. 1905. Т. XC. С. 42–43.

121. Из надписей на старинных иконах // Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1–2. С. 42–45.

122. К вопросу о рациональном описании древних рукописей / Труды Тверского областного археологического съезда. Тверь, 1905. 10 с.

123. К истории польского и русского народного театра, I–VII (Несколько интермедий XVII–XVIII столетий) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1905. Т. X. Кн. 1. С. 51–104; Т. VIII–X. Кн. 2. С. 378–419.

124. К истории украинского искусства // Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1–2. С. 45–48.

125. Книга Руфь в белорусском переводе XV века / [Оттиск из неизданного сборника в честь А. И. Соболевского]. 1905. 16 с.

126. Матеріали до історії української літературної мови. Зі збірника П. Ф. Симсона. № 2. XVI ст. Додаток: I–II // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1905. Т. LXVII. С. 1–32.

127. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы. Критико-библиографический обзор. I–VIII. С приложением текстов некоторых памятников литературы // Университетские известия. 1905. № 4. С. 1–62.

128. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор, IX–XV. С приложением двух памятников древней литературы // Университетские известия. 1905. № 6. С. 111–153; № 9. С. 155–176.

129. Очерки по истории поэтического стиля в России (Эпоха Петра Великого и начала XVIII ст.), I–IV // Журнал Министерства народного просвещения. 1905. № 10. С. 344–404.

130. Потирь Києво-Межигорського монастиря // Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1–2. С. 24–29.

131. Четыре документа к истории украинского казачества // Киевская старина. 1905. Т. LXXXIX. С. 232–237.

132. [Рец.:] Яцимирский А. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СПб., 1905 // Журнал Министерства народного просвещения. 1905. № 11. С. 332–344.

133. [Рец.:] Абрамович Д. Описание рукописей Санкт-Петербургской духовной академии. Софийская библиотека. Вып. I. СПб., 1905 // Журнал Министерства народного просвещения. 1905. № 3. С. 207–217.

134. [Рец.:] Заметка по поводу издания «Русские повести XVII–XVIII вв.» Под ред. В. В. Сиповского. СПб., 1905 // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1905. Т. X. Кн. 3. С. 428–434.

1906

135. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская старина. 1906. Т. XCIII. С. 43–49.

136. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Отголоски жизни. 1906. 1, 2 июня.

137. К университетскому вопросу. Новый проект устава, I–III // Отголоски жизни. 1906. 24 апреля; 4 мая; 21 мая.

138. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и по палеографии. Критико-библиографический обзор, XVI–XXIV // Университетские известия. 1906. № 4. С. 47–102; № 12. С. 105–124.

139. Очерки по истории поэтического стиля в России (эпоха Петра Великого и начала XVIII в.) V // Журнал Министерства народного просвещения. 1906. № 6. С. 382–408.

140. Польські пісні, записані українцем при кінці XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXIV. С. 141–145.

141. Приложение к статье «Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и по палеографии» // Университетские известия. 1906. № 12. С. 105–125.

142. Українське питаннє в освітленню польського поета XVII віка. Рукопис переклав Іван Кревецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXI. С. 5–21.

143. [Рец.:] *Карский Е.* Малорусский люцидарий по рукописи XVII века. Текст, состав памятника и язык. Варшава, 1906. 57 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXX. С. 212–214.

144. [Рец.:] *Недешев С.* Краткое описание рукописей церковно-исторического древнехранилища при братстве св. бл. великого князя Александра Невского. Владимир-на-Клязьме, 1906. Вып. I. 154 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXIV. С. 238–239.

145. [Рец.:] Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1900 и 1901 гг. СПб., 1905. 324 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXII. С. 235–238.

146. [Рец.:] *Рункевич С.* Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим. СПб. Вып. I–IV. 194 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXI. С. 205–207.

147. [Рец.:] *Соколов Е.* Библиотека Императорского Общества Истории и Древностей Российских. Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. вкл. 1905. 931 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXX. С. 235–239.

148. [Рец.:] *Сперанский М.* Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1904–1905 гг. 40 с. [Відбиток: Известия Истор[ико]-фил[ологического] института кн[язя] Безбородко. Т. XXII] // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXIV. С. 237.

149. [Рец.:] *Срезневский В.* Климовский-Климов, «козак-стихотворец» и два его сочинения. Харьков, 1905. 38 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXII. С. 212–220.

150. [Рец.:] *Титов А.* Рукописи славянские и русские принадлежащие действительному члену Императорского Русского археологического общества И. А. Вахрамееву. Москва, 1906. Вып. V. 240 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXIV. С. 237–238.

1907

151. Заметки о песнях XVIII в., I–VIII // Русский филологический вестник. 1907. № 57. С. 187–202.

152. Из истории старинной русской повести, I–XIII // Университетские известия. 1907. № 9. С. 49–87.

153. Из начального периода жизни русского театра, I–VII // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1907. Т. XII. Кн. 3. С. 181–225.

154. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор, XXV–XXX. С приложением описания евангелий Межигорского монастыря 1776 г. // Университетские известия. 1907. № 1. С. 105–142.

155. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор, XXXI–XXXVI. С приложением книги «Руфь» по рукописи XVI в. Новгородской Софийской библиотеки // Университетские известия. 1907. № 10. С. 81–129.

156. Новые данные для истории старинной украинской лирики. I–IV // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1907. Том XII. Кн. I. С. 144–184.

157. Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // Университетские известия. 1907. № 12. С. 1–22.

158. Очерки по истории поэтического стиля в России. (Эпоха Петра Великого и начала XVIII ст.), VI–VIII // Журнал Министерства народного просвещения. 1907. № 6. С. 326–361.

159. Речь В. Н. Перетца в заседании, посвященном памяти В. Н. Веселовского «В. Н. Веселовский как профессор и преподаватель» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1907. Кн. XX. Вып. II. Отдел I. С. 27–29.

160. Українські думи // Літературно-науковий вістник. 1907. Т. XXXVIII. Кн. IV. С. 22–30.

161. [Рец.:] *Евсеев И.* Описание рукописей, хранящихся в Орловских древнехранилищах. Орел, 1905. Вып. I. 172 с. // ЗНТШ. 1907. Т. LXXVI. С. 222–223.

162. [Рец.:] Кияне в світлі єзуїтських донесень. Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. СПб., 1904. 382 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1907. Т. LXXV. С. 104–116.

163. [Рец.:] *Рейтенфельс Я.* Сказание светлейшему герцогу Тосканскому Козьме Третьему о Московии. Падуя, 1680 г. Москва, 1906. 228 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1907. Т. LXXV. С. 199–200.

1908

164. Введение в изучение истории русской литературы. Лекции, читанные на Высших женских курсах в Киеве в 1907/1908 академическом году, осенний семестр. К., 1908. 110 с.

165. До історії вертепної драми. Замітки й матеріали // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1908. Т. LXXXV. С. 5–20.

166. Источник сказки А. Н. Майкова «Три правды» // Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его ученой деятельности. Часть 2. СПб., 1908. С. 823–827.

167. К истории польского и русского народного театра, XIII–XIV // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1908. Т. XII. Кн. 4. С. 52–86.

168. К истории старинной русской повести // Университетские известия. 1908. № 9. С. 49–87.

169. Кілька пісень кін. XVII – поч. XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1908. Т. LXXXVI. С. 141–143.

170. Книга «Руфь» в белорусском переводе XV века // Сборник в честь А. Соболевского. СПб., 1908. С. 97–118.

171. Найближчі завдання вивчення історії української літератури // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. 1. С. 16–24.

172. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. XXXVII–XLVI. С приложением украинских песен по рукописи XVIII в. // Университетские известия. 1908. № 6. С. 1–67.

173. Новые труды о «жидовствующих» XV в. и их литературе: Критико-библиографический обзор. С приложением «Плача Иеремии» в переводе с еврейского языка по белорусской рукописи конца XV в. // Университетские известия. 1908. № 10. С. 1–42.

174. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии // Университетские известия. 1908. № 6 (июнь). С. 1–67.

175. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. II. С. 3–38.

176. Памяти сына Украины (про Т. Шевченка) // Киевские вести. 1908. № 67. 9 марта. С. 3.

177. Українські питання-відповіді // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1908. Т. LXXXIV. С. 172–173.

178. Чем ознаменовать юбилей Толстого-художника? // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1908. Том LXXXIV. С. 172–173.

179. [Рец.:] Заметки по украинской литературе (Літературно-науковий вісник, 1908, кн. I і II) // Киевская мысль. 1908. № 63.

180. [Рец.:] Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах, поступивших в Рукописное отделение библиотеки Императорской Академии наук в 1904 г. СПб., 1907. 403 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1908. Т. LXXXII. С. 238–240.

1909

181. К истории польского и русского народного театра, XI–XII // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1909. Т. XIV. Кн. 1. С. 125–159.

182. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор. Вторая серия, I–X // Университетские известия. 1909. № 6. С. 1–39.

183. Образованность / Русская история в очерках и статьях. Т. 1. М., 1909. С. 461–479.

184. Панегірик «Везерунок цнот превел[ебно] о. Е. Плетенецького» року 1618 // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1909. Кн. VI. С. 54–68.

185. [Рец.:] *Маслов С.* Описание рукописей Исторического общества Нестора-летописца. К., 1908. 58 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1909. Т. XC. С. 228–229.

186. [Рец.:] Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительств[ующего] Синода. СПб., 1906. Т. II. Вып. I. 546 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1909. Т. LXXXVIII. С. 215–216.

1910

187. К истории польского и русского народного театра, XV–XVII // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1910. Т. XV. Кн. 4. С. 151–190.

188. Матеріали до історії української літературної мови (Продовження): II. 3 Євангелія Петерб[урзької] Публічної бібл[іотеки] XV–XVI в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1910. Т. XCIII. С. 5–81.

189. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. Вторая серия. XI–XIV. Киев, 1910. 47 с.

190. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. Вторая серия. XV–XXV. Киев, 1910. 42 с.

191. Новый труд о сербо-русских литературных отношениях (по поводу книги П. А. Заболотного) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1910. Т. XIV. Кн. 4. С. 282–304.

192. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии проф. В. Н. Перетца в Санкт-Петербург 26 февраля – 6 марта 1910 г. // Университетские известия. 1910. № 5. С. 1–14.

1911

193. Из старинной сатирической литературы о пьянстве и пьяницах // Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели. СПб., 1911. С. 432–438.

194. К биографии М. В. Ломоносова (Кто был «Христофор Зубницкий?») // Ломоносовский сборник Академии наук. СПб., 1911. С. 85–103.

195. К истории польского и русского народного театра, XVIII–XIX // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1911. Т. XVI. Кн. 3. С. 248–319; Т. XX. Кн. 4. С. 39–66.

196. Кілька старих вірш // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1911. Т. CI. С. 130–133.

197. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Критико-библиографический обзор. Вторая серия, XXVI–XXXII. С приложением описания семи сборников вирш // Университетские известия. 1911. № 11. С. 25–87.

198. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 г. // Университетские известия. 1911. № 9. С. 1–56; № 10. С. 57–110; № 12. С. 111–148.

199. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1–9 июня 1910 // Университетские известия. 1911. № 2. С. 1–99.

200. П. И. Житецкий (некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. 1911. № 6. С. 54–58.

201. Памяти Павла Житецького // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1911. Т. СП. С. 5–10.

202. Український список «Сказання про Індійське царство» // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1911. Кн. IX. С. 5–12.

203. [Рец.:] *Иванов А. М. А. Врубель: Опыт биографии* // Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. 1911. № 5. С. 243–244.

204. [Рец.:] *Новый труд по истории украинского театра (В. И. Резанова)* // Журнал Министерства народного просвещения. 1911. № 1. С. 177–216.

205. [Рец.:] *Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1910. Вып. I. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. Описал А. В. Рыстенко. 88 с.* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1911. Т. CVIII. С. 195–196.

1912

206. Вірші ієром. Климентія Зиновієва сина // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. 1912. Т. VII. 228 с.

207. Из лекций по истории древнерусской литературы. Ч. I. Древнейший период (XI–XIII вв.). Сост. А. В. Багрий. Киев, 1912. 324 с.

208. Из лекций по методологии истории русской литературы. Киев, 1912. 491 с.

209. Искусство старой Украины в новом труде проф. М. С. Грушевского («Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», Київ – Львів, 1912) // Искусство. Живопись, графика, художественная печать. 1912. № 7–8. С. 301–303.

210. Конспект лекций по русской диалектологии. К., 1912. 141 с.

211. Отзыв проф. В. Н. Перетца о сочинении, представленном для соискания медали под девизом «Чтите исправливая Бога деля, а не клените» и т. д. на тему «Сказание о свв. князьях Борисе и Глебе, приписываемое мниху Иакову» (XI в.) // Университетские известия. 1912. № 6. С. 1–4.

212. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Санкт-Петербург. 13 февраля – 28 февраля 1911 г. // Университетские известия. 1912. № 7. С. 1–107; № 8. С. 111–171.

213. [Рец.:] *Czubek J. Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie. Dodatek 1. Kraków, 1912. 167 s.* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1912. Т. CX. С. 225–226.

1913

214. Из лекций по истории древнерусской литературы. Ч. I. Древнейший период (XI–XIII вв.). Сост. А. Багрий, изд. второе, исправ. и доп. Киев, 1913.
215. К «Сказанию о молодежи и девице» // Русский филологический вестник. 1913. Т. 69. С. 378–379.
216. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. Вторая серия, XXXIII–XXXVIII // Университетские известия. 1913. № 2. С. 1–44.
217. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. Вторая серия, XXXIX–XLIII // Университетские известия. 1913. № 5. С. 1–53.
218. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. // Университетские известия. 1913. № 6. С. 1–18.
219. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Москву. 1–12 февраля 1912 г. // Университетские известия. 1913. № 1. С. 1–139.
220. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в С.-Петербург 23 февраля–3 марта 1913 г. // Университетские известия. 1913. № 11. С. 1–44; № 12. С. 45–86.
221. Украинский диалог и трены на успение Богородицы // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1913. Т. XVIII. Кн. 2. С. 1–9.

1914

222. Декілька етнографічних даних з старих рукописів // Україна. 1914. Кн. 1. С. 86–91.
223. До біографії Житецького — його магістерський іспит // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1914. Кн. 13. С. 143–154.
224. Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучений. Методы. Источники. Корректированное издание на правах рукописи. Киев, 1914. 496 с.
225. К биографии о. Игнатия Оксеновича Старушича, киевского проповедника половины XVII века // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1914. Т. XIX. Кн. 1. С. 187–199.
226. К истории славяно-русского Пролога // Записки Неофилологического общества при Санкт-Петербургском университете. 1914. Вып. VIII. С. 280–296.
227. Кант М. Довгалецького Рафаїлу Заборовському 1737 р. // Україна. 1914. Кн. 2. С. 72–74.
228. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиографический обзор. Вторая серия, XLIV–LV, с приложением текстов «Сказания о Сивиллах» // Университетские известия. 1914. № 5. С. 1–64.
229. Отзыв о сочинении на тему «Повесть о купце Басарге» (В. М. Отроковско-го) // Университетские известия. 1914. № 9. С. 37–43.

230. Отзыв о сочинении на тему: «Повесть о Меркурии Смоленском» // Университетские известия. 1914. № 9. С. 31–36.
231. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Нежин. 18–20 февраля 1914 г. // Университетские известия. 1914. № 11. С. 1–86.
232. Тройчанський архив // Україна. 1914. Кн. 3. С. 55–65.
233. [Рец.:] *Адрианова В.* Хождение Арсения Селунского. СПб., 1913 // Україна. 1914. Кн. 2. С. 92–93.
234. [Рец.:] Евсеево Евангелие 1283 года. Опыт историко-филологического исследования Г. К. Голоскевича. С.-Петербург, 1914 // Україна. 1914. Кн. 4. С. 96–98.
235. [Рец.:] *Гудзий Н.* К вопросу о переводах из «Великаго Зеркала» в Юго-Западной Руси. Киев, 1913 // Україна. 1914. Кн. 1. С. 130–131.
236. [Рец.:] *Гудзий Н.* Литература «Слова о полку Игореве» за последнее двадцатилетие (1894–1914): Критико-библиографический обзор. СПб., 1914 // Україна. 1914. Кн. 2. С. 88–91.
237. [Рец.:] Русский филологический вестник. Учено-педагогический журнал, издаваемый под редакцией Е. Ф. Карского. Указатель 1879–1913, I–LXX. Варшава, 1913, 143 с. // Україна. 1914. Кн. 1. С. 145–147.
238. [Рец.:] *Бугославский С.* Поучение еп. Луки Жидяты по рукописям XV–XVII вв. СПб., 1913 // Україна. 1914. Кн. 1. С. 120–122.
239. [Рец.:] *Либрович С.* История книги в России. Ч. I (с древнейших времен до конца XVII ст.). СПб., 1913 // Україна. 1914. Кн. 2. С. 91–92.
240. [Рец.:] Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861–1912 гг., 1913 // Україна. 1914. Кн. 2. С. 115–118.
241. [Рец.:] Сочинения князя Курбского. Т. I. Сочинения оригинальные. СПб., 1914 // Україна. 1914. Кн. 4. С. 88–90.
242. [Рец.:] *Лопарев Хр.* Греческие жития святых VIII и IX веков. Опыт научной классификации памятников агиографии с обзором их с точки зрения исторической и историко-литературной. Часть I. Современные жития. Петроград, 1914 // Україна. 1914. Кн. 4. С. 93–94.

1915

243. До біографії П. Житецького // Український науковий збірник. Вип. 1. М., 1915. С. 31–33.
244. До історії перекладу Біблії в Західній Русі. Книга Естери в перекладі кінця XV віку // Фільольогічний збірник на пошану К. Михальчука. К., 1915. С. 23–45.
245. Критико-библиографический обзор новых трудов по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. Третья серия. Глава I–IX // Журнал Министерства народного просвещения. 1915. Июль. С. 104–156.
246. Отзыв о сочинении Н. И. Петрова «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая». Киев, 1911 // Отчет о 15 присуждении премий митрополита Макария. Петроград, 1915. С. 15–32.

247. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Петроград 30 января – 7 февраля 1915 г. Киев, 1915. 44 с.

248. [Рец.:] *Всеволодский-Гернгросс В.* Театр в России при императрице Анне Иоанновне. СПб., 1914 // Журнал Министерства народного просвещения. 1915. № 1. С. 205–221.

1916

249. К истории текста «Повести об Акире Премудром» // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1916. Т. XXI. Кн. 1. С. 262–278.

250. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киев, 30 мая – 10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. Киев, 1916. 221 с.

251. Старинная украинская литература (XV–XVIII вв.) // Отечество: Сборник национальной литературы России. Т. I. Петроград, 1916. С. 183–203.

1917

252. Итальянские комедии и интермедии, представленные при дворе императрицы Анны Иоанновны в 1733–1735 гг. Тексты. Петроград, 1917. 489 с.

253. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии, IX (Третья серия) // Журнал Министерства народного просвещения. 1917. № 1. С. 1–43.

254. Рассказ о потурчившемся и раскаявшемся иерее // Библиографическая летопись. 1917. Кн. III. С. 161–167.

255. Рукописи Московской епархиальной библиотеки // Библиографическая летопись. 1917. Кн. III. С. 70–95.

256. Сведения об античном мире в древней Руси XI–XIV вв. // Гермес. 1917. Т. 21. № 13–14. С. 205–210; № 15–16. С. 227–229; № 17–18. С. 243–247; № 19–20. С. 259–262.

257. [Рец.:] *Иконников В.* Максим Грек и его время. Изд. 2-е. Киев, 1915 // Библиографическая летопись. 1917. Кн. III. С. 37–49.

1918

258. До України на Самарщині // Громада. Український календар на рік 1918. Самара, 1918. С. 43.

259. Основні моменти в розвитку української літератури // Громада. Український календар на рік 1918. Самара, 1918. С. 33–37.

260. Переказ про хрестне дерево // Україна. 1918. Кн. 1–2. С. 80.

261. Сведения об античном мире в древней Руси XI–XIV вв. // Гермес. 1918. Т. 23. № 8–12. С. 180–185.

1919

262. К вопросу об основаниях научной литературной критики // Ученые записки Самарского университета. 1919. Вып. 2. С. 43–68.

1921

263. Акт о Сарпиде, дуксе Ассирийском // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1921 (опубліковано в 1924). Т. XXVI. С. 103–123.

264. От культурной истории к исторической поэтике // Памяти академика А. Н. Веселовского. Петроград, 1921. С. 35–42.

265. [Рец.:] *Адрианова В.* Житие Алексея, человека божия в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917 // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1921. Т. XXVI. С. 251–270.

1922

266. Заметки к тексту «Слова о полку Игореве» // *Sertum bibliologicum* в честь проф. А. И. Малеина. Петроград, 1922. С. 137–145.

267. Краткий очерк методологии истории русской литературы. Петроград, 1922. 164 с.

268. Несколько мыслей о старинном русском театре // Ежегодник петроградских театров. Сезон 1918–1919. 1922. С. 217–225.

269. [Рец.:] *Никифоров А.* Русские повести, легенды и поверья о картофеле. Казань, 1922 // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. 1922. Т. XXVII. С. 337–338.

1923

270. Грамота царя Олексія Михайловича київським міщанам (прочитано в засіданні петербурзького «Товариства прихильників української історії, письменства і мови» 24.XII.1921 р.) // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1923. Кн. II–III. С. 194–196.

271. Итальянская интермедия 1730-х годов в стихотворном русском переводе // Старинный театр в России XV–XVIII вв. Петроград, 1923. С. 143–179.

272. К постановке изучения старинного театра в России // Старинный театр в России XV–XVIII вв. Петроград, 1923. С. 7–34.

273. Нові дані для історії школярських брацтв на Вкраїні // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1923. Кн. II–III. С. 77–88.

274. Театр в России 250 лет тому назад // Старинный театр в России XV–XVIII вв. Петроград, 1923. С. 35–64.

1924

275. Акт о Сарпиде, дуксе Ассирийском // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. 1924. Т. XXVI. С. 103–123.

276. Древнейший список славянского Апокалипсиса // *Slavia*. 1924. R. II. S. 2. С. 641–644.

277. История древней русской литературы в работах русских ученых 1917–1923 гг. // *Slavia*. 1924. R. III. S. 2–3. С. 486–505; S. 4. С. 706–724.

278. К изучению «Слова о полку Игореве». I. Новейшая литература о «Слове» (1911–1923) // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР*. 1924. Т. XXVIII. С. 145–199.

279. К столетию «истории» русской литературы (По поводу «Опыта краткой истории русской литературы» Н. И. Греча, 1822 г.) // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР*. 1924. Т. XXVIII. С. 200–213.

280. «Псевдоновгородское» Евангелие 1575 г. Новгородского церковного древнехранилища // *Историко-литературный сборник. Посвящается В. И. Срезневскому*. Ленинград, 1924. С. 264–268.

281. Найдавніша згадка про театр на Україні // *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 14–15.

282. Описи монастырских библиотек XVII в. и спорные вопросы истории древнерусской литературы // *Slavia*. 1924. R. III. S. 2–3. С. 336–351.

283. Українська паралель до повісти «Горе Злочастие» // *Україна*. 1924. Кн. 3. С. 23–24.

284. Українські та білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету // *Бібліологічні вісти*. 1924. Ч. 1–3. С. 168–170.

285. Українські та білоруські стародруки в книгозбірнях м. Самари // *Бібліологічні вісти*. 1924. Ч. 1–3. С. 167–168.

286. [Рец.:] *Жирмунский В.* Байрон и Пушкин, II. 1924 // *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 1924. B. I. H. 3–4. С. 516–524.

287. [Рец.:] *Карский Е.* Белоруссы: монография. Том III. Очерки словесности белорусского племени. Ч. 2. Старая западнорусская письменность. Петроград, 1921 // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР*. 1924. Т. XXVII. С. 333–338.

1925

288. Василь Олександрович Щавинський: Некролог // *Україна*. 1925. Кн. III. С. 188–191.

289. Іван Вишенський і польська література XVI в. // *Науковий збірник за 1924 рік*. К., 1925. Т. ХВІХ. С. 37–54.

290. К изучению «Слова о полку Игореве», II, «Слово» и Библия; III, «Слово» и «Повесть о разорении Иерусалима» Иосифа Флавия // *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР*. 1925. Т. XXIX. С. 23–55.

291. Колись і нині. З часів погорджування українською мовою // *Літературно-науковий вісник*. 1925. Кн. XI. С. 241–243.

292. Ще раз дума про Олексія Поповича // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1925. Т. CXLI–CXLIІІ. С. 1–6.

293. [Рец.:] *Грушевський М.* Історія української літератури. Ч. I. Т. I, II, III. Київ – Львів, 1923 // Україна. 1925. Кн. IV. С. 158–163.

294. [Рец.:] Філярет Колесса про генезу українських народніх дум. Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь. Львів, 1921 // Україна. 1925. Кн. 1–2. С. 196–203.

1926

295. «Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. Київ, 1926. 351 с.

296. Декабрист Григорій Абрамович Перетц. Л., 1926. 110 стр. (Разом із Л. М. Перетцем).

297. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв., I–VIII // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. 1926. Том CI. № 2. 176 с.

298. К вопросу о еврейско-русском литературном общении // *Slavia*. 1926. R. V. S. 2. С. 267–276.

299. К изучению «Слова о полку Игореве», IV. Эпитеты в «Слове о полку Игореве» и в устной традиции // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. 1926. Т. XXX. С. 143–204.

300. К изучению «Слова о полку Игореве», I–IV. Л., 1926. 149 с.

301. Театральні ефекти в старовинному українському театрі // Україна. 1926. Кн. I. С. 16–33.

302. Українські синаксари в київських та львівських тріодях XVI–XVII вв. // Науковий збірник за 1925 рік. К. 1926. Т. XX. С. 67–84.

303. [Рец.:] *Резанов В.* Українська драма, Т. I, III. Київ, 1926 // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. 1926. Т. XXXI. С. 369–383.

304. [Рец.:] *Zwei Arbeiten über das Igorlied* (Dynley Prynce J., *The Names Troyan and Boyan in Old Russian*, 1917; Dynley Prynce J. *Tatar Material in Old Russian*, 1919) // *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1926. B. III. H. 1–2. С. 229–233.

1927

305. Археографічна подорож до Пскова 1926, VI, 13–18 // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1927. Кн. X. С. 280–287.

306. До питання про опис рукописів, що переховуються в книгозбірнях м. Києва // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1927. Кн. XII. С. 273–277.

307. Работы по истории русской и украинской литературы // Академия наук СССР за десять лет (1917–1927 гг.). Л., 1927. С. 123–139.

308. Стародруки Псковського Історично-археологічного музею // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1927. Кн. X. С. 284–287.

309. Ще одна вірша про Мазепу // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 161–166.

1928

310. «Слово о полку Игореве» и исторические библейские книги // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. 1928. Т. CI. № 3. С. 10–14.

311. Адшуканні і нагляданні ў беларускай народнай тварчасьці, I, «Слова аб паходзе Ігравым» і беларуская песенная традыцыя // Записки аддзелу гуманітарных навук Інстытута беларускай культуры. Кн. 2. Працы клясы філелегіі. Т. I. 1928. С. 247–253.

312. Археографічна подорож до Москви в листопаді 1927 р. // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1928. Кн. XVIII. С. 193–201.

313. Вимушена відповідь // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1928. Кн. XVIII. С. 326–328.

314. До історії тексту «Наталки Полтавки» І. П. Котляревського // Література. Збірник 1. Київ, 1928. С. 114–119.

315. До питання про літературні джерела давнього українського літопису // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. II. С. 213–219.

316. З приводу статті проф. Грунського // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1928. Кн. XIX. С. 351–352.

317. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв., IX–XI // Сборник по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1928. Т. I. Вып. 1. 234 с.

318. Неизвестные подражатели кн. А. Д. Кантемира // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1928. Т. I. Кн. 2. С. 335–357.

319. Театральные эффекты на школьной сцене в Киеве и Москве XVII и начала XVIII вв. / Старинный спектакль в России. Л., 1928. С. 64–98.

320. [Рец.:] Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської // Етнографічний вісник. 1928. Кн. 7. С. 73–132.

321. [Рец.:] *Luther A. Geschichte der russischen Literatur // Zeitschrift für slavische Philologie*. 1928. B. V. H. 1–2. С. 254–274.

1929

322. «Клятва с землей» в частушке // *Slavia*. 1929. R. VII. S. 4. С. 319–321.

323. Археографічна подорож до Москви у травні 1928 р. // Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. 1929. Кн. XXIII. С. 221–228.

324. З минулого (Міністр захисник української мови) // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Т. II. К., 1929. С. 103–108.

325. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. III, XII–XV // Сборник по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1929. Т. I. Вып. 3. 122 с.

326. [Рец.:] Нова метода вивчати казки (*Пропи В.* Морфология сказки. Вопросы поэтики, Вып. XII, Л., 1928) // Етнографічний вісник. 1929. Кн. 9. С. 187–195.

1930

327. «Слово о полку Игореве» и древнеславянский перевод библейских книг // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1930. Т. III. Кн. 1. С. 289–309.

328. Академик А. И. Соболевский: Некролог и очерк научной деятельности // Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук. 1930. № 1. С. 17–24.

329. З творчости студентів Києво-Могилянської академії. Привітання гетьм. Д. Апостолові, невиданий діалог 1730 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1930. Т. ХСІХ. Ч. II. С. 141–144.

330. Некалькі заўваг аб бліжэйшых задачах вывучэння старажытнага беларускага пісьменства // Працы Аддзелу філелегіі Беларускай Акадэміі навук. Т. II. 1930. С. 282–292.

331. [Рец.:] *Финдейзен Н.* Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII в., Т. I и II. М., 1928–1929 // Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР. 1930. Т. III. Кн. 1. С. 331–341.

1931

332. А. И. Лященко: Некролог // Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук. 1931. № 10. С. 1087–1090.

333. А. И. Лобода: Некролог // Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук. 1931. № 5. С. 517–522.

334. В. В. Сиповский: Некролог // Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук. 1931. № 3. С. 269–274.

335. Куліш і його новий біограф // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Київ, 1931. Кн. III. С. 33–43.

1932

336. К истории древнерусской лирики // *Slavia*. 1932. R. XI. S. 3–4. С. 474–479.

337. Михаил Николаевич Покровский // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 153–154.

338. Памяти А. И. Лященко. Очерк его жизни, научной и общественной работы // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 354–376.

339. Український переклад життя кн. Вячеслава з «*Żywotów świętych*» П. Скарги // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 97–104.

340. [Рец.:] *Мачульскі В.* Да пытання аб беларускім элемэнце в «Слове аб палку Ігаравым». Менск, 1929 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 458–459.

341. [Рец.:] Д-р *Гординський Я.* Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія у Львові. Вип. I. Жовква, 1927 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 464–466.

342. [Рец.:] Н. Дурново. Дубровницкий список повести об Акире // *Zborník u část M. Rešetara. Dubrowník*, 1931 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 462–463.

343. [Рец.:] *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. Т. I. Київ, 1930 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 463–464.

344. [Рец.:] Описание рукописного отделения Библиотеки АН СССР. Т. III. Вып. 2 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 459–461.

345. [Рец.:] *Janów J.* Legendarno-apocryficzne opowieści ruskie i męce Chrystusa. Warszawa, 1931 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. I. С. 461–462.

1933

346. Национальная политика в СССР и успехи украинского литературоведения в 1917–1932 гг. АН СССР // Труды Ноябрьской юбилейной сессии. Л., 1933. 15 с.

347. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. 1933. Вып. 73. 54 с.

348. Студії над загадками // Етнографічний вісник. 1933. Кн. 10. С. 123–204.

349. Успехи украинского литературоведения в 1917–1932 гг. и национальная политика СССР // Вестник Академии наук СССР. 1933. № 7. С. 7–12.

1934

350. Виршевой Домострой в списке начала XVIII столетия // Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова. Л., 1934. С. 17–28.

351. Выставка массовой русской литературы XVIII века: Путеводитель. Л., 1934. 27 с.

352. К вопросу о сравнительном методе в литературоведении // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР. 1934. Т. I. С. 327–339.

353. Конверсация Б. Хмельницкого с Банческулом, памфлет середины XVIII в. // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1934. Т. II. С. 51–76.

354. Рукописи Библиотеки Московского университета, самарских библиотеки и музея и минских собраний. Описания рукописных собраний. Л., 1934. Вып. 3. 193 с.

355. [Рец.:] Академическое издание Моления Даниила Заточника («Слово Даниила Заточника» по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. Приготовил к печати Н. Н. Зарубин. Л., 1932) // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР. 1934. Т. I. С. 341–350.

356. [Рец.:] *Tichý Fr.* Československé písně v Moskevském zpěvníku. Práce Učené společnosti Šafaříkovy, Sv. 6, Praha a Bratislava, 1931 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1934. Т. II. С. 456–460.

357. [Рец.:] «Slovo o pluku Igorově». Ruský text v transkripci, český překlad a výklady Jozefa Jungmanna r. 1810. Vydal a úvodem opatřil V. A. Francev. Praha, 1932 // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1934. Т. II. С. 460.

358. [Рец.:] *Яворский Ю.* Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вв. Прага, 1931 // Труды Института славяноведения АН СССР. 1934. Т. II. С. 461–462.

1956

359. Новый список «Моления Даниила Заточника» // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР. 1956. Т. XII. С. 362–378.

1958

360. Киево-Печерский патерик в польском и украинском переводе // Славянская филология. М., 1958. Т. III. С. 174–210.

1960

361. Описание собрания рукописей проф. И. А. Шляпкина, принесенного в дар владельцем Саратовскому государственному университету // Археографический ежегодник за 1959 год. М., 1960. С. 361–465.

1962

362. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. М., Л., 1962. 254 с.

363. Описание собрания рукописей проф. И. А. Шляпкина, принесенного в дар владельцем Саратовскому государственному университету (вторая часть) // Археографический ежегодник за 1960 год. М., 1962. С. 395–491.

Бібліографія наукових праць Сергія Грушевського

1912

1. Поездка в Холмскую Русь // Сборник Киевского отдела Всероссийского национального студенческого союза. К., 1912. С. 112–122.
2. Славяно-немецкие отношения // Сборник Киевского отдела Всероссийского национального студенческого союза. К., 1912. С. 147–175.

1916

3. Приложения к сочинению «Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века». К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1916. 30 с. (отдельный оттиск).
4. Приложения к сочинению «Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века» // Университетские известия. К., 1916. № 3, 5–6, 9–10; 1917. № 1–2.

1917

5. Украинский вопрос (Доклад на Съезде русских избирателей Киевской губернии) // Киевлянин. 1917. № 242. 17 окт.

1918

6. [Рец.:] Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. Г. А. Максимович. Ч. I. Выборы и составление наказов. Нежин, 1917 // Малая Русь. Вып. 1. К., 1918. С. 71–72.
7. Национальный состав населения г. Киева // Малая Русь. Вып. 3. К., 1918. С. 53–58.
8. Национальный состав Киева / С. Грушевский. К., 1918. 16 с. (отдельный оттиск).

1919

9. Краткий очерк политической истории украинского движения // Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. Вып. 1: Сборник статей по малорусскому вопросу. Одесса, 1919. С. 16–22.
10. Украинцы. Центральные державы и союзники // Там само. С. 23–27.
11. Единство русского народа // Там само. С. 28–34.
12. Корниловские дни в Киеве // Киевлянин. 1919. №1. С. 2.

13. В областной комитет национального объединения России // Киевлянин. 1919. № 10. 1 сент. С. 2.

14. Краеведение // Киевлянин. 1919. № 12. 3 сент. С. 1.

15. Киевская Русь // Киевская Русь. 1919. № 1. 4 нояб. С. 1.

16. [Передова стаття] / С. Грушевский // Киевская Русь. 1919. № 2. 11 нояб. С. 1.

17. Урок петлюровщины // Киевская Русь. 1919. № 3. 18 нояб.

1922

18. С. Г. По губернии: Таганрогский уезд; педагогические курсы в Таганроге; Шахтинский уезд; методическая работа / С. Грушевский // Просвещение Донбасса. 1922. № 9. С. 103–106.

19. Грушевский. Педагогическое образование на Полтавщине / С. Грушевский // Голос труда. 1923. 28 апреля. № 94.

1923

20. Грушевский С. [Покаянное письмо] // Голос труда (Полтава). 1923. № 116. 11 мая.

1924

21. Г-ский. Про виробничу спожкооперацію / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1924. № 36. 16 грудня.

22. Грушевський С. До чого нам потрібна Наукова організація праці (НОП) // Більшовик Полтавщини. 1924. № 37. 17 грудня.

23. Г. С. [Рец.:] Художественная работа в клубе. М.: Красная Новь, 1923. 159 с. / С. Грушевский // Путь просвещения. Харьков. 1924. № 6. С. 231–233.

24. К вопросу о нормальном учебном плане трехлетних педагогических курсов // Путь просвещения. (Харьков). 1924. № 8. С. 47–52.

25. Полтавська губерніальна конференція по педагогічній освіті // Путь просвещения. 1924. № 8. С. 146–150.

26. Г. С. [Рец.:] Сборник агитпес для деревенского театра. М.: Красная Новь, 1923. 224 с. / С. Грушевский // Путь просвещения. 1924. № 8. С. 179–180.

1925

27. Курси-семінар для викладавців педагогічних дисциплін педтехнікумів та факсоцвиху ІНО // Путь просвещения. 1925. № 10. С. 112–118.

28. Донецький інститут народньої освіти на початку 1925–[19]26 учбового року і праця його серед вчительства // Радянська школа. 1925. № 1 (41). С. 103–105.

29. До питання про наукову організацію вчительської праці // Радянська школа. 1925. № 2 (42). С. 11–22.

30. С. Г. Поміщицьких синів звільнено / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1925. № 29. 11 груд. С. 3.

31. *Г-вський*. Про перевибори в споживчих товариствах Полтавської Райспілки / С. Грушевський // Більшовик Полтавщини. 1925. № 34. 23 груд. С. 4.

1926

32. О историко-архивных материалах // Архивный работник. Луганск. 1926. № 1. С. 3–4.

33. Г. С. [Рец.:] Литкенс и Петрова «Город и Труд». Сборник стихотворений. Ленгиз, 1925 / С. Грушевський // Радянська школа. 1926. № 5 (45).

34. Г. С. [Рец.:] М. В. Андриевская. Обществоведение на 1-й ступени. Издание Ленгиза / С. Грушевський // Радянська школа. 1926. № 5 (45).

35. Г. С. [Рец.:] Учет педагогической работы как метод научной организации ее. Сборник статей при участии В. Белоусова, В. Мичурина, К. Нижонова, Ю. Преображенского, В. Сорока-Росинского, И. Челюскина. Л.: Гос. изд-во, 1926. 76 с. / С. Грушевський // Радянська школа. 1926. № 5 (45).

36. Г. С. [Рец.] Мак-Фарлэн Дж. Экономическое страноведение. Европа / Пер. с англ. В. Покровского и А. Самсонова. Л.: Брокгауз – Ефрона, 1926. 274 с. / С. Грушевський // Радянська школа. 1926. № 5 (45).

37. Оценка квалификации заведующих учебными заведениями профобра // Радянська школа. 1926. № 6 (46). С. 18–23.

38. Г. С. К вопросу о материале по обществоведению для второго концерта семилетки / С. Грушевський // Радянська школа. 1926. № 9–10. С. 99–104.

1927

39. Немецкая оккупация в Луганске // Луганская правда. 1927. № 244. 23 окт.

40. Луганский совет рабочих депутатов в Октябрьские дни // Луганская правда. 1927. № 248–249. 28–29 окт.

41. Організація факультетів заочного навчання учителів при інститутах народньої освіти // Радянська школа. 1927. № 2 (16). С. 23–25.

1928

42. П'ятирічний юбілей Донецького інституту народньої освіти // Радянська школа. 1928. № 12 (38). С. 7–16.

43. Писцовые описания Коломенского уезда в XVI в. // Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. Луганськ. 36. 1. 1928. С. 32–35.

44. [Рец.:] Рукописний збірник віршів В. Чайченка (Б. Д. Грінченка) // Там само. С. 63–69.

45. Архівні фонди м. Луганського // Там само. С. 87–89.

1929

46. До п'ятирічного пляну Донецького інституту народньої освіти // Радянська школа. 1929. № 9. С. 97–102.

47. До п'ятирічного плану Донецького Інституту народньої освіти. Донецьк, 1930. 7 с. (Окремий відбиток з журналу «Радянська школа», 1929, № 9).

1930

48. Безперервна педагогічна та виробнича практика в Педвишах // Радянська школа. 1930. № 2. С. 68–72.

Турко П. [Рец.:] *Грушевський С.* Безперервна виробнича практика в підготовці педагога політехнічної школи (відповідь проф. Грушевському) // Радянська школа. 1930. № 3. С. 13–20.

49. 1905-й рік у м. Луганському // Радянська школа. 1930. № 11–12. С. 35–39.

50. Невдала творчість (Програмний матеріал з історії в ФЗС та ШКМ // Радянська школа. 1930. № 11–12. С. 107–110.

51. [Рец.:] Мірза-Авак'янц Н. Виймки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні // Радянська школа. 1930. № 11–12. С. 118–119.

52. Декабристи / П. Парадизов. Харків: «Пролетарий», 1930. 118 с. (Бібліотечка по історії народів СРСР / Под ред. М. Мебеля, В. Невського, С. Пионтковського) // Радянська школа. 1930. № 11–12. С. 120–121.

1932

53. План українізації Северо-Кавказского украинского агро-педагогического института имени Н. А. Скрипника СКУАПИ / В. Козырев, С. Грушевский, И. Шумский; под ред. В. Козырева. [Краснодар] тип. им. А. Лиманского, 1932. 24 с.

54. *Грушевський С., Лола М., Дацько Ю., Павленко В.* Суспільствознавство: Робітна книжка для четвертого року навчання в українських школах Північного Кавказу / Ред. С. Грушевський. Ростов-на-Дону. 1932. 162 с.

55. *Мироненко Е., Бенклієва С., Лола М., Павленко В., Грушевський С.* Юні лєнінці. Ростов-на-Дону: «Північний Кавказ», 1932. 144 с.

56. Нарис кубанської поміщицької та буржуазної передреволюційної історіографії // Збірка праць Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту. Ростов-на-Дону, 1932.

57. *Грушевський С.* Архівні фонди м. Луганського // Краеведческие записки: сборник научных статей. Луганск, 2008. Вып. 4. С. 405–408.

Бібліографія праць про Сергія Грушевського

1912

1. Щеглов Б. Об учреждении и деятельности Киевского отдела всероссийского Студенческого Союза // Сборник Киевского отдела Всероссийского национального студенческого союза. К., 1912. С. 21–40.

1913

2. В клубе русских националистов // Киевлянин. 1913. № 246. 25 сент. [О выступлении С. Грушевского в клубе русских националистов на чествовании памяти П. Столыпина].

3. Список студентов историко-филологического факультета Императорского Университета Св. Владимира на 1913–1914 учебный год. К., 1913. С. 20.

1914

4. Очерк деятельности Киевского отдела Всероссийского национального студенческого союза (1912–13 и 1913–14 уч. гг.). К., 1914. С. 10–12, 15, 17, 19–21, 23–32 [Изложение доклада С. Грушевского «На трудном пути» и его обсуждения], 35, 36, 49, 52, 53 [Адрес, поднесенный комитетом товарищу председателя Киевского отдела Всероссийского национального Студенческого Союза С. Грушевскому].

5. Рецензии на сочинения, представленные в факультеты для соискания наград медалями. Проф. М. Довнар-Запольский. Отзыв о сочинении «Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века» под девизом: «in utrumque paratus» // Университетские известия. 1914. № 9. Сент. С. 3.

6. Адрес, поднесенный Комитетом товарищу председателя Киевского отдела Всероссийского национального Студенческого Союза С. Г. Грушевскому // Очерк деятельности Киевского отдела Всероссийского национального студенческого союза (1912–13 и 1913–14 гг.). К.: Типография Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. С. 52–53.

1915

7. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1915 г. С. М. Богуславского. К., 1915. С. 169.

8. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. с приложением адрес-календаря губернии. К., 1915. С. 71.

1917

9. Собрание родителей и педагогов по вопросу об украинизации школы // Киевлянин. 1917. № 103. 26 апр. С. 2.

10. Список № 3 (третий) Всепартийного блока русских избирателей // Русский избиратель (однодневная газета). 1917. Июль. С. 1.

11. *Старий просвітянин*. Ренегат / С. Грушевський // Нова Рада (Київ). 1917. № 85. 11 лип. С. 2–3.

12. Выборы в городскую думу. Список третий // Киевлянин. 1917. 15 июля. № 168.

13. Внепартийный блок русских избирателей // Киевлянин. 1917. 16 июля. № 169.

14. Предвыборная борьба // Киевская мысль. 1917. № 179. 23 июля. С. 1.

15. Результаты выборов в Киевскую городскую думу // Киевлянин. 1917. № 178. 27 июля.

16. [Листівка]. Всем русским избирателям Киевской губ[ернии] о едином русском народе, о едином русском государстве и о единой православной русской церкви: «Тысячу лет наши предки считали себя русскими...». [Б. м.], [1917, липень серпень]. [Програма позапартійного блоку та заклик віддати голоси під час виборів до Установчих зборів за його представників. (Список № 5)].

17. [Листівка]. Список № 8 внепартийного блока русских избирателей Киевской губернии: «Съезд русских избирателей Киевской губ[ернии] призывает всех русских избирателей губернии дружно голосовать за список...». К.: Тип. Т-ва И. Кушнерева и К^о [1917, вересень – жовтень]. [Заклик обирати до Установчих зборів представників позапартійного блоку (список № 8) та про затвердження проекту Наказу кандидатів блоку].

18. Городские комиссии // Киевлянин. 1917. № 199. 23 авг.

19. *Грушевский С.* [Выступление на заседании Киевского клуба прогрессивных русских националистов 24.08.1917 г. по итогам сообщения А. Киха о состоявшемся в Москве государственном совещании] // Киевлянин. 1917. № 202. 26 авг. С. 2.

20. Съезд русских избирателей Киевской губернии. Список кандидатов в члены Учредительного Собрания по Киевской губернии от внепартийного блока русских избирателей. № 18. С. Г. Грушевский // Киевлянин. 1917. № 242. 17 окт.

21. Предвыборное собрание // Киевлянин. 1917. 29 окт. № 253. — О предвыборном собрании в клубе прогрессивных русских националистов, созываемом внепартийным блоком русских избирателей.

22. В. Родственники // Киевлянин. 1917. № 261. 28 нояб. С. 1–2.

23. Публичная лекция С. Г. Грушевского «Украинцы и Малороссы» // Киевлянин. 1917. № 263. 30 ноября.

24. Список № 5 внепартийного блока русских избирателей // Киевлянин. 1917. № 273. 13 дек. С. 1.

25. [Участковые собрания русских избирателей] // Киевлянин. 1917. № 276. 16 дек.

26. Переяславская Рада в январе 1654 года и украинское Учредительное Собрание 1918 года (собрание русских избирателей) // Киевлянин. 1917. № 285. 30 дек.

1926

27. Выделение корреспондента по Луганскому округу // Архивный работник. Луганск. 1926. № 1. С. 13. [Для освещения проблем архивного дела Луганщины на страницах журнала «Архівна справа» корреспондентом избран проф. С. Грушевский].

1932

28. Дацько Ю. Перші кроки Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту // Вісті ВУЦК. 1932. № 136. 15 черв.

29. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша. Варшава, 1932. С. 70.

30. Шехтман И. История погромного движения на Украине 1917–1921 гг. Т. 2. Погромы Добровольческой армии на Украине. Берлин: Ostjudisches Historisches Archiv, 1932. С. 73.

1990

31. Гришин-Грищук І. Останні дні поета // Дніпро. 1990. № 2.

1992

32. Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літературна Україна. 1992. № 27–30. 9–16, 30 липня.

33. Ткачова Л. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респ. міжвід. наук. зб. Вип. 2. К.: Наукова думка, 1992. С. 68–74.

1993

34. Кармаза Н. «Я Вам пишу...» // Кубанские новости. 1993. 15 сентября.

35. Євселевський Л., Фарина С. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. К., 1993. С. 119–120.

1994

36. Євселевський Л., Фарина С. «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920–23 рр. // Розбудова держави. 1994. Ч. 5. С. 46–57.

37. В. В. Шульгин. 1917–1919 / Предисл. и публ. Р. Красюкова, ком. Б. Колоницького // Лица: Биографический альманах. Т. 5. М. – СПб.: Феникс; Atheum, 1994. С. 151, 298, 299.

1997–1998

38. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Т. 1. К., 1997. С. 37, 164; Т. 2. К., 1998. С. 11, 95.

1999

39. *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999. С. 79–83, 297, 330.

40. *Ключенева І.* Краеведение на Луганщине (20-30-е гг.) // Первые областные краеведческие чтения (г. Луганск, 28 мая 1997 г.): доклады и сообщения. Луганск: ОУНБ им. А. М. Горького, 1999. С. 19–22.

41. *Дмитриев Ю.* Место расстрела Сандармох. Петрозаводск, 1999. С. 246.

42. *Кучеренко М.* Рід Грушевських: штрихи до портрета // Український історик. 1999. № 2–4. С. 170–174.

2000

43. *Курило В.* Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ: ЛДПУ, 2000. С. 89, 349, 354, 389, 407–408.

2001

44. *Чумаченко В.* Казачья литературная Голгофа // Третьи кубанские литературно-исторические чтения. Краснодар, 2001. С. 255–266.

2002

45. *Кучеренко М.* Некрополь роду Грушевських // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 9. Тематичний випуск «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень». К., 2002. С. 242–256.

46. *Грушевський М.* Спомини // Український історик. 2002. № 1-4. С. 143–144.

2005

47. *Семистяга В.* Племянники М. С. Грушевського // Бахмутський шлях. 2005. № 3-4.

48. *Кучеренко М., Чумаченко В.* Грушевський Сергій Григорович // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (Рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 306–307.

2006

49. *Кучеренко М., Чумаченко В.* Грушевський С. Г. // Енциклопедія сучасної України: У 30 т. Т. 6: Го – Гю. К., 2006. С. 560.

2007

50. *Грушевський Д., Чумаченко В.* Кубанский историк С. Г. Грушевский: вехи биографии // История регионального научного сообщества: проблемы изучения: Мат-лы науч. конф. Краснодар, 2007. С. 119–127.

51. Грушевский Сергей Григорьевич // Ленинградский мартиролог (1937–1938). Т. 6. СПб.: РНБ, 2007.

2008

52. Грушевский Сергей Григорьевич // Кальченко Т. Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия. К.: «Киевские ведомости», 2008. С. 105–106.

53. Голобуцький В. Вчений і книга (Доля історика в лабетах тоталітарної системи) // Голобуцький В. Чорноморське козацтво. Днепропетровськ: «Січ», 2008. С. 13–14.

54. Зубкова Н. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка. К., 2008. С. 17–18.

2009

55. Любченко В. «Киевская Русь» // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 4. К.: Наукова думка, 2009. С. 319.

56. Дневник историка С. А. Пионтковского (1927–1934) / Отв. ред. и вступ. статья А. Литвина. Казань: Казан., гос. ун-т, 2009. 516 с.

2010

57. Грушевский Д. Комментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого // Культурная жизнь Юга России. 2010. № 4. С. 77–81.

2011

58. Грушевский Д. Кубанский историк Сергей Григорьевич Грушевский // Голос минувшего. Краснодар. 2011. № 1-4. С. 38–42.

59. Матвеев О. Из истории славяноведения в Кубанском государственном университете // Национальная идентичность и национализм у славян и их соседей: проблемы прошлого и настоящего: Материалы международной научно-практической конференции / Научн. ред., сост. Э. Вартаньян, О. Матвеев. Краснодар, 2011. С. 36–57.

60. Принь М. Охорона архівної спадщини на Луганщині та Донеччині в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. праць. К., 2011. Вип. 20. С. 63–82.

61. Сборники «Малая Русь» (1918): репринт и исследование. М.: Regnum, 2011.

2012

62. Пученков А. Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 г.). СПб.: Полтораки, 2012. С. 194.

63. Шульгин В. Тени, которые проходят / Сост. Р. Красюков. СПб.: Нестор-История, 2012. С. 145, 147, 586, 587.

64. Адаменко О. Часопис «Просвещение Донбасса (Радянська школа)» як дзеркало проблем освіти 20-х років XX століття // Історико-педагогічний альманах. 2012. № 2. С. 109–113.

65. Бабков Д. Государственные и национальные проблемы в мировоззрении В. В. Шульгина в 1917–1939 годах. М.: РОССПЭН, 2012. С. 180–181.

66. Білокінь С. «Спілка визволення України» й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. 2012. № 22. С. 398.

2013

67. Принь О. Наукове товариство на Донеччині: міфи та реалії XX століття // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. К., 2013. Вип. 24. С. 214–221.

68. Пученков А. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. СПб.: Нестор-История, 2013. С. 243.

2014

69. Босько В. Златопольські Грушевські: двоюрідний брат і хрещеник першого Президента України Михайла Грушевського // Народне слово. Кіровоград. 2014. № 5–6. 6 лют. С. 8.

2015

70. Принь М. Питання музейної справи та пам'яткоохоронної роботи на сторінках місцевих часописів на Луганщині та Донеччині в 1920-х – на початку 1930-х років // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. К., 2015. Вип. 28. С. 25–36.

2016

71. Чемакин А. От русского националиста до «украинизатора» // Вопросы национализма: журнал научной и общественно-политической мысли. 2016. № 1 (25). С. 51–77.

2017

72. Кучеренко М. Грушевські: репресований рід // Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму: Зб. статей за матеріалами наук.-практ. конф., м. Київ, 8 грудня 2016 р. / Упоряд.: Б. Біляшівський, Т. Шептицька. К., 2017. С. 269–286.

Іменний покажчик

- Абрамович Д. 463
Адаменко О. 488
Адамський Л. 408, 413
Адріанова-Перетц В. 66–67, 76, 290, 293, 303, 327, 353, 363, 369, 374, 455, 470, 472
Алафера 166
Алексеев З. 200
Алмазов О. 459
Алпатов В. 78
Андерсен Б. 55
Андреев Л. 257
Андрієвська М. 481
Андрієвський О. 477
Андрющенко Г. 96
Анисимова З. 200
Анпілогова Т. 134, 136
Антонович В. 6, 13, 24–25, 28–29, 37, 39, 48, 62, 68, 217, 280, 287, 293, 297, 303, 347–349, 353–354, 356–357, 394, 403, 409
Антонович К. 293, 379
Антонович М. 37, 219
Апетер І. 165
Апостол Д. 373, 476
Арабажин К. 66, 282, 303, 305, 312, 320, 322, 327, 349, 366, 368
Ардашев П. 283, 350
Аркас М. 371
Астахов О. 201
Атаманенко А. 409
Афоніна Є. 201
Ахшамуров М. 132
Ашнін Ф. 78
Бабенко Л. 57
Бабков Д. 488
Багалій Д. 54, 133–134, 179, 182, 447–449, 451
Багалій О. 451
Багрій О. 468–469
Байрон Дж. 473
Балабан Г. 373
Баласіц 409
Балащук С. 34
Бальмен 31
Банческул 485
Баранович Л. 361, 373, 457–458
Барац Г. 351
Барвінський В. 451
Барвінський О. 26, 45, 402, 409, 442
Барка В. 147
Барський П. 483
Басара-Тилищак Г. 25
Бачинський Л. 376
Беднарський К. 314, 362
Безбородько О. 346, 351, 373, 464
Бейліна Т. 201
Белоусов В. 481
Беляев В. 12
Бенклієва С. 482
Беренштам В. 26, 31–32
Беркут Л. 451
Берсенева І. 364
Бешлик В. 193, 201
Бельський Ф. 134, 136, 178, 181, 187, 189–196, 200
Бібердієв 187
Біла О. 85–86
Білан М. 238
Білецький Л. 78
Білозерський В. 5
Білокінь С. 58, 61, 80, 93, 485, 488
Білошапка В. 235, 238–239, 247
Біляшівський Б. 488
Біляшівський М. 286, 289, 295–296, 303–304, 351–353, 357, 365, 379
Бірюков П. 201
Благовидов Ф. 287, 351
Блакитний В. 449
Бобжинський М. 409
Бобринський 25
Бовсунівський П. 167
Богданович О. 456
Богдашина О. 451
Богораз В. 460

- Богумил О. 297, 357
 Богуславський С. 483
 Бодянський 26
 Бойко В. 25
 Бойко Н. 57
 Бойович М. 351
 Бойчук М. 80, 83
 Болбочан П. 98, 100
 Бондаренко В. 289–292, 299–300, 306, 353, 379
 Борковський В. 373
 Бородін І. 316–317, 342, 362
 Бородіна О. (дівоч. Петц) 362
 Борунов Л. 202
 Боряк Г. 62
 Босько В. 488
 Бочков Д. 45
 Братковський Р. 79, 86, 88
 Браунер О. 189
 Брачев В. 359
 Брежнев Л. 155, 168–169
 Бризгун К. 96, 104
 Бродзинський К. 368
 Бродський С. 202
 Брок О. 377
 Брокгауз Ф. 68, 209, 481
 Брюкнер О. 279, 347
 Брюховецький І. 373
 Бубнов М. 71, 283, 286, 296, 324, 326, 357, 369–370
 Бугославський С. 478
 Будаї Л. (псевд. Котик М.) 321, 367
 Будде Є. 333, 377
 Бузескул В. 449, 451
 Бузько О. 451
 Булава Л. 125–126, 129, 132–133, 245
 Буланін Д. 66, 355
 Булгаков 249–250
 Булич С. 370
 Буравцов В. 134, 136, 191–193, 200
 Буравцова А. 187, 194
 Бурггардт О. (псевд. Клен Ю.) 67
 Бурлака Г. 50–51, 436, 441
 Буряк Л. 10
 Бурячок І. 80, 89–90
 Бучинський Б. 309, 312–315, 360–361
 Вальов М. 63
 Вангенгейм О. 165, 167
 Вартан'ян Е. 487
 Василенко М. 74, 95, 161, 302, 326, 348, 356, 374, 379
 Васильківський 96, 101, 110
 Васньов С. 192, 202
 Вахрамеев І. 464
 Ведьмак Я. 156
 Вейс 249
 Величковський І. 310, 361
 Венгеров С. 457
 Венелін Ю. 457
 Верба І. 14
 Верзилов А. А. 42
 Верзилов А. В. 36, 41–42, 52, 57, 62, 358
 Верзилов Л. А. 42
 Верн Ж. 162
 Вернер Р.-М. 417, 419
 Верстюк В. 25, 93, 422
 Веселовський В. 465
 Веселовський О. 368, 472
 Весін Л. 455
 Ветухів О. 451
 Виговський І. 373
 Винар Л. 33, 51, 88, 349, 359, 374, 378, 436
 Винник А. 202
 Винниченко В. 95, 368, 374
 Виноградський Ю. 57
 Вишенський І. 473
 Вишневецька 373
 Вишневецький Д. 373
 Владимирський-Буданов М. 444
 Воблий К. 449
 Вовіна-Лебедева В. 355
 Вовк Ф. 360, 365
 Вовк-Карачевська М. 40
 Вовк-Карачевський В. 36–37, 40–41, 310
 Вовк-Карачевський Г. 40
 Вовк-Карачевський Н. 40–41
 Вовк-Карчевські 40
 Водолаженко О. 448, 451
 Воєнський К. 445
 Возняк М. 324, 369, 377

Войновська А. 220	Гардтгаузен В. 377	Голубовський П. 70, 279, 347–348, 350, 352
Войцеховський 409	Гейда О. 45	Гончар О. 8
Войчик 161	Гейнлейн М. 376	Горбань М. 161, 451
Волиняк П. 147, 155	Гербер Є. 202	Горбенко О. 251
Волков В. 167	Гербер М. 202	Гординський Я. 477
Волков Ф. 74, 458	Гермайзе О. 60, 71, 106, 451	Гордієнко Б. 82
Волох О. 100	Герцен О. 5, 24–25, 160	Горелов С. 364
Вольтер Е. 456	Гетьман О. 202	Горецький П. 154
Вольченко С. 108	Гирич І. 8–9, 14, 33–35, 39–41, 53–55, 71, 76, 349, 354, 359, 374, 380, 409, 423, 441	Горинь В. 44, 48
Вороний М. 167	Гісцова Л. 421	Горленко В. 26
Воронін М. 345	Гладилін О. 200	Городянин П. 100
Воронцов В. 365	Глазунова Л. 451	Горький О. 66, 126, 260, 263, 368, 462, 486
Воронцови 220	Глауберман 299–300	Гоштовт Г. 93, 103, 112
Ворошилов К. 142, 183	Глизь І. 44	Гранати 365
Врабель М. 455	Глібов Л. 24, 62	Граціанов П. 146
Врубель М. 468	Глобенко М. 77	Гребенева С. 194, 200
Вротоновський-Сивошапка К. 110	Гломозда К. 98–99	Гребінка П. 154
Врублевський 300–301	Глушко С. 62	Гребінник П. 154, 156, 165–166
Всеволодський-Герн-гросс В. 471	Глядківська Г. 182, 187, 200	Греч М. І. 473
Вязлов А. 352	Гнатюк В. 77, 274, 332, 365–366, 443, 461	Грибоедов О. 456
Габсбург Ф.-Й. 376	Гнатюк Г. 101	Григор Г. 148, 161
Гавриленко Т. 62	Гніздовський П. 353, 379	Грицак Я. 53, 378
Гаврилів М. 449, 451	Гоголь М. 22–23, 121, 162, 282, 361, 460	Гришин-Грищук І. 485
Гаврилків М. 126	Голобуцький В. 124, 133, 147, 156, 160–161, 168–169, 175, 183, 487	Грищенко 263
Галенко І. 349	Головацький Я. 312	Грищук Ю. 202
Галін В. 177–178, 180, 190, 200	Голоскевич Г. 478	Грігоца В. 202
Галін М. 294, 355, 360	Голубев В. 118, 287, 296	Грінченко Б. (псевд. Вартовий, Чайченко В.) 5, 10, 14, 17–19, 22, 27, 32, 55, 62, 195, 222, 293–294, 298, 307, 323, 353–354, 369, 459, 481, 487
Гальбе М. 364	Голубко В. 106, 111	
Гальвич І. 80		
Гамарник Я. 152		
Гамченко С. 451		
Гарбар Л. 451		

- Грінченко М. 42–43, 52, 62
 Грот Н. 458
 Груздева Е. 66
 Грузинський О. 67, 290, 304, 309, 353, 359
 Грунський М. 475
 Груша В. 242
 Грушевська Г. З. (дівоч. Оппокова) 403–404
 Грушевська Г. Л. 209
 Грушевська З. В. (дівоч. Півень) 170–171
 Грушевська І. Л. 257, 258–259, 264
 Грушевська К. М. (також Кулюня, Мишуня) 83–84, 88, 91, 283, 285, 287–288, 292, 300–301, 354, 404, 475
 Грушевська Л. 256
 Грушевська М. 207, 214, 436
 Грушевська М. С. (дівоч. Вояківська) 37, 80, 84, 88–91, 282–283, 285, 287–289, 291–293, 296–297, 300–302, 305, 307, 309, 313, 315–317, 320–324, 326–327, 329, 332–333, 354, 404, 441, 444, 446
 Грушевська Мар'яна 209
 Грушевська Марта 209
 Грушевська О. В. (дівоч. Ранцова, також Люля, Олеся) 149–150, 167, 220–221, 223, 226–227, 232, 242–244, 247–248, 251–252, 391–395, 398, 391, 393–394, 400–405
 Грушевська О. Н. (дівоч. Левитська) 122, 131–132, 149–150, 155, 160, 162–163, 165, 167–170, 180, 247–248
 Грушевська П. О. 209
 Грушевська Т. (дівоч. Філонова) 257–265
 Грушевська У. Л. 209
 Грушевський В. В. 170
 Грушевський В. Г. 171, 232–233, 243–245, 254, 397, 402, 406
 Грушевський В. Д. 207, 233
 Грушевський В. С. 122, 133, 144–145, 149–150, 162, 167–168, 170–172, 180, 247, 252–253, 447
 Грушевський Г. І. 207, 214, 216, 232–233, 241–242, 381, 394–394, 398, 400, 402, 406
 Грушевський Г. М. 117, 133, 146, 149–150, 171, 207, 213–215, 217, 220, 222–225, 227–230, 232–234, 236–238, 240, 242–244, 246–251, 254, 256, 258, 381–382, 385, 388–389, 391, 394, 398–399, 401–406, 447
 Грушевський Г. Ф. 207, 215, 219, 232, 397–398, 405
 Грушевський Д. В. 117, 124, 131–134, 138–141, 145, 147, 149–151, 156, 160–161, 168–169, 171–172, 175, 181, 183, 190, 220, 232–233, 236, 244, 248, 252, 447, 487
 Грушевський Д. Г. 207, 248
 Грушевський Д. М. 214, 247, 405
 Грушевський З. 436
 Грушевський Й. Л. 209
 Грушевський І. Л. 209
 Грушевський Л. В. 171–172, 207–209
 Грушевський Л. Г. 175, 232–233, 243, 245, 247, 252, 254–264, 397, 402–403, 406
 Грушевський Л. М. 209
 Грушевський М. Л. 171, 209–210, 213–214
 Грушевський М. С. (псевд. Заволока Михайло Сергійович, Німий свідок, Сергієнко М.) 435
 Грушевський Марко Ф. 215–218, 232, 240, 242, 394, 398, 400, 402
 Грушевський О. Л. 209
 Грушевський О. С. 30, 70, 118, 281, 284, 290, 303, 312–313, 334, 349, 352–354, 356, 361, 365, 404
 Грушевський С. В. 170–171
 Грушевський С. Г. (псевд. Старий просвітянин) 117–151, 154–157, 159–162, 165–167, 169–172, 174–176, 178–187, 189–195, 200, 204, 206, 216, 227, 233, 236, 242–243, 245, 247–248, 252, 254, 256, 258, 397–400, 402, 406, 447, 451, 479–483, 486–487

- Грушевський С. Ф. 214, 397, 403–404, 452
- Грушевський Ф. В. 207, 208, 436
- Грушевські 90, 175–176, 213, 240, 392, 455
- Гутковський 370
- Гудзій М. 67, 318, 363, 470
- Гулак М. 5, 31
- Гуменюк М. 63
- Гунченко З. 200
- Гуревич Я. 201
- Галаган М. 93, 95–96, 101, 104
- Гартнер Т. 74–75, 379
- Гібернау М. 55
- Глогер З. 456
- Давидов М. 224–225, 234, 400
- Данилевич В. 118, 280, 286–287, 290, 295, 307, 314–315, 348, 352, 354, 356
- Данилів В. 309, 360
- Данило Заточник 345, 485–486
- Данилюк Ю. 57
- Дацько Ю. 150, 482, 485
- Дашкевич М. 280, 327, 349, 352, 360, 363
- Дашкевич Я. 43
- Де ла Барт Ф. 279, 286, 288–289, 347
- Дембіцький С. 79
- Дембовський І. 234
- Демченко Г. 123
- Демченко Т. 9, 14, 17, 33, 37, 44–45, 50, 58, 62
- Денисенко А. 44
- Денікін А. 495
- Денісова С. 202
- Депенчук Л. 189–190
- Деркач М. 88
- Джигіт Г. 192–193, 202
- Джиджора І. 284, 296, 333, 345, 349, 353–354, 357, 378
- Діденко Я. 211
- Дільтей В. 11
- Длуський 332–333
- Дмитрієв О. 380
- Дмитрієв С. 200
- Дмитрієв Ю. 166, 486
- Дмитрієнко С. 57
- Дністрянський С. 376
- Добровольський П. 357
- Добровольський С. 147
- Добролюбов М. 20
- Доброхотов М. 195
- Добрянський Т. 217
- Довгалевський М. 457
- Довнар-Запольський М. 71, 118, 269, 279–280, 283, 286–288, 290, 293, 296, 347, 483
- Дольський А. 156–159, 161–162, 183
- Доманицький В. 5, 10, 14, 29–32, 40–41, 369
- Донець Х. 217
- Донцов Г. 257
- Донцова Л. (дівоч. Грушевська) 257–259, 263–264
- Донцова М. 133, 247, 251, 255–259, 264–265
- Донцова О. 257
- Дорошенко В. 91, 360, 369
- Дорошенко Д. 27, 55, 68–69, 75, 93, 104, 378–379
- Дорошенко М. 354
- Дорошенко П. 19, 231, 373
- Драгоманов М. 13, 17, 54, 73, 442
- Драгоманова Л. 80
- Драй-Хмара М. 363
- Драч К. 238, 245
- Дромель Ж. 11
- Дубровський В. 36, 451
- Дудикевич 25
- Дудченко І. 202
- Дурдуківський В. 40, 280
- Дурново М. 461, 477
- Дютш Г. 456
- Дядюк М. 409
- Дьячевська Н. 202
- Епік Г. 167
- Ернст Ф. 99
- Євдокімов Є. 152
- Євдокімов Ю. 159
- Євсєєв І. 465
- Євселевський Л. 485
- Євтушенко Ю. 92, 100
- Єгоров О. 202

- Ємцев Г. 262–263
Єневич Ф. 34
Єнішерлов М. 200
Єпіфанцев І. 202
Єрмашов Т. 45
Єрмольєв В. 200
Єрофєєв І. 303, 309–310, 312, 315, 317–318, 320–321, 323, 360
Єршов А. 57
Єфименко О. 70, 365
Єфименко П. 62
Єфремов П. 134, 176
Єфремов С. 5, 10, 12, 14, 20–29, 32, 39, 42, 44, 48–49, 55, 216–219, 280–281, 336, 365, 379–380, 401, 448–449
Єфрон І. 68, 209, 481
Єшевський С. 458
Жабокрицький Л. 238
Жебуньов Л. 317, 363
Желебовський О. 455
Жемчужников Л. 457
Жещинський М. 202
Жиленко Г. 212
Жирмунський В. 473
Житецький Г. 365
Житецький П. 24–25, 64–65, 75, 305, 333–335, 349, 353, 357, 359, 377, 466, 468–470
Жмудський О. 68
Жук М. 80, 83, 89–90
Жукова К. 202
Жуковський А. 17
Жупахін С. 159
Журавель А. 96
Заблоцький-Десятовський П. 235, 238
Заболотний П. 467
Заборовський Р. 373, 469
Завгородний В. 264
Загороднюк І. 189
Задурович О. 374
Зайцев М. 202
Залеський А. 456
Залізняк М. 327, 374
Замakoic М. 364
Замятін 261
Запорожець В. 251
Зарубін М. 477
Затока В. 406
Затонський В. 165
Зашкільняк Л. 36, 40, 215, 224, 400
Зверєв І. 203
Зеленська Л. 44
Земка Т. 338, 380
Зеров М. 167
Зілінський І. 365
Зіньківський Т. 220–223
Золотарьов В. 156
Золя Е. 446
Зосименко 187
Зосимов І. 196, 201
Зотін 130
Зуб Е. 451
Зубкова Н. 487
Зудерманн Г. 364
Іваненко В. 264
Іванець А. 145
Іваницька С. 5, 12, 14, 20, 32, 44–45, 49
Іваницький-Василенко С. 451
Іванов М. 183
Іванов О. 468
Іванов Ф. 202
Івашенко В. 249
Ігнатенко М. 42
Ігнат'єв 388
Іконников В. 285, 287, 295–296, 348, 355, 471
Ільяшевич Ю. 373
Іоанн Дамаскін 343
Іоанн Златоуст 343
Іофе В. 166
Ірчан М. 167
Ісаєва М. 12
Ісаєнко О. 36, 356
Ісаков С. 349
Ісакова І. 147–149
Істомін Ф. 456
Істрін В. 66, 72, 355
Кавунник В. 36, 364
Каганова І. 45
Казимір В. 36, 57
Каїнсон Ж. 192, 201
Каковський А. Ф. 406
Каковський Г. 394, 402–403
Каковський І. Ф. 406
Каковський М. Ф. 406

Каковський П. Ф. 406	Кислівська К. 350	Колесса Ф. 276, 301, 346, 417, 473
Каковський Ф. 403	Кіраль С. 218, 401	Колікова К. 202
Каковський Х. Ф. 406	Кіржаєв С. 76, 380	Коломійцев С. 96
Кальченко Т. 487	Кітерер В. 69	Колоницький Б. 485
Каманін І. 293, 297, 302, 322, 354	Климовський С. 274–275, 277, 344	Колтовський П. 218
Кант М. 469	Климчук М. 37	Комаров М. (псевд. Уманець М.) 9, 48
Кантемир О. 475	Клочков І. 161	Кондаков Н. 366
Капкан Ю. 95–97, 101, 105, 107, 110	Ключевський В. 307, 359	Кондаурова Г. 35, 59–60
Каплан В. 201	Ключева І. 486	Кондрашов В. 57
Капраль М. 350	Ковалев Т. 263	Кониський Г. 285, 351
Каратаєв І. 331, 375	Ковалевський М. І. 201	Кониський О. 24, 27, 36–40, 45–46, 217, 219, 221, 373, 391–392, 401–403, 410, 437
Каренина-Раїч Р. 364	Ковалевський Максим 74, 365	Коні А. 75
Кармаз М. 156, 485	Ковалевський Микола 422	Коновалець Є. 165
Карпенко-Карий І. 88–89	Коваленко Г. (псевд. Сьогобічний Гр.) 50, 349	Кононенко П. 43
Карпович Л. 352–353	Коваленко О. 35, 40, 42, 45, 56–57, 60, 358	Коноп М. 202
Карський Є. 464, 470, 473	Ковалівська О. 194, 201–202	Конт О. 11
Карчевська Ю. 224, 401	Ковалівський А. 451	Копержинський К. 363
Кауфман О. 365	Ковальов А. 93	Копитін 248
Каховський Г. 217	Ковальський Р. 370	Корабельникова М. 202
Кац Г. 157	Ковальчук Г. 451	Корвольський-Гриневський М. 358
Качмар Л. 374	Ковальчук М. 92	Кордт В. 295, 355
Квітка-Основ'яненко О. 27	Ковальчук Н. 358	Коржова А. 364
Кедреновський П. 230, 402	Кожанчиков Д. 5	Корнілов Л. 94, 110
Кедреновський С. (псевд. Юрковиця С.) 217, 230	Кожевник Я. 126	Короленко В. 125, 129, 245, 449
Кедровський В. 93, 101, 104, 106	Козирев В. 150, 355, 482	Корольова О. 323–324, 369
Керенський О. 94–95, 106	Козоріз М. 167	Короткий В. 29
Кієванський І. 250	Кокін С. 451	Корсуновський О. 235
Кириченко Ф. 100	Кокус В. 190	
Киршт В. 192, 202	Колесса О. 45, 376	
Кисіль А. 371, 373		

- Корчак-Новицький Г. 292, 299–300, 337, 354
Корчак-Чепурківський О. 270, 292, 309, 360
Корш Ф. 25, 74, 321, 365, 368, 379
Косіор С. 165
Костомаров М. (псевд. Ієремія Галка) 5–10, 12–28, 30–32
Костюк Г. 449
Котельницький О. 326, 370
Котенко Ю. 226
Котляревський І. 271, 322, 326, 343, 357, 363–365, 370, 375, 456, 475
Котляревський М. 366
Коховський В. 273–275, 278
Коцко А. 374
Коцюберда І. 154, 156
Коцюбинська Н. 48, 345
Коцюбинський М. 44–45, 47–49, 52, 345
Коцюрба А. 251
Кошевой І. 263
Кошелівець І. 77
Кошовий 309, 313
Кравченко Г. 202
Крамаренко М. 217
Крамов О. 364
Красицький Ф. 80, 88–90
Краснощекова З. 187, 201
Красовський М. 373
Красовський О. 202
Красюков Р. 487, 485
Кревецький І.-М. 319, 343, 364, 378, 472
Кривonos М. 373
Крижанівський 218
Крилов І. 456, 459
Крилов О. 66
Кримський А. 74, 270, 321–322, 353, 365, 368, 380, 448–449
Крип'якевич І. 58, 80, 445
Кричевський М. 373
Крупницький Б. 6
Крупський І. 49
Крутковський В. 358
Крушельницький А. 167
Крушельницький Б. 167
Крушельницький О. 167
Крчек Ф. 282, 349
Кубякін Є. 147, 153
Кузеля З. 446
Кузнецова С. 364
Кузьміна І. 63
Кулаковський Ю. 68, 287, 295, 297, 324, 346, 352, 367, 369
Куліш І. 148
Куліш М. 167
Куліш П. 5, 8–9, 23–27, 55, 271, 322–324, 367, 484
Кульженко В. 320–321, 326, 366, 370
Кульженко С. 366, 370
Кульчицький С. 63
Куп'янський Й. 49
Купчинський О. 79, 87
Курас Г. 35, 41–42, 44, 56–57
Курбас Л. 167
Курбський А. 273, 343, 470
Курилишин К. 438
Курило В. 486
Кутєпов Р. 122, 125–128, 130, 133, 176, 245, 247–248
Кухтенко І. 201
Кучеренко М. 117, 124, 133, 143, 146, 152, 155, 170–172, 175, 207–208, 214–217, 220, 229, 231, 241–242, 251, 253–255, 265, 381, 390, 394, 396, 398, 400, 402–405, 447, 486, 488
Кушнерев І. 492
Кьорбер Е. 414
Лавров П. 461
Лаєвський С. 358
Лазаревський О. 13, 55
Лазуренко С. 92, 98, 101, 103–104, 106
Ламанський В. 465
Лебедів Д. 96
Лебедович В. 235
Лебедович Г. 235
Лебедович П. 235
Левик С. 201
Левитський М. 106, 110
Левитський Н. 122
Левитський П. 402

- Левицький І. 437
 Левицький К. 376
 Левицький Л. 449
 Левицький О. 13, 269, 284, 310, 321–324, 326, 350, 352, 362, 368, 379
 Левицький П. 230
 Левін І. 365
 Левченко М. 448–449, 451
 Леметр Ж. 459
 Ленгайтис О. 202
 Ленін В. 149, 169–170, 184
 Леонтович В. 48
 Леонтьєв П. 364
 Лепарський О. 107
 Леся Українка 47, 73, 153
 Леціус Й.-Е. 276, 296, 346
 Лесна Л. 364
 Лившиц І. 201
 Линниченко І. 280, 283, 348
 Линюк Л. 358
 Липинський В. 55
 Липський В. 448–449
 Лисенко М. 37, 45–46, 48, 215, 217, 275, 345, 347, 354, 362, 364
 Лисенко Н. 436
 Лисенко О. 57
 Литвин А. 487
 Лихачов Д. 67
 Лібрович С. 470
 Ліхобабін А. 203
 Ліщина-Мартиненко І. 134, 136, 178–180, 186, 190, 195, 201
 Лобода А. 67, 70, 269, 287, 290, 293, 295–296, 298–299, 302, 304, 307, 313, 325, 354–355, 357, 375, 462, 476
 Логвин Г. 91
 Лозинський М. 354
 Лозовий В. 45
 Локатош І. 202
 Локатош С. 202
 Локтюшев С. 134, 136, 180, 193–195, 201
 Лола М. 150, 482
 Ломоносов М. 66, 329, 375, 467
 Лопарев Х. 470
 Лоренц О. 11
 Лосієвський І. 451
 Лось І. 460
 Лотоцький О. 14, 36, 39–40, 74, 122, 217, 219–224, 228–230, 364–366, 404, 485
 Лубенець Т. 284, 350
 Лук'яненко І. 99
 Лукашевич П. 360
 Лунева Є. 202
 Лучицький І. 285, 349, 351
 Любченко В. 487
 Лютер А. 475
 Ляпіна О. 451
 Ляпунов Б. 77
 Ляскоронський В. 280, 283, 295, 348, 295, 348
 Лятошинський Б. 406
 Лятошинський М. 406
 Лятур Я. 79, 88
 Ляшко С. 32
 Ляшко Ю. 225
 Лященко А. 320, 366, 476
 Магмет Д. 202
 Магунь М. 38, 88, 91
 Мазепа І. 6, 107, 372, 474
 Мазний В. 44, 47
 Майков А. 473
 Майков Л. 458, 460–461, 465
 Макаров В. 365–366
 Макаров І. 203
 Маковей О. 443
 Максимова О. 12
 Максимович Г. 479
 Максимович М. 26, 195, 354, 360
 Макушенко І. 80, 89
 Мак-Фарлен Дж. 481
 Малєїн О. 472
 Малеча Н. 57
 Малиновський І. 324, 369
 Малицький Ф. 147
 Малінін В. 460
 Мамонов П. 203
 Манастирський А. 80
 Мангейм К. 11
 Манилов 305
 Маринич М. 96, 100
 Марко Вовчок 24
 Марков 283
 Марковський М. 368

- Маркс К. 253
Мартиненко 187
Марченко А. 202
Масальська Є. 366
Маслійчук В. 343
Маслов В. 66
Маслов О. 365
Маслов С. 66, 275, 276–278, 287, 290, 293, 307, 345–347, 352–353, 356, 361, 467
Масляников В. 80, 89
Мастиленко М. 249
Матвеев М. 166, 167
Матвеев О. 150, 186, 487
Матвеева Л. 76
Матвієвський Г. 364
Матушевський К. 217
Матушевський Ф. 14, 32, 40, 217
Матяш І. 56, 180, 486
Мацина 187
Мацько В. 379
Мачульський В. 476
Машкевич С. 93
Маяковський В. 157
Мебель М. 482
Мегеденюк Я. 85–86
Меженко Ю. 63
Мельник 356
Мельник О. 359, 367, 374
Метлинський А. 27, 360
Мироненко О. 482
Мирошніченко П. 187, 203
Миртов 161
Мисюра О. 36–37
Михайлов М. 202
Михайловська Р. 202
Михайловська Т. 203
Михайловський П. 202
Михальчук К. 75, 293, 310, 337, 353, 361, 379, 445, 470
Мицик Ф. 147
Міллер В. 459–460
Міллер Дж. 11
Мірза-Авак'ян Н. 190, 482
Міцкевич А. 20
Мічурін В. 481
Млиновецький Р. 92
Многогрішний Д. 373
Могила П. 373
Могилянка Р. 373
Могильницький І. 377
Модзалевський В. 45
Молотов В. 151
Монкевич Б. 98, 100
Мордовцев Д. 20
Морн Ф. 291
Морозовський Ф. 201
Мосієнко Г. 203
Москаленко М. 45
Мочульська О. 91
Мочульський В. 456
Мочульський М. 80, 378
Мудрий В. 376
Музичко О. 45, 69
Мунштейн 364
Мурський І. 187, 201
Нагматулліна Л. 12
Нагорнева Н. 44, 47, 52
Надель І. (псевд. Орен) 64
Назаревський О. 67, 290, 293, 353
Наулко В. 44, 48
Науменко В. 281, 284, 286, 349–352
Невірова К. 312, 361
Невський В. 482
Невський О. 464
Недешев С. 472
Некрасов М. 461
Нестуля О. 57
Нечуй-Левицький І. 217, 435–437
Никоненко Д. 35, 59–60
Нитченко Д. 147
Нідерле Л. 377
Ніжонова К. 481
Нікіфоров М. 472
Ніковський А. 338, 357
Ніколаєв-Журид М. 158–159
Ніколаєнко І. 204
Новицький В. 61
Новицький М. 57
Оберучев К. 93–95, 103, 105–107, 110, 112
Обнінський В. 25
Овсієнко В. 165–167
Огієнко І. 66, 78, 270, 280, 283, 285, 287, 290–293, 297, 304, 309, 312–313, 316, 320, 324–325, 348, 353, 357, 359, 362, 380

Оглоблин О. 223	Павлуцький Г. 276, 280,	374–375, 377–380, 445,
Огоновський О. 417	289, 294–299, 302–304,	455, 462, 465, 467–468
Озаркевич Є. 376	346, 348, 352, 354–355,	Перетц Г. 64, 474
Озерський Ю. 451	357–358, 445	Перетц Л. 64, 474
Олена Пчілка (дівоч. Драгоманова, справж. Косач) 73	Павлушков М. 167	Перетц Н. 282, 287–288,
Олтаржевський 217	Палладін О. 456, 451	298–299, 302, 304, 349,
Омельченко Г. 155, 185	Панасенко 125	352, 366
Онищенко В. 44	Панів Л. 346, 374	Петлюра С. 95, 105–106,
Оргельбранд С. 291, 294,	Пантелеєв Л. 20	165, 250, 376
299–301, 354	Панченко О. 147	Петрашова О. (дівоч. Грушевська) 170, 243
Орлов О. 485	Панькевич Ю. 80, 89	Петров В. (справж. До- монтович В.) 18, 72–73,
Орнатський О. 201	Паньківський К. 45, 88	77
Осадчий Т. 365	Панькова С. 36, 79, 175,	Петров М. 25, 274–275,
Осецький О. 99	207, 214, 254, 349, 351,	295, 327, 344, 355, 470
Оссолінський Ю. 346	354, 357, 364, 378, 400,	Петровський М. 57,
Оссолінські 276, 282, 346	402–405, 486	312–313, 361, 460
Осташко Т. 93	Парадізов П. 482	Петрункевич І. 40–41
Островершенко І. 92, 97,	Пархоменки 212	Петрушевич А. 326, 346,
103–105	Пархоменко В. 60	370, 376, 453
Островський О. 364	Пархоменко В. 77	Печерін В. 458
Остроградський М. 126	Пархоменко Н. 212	П'єнтак Л. 414
Острозький А. 373	Пассека В. 25	Пилипенко Б. 57
Острозький В. 372	Пасхалова А. 364	Пилипчук Р. 364
Острозький К. 373	Патлань Ю. 451	Пипін О. 6, 271, 343, 379
Острозький Я. 373	Патті А. 158	Пиріг Р. 14, 34, 40, 46, 421
Отамановський В. 451	Пахман С. 458	Пирог І. 341
Отроковський В. 66, 379,	Пашковський Г. 209	Пирогов М. 368
469	Пеленський Й. 355	Підгайний С. 154–156,
Охримович В. 365, 374	Пеньковська 235	163–166
Охримович О. 374	Пеньковський А. 234	Підкова І. 79, 458
Павленко В. 150, 482	Перетц А. 64	Підмогильний В. 167
Павлик М. 46, 378	Перетц В. (псевд. Тор, Т.)	Піндер В. 11
Павловський М. 108	64–78, 269–281, 283–289,	Пінінський Л. 413–414, 420
	291–338, 340–341, 343–	Пінчук Ю. 7
	344, 346–347, 350–354,	
	358, 360–364, 368–370,	

- Піонтковський С. 133–135, 144, 482, 487
Піскун В. 422
Піхно Д. 367
Пічкурєнко 187
Платон 388
Платонов С. 467
Плачинда В. 216, 401
Плевако М. 216
Плетенецький Є. 373
Плетенецький О. 285, 288, 303, 311–312, 314, 351, 362, 467
Плотников В. 11
Плохій С. 37, 54, 71
Погодін М. 466
Погодін О. 304, 358
Погорєлов В. 460–461
Погребний С. 142
Подкур Р. 57
Пожарський Д. 156
Покровський В. 481
Покровський М. 476
Покровський О. 296, 356
Полежанов І. 153
Політика Г. 373
Поліщук В. 167
Полоз М. 167
Полонська-Василенко Н. 56, 66, 74, 76, 78
Полонський Е. 110
Полоцький 187
Полуботок П. 98–99, 109, 373
Полюцький І. 260, 262
Попажарнов І. 164
Попов І. 203
Попов М. 203, 343
Попов С. 203
Пороховщиків О. 46–47
Потебня О. 75, 456
Потій Г. 373
Потоцький А. 293, 354
Похилевич Л. 209, 231–232, 234
Прат Н. 64
Преображенський Ю. 481
Приємишева М. 66
Примак Ф. 194, 201
Принь М. 181, 189, 191
Принь О. 175, 189–190, 448, 451, 487–488
Пристаїко В. 61
Приходько А. 191, 449
Пришляк В. 349, 357
Прокопович Ф. 461
Пропп В. 476
Проценко В. 285, 351
Пташинський 288
Пученков О. 487–488
Пушкін О. 121, 132, 162, 282, 461, 473
Пшеничний Г. 92
Пшеничний Є. 378
Равич-Щербо Є. 134, 136, 181, 187, 193, 196, 201
Радзимовська Є. (дівоч. Бінецька) 226, 400
Радзимовський Валер'ян 226
Радзимовський Василь 226, 400
Радзимовський Віктор 226
Радченко І. 203
Радченко О. 408, 416
Разін С. 6, 231
Ранцов В. Л. 220
Ранцов Василь В. 220
Ранцов Володимир В. 220–221
Ранцов Г. В. 220
Ранцов Л. 232
Ранцова А. (дівоч. Войновська) 220, 223, 401, 404
Рафайлович Й. 201
Рахно О. 40
Рейтенфельс Я. 465
Ремер О. 105, 110–112
Решетило П. 374
Резанов В. 443, 468, 474
Рибаков І. 126
Рильський Т. 24
Римаревський І. 396, 398, 405
Римський-Корсаков Г. (псевд. Ларін) 204–205
Рискулов Т. 260
Ристенко О. 468
Рихлик Є. 57
Рід Майн Т. 162
Ріхтер Д. 365
Рішельє А.-Ж. 227, 389, 401
Робінсон М. 64–67, 75, 359, 366
Роговський П. 345

Родігіна Н. 12	Рудов 50	Самойлович 19
Родіонов 330	Рудь Д. 142	Самойлович І. 373
Рожественська М. 363	Рулін П. 363	Самсонов О. 481
Рожновський 187, 190	Рункевич С. 464	Сапон В. 50
Розанов В. 20	Русов О. 25, 44, 289, 312–313, 321, 361, 365, 367, 379	Сарнавський В. 201
Роздольський О. 378	Рутцевич П. 210	Свентицький М. 203
Розенбліт Я. 201	Рябовол М. 147	Свердлов А. 203
Розов В. 277, 283, 309, 313, 347	Рязанцева Г. 201	Свердлов Я. 158
Розумієнко О. 147	Ряппо Я. 449, 451	Свенцицька В. 79
Розумовський К. 373	Сабурова Т. 12	Свенцицький І. 276, 285, 327, 333, 346, 374–377, 445
Романів О. 379	Савва В. 285–287, 294– 296, 351	Святицький І. 327
Романова Є. 459	Савенко А. 122–124, 367, 407	Севастьянов 451
Романов (Микола І) 27, 46	Савенко Ф. 62	Семевський В. 6
Романов (Микола ІІ) 68, 369, 375	Савицька Л. (дівоч. Ле- вицька) 346	Семеновський С. 451
Романов (Олександр ІІ) 375	Савченко Г. 93	Семистяга В. 132–133, 144, 174, 190, 486
Романов (Олександр ІІІ) 237	Савченко Ф. 339	Семко Д. 44, 48
Романов (Олексій) 472	Савчук О. 36, 451	Семко-Козачук С. 451
Романов (Петро І) 274, 276, 344, 461–464	Савчук Ф. 172	Семчишин-Гузнер О. 79
Романова А. 378	Сагайдачний П. 109, 293, 354, 373	Сергієнко В. 64, 69, 76, 269–270, 455
Романови 175	Садиленко М. 148	Сергійчук В. 152
Романович-Ткаченко Н. 321, 326, 367	Садов А. 422	Серкутан 187
Романчук Ю. 45, 376	Садовський В. 106	Сидор О. 79, 89
Росовецький С. 380	Сазонов С. 142	Симсон П. 471
Рубан А. 203	Сазонова Л. 77	Синявський А. 51, 324, 369
Рубач М. 58, 449, 451	Сайченко 261	Синявський О. 459
Рубінштейн А. 132	Саліковський О. 319, 376	Сиповський В. 463, 476
Рубльов О. 61, 451	Самійленко В. 37, 39, 219, 223	Сімоні П. 363
Руданський С. 24	Самовтор С. 147, 154	Сім'янцев В. 100
Руденко І. 39, 217, 395, 404		Сімсон П. 463
Рудницький С. 165, 378		Січевський С. 456

- Січинський М. 354
Скальський В. 25
Скибицька І. 147
Сковорода Г. 365, 373
Скоропадська А. 373
Скоропадський І. 373
Скоропадський П. 123, 250
Скочковський Л. 39, 217–219, 221, 223–224, 229, 385–386, 388, 391, 396, 401, 405
Скрипник М. 77, 148–149, 154, 165, 179, 449, 482
Скрипчинський П. 106
Скубко Б. 154, 156
Скшинська К. 455
Слабченко М. 42
Славинський М. 365
Слісаренко О. 167
Слуцький Ю. 373
Смаль-Стоцький С. 74–75, 379
Смірнов П. 161
Смірнова М. 203
Смолій В. 7, 9–10, 12–13, 34, 62
Смотрицький М. 352, 373
Соболевський О. 66, 288, 304, 358–359, 366, 457–462, 466, 476
Сокальська М. 203
Соколов Є. 343, 344, 464
Соколовський М. 295, 356
Солдатенко В. 93
Соловей Е. 21, 23, 49
Соловійова В. 93
Солодар О. 231
Солтан Й. 373
Сорока-Росинський В. 481
Сосенко М. 79–80, 89–90
Сохань П. 349, 380
Сперанський М. 77–78, 333, 472
Срезневський В. 274, 344, 354, 464, 473
Стадник М. 323–324, 369
Сталін Й. 151, 164–165, 167
Старицька-Черняхівська Н. 125–126, 298
Старицький М. 88–89
Старовойтенко І. 36, 44–45, 363
Старосольський В. 374
Стасюк М. 323–324, 369
Стасюлевич М. 11
Стахієва Н. 364
Стебницький П. 48, 365
Стефанік В. 63, 81, 346
Стефанів З. 113
Стефанович М. 180, 194, 200–201
Стешенко І. 277, 282, 284, 289, 293–297, 305, 307, 316, 320, 326–327, 338, 352–354, 357, 365, 370
Столипін П. 53, 367, 483
Столпянський П. 461
Стороженко 24
Стоянович Л. 460
Стрельський Г. 44
Строев П. 344
Строkun Т. 154
Студинський К. 88, 271, 301, 312, 321, 343, 345, 367, 375, 408, 411, 417
Сумика Д. 374
Сумцов М. 28, 70, 154, 312–313, 315, 361–362
Сущицький Т. 309, 359
Сьогобочний 282
Тагор Р. 194
Талицький В. 194, 201
Тамарський Ю. 107
Тамерлан 10
Танасова Н. 203
Танячкевич Д. 376
Танько О. 451
Тарасенко О. 36, 356
Таращук П. 55
Тарновські 347
Таску О. 103
Татаров В. 209
Таценко В. 211
Твардовський К. 408, 411–413, 416, 419
Теліга О. (дівоч. Шовгеніва) 33, 422
Тельвак Вікторія 15–16, 410–411
Тельвак Віталій 14–16, 40, 43, 46, 50, 55, 59, 370, 408–411, 435, 437
Теплов Г. 326, 374
Терлецький К. 373

- Терлецький М. 161
 Тетеря П. 373
 Тимошик М. 362, 380
 Тимченко Є. 290, 291, 293, 302–303, 305, 307, 311–314, 318, 321, 323–325, 328, 331, 337, 353, 355, 361, 370, 377, 379
 Тинченко Я. 92–93
 Титов О. 472
 Тихонов Г. 168
 Тихонов М. 451
 Тичи Ф. 478
 Тищенко Ю. (псевд. Лавров П.) 47–48, 73, 306–307, 328, 359, 374
 Тищинський О. 37, 45, 62
 Ткаченко В. 42, 56
 Ткаченко М. 57
 Ткачов Л. 485
 Тодійчук О. 53
 Толстой Л. 73, 121, 219, 368
 Томашівський С. 50, 365, 378, 445
 Транквилліон-Ставро-
 вецький К. 277, 346
 Требін О. 317–318, 320–321, 323, 363
 Трикар Е. 201
 Трикар М. 187, 192, 194, 196, 200–201
 Трохименко М. 167
 Трубецький Г. 358
 Трубецький Є. 358
 Труш А. 79, 83, 84, 86
 Труш І. 79–80, 82, 84–86, 88–91
 Тукальський Й. 373
 Тулуб О. 365
 Тумшис М. 156
 Тупало Д. (псевд. Ростов-
 ський) 309, 345, 373
 Тупало С. 373
 Тур Н. 373
 Турбацький Є. 80
 Тургенєв І. 121, 158, 446
 Турко П. 482
 Тьєрі О. 6
 Уварова П. 295, 355–356, 358, 375
 Удод О. 8
 Улановський О. 187, 201
 Ульяновський В. 29, 380
 Усатенко Ф. 235
 Усенко І. 451
 Ушинський К. 456, 461
 Фадєєв П. 203
 Фарина С. 485
 Федірко О. 57
 Федоров М. 358
 Федорович В. 79
 Федотов Г. 12
 Фелонюк А. 350
 Феррарі Г. 11
 Фесенко В. 180, 194, 201, 205
 Фетісов 187
 Филипович П. 167
 Філевич І. 283, 350
 Фіндейзен М. 476
 Фінкель Л. 411–413
 Фіньковський Х. 256
 Флобер Г. 444
 Флоринський Т. (псевд. «Русский») 66–69, 71, 283, 287, 293, 296, 298, 319, 324–325, 350, 357, 366, 370, 462
 Фортунатов Ф. 66, 355
 Фотій 6
 Франко А. І. 442
 Франко І. І. 442
 Франко І. Я. 46, 54, 70, 153, 182, 269–272, 274–278, 281, 295, 325, 327, 329, 332–334, 343–345, 369, 375, 416, 441–446
 Франко Т. І. 442
 Францев В. 478
 Фрейдзон Н. 203
 Хамайко Н. 451
 Ханенко М. 373
 Харлова К. 203
 Хижняков В. 365
 Хілобоченко С. 100, 102–103
 Хмельницький Б. 6, 19, 92, 94–95, 97–98, 100, 103–104, 106–109, 242, 273, 373, 444, 458, 477
 Хмельницький Ю. 373
 Ходкевич Г. 373
 Холоділін М. 134, 136
 Хоменко В. 421
 Хоменко О. 93

- Цамблак К. 367
Цегельський Л. 376
Целевич Ю. 442
Цент Л. 203
Цимбал Б. 451
Цимбал В. 379
Цимбал Я. 451
Цицович О. 103, 105, 110, 112
Цупренко Л. 246–247
Чабаненко Ю. 30
Чалий М. 27
Чаус М. 203
Челюскін І. 481
Чемакін А. 119–120, 122–123, 173, 177, 488
Чепіга 331
Чепіга Н. 449
Чернецов Г. 203
Черни А. 456
Черняхівський О. 161, 309, 360, 379
Чехівський В. 165
Чехов А. 364, 446
Чигирик Н. 211, 213–214
Чижевський Д. 67, 77
Чижевський П. 365, 422–424, 428–429
Чижевський С. 464
Чикаленко Є. 44–45, 48, 73, 84, 363, 379
Чирков Ю. 165
Чоколов М. 321, 367
Чорнолуська М. 235, 237–238
Чубатий М. 12–13
Чубек Я. 333, 377, 468
Чубинський П. 24, 62
Чумаченко В. 117, 146–148, 150, 152–153, 155, 170, 172, 175, 220–221, 248, 251, 253, 447–448, 451, 479, 486
Шакалов 248, 251
Шаля І. 148, 154–156
Шамрай В. 404
Шамрай Г. (дівоч. Грушевська) 80, 404
Шамрай О. 404
Шамрай С. 61, 404
Шандра В. 44–45
Шаповал А. 66, 77
Шаповал М. 155
Шаповал О. 96
Шаповал Ю. 14, 61
Шараневич І. 417
Шаумян Л. 158
Шаумян С. 158
Шахматов О. 35, 66–69, 74–75, 293–294, 297–298, 300, 302, 318–319, 321–322, 336, 353–355, 359, 362–363–366, 368–370, 375, 378–379
Шацька А. 436
Шварц О. 359
Шварцбург М. 203
Шеболдаєв Б. 152
Шевелів Б. 57
Шевельов Ю. (псевд. Шерех Ю.) 74
Шевченко В. 44–45, 50, 122
Шевченко Л. 57
Шевченко С. 293, 306, 355
Шевченко Т. 5, 12, 17, 23, 25–27, 30, 41, 50, 52, 57, 71, 73, 75, 78–79, 88, 96, 125, 134, 147, 153, 182, 195, 241, 247, 248, 251, 281, 301, 311, 329, 334, 343, 346–347, 360, 362, 365, 368, 377–378, 397, 400–402, 404, 406, 441–442, 444, 463–468, 473
Шевчук В. 66
Шевчук Г. 175, 207, 214, 254, 400, 402–405, 486
Шейн П. 460
Шелтон 364
Шелудякова Н. 83
Шелухин С. 123, 303, 358
Шептицька Т. 488
Шептицький А. 46, 88, 90
Шерепері-Писаревський 27
Шехтман І. 485
Шиллер Ф. 364
Шишко 47–48
Шкрібляк В. 85, 87
Шкрібляк М. 85–88
Шкрібляк Ф. 85, 87
Шкрібляк Ю. 85–87
Шкрібляки 86–87
Шляпкін І. 458, 460, 478
Шмиголь Л. 214
Шмиголь С. 214
Шніцлер 364

-
Шолуденко Н. 100	Юзефович Б. 279, 347, 356
Шпичак Х. 235	Юзефович М. 31
Шпорлюк Р. 54	Юнгманн Ю. 478
Шраг Є. 345	Юркова О. 56, 59, 63, 447
Шраг І. (псевд. Чернігівець) 9, 17, 37, 41, 44–48, 49–50, 52, 62, 345, 379	Яворський М. 165, 167, 287, 301, 448, 451
Шрамченко Я. 345	Яворський С. 345, 478
Штамм М. 201	Яворський Ю. 347, 352, 486
Штенцель А. 248, 250	Ягич В. 333, 335, 344, 375–377
Штенцель І. (дівоч. Грушевська, потім Кутєпова) 122, 133, 170, 176, 243–245, 247, 250–254, 402, 405	Ягода Г. 152
Шугаєвський В. 57	Якиб'юк Л. 85–86
Шульга В. 269–270, 343, 367, 455	Яловий М. 167
Шульгин Я. 352, 444	Яненко А. 451
Шульгін В. 122–124, 128, 184–185, 407, 485, 487–488	Яновський 287
Шумлянський Й. 373	Янув Я. 477
Шумський І. 482	Янчук М. 365
Шухевич В. 45	Ярига 250
Щавинський В. 473	Ярмак Г. 156
Щеглов Б. 483	Ярошевич А. 296–297, 303, 309, 357, 365
Щеглов С. 66	Ясновська Л. 56–57
Щербаківський В. 365	Ясь О. 6–7, 9–10, 12–13, 34
Щербаківський Д. 365	Яшева-Омельянчик Р. 57
Щербина В. 284, 302–303, 351–352	Яцимирський О. 320, 367, 463
Щербина О. 451	Ящуринаський Х. 303, 358
Щоголев С. 24, 70, 73	
Щурат В. 275, 277, 345, 347, 378	

Відомості про авторів

Бурлака Галина — к. філол. н., провідна наукова співробітниця Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Демченко Тамара — к. іст. н., доцент, заслужена працівниця освіти України.

Євтушенко Юрій — старший науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Іваницька Світлана — д. іст. н., доцент, викладачка циклу соціально-гуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія.

Кучеренко Микола — провідний науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Панькова Світлана — к. іст. н., директорка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві.

Принь Олександр — к. іст. н., старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу музейної справи Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал».

Радченко Олег — к. філол. н., доцент, заступник директора інституту з виховної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Семистяга Володимир — старший викладач кафедри історії слов'ян та слов'янської археології Інституту політології та історичних досліджень Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, заслужений працівник освіти України.

Сергієнко Вікторія — к. іст. н., наукова співробітниця відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Тельвак Віталій — д. іст. н., професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Хоменко Віталій — к. іст. н., викладач історії та правознавства Конотопського індустріально-педагогічного фахового коледжу Сумського державного університету.

Шульга Варвара — наукова співробітниця відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Чумаченко Віктор — к. філол. н., професор, заслужений працівник культури Кубані, Адигеї та України.

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Світлана Іваницька. Микола Костомаров у публічному дискурсі «покоління 1880-х» (М. Грушевський, Б. Грінченко) й «покоління 1890-х» (С. Єфремов, В. Доманицький).....</i>	<i>5</i>
<i>Тамара Демченко. Чернігово-Сіверщина та чернігівці у житті й науковій спадщині Михайла Грушевського .....</i>	<i>33</i>
<i>Вікторія Сергієнко. «Людина без національної прикмети». Київський період Володимира Перетца (1903–1914).....</i>	<i>64</i>
<i>Світлана Панькова. Дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року .....</i>	<i>79</i>
<i>Юрій Євтушенко. Трагедія на станції Пост-Волинський 8 серпня (26 липня) 1917 р. (розстріл ешелонів з вояками Богданівського полку).....</i>	<i>92</i>

РОДИНА ГРУШЕВСЬКИХ

<i>Микола Кучеренко, Віктор Чумаченко. Сергій Григорович Грушевський у світлі документальних і мемуарних джерел .....</i>	<i>117</i>
<i>Володимир Семистяга. Луганський період життєпису Сергія Григоровича Грушевського: науково-педагогічна та громадська діяльність (1925–1931).....</i>	<i>174</i>
<i>Олександр Принь. Сергій Григорович Грушевський — голова Наукового товариства на Донеччині в м. Луганську (1926–1929) .....</i>	<i>189</i>
<i>Микола Кучеренко. «Був ще й Грицько з Шабельник» (Григорій Миколайович Грушевський).....</i>	<i>207</i>
<i>Микола Кучеренко. «Никаких сведений о нем не имеется». (Лев Григорович Грушевський).....</i>	<i>254</i>

ДЖЕРЕЛА

<i>Вікторія Сергієнко, Варвара Шульга. Листи В. М. Перетца до М. С. Грушевського (1896–1927) .....</i>	<i>269</i>
<i>Микола Кучеренко. Листи Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського (1891–1909) .....</i>	<i>381</i>
<i>Віталій Тельвак, Олег Радченко. «Справа проф. Грушевського у Львові» з фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві.....</i>	<i>408</i>
<i>Віталій Хоменко. Запрошення Михайла Грушевського на Всеукраїнський національний конгрес у Відні 1920 р.....</i>	<i>421</i>

MISCELLANEA

<i>Віталій Тельвак. Невідомі публікації творів Михайла Грушевського з 1887 року .....</i>	<i>435</i>
<i>Галина Бурлака. Грушевські у бібліотеці Франка .....</i>	<i>441</i>
<i>Оксана Юркова. Світлина з «Кубанського альбому» родини Грушевських: шлях до атрибуції фотографії з «харківського» ювілею акад. Дмитра Багалія 1927 року.....</i>	<i>447</i>

БІБЛІОГРАФІЯ

<i>Вікторія Сергієнко, Варвара Шульга. Бібліографія наукових праць Володимира Перетца.....</i>	<i>455</i>
<div><div><i>Віктор Чумаченко.</i></div><div>Бібліографія наукових праць Сергія Грушевського....</div></div>	<i>479</i>
<i>Іменний покажчик.....</i>	<i>490</i>
<i>Відомості про авторів .....</i>	<i>507</i>

Редакційна колегія:
І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар),
Галина Бурлака, Мирон Капраль,
Світлана Панькова, Георгій Папакін,
Валентина Піскун, Віталій Тельвак,
Оксана Юркова

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

КНИГА 4

Літературна редакція та коректа: Лариса Білик
Макет та іменний покажчик: Валентин Кавунник

Тираж виготовлено з оригінал-макету замовника

Підписано до друку 01.11.2021. Формат 70×100 ¹/₁₆.
Гарн. Minion Pro. Умов. друк. арк. 31,2. Обл.-вид. арк. 33,1.
Тираж 150 прим.

Друк «Видавець ПП Лисенко М. М.»
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської області
тел. +38(04631)90995; (067)4412124
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.

Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 4 / Ред. кол.: І. Гирич (голова), В. Кавунник (секретар), Г. Бурлака, М. Капраль, С. Панькова, Г. Папакін, В. Піскун, В. Тельвак, О. Юркова; літ. ред. Л. Білик. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. 509 с.

ISBN 978-966-02-8730-3 (загальний)

ISBN 978-966-02-9727-2 (Кн. 4)

До 4-ї книги включено історіографічні та джерелознавчі студії, присвячені подіям у житті та творчості Михайла Грушевського в Російській, Австро-Угорській імперіях та в еміграції, зокрема вживанню української мови на лекторіях у Львівському університеті на початку XX ст., організації приватної збірки на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 р., запрошенню до участі на Всеукраїнський національний конгрес у Відні (1921 р.) та ін. До розділу «Родина Грушевських» увійшли праці, в яких розглядається доля представників роду Грушевських: Сергія Григоровича, Григорія Миколайовича та Лева Григоровича. Опубліковано листи В. М. Перетця та Г. М. Грушевського до М. С. Грушевського та інші дослідження.

УДК 821.161.2.09 Гру

